

ÖLÜMSÜZ ATATÜRK

VAMIK D. VOLKAN
NORMAN ITZKOWITZ

ÖLÜMSÜZ ATATÜRK

yaşamı ve iç dünyası

VAMİK D. VOLKAN

NORMAN ITZKOWITZ

“Bütün insanlığın varlığını kendi şahıslarında gören adamlar bedbahttırlar. Besbelli ki o adam fert sıfatı ile mahvolacaktır. Herhangi bir şahsın, yaşadıkça memnun ve mesut olması için lazım gelen şey, kendisi için değil, kendisinden sonra gelecekler için çalışmaktır. Herkesin kendine göre bir zevki vardır. Kimi bahçe ile meşgul olmak, güzel çiçekler yetiştirmek ister. Bazı insanlar da adam yetiştirmekten hoşlanır.

Bahçesinde çiçek yetiştiren adam çiçekten birşey bekler mi? Adam yetiştiren adam da, çiçek yetiştirendeki hislerle hareket edebilmelidir.”

Atatürk, 17 Mart 1937

BAĞLAM

Vamık D.Volkan Kıbrıs'ta doğdu ve Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi'ni bitirdikten sonra 1956'da Amerika'ya yerleşti. Virginia Üniversitesi'nde psikiyatri profesörü olarak çalışan Volkan aynı sürede Zihin ve İnsan İlişkileri Merkezi'nin yöneticiliğini ve Washington Psikanaliz Enstitüsü'nde öğretim görevliliği yaptı.

Norman Itzkowitz, 1953'de City College of New York'dan Rus Dili ve Tarihi derecesiyle mezun oldu. Daha sonra Princeton Üniversitesi'nin Avrupa ve Yakın Doğu Tarihi programının ilk öğrencisi oldu ve 1958'den itibaren Tarih ile Doğu Dilleri ve Edebiyatları bölümlerinde ders vermeye başladı. Itzkowitz özellikle kuramsal tarih ve psikoanalizin sağladığı kavrayışın tarih alanına aktarılması üzerine çalışmalar yürüttü. Lisansüstü seviyesinde Osmanlı Tarihi semineri ile modern Türkçe, lisans seviyesinde ise imparatorluk kavramı ve psikobiyografi seminer derslerini vermiştir. Volkan ve Itzkowitz, emekliliklerinden sonra akademik çalışmalarını sürdürmektedirler.

Diğer ortak çalışmaları olan *Türkler ve Yunanlılar: Çatışan Komşular* Bağlam Yayınları tarafından 2002 yılında yayınlanmıştır.

Bağlam Yayınları 122
İnceleme-Araştırma 70
ISBN 978-975-7696-97-8

Ölümsüz Atatürk
Özgün Adı: *Immortal Atatürk*
A Psychobiography
Vamık D. Volkan - Norman Itzkowitz

© Bağlam Yayıncılık
© Vamık D. Volkan - Norman Itzkowitz

Birinci Basım: Ekim 1998
İkinci Basım: Ekim 2005
Üçüncü Basım: Ocak 2006
Dördüncü Basım: Ekim 2007
Beşinci Basım: Kasım 2008

Kapak ve Grafik Tasarım: Canan Suner
Baskı: Önsöz Basım Yayıncılık
Litros Yolu II. Matbaacılar Sitesi Topkapı / İstanbul

BAĞLAM YAYINCILIK Ankara Cad. 13/1 34410 Cağaloğlu / İstanbul
Tel: (0212) 513 59 68 – 244 41 60 Tel-Faks: (0212) 243 17 27
Web: www.baglam.com e-mail: baglam@baglam.com

*Betty ve Kevin, Susan, Alev, ve Kurt,
Leonore ve Jay ve Karen, için...*

İÇİNDEKİLER

Sunuş	9
Tarihsel Perspektif İçinde Atatürk'ün Osmanlı Arkaplanı	16
Bölüm 1	
Mustafa: Matem İçindeki Bir Ailenin Yeni Doğan Çocuğu	30
Bölüm 2	
Mustafa'dan Mustafa Kemal'e	44
Bölüm 3	
Mustafa Kemal: Bir Osmanlı Subayı	63
Bölüm 4	
Sürgün	78
Bölüm 5	
Jön Türkler	85
Bölüm 6	
Kadınlar ve Mustafa Kemal: İstanbul ve Sofya'da Eğlence Düşkünü Bir Subay	106
Bölüm 7	
Ölümsüzlüğün Billurlaşması	115
Bölüm 8	
Düşkırıklığı İçindeki Bir Kahramanın Yolculukları	136
Bölüm 9	
Osmanlı İmparatorluğu'nun Yenilgisi	150
Bölüm 10	
Samsun'a Çıkış	170
Bölüm 11	
"Dağ Başını Duman Almış"	179
Bölüm 12	
Siyasal Direniş	194
Bölüm 13	
Anadolu Üzerinde Parıldayan Güneş	205

Bölüm 14	
İç Savaş Sırasında Ankara	215
Bölüm 15	
Mustafa Kemal'den Gazi M. Kemal'e	230
Bölüm 16	
"Ordular, İlk Hedefiniz Akdeniz'dir. İleri!"	250
Bölüm 17	
Alevler İçindeki İzmir'den Yükselen Aşk Alevi	265
Bölüm 18	
Padişah, Anne, Ödipal Oğul	277
Bölüm 19	
Türkiye Cumhuriyeti'ne Doğru	292
Bölüm 20	
Gerçek Dünyadaki Bölünmelerle Koşutluk Gösteren Kişilik Bölünmesi	317
Bölüm 21	
Panama Şapkalı Adam Kız Evlâtlıklar Ediniyor	334
Bölüm 22	
İzmir'de Suikast Planı: Ölümsüzlük Tehdit Altında	349
Bölüm 23	
Bizans Değil, İstanbul	357
Bölüm 24	
Rahatlamaya Vakit Yok!	366
Bölüm 25	
Gazi Mustafa Kemal'den Kemal Atatürk'e	383
Bölüm 26	
Sözlü Sınavlar	395
Bölüm 27	
İşsel Süreçler ve Gerçek Dünya Meşguliyetleri	412
Bölüm 28	
Son Muharebe	428
Bölüm 29	
Ölümsüz Atatürk'e Dönüşüm	443
Psikolojik Özet	457
Referanslar	465
Dizin	473

SUNUŞ

Atatürk'ü konu alan müşterek çalışmamıza 1973'te başladık. On bir yıl sonra, 1984'te, *The Immortal Atatürk (Ölümsüz Atatürk)* Chicago Üniversitesi Yayınevi tarafından yayımlandı. Aradan uzun yıllar geçmesine rağmen kitabımızın Türkçe'ye çevrilişi bizi memnun ediyor. Burada kitabın hazırlanışı hakkında kısa bilgi vermeyi yararlı görüyoruz:

İçinde tarihçiler, sosyologlar, antropologlar, psikologlar, dil-bilimciler, psikiyatristler ve psikanalistler bulunan bir grup bilim adamı, Ortadoğu üzerine yapılan çalışmaların psikolojik boyutları üzerinde karşılıklı görüş alışverişinde bulunmak üzere 1973 yılının Mayıs ayında Princeton Üniversitesi'nde bir araya geldiler. Biz ilk kez Princeton Konferansı sırasında tanıştık. Birimiz tarihçi, diğerimiz tıp doktoru olmamıza rağmen, psikanaliz ve Atatürk'ün biyografisi konusunda müşterek bir ilgiyi paylaştığımızın farkına vardık ve Atatürk'ün yaşamı ile iç dünyası arasındaki ilintileri incelemeye karar verdik. Psikoanalizin kurucusu olan Sigmund Freud'un biyografi yazarlarının kendi kahramanlarına duygusal bir yönden bağlanmış bulunduklarını söyleyerek bir uyarıda bulunduğunu biliyorduk. Freud (1910) şöyle demişti:

"Pek çok durumda, biyografi yazarları -kendi duygusal yaşamlarından kaynaklanan nedenlerden ötürü- daha başlangıçtan itibaren kendisine karşı özel bir yakınlık duydukları için kendi kahramanlarını yaptıkları çalışmalara konu olarak seçerler. Bundan sonra, enerjisini, o görkemli adamı kendi çocukluk dönemlerine ait modeller sınıfına dahil etmeyi amaçlayan bir ülküleştirme görevine adanlar -belki de, bir çocuğun kendi babasına ilişkin sahip olduğu imgeyi, kahramanında yeniden canlandırırlar... Bu yüzden, biyografi yazarları bize, kendisine karşı kendimizi mesafeli bir biçimde ilişkilendirilmiş hissedeceğimiz bir insan yerine; soğuk, garip, ülküleştirilmiş bir kişilik sunarlar. Biyografi yazarları böylece gerçeği bir düşe feda ettiği ve kendi çocukluk fantezileri ha-

tırına insan doğasının en şaşırtıcı gizlerini keşfetme fırsatına sırtlarını döndükleri için, bu durum üzüntü vericidir" (1910, s.130).

Freud'un kahramanın ölküleştirilmesi ve kahraman üzerine yazı yazma konusunda hissedilen yoğun ihtiyaç üzerine yaptığı yorumlar, ayrıca, bir kahramanın değerinin düşürülmesi olgusu için de geçerli olabilir. İnsanın kendi çocukluk dönemine ait önemli bir kişiyi değersiz kılma arzusu -eğer söz konusu arzu yeterince kalıcılık gösteriyor ise- tarihe mal olmuş bir kişi hakkında yazı yazma edimine yol açabilir.

Ölümsüz Atatürk'ü yazmaya başladığımız zaman her ikimiz de, Atatürk'ün bizim için ölküleştirilmiş bir kişilik olduğunun farkındaydık. Birimiz (Volkan), bir Türk ana babanın çocuğu olarak Kıbrıs'ta dünyaya geldi ve Türkiye'de tıp eğitimi gördü. Volkan, yalnızca Türk kültürünün kendi üzerindeki etkilerinin bilincinde olmayıp, kendisini Atatürk'ün Türk gençliğine ilişkin tasarımının tipik bir ürünü olarak görüyordu. Atatürk öldüğünde Volkan henüz altı yaşındaydı; bununla birlikte, Atatürk'ü insanüstü bir kişilik gibi görerek yetiştirdi.

Volkan doğmadan önce, Kıbrıs'ın bir Türk köyünde öğretmen olan babası, Atatürk'ü kendine örnek alma konusunda onu taklit etmeye varan dramatik bir tavır geliştirmişti. Bu olayın öyküsü şudur: Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan sonra Türk erkeklerine en uygun başlık olarak şapkayı tanıtmak için Atatürk, o zamanın muhafazakar bir bölgesine (İnebolu ve Kastamonu) gitmişti. Bu, şapka çok uzun zamandan beri kâfirlerin bir simgesi olarak görüldüğü için, oldukça yürekli bir girişimdi. Bu gezi sırasında Atatürk kendisini karşılayan kalabalığın karşısına bir panama şapka giyerek çıkmış, eliyle şapkayı işaret ederek şöyle söylemişti: "*Beyler, bunun adı şapkadır!*" Atatürk halk üzerinde öylesine güçlü bir karizmatik etkiye sahipti ki, oradaki insanların hepsi başlarındaki fesleri, türbanları ve diğer islami başlıkları çıkararak kendilerine şapka bulma arayışına girmişler, hatta bazıları kendilerine Avrupa tarzı şapkaya benzer şapkalar yaptırmışlardı.

Bu olayı işiten Volkan'ın babası soluğu köydeki bir kahvehanede almış, bir sandalyeye çıkarak elinde tuttuğu bir şapka ile Atatürk'ün mesajını yinelemişti. Orada bulunanların kendisini

Atatürk'e gösterilmiş olana benzer bir tepkiyle karşılayacaklarını umuyordu; ne var ki, çok geçmeden üzerine yöneltilmiş bir tüfeğin namlusuyla yüz yüze geldi. Kendisinden hemen sandalyeden inmesi ve başlık konusunda çenesini kapaması istendi, aksi takdirde başına geleceklere katlanmak zorunda kalacaktı. Bu öykünün aile içinde sürekli anlatılıyor oluşu, küçük Volkan'ı çok etkiledi. Atatürk'ün başarı ile sonuçlanan girişiminin aksine Volkan'ın babasının girişimi başarısızlığa uğramıştı. Volkan'ın babasının göstermiş olduğu bu cesaretin ayırdına varması bu olayın üzerinden uzun yıllar geçtikten sonra mümkün oldu. Küçük Volkan'ın zihninde, kendi babası da dahil olmak üzere, hiç kimse Atatürk'le mukayese edilemezdi. Bu nedenle, Atatürk'ü bir "insan" olarak tanımak ve onun yaşam öyküsünü inceleyecek bir kitap yazmak önce kendi kendini ve babasının imgesini araştırmak anlamına geliyordu.

Polonyalı göçmen bir ana-babanın çocuğu olarak New York'ta dünyaya gelen Itzkowitz, Türk hatta İslami dünya ile ilintilendirilebilecek küçücük bir ilişkiye dahi sahip değildi. Buna rağmen, zaman içinde Osmanlıları araştıran bir öğretim üyesi durumuna geldi (Itzkowitz 1972) ve birçok kez Türkiye'de bulundu. Bir Osmanlı tarihçisi olarak, kendisine Osmanlı Türkçesini okuma becerisini kazandıran bir eğitim almıştı (Volkan ise, eğitimine Atatürk'ün Türk alfabe reformundan sonra Kıbrıs'ta başlamış olduğu için, Osmanlı alfabesini öğrenme şansından yoksun kalmıştı.)

1956 yılında Osmanlı arşivlerinde araştırma yapmak için Türkiye'ye yaptığı seyahatten beri Itzkowitz, Atatürk reformlarının eriştiği başarı karşısında büyülenmiştir. Türkiye'yi ve Türk halkını daha yakından tanıma fırsatını bulmuş olması, onu, gerçekleştirebilir bir araştırma konusu olarak Atatürk ve Türk devrimi üzerinde düşünmeye yöneltti. Geleneksel tarih araştırmaları, Türkiye hakkında sahip olduğu bilgilerin kendi zihninde doğurmuş olduğu pek çok soruya doyurucu yanıtlar getirmedi yetersiz kalmıştı. Psikolojik tarih ona daha iyi bir yaklaşım olarak göründü; fakat söz konusu yaklaşımın kendisinde cisimleştiği araştırmaların ürünleri doyurucu olmaktan uzaktı. Tarihçiler psikoloji hakkında yeterli bilgiden yoksunlardı; buna karşılık, olgulara psikolojiyi

esas alan bir perspektifle yaklaşan bilim adamları da yeterli bir tarih bilgisinden yoksunlardı. Atatürk üzerine psikolojik bir çalışma yürütmek için kendisini gerekli bilgilerle donatmaya karar veren Itzkowitz, psikanalitik kuramları öğrendiği, kişisel çözümlemeye tabi olduğu, hastalar üzerinde pratik çalışmalar yürüttüğü New York'taki Psikanaliz İçin Ulusal Psikoloji Derneği'nde psikanaliz konusunda bir uzman adayı haline geldi. Kendi yaşamını araştırmaya girişen Itzkowitz, diğer kültürlerle (ve onların konuştukları dillere) olan ilgisi ile, annesinin kişiliğinin dinamiğini kavramaya yönelik bilinçsiz arzusu arasındaki ilişkinin ayırdına vardı.

Herbirimiz, psikanaliz eğitimi alanında kazanmış olduğumuz deneyime güvenerek, Atatürk'ün yaşamını ve iç dünyasını inceleyen, kendi fantezilerimizi ona aktarmaktan kaçınabildik. "*Nutuk*" (Atatürk, 1927) da dahil olmak üzere Atatürk'ün kendisi tarafından kaleme alınmış pek çok yazılı metin mevcuttu; ayrıca Atatürk hakkında çeşitli dillerde yüzlerce kitap yazılmıştı.

Bu kitapları yazan veya Atatürk hakkında bilgiler sunan kişiler sayesinde, elimizde araştırmacıya güven telkin eden hayli materyal bulunuyor. Dahası, bu kitabın yazarları olarak, bu bilgileri, Atatürk'ü tanıyan kişilerden dinlediğimiz görüş ve anekdotlarla pekiştirme şansına da sahip olduk. Dr. Volkan, misafir psikiyatri profesörü olarak Ankara Üniversitesi'nde geçirdiği 1974-1975 akademik yılı boyunca, Atatürk'ün yakınında bulunmuş kişilerle ya da Atatürk'ün -kısa süreli karşılaşmalarda olsa dahi- yaşamlarını önemli ölçüde etkilemiş olduğu bir grup insanla karşılıklı görüşme olanağına sahip oldu. Biz, Atatürk'ün eylemlerine ve inanç sistemlerine ilişkin güvenilir bilgiler sunma açısından, bu üç farklı kaynaktan elde edilmiş materyalin yeterli olduğu kanısındayız. Atatürk'ün benlik sistemine açılan uygun bir pencere yakalamış olduğumuzu, yaşantısının tarih sahnesinde geçecek daha sonraki dönemleri boyunca kendi özsaygısını korumak için onun çevresiyle nasıl bir karşılıklı etkileşim içine girmiş olduğunu kavradığımızı düşünüyoruz. Psikanalizde benliğe ve benliğin diğer kişilerle girdiği karşılıklı etkileşime ilişkin yeni bilgiler sunan gelişmeler, Atatürk hakkındaki düşüncelerimizi formüle ederken bize rehberlik ettiler.

Bu kitapla Atatürk'ün iç dünyasını onun kişilik yapısına göre inceledik. Bütün insanların adeta bir elbise giyer gibi giyindikleri çeşitli kişilik yapıları vardır. Diğer insanlar veya dünyayla ilişkimizde belli bir tarzda hareket etme eğilimindeyizdir. Örneğin; bazı insanlar, her konuda çok dikkatli davranır, temizlik ve düzen konusunda aşırı titiz ve dikkatlidirler. Bazıları sağlıkları konusunda sürekli kaygılanır, dünyaya kuruntu dolu gözlerle bakarlar. Bazı kişilik yapılarını da, kişinin kendi benliğine yaptığı sevgi ve saygı yatırımının ölçüsüne göre değerlendirmekteyiz. Bu yatırıma teknik olarak narsisizm (self love) denir. Her ne kadar olumsuz çağrışımlarla yüklenegelmişse de, narsisizm ne kötü ne de iyidir. Nefes alıp vermek kadar doğal bir şeydir. Gerçekte, narsisizm olmazsa sıradan işleri bile yapmamız mümkün olmaz. Bazı kişilerde bu yatırımın miktarı azdır, düşük seviyededir. Bu kişiler sürekli çocuksu ve bağımlı durumda kalırlar. Bazılarında ise narsisizm abartılmıştır. Bu şekilde abartılı narsisizmin bulunduğu kişilik yapısına, İngilizce'de teknik olarak "narcissistic personality" diyoruz. Bu terimi Türkçe'ye "görmekli kişilik yapısı" olarak tercüme ettik. Diyebiliriz ki, bütün mesele kişinin bu görmekli kişilikle ne yaptığıdır. Örneğin, bir insanın kendisine olan sevgisi fazla olmakla birlikte bunun gerçekle bir ilişkisi yoksa, sonunda bu insanın hayatı hayal kırıklıklarıyla ve depresyonla geçebilir. Diğer yandan, eğer görmekli kişi gerçek dünyada da başarılı ise, dünyayı değiştirip iç dünyası ve dış dünyası arasında uyum sağlayabilirse, böyle bir kişiye başarılı görmekli kişi deriz. Psikanalistlerin yaptığı birçok araştırmaya göre çoğu zaman lider olmak isteyen kişilerin kişilik yapılarında, görmekliliğin bulunması olağandır. Bilhassa, bir büyük grup, örneğin bir etnik grup, travmatik bir olaya maruz kalmışsa, görmekli bir liderin ortaya çıkması ve lider olması için ortam hazırlanmış demektir.

Volkan 1980'de görmekli liderleri onarıcı ve yıkıcı görmekli lider olmak üzere ikiye ayırmıştır. Onarıcı görmekli lider zihninde kendi grubunu ölküleştirmek için uğraşır. Böylece yüksek seviyedeki bir grubun lideri olur. Yıkıcı görmekli lider ise yıkacağı bir "düşman" grup bulur ve o grubu daha da yıpratarak, o gruba karşı kendisini ve kendi grubunu yüceltir. Psikanalitik literatürde bu yıkıcı liderin örneği olarak Hitler'den bahsedilmiştir. Hitler

"düşman" kabul ettiği Yahudileri ezerek ve katlederek, kendisinin ve ait olduğu grubun görkemliliğini sağlamaya çalışmıştır.

Bu kitapta Atatürk'ü onarıcı bir lider olarak anlatıyoruz. Tarihte belki de hayatının sonuna kadar onarıcı lider olarak kalabilen en iyi örnektir Atatürk. İç görkemliliği ve dış dünyası arasında uyum kurmayı başaramamıştır. Özel hayatı yakından incelendiğinde, Atatürk'ün, ulaştığı seviyeye gelinceye kadar verdiği içsel mücadelelerin ne kadar dokunaklı bir yaşam öyküsü oluşturduğunu görmemek mümkün değildir.

Sonuç olarak, Atatürk'ün yaşam öyküsünü anlatan ve iç dünyası ile gerçek dünya arasındaki ilişkiyi gösteren teferruatlı bir kitap yazdığımızı düşündük. Kitap bittiği zaman Itzkowitz gözyaşlarını tutamadı. Bu kitabın ilk baskısı yapıldığı zaman Virginia Üniversitesi Tıp Okulu'nun dekanı, yazarların onuruna bir resepsiyon verdi. O gece, Volkan rüyasında birçok ülkede ve çeşitli dilde çıkan gazetelerde Atatürk'ün öldüğünü bildiren büyük manşetli haberleri okudu ve hüngür hüngür ağladı. Kitabı hazırlarken yıllarca Atatürk'ün imgesi ile beraber yaşadığımız için projemiz bittikten sonra artık onu ebedi istirahatgahında huzur içinde bırakabiliyor ve onun kaybi için yas tutabiliyorduk.

Böyle duygusal bir durumda iken, Türkiye'de bazı görevlilerin *Ölümsüz Atatürk*'ün Türkler tarafından okunmasının uygun olmadığı hakkında dedikodu çıkarmaları kötü bir sürpriz oldu. Gizli bir araştırmaya tabi tutulduğumuzu ancak son yıllarda öğrendik. Böyle bir gelişmeden haberimiz olmadan, basılır basılmaz kitabın bir kopyasını Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Sayın Rauf R. Denктаş'a göndermiştik. Sayın Denктаş'ın Atatürk ilkelerini en yakından takip edenlerden biri olduğundan hiç kuşumuz yoktu. Cumhurbaşkanı kitabımızı dikkatle okudu ve bize, Atatürk'ü bir kahraman ve lider olarak bilmenin yanı sıra onu bir insan olarak tanımanın kendisini etkilediğini ifade eden bir mektup yazdı. Ayrıca, Sayın Denктаş Atatürk'ün çocukluk ve daha sonraki yaşam devrelerinde kişisel zorluklara karşı yaptığı savaşta, tarihi savaşlarda olduğu gibi, başarılı olmasının Atatürk'ü daha da ülküleştireceğini görüyordu. Bu mektup, yazarların duygusal yaralarına sürülen ferahlatıcı bir merhem oldu.

Sunuş

Şimdi geriye baktığımız zaman, bazı kişilerin kitabımıza karşı gösterdikleri bu tepkiye şaşırmanın gerektiğini anlıyoruz. Atatürk modern Türk kimliğinin bir simgesi olmuştur ve onu, vücudunda kan dolaşan bir varlık olarak düşünmek güçtür. Ayrıca, kullandığımız bazı psikoanaliz kavramlarının yanlış anlaşıldığını düşünmekteyiz.

Bu kitapta; Türklerin ve Türkiye'nin, Birinci Dünya Harbi faciasından sonra toparlanma ve millet oluşturma sürecinden geçerken Atatürk'ü lider olarak bulmalarının nasıl bir talih eseri olduğu anlatılmaktadır. Son yıllarda ikimiz de komünizmin gölgesinden yeni kurtulan bir çok ülkeye gittik. Bu ülkelerde karşılaştığımız insanlar tarafından içselleştirilmiş travmatik yaşantıların politikaya nasıl yansıdığını görme fırsatını bulduk. Bir halkın, özellikle kaotik zamanlarda görkemli onarıcı bir lidere ne kadar ihtiyaç duyduğunu bir kez daha anladık. Bu kitapta yer alan araştırma, böyle bir liderin ortaya çıkmasında rol oynayan insani unsurlar üzerinedir. Umuyoruz ki, Atatürk'ün hem iç hem de dış dünyasında bu unsurların bulunduğunu göstermeyi başardık. Türklerin ona karşı neden bu kadar derinden bir saygıyla bağlandıklarını da anlatmış olduğumuzu ümit ediyoruz. Onun 1919'da gösterdiği önderlik tipinin, yaşadığımız şu dönemde, hem Türkiye'de hem de dünyanın birçok yerinde gerekli olduğu kanaatindeyiz.

Ölümsüz Atatürk, Türkçe olarak ilk kez yayımlanırken, Türkiye'de laiklik kavramı ve dini duygular çok yakından gözden geçirilmekte ve modern Türk kimliğinin ne olduğu tekrar araştırılmaktadır. Bu nedenle, kitabımızın Türkçe olarak yayınlanmasının tam zamanında gerçekleştiğini düşünmekteyiz.

Vamık D. VOLKAN
Norman ITZKOWITZ
Mayıs, 1998

TARİHSEL PERSPEKTİF İÇİNDE ATATÜRK'ÜN OSMANLI ARKAPLANI

Sonraları Atatürk ismiyle anılacak olan Mustafa Kemal, Kırım Savaşı'nın sona ermesinden çeyrek yüzyıl sonra, bu savaşın olumsuz koşullarının hâlâ güçlü biçimde hissedildiği bir zamanda dünyaya geldi. Kırım Savaşı'nın yol açtığı değişikliklerden biri; Napolyon çağının sonundan o güne kadar Avrupa'da uluslararası ilişkiler alanına egemen olmuş diplomatik ilişkiler modelinde gözleniyordu. Artık değişmiş olan şey, 1815 tarihli Viyana Konferansı'nda çizilmiş Avrupa haritasına sadık kalınmasını öngören Avrupa Dengesi (Concert of Europe) fikri idi. 1815 ile 1854 yılları arasında kalan dönem boyunca, Avrupa'nın önde gelen güçleri arasındaki ilişkiler kendi kendini sınırlandırma ve işbirliği tarafından belirlenmişti. Söz konusu dönemde kimi krizler yaşanmış olmakla birlikte, bu krizler aşılabilmişlerdi. Avrupa yaklaşık 40 yıldır önemli bir savaş yaşamamıştı. Tarafların yanlış algılama ve yanlış hesaplamaları sonucu yok yere patlak veren Kırım Savaşı, Rusya ile İngiltere arasında barış ve Fransız siyasal düşüncelerinin yayılmasını önleme şeklinde belirginleşen bir diplomasi dönemine son verdi.

Önde gelen iki Avrupa devleti Kırım Savaşı'ndan revizyonist güçler olarak çıktı. Rusya, Karadeniz'i tarafsız bir statüye sokan ve Karadeniz kıyılarını askerden arındıran barış anlaşmasının Karadeniz'le ilgili hükümlerini geçersiz kılmanın yollarını arıyordu. Anlaşmaya göre, padişah ile çar arasında her biri için ayrı bir anlaşmayla seyrine izin verilecek birkaç küçük tonajlı gemi dışında, Osmanlı İmparatorluğu ve Rusya, Karadeniz'de savaş gemisi bulunduramayacaktı. Padişah, ayrıca, Osmanlı İmparatorluğu barış içinde olduğu sürece Çanakkale ve İstanbul boğazlarının yabancı savaş gemilerine kapatılmasını öngören "imparatorluğun geleneksel kuralı"nı sürdürecekti.

Beceriksizce girişilen diplomatik manevralar, Rusya'nın Kırım Savaşı'na sürüklenmesine katkıda bulunmuştu. Rusya, Paris An-

laşması'nın Çar II. Aleksandr tarafından bitmek bilmeyen bir kabus olarak nitelendirilen kısıtlayıcı ve onur kırıcı hükümlerinden kurtulma girişimleri sırasında böyle bir budalalığı ikinci kez yinelemedi. Rusya, yaklaşık on beş yıl süren sabırlı bir bekleyişten sonra, nihayet anlaşmayı hükümsüz kılma becerisini gösterdi. Rusya, Avrupa'nın tüm dikkatini 1870 Fransa-Prusya Savaşı'na yöneltmiş olduğu bir sırada, Paris Anlaşması'nın kendisi için iyi olmayan anlaşma hükümlerini 31 Ekim 1870 günü tek taraflı olarak feshettiğini ilan etti. Bunun üzerine Paris Anlaşması'nın imzacısı olan devletler 1871 yılı başında Londra'da toplandılar ve Rusya'nın yaptığı değişiklikleri kabul ettiler (Londra Anlaşması, Mart 1871).

Londra Anlaşması hükümlerine göre, Rusya ve Osmanlı İmparatorluğu Karadeniz'de donanma bulundurabilecekler, Karadeniz kıyılarında uygun gördükleri yerlerde tersane kurabileceklerdi. Çanakkale ve İstanbul boğazları daha önce olduğu gibi yabancı savaş gemilerine kapalı tutulacak, fakat Osmanlı padişahı barış zamanlarında dost ve müttefik savaş gemilerinin boğazlardan geçişine izin verebilecekti.

Rusya, 1856 Anlaşması'nın geçersiz kılınması için çabalayan devletlerden yalnızca bir tanesiydi. Aynı şeyi amaçlayan diğer devlet ise Fransa'ydı. Latin Kilisesi'nin Orta Doğu'daki iddialarının sözcülüğüne soyunarak Fransız Katoliklerinin gözüne girmeyi hedefleyen III. Napolyon'un budalaca bir girişimiyle Kırım Savaşı'na sürüklenmiş olan Fransa, savaştan, Avrupa haritasının ulusal sınırlar boyunca yeniden çizilmesini amaçlayan bir kararlılıkla çıktı. I. Napolyon devrimi diğer ülkelere yaymıştı. III. Napolyon'un idaresi altındaki Fransa'nın diğer ülkelere ihraç edilebilir malı ise milliyetçilik olacaktı.

Milliyetler doktrinini benimsemiş olan III. Napolyon'un aklında, ulusal ve federal sınırlar boyunca yeniden yapılanmış bir Avrupa fikri vardı. III. Napolyon'un fikirlerinin ciddi bir biçimde sınanacağı ilk arena İtalya idi. III. Napolyon, kendi himayesi altında İtalya'nın özgür ve birleşik (federated) bir yapıya kavuşabileceğini umuyordu. Milliyetçilik, uyuyan, ama kıskırtıldığında III. Napolyon'un asla beklemediği kadar saldırganlaşabilen bir köpek gibiydi.

Milliyetçilik, sahip olduğu yıpratıcı gücü hiçbir yerde, Orta Doğu'da olduğu kadar açık biçimde sergilemedi. Çokırkılı, çokdinli ve çokdilli bir nüfusa sahip olan Osmanlı İmparatorluğu, her şeyden önce çokuluslu bir imparatorluktu. İmparatorluk, sınırları çevresinde toprak kaybetmeye Kırım Savaşı patlak vermeden önce başlamıştı; fakat, milliyetçilik on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında parçalanmaya yol açan, imparatorluğun çare bulamadığı tehlikeli bir virüs durumuna gelmişti.

III. Napolyon'un milliyetler doktrini, Balkanlar'daki ilk bereketli toprağını, ileride birleştikleri zaman Romanya'yı teşkil edecek olan Eflak ve Boğdan prensliklerinde buldu. On sekizinci yüzyılın başından itibaren, Rusya Deli Petro'nun saltanat devri boyunca Osmanlı İmparatorluğu'nun uç bölgelerine ısrarlı bir baskı uyguluyor, yavaş yavaş Karadeniz'e sınır oluşturan bölgeye doğru ilerliyordu. Deli Petro'nun 1725'teki ölümünün üstünden bir asırdan daha kısa bir süre geçmesinin ardından, Rus ilerlemesi Eflak Prensliği'ne ulaşmış durumdaydı. Ruslar, 1774'ten 1829'a kadar Rus-Osmanlı ilişkilerini düzenlemiş olan bir dizi anlaşma içinde, bu bölgedeki prensliklerin içişlerine karışmalarını meşru kılmanın yollarını aradılar. Rusya'nın taleplerine direnecek güçten yoksun olan Osmanlılar, Ruslara hemen her sözü verdiler, ama pratikte işleri sürüncemede bırakarak sözlerinin gereğini yerine getirmek için ellerinden geleni yaptılar.

Uluslararası arenanın büyük aktörlerinin birbirlerine karşı ta-kindıkları güvensiz tutum, işleri ağırdan alıp sürüncemede bırakma konusunda Osmanlılara yardımcı oldu. Ne var ki, Prenslikler, III. Napolyon'un zihnindeki romantizm ve siyasal oportünizmin bir karışımı olan siyasal düşüncelerine uygun olarak, istenilen şekle sokuluyorlardı. İtalya, Polonya ve hatta Prusya'nın durumuyla ilgili olarak milliyetler ilkesini benimsemiş olan Napolyon, Eflak ve Boğdan'ın birleşmesi fikrini de sıcak karşıladı. Prensliklerin statüsü ile ilgili olarak öyle bir doktrini öne çıkardı ki, bu doktrin çok geçmeden Osmanlı İmparatorluğu'nun üzerine oturduğu temelin altını oyacak, Balkanlar'ı ve Orta Doğu'yu tanınmaz hale getirecekti.

Sonradan, söz konusu prenslikler yabancı bir prens olan Hohenzollern-Sigmaringenli Charles'ın idaresi altında birleştiler.

Öyle ki, Charles, kendisinden tahta geçmesi istendiğinde yeni ülkesinin nerede olduğunu öğrenmek için dünya haritasına bakma gereği duymuştu. Berlin Konferansı'nda (1878) Romanya'ya resmen bağımsızlık verildi ve Charles 1881'de Romanya kralı oldu.

Romen ulusu, ancak III. Napolyon'un ölümünden sonra gerçekleşmiş olmakla birlikte, Napolyon'un milliyetler doktrininin dikkate değer bir zaferiydi; bu doktrin, Bulgaristan'ın hızla onun cazibesine kapılmasıyla birlikte Balkan topraklarında güçlü bir biçimde kök saldı. Din faktörü meseleyi karmaşık hale getiriyordu ve bundan yararlanarak Bulgarları yatıştırmak isteyen Osmanlılar onlara kendi "ulusal" kiliselerini kurma hakkı tanıdılar. Din meselesi Bulgaristan'ın lehine bir çözüme kavuşturulurken, Bulgarların 1876'daki ayaklanmasıyla derinleşen siyasal sorun askeri bir çatışmanın eşiğine kadar geldi. Soğukkanlı davranmayı ve kendi kendilerini kontrol etmeyi hiçbir zaman başaramamış yerel Türk milis kuvvetleri (başibozuklar) şiddete şiddetle karşılık verdiler. Osmanlı karşıtı Avrupalıların "Bulgar soykırımı" olarak isimlendirdikleri bu çatışmalarda binlerce Bulgar yaşamını yitirdi ve Osmanlılara karşı protestolar St. Petersburg'dan Londra'ya kadar Avrupa'nın dört bir yanında yankılandı.

Balkanlar'daki karşılıklı güvensizlik ve kuşku Balkan milliyetçiliklerinin genel bir savaşı doğurmasını engelledi. Avusturya, Rusya'nın Balkanlar'daki nüfuzunun genişlemesine karşı bir engel olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun varlığının korunmasından yanaydı. Rusya ne tutarlı bir siyaset geliştirebilirdi, ne de bir müttefik cezbedebilirdi. Fransa daha az sorunluysa da. Hâlâ Fransa-Prusya Savaşı'nda uğradığı yenilginin yaralarını sarmakla meşgul olan Fransa, uzak bölgelerde maceralara girişmeyi göze alabilecek durumda değildi. Bismark Avusturya ile Rusya arasında bir tercih yapmaya niyetli görünmüyordu. Tarafsızlığın gergin ipi üzerinde ihtiyatla adım atan Bismark, öç alma niyetlisi Fransa'yı diplomatik olarak yalnızlaştırmak için her iki tarafla da iyi ilişkiler geliştiriyordu. Sultan'a destek ve Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünün korunması politikasını benimsiyordu.

İngiltere, Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan Hristiyanların durumunun iyileştirilmesine yönelik reformları müzakere etmek

için İstanbul'da bir Düvel-i Muazzama* konferansı aracılığıyla krizi kontrol altında tutmaya çalıştı. Konferans, katılımcı devletlerin bir sonuca varamaması durumunda ortaya çıkabilecek bir Rus müdahalesinin tehdidi altında toplandı. Konferansta, Bosna ile Hersek'in padişah tarafından atanacak Hristiyan bir valinin yönetimi altında birleştirilmesi, Sırbistan ve Karadağ topraklarının genişletilmesi, batı ve doğu olmak üzere iki parçadan oluşacak daha geniş bir Bulgaristan devletinin yaratılması konuları tartışıldı. Bu, Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'daki varlığının tehlikeye girmesi anlamına geliyordu.

Yüzyıllara yayılan bir başarının sahibi olan Osmanlılardan, tasisi tarağı toplayıp sessizce bu toprakları terk etmeleri beklene mezdi. Nitekim, Osmanlılar, padişahın uyuğu durumundaki herkesin tüm vatandaşlık hak ve özgürlüklerini güvence altına alan bir Kanun-i Esasî'yi ilan ederek katılımcı devletlerin taleplerini köreltmeye giriştiler. Osmanlılar açısından, İstanbul Konferansı artık gereksiz yere toplanmış bir konferanstı. İngiliz desteğine ve Avusturya-Rusya rekabetine güvenen Osmanlılar, tüm talepleri geri çevirdiler. Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki diplomatik baskı sonuç vermeyince Rusya, Bosna ve Hersek'i verme vaadinde bulunarak Avusturya'nın tarafsızlığını güvence altına alma yoluna gitti. Ardından, 24 Nisan 1877'de Osmanlı İmparatorluğu'na karşı savaş ilan etti.

Rusya ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki uzun savaşlar serisinin sonuncusu olan bu savaş, taraflardan her ikisinin de kesin bir zafer kazanacak güçte olmadığını kanıtladı. Osmanlılar bir süre için iyi bir performans gösterdiler, fakat sonraları Ruslar, Osmanlıların savunma mevzilerini yarararak onları İstanbul'un sınırlarına kadar gerilettiler. Rusya, Ayastefanos Anlaşması ile, en önemli hükümlerinden biri, büyük ve özerk bir Bulgaristan devletinin kurulması olan sert bir barış anlaşması dayattı. Ayastefanos Anlaşması Rusya'yı Balkanlar'daki egemen güç haline getirecek ve İstanbul'un işgalini pekala gerçekleştirebilir bir olasılık durumuna sokacaktı. Avusturya ve İngiltere, Ortadoğu'daki güç ilişkilerinde böylesine köklü bir değişikliğe asla müsamaha göstere-

* Büyük Devletler (İngiltere, Fransa, Almanya, Avusturya-Macaristan, İtalya ve Rusya).

mezlerdi. Bu iki ülke müşterek hareket ederek Rusya'yı anlaşma hükümlerinin genel bir Avrupa konferansında yeniden tespit edilmesini kabule zorladılar.

Bismark'ın başkanlığında toplanan Berlin Konferansı, kabul edilemez olan Ayastefanos Anlaşması hükümlerini değiştirerek yeniden kaleme aldı. Buna göre, Bulgaristan özerk bir prenslik olacak, ancak toprak büyüklüğü önemli ölçüde azaltılacaktı. Avusturya, gösterdiği çabaların karşılığı olarak Bosna ve Hersek'i "işgal ve idare etme" hakkına kavuştu. Padişahla yapılan ayrı bir anlaşmayla Kıbrıs adası İngiltere'ye bırakıldı.

Bulgaristan'ın tamamen bağımsız bir ulus statüsüne erişmesi (1909), iki trendin önemli bir dışavurumuydu: Bunlardan biri, Osmanlı İmparatorluğu tabiyetindeki halklar arasında milliyetçiliğin istikrarlı bir gelişim göstermesi, diğeri ise, Osmanlıların Avrupa diplomatik topluluğu içinde kendi toprak bütünlüğünü destekleyen sağlam ve güvenilir yandaşlar bulmada giderek daha zorlanır hale geliyordu. İngiltere, Avrupa'nın "hasta adamı"na arka çıkmanın yükünü tek başına omuzluyordu.

İngiliz siyasetini biçimlendiren şey ne fedakarlık düşüncesi ne de Türklere duyulan sevgiydi. İngiltere'nin tavrını belirleyen şey onun kendi yaşamsal çıkarlarını koruma ihtiyacıydı ve Hindistan yolunu kontrol altında tutmak çıkarı da bunlar arasındaydı. İngiltere'nin Palmerston (1855-58, 1859-65 dönemlerinde İngiliz başbakanı) döneminden itibaren Ortadoğu'da izlediği siyaset, kendi iç reformlarıyla yeniden canlılık kazanacak enerjik bir Osmanlı İmparatorluğu'nun yaratılmasını öngörüyordu. Buna göre, yapılacak ıslahat, etkin bir ordu, üretken bir bürokrasi, mali sağlamlılık, imparatorlukta yaşayan Hristiyanların koşullarının iyileştirilmesi, Osmanlı İmparatorluğu'nun içişlerine karışmasına neden olan sudan sebeplerin önüne geçilmesi ile sonuçlanacaktı.

Islahat, Osmanlı İmparatorluğu'nun yabancı olduğu bir olgu değildi ve imparatorlukta -parlak değilse bile- uzun bir geçmişe sahipti. Osmanlı orduları on yedinci yüzyılda yenilgilere uğramaya başladığında padişahın bir dizi reforma girişmesi istenmiş, ancak 1656 krizine kadar dişe dokunur bir şey yapılmamıştı. O yıl, Çanakkale Boğazı girişinde bulunan ve padişahın başkentini abluka altına almayı sağlayacak bir konuma sahip olan Limni ve

Bozcaada adaları Venedik tarafından işgal edildiğinde, İstanbul'da ciddi bir panik yaşandı. Tehlike en üst düzeye ulaştığında Köprülü Mehmet başvezirliğe getirildi. Köprülü Mehmet seksen yaşındaydı; uzun, ama Osmanlı'nın talihini değiştirmeye muktedir olabileceğine ilişkin hiçbir belirti göstermeyen silik bir kariyere sahipti. Bununla birlikte, önde gelen Osmanlı devlet adamlarının maiyetinde yıllarca devlet hizmetinde çalışmış olması ona iyi bir deneyim kazandırmıştı ve bu deneyim sayesinde imparatorluğun yakalanmış olduğu hastalığın nedenlerini çok iyi görebiliyordu. Zihni hastalığa çareler bulmakla meşguldü, dolayısıyla, böyle bir fırsat ansızın önüne çıktığında Köprülü hazırlıksız değildi.

Hazırladığı program şaşırtıcı ölçüde basitti. İmparatorlukta yolsuzluk ve rüşvetin önü alınmalıydı. Köprülü, Türk kurumlarını, on altıncı yüzyılda Kanuni Süleyman devrinde sahip oldukları eski görkemlerine yeniden kavuşturmayı istiyordu. Kurumları arındırıldığında ve kurallarına yeniden saygı gösterildiğinde devlet o eski görkemine yeniden kavuşacaktı.

Köprülü'nün reform programı beklenmedik ölçüde başarılı oldu. Kendisini taşrada padişahın otoritesine karşı girişilen bir dizi ayaklanmayla dışa vuran iç karışıklık, büyük ölçüde giderildi ve Venedik'e karşı savaş daha enerjik bir biçimde yürütülmeye başlandı. Limni ve Bozcaada adaları geri alındı; Osmanlılar, yükselecek babasından sonra 1661'de başvezir olan Köprülü Ahmet'in idaresinde 1669'da Girit'e karşı başarılı bir saldırıya giriştiler.

Köprülü Ahmet döneminde Avrupa'ya karşı saldırılara yeniden başlayan Osmanlılar, Polonya'ya kadar ilerleyerek o zamana kadar olan en ileri noktaya ulaştılar. Köprülü Ahmet'in 1676 yılında ölmesi bile Osmanlıların bir yeniden toparlanışını yavaşlatmadı. Ahmet'in yerini kayınbiraderi Merzifonlu Kara Mustafa Paşa aldı. Bir gazi olmayı düşleyen Mustafa Paşa, Viyana'ya karşı büyük bir saldırıya girişmeyi planlıyordu; 1529'da Süleyman'ın elinden son anda kaçırmış olduğu bu hedefe varmak onun en büyük amacıydı. Viyana'nın işgali, Süleyman devrini kendisine örnek almış bir reform çağı için uygun bir dönüm noktası olacaktı.

Kara Mustafa Paşa'nın muhteşemlik hayalleri Viyana etrafındaki ormanlarda yıkıldı. Elindeki kuvvetler Hristiyanların karşı saldırılarını durdurmakta başarısız kalınca, uğradığı başarısızlığın

bedelini çok ağır ödeyeceği Belgrad'a kadar geri çekilmek zorunda kaldı ve burada padişahın emriyle boğularak öldürüldü. Böylece, Köprülü'nün reform döneminin meyveleri bu dramatik olayla birlikte yok yere heba edilmiş oldu.

Viyana'da kazanılan zafer Hristiyanların iştahını kabarttı. 1684'te Osmanlılara karşı Kutsal İttifak'ı kurarak sahip oldukları avantajı pekiştirdiler. Daha kuvvetli ve enerjik bir padişah olan II. Mustafa'nın 1695 yılında tahta geçişi bile Osmanlıların gerilemesini durduramadı. Ordusunun başına geçen II. Mustafa, 1697'de bir karşı saldırıya girişti. Osmanlı ordusu Belgrad'ın kuzeyindeki Zenta'da Tisza nehrini geçerken Habsburg askerlerinin saldırısına uğradı ve koca ordu padişahın gözleri önünde yok oldu.

Ordunun fena halde hırpalanması ve imparatorluğun soluk almak istemesi nedeniyle derin bir dinginliğe ihtiyaç duyması sonucu, düşmanla bir anlaşmaya varabilmek için bir barış heyeti oluşturuldu. 26 Ocak 1699'da, Osmanlıların Macaristan'ı boşaltmasını öngören Karlofça Anlaşması imzalandı. Yapılan anlaşmayı Osmanlı kamuoyuna makul ve kabul edilir bir anlaşma gibi gösterme görevi tarihçi Naima'ya verildi. Osmanlı'nın gerilemesinin nedenleri üzerine kafa yormuş ve bu gerilemeyi durdurmak için çareler önermiş diğer devlet adamı-yazarların izinden giden Naima, soruna kendi teşhisini koydu ve buna uygun bir tedavi önerdi.

Aldığı eğitim gereği bir bürokrat, sahip olduğu eğilim dolayısıyla bir tarihçi olan Naima, hem imparatorluğun durumunun tarihsel gerçekliğinden hem de İslami entelektüel çevrelerde üretilen fikirlerden haberdardı. Naima, barış siyasetinin imparatorluğun benimsemesi gereken tek elverişli siyaset olduğunu göstermek için çeşitli İslami fikirlerden yararlandı.

Teşhisten tedavi aşamasına geçen Naima, devleti kurtaracak beş ilke önerdi: Gelir ve giderlerin dengeli olması gerekiyordu; ücretler zamanında ödenmeliydi; askeri kurumlarda yolsuzluk ortadan kaldırılmalıydı; taşradaki eyaletler köylüyü yeniden refaha erdirtirecek şekilde ve adil bir biçimde idare edilmeliydi; padişah, uyrukları üzerinde hem sevgi hem de korku uyandırmak üzere mümkün olduğunda babacan bir tavır takınmalıydı.

Basit ve uygulanabilir olan Naima'nın önerileri sonuç verdi. Karlofça Anlaşması'nın beraberinde getirdiği aradan sonra, Osmanlı orduları yeniden başarılar elde etmeye başladılar. 1711'de Osmanlı kuvvetleri Prut nehri kıyılarında Deli Petro'nun ordusunu yenilgiye uğrattı. Bu zaferin ardından Osmanlılar 1715'te Mora'yı Venediklilerden geri aldılar. Bu savaşa Naima bizzat katıldı. Osmanlılar 1736'dan 1739'a kadar Ruslarla ve Avusturyalılarla yeniden savaşa girdiler ve Belgrad şehrini geri almayı başardılar.

Naima, Osmanlıları neyin hasta düşürdüğü ve ne yapılması gerektiği sorununu çözümlerken, meseleleri hemen yalnızca İslami referanslardan oluşan bir çerçeve içinde ele almıştı. Devlet işleri üzerine kafa yoran Osmanlılar geri dönüp Muhteşem Süleyman devrine bakıyor, kendi performanslarını ideal olarak gördükleri o dönemle karşılaştırıyor, yapılması gereken tek şeyin işlerin tıpkı o dönemde olduğu gibi yürütülmesinden ibaret olduğu sonucuna varıyorlardı. Naima gibi on sekizinci yüzyıl düşünürleri, ahlakın toplumda ve devlet aygıtında yeniden tesis edilmesiyle ve güçlü vezirlerin suçluları sert bir biçimde cezalandırmasıyla birlikte toplumda adaletin yeniden hakim olacağı kanısındaydılar. İmparatorluk adalet sayesinde büyük zaferlerle yeniden tanışacaktı.

Naima, öngörmüş olduğu başarının sonuçlarını göremeden 1730'da öldü. Osmanlılar, 1739 yılından sonra, kendisini tamamen Yedi Yıl Savaşları'na kaptırmış Avrupa ile olan sınır bölgelerinde, alışkın olmadıkları uzun bir barış dönemi yaşadılar. Geçici bir sükûnet içinde dikkatli ve temkinli olmaktan görece uzaklaştılar; ordu ve donanmanın bir gevşeme içine girmesine göz yumdular -bu gevşemenin hangi boyutlara erişmiş olduğunu ancak 1768'de Ruslarla yeniden savaşa tutuştukları zaman anlayacaklardı.

Her iki taraf da kavgayı sürdürmeye gönüllü olmadığı halde savaş altı yıl boyunca devam etti. Nihayet, Temmuz 1774'te imzalanan barış anlaşması ile Osmanlı'nın eski gücüne yeniden kavuştuğu düşüncesi de zihinlerden siliniyordu. Başarısızlık, 1699'dan itibaren kaydedilmiş başarıların salt kısa ömürlü bir toparlanıştan ibaret olduğunu gösterdi. İmparatorluğun varlığını sürdürmesi kendi sorunlarına ilişkin daha derin bir kavrayışa; ve

yüzünü Süleyman'ın altın çağına değil, Avrupa'ya ve geleceğe dönmüş bir kurumsal reform hareketine bağlıydı.

1789'da tahta geçen III. Sultan Selim, batılı modellere dayanan kurumsal reformları hayata geçirmek gerektiğini görmüştü. Reform ihtiyacının en yakıcı biçimde hissedildiği yer askeri alandı; çünkü savaş alanında imparatorluğun düşmanlarına karşı koyma gücüne sahip olunmadığı taktirde diğer reformların bir faydası olmayacaktı. Fransa'nın önerileri ışığında ve bu ülkeden gelen eğitimcilerin öncülüğünde yeni askeri okullar ve donanma okulları açıldı. Fransızlar ve Osmanlılar on altıncı yüzyıl başlarından itibaren yakın bir işbirliği içindeydiler ve şimdi de yeni bir ıslahat programı üzerinde birlikte çalışıyorlardı.

III. Selim, Osmanlı İmparatorluğu'nu teknolojik bilginin kaynağı olan Avrupa ile daha yakın bir ilişki içine sokmayı amaçlayarak Londra, Viyana, Berlin ve Paris'te ilk daimi Osmanlı elçiliklerini açtı. Batılı dillerde eğitilen, reform sürecinin devam ettirilmesi açısından önemli bir işleve sahip olacak yeni bir genç Osmanlı memurları kuşağı, Batı ile ilk deneyimlerini bu elçiliklerde edindi.

III. Selim devri, Fransız Devrimi ve I. Napolyon dönemi ile aynı zamana denk geldi. Mısır'ın 1798'de Fransa tarafından işgal edilmesi Osmanlı-Fransız ilişkilerini önemli ölçüde gerdi ve çok geçmeden Selim'in reform programı ciddi bir muhalefetle karşılaştı. Selim'in muhalifleri, Fransız Devrimi'nin açıkça gözlenir laik içeriğinden ürkmüşlerdi. Selim 1807'de tahttan indirildi.

Merkezileştirmeye karşı direnen bölgesel güç süratle öne çıktı ve reform hareketi bir süre için gölgede kaldı. Osmanlı İmparatorluğu'nun varlığını doğrudan tehdit eden adem-i merkeziyetçilik eğiliminin ortaya çıkmasıyla birlikte, Padişah II. Mahmut merkezi hükümetin otoritesini yeniden tesis etmeye girişti. II. Mahmut, kendisinden önceki III. Selim gibi, ordunun çağdaş hale getirilmesi gerektiğinin farkındaydı. 1826'da yüzyıllara yayılan uzun bir geçmişe sahip Yeniçeri Ocağı'nı feshetmeyi başardı. Ardından, padişahın otoritesini yeniden eski gücüne kavuşturmayı, devletin kendi düşmanlarının ve sorunlarının üstesinden gelme yeteneğini artırmayı amaçlayan bir dizi askeri, bürokratik, eğitsel reform başlattı. II. Mahmut, bu girişimlerinde kendisine yardımcı olan yeni bir müttefike sahipti: İngiltere.

II. Mahmut 1839'da öldü. Yerine tahta çıkan ve başlanan reformları devam ettiren bir Osmanlı İmparatorluğu'nu desteklemenin İngiltere açısından daha kolay olacağını farkında bulunan Abdülmecid, Kasım 1839'da ünlü Tanzimat Fermanı'nı ilan etti. Bu belge o zamana kadar Osmanlı düşüncesine yabancı pek çok ilkedен söz ediyordu.

Padişahın tüm uyruklarının can, namus ve mal güvenliğinin sağlanması da bunlar arasındaydı. Bunun yanı sıra fermanla, yeni yasaların uygulanışında tüm dinlerin birbiriyle eşit tutulacağı şeklinde radikal bir anlayış da dile getiriliyordu.

Osmanlı İmparatorluğu, İngiltere'nin rehberliğinde, 1839 belgesinde somutlaşan vaadlere gerçeklik kazandırmayı amaçlayan bir dizi reforma girişti. Bu reform devrine, bir Türk-Arap terimi olan ve "yeniden yapılanma" anlamına gelen *tanzimat* sözcüğü yakıştırıldı. Reform süreci başlangıçtan itibaren ağır ilerledi. Yönetici seçkinler arasında reformdan yana güçlü bir fikir birliği yoktu. İmparatorluğu modern çağa taşıma sorumluluğu, pek çoğu Avrupa'daki Osmanlı elçiliklerinde çalışmış birkaç adamın omuzlarına yüklendi.

Avrupalı devletlerin Osmanlı topraklarında yaşayan azınlıklar adına imparatorluktan kimi taleplerde bulunmaları, Osmanlı devlet adamlarını özellikle inciten olgulardan biriydi. Nihai olarak Kırım Savaşı'nın patlak vermesine yol açacak olaylar zincirini harekete geçiren de tam da böyle bir hassasiyet oldu. Rusya Ortodoks kilisesinin taleplerinin sözcülüğüne soyunurken, Fransa da, Kudüs'teki Holy Sepulchre kilisesinin iddia ettiği haklar çerçevesinde imparatorluk topraklarında yaşayan Latinlerin savunuculuğunu üstlenmişti. Osmanlı İmparatorluğu'nun içişlerine müdahale edilmesi potansiyel bir savaş tehlikesi içeriyordu; çünkü, Avrupa'daki bir devletin imparatorluktaki çıkarları bir diğer Avrupa devletinin çıkarlarıyla çelişebilirdi. Azınlık hakları, ulusal gurur ve ulusal çıkarlar gibi öğelerin karmaşık içiçeliği karşısında diplomasi kifayetsiz kaldı ve Avrupa kendisini Kırım Savaşı'nın içinde buldu.

Avrupa'yı büyük bir yangın yerine çeviren bu savaşta, Osmanlı İmparatorluğu Rusya'ya karşı İngiltere ve Fransa ile ittifak yaptı. Savaş, 1855'te Osmanlıların ve müttefiklerinin zaferiyle

sonuçlandı. Paris'te barış görüşmeleri için gerekli hazırlıklar yapılırken, Osmanlılar yeni bir ferman yayımladılar. Söz konusu ferman, Osmanlıların 1839 tarihli belgede sözü edilen reformları yaşama geçirmeye niyetli olduklarını Avrupa devletlerine göstermeyi amaçlıyordu. Osmanlılar bu belge ile, Paris Anlaşması'nın imzacısı bir devlet olarak Avrupa diplomatik topluluğuna kabul edilebilmek için, imparatorluk sınırları içinde yaşayan tüm uyruklara eşit davranılacağını bir kez daha ilan ediyorlardı. Islahat Fermanı daha önce vaadedilmiş ilkelere sadık kalınacağını belirtiyor, Osmanlı tabiyetindeki bütün uyrukların din farklılığına bakılmaksızın yasa önünde eşit olduklarını vurguluyordu.

1859 yılına gelindiğinde, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki reform hareketi ikinci kuşak reformcular olarak nitelendirebileceğimiz insanların elindeydi. Bunlar, 1839 belgesinin babası olan Reşid Paşa'nın öğrencileri ile onun yakın çevresinden insanlardı. İşin başına geçme sırası şimdi bunlardaydı. Ali Paşa ile Fuat Paşa bu yeni reformcu grubun öncülüğünü yapıyorlardı. Ali Paşa, kariyerine Tercüme Odası'nda başlamıştı. Devlete ülke dışında hizmette bulunmuş ve sefiriğe yükselmişti. 1840'da Londra sefiriydi; 1852'de sadrazam olarak Reşid Paşa'nın yerine geçti. Islahat Fermanı ilan edildiğinde Ali Paşa sadarete nasip olunmuştu.

Padişah II. Mahmut tarafından kurulmuş yeni tıp okulunda eğitim görmüş olan Fuat Paşa, Ali Paşa'ya yardım ediyordu. Fuat Paşa, ordu içinde Tıbbiye Heyeti'nde çalıştıktan sonra Babiâli Tercüme Odası'na dahil olmuş ve Ali Paşa'nın hizmetinde bir memur olarak çalışmak üzere 1840'ta Londra'ya gönderilmişti. Bu ikisi arasında yakın bir dostluk gelişmiş, mesleki kariyerlerinde birlikte yükselmişlerdi. Fransızca bilir olmaları bürokrasi içinde hızla yükselmelerine katkıda bulunmuştu.

Reform hareketi Ali ve Fuat paşaların idaresinde beklenen bir şekilde yol aldı. 1839 ve 1856 fermanlarıyla temel yollar açılmıştı. Hareket şimdi az çok hız kazanmış durumdaydı. Denizcilik ve ticaretle ilgili yeni maddelerin yanı sıra, tüm imparatorluk sathında geçerli olacak yeni ceza maddeleri de içeren hukuk reformuna girildi. Bütün bu yasal düzenlemelerde esas olarak Fransız modelleri esas alınmıştı ve Batı etkisi açıkça gözlenebiliyordu.

Eğitim, Osmanlı reformcularının gözünde hukuk kadar önemli bir alandı. 1868'de, İstanbul'daki Galatasaray semtinde tamamen batılı standartların esas alındığı bir Osmanlı Lisesi açıldı. Bu okuldaki eğitim Fransızcadı; okuldan mezun olan Müslüman ve gayrimüslim kişiler ileride Osmanlı yaşamının pek çok alanında önemli roller üstleneceklerdi.

Reform güç, zahmetli bir uğraştı. Bu işin sorumluluğunu üstlenmiş kişiler bir hayli yıprandılar. Fuat Paşa 1869'da 54 yaşında öldü; onunla aynı yıl doğmuş olan Ali Paşa ise 1871'de öldü. Onların ölümüyle birlikte *tanzimat* ivme kaybetti. İmparatorluk içindeki koşullar kötüleşti; padişahın aşırı israfı Avrupa'dan gereksiz yüklü miktarlarda ödünç para alınmasına yol açtı. İflas eli kulağında bir tehditti ve 1875 yılı Ekim'inde mali sıkıntı içinde imparatorluk gereksiz borçlarının faizlerini ödemeyi geçici olarak durdurdu.

Çok geçmeden, daha önce bahsi geçen Bulgar ayaklanması ve bunun bastırılması sırasında yaşanan vahşet biçimine bürünmüş iç karışıklıklar mali sıkıntıları gölgede bıraktı. Kırk yılı bulan reform hareketine rağmen, imparatorluk hâlâ kötüye gidiyordu. Avrupalılar, Türkleri "tası tarağı toplayıp" Balkanlar'dan sürmek üzereydiler. Avrupa'ya doğru ilk akınlarını on dördüncü yüzyıl başlarında gerçekleştirmiş olan Osmanlılar, on dokuzuncu yüzyılın son çeyreğinde artık Avrupa'daki son günlerini yaşıyor gibiydiler.

Osmanlıların yenilgiyi kabullenmemekte direndikleri sıra tahta yeni bir padişah geçti. II. Abdülhamid 1 Eylül 1876'da padişah olarak ülke idaresinin başına geçirildiğinde, imparatorluk, İngiltere'nin İstanbul Konferansı çağrısında bulunmak suretiyle yatıştırmaya çalıştığı derin bir uluslararası krizin tam ortasında bulunuyordu ve krizin odak noktası bir barut fıçısına dönüşmüş olan Balkanlar'dı. Padişah II. Abdülhamid, iki meclisli bir parlamentonun kurulmasını öngören ilk Osmanlı anayasasını yayımlayarak İstanbul Konferansı'nı etkisiz kılmaya çalıştı. Buna göre, parlamento, üyeleri padişah tarafından atanacak bir Ayan Meclisi ile, bunun altında Meclis-i Mebusan olarak anılan ikinci bir meclisten oluşacaktı; 120 üyeden oluşması öngörülen Meclis-i Mebusan üyeleri seçimle tayin edileceklerdi ve bunların arasında dinsel azınlıkların temsilcileri de olacaktı. Tüm uyrukların eşitliği

meselesi hazırlanan anayasanın 17. Maddesi tarafından düzenlenmişti. Bu madde tüm uyrukların yasa önünde eşit olduklarını ifade ediyordu. Osmanlı İmparatorluğu, bir kez daha Avrupa'dan gelen baskıya bir belge yayımlayarak karşılık verdi.

Anayasal ödünler Rusların ihtiraslarını durdurmaya yetmedi. 1877'de Rusya'ya karşı girişilen savaş, 1878 Berlin Konferansı'nda kısmen hafifletilen muazzam toprak kayıplarıyla sonuçlandı. Bismark ve Disraeli'nin Rus ilerlemesini kontrol altına almasıyla birlikte, II. Abdülhamid, reform hareketinin doğrultusunu devletin yeniden güçlendirilmesi amacından kaydırıp padişahın mutlak otoritesini sınırlandırma girişimlerine yöneltmiş reformculara karşı harekete geçti.

Padişah II. Abdülhamid 14 Şubat 1878'de parlamentoyu dağıttı ve böylece iki yıldan daha az bir süre boyunca devam eden anayasal hükümet deneyimine son vermiş oldu. Kendi elinde topladığı iktidarı güvenilir dostlarından oluşan küçük bir grup aracılığıyla kullanarak bir mutlakiyet devri başlattı. Bununla birlikte, bu söylediklerimiz, II. Abdülhamid ve hükümetinin kapıyı reformlara kapattığı ve yabancılara yönelik bir antipati içinde Batı'yı ve batılılaşmayı reddettiği anlamına gelmiyor. Aksine reform, umulabilir sınırların ötesine geçen bir gelişim seyri izledi; Osmanlı İmparatorluğu, Avrupa'daki güç dengesiyle tam bir izolasyon siyaseti izlenmesine olanak tanımayacak şekilde iç içe geçmişti. II. Abdülhamid'in ekonomik gelişmeye ve ordunun sürekli modernize edilmesine duyulan ihtiyacın farkında olması, ilk ve orta düzeyde yeni bir askeri okul sisteminin geliştirilmesine ve en yetenekli öğrenciler için bir askeri akademinin kurulmasına yol açtı. Osmanlı İmparatorluğu'nda Batı tarzı eğitimin en iyi düzeyde verildiği okullar askeri okullardı. Paradoksal olarak, Osmanlı toplumu II. Abdülhamid yönetimi atında giderek daha baskıcı bir nitelik kazandıkça, askeri seçkinler daha liberal bir atmosferde eğitiliyorlar, ister istemez, Batı'dan gelen ve padişahın uyguladığı türden bir despotizme karşı olan fikirlerle daha sık karşılaşıyorlardı. Mustafa Kemal, böyle bir ortamda; merkezi yönetime geri dönüldüğü, batılılaşmanın sürdürüldüğü, yıpratıcı bir milliyetçiliğin geliştiği bu koşullarda dünyaya geldi.

Bölüm 1

MUSTAFA: MATEM İÇİNDEKİ BİR AİLENİN YENİ DOĞAN ÇOCUĞU

Modern Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu ve yirminci yüzyılın mimarlarından biri olan Mustafa Kemal Atatürk, Selanik'te dünyaya geldi. Bugün Yunanistan'ın önemli bir liman kenti olan Selanik, o sıralar Osmanlı İmparatorluğu'nun önde gelen eyalet merkezlerinden biri durumundaydı. Her ne kadar Mustafa Kemal Atatürk zaman içinde dünya ölçeğinde tarihsel öneme sahip bir kişi durumuna gelmişse de, onun doğumuna ilişkin ayrıntılar oldukça belirsizdir. Doğum tarihi -gün, ay ve hatta yıl olarak hâlâ kesin olarak saptanabilmiş değildir. Osmanlı İmparatorluğu, sahip olduğu bürokratik sistemde, bu tür bilgileri sistematik bir biçimde resmi kayıtlara geçirmiyordu. Her ne kadar on dokuzuncu yüzyıl sonlarında Müslüman Türkler ailenin her üyesinin doğumdan ölüme kadar geçen zaman içinde yaşadığı önemli olayların tarihini evdeki Kur'an'a ya da başka bir değerli kitaba kaydetme eğilimindeydilerse de, bugüne değin Mustafa Kemal'in doğum tarihiyle ilgili resmi ya da gayr-i resmi bir kayda rastlanılmamıştır. Atatürk'ün annesi, yaşamının sonlarına doğru, Mustafa'nın doğum tarihini evde bulunan iki Kur'an'dan birine yazmış olduklarını, fakat bu tür tarihlerin kaydedildiği nüshanın daha sonra birisine verilmiş olduğunu söylemiştir (Cebesoy 1967, s.3).

Atatürk'ün yaşam öyküsünü ulusal bir ilgi ve uğraşı alanı haline getiren Türk ulusu, onun mesleki yaşamını en ince ayrıntılarına kadar belgelemiştir. Bu durum dikkate alındığında, ileride Atatürk'ün doğum tarihini gösteren bir belgenin ortaya çıkması hiç muhtemel görünmüyor. Yapılabilen en kesin saptamaya göre, Atatürk'ün doğum yılı 1881 idi. Yaşamının daha sonraki evrelerinden birinde Atatürk için çıkarılmış bir kimlik kartında, doğum tarihi Osmanlı İmparatorluğu'nda kullanılan değişik tarihlendirme sistemlerinden biri olan Rumî takvime göre 1296 olarak yazılmıştır; bu, 13 Mart 1880 ile 12 Mart 1881 arasında kalan zaman dilimine karşılık düşer. Muhtemelen, Mustafa Kemal

1880/1881 kışında dünyaya gelmişti; çünkü, annesi, yaşantısının sonuna doğru kendisiyle yapılan ve yazıya kaydedilen söyleşilerden birinde, Mustafa'yı, Selanik'te "*dondurucu kırk*" olarak anılan ve kışın en soğuk kırk gününü ifade eden dönemde doğurmuş olduğunu söylüyor.¹

Kesin doğum tarihini Atatürk'ün kendisi de bilmiyordu. Türkiye Cumhuriyeti'nin cumhurbaşkanlığı makamına geçtikten sonra, kendisinden, yabancı bir ansiklopedide yayınlanacak bir biyografi için doğum tarihini tam olarak bildirmesi istendi. Atatürk, doğum günü olarak kendisine 19 Mayıs'ı seçti -yani, Türk bağımsızlık savaşını başlattığı Samsun'da karaya çıkmış olduğu gün.²

Atatürk'ün Selanik'in Türk mahallelerinden birinde üç katlı pembe bir evde doğduğu genel kabul görüyor olmakla birlikte, benzer bir belirsizlik doğduğu yer için de söz konusudur. Kızkardeşi Makbule, Atatürk'ün adı geçen pembe evde büyüdüğünü, ancak orada değil, yakındaki bir diğer mahallede, babasının ailesinin oturduğu evde doğduğunu ileri sürmüştür (Aydemir 1969, I. Cilt, s.27). Atatürk'ün annesi doğum sırasında o evde ailenin diğer kadınlarının gözetimine alınmış olmalı. Her ne olursa olsun, Atatürk annesinden dinlediklerine dayanarak, kendisinin doğduğu evin pembe ev olduğu kanısına varmıştır. Bugün, Atatürk'ün kendisinin de katkıda bulunduğu bir fonla satın alınmış olan bu ev, bir müze olarak Türk devletinin koruması altındadır.

Selanik, 1430'da Osmanlı Türklerinin kontrolüne geçti. Şehir bir muharebe sonucu ele geçmişti ve bu yüzden yağmalanabilir bir ganimet durumundaydı. O sıralar tahtta olan padişah II. Murat, harabeye dönmüş şehrin büyük bölümünü içindeki kiliseler ve evler de dahil olmak üzere işgalci Osmanlıların eline teslim etti.³ Mülkleri şehrin çeşitli yerlerine dağılmış olmakla birlikte,

¹ Zübeyde, yaşantısının sonlarına doğru Enver Behnan Şapolyo ile yaptığı röportajda, Mustafa'nın "*dondurucu kırk*" zamanında dünyaya geldiğini söylemiştir (Şapolyo 1959, s.17).

² Bu bilgiyi veren kişi Atatürk'ün evlatlık kızlarından biri olan Afetinan'dır; Afetinan, ayrıca, annesinin Mustafa'nın ilkbaharda doğduğunu hatırladığını söyler (Afetinan 1959, s.3)

³ II. Murat, 1421'de henüz on yedi yaşında olduğu sıra tahta çıktı. Devlet yönetimine bir düzen ve istikrar kazandırdıktan sonra 1444'te tahttan çekildi; fakat imparatorluk Avrupa haclı saldırısı tehdidi ile karşı karşıya kalınca yeniden tahta çıktı. 1451 yılında öldükten sonra, yerine oğlu II. Mehmet (Fatih) geçti.

Türklerin pek çoğu şehrin yukarıda kalan bölgesine, akropolisin içine ve etrafına yerleştiler. Kiliselerin pek çoğu camiye dönüştürüldü, yalnızca dört tanesi Yunanlılara bırakıldı. Yunan nüfusun büyük bölümü Vlatades Manastırı (Tachaous Manastırı) etrafında yoğunlaştı. II. Murat'ın ardılları, özellikle de I. Sultan Selim (1512-20), Selanik'in kapılarını İspanya ve Portekiz'den sürülen Sefardim Yahudilerine açtı. Sicilya'dan, İtalya'nın güneyinden ve Provence bölgesinden gelen Yahudiler de oldu. Bu Yahudi göçünün ana kütlesi 1480'li yılların sonlarından 1520'lere kadar devam etti; yeni yerleşimciler öylesine büyük bir kitle oluşturuyorlardı ki, bunlar yalnızca daha eskiden gelmiş olan Helenleşmiş Romalı Yahudileri kendi içlerinde eritmekle kalmadılar, ayrıca Selanik şehrindeki en büyük etnik grup olarak kurumlaştılar. On yedinci yüzyıl ortalarına gelindiğinde, şehirde pek çoğu liman etrafında yer alan 56 Yahudi mahallesi, 48 Müslüman mahallesi ve Yunanlıların, Ermenilerin ve diğer Balkan Hristiyanlarının yaşadığı 16 Hristiyan mahallesi bulunuyordu.

Atatürk'ün doğduğu sıralar şehrin 70 bin sakininden en az yarısı Yahudi'ydi. Sayıları 15.000 dolayında olan Türkler ikinci en büyük etnik grubu oluştururlarken, Yunanlılar üçüncü sıradaydılar. Yahudiler, farklı ve gözcüci giysileriyle, Avrupa dillerine olan yakınlıklarıyla, Selanik'e zenginlik ve refah kazandırmış uluslararası ticari ilişkileriyle şehre açıkça gözlenir Avrupalı bir hava kazandırıyorlardı. Selanik, Osmanlı İmparatorluğu'nun en batılılaşmış şehri olarak ün kazanmış olmasına karşın, Türk-Müslüman karakterini hâlâ koruyordu.

Deniz ticareti Selanik'in kısmetini artırdı. Hemen her yerde olduğu gibi, şehrin alt kısmına rıhtım ve ambarlar egemendi. Şehir, buradan, Khortiatıs dağı etekleri boyunca yukarıya doğru yükseliyordu. Üst bölgelere doğru çıkıldıkça, Türk ve Osmanlı tarzı daha belirgin hale geliyordu. Kendilerine özgü çıkıntılı pencereleriyle yıkılmaya yüz tutmuş ağaç evler, yerlerini taştan yapılmış, dövme demirlerle incelikle süslenmiş evlere bırakıyorlardı. Bahçeler genişliyor, daha bakımlı bir görünüm arz ediyorlardı. Daha zengince evlerin bazılarının bağ ve çeşmeleri de vardı. Türk evlerinin çatıları kırmızı kiremitle kaplıydı; balkonların ve benzeri eklentilerin etrafı kapatılmıştı. Şehirde yerel idareye ait on bir

hamamla özel olarak işletilen  yüz hamam Türk mahallelerini süslüyordu. Bunlar arasında en ünlü olanı, zarıf ve kubbeli bir yapıya sahip, minaresiz bir camiye andıran Bey Hamamı idi. 1875 yılında İstanbul'da doğmuş olan Amerikalı deneme yazarı ve y-kc H.G. Dwight, Selanik'teki Türk mahallelerini ziyaret ettikten sonra kaleme aldığı bir yazıda, Türk mahallelerinden romantik ifadelerle söz ediyordu: *"Bir ya da birkaç ınar ağacının gölgelediği, çeşmelerden suyun damla damla süzüldüğü, üstü hasır kaplı taburelerde oturarak kahvelerini yudumlayan, belki de artık yerli kültürün bir parçası haline gelmiş bir gramofondan yayılan namelerin eşliğinde nargilelerini içen ciddi, ağırbaşlı kimsele- rin vakit geçirdikleri küçük meydanları keşfetmeyi sürdürüyorsunuz"* (Dwight 1915, s.229).

Dwight, Türklerin giysileri karşısında büyülenmişti. Yüksek sınıfa mensup Türkler ileri çeşitli renklerde astarla kaplı, sağur kürkünden saten paltolar, orta sınıflardan gelenler ise Drama kumaşından ve İngiliz pamuklu kumaşlarından yapılmış paltolar giyiyorlardı; kadınlar peçe takıyorlardı.

Bu renkli yerleşim alanında, Galerius kemerinin bulunduğu ve Ahmet Subaşı mahallesi olarak bilinen yerde Atatürk'ün pembe evi yükselir. Ev, şehrin eteklerine kurulduğu tepeden pek uzak değildir. Ahmet Subaşı, Türk kesiminin görece yoksul insanları- nın oturdukları mahallelerden biriydi; bunlar, genellikle tarım malları ve benzeri malların ticaretiyle uğraşan tüccar kimselerdi. *Esnaf* olarak anılan bu tüccarlar birbiriyle sıkı ve yakın ilişkisi olan insanlardan oluşan mahallelerde dayanışma içinde yaşarlardı. Böyle bir mahallede, geleneksel olarak, ortada bir yerde bir cami, bunun yakınında bir pazar, bir eşme, çocuklar için bir okul ve bir mezarlık olurdu. Sakinleri uzun bir geçmişe dayanan aile ilişkileri ve etnik bağlarla birbirlerine sıkı sıkıya bağlanmış mahalle, esas olarak kendine yeterli, dışa kapalı bir topluluk oluştururdu.

Selanik'teki Türk yaşamı, ataerkilliğin, babasoyluluğun ve ka- dının evlendikten sonra kocasının evine yerleşerek onun muhiti- ne dahil olmasını öngören geniş bir aile sisteminin geleneklerini kabul ederdi. Çoğu zaman, çekirdek ailenin yeleri farklı yaş gruplarından gelen yakın akrabaları ile aynı çatı altında yaşarlardı.

di. Bu tür geleneksel geniş aile üyeleri bir "grup özkavramı"na sahiplerdi.⁴ Her üye, belli bir dereceye kadar diğerlerinin psikolojik bir uzantısı durumundaydı; dayanışma ve duygusal beslenme, psikolojik, toplumsal ve ekonomik sorunların paylaşılması ve dış dünyanın önüne birleşik bir cephe olarak çıkılması açısından, bütün üyeler aynı kişiler arası ilişkiler ağına bağımlıydılar. Bireyin kendini öne sürme ihtiyacı, aile içindeki karşılıklı özdeşleşme karşısında ikinci plandaydı. Ailenin her üyesi, diğer üyelerin başarı ve başarısızlıklarını paylaşırdı. Duygusal olarak, aile üyeleri büyük ölçüde Siyam ikizleri gibi yaşıyorlardı. Her şeye karşın, bir kimsenin psikolojik olarak kendi kimliğini öne çıkarma çabası bu ilişkilerin bir parçasını oluşturuyordu ve bu kendisini kontrollü bir çekişme, dırdırlanma, somurtkanlık ve pazarlık olarak dışa vuruyordu. Ailenin üyeleri, kendi kişilik yapılarının bütünlüğünü ve doğruluğunu test edebilmek için, aile içindeki diğer kişiliklerin çizdikleri sınırlarla fikir ayrılığı düzeyinde bir çatışmaya girmeye ihtiyaç duyarlardı. Dış dünya karşısında genel olarak kapalı bir toplumsal sistem niteliğine sahip olan aileler, her ne kadar aileler arası güçlü bir sadakat ve dayanışma duygusunu el üstünde tutuyorlarsa da, kendi aralarında kimi çatışmalar yaşar, birbirleri hakkında dedikodu yaparlardı.

Böyle bir ailede erkek hakim konumda olmakla birlikte, kendi ruh halini ailenin genel atmosferine dayatan taraf anne (ya da ailenin en yaşlı kadın üyesi) idi. Çok bilinen bir hadis şöyle söyler: "*Cennet annelerin ayakları altındadır*". Aile içindeki amir kadın, kocası üzerinde, çoğu zaman derinden derine işleyen ve söze yansımayan hatırı sayılır bir nüfuza sahipti. Akraba olan bir diğer aileyle kavgaya son vermesi için evin erkeğini ikna eden ya da kızlarının evliliğini uygun görüp görmeme yetkisini elinde tutan oydu. Çoğu kere dışa vurmayan, nihai olarak dik-kate değer bir etkiye sahipti. Kocasının geniş ailesine yeni katılan genç bir gelin, genellikle, ilkin pasif ve ürkek bir tavır sergilemeye zorlanırdı; fakat, aradan yıllar geçip de sıra kendisine geldiğinde elde bulundurduğu gücü bir sonraki kuşağın genç gelinleri üzerinde kullanması hayli muhtemeldi. Büyücülük sı-

⁴ Geleneksel geniş Türk aileleri ile ilgili daha ayrıntılı bilgiler için Bkz., Volkan, 1979 ve ayrıca Özbek ve Volkan, 1976.

nırlarına yaklaşan güçlerini kullanarak hükmeden, sindirici eğilimler gösteren yaşlı kadınlara Türk folklornde sık sık rastlanılır (Sümer 1970).

Geniş ailenin "birlik ve beraberliği" ve aile üyelerinin tam ve bağımsız bir bireyselleşme yeteneğinden yoksun oluşları, her ailenin bir şekilde benzersiz olduğu kanısını destekler. Diğer grupların söz konusu geniş aileye karşı çıkmaları durumunda "kötü" olarak görülüp, aşağılanmaları; hemfikir olduklarında ise "iyi" olarak görülmeleri; bu kapalı dayanışma atmosferi içinde teşvik edilir. Her aile, paradoksal olarak, aile dışından insanları ya aile düşmanlığı için uygun birer hedef olarak ya da bir kurtuluş ve yardım kaynağı olarak görür. Diğer insanlara ilişkin bütün algılamalar, yoğun bir biçimde paylaşılan bir ev yaşamının beraberinde getirdiği alışkanlıkların motiflerini taşır. Geleneksel Türk kültürü "tekine yönelmiş"* bir niteliğe sahiptir ve bir meselede ortada bir yerde uzlaşmaktan ziyade kutuplaşmalara eğilimlidir. Bir kimsenin gündelik yaşantısını etkileyen "dışarıdan" insanlar ya "tamamen iyi" ya da "tamamen kötü" olarak görülürler.

Belki de, söz konusu "tekine yönelmişlik" olgusunun kaynağı, Türk ocuğun, ocuk yetiştirmenin yalnızca doğal anneye ait bir ayrıcalık ve sorumluluk olarak görülmediği geniş aile içinde (Volkan 1979) anne figürü olarak kabul edebileceği birden çok kadın buluyor olmasında yatmaktadır. Evdeki diğer bir kadın (bir büyükanne, bir teyze, bir abla, ya da belki de bir sütanne), çocuğa kendi bildiğince annelik yapma konusunda hak sahibi olduğunu düşünür. Bu durum, her iki cinsten çocuklar için geçerli olmakla birlikte, erkek çocuklar için özellikle önemlidir. Böyle bir durumda, ocuk-anne ilişkisi birden çok anneyi içine alacak biçimde fiilen genişleyecektir. Çok anneli bir aile içinde yetişen bir çocuğun kendi kimliğini bulmak için yaptığı mücadele, sürekli aynı kadınla birebir ilişki içinde olan diğer bir ocuğunkinden farklıdır. Geniş aile içinde yetişen ocuk, bir "anne" tarafından dş kırıklığına uğratıldığında ve bu yüzden onu "kötü" olarak gördüğünde, kendisine daha bağımlı olan ve kendisini yatıştıran bir diğer "anne"yi kolaylıkla bulabilecek ve o "anne"nin "iyi" olduğunu

* Ötekine yönelmiş bir kimsenin düşünce ve eylemlerinde kendi yargılarından ve değerlerinden ziyade dışsal normlara göre hareket etmesi.

düşünecektir. Gerçekten, böyle bir çocuk, arzusu nihayet tatmin edilinceye kadar kendi durumunu birden çok kadına götürmek zorunda kalabilir. İhtiyacı olan tatmini elde ettikten sonra ise, daha önce kendisine aradığı tatmini vermemiş olanlar yüzünden yaşamış olduğu düş kırıklıklarını unutup bunların üzerine sünger çekebilir. Bu sayede çocuk, kendi yaşamında önemli bir yere sahip olan, ihtiyaç ve arzularını tatmin ettiği zaman kendisini memnuniyet verici ve "iyi" olarak kabul ettiği bir kişinin kendisinde düş kırıklığı yaratan "kötü" tavrına intibak etme zorunluluğundan kendini sakınır. Sağlıklı bir psikolojik gelişme sürecinde, eğer çocuk kendi yaşamındaki önemli bir kişinin bağımsız ve gerçekçi kimliğini kabullenip onu takdir etmeyi öğrenecekse, çocuk o kişiyi kendisine ve kendi hareketlerine karşı kimi zaman olumlu, kimi zaman ise olumsuz bir tavır içinde algılamalıdır.

Çok anneli bir evde yetiştirme, çocuğun, yaşamındaki önemli kişilerin düş kırıklığı yaratan imgeleri ile hoşnutluk veren imgelelerini kendi zihninde kaynaştırıp bütünleştirmesini zorlaştırır. Bu psikolojik olgu, yaşamın daha ileri dönemlerinde insanları ak ve kara, tamamen iyi ve tamamen kötü olarak görme eğilimine ve gri alanları değerlendirmede güçlükle çekilmesine yol açabilir.

Kuşkusuz, insanın psikolojik yapısı çeşitli nedenlerden ötürü bir insandan diğerine farklılık gösterir. Bununla birlikte, Selanik'teki Türklerin, kendi kültürel ve toplumsal etkileşimleri içinde, "ötekine yönelmişlik" terimi altında özetleyebileceğimiz davranış modellerini paylaşıyor oldukları pekala söylenebilir. Yunanlılar ve Yahudiler de kendi aile yapıları içinde birden çok anneye sahiplerdi ve muhtemelen onların kültürleri de "ötekine yönelmiş" bir nitelik gösteriyordu. Dahası, bu farklı etnik toplulukların sahip bulundukları "ötekine yönelmişliğin", duygusal olarak birbirlerinden uzak olmalarına karşın onların aynı şehirde yan yana yaşamalarında oldukça önemli bir rol oynamış olması muhtemel görünüyor.

Selanik'teki çeşitli topluluklar, şehrin metropol kentlere özgü atmosferine ve rekabet ögesi içermeyen parçalı etnik yapısına karşın, konuştukları dil, alışkanlıklar, ülküler ve gelenekler açısından birbirlerinden ayrı idiler. Bunlar arasında karşılıklı kız alıp verme yok denecek kadar azdı. Ancak karşılıklı ticari bağlar dinamik bir düzeydeydi ve karmaşık bir ekonomik ilişkiler ağı gelişt-

mişti. Türkler, nüfus açısından ikinci sırada olmalarına karşın, Selanik üzerinde sıkı bir kontrole sahiplerdi; idari makamları kendi ellerinde bulunduruyor, toprak sahipleri olarak ciddi rant gelirleri elde ediyor, yüksek faizle ödünç para veriyorlardı. Yunanlılar ve Yahudiler temel olarak ticaretle uğraşmaktaydılar. Sayısal üstünlükleri ve Selanik'te çok gerilere uzanan bir geçmişe sahip olmaları dolayısıyla, Yahudilerle şehirdeki Türkler arasında özel bir ilişki vardı. Sahip oldukları zenginliği saklı tutmayı ve Türkleri hiçbir zaman gücendirmemek gerektiğini öğrenmiş olan Yahudiler, ekonomik açıdan genellikle Türklerden çok daha iyi bir yaşam sürüyorlardı (Moore 1906).

Ekonominin yanı sıra, Selanik'teki Türklerle Yunanlılar arasındaki ilişkileri etkileyen bir diğer faktör, on dokuzuncu yüzyıl başlarında yükselen Yunan milliyetçiliği idi. 1821 Yunan İhtilali ağır kayıplar verilmesine ve Türklerin Selanikli Yunanlılara karşı kin duymalarına yol açmış, ticari ilişkileri sekteye uğratmıştı. Padişah II. Mahmut'un 1826'daki reformlarıyla⁵ birlikte şehir kendisini hızla yeniden toparlamaya başladı, ancak Yunanlılar arasındaki milliyetçilik duygusu onların Türklerle olan ilişkilerini etkilemeyi sürdürdü.

Atatürk'ün babası Ali Rıza, geniş ailelerin ve mahalleli arasındaki yakın ilişkilerin egemen olduğu böyle bir atmosferde yaşam sürüyordu. Eski bir Selanikli aileden gelmekle birlikte⁶, Ali Rıza yeni pembe evlerindeki refah düzeyine ancak yakın zamanda erişebilmişti. Şehrin mahallelerinden birindeki bir okulda öğretmenlik yapan amcası yörede kızıl sakallarıyla tanınıyordu ve kendisine "Kızıl" lakabı takılmasının nedeni de buydu. Babası daha ürkütücü bir kişiliğe sahipti ve daha çok bu yönüyle tanınıyordu.⁷

⁵ Bu reformlar esas olarak askeri ve bürokratik reformlardı. II. Mahmut yeni bir ordu kurdu; bu ordu için ısmarlanan üniformalar ilkin Selanik'te üretildi.

⁶ Ali Rıza'nın ailesinin kökleri Aydın'ın Söke ilçesinden geliyordu (Atay, 1980, s.17).

⁷ Ali Rıza'nın babasının adı Ahmed idi. Herhalde kızıl sakalları vardı; en azından bir kaynaktan (Atay, 1980, s.17) ondan Kızıl Hafız olarak söz edilir. *Hafız*, Kur'an'ı ezbere bilen kimselere verilen bir saygı unvanıdır. Ahmed'in kardeşi Mehmed'in de Kızıl Hafız olarak anıldığına bakılarak (Aydemir, 1969, 1. Cilt, s.31), bazı kaynaklarda bu ikisinin birbirine karıştırılmış olduğu düşünülebilir. Bununla birlikte, daha muhtemel olan, her iki kardeşin aynı takma isimle anılıyor oluşudur. Her ne olursa olsun, Atatürk'ün büyükbabası bir diğer unvana daha sahipti: Kaçak (Aydemir, 1969, 1. Cilt, s.31).

Ali Rıza'nın babasının adı 1876 yılının Mayıs ayı başlarında yaşanan önemli bir olaya karıştı. Mayıs ayının onuncu günü genç bir Hristiyan Bulgar kızı trenle Selanik'e geldi. Kendi köyünün imamı ona eşlik ediyordu. Selanik'e geliş nedeni, din değiştirip İslamiyete geçmek istediğini resmen bildirebileceği yetkili mercilere ulaşmaktı. Genç kızın aynı trende bulunan annesi, onu bütün yaşamını belirleyecek böylesine önemli bir adımı atmadan alıkoymak istiyordu ve istasyondaki Hristiyanlardan kendisine yardımcı olmalarını istedi. Kadın kendisine yardımcı olacak insanlar ararken, bir grup Müslüman-Türk, kızı kendi korumaları altına alıp valilik binasına doğru yola koyuldular. Yolda bir Yunan çetesi tarafından bunların elinden alınan genç kız gizlice Amerikan konsolosluğuna götürüldü ve geceyi orada geçirdi.

Öfkeli bir Türk kalabalığı 6 Mayıs sabahı Amerikan konsolosluğunun (ya da şehbenderliğinin, eskiden konsolosluğa bu ad verilirdi) bulunduğu yörede sokakları işgal etti. Öfkeli kalabalıktan gözü korkan Alman ve Fransız konsolosları saklandıkları bir camide yakalandılar ve orada öldürüldüler (B. Lewis 1968, s.56). Balkanlar'da son zamanlarda yükselen milliyetçiliğin daha da kötüleştirdiği etnik topluluklar arası husumet böylece iki kurban daha almış oldu. Türklerin başvurduğu şiddet, genç Bulgar kızını zorla kaçıran şehirdeki Hristiyanlara olduğu kadar, yabancı devletlerin (azınlıklar lehine) Osmanlı İmparatorluğu'nun kendi içişlerine müdahaleleri karşısında duydukları çaresizlik duygusuna yönelik bir şiddetti.

Kendi temsilcilerine yönelik bu acımasız saldırı karşısında hemen harekete geçen yabancı devletler savaş gemilerini Selanik'e gönderdiler ve Türk yetkililerden katillerin hemen tutuklanıp cezalandırılmalarını istediler. Bazı belgeler bu olayın sorumlusu olarak altı kişinin yakalanıp asıldığını yazıyor. Bazı belgelerde ise, alalecele kurulan darağaçlarında asılanların sayısının kırk kadar olduğu söyleniyor. Gösterilere ya da cinayete karışmış olanlar açısından durumun çok tehlikeli olduğu açıktı. Orduyla bir takım ilişkilere sahip olan Ali Rıza'nın babası da göstericiler arasındaydı. Yaşamından endişe duyan Ali Rıza'nın babası, ölümüne kadar yedi yıl boyunca kaçak bir yaşam süreceği Makedonya dağlarına kaçtı. Böylece, Ali Rıza'nın ailesi, bundan daha büyük tarihsel

olaylarla kesişecek olan bir yolun başına gelmiş oluyordu. Her ne kadar tarihsel arenada herhangi önemli bir etkisi olmasa da, söz konusu olayın, Ali Rıza'nın ailesine yaşattığı heyecan, korku ve kaygının ruhsal dünyalarında izler bırakan bazı diğer olaylarla birleşerek, Atatürk'ün kuşağına aktarılan psikolojik etkileri olduğunu söyleyebiliriz.

Söz konusu psikolojik etkinin Atatürk'ün kuşağına taşınması na aracılık eden kişi, dağlara kaçmak zorunda kalmış olan Ali Rıza idi. Babası menfa-yı ihtiyarı olarak sığındığı Makedonya dağlarında güç bir yaşam sürerken, Ali Rıza 1876 yılı sonlarına doğru askere gitti. Rusya ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki savaşın giderek yaklaştığı günlerde, Selanik'te gönüllülerden oluşan bir ulusal muhafız birliği kuruldu. Ali Rıza, bir kâtip olarak ilkin dini vakıfların idaresinde, ardından gümrük işlerinde görevlendirildi. Okuma yazma biliyor olması, onun bu gönüllüler birliğinde mülazımlığa yükselmesini sağladı. Bir kez daha ailenin tarihi, doğası zor anlaşılan baskı ve güçlerle dolu, aynı zamanda büyük, heyecan verici ve tehlikeli dış dünyayla iç içe geçti.

Ali Rıza 1877 yılı sonlarına doğru ya da 1878 yılı başlarında ordudan ayrıldı. Ali Rıza'nın yaşamındaki olayların hemen hepsinde olduğu gibi, bu konuda da kesin bir tarih vermek güç. Rusya ile savaş, 3 Mart 1878 tarihli Ayastefanos Anlaşması ile son bulmuştu. Bu anlaşmanın maddeleri, 13 Haziran 1878'de başlayan Berlin Konferansı'nda gözden geçirilerek değişikliğe uğratıldı. Bu arada geçen zaman dilimi içinde kalan günlerden birinde, Ali Rıza, karısının kendisini beklediği Selanik'e döndü.

Ali Rıza'nın evliliği 1870'li yılların ortalarında gerçekleşmiş olmalı. Dünyanın o bölgesinde evlilikler hâlâ başkalarınca düzenlenen işler arasındaydı. Ali Rıza'nın ablası çöpçatan rolünü üstlenmişti; Ali Rıza'nın yüklüce bir başlık parası ödeyemeyecek durumda olduğu düşünülürse, ablasının işi hiç de kolay değildi. Ayrıca, Ali Rıza'nın gönlünden sarışın bir kadınla evlenmek geçiyordu. Böyle bir şey, onun için, sözcüğün gerçek anlamında bir düşün gerçekleşmesi anlamına gelecekti. Ali Rıza, bir kere sinde, düşünde yanında genç, sarışın bir kadın olan ak sakallı nur yüzlü bir pir görmüştü ve bu düş daha sonraları aklından hiç çıkmadı (Aydemir 1969, 1. Cilt, s.26). Ak sakallı pir ona, "Bu

kız *senin kismetindir*" demişti. Bunun gerçekten uyku sırasında görülen bir düş mü, yoksa yoğun bir özlemin ifadesi mi olduğunu kestirebilmemiz olanaksız. Böyle bir özlem salt Ali Rıza'ya özgü bir durum değildi, çünkü o yıllarda, Türk erkeklerinin pek çoğu -bugün de olduğu gibi- sarışın kadınları özellikle arzu eder buluyorlardı. Belki becerikliliğin, belki de ısrarcılığın sonucu olarak, Ali Rıza'nın ablası kardeşi için özlediği türden bir eş bulmayı başardı. Kızın ismi Zübeyde idi. Ailesi, Selanik'in batısından, Arnavutluk'a yakın olan bir bölgesinden geliyordu;⁸ Osmanlı hükümeti, Toros dağları bölgesinde yaşayan göçebe Yörük Türklerinden bir kısmını alarak buraya yerleştirmişti. Zorla ya da gönüllü olarak iskana tabi tutma eski bir Osmanlı uygulamasıydı; merkezi hükümet bu yolla kendisine muhalif unsurları ya da arzu ettiği grupları bir bölgeden alıp bir diğer bölgeye yerleştiriyordu. Bizim değindiğimiz örnekte, Osmanlı hükümeti güvenilir bir Müslüman-Türk grubunu Anadolu'dan getirip tehdit altındaki sınır bölgesine yerleştirmişti; amaç, bu bölgenin Türk-Müslüman karakterini pekiştirip güçlendirmektir. Zübeyde'nin koyu sarı saçları, koyu mavi gözleri, açık renk teni onun Anadolu kökeninin dışavurumuydu. Ali Rıza'nın ablası onun düşlediği kızı bulmuştu. Evlilik konusunda iki aile arasında yapılan görüşmeler başlık parası yüzünden neredeyse suya düşecekti. Zübeyde'nin üvey erkek kardeşinin ağırlığını Ali Rıza'dan yana koymasıyla birlikte sorun nihayet çözüldü ve Ali Rıza ile Zübeyde çifti resmen evlendiler.

Zübeyde evlendiği sıra 14-15 yaşlarında, yani kocasından yirmi yaş kadar küçük olmalı. Zübeyde ergenlik yaşında genç bir kız olarak, kendi duygularını keşfetmeye ve kendi kendini tanımaya zaman bulamadan evlenmişti. Muhtemelen, o yaştaki herhangi bir diğer genç kız gibi, Zübeyde'nin zihni yaşama ilişkin gerçekçi algı ve kavrayışlardan ziyade fantezilerle doluydu. Ne var ki, bu yaşta bir kızın kendisinden yirmi yaş kadar büyük bir erkekle evlenmesi dünyanın bu bölgesinde olağan bir durumdu. Büyük yaş

⁸ Zübeyde'nin ailesi Hacısofular olarak bilinir. *Hacı* sıfatının anlamı malûmdur. *Sofular* ise, gene bilindiği gibi dinine çok bağlı anlamına gelen *sofu* sözcüğünün çoğuludur. Bu duruma bakarak, Zübeyde'nin ailesinin geçmişinde önemli kişi ya da kişilerin Mekke'ye hacca gitmiş olduklarını ve ailenin derin dinsel köklere sahip olduğunu varsaymak mümkün.

farkı gösteren bu tür evliliklerde olağandışı zihinsel ve duygusal gerginlikler yaşanır; bunlardan bazıları iç çatışmaları yoğunlaştı-
rırken diğer bazıları dışsal "mlere" kavuşur.

Bu faktörlerin Zübeyde - Ali Rıza çiftinde nasıl ve ne ölçüde etkili olduğu sorusunun yanıtı, ileride Atatürk olacak çocuğun üzerinde yarattığı nihai etkiler açısından son derece önemlidir. Geniş ailenin evlenen kadının kocasının evine yerleşmesini öngören geleneklerine uyan Zübeyde, Ali Rıza'nın Selanik'in Yenikapı semtinde yaşayan ailesinin yanına yerleşti. Genç bir gelinin geniş Türk ailesi içinde sahip olacağı statü, onun (zellikle de erkek ocuk) doğurganlık yeteneği tarafından belirlenir. Yaşı hâlâ çok genç olan Zübeyde ardı ardına  ocuk dünyaya getirerek doğurgan bir kadın olduğunu gösterdi. ocuklarından biri kızdı, ona Fatma ismini verdiler; diğer ikisi mer ve Ahmed isminde iki erkek çocuğuydu. Çocukların hepsi ailenin Yenikapı semtindeki evinde dünyaya gelmiş olmalıdır.

ocuk doğurmakla ve onların bakımıyla meşgul olan Zübeyde, zamanının önemli bir bölümünde kocasından ayrıydı. Ali Rıza Osmanlı gümrük işlerinde görevlendirilmiş, Osmanlı nüfuz bölgesi ile Yunanistan sınırındaki Olimpos dağının ormanlarla kaplı eteklerinde bulunan ıssız bir kontrol noktasına tayin edilmişti. Paşaköprüsü olarak adlandırılan kontrol noktası Selanik'ten 120 kilometre kadar uzak olmasına karşın son derece ıssız bir bölgeydi; öyle ki, bu iki yer arasında ulaşımın doğrudan sağlandığı bir yol bile yoktu. Buraya ancak ilkin deniz, ardından kara yoluyla ulaşılıyordu. Mesafe ve ulaşım güçlükleri, Zübeyde ile Ali Rıza'nın uzun ayrılıklara katlanmak zorunda kalmaları anlamına geliyordu. Bunlar, özellikle de genç ve deneyimsiz Zübeyde için zor yıllardı. Kızları Fatma henüz bir bebek olduğu sıra bu dönemde öldü. Askerden dönen ve yeniden Paşaköprüsü'ne atanan Ali Rıza, yalnızlığa ve uzun ayrılıklara katlanmakta güçlük çekiyordu. Ailesinin Selanik'ten ayrılarak görevli bulunduğu yere yerleşmesi gerektiğini düşünüyordu ve bunu gerçekleştirmede kararlıydı. "Glzar-ı Cennetim Zbeydem" diye hitabettiği genç karısıyla (Aydemir 1969, I. Cilt, s.26) yeniden bir araya gelen Ali Rıza, böylelikle yazgılarını büyük ölçüde belirleyecek olaylar dizisini başlattığını bilemezdi.

Paşaköprüsü o yıllarda yaşamak için uygun bir yer değildi. Sadece birkaç binadan ve bir mıntika karakolundan ibaret olan bölgenin uygar bir yer olarak düşünülmesi olanaksızdı. Genç bir anne ve iki küçük çocuğu için uygun bir yer olmadığı kuşkusuzdu. Sınırdaki yaşam hem güç, hem de tehlikeliydi. Ayrıca, Zübeyde, burada Selanik'te içiçe yaşadığı geniş ailenin desteğinden de yoksun kalmıştı. Paşaköprüsü'nde ne doktor ne ilaç ne de yaşamı renklendirecek şu ya da bu türden bir etkinlik vardı. Etrafı çevreleyen ve bir zamanlar Yunan mitolojisinin tanrılarına ev sahipliği yapmış ormanlar, şimdi kaçakçılarla, ruhsatsız avcılarla, karlı Türk kereste ticaretini baltalamaya kararlı görünen Yunan çeteleriyle kaynıyordu. Yağmayla geçinen, araçlara yüklenmiş ke-resteleri kaçıran, çalan, ateşe veren, bunlara zorla el koyan bu çapulcular, çoğu zaman bölgeyi insanı tedirgin eden gergin bir atmosfer içinde tutuyorlardı. Osmanlı İmparatorluğu ile Yunanistan arasındaki sınırın belirlenmesi ve bunun korunması, iki devlet arasındaki en canalıcı sorunlardan biriydi ve Balkanlar'da yayılan milliyetçilik dalgası sınır sorunlarını zorlaştırıyordu. Yöre sakinleri, özellikle de silahlı ve gözükara Yunanlıların tacizlerine maruz kalan Müslüman Türkler, hayli tedirgin bir gündelik yaşam sürüyorlardı. Her an bir saldırıyla karşılaşabilirlerdi. Amacı Zübeyde'yi zorla kaçırmak olan bir Yunan çetesinin saldırısı karşısında hissedilen korku, Atatürk'ün ailesinde sürekli dile getirilen temalardan biriydi. Böyle bir saldırı hiçbir zaman gerçekleşmemiş olmakla birlikte, saldırı beklentisinin yarattığı duygular ailenin müşterek hafızasında yer etti.⁹

Çetecilerin saldırısına uğrama korkusu, Ali Rıza ve ailesinin yaşadığı ne tek, ne de en sıkıntı verici duyguydu. Psikanalizin babası Sigmund Freud, bir keresinde, anne baba için çocuklarının ölümüne tanık olmak kadar dehşet verici bir şey olamayacağını yazmıştı.¹⁰ Ali Rıza ile Zübeyde, Atatürk doğmadan önce bu felaketi üç kez yaşadılar. İlk çocukları Fatma, aile Paşaköprüsü'ne taşınmadan önce ölmüştü. Diğer iki çocukları Ömer ve Ahmed, tespit edebildiğimiz kadarıyla, üç yaşlarında iken öldüler. Aile

⁹ Atatürk'ün kızkardeşi Makbule, Şapolyo ile yaptığı bir röportajda (Şapolyo 1959) bu olaydan söz eder. Ayrıca Bkz. Aydemir, 1969, 1. Cilt, s.36.

¹⁰ Freud'un bu ifadesi, kızı Sophie'nin ölümünden hemen sonra Ludwig Binswanger'e yazdığı bir mektupta bulunabilir (Schur 1972, s.329).

içinde Ahmed'in ölümüyle ilgili olarak anlatılan öykü çok acıdır ve böyle bir acının anne baba üzerinde olağanüstü bir etki yaratmış olduğuna kuşku yoktur. Buna göre, küçük çocuk ölümünden sonra sahil kenarındaki kumlukta açılan bir mezara gömülmüştü; ancak gece dalgalar cesedi yerinden çıkarmış, çakallar çocuğun ölü bedenini parça parça etmişlerdi (Aydemir 1969, I. Cilt, s.35-36). Aile içinde tekrar tekrar yinelenen ve Atatürk'ün küçük kızkardeşi tarafından yetişkinliğinde hatırlanan bu öykünün elem verici ayrıntılarının gerçek olup olmadığı önemli değildir; öykü, anne babanın yaşadığı derin kederin çarpıcı ve dokunaklı bir yansımasıdır. Bu ölümlerle, Ali Rıza ile Zübeyde'nin mutlu evleri bir matem evine dönüşmüştür.

Başından bu tür olaylar geçen Ali Rıza'nın, eşinin de isteği ve onayı ile gümrük memurluğundan ayrılmanın bir yolunu aramaya başlaması hiç de şaşırtıcı değildir. Ali Rıza, bu görevi sırasında, Olimpos dağı ormanlarında kereste tüccarlarıyla tanışmıştı. Bunlar, Ali Rıza'nın kereste ticaretinin tüm ayrıntılarını bildiğinden, onun bu işin tehlikelerinden ve avantajlı yanlarından haberdar olduğundan eminlerdi. Bu tüccarlardan biri olan Cafer Efendi, Ali Rıza ile ortaklık kurmaya karar verdi. Bu ortaklık için Cafer Efendi sermayesini, Ali Rıza ise bilgisini ve uzmanlığını kattı. Elde edilecek kârı paylaşacaklardı.

Başlangıçta işten kâr ettiler. Ali Rıza, daha önce edinmiş olduğu deneyim sayesinde arazide oldukça başarılı olmuştu. Ormanda ağaçların kesilmesi ve kesilen ağaçların gemilerle Selanik ya da Yunanistan'a nakledilmesi işlerini idare ediyordu. Zübeyde'yi Selanik'e geri gönderdi; her ne kadar ormanda yapılan işlere göz kulak olmak için çok sık araziye çıkmak zorunda kalıyordusa da, eşile daha sık görüşme ve evde daha uzun süreler kalma olanağına sahipti artık. Ailenin yeni kazanılmış zenginliğine tanıklık eden Selanik'teki pembe ev, Ali Rıza ile Zübeyde'nin dördüncü çocuğu olarak dünyaya gelen, Mustafa Kemal adıyla büyüdüktan sonra ileride Atatürk olarak ün salacak olan Mustafa adındaki sarışın çocuğun doğduğu ev olarak bilinir.

Bölüm 2

MUSTAFA'DAN MUSTAFA KEMAL'E

Geniş Türk-Müslüman bir ailede bir bebeğin dünyaya gelmesi, kadınların biraraya gelmelerine vesile olan nedenlerden biriydi; doğum, esas olarak kadınların gözetim ve sorumluluğunda gerçekleşen bir olaydı. Doğum zamanı yaklaştığında, herkesin gözünde saygın bir yere sahip olan ebe, doğum sırasında kullanılan ceviz ağacından yapılmış iskemleyi hamile kadının evine getirirdi. Bu, erkeklerin evden ayrılmaları gereken anın geldiğine işaret ederdi. Doğum iskemlesi, at nalı şeklinde olan, ebe'nin yardımıyla bebeğini doğuran kadının her iki yanından sıkıca kavrayabileceği özel bir iskemleydi. Ebe, doğum esnasında hayırlı olduğuna inanılan sihirli sözler söyler, yüksek ve törensel bir ses tonuyla "Allah büyüktür" diye mırıldanırdı. Doğumdan sonra anne, üstü özel, değerli örtülerle kaplanmış şilte ve yorganların üzerine yatırılır, arkası bunlarla uyumlu uzun yastıklarla desteklenirdi (R. Lewis 1971). Bebeğin erkek olması daha büyük bir sevinçle karşılanırdı. Bununla birlikte, yeni doğmuş bebeğin cinsiyeti her ne olursa olsun, çocuğun ve annenin kem gözlü kişilerin bakışlarından zarar göreceği düşünülür, özellikle doğumu izleyen ilk kırk günün bu açıdan önemli olduğuna inanılırdı. Çocuğu ve anneyi kem gözlü kişilerin nazarından sakınmak için dualar okunur, nazar boncukları takılırdı. Kuşkusuz Mustafa, kem gözlerin nazarından gerektiğince korunarak dünyaya gelmişti. Ali Rıza, herhangi bir Türk-Müslüman baba gibi, kem gözlerden sakınmayı sağlayan bu uygulamalardan mutlaka haberdardı. Ali Rıza, küçük oğlunun orduda mesleki bir kariyer elde etmesine yardımcı olacağı inancıyla askeri kılıcını Mustafa'nın yatağının başına asmayı da ihmal etmemiştir.¹¹

Doğumu takip eden günlerde babanın ya da aileden diğer bir yetişkin erkeğin dualar okuyarak bebeğin kulağına eğilmesi ve

¹¹ Aydemir 1969, I. Cilt, s.55. Aydemir, Dr. Volkan ile yaptığı 13 Aralık 1974 tarihli görüşmede, Ali Rıza'nın Mustafa'nın yedi yaşındayken ölmesinden sonra kılıcın Zübeyde'nin evinde hatıra olarak saklandığını söylemiştir. Kızkardeşi Makbule'ye göre, Atatürk çocukken babasının kılıcıyla oynardı.

ona ismini fısıldaması gelenektir. Geleceğin liderinin kulağına eğilerek "Mustafa, Mustafa" diye ona ismini fısıldamış kişinin kim olduğunu bilmiyoruz. Eğer büyük amca kızıl sakallı hafız sağ olsaydı ve o sıra orada bulunsaydı olasılıkla bu şerefe o nail olurdu. Ali Rıza'nın, henüz küçük bir bebek olan kardeşi Mustafa'yı bir kaza sonucu beşiğinden düşürerek ölümüne neden olduğu söyleniyor (Kinross 1965, s.10); bu durum dikkate alındığında, Mustafa isminin seçilmesi duygusal bir nedene dayanıyor görünüyor. Muhtemelen, Ali Rıza, aynı ismi bu kez kendi oğluna vermişti. Dolayısıyla, bizim kanaatimiz, Ali Rıza'nın kazayla bebek kardeşinin ölümüne yol açmış olmaktan duyduğu suçluluk duygusuyla onun ismini kendi oğluna vermiş olduğudur.

Çocuklarının ölümü, pembe ev olarak anılan yeni eve yerleşmiş Zübeyde'nin zihninde derin izler bırakmış olmalı. Zübeyde henüz yirmisindeydi ve daha önce üç çocuğunu doğumdan sonra yitirmiş olmanın etkisi onda hâlâ canlı olmalıydı. Hiç kuşkusuz, yeni çocuğunu daha öncekilerin yaşadığı talihsiz yazgıdan korumaya çalışacaktı; bununla birlikte, muhtemelen, benzeri bir talihsizliğin yeni bebeğinin başına da gelebileceği fikrine karşı psikolojik olarak hazırlıklı durumdaydı. Bu onun sert mizaçlı, tepkileri duygudan yoksun görünen bir kadın olarak tanımlanıyor olmasına kısmen açıklık getirebilir. Zübeyde, kendisini tanıyanlar tarafından sanki ikili karaktere sahip biriymiş gibi hatırlanıyor: Canlı ve pırıl pırıl giysiler giyen, toplumsal açıdan bağımsız, fakat aynı zamanda dinine çok bağlı olan ve Müslüman gelenekleri el üstünde tutan bir kadın. Canlı, rahat giysileri yeğleyen Zübeyde dantellerle süslenmiş bluzlar ve renkli uzun etekler giyer, kıvrıkcık saçlarına takılar takardı. Civarda oturan diğer kadınlara yapılan ziyaretler dışında, dönemin Türk ev kadınları zamanlarını çoğunlukla evde geçirirlerdi. Zübeyde'nin evi ailenin diğer kadınlarına her zaman açıktı. Erkekler bu ziyaretlere dahil olmazlardı, fakat ergenlik öncesi yaştaki erkek çocuklar bu ziyaretlerde yetişkin kadınlara eşlik edebilirlerdi. Mustafa'nın annesi, arkadaşlarına yaptığı ziyaretler sonrasında geleneğin gerektirdiği uzun, törensel vedalaşmalara aldırış etmeden çarçabuk ziyaret etmekte olduğu evden ayrılmıyordu. Onun bu kuralları umursamazlığı diğerleri tarafından kişisel ilişkilerinde göreneklere aldırmayan

bir kadın olarak görülmesine yol açardı; fakat Zübeyde yaşamının diğer alanlarında geleneklere bir hayli bağlıydı. Belli bazı pratik alışkanlıkları açısından bir köylü kadın olarak kalmıştı. Batı tarzı yataklarda uyumaya alışmamıştı ve yer yatağında yatmayı yeğlerdi. Dışarı çıktığı zamanlar, Müslüman kadınlara özgü geleneksel tarza uygun olarak yüzünü bir peçe ile örterdi. Zübeyde, ailenin pembe evde yaşadığı yıllar boyunca, yalnızca çok dindar kimselere yakıştırılan "molla" terimiyle anıldı. Çocuklarını yitirmiş olduğu düşünülürse, onun dine olan yakınlığı pekala anlaşılır bir durumdur.

Zübeyde'nin yeni doğmuş oğluna ilişkin düşüncelerinin neler olduğunu tam olarak bilme şansına sahip değiliz; fakat kesin olarak bilinen şey şu ki, Zübeyde bebeğini beslemeye yetecek düzeyde ana sütüne sahip değildi. Ona bebeğin emzirilmesinde yardımcı olması için siyah bir sütanne tutuldu.¹² Fiziksel bir açlık duygusu yaşamamış olduğu varsayılabilir bir durum olmakla birlikte, Mustafa'nın ilk düş kırıklığını bebeğine tam bir tatmin sağlayacak miktarda ana sütü veremeyen kederli bir anneye sahip olma dolayısıyla yaşamış olabileceği kanısındayız.

Zübeyde evde Mustafa'nın bakımı ve yetiştirilmesiyle meşgulken, kocası, mütevacı bir memur olarak sahip olduğu işini ardında bırakarak kereste ticaretiyle uğraşan, gözü ilerde bir işadami durumuna geldi. Ali Rıza, ormanlarda belli bölgelerdeki ağaçların kesilmesi için Osmanlı hükümetinin ilgili memurlarından gerekli iznin alınması, kesim, satış, kesilen ağaçların gemilere yüklenmesi, gerekli resmi yazışmaların yerine getirilmesi işlemlerinden sorumluydu. Üstlenmiş olduğu bu sorumluluklar onu, Selanik'ten ayrılarak bir gümrük memuru olarak, bir zamanlar yapayalnız bir ortamda çalışmak zorunda kaldığı sınır bölgesine tekrar gitmek zorunda bırakıyordu. Giderek güç yitiren Osmanlı devleti düzen ve asayiş tesis etmekte zorlanıyor, Yunanlı eşkiyalar sorun yaratmaya devam ediyordu. Bunlar, kesilmiş ağaçların yüklenmesine engel oluyor, kimi zaman kerestelere el koyuyor, çalınan kerestelerin izini sürmeye çalışan Ali Rıza'yı tehdit ediyorlardı. Ali Rıza, Selanik'e döndüğü zamanlar evde işinden, ba-

¹² Kinross 1965, s.10. Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan siyahların sayısı çok fazla değildi. Genel olarak, bunlar evlerde hizmetçi olarak çalıştırılmak üzere Mısır ve Sudan'dan getiriliyordu.

şından geçen serüvenlerden, gailelerinden ve mesleğinin beraberinde getirdiği diğer sıkıntılarından söz ederdi. Mustafa'nın dış dünyaya ilişkin ilk algıları, muhtemelen, gerek gerçeğe dayalı gerekse düşlemsel temelde, babasının sınırda yaşadığı yorucu uğraşların, anne babasının diğer çocuklarını yitirmiş olmaktan duydukları daimi kederin farkında olmayı içeriyordu. Böyle bir farkındalık, annesinin yeterince ana sütünden yoksun oluşundan kaynaklanan kısıtlanmışlık başta olmak üzere, onun düş kırıcı deneyimlere ilişkin ilk algılarının üzerine yerleşmiş olabilir.

Mustafa'nın ileride tekrar değineceğimiz ilk yaşam anısı altı ya da yedi yaşına karşılık gelir. Çocukluğunun erken dönemlerindeki sorunlara ilişkin algılarının neler olduğunu, kaleme almış olduğu yazıların birinden çıkarsamak mümkün görünüyor. Özgürlük üzerine elli yaşına yaklaştığı sıra yazmış olduğu 27 Ocak 1930 tarihli makale (ki bugün hâlâ kendi el yazısı ile okunabilir durumdadır), insanla doğa arasındaki ilişkiyi konu alan bir tartışma açar: *"Mesela, dünyaya gelmek veya gelmemek insanın elinde olmamıştır ve değildir. İnsan, dünyaya geldikten sonra da, daha ilk anda, tabiatın ve birçok mahlûkatın zebunudur. Himaye edilmeye, beslenmeye, bakılmaya, büyütülmeye muhtaçtır"* (Afetinan 1971, s.77-78). Bu ifadeleri annesinin memesinden yoksunluğunun yanı sıra, doğumlarından hemen sonra ölmüş kardeşlerine, onun ve annesinin güvenlik kaygısına yönelik örtük bir gönderme (reference) olarak yorumlamak mümkün görünüyor. *"İnsan, dünyaya geldikten sonra da, daha ilk anda, tabiatın ve birçok mahlûkatın zebunu"* olduğunu söyledikten sonra, makalesini *"iptidaî insanlar"*a değinerek devam ettiriyor. *"Gök gürültüsünden, geceden, taşan bir nehirden ve vahşi hayvanlardan ve hatta birbirlerinden korkan insanlar"* (Afetinan 1971, s.78) olarak tanımlamaya giriştiği bu *"iptidaî insanlar"*, muhtemelen, onun çocukluk dönemine ait temsili imgelerdir. Bu ifadelerde adeta, küçük bir çocuğun bedenini parçalayan çakallar anlatılmaktadır.

Henüz elde edilmiş refah ve Selanik'e yerleşmenin beraberinde getirdiği görece güvenlik daha önceki sıkıntıların ve acı verici olayların anılarını silmezden önce, ailede yeni trajediler yaşandı. Ali Rıza, Yunanlı eşkıyalara karşı Selanik'teki Osmanlı yetkililerden umduğu yardım ve desteği göremiyordu. Kimi zaman bu eş-

kıyalarca yakalanıyor elindeki keresteleri onlara bırakmak zorunda kalıyordu. Eşkıyalar bir keresinde onu boğazını keserek öldürmekle tehdit ettiler; fakat Ali Rıza her defasında uzlaşarak yakasını onlardan kurtarmanın bir yolunu buldu. Edindiğimiz izlenim şu ki, Ali Rıza her seferinde Selanik'e ailesine anlatacak yeni öykülerle dönüyor ve muhtemelen, küçük oğlunun zihninde en olumsuz koşullarda sıkıntıların üstesinden gelmeyi bilen, serüvenci, ülküleştirilmiş bir adam imgesinin yerleşmesine neden oluyordu.

Bir Osmanlı memurunun Ali Rıza'ya eşkıyaları yok etmek üzere kerestelerini sağladığı ormanları tutuşturmasını önerdiği söyleniyor (Aydemir 1969, Cilt 1, s.39-40). Ne var ki, gerçekte Ali Rıza'nın yaşamını kazandığı ormanları ateşe verenler eşkıyalar oldu. Bundan kısa bir süre sonra Ali Rıza işsiz kaldı. Elde, Ali Rıza'nın iş sermayesini temin etmiş ortağının, bu işbirliğine son vermiş olup olmadığına işaret eden herhangi bir kayıt yok; fakat, sınır bölgesinde yaşamını tehlikeye atma pahasına çalışıp çabalayan Ali Rıza'nın başarısızlığa uğramış olduğu çok açık. Bundan sonra, Ali Rıza tuz işine girişti, ancak bu girişimi de başarısızlıkla sonuçlandı.

Ali Rıza, Mustafa yedi yaşındayken öldü. Zübeyde, kocasının ölümünden uzun yıllar sonra, onun ömrünün son üç yılı boyunca yaşadığı ruhsal çöküntüden söz etmiştir. Buna göre, anılan dönemde Ali Rıza aşırı alkol alıyordu; bağırsak tüberkülozu olduğu söylenen bir hastalığa yakalanmıştı. Mustafa'nın, babasının bu "düşkün" imgesine yönelik algısı ile cesur bir serüvenci olarak bu adam hakkında sahip olduğu daha önceki ülküleştirilmiş imgelerin birbiriyle örtüşmediği inancındayız.

Ali Rıza'nın ölümüyle birlikte Zübeyde yirmi yedi yaşında dul bir kadın durumuna düştü. Eline geçen mütevazı bir emekli aylığı ile Mustafa'ya ve ondan sonra doğurduğu iki kızına bakmak durumunda kaldı. Kocasını yitirdikten kısa bir süre sonra kızlarından biri öldü. Mustafa'nın dünyaya geldiği ev bir ölümler evi olmayı sürdürdü. Ali Rıza ve Zübeyde'nin dünyaya getirdikleri altı çocuktan yalnızca iki tanesi yetişkinlik dönemine erişebildi.

İnsanın yaşamında, doğum ve ölüm zamanları güçlü ruhsal etkiler yaratmaya aday zamanlardır. Antropologlar ve psikiyatristler, romancıların ardından giderek, insan zihninin çok farklı

ve birbiriyle karşılaştırılmaz olan bu iki olayı bir nedensellik modeli veya ilişkisiyle birbiriyle ilişkilendirme eğilimindedirler. Mustafa'nın doğumu, ailenin kısa ömürlü olan ve pembe eve taşınmayla simgelenen göreceli bir refah döneminin başlangıcına rastladı. Mustafa'nın dünyaya gelişi, ailenin daha parlak bir geleceğe ilişkin umut ve beklentileriyle örtüşüp içiçe geçti.

Mustafa'nın doğumunun beraberinde getirdiği bu iyimser duyguların yaşandığı günlerle eşanlı olarak, anneyi ve bebeğini çevreleyen gergin bir psikolojik ortamın varlığı da söz konusuydu. Zübeyde halihazırda üç bebek yitirmişti. Kendi ailesinden hayli genç bir yaşta kopmuş, uzun dönemler kocasından ayrı yaşamaya katlanmak durumunda kalmış, eşkiya kaynaklı ormanda onunla birlikte yaşadığı sıralar çeşitli sıkıntılar çekmişti. Bedenindeki ana sütü bebeğinin ihtiyaçlarını karşılamaya yetmiyordu. Bunlar, anne ile çocuk arasında ruhsal yaralanmalara (travma) yol açabilecek maddi koşullardır. Anne ile çocuk arasındaki karşılıklı etkileşim evrenini çok titiz bir biçimde incelemiş olan İngiliz psikanalist D.W. Winnicott, Mustafa ve annesinin durumunu ele alıp değerlendirmiş olsaydı eğer, herhalde kendi benlik duygusunu geliştirdiği dönemde Mustafa'nın kendisinin "yeterince iyi anelik" olarak ifadelendirdiği (Winnicott 1965) şeyden yoksun olarak büyüdüğü, buna karşı bir savunma olarak, her şeye muktedir olma fantezileriyle desteklenmiş olan erken gelişmiş, bir özerklik duygusu inşa ettiği sonucuna varırdı.¹³ Bu tür bir gelişmenin Mustafa'nın kişilik yapısı üzerindeki etkileri, onun daha sonraki davranış örüntülerinde gözlenir. Ödipal döneminin en yüksek noktasında babasını yitirmiş olması, Mustafa'ya bir diğer yaralanma duygusu daha yaşatmıştır. Çocuk, yaklaşık üç ile altı yaşları arasında yaşanan ödipal dönem boyunca, karşıt cinsiyetten olan ebeveyni yaklaşmak isterken aynı cinsiyete sahip olduğu babasının ortadan kaybolmasını ya da ölmesini arzular. Baba ile anneyi sevmek için yaşanan rekabet bilinçdışı gelişen bir çocukluk fantezisi. Eğer söz konusu dönemde babası güçsüzleşir ya

¹³ Modell (1976), anneliğin "yeterince iyi" olmadığı belli bazı koşullarda çocuğun annesinden gelen yetersizlikleri aşmak için prematüre bir biçimde nasıl kendi kaynaklarına başvurduğunu gösterir. Bu durum çocukta abartılı bir özkavramının gelişmesine yolaçar. Kohut (1971, 1977), farklı bir kuramsal referans çerçevesi kullanarak aynı süreçten söz eder.

da ölürse, çocuk bir yandan kendisini zafer kazanmış gibi hissederken diğer yandan suçluluk duyar. Mustafa ödipal dönemin zirvesindeyken Ali Rıza hastaydı ve öldüğünde Mustafa yedi yaşındaydı. Abartılı suçluluk duygusu sürece müdahale ettiği için, ödipal dönem çatışmaları babanın oldukça gerçek görünümleleriyle özdeşleşerek normal bir yoldan çözüme kavuşturulma gerçekleşemez. Çocuk cezalandırılmayı bekler ve misillemeye maruz kalacağı korkusuyla başatması gerekir. Açıktır ki, ödipal dönemde babalarını yitirmeleri sonucu ruhsal yaralanmalara maruz kalmış farklı çocuklar, içsel olarak sahip oldukları olanaklara -hali hazırda gelişmiş bulunan ruhsal yapılarına ve çocuğun korkularını absorbe edebilen insanların varlığı gibi dışsal olanaklara bağlı olarak, söz konusu yaralanmalarla farklı yollardan başa çıkarlar.

Ödipal yaşa geldiğinde Mustafa'nın annesine ilişkin kalıcılık arz eden iki imgeye sahip olduğu kanısındayız: Bunlardan birincisinde annesi "yeterince iyi" olmayan bir anne olarak görünürken, ikincisinde küçük oğlunu özel bir varlık olarak gören ve bu özelliği besleyip büyüten bir anne görünümündedir. Söz konusu özellik, Zübeyde'nin küçük Mustafa'yı ailenin refaha dayalı yeni yaşam tarzını kendisinde cisimleştiren ve daha önemlisi, daha önce ölen bebeklerin yerini alarak anneyi kederden kurtaran değerli varlık olarak algılıyor olmasından kaynaklanıyordu. Sarışın çocuk, buna karşılık olarak, iki temel benlik duygusu geliştirdi; bir yandan yoksun, bağımlı ve duygusal olarak açtı, diğer yandan ise kimseye benzemeyen özel bir kişiydi ve her şeye kadir bir kendine yeterliğe sahipti.¹⁴ Babasının ölümü sonucu yaşadığı karmaşayı, babasına ilişkin geliştirdiği iki imgeye sahip olarak aşmaya çalıştı: Bunlardan birincisi, Osmanlı sınırında çalışan ülküleştirilmiş serüvenci baba imgesi; diğeri ise düşkün, kendini alkolle vermiş, bunalımlı baba imgesiydi. Mustafa, sürekli olarak "kötü" baba imgesinden uzak kalmaya çalışarak kendisini ülküleştirilmiş olanla özdeşleştirmeye girişti. Bu özdeşim sonucu olarak,

¹⁴ Küçük Mustafa'ya ilişkin bir formülasyon, Kernberg (1975) ve Volkan'ın (1976, 1981a, 1982b) abartılı bir özkavram geliştiren çocuklarla ilgili bulgularıyla büyük bir paralellik gösterir. Bu çocuklarda her şeye kadir özkavram ve ondan kopan "aç" ve değeri düşmüş özkavram yan yana oluşurlar. Her şeye kadir özkavram üst düzeyde kalır ve değeri düşmüş özkavram saklanır.

kendi yazgısını hiç kimseye bağımlı olmadan tek başına belirleyebilen bir çocuk olduğuna ilişkin inancını daha da pekiştirdi.

Genel olarak Ali Rıza'nın yaşamı ve özellikle onun Mustafa ile olan ilişkisi hakkında çok az şey bilindiği için olsa gerek, Ali Rıza'nın Mustafa'nın yaşamı üzerindeki etkisi önemsiz bir konu olarak görülmüştür. Bunun dar görüşlü bir yaklaşım olduğu kuşkusuzdur. Ali Rıza, ölümünden hemen önce oğluna bir "yetenek" kazandırmıştı; Mustafa üzerinde derin bir psikolojik etki yaratmış olan bu durum, tarihsel açıdan Türk ulusu için büyük bir öneme sahiptir. Söz konusu armağanın Atatürk'ün belleğinde hâlâ korunan ilk yaşam anısı olması, onun psikolojik değerini daha da öne çıkarır. Zübeyde, Mustafa'nın dini bir okulda eğitim görmesini istiyordu. Öğretime laik bir eğitim anlayışını yerleştirme arayışı içindeki reform hareketinin yandaşı olan babası ise, Mustafa'nın eğitim sorununa "zekice" bir çözüm buldu.

Osmanlı İmparatorluğu'nda eğitim esas olarak dini cemaatlerin sorumluluğundaydı. Öte yandan eğitim, Batı etkisinin ilk olarak ve en yoğun biçimde hissedildiği yaşam alanıydı. Teknoloji ile toplumsal refah arasındaki ilişki on sekizinci yüzyılın sonlarına doğru Osmanlılar tarafından açıkça gözlenir hale gelindiğinde 1773'te Mühendishane-i Bahrî-i Hümayûn, 1793'te ise Mühendishane-i Bahrî-i Hümayûn kuruldu ve bunları 1827'de açılan Mekteb-i Tıbbiye-i Şahâne takip etti; bunlar tamamen batılı modellerin örnek alındığı okullardı. Yüzyılın ortalarında, halihazırda faaliyet içinde olan b azı batılılaştırılmış orta dereceli okullar vardı. Bu yeni okullar, dini kurumların faaliyet alanı dışında kalan kendi müfredat programlarına ve öğretmenlere sahiptiler. Laik eğitim zamanla ilkokul düzeyine indi ve İstanbul dışındaki diğer büyük şehirlere de yayıldı.

Mustafa okul çağına geldiğinde, Selânik laik ilkokul eğitiminin mümkün olduğu şehirlerden biriydi. Dine olan düşkünlüğünü yansıtan "Molla" takma ismiyle anılan Zübeyde, Mustafa'nın yaşadıkları yere yakın geleneksel mahalle mektebine kaydedilmesini istiyor. Bu tür dini okullar yeni ve batılılaşmış okulların yanı sıra var olmaya devam ediyor, hem de hâlâ büyük bir farklı daha fazla öğrenci cezbediyorlardı. Batılılaşmayı rahat Müslüman yaşam tarzına yönelik bir tehdit olarak gören ve bu nedenle batılı-

laşma fikrine sıcak bakmayan anne babalar çocuklarını bu okulları göndermeyi yeğliyorlardı. Merkezî hükümetin batılılaşmaya ve bunun toplumsal yaşamın hemen her alanında beraberinde getirdiği değişimlere gösterdiği ilgiye karşın din, yarı dinsel halk inanışları ve batıl inançlar, gündelik Türk-Müslüman yaşamında hakim öğeler olmaya devam ediyorlardı. Tercihleri gözönüne alınırsa, alinyazısı sonucu üç çocuğunu yitirdikten sonra Zübeyde'nin kendisini dinin mistik çekiciliğine kaptırmış olması doğal görünüyor.

Zübeyde, Mustafa'nın gitmesini istediği okulu seçmekle yetinmiyor, bunun yanı sıra Mustafa'nın ya bir hoca ya da bir hafız olmasını arzuluyordu. Diğer yandan Ali Rıza muhtemelen kısa süren askerlik kariyeri sırasında Osmanlı hükümetinin bir memuru ve nihayet bir işadamı olarak kazandığı deneyim sonucunda, Zübeyde'nin oğlu Mustafa'nın eğitimi konusunda yaptığı planlara karşı çıkıyordu. Ali Rıza, Mustafa'nın batılı, laik ilke ve standartlara uygun bir eğitim almasını istiyor, bunun çocuğun hızla batılılaşan Osmanlı İmparatorluğu'ndaki geleceği açısından daha uygun ve doğru bir tercih olacağını düşünüyordu.

Atatürk, Türk gazeteci Ahmet Emin (Yalman) ile yaptığı ve 10 Ocak 1922 tarihli *Vakit* gazetesinde yayımlanan röportajda, Zübeyde ile Ali Rıza arasında geçen söz konusu tartışmanın nasıl sonuca bağlandığına ilişkin olarak belleğinde kalanları anlatmıştır:

Çocukluğuma dair ilk hatırladığım şey, mektebe gitmek meselesine aittir. Bundan dolayı anamla babam arasında şiddetli bir mücadele vardı. Annem ilahilerle mektebe başlamamı ve mahalle mektebine gitmemi istiyordu. Rusûmat'ta memur olan babam o zaman yeni açılan Şemsi Efendi'nin mektebine devam etmeme ve yeni usul okumama taraftardı. Nihayet babam işi mahirâne bir surette halletti. Evvela merasim-i mutâde ile mahalle mektebine başladım. Bu suretle annemin gönlü yapılmış oldu. Birkaç gün sonra da mahalle mektebinden çıktım. Şemsi Efendi'nin mektebine kaydedildim. Az zaman sonra babam vefat etti (Yalman, 1922).

Türkiye'nin cumhurbaşkanı olduktan sonra Atatürk'ün babasından çok az söz ettiği, buna karşılık sık sık annesinden bahsettiği ileri sürülmüştür. Bu durumu, babasının Atatürk'ün ruhsal

yapısının oluşumunda sınırlı önemi olduğu biçiminde değerlendirilmemelidir. Onun batılı bir eğitim almasını sağlayan şey, babasının bahsi geçen zekici çözümü idi. Dahası, bu yalnızca onun yaşamına belli bir yön kazandırmakla kalmadı, fakat ayrıca ona, annesi ile kendisi arasındaki sahiplenme ilişkisinden kurtulmanın bir yolunu da temin etti. İdealize edilmiş baba tarafından tespit edilmiş doğrultuda ilerlemezden önce dindar annenin arzusunun doyurulması teması, onun yetişkinlik döneminde tekrar ortaya çıkacaktır.

Atatürk'ün ilk yaşam anısında, babası ülküleştirilmiş bir form içindedir. Atatürk ondan gümrükte çalışan bir memur olarak söz eder. Diğer bir deyişle baba, Mustafa okul çağına gelmezden önce bırakmış olduğu mesleğe sahip kişi olarak hatırlanır. Öldüğü güne kadar Ali Rıza'nın kendini Osmanlı sınırında çalışan bir memur olarak tanımlamayı yeğlemiş olması muhtemeldir. Karısının anılarında anlattıklarına göre Ali Rıza, oğluna bu hediyeği verdiği sıralarda yaşamının bunalımlı, alkole bağımlı, güç bir dönemini yaşıyordu. Atatürk'ün psikolojik olarak bu "hediye"nin temasını tekrarlama yeteneği ve kendisini ülküleştirilmiş baba ile özdeşleştirmesi (ki "baba Türk" anlamına gelen Atatürk soyadı bunu örtük olarak ima eder), büyük ölçüde, onun Atatürk olmasını sağlayan şeydir. Onun ilk yaşam anısı, kimi gerçek öğeler içeriyor olmakla birlikte. Şemsi Efendi idaresindeki laik okula yazılmış olması dolayısıyla çeşitli olasılıkları içerir. Psikanalitik bağlamda, bu bir "*seçilmiş anı*" (screen memory) olarak yani, genellikle hem gerçek hem de gerçek dışı olan, çocuğun karşılaştığı ve özümsemediği önemli ruhsal salkımların yoğunlaşmasını ve bunları kavramaya yönelik girişimleri içeren bir öykü olarak isimlendirilebilir.¹⁵ Dahası, Mustafa'dan sonradan kaydolduğu laik okul onun zihninde Şemsi Efendi adlı adamla çağrışırken, beyaz bir cübbe giyerek ve başına türbanı andıran gümüşî bir şal sararak yazıldığı ve birkaç gün kadar sonra ayrıldığı dini okul, Fatma Molla Kadın adlı kadınla çağrışıyordu.

¹⁵ Çocuk, deneyimlerinin, anılarının pek çoğunu yaşamının ilk beş yılı içinde unuttur (bastırır). Diğer bir değişme, çocuk, psikanalistlerin "çocukluk anılarının yitimi" olarak isimlendirdikleri şeye sahiptir. Bu tür anı parçaları bilince çıktıklarında, diğer unutulmuş anılar bunlara eşlik ederler.

Şemsi Efendi Okulu ve Şemsi Efendi'nin kendisi, psikolojik açıdan bir başka öneme daha sahiptir. Hem okul hem de okulun kurucusu Ali Rıza'nın ormanda yüz yüze kaldığı atmosfere benzer bir ihtilaf ve mücadelenin merkezinde yer alıyordu, fakat bu kez mücadeleye taraf olan aktörlerin hepsi Müslüman'dı. Batılı bir eğitim veren okul ve onun devindirici gücünü oluşturan Şemsi Efendi, Selanik'in Türk-Müslüman nüfusu içindeki muhafazakâr unsurların hedefi durumundaydı. Emekli bir general olan Kor-general Galip Pasinler'in 1938 yılına *Akşam* gazetesi ile yaptığı mülakat bu duruma açıklık getirir; Pasinler, o röportajda, 1870'lerde Selanik'te başladığı ilköğrenimiyle ilgili anılarını aktarıyordu. Pasinler ve kardeşleri, eğitimin esas olarak ezbere dayandığı geleneksel bir okula gidiyorlardı. Şemsi Efendi, adını disipliniyle ve öğretmenle öğrenciler arasında askerî selamlaşmayla duyuran kendi okulunu açtığı zaman, Pasinler'in Selanik'te yaşayan bir Osmanlı subayı olan babası çocuklarını alıp bu okula yazdırdı.

General Pasinler, Şemsi Efendi okuluna yazılışını ve okuldaki serüvenlerini boş bir anlatımla aktarır:

Bu yeni mektebin sokak kapısından girince ufarak bir avlu. Sol tarafta dört beş merdivenle çıkılacak ve küçük bir sahanlıktan geçilerek önümüze tesadüf eden kapıdan dershaneye girilecekti. Avluda yirmi otuz çocuk oyun oynuyorlar, ortalarında dolaşan bir genç bizi göründe dikkatini bize çevirdi ve hizmetçimizin elindeki babamızın yazdığı tezkereyi aldı, okudu. "Memnun oldum" diyerek bizi de oynayan çocukların içerilerine kattı. Bu genç hocamız Şemseddin Efendi idi (İşittiğimize göre yirmi, yirmi bir yaşlarında imiş. İstanbulda Darülmualliminde hocalık tahsil etmiş ve memleketine dönerek yeni usulde tedrisat yapmak üzere yeni bir mektep açmış.)

Biraz oyun oynadık çocuklarla birbirimizi tanımağa başladık. Bu sırada ... Dersahaneye giriniz çocuklar.. kumandası kulağı-mıza çarptı iki sıra olduk merdivenleri evvelâ kendisi çıktı, biz de çıkmağa başladık. Dersahane kapısından girince karşısında burcu burcu kokan yepyeni çam tahtasından yapılmış sıralar, iki tarafa dizilmiş, ortada bir gezinti bırakılmış. Kapının solunda Şemsi Efendi duruyor ve onun arkasında iki ayak merdivenle çıkılır güzel bir kürsü ve duvara dayanmış bir siyah tahta ve silgi, tebeşir.

Hocamız bizi o güzel sıralar sevketti ve hepimiz dersahaneye girince oturunuz dedi. Yüksekte oturuyoruz, önümüzde yüksek ve dolablı rahleler. Ne güzel! Bugün mektebin ilk açılış günü idi. Hocamız bizi oturduğu kürsüden şöylece tedkik etti ve şimdiye kadar mektebe gidenlerle gitmeyenleri ayırdı. İki kısım yaptı ve hepimize alfabeyi (a, e, i, ü, ba, be, bi, bu, ilh...) usulünde ezberletmeğe ve kendisi bunları kara tahtaya yazmağa ve yazdırmağa başladı. Saatte bir tatil yapar. Avluda bizi nezareti altında oyunla meşgul eder jimnastik yaptırır ve aynı zamanda ders odasının kapı ve pencerelerini açarak bozuk havayı değiştirdi. Oyun esnasında birbirimizle kavga etmememize fena sözler söylemememize bilhassa dikkat ederdi. Bir iki ay sonra bir gün sokakta bir kalabalık ve bir gürültü peyda oldu. Fena sözler, küfürler söyleniyor, sofa kapısı kırılıyor ve içeriye hücum ediliyordu. Hocamız bu hali görünce, zaten kulağı girişte imiş... Hemen yerinden fırladı ve komşunun bahçesine açılan bir pencereden atlıyarak kaçtı.

Kalabalık, serseri takımından kırk elli kadar adamdan teşekkül etmiş haşarilerdi. Dersahaneye girdiler ve bizi küfürlerle dışarı attıktan sonra o canım sıraları, hocanın kürsüsünü ve kara tahtayı, pencere ve kapıları parça parça kırarak dersahaneyi bir harabeye çevirdiler. Ve biz de evlerimize kaçtık. Sebep!.. Şemsi Efendi çocuklara gâvur usulünde ders okutuyor, oyun oynatıyor ve jimnastik yaptırıyormuş!

Amma! Bugüne kadar talebenin miktarı her gün biraz daha azalmakta idi. Biz zabıt ve memur çocukları olmak üzere yirmi kişi kadar kalmıştık.

Birkaç gün geçti. Hizmetçimiz bizi Şemsi Efendinin yeni açtığı mektebe götürdü. Bu mektep hocanın kendi evinin altında büyük bir oda idi. Hocamız çalışıyor ve çalıştırıyordu. Metanetine, gayretine daha doğrusu muallimlik aşkına zerre kadar halel getirmemişti. Bilâkis şevki artmıştı.

Derken; bir gün buraya da aynı şekilde hücum vaki oldu. Tehdidler, küfürler arasında çocukları sokağa çıkardılar. Şemsi Efendi hocamız saklanmış, tehlikeden kurtulmuştu. Gene sıraları, kara tahtayı o gâvurluk âlameti olan kapkara tahtayı parçaladılar! Eve bir şey yapamamışlar.

Çok sene sonra hocamın kendi ağzından dinlediğime göre kendisini sokakta yakalamışlar, dövmüşler, tahkir ve bıçakla hayatını tehdid etmişler. Şemsi Efendi ve Selâniği terketmeli, yahud mektebinden ve hocalıktan vaz geçmeli ve yahud da ölümünü göze aldırmalı imiş...

Şemsi Efendi bunlara da ehemmiyet vermemiş bir üçüncü tedbir düşünmüştü, akşamdan sonra evlerimize gelmeğe ve bize ders vermeğe başladı. Son kalan yirmi kadar talebesini böylece her gece ziyaret eder beş on dakika ders verir veya kontrol eder, giderdi.

Bir gün benim de dahil olduğum beş altı talebesini Şemsi Efendi yanına aldı ve Selâniğin yegâne büyük mektebi olan, Alaca İmaret Camisi ittisalindeki Rüştîye mektebine götürdü. Rüştîye muallimi evvelinin odasına girdik. Burada birkaç zat vardı, bunlar vilâyet meclisi idare âzasından ve şehrin eşrafından bazı kimseler imiş.

Rüştîye talebesinden de beş altı çocuk getirdiler. Bize gazete okuttular. Rüştîyeliler bizim kadar okuyamadılar. Bize biraz hesap, rakkam ve yazı yazdırdılar. Onlar bizim kadar yapamadılar. Duvarda büyük bir harita asılı idi. Rüştîyeliler bizim kadar bu haritayı da okuyamadılar. Velhasıl biz onlara faik çıktık. Onlar son sınıfların talebesinden seçilmişlerdi!

Bu muamele bir mukayese maksadına binaen yapılmış imiş. Şemsi Efendi himmet ve gayretinin yüksek asrın ve şecaatının semerelerini isbat etmek suretile halkın teveccüh ve itimadına liyakat kazanmıştı. Bundan sonra hükümetin de himayesiyle Şemsi Efendi mektebi yeniden tesis olundu.¹⁶

Bu, Ali Rıza'nın oğlu Mustafa'yı gönderdiği okuldu. Kapatılmasına yönelik çeşitli girişimlere rağmen varlığını korumuştur. Okul, varlığını sürdürebilmesini kurucusunun azim ve kahramanlığına borçluydu. Yeni eğitim yöntemlerinin doğrulu kanıtlanmıştı, ama ancak kararlılık ve güçlü bir iade sayesinde. Şemsi Efendi'nin öyküsü bize, eşkıyalarla yüz yüze gelmesine karşın ormana gitmeyi ısrarla öldüren Ali Rıza'nın öyküsünü anımsatıyor. Mustafa'nın babası öldükten sonra Şemsi Efendi'yi ülküleştirilmiş

¹⁶ General Pasinler'den alınan bu bilgiler Akşam, 13 Aralık 1938'de yayımlanmıştır. Zikreden Ergin, Cilt 2 (1939-43), s.395-96.

bir baba olarak algılanmış olması ve kendisini doğru ise, ölküleleştirilmiş baba Şemsi Efendi'nin kişiliğinde varlığını sürdürmüştür.

Buna benzer bir diğer tema, Atatürk'ün bir başka çocukluk anısını diğerlerinden ayırt eder; belki bu da yaşanan gerçeklerle tamamen örtüşen veya hemen bütününü düşsel olan, iradenin geleneğe karşı zaferi temasını içeren bir seçilmiş anıdır. Dini okullarda, öğrenciler derslerinde bir Müslümanın Kur'an okurken yaptığına benzer biçimde dizleri üzerine çökerek ders yaparlardı. Mustafa'nın bunu reddetmesi, öğretmeni ile kendisi arasında bu konuda bir gerginliğe yol açtı. Diğer çocuklar da Mustafa'yı örnek alınca öğretmen diretmekten vazgeçti. Bu anı, Zübeyde'nin ziyaret sonrası arkadaşlarının evinden hemen hiç vedalaşmadan çarçabuk ayrılması örneğinde açıkça gözlenen geleneklere aldırmaçlığı konusundaki dik başlılığı ile özdeşlik kuran Mustafa'nın, bu özdeşleşmeyi annesinin geleneksel dini göreneğe sadakat şeklindeki bir diğer karakteristik özelliğine karşı nasıl kullanmış olduğuna işaret eder.

Ali Rıza oğlu Mustafa, Şemsi Efendi okuluna giderken öldü. Ekonomik sorunlar, ailenin Selânik'in otuz iki kilometre kadar dışındaki bir çiftliğe taşınmasını gerekli kıldı. Bu çiftlikte, Zübeyde'nin üvey kardeşi olan ve Ali Rıza ile Zübeyde evlenmezden önce duruma Ali Rıza lehine müdahale ederek onu çeyiz parası ödeme külfetinden kurtarmış olan bir "dayı"nın maddî desteğiyle yaşadılar. Belki de dayı, geçmişte onların evliliğini teşvik eden bir rol oynamış olmasından dolayı, ailenin sorumluluğunu üstlenme gereği hissetmişti.

Uzun yıllar sonra, Atatürk ve kızkardeşi çiftlikteki yaşamlarından belleklerinde kalanları dile getirmişlerdir. Anımsadıkları; kargaları korkutup kovalamak, kendilerine sazlardan kulübe yapmak, kızkardeşin yüzüne bir kâse yoğurt fırlatmak gibi herhangi bir çocuğun çiftlik yaşamına, kardeş-kızkardeş ilişkisine dair anımsaması olağan şeylerdir. Çiftlikte geçirdikleri yıllar, ailenin kısmetinin gerilediği bir döneme karşılık geliyor olmalıydı; dayı yalnızca çiftliğin bekçisi konumundaydı -çiftlik sahipleri Yunanlı ve Bulgar eşkiyalardan korktukları için çiftlikte yalnız başlarına yaşamayı göze alamıyorlardı. Mustafa, eğitim için yakındaki bir Hristiyan kilisesine gönderildi, fakat okuldan hoşnut kalmadı.

En sonunda annesi, aileyle olan gerçek akrabalık ilişkisi bugün de bilinmeyen bir "teyze" ile birlikte kalması için Mustafa'yı Selanik'e geri yolladı. Atatürk, Ahmet Emin (Yalman 1922) ile yaptığı röportajda bu kadından kendisinin anne tarafından teyzesi olarak söz etmiştir. Kadının Zübeyde'nin kızkardeşi olması muhtemel olmakla birlikte, bu kesin olmaktan uzaktır.

Selanik'e geri dönen Mustafa laik eğitim veren bir ortaokula kaydedildi. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki eğitim reformunun bu aşamasında, eğitim konusunda Müslümanlara açık, başlıca üç seçenek vardı. Bunlardan biri, yerel dini okullardan kurulu geleneksel okul sistemiydi; başta İstanbul olmak üzere büyük şehirlerin önde gelen camilerinde gerçekleştirilen yüksek tahsil bu sistemi takip ediyordu. Bu eğitimden geçenler, dinsel kurumlaşma içinde ya hoca ya da kadı oluyorlardı. İlk öğrenim düzeyinden başlayarak Mektebi-i Harbiye-i Şahâne Erkân-ı Harb sınıflarına kadar uzanan askerî okullar bir diğer seçeneği oluşturuyorlardı.. Bu yolu tercih edenler, genellikle Osmanlı ordusu içinde bir meslek elde ediyorlardı. Üçüncü seçenek, laik ya da sivil okulları içine alan okul sistemiydi; bu okullardan mezun olanlar, devletin idari birimleri de dahil olmak üzere, çeşitli kurumlarda meslek sahibi oluyorlardı. Bürokraside çalışmayı tasarlayanlar, bir yüksek eğitim urumu olarak 1859'da kurulmuş, daha sonra devlet memuru yetiştirmeye yönelik bir eğitim temelinde 1877'de yeniden kurumlaştırılmış ve genişletilmiş olan Mülkiye'ye gidiyorlardı. Öğrenciler, genellikle, eğitimlerine bu eğitim sistemlerinden birini tercih ederek başlıyorlar ve o sistem içinde kalarak o sistemin sunduğu mesleki olanakları gerçekleştirmeye çalışıyorlardı; bir sistemden diğerine geçmeler olsa bile bu sınırlı düzeyde yaşanan bir durumdu. İçinde bulunduğu sistemden çıkıp bir diğerine geçmek isteyen öğrencinin bunu eğitiminin mümkün olduğunca erken bir döneminde yapmasında yarar vardı¹⁷.

Mustafa yazılmış olduğu sivil okulda mutlu değildi; bu mutsuzluk, onun okuldan ayrılmaya karar vermesinde önemli bir rol

¹⁷ Bununla birlikte, mesleki eğitim süreçlerini deyim yerindeyse tam ortasında kesintiye uğratarak bir sistemden geçiş yapmış önemli Osmanlı şahsiyetlerine de rastlanılır. Bunlar arasında en dikkate değer olanı, dinsel bir kariyerden bürokratik bir kariyere geçiş yapmış olan Cevdet Paşa'dır. Cevdet Paşa, daha sonra, Osmanlı İmparatorluğu'nun reform çağında önde gelen bir devlet adamı ve önemli bir tarihçi olmuştur.

oyladı. Anlaşıldığı kadarıyla, öğretmeni Kaymak Hafız sadist yapı-
lı bir insandı. Atatürk, Ahmet Emin'le yaptığı röportajda, öğret-
menin bir gün onu bir öğrenciyle kavga ederken yakaladıktan
sonra olanları anlatır. Daha önce de Mustafa'ya fiziksel şiddete
dayalı cezalar vermiş olan Kaymak Hafız bu kez Mustafa'yı çok
acımasız bir biçimde dövmüş, onu kanlar içinde bırakmıştı. Bun-
dan sonra Mustafa okula gitmeyi reddetti. O okulu terk ettiğinde
Zübeyde'nin hâlâ çiftlikte yaşayıp yaşamadığı kesin olarak bilinmi-
yor. En nihayet Zübeyde de ailenin diğer fertleriyle birlikte Sela-
nik'e geri döndü; muhtemelen o sıralar kızlarından yalnızca bir ta-
nesi yanındaydı, fakat diğer kızının ne zaman öldüğü bilinmiyor.

Öyle görünüyor ki, Mustafa daha yaşamının o ilk yıllarında
yaşıtlarından dikkate değer biçimde ayrılıyordu; yalnızca sarı
saçları, mavi gözleri, beyaz teni dolayısıyla değil, takat tavrı ve
davranışlarıyla da onlardan farklıydı. Elde mevcut bilgilere daye-
narak, Mustafa'nın "akranlarına karşı mesafeli", onlara kuşkuyla
bakan bir çocuk olduğunu kesin olarak söylemek mümkün. Kü-
çük bir oğlan olarak yalnızca birkaç arkadaşı vardı; genellikle
oyunlara katılmayıp oyun oynayanları izlemekle yetinirdi. Bir ke-
resinde, diğerleri onu birdirbir oynamaya davet ettiler; ama
Mustafa oyuna katılmayı reddetti, çünkü eğilip diğer çocukların
sırtından atlamasına izin vermeyecek kadar "gururlu" idi. Çocuk-
lardan, kendisi dimdik dururken üstünden atlamalarını istedi
(Atay 1980, s.21; Parushev 1973, s.30).

Mustafa'nın bir çocuk olarak sahip olduğu edimsel davranış-
lara ilişkin sınırlı bilgi, onun kendine yeterli, özel, farklı ve diğer
çocukların üzerinde olmak zorunda olduğu fikriyle uygunluk
gösteriyor. Onun kendisi hakkında sahip olduğu görüş daha ön-
ce yaşamış olduğu ve ruhsal yapısı üzerinde izler bırakmış yok-
sulluk ve yaralanmalara karşı bir savunma olarak abartılı bir nite-
liğe sahipti. Mustafa'nın yaşadığı mahallede oturan Binbaşı Kad-
ri isimli birisi vardı (Yalman 1922). Binbaşı'nın oğlu askeri bir or-
taokulda öğrenciydi ve askeri üniforma giyerdi. Atatürk, bu ço-
cuğu gördüğünde ve sokaklarda tertemiz üniformalarıyla dola-
şan teğmenlere rastladığında hissettiği kıskançlıktan söz eder.
Kendisinde bir üniforma giyme arzusu gelişmişti; üstelik müm-
kün olan en iyi üniformayı giymeyi arzuluyordu. Bu arzusunu

gerçekleştirmesinin yegâne yolunun askeri bir ortaokula yazılmaktan geçtiğini biliyordu. Var olması muhtemel diğer nedenler her ne olursa olsun, üniforma giyme arzusunun onun askeri kariyer yapmayı tercih etmesine neden olduğunun Atatürk'ün kendisi tarafından da kabul edilmesi, onun abartılı öz kavramının bu süreçte rol oynamış olduğuna işaret eder. Tipik olarak, böyle bir karakteristik özellik, kişisel görünüme ve yakışıklı olma hayaline duyulan ilgi ile örtüşür. Oysa, bu konuda Mustafa'nın hayale ihtiyacı yoktu, çünkü, gerçekte dikkati çekecek kadar yakışıklı bir çocuktur.

Mustafa'nın askeri bir kariyere başlama kararı, komşularının temel değerlerine aykırı düşüyordu. Mahalledekiler dindar Müslümanlardı; bununla birlikte, az çok paradoksal bir durum olarak, mahalle sakinleri atak kişilerdi. Mustafa'nın çocukluğunda mahalledeki her sokak kendi güçlü adamına sahipti. Bunlardan kendi komşularını gerçekten koruyup kollayan ve birbirleriyle karşılıklı saygı temelinde ilişki kuran bazıları, Robin Hood karakterindeki kabadayılardı. Böyle bir adam, geleneksel kuşağını çıkarıp onunla kendi egemenlik bölgesini işaretler, sınır çizgisini aşarak kendisine karşı gelen herkese meydan okurdu. Mahalle sakinleri bu tür dayılanmalara alışıklardı ve mahalleler arasında bu tür güç gösterilerini hoşgörülle karşılardı; bununla birlikte, züppe insanlar gözüyle baktıkları ordu mensuplarından hoşlanmazlardı.

Zübeyde, Mustafa'nın orduya girme arzusundan hoşnut değildi. Bu, anne ile oğlunun birbirinden ayrılması anlamına geliyordu ve ayrıca subaylık tehlikeli bir meslekti. Atatürk, annesinin bu konudaki duygularını şu şekilde tanımlamıştır: "*Asker olma- ma şiddetle mümanaat ediyordu. Kabul imtihanı zamanı ona sezdirmeden kendi kendime askerî rüşdiyesine giderek imtihan verdim. Böylece valideye karşı bir emr-i vaki ihdas edilmiş oldu*" (Yalman 1922). Kendisi için neyin en iyi olduğunu yalnızca abartılı bir özkavrama sahip olan Mustafa biliyordu. Kendi yazgısını kendisi seçti. Mustafa'nın kendi geleceğine ilişkin olarak annesinin arzularına aykırı bir tasarıma girişmeden önce ona bir tür yatıştırıcı tatmin aracı sunma konusunda babasının başvurduğu yöntemi izleyip izlemediğini bilmiyoruz. Yalnızca, o sıra Mustafa'nın yaklaşık on iki yaşında olduğunu biliyoruz. O dönemde,

Türk-Müslüman çocukların pek çoğu yedi, sekiz ya da dokuz yaşında oldukları sıra, kendi kültürlerinin bir gereği olarak hazırlanan, onların erkeklığe kabulünü simgeleyen bir törenle sünnet edilirlerdi.¹⁸

Modern bir askeri eğitim almaya kesin olarak karar verdiğinde, Mustafa ergenlik yaşına erişmiş bulunuyordu. Bu, kısmen, onun kişisel görünümünü abartacak bir arzu olarak da nitelendirilebileceğimiz üniforma giyme konusundaki arzusunun gerçekleşmesi anlamına geliyordu. Ayrıca, bu, kısmen ülküleştirilmiş, Mustafa'nın orduya girmesine karar vererek kendi kılıcını onun yatağının üstüne asmış baba ile özdeşleşmeye yönelik bir girişimdi. Yine, bu, kendisine babası tarafından verilen -ve kendini dinine düşkün annesinden ayırt etmenin bir yolu olan- "yetenek" ile bir kez daha ilişki içine sokan bir eylemdi. Mustafa, aynı zamanda, askerliği züppece bulan "kötü" anne imgesinin bir uzantısını temsil eden dinine düşkün mahallelinin kendi üzerindeki nüfuzunu da reddediyordu. Ayrıca, Osmanlı dünyasında, ordu, gerek maddi, gerekse saygınlık açısından toplumun üyelerine en iyi olanakları sunan kurumdu ve askerlik bu bağlamda da Mustafa'nın kararında bir rol oynadı.

Askeri okul, Mustafa'nın en iyi yanının açığa çıkmasını sağladı. Bizde uyanan kanı şu ki, o zamana gelindiğinde, onun kendisinden "bir numara" olmasını talep eden özkavramı muhtemelen billûrlaşmış durumdaydı. Tıpkı sahip olduğu hoş görünümün savunmaya yönelik kendi abartılı özkavramının talepleri ile gerçeklik arasında bir "örtüşme" sağlamış olması gibi, onun doğuştan edinilmiş zekası, kendisine, yaşlılarından ve hatta kendisinden büyük olanlardan üstün olma taleplerine benzer bir çözüm temin etmiştir. Mustafa matematiğe karşı ilgi duyuyordu ve bu konuda bir hayli iyiydi. Yıllar sonra, Atatürk'ün matematik öğretmeniyle olan ilişkisini tanımlarken kullandığı ifadeler, genç Mustafa'da geliştiğini gözlemekte olduğumuz görkemli, abartılı özkavramının bir dışavurumudur: *"Az zamanda bize bu dersi veren hoca kadar, belki de daha ziyade malumat sahibi oldum. Derslerin fevkinde meseleler ile iştigal ediyordum. Tahriri sualler yazı-*

¹⁸ Sünnetin Türk çocukları üzerindeki ruhsal etkileriyle ilgili ayrıntılı bir bilgilenme için bkz., Öztürk (1963, 1973), Öztürk ve Volkan (1971) ve Volkan (1979).

yordum. Riyaziye muallime de tahriren cevap veriyordum". Atatürk, derslerin düzeyini aşan konularla ilgili olduğunu anımsar. Matematik öğretmenine sorular sormakta, ondan sorduğu sorulara yazılı yanıtlar almaktadır.

Atatürk, adı kendisi gibi Mustafa olan matematik öğretmeni ni "ciddi bir adam" olarak anımsar: "Hoca sert bir adamdı. Sınıfta birinci ikinci tanıımıyordu. Birgün bize 'aranızda kendisine kimler güveniyorsa kalksınlar onları müzakereci yapacağım' dedi. Evvela tereddüt ettim. Ayağa öyleleri kalktı ki ben kalkmamayı tercih ettim. Bunlardan birinin müzakeresi altına girdim. Müzakerenin ortasında tahammülüm son dereceye geldi. Ayağa kalkarak 'Ben bundan iyi yaparım' dedim. Bunun üzerine hoca beni müzakereci yaptı. Eski müzakereciyi benim müzakarem altına verdi" (Yalman 1922).

Aynı röportaj sırasında, Atatürk, kendisine Kemal lakabını veren kişinin matematik öğretmeni olduğunu söylemiştir: "Bir gün bana dedi ki 'oğlum, senin de ismin Mustafa benim de. Bu böyle olmayacak. Arada bir fark olmalı. Bundan sonra adın Mustafa Kemal olsun...' O zamandan beri ismim filhakika 'Mustafa Kemal' kaldı."

Atatürk'ün Türk biyografı olan merhum Şevket Süreyya Aydemir, 1974 yılında Vamık Volkan ile yaptığı bir görüşmede, Atatürk'ün nasıl Mustafa Kemal olarak anılmaya başlandığı ile ilgili olarak farklı bir bulguya ulaşmış olduğunu söylemiştir. Buna göre, sınıfta Mustafa isminde bir başka öğrenci daha vardı ve bu öğrenci yetişkin bir kişi olduğunda İstanbul'da yaşamış, zengin bir armatör olmuştu. Atatürk'e Kemal adını veren öğretmen, bunu Mustafa'yı kendisinden değil, o öğrenciden ayırt etmek için yapmıştı. Eğer öykünün bu ikinci versiyonu doğru ise, Atatürk'ün olayı ilk versiyona uygun şekilde hatırlamasına şaşmamak gerekir. Onun görkemlilik duygusu ve abartılı özkavramı, olayı kendisine daha parlak gelen ilk versiyona uygun olarak hatırlamasına neden olması muhtemeldir. Kemal ismi, Mustafa'nın abartılı özkavramına "uygun" düşmektedir. Mustafa bu ismi benimsemiş, "mükemmelliğe" ermiş bir kişi olarak, askeri bir kariyer elde etmeye girişmek suretiyle anavatanının tarihi ile kendi tarihini birleştiren yola çıkmıştır.

MUSTAFA KEMAL: BİR OSMANLI SUBAYI

On iki yaşında Mustafa Kemal Selanik Askerî Rüşdiyesi'nde öğrenciydi. Annesinin arzularına karşı çıkan Mustafa, giydikleri üniformanın çekiciliği, gayelerinin ciddiyeti (Osmanlı İmparatorluğu'nun geleceği onların elinde olacaktı) ve diğer insanlar üzerinde yarattıkları hayranlık ve kıskançlık duygularıyla yaşitları arasında ayrıcalıklı bir yere sahip olan askeri okul öğrencisi delikanlıların dünyasına dahil olmuştu. Aldıkları eğitim sayesinde birer subay olmaya giden yolda ilerleyen bu gençler, okuma yazma bilen dar seçkinler grubunun bir parçasını oluşturuyorlardı. Günleri emir alma ve emir verme eğitimleriyle geçen bu çocukların yaşamları belli kurallar çerçevesinde kontrol altına alınmıştı. Öğretmenlerinin büyük çoğunluğu orduda görevli subaylardı ve içinde yaşadıkları dünya hemen bütünüyle erkeklerin dünyasıydı.

Bu aşamada Mustafa Kemal'in annesiyle olan ilişkisini karakterize eden şey, belli belirsiz bir soğukluk ve küskünlük haliydi. Annesi, yaşamını tehlikeye sokan bir mesleği seçmiş olduğu için hayattaki tek erkek çocuğuna güvenmişti; bununla birlikte yakışıklı oğlunu askeri okul üniforması içinde görmekten gizliden gizliye gurur duyuyordu. Bu dönem boyunca Mustafa'nın genç bir kıza sıırıslıkam aşık olmasına şaşmamak gerekir. Atatürk'ün biyografıları, uzun süre, yüksek rütbeli bir subayın kızı olduğu söylenen bu kızıdan yalnızca "E" olarak söz etmişlerdir. 1964 yılında, *Cumhuriyet* gazetesi muhabirlerinden Yılmaz Çetiner, bu kızı yaşlılık yıllarında bulmuş ve onunla bir röportaj yapma şansını elde etmiştir. Kızın adı Emine idi ve gençliğinde Mustafa Kemal'in komşusuydu. Röportaj sırasında yetmiş yedi yaşında olduğunu söyleyen bu kadın, Mustafa Kemal'den dört yaş küçük olduğunu hatırlıyor.¹⁹ İfade ettiği yaş esas alındığında Mustafa Kemal'den dört değil altı yaş küçük olması gerektiği düşünülürse kadının verdiği bilgilerde kimi tutarsızlıklar olduğu söylenebilir.

¹⁹ Çetiner (1964). Emine'ye göre, babası Şevki o sıralar Selanik'te görevli bulunan bir paşa idi. Ayrıca bkz., Borak 1970, s.7-17.

Emine, Mustafa Kemal'in yaşıtı olan diğer çocuklardan farklı olmasından çok etkilenmiş olduğunu, onun kendi görünümü konusunda çok titiz bir genç olduğunu hatırlıyor.²⁰ Emine, kendi çocuksu fantezilerinde Mustafa'nın padişah olacağını umuyordu. Birbirlerine sevgi duymaya başladıklarında kendisi sekiz, Mustafa ise on iki yaşındaydı; ne var ki, Türk-Müslüman gelenekleri ergenlik yaşına yaklaştıklarında onların buluşup görüşmelerini güçleştirmişti. Emine, onu yakından görme fırsatını ancak perde arkasından, Mustafa üniforması içinde diğer okul arkadaşlarıyla evlerinin önünden geçtiği sırada bulabiliyordu.

Atatürk, yetişkin olduğu yıllarda, "Eminem" adlı bir halk türküsünü çok sevdiğini belirtmiş, "Her erkeğin gönlünde bir Emine vardır!" demiştir. Muhtemelen, genç Emine ile olan ilişkisi çocuksu, platonik, ülküleleştirilmiş saf bir ilişkiydi. Bununla birlikte görünen o ki, bu ilişki, dul annesinin yeniden evlenişinin onda yarattığı acıyı yatıştırmakta hemen hiç etkili olmamıştı. Mustafa o sıralar on üç yaşındaydı.

Hâlâ genç ve güzel olan dul bir kadının yeniden evlenme isteğine açıklık getiren bütün nedenlerin yanı sıra, güç ekonomik koşulların dayatması da Zübeyde'nin ikinci evliliğinde rol oynamıştı. Ali Rıza'nın ölümü Zübeyde'yi çok az miktarda bir emekli aylığı ile geçinmek zorunda bırakmıştı. İki çocuk sahibi yoksul bir dul için gelecek hiç de parlak görünmüyordu. Büyük olasılıkla, Zübeyde, karşısına çıkan ilk talibinin evlilik önerisini kabul etti; bu kişi, ismi Ragıp olan, Selanik'e yeni gelmiş, yirmi iki ya da yirmi üç yaşında genç bir adamdı. Tütün tekelinde memur olarak çalışıyordu. İlk karısı ölmüştü ve iki hatta belki de üç çocuğu vardı (Atay 1980, s.19).²¹ Ragıp, iç güveysi olarak aileye katıldı.

²⁰ Atay'ın (1980) Mustafa Kemal'in çocukluk arkadaşlarından işittiklerine göre, Mustafa Kemal yaşamının o aşamasında aşık olduktan sonra giyim kuşamına büyük bir özen göstermeye başlamıştı (s.19). Atay kitabında kızdan ismini vererek söz etmiyor, fakat bir yarbayın büyük kızı olan ve Mustafa Kemal'in -muhtemelen yaşamının biraz daha ileri bir döneminde- evlenmek istediği Müjgan adında bir diğer kızdan bahsediyor. Ne var ki, reddedilmekten korktuğu düşünülse, Mustafa'nın evlilik için ısrar etmemiş olduğunu varsaymak mümkün (s.22). Müjgan isimli bir kız hakkında başka bir bilgiye rastlamadık.

²¹ Üvey kardeşlerinin birisinin adı Süreyya (Toyran) idi. Süreyya bir yetişkin olduğu yıllarda intihar etti. Mustafa Kemal'in üvey kardeşlerinden bir diğerinin adı Hakkı idi (Atay 1980, s.20).

Zübeyde'nin yeniden evlenmesi Mustafa Kemal'i öfkelenlendirdi. Olay, Mustafa Kemal'in ergenlik sonrası döneminin birinci ya da ikinci yılında yaşandı. Gençliğe henüz adım atmış delikanlılar, ergenlik sonrası döneme karşılık gelen yıllarda, çocukluk dönemlerinde çevrelerindeki önemli kişilere ilişkin olarak edindikleri zihinsel tasavvurlarına yönelik iç bağılıklarını terk etmeye başladıkları bir süreçten geçerler. Bu durum, ilkin bir psikolojik yapı krizine (identity crisis), ardından bunu takip eden yeni bir ruhsal yapılanmaya yol açar. Söz konusu ruhsal yapılanma anne babanın ve diğer önemli kişilerin yeniden değerlendirilmiş görünümlerini içerir. Böylece kendi çocukluk dönemi imgeleriyle olan sıkı bağlarından artık büyük ölçüde özgürleşmiş olan delikanlı, yeni bağılıklara ve dünyadaki yeni değerlere yönelir. Mustafa Kemal'in çocukluğunun ilk yılları ciddi ruhsal yaralanmalarla geçmişti ve çocukluğundaki önemli kişilerin zihninde bıraktığı izler onun duygusal dünyasıyla tam olarak bütünleşmemişti. Ergenlik döneminde yaşanan kendi çocukluk döneminin bağılıklarının bireyselleştirilmesine ilişkin ikinci süreç (second individuation) yalnızca güç olmakla kalmamış, fakat ayrıca ona daha bütüncül bir tarzda bireyselleşmesi için bir diğer şans tanıdığından önemli bir görev olmuştu.²² Böylece, inancımız şu ki, annesinin yeniden evlenmesi, Mustafa Kemal için fazladan bir yük oluşturmuştu. Bu olay, daha önceki ödipal mücadelesinin kimi görünümelerini onda yeniden canlandırmakla kalmadı, fakat ayrıca onun "bir numara" olduğu yolundaki duygusunu da sarsıntıya uğrattı. Paradoksal olarak, Mustafa kendini annesinin keder verici, boğucu yanıyla içiçe geçmiş dinsel yanından özgürleştirmeyi arzuluyor olmasına rağmen, annesinin (onun yeniden evliliğinde ifadesini bulan) aralarındaki "özel" ilişkiden vazgeçmesini kabullenemedi.

²² Kitapta değinilen ikinci bireyselleşme süreci, çocukluk döneminde sevilen ve nefret edilen önemli kişilerin zihinsel tasavvurlarına yönelik sevgisel (libidinal) ve saldırgan duygu yatırımının ergenlik döneminde değiştirilmesine veya bu yatırımdan vazgeçilmesine açıklık getirir. Bu dönem boyunca, zorunlu gerileme (çocuksu davranışlara geri dönme) durumu ortaya çıkar; bu gerileme (regression), ergenlik döneminin daha gelişkin egosunu çocukluk dönemine ait dürtüsel durumlarla ve yine çocukluk döneminin nesne ilişkileri ve çatışmalı salkımlarıyla ilişki içine soktuğu için, bireysel gelişime hizmet eder. Diğer bir ifadeyle, delikanlı kendi çocukluk döneminin psikolojik yapısını ziyaret eder, o döneme ait duygu yatırımlarını gevşetir, böylece kendi kişiliğini farklı ve daha ileri bir düzeyde pekiştirmeye hazır duruma gelir (Blos 1967, 1979).

Mustafa Kemal, evliliğe duyduğu öfke nedeniyle, annesini ve onun yeni kocasını korkutabileceği bir silah aradı. Bereket versin, o böyle bir silahı bulduğunda annesi ve kocası orada değillerdi.²³ Atatürk, yaşamının daha sonraki yıllarında evlat edindiği kızlarından birine kitaplarını toplayıp annesinin evini nasıl terk etmiş olduğunu anlatmıştır (Gökçen 1974). Annesi onun görkemlik ihtiyaçları için bir tatmin aracı, yıpratıcı olmasına karşın hoşnutluk da veren içten bir sevgi kaynağı değildi artık. Kocas *gümrük da-iresinde kâtip* olan uzak bir akrabasının yanına yerleşti. Böylece, Mustafa bir düzeyde evden kaçışını gerçekleştirmiş oluyor, fakat, bastırılmış ya da ilişkisizleştirilmiş olması gerektiğini düşündüğümüz bir başka düzeyde, babasının bir gümrük memuru olduğu zamana karşılık düşen çocukluk yıllarının ev yaşamına simgesel olarak geri dönmüş oluyordu.

Annesine karşı soğukluk duyan Mustafa Kemal, askeri okuldaki öğrenimini tamamladıktan sonra bile annesini ziyarete gitmedi. 1895 yılında askeri idadiye geçmeye hazırdı. Okulunda matematik öğretmenini Mustafa'nın da aralarında olduğu bazı öğretmenler onu Kuleli Askerî İdadisi yerine Manastır Askerî İdadisi'ne başvurmaya teşvik ettiler. Bu okulun sınavlarına girdi ve kayıt hakkı kazandı. On dört yaşında, yatılı bir öğrenci olarak askeri okulda barınacağı Manastır'a gitmek üzere Selanik'ten ayrıldı.

Bugün, Selanik gibi Türkiye'nin sınırları dışında, Makedonya Cumhuriyeti toprakları içinde kalan Manastır (Bitola), Mustafa'nın buradaki okula girdiği 1895 yılında, Osmanlı Devleti'nde stratejik açıdan büyük önem taşıyan Makedonya'nın en önemli şehri idi. Dağ sıraları arasında kalan çok geniş bir ova üzerinde kurulmuş Makedonya, Osmanlı Devleti'nin Yunanistan, Sırbistan ve Bulgaristan ile olan sınırını tayin ediyordu. Sırbistan ya da Bulgaristan'da bir sıkıntı başgösterdiğinde, Manastır önemli bir askeri role bürünüyordu. Makedonya'nın kendisi Osmanlı İmparatorluğu topraklarında (özellikle de Balkanlar'da) ortalığı birbirine katan milliyetçilik rüzgârlarına maruz kalmış bir rüzgârgülü durumundaydı. Makedonya'da Yunanlılara ve Slavlara yönelik yakınmalar ve talepler, memleketinden ilk kez ayrılmış on dört yaşındaki genç bir çocuk için bir hayli heyecan verici ve kışkırtıcı

²³ Bu olayı Dr. Volkan'a anlatan kişi, yaşamının geç dönemlerindeki Şevket Süreyya Aydemir'dir (1974); Aydemir olayı Celal Bayar'dan duymuştur.

olduğunu sandığımız gergin bir ortam yaratıyordu. Mustafa Kemal Selanik'ten ayrılmadan önce, Ragıp'ın oğullarından biri ona kendisini koruması için bir çakı vermişti.²⁴

Zübeyde, oğluyla olan ilişkisini düzeltmeye çalıştı. Mustafa Kemal'in ikinci kocasından hoşlanmadığını bilen Zübeyde, bu iki si arasında dostane bir ilişki kurulması için çabaladı. Mustafa'nın kendisini ziyarete geldiği zamanlarda kocasından Mustafa'nın gönlünü alacak davranışlar içine girmesini istiyordu. Örneğin ondan Mustafa odaya girdiğinde ayağa kalkmasını rica ediyordu. Bütün bunlar kabul edilen Türk davranış kalıplarına aykırı düşen şeylerdi. Zübeyde, bunu Mustafa Kemal'in üvey babasına karşı daha saygılı olmasını sağlamaya yönelik bir çaba olarak açıklıyordu; fakat, bu, daha ziyade Zübeyde'nin oğlunun savunma amaçlı abartılı özkavramını desteklemeye yönelik bilinçsiz bir çaba gibi görünüyor. Mustafa Kemal'in üvey babasını kabullenmeye başlamış olduğu söyleniyor: Bu durum dikkate alındığında, söz konusu dalkavukça davranışlar arzulanan sonucu yaratmış görünüyor. Bununla birlikte, Mustafa Kemal üvey babasıyla hiçbir zaman tekrar aynı çatı altında yaşamadı -üvey babasının kendi annesinin evinde yatılı kalmak üzere evden ayrıldığı kısa süreler istisna olmak üzere.

Mustafa Kemal'in annesi ve üvey babası ile uzlaşması, onun Manastır'daki okul arkadaşlarından bazılarıyla kurduğu ve yaşamı boyunca sürdüreceği dostlukları pekiştirdiği günlere karşılık geliyordu. Daha önce Selanik'te tanışmış olduğu bu insanlarla, Manastır'da yaşadıkları müşterek deneyimler sayesinde sıkı dostluklar geliştirdi. Nuri (Conker) ve Salih (Bozok) bu arkadaşlarından ikisiydi.²⁵

Mustafa Kemal'le bu dönemde dostluk kuran arkadaşlarının hepsi, onunla olan anılarını ileride birer kitap halinde yayımladılar. Bu insanların pek çoğu yetişkin oldukları yıllarda Atatürk'ün

²⁴ Bu çakıyı Mustafa Kemal'e veren üvey kardeşi Süreyya Toyran'dı.

²⁵ Mustafa Kemal'in Selanik ve Manastır günlerinden itibaren yaşamı boyunca dost kaldığı diğer insanlar arasında Fuat (Bulca) ve İsmail Hakkı (Kavalalı) da vardır. Atatürk'ün Türkiye cumhurbaşkanı olduktan sonra dostlarına akrabalarından daha yakın olduğu biliniyor. Ailesi Selanik'te Ali Rıza'nın evine komşu oturan bir kişi, 1975 yılında Dr. Volkan'a, cumhurbaşkanı olduktan sonra Atatürk'ün akrabalarından bazılarının hâlâ İstanbul sokaklarında süt satarak geçindiklerini bildiğini söylemiştir. Muhtemelen, ne bu akrabaları Atatürk'ten kendilerine yardımcı olmasını istemişler, ne de Atatürk onları arayıp ne yaptıklarını soruşturmuştur.

yakın çevresinde yer aldılar. Atatürk'ün, yetişkin bir kişi olarak, hemen her alanda merkezde yer almış olduğunu ve taraftarı olan kişileri kendi uzantısı olarak gördüğünü biliyoruz. Göründüğü kadarıyla, Mustafa Kemal henüz genç bir delikanlı olduğu sıralarda da böyle bir eğilime sahipti. Kendi ilgisi dışında kalan her şeye tam bir kayıtsızlık göstermesi ve ilgisiz kaldığı şeyi kendi ilgisine mazhar olamayacak kadar değersiz addetmesi, Mustafa Kemal'in tavrını biçimlendiren bir ögeydi. Kendisini, ortalama insanların ilgi ve kaygılarının üzerinde görüyordu.

Manastır'daki okul arkadaşlarının arasında Ömer Naci adında varlığı heyecan yaratan genç bir adam vardı -Ömer Naci daha sonraları Jön Türkler'in önemli bir sözcüsü olacaktır (Bkz., 5. Bölüm). Manastır günlerinde genç Ömer kendisini şiir yazmaya vermişti ve sık sık yazdığı şiirleri Mustafa Kemal'e okurdu. Bir gün Ömer, Mustafa Kemal'den kendisine okuması için ödünç bir kitap vermesini istedi, fakat kendisine önerilen kitapların hiçbirine ilgi göstermedi. Bu durum Mustafa Kemal'in canını çok sıktı; Ahmet Emin'le yaptığı bir röportajda anlattıkları, olayın kendisinde uyandırdığı duyguyu açığa vuruyor. Mustafa Kemal hiçbir alanda bir insan karşısında ikincil duruma düşmeyi kabullenememiş görünüyor. Edebiyat çalışmaya başlayan Mustafa Kemal şair olmaya çalıştı. Sonraları, öğretmenlerinden birinin kendisini şiir yazmaya duyduğu ilgiden caydığını hatırlar. *"Fakat kitabet hocası diye yeni gelen bir zat beni şiirle iştigalden menetti. 'Bu tarz iştigal seni asker olmaktan uzaklaştırır' dedi. Ma-haza güzel yazmak hevesi bende baki kaldı"* (Yalman 1922). Şiire olan ilgisi, çok geçmeden onun siyasal konulardaki tartışmalarda daha özümseyici bir kavrayışa sahip olmasına ve güzel konuşma sanatında deneyim kazanmasına kapı araladı. Mustafa Kemal'in yazmış olduğu şiirlerden hiçbiri ele geçmemiştir.²⁶

Elde, Mustafa Kemal'in, Namık Kemal'in bazı dizelerini kısmen değişikliğe uğratarak yeniden yorumladığı birkaç dizesi vardır. Namık Kemal, henüz yeni yeni filizlenen Türk milliyetçiliğinin

²⁶ İnsan onun şiirlerini imha edip etmediğini merak ediyor. Sahip olduğu kişilik yapısı düşünülürse, onun yazdığı şiirleri başkalarıyla paylaşamayacak denli "güzel" ya da "kötü" bulması ve bu yüzden de muhafaza edilmemeleri gerektiğini düşünmüş olması muhtemel görünüyor. Mustafa Kemal'in yaşamının daha sonraki yıllarında fotoğrafçılar tarafından çekilmiş resimlerinin bazılarını "kötü" bularak bunların imha edilmelerini emretmiş olduğunu biliyoruz.

bir şairi olarak, Mustafa'nın çağdaşları arasında büyük bir saygınlığa sahipti. Özellikle genç subaylar ve Osmanlı İmparatorluğu'nu hasta yatağından kaldırmada kendilerine rehberlik edecek fikirlerin arayışı içindeki askeri öğrenciler onun şiirlerini çok beğeniyorlardı. Namık Kemal'in yazdığı şiir, oyun ve makalelerde, geleneksel İslami değerlerle Batı'dan gelerek imparatorluğa nüfuz etmeye başlamış toplum, devlet idaresi, kültür konularındaki yeni fikirleri birbiriyle uyumlu kılma arayışında olan yeni bir sesin yankılarını buluyorlardı. 1840 yılında Tekirdağ'da aristokrat bir Osmanlı ailesinde dünyaya gelen Namık Kemal, Osmanlı bürokrasisi içinde çalışmıştır. Türkçe, Arapça ve Farsça bilgisi üzerinde yoğunlaşmış geleneksel eğitiminin yanı sıra Fransızca öğrenmiş ve zamanının bir kısmını Avrupa'da geçirmişti. Yazılarında dile getirdiği bazı düşüncelerle padişahı öfkeliendirdiği için, Avrupa'da geçirdiği yılların bir bölümünde sürgün konumundaydı. Namık Kemal'in eserlerindeki vatanseverlik Mustafa Kemal'de bir duygudaşlık uyandırdı. Namık Kemal'in en çok bilinen dizelerinden birinde umutsuz bir durum şu şekilde ifade edilir:

"Vatanın bağrına düşman dayamış hançerini

Yok imiş kurtaracak bahtı kara maderini"

Mustafa Kemal son mısrayı şu şekilde değiştirecektir:

"Bulunur kurtaracak bahtı kara maderini"

Bu mısra yalnızca tehdit altındaki Osmanlı İmparatorluğu'na değil, fakat ayrıca burada ülkenin yerini almış olan ve Mustafa Kemal'in ülke gibi kurtarılmaya ihtiyacı olduğunu düşündüğü kendi annesiyle olan ilişkisine de göndermede bulunur.

Mustafa Kemal öğretmenlerinden birinin tavsiyesi üzerine şair olmaya duyduğu ilgiden vazgeçerken, sahip olduğu eğitim temeli, çoğunlukla Fethi olarak anılan bir diğer arkadaşı Ali Fethi' (Okyar)'nin vesayeti altında gelişme kaydetmeye devam etti. Ali Fethi, geleceğin liderini siyasal ideoloji ile ilk tanıştıran kişi oldu.²⁷ Ali Fethi, Mustafa Kemal'in kimi güçlüklerle karşılaştığı Fransızca konusunda uzmanlık düzeyinde bilgiye sahipti. Fransızca öğretmeni çeşitli kereler Mustafa Kemal'in dil konusundaki yetersizliğinden yakınmış, bundan üzüntü ve güceniklik duyan

²⁷ Parushev 1973, s.38. Ali Fethi 1880 yılında doğmuştu ve Mustafa Kemal'den yalnızca birkaç ay büyüktü.

Mustafa Kemal, Fransızca öğrenme konusundaki çabalarını iki katına çıkarmıştı. Bu konudaki yetersizliğini aşabilmek için Selanik'teki tatilleri sırasında özel ders alıyordu. Kaydettiği gelişme, Fethi'nin onu Rousseau, Comte, Voltaire, Demolins, Montesquieu gibi düşünürlerin eserleriyle tanıştırmasına olanak tanıdı.

Mustafa Kemal'in fiziksel gelişimi entelektüel gelişimi ile ele yürüdü. Manastır'da genç, yakışıklı bir adam olmuştu. Ütülü üniforması içinde kusursuz bir görüntü çiziyor, kendisine yakışan hoş bir bıyık bırakıyordu. Orta Doğu'da bıyık ve sakal erkekliği ima ederdi. Bıyığı ve sakalı olmayanlar yalnızca köselerdi. Mustafa Kemal ve arkadaşları Selanik'te tatilde oldukları zamanlar sık sık şehrin Avrupa yakasına gidip gelirlerdi. Liman bölgesindeki Avrupa yakası, çoğunluğu Yunanlılar tarafından işletilen café ve barlarıyla ünlüydü. Buradaki atmosfer içinde insanlar hemen her konuda Mustafa Kemal'in kendi Türk-Müslüman semtinde yaşamış ve görmüş olduğundan çok daha serbest ve rahat davranıyorlardı. Peşesiz kadınlar şarkı söyleyip dans ediyor, erkeklerle aynı masaları paylaşıyorlardı.

Ortamdan keyif duyan Mustafa Kemal eğlenceye katılır ve alkol alırdı.²⁸ Gece kulüplerinde etrafını saran kadınlar onu dayanılmayacak kadar etkileyici buluyorlardı. Gönül macerası teklifinde bulunanları geri çeviriyor, bunların hiçbirisiyle duygusal bir yakınlaşma içine girmiyordu. Peşinde koşandan çok peşinde koşulan, vermekten çok alan kişi durumundaydı. Bu durum, onun sahip olduğu abartılı özkavramını destekleyip pekiştirmiş olmalı.

Yoğun ders dönemleriyle ve sık tatillerle geçen askeri öğrenicilik devresi boyunca sahip olduğu yaşam, gerçek dünyadan bütünüyle kopuk bir yaşam değildi. Yunanlıları, Sırları ve Bulgarları ateşlemiş olan ulusal kurtuluş hareketleri, her an silahlı bir ayaklanmaya yol açabilirdi. Makedonya, Yunanlılarla Osmanlılar arasındaki bir çatışmanın sonucu olarak, 1896'da karışıklık içine sürüklendi. O sıralar Osmanlıların idaresi altındaki Girit adasında bir Yunan ihtilali başladı. Adada yaşayan Rumlar, Atina'daki Yunan hükümetinden askeri ve diplomatik destek görüyorlardı. Dü-

²⁸ Asılsız olduğunu düşündüğümüz bir söylenti, onun daha çocuk olduğu yaşlarda alkole alışmış olduğundan söz eder. Bir başka öyküde, onun İstanbul'daki Harbiye Mektebi'nde rakı ile tanıştığı ve o zamandan sonra rakının müdavimi haline geldiği ileri sürülür.

vel-i Muazzama'nın adada bir reform programı uygulanmasını kabul ettirmek için Padişah II. Abdülhamid'e baskı uygulayarak ve Yunan hükümetini Girit'teki isyancıları açıkça desteklemekten alıkoyacak, diplomatik krizden kurtulmaya çalıştıkları yıllar boyunca Girit için için yanmaya devam etti. Girit'teki sıkıntı, Makedonya'daki Yunanlılar için harekete geçip Osmanlılara ve Bulgarlara karşı örgütlenmek gerektiğine işaret eden bir gelişme oldu; bunlar, Osmanlıların ve Bulgarların yayılmacı arzularını eşit derecede kaygı uyandırıcı buluyorlardı.

1897 yılının Şubat ayı başlarında Girit'teki olaylar rayından çıktı. Müslümanlar ve Hristiyanlar birbirlerini boğazlamaya başladılar. Adadaki Yunan konsolosu, adaya müdahale edilmesi yolunda yoğun ve kitlesel gösterilere sahne olan Atina'daki Yunan hükümetine telgraf çekerek yardım istedi. Gösterilerin baskısı altında kalan Yunan hükümeti bu talebe olumlu karşılık verdi. 13 Şubat günü bir Yunan birliği Girit'e çıktı; fakat, Yunanlı subaylar topluluğu için Girit ikinci dereceden öneme sahip bir gösteriden ibaretti. Yunanlı subayların çoğu, ulusal güçleri kışkırtarak Helenizmi güçlendirmeyi amaçlayan *Etniki Eteriya* adlı gizli bir örgüte üyeydiler. Teselya, Epir ve Makedonya örgütün eylem alanı içindeki diğer merkezlerdi; örgütün programı Osmanlıların buralardan çıkarılmasını ve Osmanlıların yerine Yunanlıların ve Yunan hükümetinin geçirilmesini öngörüyordu. *Etniki Eteriya*, askeri donanım masrafları hükümetçe karşılanan kendi "gönüllüler" birliğine sahipti ve bu birlik Osmanlı İmparatorluğu sınırında yoğunlaşıyordu. Örgüt, ayrıca kendi düzenli ordularını savaş düzenine geçirmesi ve Türklere karşı harekete geçmesi için hükümet üzerinde baskı kuruyordu. Yunan ordusunun tam seferberlik durumuna geçmesi emri 15 Mart'ta verildi. Savaş artık çok yakındı.

Büyük devletlerle yapılan müzakereler aracılığıyla Girit ayaklanmasına diplomatik bir çözüm getirmeye çalışmış olan ve şimdi Yunan tehdidi ile karşı karşıya bulunan Osmanlı hükümeti, savaş düzenine geçmek zorunda kaldı. Osmanlı Devleti'nin Avrupa'daki vilayetlerinde heyecan arttı; fakat bu heyecan hiçbir yerde Manastır'da olduğu kadar yüksek değildi. Önemli bir askeri merkez olan Manastır tam bir seferberlik telaşı içindeydi. Acemi askerler silah altına alınıyor, birlikler oluşturuluyor, askerler gö-

rev bölgelerine sevk ediliyordu. Mustafa Kemal ve bir arkadaşı cepheye giden bir birliğe katılmak istediler, fakat durumları açığa çıkınca alınıp okula geri gönderildiler. Mustafa Kemal'in kendi kişisel yazgısı, büyükbabasınıninki gibi, geniş ölçekli tarihsel olayların ördüğü ağa yakalanmıştı. Giderek gelişen oyunda önemli bir aktör konumunda değildi hâlâ; fakat, kendi bireysel yazgısı ile kendi çağının yazgısının içiçe geçmeye başlayacağı an giderek yaklaşıyordu.

17 Nisan'da, Yunan ordusu Osmanlı hükümetini ilişkileri kesip savaş ilan etmek zorunda bırakacak şekilde Osmanlı sınırına yığıldı. Yunanlılar, gerek asker sayısı gerekse askeri donanım konusunda Osmanlıların gerisinde bulunuyorlardı. Almanlar tarafından son yıllarda eğitilmiş ve yeniden teçhizatlandırılmış Osmanlı birlikleri çok geçmeden Yunanlıları geri püskürttüler ve sınırı geçerek Yunan topraklarına girdiler. İki hafta içinde Yunan ordusu moral açıdan tamamen yıkıldı ve tam bir çöküş noktasına geldi. Yunanistan'ın bozguna uğraması, Ortadoğu'nun diplomatik statükosunda Düvel-i Muazzama'nın henüz hazır olmadıkları değişikliklere yol açacaktı. Böylece, nihai olarak 19 Mayıs 1897 tarihli ateşkes anlaşmasıyla sonuçlanacak diplomatik manevralar başlatıldı. Barış müzakereleri yaz boyunca devam etti ve ancak Eylül ayında bir sonuca ulaşılabilirdi. Varılan anlaşmaya göre barış anlaşması Aralık ayında imzalanacaktı. Almanya ve Rusya, padişahın almayı umduğundan ya da savaş alanında kazanmış olduğundan çok daha azıyla yetinmesi için Osmanlılar üzerinde baskı kurdular. Yunanistan yeni toprak kazanımları ve daha büyük saygınlık getireceği öngörüsüyle savaşa girişmişti, fakat Avrupa devletlerinin kendisine sağladığı destek yalnızca savaştan pratik olarak yara almadan çıkma olanağıyla sınırlı kaldı. Düvel-i Muazzama, kendi aralarındaki rekabet ve çekişmeler her ne olursa olsun, Müslümanların kontrolünden çıkmış toprakların kendi ellerinden kayıp tekrar kâfir Osmanlı Türklerinin eline geri dönmesine izin vermeyecekti.²⁹

imparatorluğun uyruklarının pek çoğunun gözünde, impara-

²⁹ Girit adasında özerk bir idare kuruldu. Ada padişahın uyruğunda kaldı, fakat adanın yönetiminde Yunan hükümetinin mutabakatında padişahın onayıyla atanan Hristiyan bir vali sorumlu oldu. Yunanistan adayı 1912 yılında kendi topraklarına kattı.

torluğu kendi varlığında cisimleştiren Padişah II. Abdülhamid, kendisini sön derece kritik bir durumda buldu. İmparatorluğu içteki ve dıştaki düşmanlara karşı savunabilmek için, Osmanlı toplumunu ve Osmanlı kurumlarının hemen hepsini etkileyecek geniş ölçekli bir reform ve modernleşme programını başlatmak zorunda kaldı. Reformdan belki de en çok etkilenen kurum ordu oldu. Ordunun eğitim sistemi elden geçirildi; Almanlar başta olmak üzere yabancı eğitimler getirildi, pek çok genç Osmanlı subayı eğitimlerini daha da geliştirmeleri için yurtdışına gönderildi. Büyük devletler bir yandan reform çabalarında Osmanlılara yardım ederlerken, diğer yandan imparatorlukta yaşayan azınlıkların durumlarını iyileştirmesi için Abdülhamid üzerinde sürekli bir baskı oluşturdular. Dahası, imparatorluk "Doğu Sorunu" olarak bilinen ve Osmanlı Devleti'nin varlığıyla doğrudan ilgili olan uluslararası diplomatik oyunda bir seyirci durumuna indirgendi.

İmparatorluk topraklarının mümkün olduğu kadar büyük bir bölümünü muhafaza etmeye çalışan II. Abdülhamid gerek modernleşme sürecinin gerekse imparatorluğun işlerinin idaresinde giderek artan ölçüde despotikleşti.³⁰ Başvurduğu bu despotizm, çok geçmeden, onu imparatorluğu bir arada tutma konusunda en çok bel bağlamış olduğu genç subaylar sınıfıyla askeri okullardaki öğrencilerden gelen bir dirençle karşı karşıya getirdi. Yeni yeni oluşan, Batı'nın anayasal gelişim sürecini tarihsel olarak öğrenmiş ve İngilizlerinki başta olmak üzere batılı siyasal kurumların işleyişini doğrudan gözleme fırsatı bulmuş olan bu askeri seçkinler grubu, padişahın ağır siyasal baskısından hoşnutsuzluk duymaya başlamıştı.

II. Abdülhamid Osmanlı toplumsal yaşamının hemen her alanı üzerinde sıkı bir kontrol kurmuştu; dolayısıyla, muhaliflerinin hareket alanı bir hayli dardı. Bunlardan bazıları, gönüllü olarak Avrupa'nın büyük şehirlerine sürgüne gittiler ve bu şehirlerde padişah tarafından daha önce sürgüne gönderilmiş olanlarla ta-

³⁰ II. Abdülhamid çok kuşkucu bir insandı ve bu kuşkuculuğu neredeyse paranoya düzeyine varmıştı. Savaş gemilerinden açılacak muhtemel bir top ateşine karşı daha güvenceli olacağı düşüncesiyle İstanbul'da şehrin daha içlerinde yeni bir saray yaptırdığı söylenir. Siyasal açıdan muhafazakâr bir insan olmasına karşın, etkin bir reformcu, batılılaşma yanlısı bir padişahı. Bkz., Shaw ve Shaw 1977, s.197-271 ve B. Lewis 1968, s.171-205.

nışıp kaynaştılar. Padişahın nüfuz sahası içinde kalan diğer bazıları, siyasal meseleleri tartışmak ve siyasal eyleme yönelik bir örgütlenmeye girişmek üzere gizli gruplar oluşturdular. Orduda görevli olanlar kendi toplantı ve tartışmalarını kışlalarda ve yatakhanelerde yapıyorlardı. Bunlar, aralarına II. Abdülhamid'in ajanlarının sızabileceği korkusunu sürekli yaşıyorlardı. Dönem, padişahın şahsına hürmet gösterecek, neredeyse onu baba sayacak şekilde büyütülmüş pek çok Osmanlı için hayli güç bir dönemdi.

Mustafa Kemal bütün bu siyasal faaliyetlerin uzağında değildi. Manastır'da öğrenci olduğu sıra padişahı tahttan indirmeye yönelik bir girişimde bulunulmuştu. Bu harekete öncülük edenler İstanbul'daki Askerî Tıbbiye Mektebi öğrencileriydi. 1889'da Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ilk devrimci cemiyeti kurmuş olan bu öğrenciler, 1896'da bir darbe girişiminde bulundular, ancak başarılı olamadılar. Mustafa Kemal ve arkadaşları o sıralar bu hareketle doğrudan bir bağa sahip değillerdi; ancak, kulaktan kulağa anlatılan bu olayın okuldaki öğrenciler arasında işitildiği ve konuşulduğu muhakkaktı.

1899 yılı Mart ayında Manastır'daki eğitimini tamamlayan Mustafa Kemal, eğitimini Harbiye Mektebi'nde sürdürmesi için İstanbul'a gönderildi. Tıbbiye Mektebi'nden yayılan devrimci etkiler Harbiye Mektebi'ne de sıçramıştı; fakat, Mustafa Kemal kendisini bu hareketlerden uzak tutmayı yeğlemiş görünüyor. Harbiye Mektebi'ndeki yıllarını şu şekilde hatırlıyor:

"Harbiye senelerinde siyaset fikirleri başgösterdi. Vaziyet hakkında henüz nâfiz bir nazar hasıl edemiyorduk. Sultan Hamid devri idi. Kemal Bey'in kitaplarını okuyorduk. Takibat sıkı idi. Ekseriyetle ancak koğuştta yattıktan sonra okumak imkanını buluyorduk. Bu gibi vatanperverâne eserleri okuyanlara karşı takibat yapılması işlerin içinde bir berbatlık bulunduğunu ih-sas ediyordu" (Yalman 1922).

Mustafa Kemal, ortada "yanlış bir şey" olduğunun farkında bulunmakla birlikte, ülkenin içinde bulunduğu siyasal tabloyu anlamaya çalışmak için o sıralar pek çaba harcamadı. En nihayet, yaşamaktan keyif duyduğu hareketli, eğlence dolu bir şehirde canlı, dinç, cinsel açıdan aktif genç bir adamdı. İkinci yıl 460

kişilik sınıfta on ikinci sıraya, 459 öğrencinin bulunduğu üçüncü yıl sekizinci sıraya yerleşen Mustafa Kemal, uzun vadede Harbiye Mektebi'nde başarılı bir grafik sergilemiş olmasına karşın, okuldaki ilk yılını, herkesin kendine göre bir tat bulabileceği Osmanlı başkentinde gençlik fantezilerinin belirlediği bir yaşam (Yalman 1922) içinde geçirmiş olduğunu söyler.

Mustafa Kemal'in gençlik fantezisi olarak tanımladığı şey, ayrıca, geceleri uyumakta zorluk çekme gibi depresif durumları da içermektedir. Osmanlı başkentinde sahip olduğu abartılı özkavramını besleyip destekleyecek araçları ilk başlarda bulamamış olması muhtemel görünüyor. Depresif durumlarının nedeni bu olsa gerek. İstanbul, Mustafa Kemal için, tanıştığı hemen hiç kimsenin bulunmadığı yeni bir şehirdi. Abartılı özkavramı sevgi ve hayranlığa, muhteşem olma duygularını doyuracağı araçlara ihtiyaç duyuyordu. Bu araçlar halihazırda mevcut değillerdi ve bunların yokluğu onun özsaygısı üzerinde sarsıcı bir etkiye yol açtı.

Kendisini depresif duyguların saldırısından ve gerilemiş bir özsaygısından koruma arayışına girmiş olan Mustafa Kemal, kendini çılgınca hafifmeşrep kadınların kendisine gösterdiği yakınlık ve hayranlığa verdi.³¹ Bu tür bir "cinsel rahatlığa dayalı narsisist davranış" (Kernberg 1975, s.288), Mustafa Kemal açısından, kendi abartılı özkavramının istikrarını yeniden sağlamaya yönelik bir çabayı ifade ediyordu. Bu cinsel rahatlığın işlevi, onun yeni insanlarla daha iyi ilişkiler içine girme umudunu korumasını kolaylaştırmaktı. Diğer bir işlevi ise, onun cinsel içtepilerinin nesnelerini duygusal bir yıkımdan korumaktı.

Bu çılgın cinsel hareketlilik, az kalsın Mustafa Kemal'in Harbiye Mektebi'nin ilk yılında sınıfta kalmasına neden oluyordu. Emekli bir generalin oğlu olan Ali Fuat (Cebesoy) ile kurduğu dostluk sayesinde yakasını böyle bir sıkıntıdan kurtardı. Ali Fuat, Mustafa Kemal'i babasıyla tanıştırdı; emekli general oğlunun yeni arkadaşından hoşlandı. Ali Fuat, Selanik'ten kendi şehri İstanbul'a gelmiş bu taşralı akranına yakınlık gösterdi; İstanbul'un gezip görmeye değer yerlerini dolaştırdı. Mustafa Kemal'i rakının keyfiyle tanıştıran kişinin Ali Fuat olduğu söylenir.

³¹ Kinross (1965), yaşantısının bu aşamasında Mustafa Kemal'in hiçbir sınırlama içine girmeden kadınlarla içli dışlı olduğunu söyler.

Bu aşamada, Mustafa Kemal yeniden sağlam bir kişilik yapısına bürünmüş görünür. Muhtemelen, yakınında kendisine ilgi gösteren ideal bir baba bulması ona gereksinim duyduğu psikolojik teşviki sağlamıştır. Böylece, Mustafa Kemal yeniden kendisini okumaya verdi; kendisinde Napoléon'a yönelik derin, ama aynı zamanda eleştirel bir ilgi gelişti. Padişahın -diğer bir ifadeyle "kötü" babanın- zorba yönetiminden hoşnutsuzluk duymaya başladı; gizli bir gazete çıkaran genç bir grubun içinde sivrilerek öne çıktı. Gazetedeki başyazıları çoğunlukla Mustafa Kemal yazıyordu. Bir keresinde, okul idaresinden subaylar beklenmedik bir sıra gazetenin hazırlandığı odaya girdiler; fakat, odadaki suç kanıtlarını görmezden gelmeyi yeğlediler. Mustafa Kemal'in Harbiye Mektebi'ndeki eğitimini tamamlamasına izin verildi. Yirmibir yaşında bir "mülazım-ı sânî" olarak okuldan mezun oldu. Mezuniyetinden hemen sonra kendisini subay üniforması içinde gösteren bir fotoğraf çekirtirdi ve hayranlığını kazanmak amacıyla bu fotoğrafı annesine yolladı.

Harbiye Mektebi'ni başarıyla bitiren Mustafa Kemal'e, yine İstanbul'da bulunan Harp Akademisi'ne kayıt hakkı tanındı. Göze batan, çalışkan bir öğrenci olarak görülüyordu; fakat *en iyi* öğrenci değildi henüz. Yalnızca diğerleri arasından seçilmiş en iyiler arasında yer alan bir öğrenciydi. Harbiye Mektebi'nin ilk yılında yaşamış olduğu depresif durumlar, ara sıra yeniden baş gösteriyordu. Kimi zaman özgüvenini yitiriyor, aksi, huysuz davranışlar gösteriyordu. Yaşamının daha sonraki yıllarında niçin böyle durumlar yaşamış olduğunu anlayamadığını söylemiştir. İsyankâr duygular içine sürüklendiğini hatırlayabiliyor, ama bunlara neden olan etkenlerin ne olduğunu kestiremiyordu. Harp Akademisi'nde geceleri uykuya geçmekte zorlanıyor, sabahları bitkin bir şekilde uyanıyordu. Atatürk, yaşantısının o döneminde sık sık sabahları uykudan kalktığında zihinsel ve bedensel olarak kendisini çok yorgun hissettiğini, sınıf arkadaşlarının kendisinden "daha zinde, daha mutlu ve şen" olmalarını kışkandığını hatırlar (Aydemir 1969, 1. Cilt, s.77).

Bu tür depresif durumlar, Mustafa Kemal'de görkemlilik duygularıyla eşanlı veya nöbetleşe yaşanmıştır.³² Kendi fantezilerinde hükmeden kişi durumundaydı. Sıkıntıya düşmüş vatani gelip kurtaracak bir kahramandı. Gerçekte, etrafında topladıkları, kendisine hayran olan ve kendi uzantısı olarak görünen kişilerdi. Bir keresinde, Mustafa Kemal ve arkadaşları hükümetin geleceğiyle ilgili öngörülerde bulundukları bir tartışmaya girişmişlerdi; Mustafa Kemal geleceğin bakanlar kurulunda görev dağılımını yapıyor, liderin konumunu saptıyordu. Kendisinin rolünün ne olacağı sorulduğunda, vakur bir tavırla şu karşılığı verdi: "Bu görevleri size verecek kişi ben olacağım." Güzel konuşma sanatı konusunda sahip olduğu yetenek ve tavırları komuta edici bir niteliğe bürünmeye başlamıştı.

Mustafa Kemal 1905 yılında Harp Akademisi'ndeki öğrenimini tamamladı; elli yedi kişilik sınıfta beşinci sıradaydı. Yirmi dört yaşında bir kurmay yüzbaşıydı artık.

Kurmay yüzbaşı rütbesiyle İstanbul Beyazıt'ta bir eve yerleşti. Ayrıca, arkadaşlarıyla birlikte, eve yakın bir yerde hükümet tarafından yasaklanmış kitapları okuyup tartışabilecekleri, kendi fikirlerinden söz edebilecekleri ortak bir daire kiraladılar. Bu tür faaliyetler gözden kaçmıyordu. Bir gün, askeri okuldan atılmış genç bir adam zor günler geçirdiğini söyleyerek Mustafa Kemal ve arkadaşlarıyla yakınlık kurdu. Grup bu adamı içine aldı; ancak bir süre sonra adamın hükümetin bir hafiyesi olduğu anlaşıldı. Mustafa Kemal, Ali Fuat ve diğerleri yakalanıp sorgulandıktan sonra tutuklandılar. Bu olay onların askeri kariyerlerini tehlikeye düşürdü; fakat, ordudan atılmak yerine imparatorluğun ücra köşelerine atandılar. Mustafa Kemal, o günlerde, oğlundan kendisine üniformaları içinde ve yüzünün büyük bölümünü gizleyen yukarı doğru kıvrılmış gösterişli bıyıklarıyla görüldüğü bir fotoğraftan başka bir şey kalmamış annesinin yaşadığı Selanik'e gidip birkaç gün kalmayı çok istedi. Fakat şimdi Selanik çok uzaklardaydı. Ali Fuat ile birlikte Suriye'deki Beşinci Ordu'ya görevli gönderildi.

³² Görkemli kişilik yapısına sahip kişilerdeki bu tür ruh hali değişimleri tipiktir. Bach (1977), "sınırlı sürelerle ve birden yaşanan tereddütlerle karakterize olmaları, iç görü yetisinin ve genel kişilik bütünlüğünün görece korunması koşuluyla" (s.224) ruh halinde gözlenen bu tür değişim ve savrulmaları klasik döner kişilikten (siklotimi) ayırt eder.

Bölüm 4

SÜRGÜN

Siyasal faaliyetleri yüzünden Şam'a sürgüne gönderilen Mustafa Kemal kendisini yıkıma uğramış hissetti. Balkanlar'da bir yere atanacağını umuyordu; annesine bir mektup yazmış, yakında Selanik'te olacağını bildirmişti. Bir süre sonra birbirlerini göreceklerdi. Yegâne teselli kaynağı, arkadaşı Ali Fuat'ın da kendisiyle birlikte Şam'a tayin edilmiş olmasıydı. Tayin edildikleri yeri öğrendiklerinde; Mustafa Kemal ile Ali Fuat bir şişe viski ve birkaç şişe maden suyu alarak Ali Fuat'ın anne babasının evine çekilmişlerdi. Evde içerek birlikte efkâr dağıtmışlardı (Cebe-soy 1967, s.80).

Mustafa Kemal ve Ali Fuat, kendileri gibi Şam'a atanan kendi gruplarından üçüncü bir kişiyle birlikte Suriye'ye doğru yola koyuldular. İlkın, bir gemi ile, daha o günlerde bile batılılaşmış atmosferiyle bilinen Beyrut'a gittiler. Batı ile güçlü ilişkilere sahip geniş bir Hristiyan Arap nüfusa sahip Beyrut, başta gece kulüpleri ve eğlence merkezleri olmak üzere, pek çok bakımdan Selanik'i andırıyordu. Mustafa Kemal ve Ali Fuat Şam'a geçmeden önce orada birkaç gün kalmaya karar verdiler.

Beyrut'a yaptıkları yolculuk olaysız geçti. Birinci sınıf mevkide yolculuk ediyorlardı; gemide yemekler iyiydi; hallerinden hoşnutlardı. Gözleniyor olabilecekleri ya da peşlerinden bir hafiye salınmış olabileceği düşüncesi zihinlerinden hiç çıkmıyor olmakla birlikte, üç genç subay bulundukları ortamın tadını çıkarmaya çalışıyorlardı. Mustafa Kemal, diğerlerine, önlerinde yeni bir yaşamın uzandığını söylüyordu.

Beyrut'a vardıklarında okulda aynı sınıfı paylaşmış oldukları iki arkadaşları tarafından karşılandılar; bu ikisi Suriye'ye onlardan önce gelmişler, bir yolunu bulup Şam yerine Beyrut'a atanmalarını sağlamışlardı. Arkadaşları olan bu subaylar şehri dolaştırdıktan sonra onları iyi bir otele yerleştirdiler, onlara tayinlerini Beyrut'a aldirmek için çaba göstermelerini öğütüyorlardı. Bu şehirdeki eğlenceli ortam kısa süre sonra onlara İstanbul'u unutturdu.

Mustafa Kemal ve yol arkadaşları Beyrut'tan ayrılarak Şam'a gitmek üzere trenle yola çıktılar. Ali Fuat'ın babası seçkin bir paşa ve tanınmış bir askeri şahsiyet olduğu için, Şam'daki komutan emrine verilen bu genç subayları samimi, dostça bir havada karşıladı. Ali Fuat'a babasının sağlık ve keyfinin nasıl olduğunu sordu. Komutan onlara yeni görevlerinde başarılar diledi; fakat kıtaya henüz yeni ayak basıyor olmalarına karşın bu acemi subaylar bile Beşinci Ordu'nun etkin bir savaş birliği olmanın çok gerisinde olduğunun farkına varmışlardı. Yollarda gördükleri askerlerin bakımsız ve sefil hali bu kaniya varmaları için yeterli olmuştu.

Şam, Mustafa Kemal için ideal bir ortam değildi. Daha önce eğitimini imparatorluğun en modern askeri okullarında yapmış olan Mustafa Kemal, oralarda öğrenmiş olduklarını buradakilere aktarmaya hazırdı, fakat onun söylediklerine ilgi duyan yoktu pek. Dahası, cezasını çekmek üzere buraya yollanmış bir sürgün olarak görülüyordu. Bu tuhaf ülkede varlığıyla yokluğu bir gibiydi. Aradan üç gün geçtikten sonra Ali Fuat'ın Beyrut'ta eyalet valisine muhafazılık etmekten sorumlu özel bir süvari birliğine yeniden tayin edilmesi, Mustafa Kemal'in uğradığı bir diğer ağır darbe oldu.

En yakın arkadaşından yoksun kalan Mustafa Kemal, kötü bir durumda mümkün olan en iyiyi elde etmeye çalıştı. Başlangıçtaki üçlünün geriye kalan üyesi Müfit (Özdeş) ile beraber güç birliği yaptılar. Birlikte küçük bir ev tutarak buraya yerleştiler. Şam tarihi bir Arap şehri idi, ancak, İstanbul ve Selanik'i etkisi altına almış olan değişiklikler henüz Şam'a ulaşmamıştı. Gözünü Batı dünyasına dikmiş kentli bir nüfus yoktu. Beşinci Ordu'nun Türk komuta heyeti, kendisine ve arkadaşına hâlâ kuşkuyla baktıkları Mustafa Kemal'in yeteneklerine pek aldırış etmiyorlardı. Bu ikisine yerine getirmekle yükümlü oldukları herhangi bir görev verilmemişti.

Bu bölgedeki süvari birliğinin başta gelen işlerinden biri yerel ayaklanmaları bastırmaktı. Bu tür olaylar sırf pratik askeri faaliyet açısından değil, fakat ayrıca yağma açısından da bir fırsat olarak görülüyordu. O sıralar Havran Dürzileri bir dizi sorun yaratıyorlardı. Bunlara karşı askeri bir harekâta girişilmesi emri verildi; ancak Mustafa Kemal ve arkadaşı Dürziler üzerine gönderilen birliğe alınmadılar. Birliklerine katılmak için çaba gösterdilerse de bunda başarılı olamadılar. Kendilerinden bir şey gizlendiği-

ni sezen Kemal ve arkadaşı atlarına atladılar ve kendi birliklerindeki yerlerini aldılar. Bu durum komutanlarının canını sıkmıştı; olup biteceklerden, yani ganimet toplamaktan kimseye söz etmemek koşuluyla harekâta katılmalarına izin verildi. Osmanlı ordusu içinde istismar ve yozlaşmaya böylesine yakından tanık olmak Mustafa Kemal'i çok sarstı. Müfit'e ganimetten payına düşeni alması istendiğinde Müfit bunu reddetti. Onun bu tavrı Mustafa Kemal'i çok sevindirdi ve zihninde Müfit'i gerçek bir yoldaş olarak ülküleştirmesine yol açtı. Kendisini ve arkadaşını yozlaşmış bugünün değil, aydınlık geleceğin iki önemli subayı olarak görüyordu.

Bu ve benzeri deneyimler, Mustafa Kemal'in dikkatinin yeniden reform tasarıları üzerinde yoğunlaşmasına ve tekrar gizli faaliyetlere katılmasına neden oldu. Mustafa Kemal, Şam'ın Hamidiye pazarında dolaşırken ilginç bir esnafla karşılaştı; bu kişi tıbbiyede bir öğrenciyken devrimci faaliyetlere katıldığı için okuldan atılmış ve Şam'a sürgün edilmiş eski bir öğrenciydi. Adı Mustafa Efendi olan bu şahıs, Türkiye Cumhuriyeti kurulduktan sonra Mustafa Cantekin ismini alacaktı. Mustafa Kemal ve arkadaşı Müfit, kendilerinden padişah hükümetinin devrilmesi için çalışmaları isteyen Mustafa Efendi ile dostluk kurdular. Mustafa Kemal, *Vatan ve Hürriyet Cemiyeti* adında bir örgüt kurdu. O, Müfit ve Mustafa Efendi örgütün kurucu üyeleriydiler.

Askeri görevli olarak bölgenin Beyrut, Kudüs, Yafa'nın da aralarında olduğu önemli şehirlerinin bir kısmını dolaşan Mustafa Kemal, buralarda örgütünün yerel birimlerini kurmaya çalıştı. Ali Fuat ve bir grup arkadaşı Beyrut'ta bir birim kurmayı başardılar, ancak örgütün genişlemesi bundan daha ileri gidemedi. Örgüt adına yürüttüğü bu faaliyetler kendisine dikkatini üzerinde yoğunlaştırabileceği bir uğraş sağlamış olmasına karşın, Mustafa Kemal, şimdi artık yerleşiklik kazanmış depresif ruh halinden ve ruhsal gerilimlerden kaynaklanan uykusuzluktan kendisini kurtaramadı. Şam'ı tamamen Araplardan ve Müslümanlardan oluşan, yakasını kurtarmak istediği "*tamamen kötü*" bir yer olarak görmeye başladı. Mustafa Kemal'in yaşamında karşılaştığımız ve yeri geldikçe değineceğimiz bu tür olaylar, tarihsel açıdan küçük, ikinci planda kalan olaylar olmakla birlikte, bunları takiben ortaya çıkan psikolojik tablo açısından oldukça önemlidirler.

Küçük bir çocuk olduğu sıra dinine düşkün bir kadın olan annesinin iradesine boyun eğmek ve dini bir okula yazılmak zorunda kalmış olan Mustafa'yı annesinin egemenliğinden kurtaran ve onun yaşantısına yeni bir doğrultu kazandıran kişi babası olmuştu. Şimdi ise muhafazakâr bir Müslümanlığın egemen olduğu Şam'da kendini boğulmuş hissediyordu. Bir kez daha kendisini bulunduğu açmazdan kurtaracak bir babaya ihtiyacı vardı; bu kişi, zorunlu olarak, ülküleştirilmiş bir baba figürü olmalıydı. İstanbul'a geldiği zaman, Ali Fuat'ın babası böyle bir rol oynamıştı.

Atatürk (Baba Türk) durumuna geldiği zaman, Mustafa Kemal, ülküleşmiş baba imgesini kendi içinde yaratmış olacaktı ve o zaman kendisine yardım edecek ve dışta olan bir baba imgesine ihtiyacı olmayacaktı. Bu, onun için henüz mümkün değildi; dolayısıyla, kendi dışında ve fantezi dünyasında ülküleştirilmiş bir baba imgesi yaratmak zorundaydı.³³ Yaşamının bu yol ayrımında, Mustafa Kemal'in aklına Selanik'teki bir paşa geldi; söz konusu paşa oradaki topçu birliğinin komutanıydı ve ilerici siyasal düşüncelere sahip olmakla biliniyordu. Mustafa Kemal bu paşaya bir mektup yazdı; mektubunda düşüncelerini açıklıyor, aldığı eğitimden söz ediyor ve Selanik'e tayin edilmeyi arzuladığını belirtiyordu. Paşa, Mustafa Kemal'e gönderdiği cevabi mektubunda, Selanik'e gelmesi durumunda bir şeyler yapmanın belki mümkün olabileceğini yazmıştı. Mustafa Kemal bu cılız, gerçekte kayıtsızlık ifadesi olan yanıtı dört elle sarıldı. Zihninde çok uzaklarda yaşayan bu paşayı ülküleştirdi ve gerçekte iş olsun diye yazılmış böyle bir vaade aşırı bel bağladı.

Zihni Selanik'te bulunan ülküleştirdiği paşanın koruması altına girebilmek için Suriye'den kurtulmanın bir yolunu bulma fikriyle meşgul Mustafa Kemal, Makedonya'ya dönmek için planlar yapmaya başladı. Yıllar önce Selanik'ten kaçmak zorunda kalan büyükbabasının kaçak imgesi Mustafa Kemal için bir model oluşturuyordu. Eve dönmek hiç de kolay olmayacaktı, çünkü Beşinci Ordu'ya görevli gönderilirken, atama emrinde bu atamanın ilgili subayın Beşinci Ordu'nun sorumluluk bölgesi dışına çıkarması koşuluyla geçerli olduğu özellikle belirtilmişti. Böyle bir

³³ Heinz Kohut (1971), böyle bir olguyu ülküleştirici aktarma (idealizing transference) olarak adlandırır.

şart, onun hâlâ sakıncalı bir subay olarak görüldüğünden başka bir anlama gelemezdi.

Olası tehlikeleri göze alan Mustafa Kemal Selanik'e doğru yola çıktı. Suriye'de saklanmasına yardımcı olan arkadaşlarının ve yol boyunca ona yardım eden diğerlerinin desteğiyle ilkin Mısır'a gitti; buradan, varış noktası Pire olan bir gemiyle yeniden yola koyuldu. Pire'de, Selanik Limanı'na uğrayacak bir Yunan gemisine geçti. Önceden, gelip kendisini karşılayarak kontrol noktasından yakayı ele vermeden geçmesini sağlayacak bir arkadaşına teîş'af çekti.

Bir aksilikle karşılaşmadan Selanik'te karaya çıkan Mustafa Kemal doğrudan annesini görmeye gitti. Annesinin, onun padişahın arzularına karşı çıktığı söylentisinin doğru olup olmadığını sorgulamaya girişmesiyle birlikte, anne ve oğlun yeniden birbirlerini görmekten duyacakları neşe ve mutluluk büyük ölçüde zedelenmiş oldu. Oğlunu aniden karşısında görmek annesini şaşırtmıştı; fakat ayrıca onun can güvenliğinden de kaygı duyuyordu. Mustafa Kemal annesinin korkularını yatıştırdı ve ona Selanik'e geri dönmek zorunda kaldığını, bir gün kendisine her şeyi açıklayacağını, fakat bunun için zamanın henüz erken olduğunu söyledi.

Annesinin kendisini kuşkuyla sorgulaması ve onun için kaygılanması Mustafa Kemal'in canını sıkıyordu. Selanik'e geri dönüşünün asıl nedeni, kendisinin koruyucusu ve ülküleştirilmiş babası olarak hakkında fanteziler kurduğu Şükrü Paşa'yı görmektir. Kendi "koruyucusu" ile önceden tasarladığı buluşmayı zihninde tekrar tekrar canlandırmıştı. Fantezilerinde Şükrü Paşa, onu çok sıcak karşılıyor, kendisine bir babadan umulabilecek her tür yardımı yapıyordu. Paşanın evine giden Mustafa Kemal'in, o güne kadar zihninde kendisini koruma altına alacak bir baba olarak düşlediği, gerçekte ise onun ismini bile hatırlayamayan o insanın kendisiyle görüşmek bile istememesi karşısında sahip olduğu yanılsamadan ne tür bir düş kırıklığıyla uyandığını zihnimizde canlandırabiliriz. Şükrü Paşa, bir yaver vasıtasıyla Mustafa Kemal'e kendisi için yapabileceği hiçbir şey olmadığını bildirdi.

Mustafa Kemal bu cevap karşısında yıkıma uğramış olmakla birlikte, kendisinin önemsiz bir kişiymiş gibi yoksanmasına izin

verecek biri değildi. Paşanın yaverine daha önce paşaya bir mektup yazmış olduğunu söyledi ve onu görmek zorunda olduğu konusunda ısrar etti. İnatçılığı işe yaradı ve paşayla görüşmek için içeri alındı. Canının sıkkin olduğu ve Mustafa Kemal'e kızdığı her halinden belli olan Şükrü Paşa, ona oturması için yer bile göstermedi. Paşa soğuk ve kesin bir tavırla kendisi için yapabileceği hiçbir şey olmadığını üstüne basa basa söylediğinde, Mustafa Kemal'in paşa hakkındaki fantezileri yok olup gitti. Odadan çıkarken, paşa ondan bir daha kendisini rahatsız etmemesini istedi.

Şükrü Paşa'nın hükümetin kuşkuyla baktığı kaçak bir subaya yardım ederek kendi kariyerini tehlikeye atmak istememesinin anlaşılır bir şey olduğunu dikkate almak, bu şekilde terslenip azarlanmış olan Mustafa Kemal'i teskin etmeye yetmedi. Düşleri paramparça olmuştu; durmaksızın dırdırlanıp başının etini yiyen annesinin evine kapanmak zorunda kalmıştı. Nihayet, askeri hazırlık okulunda okuduğu yıllardan tanışı olan bir Erkân-ı Harb miralayının yardımıyla bir askeri hastaneden dört aylık bir hasta raporu almayı başardı. Böylece, en azından, dışarıda tutuklanma korkusundan uzak dolaşabilecekti. Suriye ve İstanbul'daki üstlerinin bütün bu olup bitenlerden henüz haberi yoktu.

Bu zamanı iyi değerlendirmeye karar veren Mustafa Kemal, *Vatan ve Hürriyet Cemiyeti*'nin yerel birimini örgütlemeye girişti. Manastır günlerinden arkadaşı olan Ömer Naci ile, ileride Türkiye'nin önde gelen aydınlarından ve edebiyat tarihçilerinden biri olacak Bursalı Tahir, örgütün Selanik biriminin kurucuları arasındaydı. Şubenin kuruluş töreninde, Mustafa Kemal karton bir kâğıt üzerine grubu bir araya getiren bazı ilkeler yazdı. Bunları yüksek sesle okudu, kâğıdı masanın üzerine koydu, törensel bir tavırla öptüğü bir tabancayı kâğıdın üzerine bıraktı. Grubun diğer üyeleri aynı şeyleri yinelediler ve Kur'an'a el basarak ilkelere sadık kalacakları üzerine yemin ettiler. Mustafa Kemal, yoldaşlarından kutsal tabancayı ona ihtiyaç duyacağı güne kadar saklamalarını istedi. Tespit edilebildiği kadarıyla, örgütün bu yerel birimi 1906 yılının Nisan ya da Mayıs ayında kuruldu.

Mustafa Kemal bu faaliyetlerle meşgulken, İstanbul'daki askeri otoriteler onun tayin edildiği görev yerini terk etmiş olduğunu öğrendiler. Bulunduğu yerlerde bir soruşturma başlatıldı.

Mustafa Kemal, Suriye, İstanbul ve Selanik'te bulunan arkadaşlarından oluşan ağ sayesinde bu soruşturmada haberdardı. Mümkün olduğu kadar çabuk bir şekilde Suriye'ye dönmekten başka bir seçenek yoktu. Amaçlarından bazıları halihazırda gerçekleşmiş bulunuyordu: Şam'daki boğucu yaşamdan bir süre uzaklaşmak, kısa bir zaman için de olsa annesini görmek, daha önce ülküleştirilmiş olduğu koruyucu babasını görmek ve bu "babanın" hayalinde yaşattığı kişi olmadığını anladığı zaman onu hemen değersizleştirmek ve *Vatan ve Hürriyet Cemiyeti*'nin Selanik biriminin kuruluşunda öncü bir rol oynamak.

Mustafa Kemal, Suriye'ye döner dönmez İngiliz denetimindeki Mısır hükümeti ile Akabe Liman'ı konusunda yaşanan anlaşmazlıkta Osmanlıların çıkarlarını kollamakla görevli bir Türk birliğine katılmak üzere doğrudan Berşeba'ya gitti. Hakkında resmi soruşturmalar yürütülürken, sanki Mustafa Kemal bütün bu süre zarfında Berşeba'daki birlikle berabermiş gibi bir izlenim yaratılacaktı. İdari kifayetsizlik ve arkadaşlarının yardımı sayesinde bu başarıldı. Nihayet, okuldaki siyasi faaliyetleri dolayısıyla katlanmak zorunda kaldığı sakıncalı statüsünden kurtuldu. Sadık bir subay olduğu resmen ifade edildi ve Mustafa Kemal 1907 yılı Eylül ayında Selanik'teki ordu müşirliği kurmaylığına gönderildi. "Sürgün" yaklaşık üç yıl sürmüştü.

JÖN TÜRKLER

Selanik'e dönen Mustafa Kemal, şehirdeki atmosferi şaşırtıcı ölçüde değişmiş buldu. Bu, en çarpıcı biçimde, Padişah II. Abdülhamid'in istibdat rejimine karşı yürütülen yeraltı faaliyetleri konusunda gözleniyordu. Avrupa kıtasındaki topraklarının önemli bir bölümünü yitirme tehlikesiyle karşı karşıya bulunan Osmanlı İmparatorluğu'nun çok kritik günlerinde, 1876 yılının Ağustos ayı sonunda tahta çıkmış olan Abdülhamid, imparatorluğun askeri kurumlarını yeniden canlandırmayı amaçlayan geniş ölçekli bir modernleşme programını uygulamaya koydu.³⁴

Onun tahta çıkışı, ayrıca, bir Osmanlı Kanun-i Esasîsi talep eden siyasal hareketin doruğuna ulaştığı zamana karşılık geldi; hareketin bir Kanun-i Esasî taslağı hazırlamış taraflarından bazıları, böyle bir anayasanın Osmanlı padişahını İngiliz tarzı meşruti bir monark haline getireceğini umuyorlardı. 1876 yılı Aralık ayında resmen ilan edilen Osmanlı Kanun-i Esasîsi, iki meclisli bir parlamentonun oluşturulmasını öngörüyordu.³⁵ Bunlardan birincisi, üyeleri padişah tarafından atanacak 25 üyeli bir Ayan Meclisi idi; ikincisi ise, bundan daha düşük bir statüye sahip olan, imparatorlukta yaşayan azınlıkların temsilini güvence altına alan bir seçimle tayin edilecek 125 üyeli Meclis-i Mebusan idi. Padişahın kanunsuz bir biçimde siyasal baskı uyguladığı yolunda kimi iddialar öne sürülmüş olmakla birlikte, seçimler kurallara uygun yapıldı. İlk Osmanlı parlamentosu 19 Mart 1877'de toplandı.

Osmanlı Mebusan ve Ayan zabıtları ile parlamentonun işleyişine dair belgeler, Osmanlıların modernliğe doğru böyle bir ku-

³⁴ Padişah, Batı'nın giderek artan teknolojik üstünlüğü ve imparatorluk topraklarında yaşayan Hristiyan azınlıklara sempati duyan Avrupa devletlerinin baskısı ile karşı karşıya bulunan Osmanlı İmparatorluğu açısından, modernleşmenin zorunlu olduğunu düşünüyordu. İmparatorlukta gelenekçiler, devletin çöküşünden, eğitimi ve dinsel kurumları da içine alan modernleşme sürecinin sorumlu olduğunu düşüneceklerdi.

³⁵ Ayan Meclisi ile Meclis-i Mebusan'ı oluşturan mebusların seçimle belirlenmeleri gerekiyordu, ne var ki, padişah, sadrazam ve hey'et-i vükelâ üyelerini atama yoluyla kendisi belirlediği gibi, Ayan üyelerini de kendisi seçti.

rum sal sıçramaya henüz hazır olmadıklarına işaret eder. Parla-mentodaki mebuslar, hemen sadrazamın yönetimi altındaki na-zırları devlet idaresi konusunda yetersiz olmakla ve bulundukları konumu kendi çıkarları doğrultusunda istismar etmekle suçla-maya girişmişler, yönetici sınıfa karşı açık bir tutum almışlardı. Ardından, üç nazırı, rüşvet suçlamaları karşısında kendilerini meclisin huzurunda savunmaya çağırdılar. Rusya ile savaşın pat-lak vermesiyle birlikte, milletvekilleri baş veziri ve seraskeri eleş-tirmeye giriştiler. II. Abdülhamid mebusların tansiyonunu düşür-meyi ve onların kendisine olan sadakatini pekiştirmeyi amaçla-yan bir girişimde bulunarak, İngiliz donanmasını Marmara Deni-zi'ne davet etme kararına parlamentoyu da ortak etmek istedi. Fakat, kendilerine danışmakta çok geç kalındığını söyleyen me-buslar padişahı açıkça terslediler. Bunun üzerine 14 Şubat 1878'de parlamentoyu dağıtan padişah mebusları evlerine yolla-dı. Böylece, Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk parlamentosu yalnız-ca on bir ay varolabildi; imparatorluğun ikinci parlamentosuna kavuşabilmesi için aradan otuz yıllık uzun bir dönemin geçmesi gerekecekti.

Bununla birlikte, II. Abdülhamid'in parlamentoyu dağıtması onun modernleşme girişimlerine son vermesi anlamına gelmedi. Modernleşme süreci, özellikle eğitim kurumlarında ve askeri alanda hızından bir şey yitirmeden devam etti. Batılılaşmış okul-larda öğrenim gören, devlet ve toplum konusunda batılı düşün-celere açık hale gelen öğrencilerin sayısı giderek artıyordu. Ders-liklerdeki tartışmalar yatakhanelerde sürdürülüyor, aynı düşün-celere sahip olanlar padişahın müstebit yönetimine karşı öngö-rülen değişiklikleri etkili kılmak üzere bir araya geliyorlardı. Gu-iseppe Mazzini ve onun sıkı yerel ağlara sahip gizli örgütü Genç İtalya, sürekli önlerinde duran bir model oluşturunuyordu.

Padişah açısından bakıldığında, batılılaşma ya da modernleş-me girişilmesi zorunlu bir süreçti; fakat, bu süreç padişahın ida-resi altındaki birkaç seçkin tarafından yürütülmeli ve Osmanlı toplumuna yukarıdan dayatılmalıydı. Toplum üzerindeki kontrol, sansür, polis gücü, hafiyelerden oluşan bir aygıt vasıtasıyla ger-çekleştirilecek sıkı bir denetim aracılığıyla sağlanacaktı. II. Abdül-hamid'e karşı çıkma cüretini gösterenler tasfiye edilecekler, seç-tikleri yolun yanlışlığını görmek zorunda kalacaklardı; bunlar, ya

yurtdışına ya da imparatorluğun ücra köşelerine sürgüne gönderileceklerdi.

Padişah devletin tüm olanaklarını seferber ederek muhalifleri sindirme kapasitesine sahip olmasına karşın, pek çok insan rejime karşı sesini yükseltmeye devam etti. Padişahın baskıcı rejimine karşı örgütlenmiş ilk teşkilatın 1889 yılında Osmanlı Devleti'ndeki en batılılaşmış okullardan biri olan İstanbul'daki Askerî Tıbbiye bahçesinde kurulmuş olması, hiç de şaşırtıcı değildir.

Bu mütevazı başlangıçtan sonra, muhalefet hareketi diğer okullara ve ordunun diğer branşlarına yayıldı. Farklı isimler altında çeşitli teşkilatlar doğdu; bunların isimleri çoğu kez "vatan", "hürriyet", "Osmanlı", "ittihad", "terakki" gibi terimleri içeriyordu. Pek çoğu, dergi, gazete, bülten gibi kendi yayın organlarına sahipti. Padişah, paralı muhbirler tutarak ve aralarına hafiye sokarak bu teşkilatlar üzerindeki denetimini artırdı. Avrupa'nın belli başlı şehirlerinde sürgüne gönderilmiş Osmanlılardan oluşan topluluklar giderek genişlediler. Bunlar, yayınlarını çeşitli yollardan imparatorluk içine sokuyor, padişahı tahttan çekilmeye zorlamak için yaratılan basıncı devam ettiriyorlardı. II. Abdülhamid, zaman zaman sürgündeki muhalif liderlere af vaadinde bulundu, onları tatlı dille ülkeye geri dönmeye ikna etmeye çalıştı. Bazıları imparatorluğa geri dönerek devlet kurumlarında hayli kazanç getiren idari mevkilere yerleştirildiler ve arkadaşlarının ağır eleştirilerine maruz kaldılar; bazıları geri dönmeyi reddederken, diğer bazıları muhalefeti sürdürmek için çeşitli yollardan gizlice imparatorluğa sızdılar.

Bu muhalefet, bir bütün olarak Jön Türk hareketi olarak bilinir; fakat, bu erken aşamasında hareketi "Genç Osmanlı" hareketi olarak isimlendirmek bize daha yerinde görünüyor. Muhalefet üyelerinin pek çoğu yönetici Osmanlı seçkinlerinden geliyorlardı ve devlet idaresinde önemli görevler almış kimselerdi. Geleneksel Osmanlı toplumunda derin köklere sahiplerdi. Padişah toplum üzerindeki baskısını artırınca, Jön Türkler daha keskin eylemleri planlamaya ve yaşama geçirmeye itildiler. II. Abdülhamid'i devirmeyi amaçlayan bir darbe hazırlandı, ancak polis bu hazırlıktan haberdar oldu ve darbeciler 1896 yılı Ağustosunda tutuklandılar. Askerî okul öğrencilerinin yıkıcı faaliyetlerinin tehdidi altında kalan padişah, muhalifleri temizlemek üzere 1897 Haziranında

bir askeri Divan-ı Harb kurdu. Bu sürecin sonucu olarak yetmiş sekiz subay ve askeri okul öğrencisi Trablus'a sürüldü.

II. Abdülhamid'in kararlılığı beklediği sonucu getirdi. Muhalefet hareketi önemli ölçüde ivme kaybetti ve Jön Türk hareketi ancak padişah ailesinin bir üyesinin muhalefet safına geçmesiyle kısım yeniden hayat kazandı. Padişah ve II. Abdülhamid'in kayınbiraderi olan Damat Mahmud Paşa, 1899 yılında padişah rejimine başkaldırarak iki oğluyla birlikte Avrupa'ya kaçtı. İki oğlundan biri olan Prens Sabahattin, kısa bir süre sonra Avrupa'daki önemli muhalefet gruplarından birinin lideri konumuna geldi. Prens Sabahattin'in liderliğinde 1902'de Paris'te bir kongre toplandı.

Prens Sabahattin'in zihninde, adem-i merkeziyet ilkesi çerçevesinde yapılmış meşruti bir Osmanlı İmparatorluğu vardı. Kendi kurtuluşlarını Avrupalı devletlerden bekleyen ve günün birinde ayrı, egemen birer devlet olacaklarını uman imparatorluk içindeki azınlıklar, Prens Sabahattin'in fikirlerine karşıydılar. Azınlıklar arasında gözlenen milliyetçi arzular karşısında, Türk ordusu, federalizmi Osmanlı İmparatorluğu'nun varlığına yönelik doğrudan bir tehlike olarak görüyordu. II. Abdülhamid'in istibdadına karşı Prens Sabahattin'den ve onun adem-i merkeziyet yanlısı fikirlerinden başka bir çözüm bulunmalıydı. Bu kavrayış, ordu içinde II. Abdülhamid karşıtı hareketi yeniden canlandırdı.

Mustafa Kemal'in *Vatan ve Hürriyet Cemiyeti* adına yürüttüğü çabalar, kısmen bu yeniden canlanış kampanyasının bir parçasıydı. Hareket şimdi dershanelerden ve yatakhanelerden çıkmış, kırsalalarda ve subayların odalarında yoğunlaşmıştı. Mustafa Kemal teşkilatın ilk grubunu Şam'da oluşturmuş, sonra, gizlice Selanik'e geçtiği günlerde Selanik'teki yerel örgütü inşa etmişti. 1907 yılı sonlarına doğru Selanik'e geri döndüğünde, işlerin çok değişmiş olduğunu gördü.

Değişmiş olan şey, *İttihat ve Terakki Cemiyeti* adlı teşkilatın kaydetmiş olduğu hızlı büyüme idi. Üyeleri padişahın yozlaşmış hükümetine karşı mücadele etmeye kararlı kişilerden oluşan bu gizli teşkilat, şimdi ordu dışına taşmış, Selanik ve Makedonya'daki mesleki okullara sızmıştı ve hukuk mektebi de bu okullar arasındaydı. Üçüncü Ordu'nun yüksek rütbeli subayları, komuta düzeyine varıncaya kadar bu teşkilatın içindeydiler. Teşkilata katılımlar artmış, yeni insanlar öne çıkmışlardı. Mustafa Ke-

mal Selanik'e geri döndüğünde bunlar teşkilatı büyük ölçüde kontrol altında tutuyorlardı. Mustafa Kemal geri, ikincil bir konumla yetinmek zorunda kaldı, çünkü kendi teşkilatı *İttihat ve Terakki Cemiyeti*'nin gölgesinde kalmıştı.

Abartılı bir özimgeye sahip Mustafa Kemal için geri bir konumu kabullenmek hayli zordu, ancak önünde başka bir seçenek de yoktu. 29 Ekim 1907'de *İttihat ve Terakki*'ye katıldı. O sıralar, Mustafa Kemal'in ordu içindeki görevi Selanik ile Üsküp şehri arasındaki demiryolu hattını teftiş etmekte. Zamanını, kritik bir öneme sahip bu hattı denetlemekle, Selanik'teki kurmay başkanlığındaki diğer görevlerini yerine getirmekle ve *İttihat ve Terakki*'nin gizli faaliyetlerine katılmakla geçiriyordu.

Daha önceki dönemlerden çok daha iyi bir örgütlenmeye sahip olmakla birlikte *İttihat ve Terakki*'nin doğrudan padişah hükümetini devirmeyi amaçlayan planları yoktu. Teşkilatın temel kaygısı, Makedonya'daki azınlıkların tertipledikleri terörist faaliyetleri engellemek, Balkanlar'da Yunan ve Bulgar kiliselerinin desteğindeki ayrılıkçı hareketlerin imparatorluğun bütünlüğü açısından oluşturdukları tehlikeler konusunda hükümeti bilgilendirmek, Düvel-i Muazzama'nın kendi varlığını resmen tanımasını sağlamak ve teşkilatın Osmanlı İmparatorluğu'nu zayıflatıp onu parçalanmaya götürmekten başka bir işe yaramadığını düşündüğü reformları imparatorluğa dayatmaktan vazgeçmeleri için bu devletlere telkinde bulunmak idi. Teşkilat üyeleri, Düvel-i Muazzama'dan imparatorluğu savunmaya hazır olduklarını, padişahın ise açmazdan kurtulmanın yegâne yolunun 1876 Kanun-i Esasîsi'ni tekrar devreye sokulması olduğunu bilmelerini istiyorlardı.

Teşkilatın Mayıs 1908 tarihli bir bildirme ile söz konusu güçlere ilettiği bu talepler derhal reddedildi. Üçüncü Ordu genelinde yaygın bir huzursuzluğun yaşandığı ve burada *İttihat ve Terakki* liderliğinde geniş bir muhalif ağ kurulduğu yolundaki söylentiler karşısında Padişah II. Abdülhamid'in gösterdiği tepki, gerçeğin anlaşılmasını sağlamak üzere hükümete sadık bir generalin başkanlığında bir teftiş komitesi teşkil etmek oldu. Makedonya'nın dört bir yanına dağılan padişahın ajanları, 1908 yılı Haziran ve Temmuz ayları boyunca bu teşkilatın izini bulup üyelerini ortaya çıkarmak için çalışmalarını yürüttüler. Teşkilat üyelerinden bazıları yapılan ihbarlar sonucu ele geçti. Padişahın ajanlarının bir

kısmı düzenlenen suikastlar sonucu öldürüldüler. Her iki tarafın da başvurduğu terör eylemleri durumu daha da gerginleştirdi. Gerek *İttihat* ve *Terakki*, gerekse padişah hükümeti bu kapışma sırasında yöredeki azınlıkların desteğini kazanmaya çalıştılar ve böylece hem birleşik Osmanlı cephesini daha da zayıf düşürmüş oldular, hem de yerel gruplar üzerindeki Cismanlı kontrolünün zayıflamasına neden oldular.

1908 yılı Haziran ayında, Ahmet Niyazi isminde bir kolağası, ordu içindeki bir hoca tarafından cemiyet üyesi olarak ihbar edildi. 28 Haziran'da ihbarcı hoca vurularak öldürüldü. Bu noktada, İstanbul'dan padişahın emriyle gelen müfettişlerin kuşatması altında bulunan ve sürekli yakalanma korkusu yaşayan Kolağası Niyazi liderliğindeki *İttihat* ve *Terakki*, kendisini silahla müdafaa etmeye karar vererek açıkça ortaya çıktı.

Kolağası Niyazi, 3 Temmuz 1908'de, garnizonun büyük çoğunluğu Cuma namazında olduğu sıra, Resne'deki askeri üsse gelerek buradaki tüfek ve cephaneliğe el koydu. İki yüz kadar yandaşıyla birlikte dağa çıktı. Onlara sonradan katılanlar da oldu; sonraki yıllarda iktidara gelecek, bir paşa olarak Osmanlı İmparatorluğu'nu Almanya'nın ve İttifak Devletleri'nin yanında Birinci Dünya Savaşı'na sokacak olan Enver adında genç bir kurmay binbaşı da Kolağası Niyazi'nin safına katılanlar arasındaydı.

II. Abdülhamid'in bu ayaklanmayı bastırmaya çalışmaktan başka bir seçeneği yoktu. Hükümet birliklerinin başına geçip ayaklanmayı bastırması için Şemsi Paşa'yı Makedonya'ya gönderdi. 7 Temmuz günü Şemsi Paşa bir suikast sonucu Manastır'da öldürüldü. Asıl talebi Kanun-i Esasî'nin yeniden yürürlüğe konması olan muhalefet hareketinin liderinin *İttihat Terakki* olduğu artık açıkça anlaşılmıştı. Padişah, *İttihat* ve *Terakki*'nin itibarını sarsmaya yönelik bir çaba içinde, teşkilatı hem Hıristiyanlık hem de İslamiyet karşıtı bir örgüt olmakla itham ederek bir karşı propaganda kampanyası başlattı. Ayrıca, ayaklanmayı bastırmak için Anadolu'daki bazı birlikleri Makedonya'ya sevk etti, ancak bu birlikler çok geçmeden isyancıların saflarına geçtiler.

Şehirlerin birbiri ardına *İttihat* ve *Terakki*'yi desteklediklerini bildirmeleriyle birlikte padişah kendisini bir açmazın içinde buldu. Olaylar çok hızlı gelişti ve cemiyetin beşiği konumundaki Selanik, *İttihat* ve *Terakki*'yi desteklediğini ilan etmeye bile vakit

bulamadan padişah, hareketin asıl talebini kendisi açıkladı. Padişah II. Abdülhamid, Kanun-i Esasî'nin taraftarıymış gibi görünmeye çalışarak, 24 Temmuz günü anayasayı yeniden yürürlüğe koydu ve 1876 yılında dağıtmış olduğu parlamentoyu yeniden toplanmaya çağırdı. Bu şekilde davranarak, Kanun-i Esasî'yi hiçbir zaman rafa kaldırmamış olduğunu, daima anayasanın gereklerine uygun hareket ettiğini ileri sürme olanağı buldu. Kafasında şekillendirdiği argümana göre, imparatorluğu modernleştirme görevini yerine getirebilmek için parlamentonun faaliyetlerini bir süre için durdurmuştu. Şimdi bu görevi başarıyla yerine getirdiğine göre artık yeniden toplanmalı, imparatorluğu düşmanlara karşı korumada kendisine yardımcı olmalıydı.

Muhalefet hareketi içinde kendi öncüllerine kıyasla yönetici Osmanlı seçkinlerinin alt basamaklarından gelen Jön Türkler, şimdi kontrolü kendi ellerinde bulunduruyorlardı; ne var ki, ulaşmış oldukları bu güçle şimdi ne yapacakları konusunda net bir fikre sahip değillerdi. Başında padişahın bulunmadığı bir Osmanlı İmparatorluğu düşünemiyorlardı; öte yandan, devletin yönetim kademelerinde bir deneyime sahip değillerdi. Bu yüzden, padişah ve onun hükümeti ile işbirliği yapmaya razı geldiler.

Başlangıçta, Jön Türk zaferi iyimserlik dolu yeni bir dönem başlattı. Birden kendisini günün kahramanı rolünde bulan Enver, Selanik'te heyecanla karşılandı; ırk ve dini ne olursa olsun bütün Osmanlıların kardeş oldukları ilan edildi. Şehrin Müslüman din adamları, Hristiyan papazlar, Yahudi hahamları, mutluluk içinde sokaklarda kol kola geziyorlardı. Minarelerden yükselen ezan sesleriyle kilise çanları birbirine karışıyordu; herkes, mutluluk içinde geçeceği düşünülen yeni Jön Türkler devrinin başlangıcını kutluyordu.

Makedonya'da yaşanan çarpışmalardan korunmuş olan İstanbul'da da benzer sahneler yaşanıyor. Atatürk Türkiye'sinin önde gelen isimlerden biri olacak olan Halide Edip (Adivar),³⁶ o sıralar genç bir kadındı. Halide Edip, o günlerde Osmanlı başkentinde yaşanan olayları olanca canlılığıyla hatırlıyordu. Padişah-

³⁶ Halide Edip (Adivar) 1884'te doğdu, 1964 yılında öldü. Türkiye'nin en büyük yazarlarından biri oldu. Kaleme almış olduğu anıları (Adivar 1926), Osmanlı İmparatorluğu'nun başkenti olan İstanbul'un gündelik yaşamını ve şehirde gelişen yeni siyasal hareketlerin renkli tasvirlerini sunar. Daha sonraları kaleme aldığı bir diğer yapıtında Türklerin bağımsızlık savaşını anlatır (Adivar 1928).

hın iradeyi yayınladığı gün şaşkınlık ve kuşku hakimdi, ancak sonraki gün bu kuşkular yerini büyük bir sevince bırakmıştı:

"Sokak köşelerinde insanlar biraraya geliyor, kısık bir sesle birşeyler konuşuyorlardı; fakat insanlara bir belirsizlik duygusu, hattâ güvensizlik hakimdi, bu ani değişikliğin nedenini sorguluyorlardı. Bazıları, bunun İstanbul halkını gafil avlamak için hazırlanmış bir tuzak olduğunu ileri sürecek kadar ileri gittiler" (Adivar 1926, s.256).

"[Sonraki gün] yakalarına kırmızı-beyaz kurdeleler iliştirmiş kadınlı erkekli bir insan denizi vardı; bu büyük insan kütlesi şehrin bir ucundan diğerine akıyordu. Yüzyılları bulan gelenek etkisini yitirmiş görünüyordu. Cinsiyet ve kişisel duygular mevzubahis değildi. Müşterek bir heyecan dalgası içinde biraraya gelen erkek ve kadınlar çevrelerine olağanüstü birşey yayararak yürüyor, gülüyor, heyecandan ağlıyorlardı; insanda kusurlu ve çirkin olan ne varsa o an için tamamen ortadan kaybolmuştu. Binlerce insan oradan oraya gidip geliyordu. Her hükümet binasının önünde büyük bir kalabalık birikmişti; insanlar bakandan dışarı çıkmasını ve yeni rejime sadakat yemini etmesini istiyorlardı" (Adivar 1926, s.258).

Halide Edip'in tanımladığı şey, grup süreci, yani bir grup insanın aynı ortak duyguyu yaşaması olgusudur. Halkın heyecan ve umut dolu olduğu çok açıktı ve insanlar yaşanan değişimden ortak beklentilere sahipti. Baskıdan özgürlüğe doğru olan bu değişim, muhtemelen, değişik insanlar için değişik anlamlar ifade ediyordu; ancak, değişim bir kavram olarak bütün bir insan topluluğu tarafından paylaşılıyordu. Bir grubun üyeleri, kendi iradelerini liderin iradesinin hizmetine sokarlar ve, karşılık olarak, birbirleriyle özdeşim kurarlar (Freud 1921). Ne var ki, değiştiğimiz durumun o aşamasında, olağanüstü bir coşkunluk içindeki bu insanlar arasında bir lider yoktu. Lider olarak kime yönelineceği konusunda bir kafa karışıklığı söz konusuydu. Halide Edip'in o günlerin İstanbul'una ilişkin yaptığı tanımlamalar, insanların bir lider arayışı içinde olduklarına işaret eder. Örneğin, Halide Edip şunu söylemektedir: "Değişim haberi, isimleri simge olarak haykırılan birkaç genç subay tarafından Selânik'ten getirilmişti" (Adivar 1926, s.258). Halide Edip, bir sokağın köşesinde uzun sakallı bir adamı görmüştü; adam hem değişimi övüp göklere çı-

karıyor, hem de padişahı yücelten sözler söylemeye devam ediyordu. Kalabalığa dönmüş şunları söylemekteydi: "Sevgili bir kırım, beş çocuğum var. Size yemin ederim ki, Aziz Padişahımın mukaddes davası uğruna onları parça parça doğramaya hazırım" (Adıvar 1926, s.259). Halide Edip, söz konusu adamın o an karısı ve çocukları yerine neden kendisini doğramayı seçmediğini, "Aziz Padişahı"na neden böylesine derin bir sevgi duyduğunu merak etmişti. Sonuçta, katışıksız bir histerinin onun bu şekilde konuşmasına neden olduğuna inanmıştı. Daha iyi bilinen ve daha kolay ayırt edilen başka figürler de vardı; bunlar at üstünde ihtişamla dolaşüyor, kalabalığa kendilerini takip etmelerini söylüyorlardı. Herkes kendisini heyecan seline kaptırmıştı. Kürt hamallardan oluşan bir kalabalık, tanınmış hatiplerden birine seslendi: "Bize Kanun-i Esasî'nin ne anlama geldiğini söyle." Hatip onlara dönüp şunu söyledi: "Kanun-i Esasî öylesine muhteşem birşey ki, onun ne olduğunu bilmeyenler eşektir." Bunun üzerine hamallar "Biz eşeğiz" diye bağırmaya başladılar. Hatip, onlarla eğlenmeyi sürdürdü: "Sizin babalarınız da onun ne olduğunu bilmiyordu. Şu halde sizler eşekoğlu eşeklersiniz." Kürt hamallar bağırarak karşılık verdiler: "*Biz eşekoğlu eşekleriz*" (Adıvar 1926, s.260).

Kargaşa yatıştır gibi olduğunda, imparatorluk halkının sevgi ve beğenisi bir adam üzerinde yoğunlaştı. Bu adam, karizmatik bir lider olarak ortaya çıkan Enver'di. Her yere Enver'in resimleri asıldı, bebeklere onun ismi verildi.

Parlak bir zekâya sahip olan Enver, iyi bir örgütçü ve mükemmel bir süvari olmasının yanı sıra, yürekli bir adamdı. Psikolojik terimlerle söylersek, takıntılı olan narsist bir karaktere sahipti. Ayrıntılara dikkat etmek onun güçlü yanlarından biriydi; yorgunluk duymaksızın saatlerce çalışabiliyordu. Aynada kendisini gururla seyrettiğine ve giyim kuşamında çok titiz olduğuna bakılırsa, Enver de Mustafa Kemal gibi kendisini çok beğenen ki-birli biriydi. Genç kadınlara çok çekici gelen romantik bir kişilik-ti, fakat önemli bir hususta Mustafa Kemal'den ayrılıyordu. Enver dindar bir adamdı ve savaşa giderken göğüs cebinde Kur'an taşırdı. Ayrıca, ne içki ne sigara içerdi. Özel yaşamında olağanüstü ölçülüydü. Mustafa Kemal'in yaşadığı ve büyük haz aldığı hayat, Enver'in son derece ahlaksız addedeceği türden bir yaşam tarzıydı. Mustafa Kemal'in *İttihat ve Terakki* içinde daha

önemsiz bir konuma indirgenmesinden büyük ölçüde sorumlu olan kişi Enver'di. Talihin aynı zaman içinde aynı yerlerde bir araya getirdiği olağanüstü dinamik karakterlere sahip bu iki insan, zamanla birbirlerini yakından tanıyacak ve birbirlerinden hiç hoşlanmayacaklardı.

Padişah II. Abdülhamid'i anayasayı tekrar yürürlüğe sokmaya zorlamış ve Enver'i öne çıkarmış olaylar boyunca, Mustafa Kemal çok küçük bir role sahip oldu. Gerek Enver'le girdiği rekabet, gerekse kendi abartılı özimgesini destekleme kapasitesine sahip bir liderlik konumuna sıçramasını mümkün kılacak bir iktidar temelinden yoksun oluşu, Mustafa Kemal'in hayli geri planda kalmasına neden oldu. Zaman içinde, Genç Türk devrimi -en azından bir süre için- Avrupa'nın sempatisini kazandı. Avrupa devletleri reformlar konusunda Osmanlı İmparatorluğu üzerine uyguladıkları baskıyı gevşettiler. Jön Türk devrimini kendilerinin 1789'da başlatmış oldukları bir sürecin bir devamı olarak gören Fransızlar, yeni Osmanlı hükümeti ile işbirliği yapmaya hazırlardı; öte yandan, İngilizler, Jön Türkler'e elden geldiğince yardımcı olması için İstanbul'daki İngiliz büyükelçisine direktif verdiler.

Enver'in başarısına rağmen (belki de başarısından dolayı), Mustafa Kemal son tahlilde Enver'in imparatorluğa zarar vereceğine inanıyordu. Enver'i yeterince iyi bir asker, ancak vasat bir reformcu olarak görüyordu. Mustafa Kemal'in kendi düşüncelerini ortaya koyabileceği zeminler sınırlıydı. Sık sık Selanik'in gece kulüplerine ve cadde üzerindeki açık cafelere gitmeyi sürdüren Mustafa Kemal, içtiği zaman neler düşündüğünü açık açık söylüyordu. Arkadaşlarıyla buluşup onlarla içki içen Mustafa Kemal, arkadaşlarına sürekli olarak iktidarda olması halinde onları hangi görevlere atayacağını anlatıyordu. Arkadaşları, kendisine hangi mevkiyi ayırdığını sordular -yoksa gözü padişahın yerinde miydi? Onlara, padişah'tan da büyük biri olacağını söyledi.

Bu tür konuşma ve davranışlar *İttihat* ve *Terakki*'nin Selanik yerel örgütünün lider kadrosu tarafından hoş karşılanmıyordu. Mustafa Kemal, durduk yerde başını ağrıtabilecek şeyler söylüyordu; lider kadrosu, en iyi şeyin onun Selanik'ten ayrılması olacağını düşünmeye başlamıştı. Üsküp yeterince uzak değildi. O arada, Mustafa Kemal'i Trablusgarb'a *İttihat* ve *Terakki*'nin temsilcisi olarak gönderme fırsatı doğdu. Kendisinin bulunmadığı bir top-

lantıda, Selanik grubu Mustafa Kemal'i Osmanlı İmparatorluğu'nun bu ıssız köşesine yollanması lehinde oy kullandı. Trablusgarb, padişahın Mustafa Kemal için seçeceği en ideal sürgün yeri olacak kadar ıssız bir yerdi.

Mustafa Kemal, cemiyetin İstanbul'daki merkezi tarafından gönderilen bir mektup vasıtasıyla kendisinin Trablusgarb'a gönderilmesinde karar verildiğini öğrendi; ancak, mektup, Trablusgarb'ın Selanik'teki teşkilat arkadaşları tarafından kendisi için seçilmiş yer olduğunu anlamasını mümkün kılacak herhangi bir değini içermiyordu. Trablusgarb, mesleki kariyerinde önemli bir gerilemeye, hatta yaşamına mal olabilecek bir siyasal sürgün bölgesiydi. Osmanlı İmparatorluğu, Trablusgarb'da Sünûsi ailesinin liderliğindeki yerel Arap nüfusla sorunlar yaşıyordu; Sünûsi ailesi, siyasal liderliği, tarikat düzeninin başı sıfatıyla kendisine atfedilen dinsel ayrıcalıkla birleştirmiş güçlü bir aileydi. Görünüşte, Mustafa Kemal Trablusgarb'a oradaki durumu teftiş etmek ve *ittihat ve Terakki*'nin otoritesini yeniden tesis etmek için gönderiliyordu, fakat Mustafa Kemal bunun kendisinden kurtulmak isteyenler tarafından uydurulmuş bir bahane olduğunu sezdi; bu işin Enver'in isteği üzerine yapıldığı kuşkusuzdu.

İttihat ve Terakki'nin bir lideriyle görüşüp ona ne yapması gerektiğini danıştığında, içinde bulunduğu çıkmazı daha iyi anladı. Verilen görevi üstlenmeyi reddetmesi saygınlık yitirmesine yol açacaktı. Zorunlu harcamalar için kendisine verilen yüklüce harcırahı aldı ve annesine hiçbir şey söylemeden Trablusgarb'a yola çıktı. Sivil giysiler içinde seyahat ediyordu; ilkin gemiyle İzmir ve İskenderun'a, oradan Trablus şehrine gitti. Sahip olduğu kişilik yapısı, onun Jön Türkler'in Trablusgarb'daki temsilcisi olarak üstlenmiş olduğu misyonu kendisi için kritik bir sınav olarak algılamasına neden oldu. Yolculuğu sırasında bir çocukluk arkadaşına yazmış olduğu mektuplar, kendisini gizli görevleri yerine getirme kararlığında, ağzı sıkı, güçlü bir adam olarak görmek için nasıl çabalamış olduğunu açığa vurur.³⁷ Mustafa Kemal, esrarengiz işlere girmiş bir gencin yaşayabileceği bütün heyecanı yaşıyordu. Şans eseri, fantezileri bir süre sonra gerçeklik haline

³⁷ Söz konusu mektuplar, çocukluk arkadaşı Salih' (Bozok)e yazılmıştı. Salih, gelecekte Mustafa Kemal'e onun ilk emir subayı olarak hizmet edecekti. Bkz., Aydemir, 1969, s.135.

geldi: Trablus'da, bir asker, bir diplomat ve güçlü, karizmatik bir kişi olarak sahip olduğu yeteneğin sinandığı bir ortam buldu.

Trablus'a vardığında onu karşılayan olmadı. Trablus, bir limanın sahip olması beklenen donanımdan yoksun bir liman şehriydi. Mustafa Kemal, gemiden sahile bir sandalla ulaştı; sandalcı onu elindeki valizle kumsala bıraktı. Üzerine en iyi subay üniformasını giymişti ancak, hiç kimse onu karşılamaya gelmediği için bunun pek bir anlamı olmadı. Uygun bir pansiyon bulmak üzere dolaşmaya başladı. Bu pis, ortaçağa özgü şehirde istediği gibi bir oda bulması mümkün olmadı. Kimselerce tanınmadığı bu şehirde, buraya gelişiyle ilgili olarak sahip olduğu hayalden sıyrılmış halde, kumsala indi. Yorgunluktan neredeyse bayılacaktı; kumların üzerine uzandı, valizini bir yastık gibi başının altına yerleştirdi. Mustafa Kemal'i gören ve üniformasından şehrin bu yeni ziyaretçisinin rütbece kendisinden üstün olduğunu anlayan bir mülazım, yanına giderek selam verdi ve onu kaldığı subay misafirhanesine davet etti.

Mustafa Kemal mülazımın davetini kabul etti ve geceyi meslektaşının sefil misafirhanesinde geçirdi. Ertesi sabah, yerel birlik komutanını arayıp buldu ve kendisini tanıtmak üzere onun huzuruna çıktı. Temkinli davranan komutan, kendisinin salt bir subay olduğunu, siyasetten hiç anlamadığını söylüyordu. Kısa bir süre sonra, Mustafa Kemal hangi misyonla orada bulunduğunu komutana söyledi ve Trablus paşası için ayrılmış bir konağa yerleşti. Ardından, ilk geldiğinde kendisine yardımcı olan mülazıma gelip bu konforlu konakta kendisiyle birlikte kalabileceğini söyledi.

Otoritesini oradaki Türk birliklerine kabul ettirmiş olan Mustafa Kemal, bu kez kendisini Osmanlı egemenliğinden kurtulmaya çalışan Araplar üzerinde sınamaya girişti. Cesaret dolu bir tavırla, onlarla faaliyetlerinin merkezi durumunda olan bir caminin bahçesinde yüzleşti. Bile bile kendisini içine attığı tehlikenin büyüklüğüne rağmen, Mustafa Kemal, sarf ettiği sözlerle muhalifleri itaatkâr bir tavır içine soktu. Hatta, Bingazi'nin saygın dini lideri Şeyh Mansur'u Padişah II. Abdülhamid ve *İttihat ve Terakki*'nin otoritesini tanımaya zorladı. Koşullar kendi aleyhine olmasına karşın, Mustafa Kemal yöredeki başkaldırı eğilimiyle doğru-
dan yüzleşti ve liderlik vasıflarını geliştirdi. Tek başına, siyasal sürgün anlamına gelen atamayı dikkate değer kişisel bir zafere

dönüştürdü. Selanik'e böyle bir başarının sahibi olarak döndü. Trablusgarb'da *İttihat* ve *Terakki*'nin otoritesini tesis etme başarısını göstermek, Selanik'te Mustafa Kemal'e dost kazandırmadı; Selanik örgütü hâlâ ona karşı düşmanca duygular besliyordu.

İttihat ve Terakki Komitesi'nin Padişah II. Abdülhamid'e dayatmış olduğu reformlar, 13 Nisan 1909 günü İstanbul'da bir karşı-devrim girişimine yol açtı (bu olay Türk tarihinde 31 Mart Vakası olarak bilinir). Modernleşme kuramcıları, özellikle de Marion J. Levy, Jr. (1966, 2. Cilt, s.773; ayrıca Bkz., Levy, 1972), hızı giderek artan modernleşme girişimlerine karşı yönelen tepkilerden birçoğunun aşırı dinci içeriğe sahip bir karşı-darbe olduğunu belirtir. Ordunun en düşük kesimlerinden, zanaatkârlardan ve emekçi sınıflardan destek gören talebe-i ulûm, *İttihat ve Terakki Komitesi*'nin "din karşıtı" faaliyetlerine karşı kimi propagandif eylemlere giriştiğinde, tekkeler gibi çeşitli köktendinci gruplar öğrencilerin tepkilerine destek verdiler ve İslam'ın kutsal yasalarını benimseyecek, azınlıkları bulundukları konumda tutacak bir hükümet talebini öne çıkarmaya başladılar. Bu fikirleri savunmak üzere İttihad-ı Muhammedî Fırkası adlı bir parti kuruldu. 12 Nisan akşamı din okullarından öğrenciler Sultan Ahmet Camii'nde bir miting yaptılar. Birinci Ordu askerleri de bunlara katıldı. Bunlar, hükümetin istifasını, belli bazı milletvekillerinin sürgüne gönderilmesini, şeriatın güçlendirilmesini, *İttihat ve Terakki*'nin ordu içindeki nüfuzuna son verilmesini talep ediyorlardı. Parlamento binasına yürüyüşe geçen göstericiler burada iki milletvekilini öldürdüler. Bunu takip eden kaos ortamında hey'et-i vükelâ padişaha istifasını sundu; padişah şimdi artık bir ayaklanma niteliğine bürünmüş hareketin tüm talepleriyle birlikte hey'et-i vükelâ'nın istifasını da kabul etti. Güruh, bundan sonra öfkesini *İttihat ve Terakki Cemiyeti*'ne yönelterek cemiyetin genel merkezini ve *Tanin* ve *Şûra-yı Ümmet* matbaalarını yağmaladı. Eline iyi bir fırsat geçtiğini görmekte vakit yitirmeyen padişah, kendisini destekleyenler arasından yeni bir hey'et-i vükelâ oluşturdu ve ordu üzerinde kontrolü kendi eline geçirdi. Padişah iktidarı paylaşmış olduğu *İttihat ve Terakki* ile köprüleri atmaya karar vermişti. İmparatorluğun yegâne hükümranı yine kendisi olacaktı.

Bir kez daha, bütün gözler II. Abdülhamid'e karşı başarılı bir

ayaklanmayı gerçekleştirmiş olan Makedonya'ya, Üçüncü Ordu'ya çevrildi. Üçüncü Ordu Komutanı Mahmut Şevket Paşa, en güvenilir kurmayı Mustafa Kemal'in yardımıyla, soğukkanlılığını ve bu beklenmedik durumla başetmeye yetenekli biri olduğunu gösterdi. Süratle harekete geçen Mustafa Kemal, *Hareket Ordusu* adı verilen ve ayaklanmacılara karşı İstanbul'a sevk edilen bir muharebe birliği oluşturdu. Bu birliğin moral gücünden, disiplininden, kurmaylığından ve hareket çabukluğundan Mustafa Kemal sorumluydu. Hareket Ordusu şehre vardığında cılız bir direnişle karşılaştı. Ordu, Yeşilköy (Ayastefanos)'de mevzilendi. O sıra Berlin'de askeri ataşe olarak görev yapan Enver, harekâta katılmak üzere Makedonya'ya döndü. Enver, bir kez daha Mustafa Kemal'i gölgede bırakarak, düzeni ve anayasal hükümeti yeniden tesis etmeye çalışan parlamento üyeleriyle yapılan müzakerelerde önemli bir rol oynadı. Hareket Ordusu İstanbul'a 24 Nisan'da ulaştı ve birkaç yerde yaşanan tek tük direniş girişimlerinden sonra başkenti işgal altına aldı. Mahmut Şevket Paşa'nın emriyle sıkıyönetim ilan edildi ve olağanüstü mahkemeler kuruldu. 27 Nisan günü, parlamento üyelerinin bir kısmı toplandı; bunlar, fetva emininden alınan fetvadan aldıkları yetkiyle, karşı-devrim sırasında üstlendiği rol ve mali yolsuzluklar nedeniyle padişahın tahttan indirilmesine karar verdiler. Osmanlı İmparatorluğu'nu otuz üç yıl boyunca yönetmiş olan II. Abdülhamid, 66 yaşında İstanbul'dan kovulup Selanik'e gönderildi.

II. Abdülhamid'in yerine tahta kardeşi V. Mehmet (Reşad) geçti. Padişahın küçük kardeşi olan V. Mehmet otuz yıl boyunca imparatorluk sarayında hapis hayatı sürmüş, son on dokuz yıl içinde ağabeyini hiç görmemişti. Tahta geçtiği zaman, bir zamanlar Avrupa'nın korkulu rüyası olan Osmanlı İmparatorluğu'nun ölüm sancıları içinde olduğu çok açıktı. Yeni Osmanlı padişahının yenilgi bilmez Osmanlı askerleriyle, biri 1529'da diğeri 1683'te olmak üzere daha önce iki kez Viyana kapılarına dayanmış öncelleri, artık çok gerilerde kalmıştı. Gerçek iktidar, sonradan, Mustafa Kemal'in başta gelen rakibi Enver ve onun destekçisi Cemal ve Talat Paşalar³⁸ başta gelmek üzere, *İttihat* ve *Terakki* liderlerinin eline geçecekti.

Karşı-devrime karşı direnişin örgütlenmesine etkili bir rol oy-

³⁸ *İttihat* ve *Terakki Cemiyeti*'nin liderlerinden biri olan (Ahmet) Cemal Paşa (1872-1922), bahriye nazırı ve Birinci Dünya Savaşı sırasında Suriye valisi olarak

nadıktan sonra Selanik'e geri dönen Mustafa Kemal, *İttihat ve Terakki*'nin halkın umut bağladığı, özgür seçimlerle belirlenmiş bir parlamentoya değil de askeri güce bağımlı hale gelmesi üzerinde uzun uzun kafa yormaya başladı. V. Mehmet'in saltanat devrinin ilk günlerinde devletin gelecekte bürüneceği yapının ne olması gerektiği konusunda bir hayli tartışma yapıldı. Mahmut Şevket, orduyu siyaset dışında, *İttihat ve Terakki*'yi parlamento dışında tutmak suretiyle ılımlı ve dengeli bir ortam yaratmaya çalıştı. 1909 yılı yazının sonlarına doğru *İttihat ve Terakki Cemiyeti* Selanik'te ikinci yıllık kongresini düzenledi. Mustafa Kemal kongreye Trablusgarb delegesi olarak katıldı. Benzer düşüncelere sahip olan küçük bir grup Mustafa Kemal'in etrafında toplanmaya başlamıştı; bunların bazıları Mustafa Kemal'in Harbiye Mektebi yıllarından okul arkadaşlarıydı, bazıları ise onun son zamanlarda tanıdığı kişilerdi: Ali Fuat (Cebesoy), Fethi (Okyar), Kâzım (Karabekir), bir donanma subayı olan Rauf (Orbay), Tevfik Rüştü (Aras) ve yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşu sırasında ikinci adam konumunda bulunacak olan İsmet (İnönü).

Bu kongre sırasında, Mustafa Kemal, *İttihat ve Terakki* liderlerini öfkeliendiren bazı düşünceler öne sürdü. Ordu siyasette herhangi bir rol üstlenmemeliydi ve siyasette etkin bir rol oynamayı arzulayan ordu mensupları görevlerinden ayrılmalıydılar. Hatta, Mustafa Kemal, Cemiyet'in nizamnamesine bu koşulları zorunlu kılan bir hüküm eklemesini istedi. Kendisine gelince, siyaset sahnesinden çekilmeye ve kendisini bütünüyle mesleğine adamaya karar vermişti.

Mustafa Kemal'in askeri bir taktikçi olarak sahip olduğu ün, Türklerin modası geçmiş askeri tekniklerini eleştirmesinden sonra daha da arttı. Ayrıca, askeri eğitim konusunu içeren iki kitapçığı Almanca'dan Türkçe'ye çevirdi. Diğer subaylar, kendisini Türk askeri birliklerinin eğitim düzeyinin yükseltilmesi görevine veren Mustafa Kemal'in bütün bir gün geç saatlere kadar çalışmaya yeteneği karşısında şaşkınlığa düşüyorlardı; geç saatlere kadar kâh içen kâh tartışan Mustafa Kemal görevlerini herkesten

görev yapacaktı. 1922 yılında bir suikast sonucu Tiflis'te öldürüldü. Talat Paşa (1874-1921) 1917-18 yıllarında sadrazam konumundaydı. O da *İttihat ve Terakki* liderleri arasındaydı. Bu ikisi, Enver Paşa (1881-1922) ile birlikte, 1913 yılı ile Birinci Dünya Savaşı'nın sonu arasında kalan dönemde Osmanlı İmparatorluğu'ndaki en etkili isimlerdi. Talat Paşa da 1921 yılında bir suikasta kurban gitti.

önce bitiriyor, her göreve her an hazır bekliyordu.

Makedonya'da askeri manevralar yeniden başladığında, Mustafa Kemal, kendisinden rütbece daha yüksek komutanlar karşısında sözünü sakınmadan konuşan, karşı görüşler ileri süren açık sözlü bir kurmay subay olarak öne çıktı. Çoğu kere görüşlerinde haklı çıkması, onun komutanların sempatisini kazanmasını sağlamadı. Aksine, onu kurmaylık görevlerinden alıp doğrudan arazi çalışmalarının yürütüldüğü birlik komutanlığına tayin ettiler; fakat Mustafa Kemal askeri konulardaki görüşlerinin doğruluğunu bu alanda da kanıtladı. Arnavutların küçük çaplı bir ayaklanması bastırmada oldukça etkindi. Rakipleri, onun bu başarısından sonra takındığı iddialı tutuma katlanmak zorunda kaldılar. Yapabildikleri yegâne şey, onun terfisini engellemek oldu. Mustafa Kemal, meslektaşlarına askeri alanda ders vermek, yanlışlarını ortaya koymak konusunda ele geçirdiği her fırsatı değerlendiriyordu. Diğerleri için giderek bir başağrısı durumuna geliyor olmasına rağmen, Fransızların Picardie bölgesinde yaptıkları askeri manevralara gözlemci olarak gönderilen heyete o da dahil edildi.

Ortada sahip olduğu askeri yeteneğin kabul ve taktir edildiğine ilişkin kimi açık işaretler olmasına karşın, Mustafa Kemal dönem dönem depresif bir ruh haline sürükleniyordu. Enver'in yıldızı giderek yükselirken, onun terfisi hâlâ geciktiriliyordu. Bu döneme ait bir olay, onun o günlerde nasıl bir ruhsal bir durum içinde olduğunu açığa vurur. Mustafa Kemal, söz konusu deneyimden sonra, bir insanın büyüklüğünü, kişinin engeller karşısındaki yalnızlığını kabul etmesi, hiçbir yerden hiçbir yardımın gelmeyeceğinin farkında olması olarak tanımlar. Bu gerçeğin bilincinde olarak, kişi doğrudan doğruya hedefinin üzerine yürümeli, bütün engelleri tek başına aşma yürekliliğini göstermelidir.

Mustafa Kemal'in giderek karamsar bir ruh haline büründüğü sıralar, Jön Türkler ile Avrupalı devletler arasındaki balayı sona ermek üzereydi. İtalya, Kuzey Afrika'daki Osmanlı topraklarının bir bölümünü işgal etmeye karar verdi. Balkanlar'daki gerginlik patlama noktasına vardı. İtalyanlar 1911 yılı sonbaharında Bingazi'ye, Trablus'a ve Trablusgarb'da Osmanlıların elinde bulunan diğer merkezlere karşı saldırıya geçtiler.³⁹ Bazı yüksek rütbeli su-

³⁹ Savaşın geçtiği alan, o dönemin coğrafi terminolojisi ile söylersek, batıda Trablus, doğuda ise Bingazi idi. Bu iki bölge, bugünkü modern Libya'yı oluşturmaktadır.

baylar ve onların destekçisi olan diğerleri Kuzey Afrika'ya gidip savaşı yönetmek için gönüllü oldular. Enver, durumun kendisine parlak bir başarı getirmeye uygun bir ortam sunduğunu gördü. Mustafa Kemal ise, imparatorluğu varlığı açısından Balkanlar'daki durumun daha büyük bir tehdit oluşturduğu kanısındaydı; ancak, kendisini bu askeri görevden uzak tutması da düşünülemezdi. Enver'in izini takip ederek Bingazi cephesine gitmek üzere yola çıktı.

Cephedeki arkadaşlarına ulaşabilmesi için Mustafa Kemal'in İngilizlerin kontrolü altındaki Mısır'dan geçmesi gerekiyordu. İskenderiye'de sıtmaya yakalandı ve yolculuğuna bir süre ara vermek zorunda kaldı. Sonra, Arapların yerel giysileri içinde Derne yakınlarındaki cepheye ulaşmayı başardı; fakat, buraya ulaşmadan önce, kendilerine Trablusgarb'a giden Osmanlı subayların tutuklanması emri verilmiş Mısırlı subaylara yoluna devam etmesine izin vermeleri için hayli dil dökmek zorunda kaldı. Bunu, onların İslami duygularına seslenerek başardı. Trablusgarb'a işgalci Hristiyanlara karşı mücadele etmek için gidiyordu, dolayısıyla Mısırlı subaylar yoluna devam etmesine engel olmamalıydılar. Kendi amacı, dinsel duyguları kullanmamak gibi bir ilkeden çok daha önemliydi.

Mustafa Kemal Derne'ye vardığında muharebe halihazırda kaybedilmişti. İtalyanlar savaşı 29 Eylül 1911'de başlatmışlardı; 4 Ekim'de Tobruk'ta karaya çıkmış, 13 Ekim'de Derne'ye ulaşmışlardı. Mustafa Kemal Derne cephesinin başına geçti, fakat yapabileceği çok az şey vardı. Yeniden hastalandı ve yatağa düştü. Mısır'da yakalandığı sıtma ona sıkıntı vermeye devam ediyordu ve bu sıkıntıyı daha bir süre yaşayacaktı. Ayrıca, gözlerinde ciddi bir görme bozukluğu başgöstermişti. Doktorların emriyle cephe gerisindeki bir hastaneye nakledildi. Bundan sonra tedavisinin sürdürülebilmesi için Kuzey Afrika'dan ayrılıp Viyana'ya gitmesi gerekecekti.

Trablusgarb'daki durum giderek kötüleşiyordu. İtalyanlar, 4 Ekim 1911'de Osmanlıları püskürttükleri Trablus ve Bingazi'yi resmen ilhak ettiler. Karşılarında rakip olarak sadece yörede gerilla savaşı veren Sûnûsi aşiretleri kalmıştı. Dahası, Osmanlı hükûmeti hem Balkanlar'da hem imparatorluk içinde bir dizi güçlkle daha yüz yüze kaldı. İtalya, Balkanlar'daki karışıklığın bir

süre sonra topyekün bir savaşa yol açacağını düşünerek, şimdiden Karadağlıları ve Arnavutları silahlandırmaya başlamıştı. İmparatorluk içinde, Trablusgarb'da alınan yenilgi *İttihat* ve *Terakki*'nin saygınlığına gölge düşürdü. Hey'et-i vükelâ ile parlamento arasındaki kavga ve çekişme, padişahı 13 Ocak 1912'de parlamentoyu feshetmeye zorladı. Gerçekten örgütlü yegâne parti durumundaki *İttihat* ve *Terakki*, yapılan seçimlerden ezici bir üstünlükle çıktı; fakat, *İttihat* ve *Terakki*'nin otarşik bir rejim kuraçağından korkan bir grup subay (Halâskâr Zabitan) darbe tehdidinde bulundu. Padişah, yeni hey'et-i vükelâ'ya siyasetçilerüstü kimseleri atayarak sorunu çözmeye, böylece Balkanlar'da giderek derinleşen krize bir hal çaresi arama olanağına kavuşmaya çalıştı.

Çeşitli dinler, diller ve etnik bağlardan oluşmuş bir mozaik halinde bulunan ve birbiri ile rekabet halindeki toprak talepleri ile karmakarışık hale gelen Balkanlar'da Osmanlıların kurmuş olduğu birlik ve uyum, milliyetçi akımlar yüzünden bozuldu. Uluslararası rekabet, durumu giderek kötüleyen bu bölgeyi kendi gelişimi açısından verimli bir toprak olarak gördü. Rusya ve Avusturya-Macaristan, Balkanlar'da egemenlik için yürüttükleri rekabette birbirlerinin önüne geçmek için çabalıyorlardı. Bununla eşanlı olarak, Sırbistan, Bulgaristan ve Yunanistan, Osmanlı İmparatorluğu'nun kendi iç sorunlarını fırsat bilerek kendi ulusal topraklarını genişletme çabası içindeydiler. Avusturya'nın 1908'de Bosna ve Hersek'i ilhak etmesinin ardından İtalya'nın Osmanlı İmparatorluğu'na karşı giriştiği saldırı, Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkanlar'daki komşularının imparatorluğa karşı topyekün bir saldırı kampanyasına girişmesine zemin hazırlayan bir dizi siyasal gelişmeye yol açtı.

Sırbistan ve Bulgaristan 13 Mart 1912 tarihinde bir ittifak kurdular ve Osmanlılara karşı zafer kazanmaları durumunda belli toprakları kendi aralarında nasıl paylaşacakları konusunda anlaşmaya vardılar. Bunu, Yunanistan ile Bulgaristan arasında 29 Mayıs 1912 tarihli ittifak anlaşması izledi; ayrıca, Karadağ, Bulgaristan ve Sırbistan arasında 27 Eylül ve 6 Ekim tarihlerinde işbirliği anlaşmaları yapıldı. Güçsüz durumdaki Osmanlı hükümeti, bu gelişmeler karşısında Balkanlar'da kendisine karşı giderek büyüyen tehditle başedebilmek için ilkin isyancı Arnavutlar ve İtalya ile olan sorunlarını bir çözüme kavuşturmak zorunda olduğunu

düşündü. 4 Eylül 1912 tarihinde isyancı Arnavutlar ile bir anlaşmaya varıldı. Ardından, 15 Ekim 1912'de İtalya ile Trablus ve Bingazi'deki Osmanlı kuvvetlerinin çekilmesini öngören bir uzlaşma sağlandı.

Beklendiği gibi, Balkanlar'da savaş patlak verdi. Savaş, Karadağ'ın Kuzey Arnavutluk'a girmesiyle ve böylece daha önce kararlaştırılmış ittifak antlaşmalarının devreye sokulmasıyla başladı. Yunanlılar, Bulgarlar ve Sırplar Karadağ'ın yanında yer alarak Osmanlıların Balkanlar'daki nüfuz bölgelerine karşı saldırıları yoğunlaştırdılar. Yunanistan Girit adasını resmen ilhak etti. Ekim ayının son haftası içinde Bulgarlar Edirne'yi kuşatma altına aldılar ve Kasım başlarında İstanbul'un eteklerine kadar ilerlediler. Sırplar derhal Makedonya'nın geniş bir bölümüne yayıldılar ve 8 Kasım günü Yunanlılar, Mustafa Kemal'in doğduğu şehir olan Selanik'i ele geçirdiler.

Mustafa Kemal İstanbul'a döndüğünde -eşine ancak II. Dünya Savaşı sırasında Alman yıldırım harplerinde rastlanılacak bir hızla yaşanmış olan -Birinci Balkan Savaşı sona ermek üzereydi. Pek çok güzel anıya sahip olduğu Selanik ve Manastır'ın yitirilmesi Mustafa Kemal'i derinden sarsmış olmalı. Onun, subay arkadaşlarına, "*Böyle bir şeye nasıl göz yumabildiniz?*" diye sorduğu söylenir. Mustafa Kemal'i Türkiye Cumhuriyeti'nin cumhurbaşkanı olduğu yıllarda tanımış olanlar, onun doğduğu şehre olan sevgisini hiç yitirmediğini, artık Türk toprağı olmayan Selanik'te geçen günlerini nostaljik bir özlemle andığını söylerler.

İstanbul, Balkanlar'dan gelen mültecilerle doldu. Mustafa Kemal'in annesi, kızkardeşi ve kocası da gelenler arasındaydı. Mustafa Kemal onları buldu ve ailesini kiraladığı bir eve yerleştirdi. Ragıp'ın kız yeğenleri -ergenlik yaşında genç bir kız olan Fikriye ile onun küçük kızkardeşi Jülide- de hemen hemen aynı günlerde İstanbul'a geldiler ve onlara yakın bir eve yerleştiler. Mülteciler arasında, Almanların Selanik dışına çıkardıkları ve bir gemi ile İstanbul'a getirdikleri II. Abdülhamid de vardı. II. Abdülhamid, Beylerbeyi Sarayı'na yerleştirildi. Eski padişah 10 Şubat 1918'de bu sarayda öldü.

Düşmanın gelip kapıya dayandığı o günlerde, Osmanlı ordusu İstanbul'un savunması için gerekli hazırlıklara başladı. Mustafa Kemal, Erkan-ı Harb Heyeti'nin bir üyesi olarak Gelibolu Yarı-

madası'na tayin edildi. Boğazın savunması yaşamsal önemdeydi, çünkü boğazları geçecek düşman savaş gemileri İstanbul'u kolayca bombalayabilirlerdi.

Mustafa Kemal'in henüz İstanbul'da olduğu günlerde Kuzey Afrika'dan dönmüş olan Enver başarılı bir darbe gerçekleştirdi. 23 Ocak 1913'te kalabalık bir grup oturum halindeyken Bâb-ı Âli'yi bastı, Harbiye Nazırı Nazım Paşa'yı vurarak öldürdü ve Sadrazam Kamil Paşa'yı istifa etmeye zorladı. Darbe, büyük ölçüde, savaşa son verecek bir barış antlaşmasının bir parçasını teşkil etmek üzere Edirne'nin Bulgaristan'a terk edilmesini öngören bir plana karşı bir tepki niteliği taşıyordu. Edirne, Osmanlıların Avrupa'daki ilk önemli fethiydi; şehir, o zamanlarki adı Constantinople olan İstanbul'un fethinden yaklaşık bir asır önce, 1361'de fethedilmişti. Edirne'nin yakında düşmana terk edilecek oluşu büyük bir duygusal tepkiye yol açtı. Enver, halkın bu tepkisini kendisinde cisimleştirdi. Beyaz bir at üzerinde ortaya çıkan Enver, dramatik bir tablo çizerek Bâb-ı Âli'ye girdi. Mustafa Kemal'in eski bir arkadaşı, bir şair ve *İttihat ve Terakki*'nin önde gelen bir hatibi olan Ömer Naci, meclis önünde toplanan kalabalığa hitaben yaptığı dokunaklı konuşmada bu eylemi ateşli sözlerle övdü.

Darbe Mustafa Kemal'in hoşuna gitmedi. Özellikle darbenin gerçekleştiriliş tarzına karşıydı. Darbeye karşı olmasının tek nedeni siyasi suikastlara karşı duyduğu derin tepki değildi. Bunun yanı sıra, Enver ve arkadaşlarının darbe aracılığıyla halkın sempatisini kazanmasına kızıyordu; bu, Mustafa Kemal'in önünü tıkayan bir gelişmeydi. Mustafa Kemal bir kez daha geri plana itildi; olaylar, onun Enver'e ve *İttihat ve Terakki* liderliğine yönelik eleştirilerinin dikkate alınmasını ve herhangi bir yankı yaratmasını önledi.

Başlangıçta, Osmanlının Avrupa'ya açılan kapısı konumundaki Edirne'nin elde kalmasını sağladığı için, kamuoyu darbeyi memnuniyetle karşıladı. Şehir, Osmanlının askeri görkeminin simgesi olarak büyük bir duygusal anlama sahipti. Ayrıca, Mimar Sinan'ın başyapıtı olan ve ancak 1574 yılında tamamlanabilen Selimiye Camii de bu şehirde bulunuyordu.

Ne var ki, amacını Edirne'nin elde kalmasını sağlamak olarak ifade etmiş olan darbe, bu amacını gerçekleştirmede başarısız kaldı. Şehri açlığa mahkum ederek teslim zorlayan Bulgarlar as-

keri baskıyı artırdılar. Edirne 28 Mart'ta kuşatıldı ve şehirde yerel Müslüman halka karşı toplu kıyımlara girişildi. Başvezir Mahmut Şevket idaresindeki Osmanlı hükümeti barış müzakerelerini başlatmak zorunda kaldı. Müzakereler, 1913 yılı Haziran ayı başlarında Londra Antlaşması ile sonuçlandı. İstanbul yeniden siyasal şiddet eylemlerine sahne oldu; Mahmut Şevket Paşa bir suikast sonucu öldürüldü. Başveziri öldürenler *İttihat ve Terakki*'ye karşı olan bir grup subaydı, fakat kısa bir süre sonra bunlar da yakalanıp tutuklandılar ve bir sıkıyönetim mahkemesi tarafından ölüm cezasına çarptırıldılar. Bu olaylar yaşanırken, *İttihat ve Terakki*, ülkede, nihai olarak Osmanlı İmparatorluğu'nu Almanya'nın bir müttefiki olarak Birinci Dünya Savaşı'na sokacak bir diktatörlük rejimi kurdu.

Enver, Talat ve Cemal Paşalar üç kişiden oluşan bir yönetimle Osmanlı Devleti'ni idare etmeye başladılar. Balkan devletleri, savaş ganimetini aralarında nasıl paylaşacakları konusunda bir uzlaşmaya varamıyorlardı ve bunların kendi aralarındaki didişme Osmanlılarla savaşın yeniden başlamasına yol açtı. Enver, İkinci Balkan Savaşı adı verilen bu savaşta, Edirne'yi geri almayı başarak Osmanlı Devleti'nin en güçlü adamı konumuna yükseldi. 1913 ile 1915 yılları arasında geçen zaman içinde tekrar tekrar terfi ederek Birinci Ferik rütbesine yükseldi ve Harbiye Nazırlığı görevini üstlendi. Naciye Sultan ile evlendi ve fiilen bir askeri diktatör durumuna geldi. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki modernleşme hareketi yeniden başladığı noktaya geri dönmüştü.

Mustafa Kemal'den bir yaş büyük olan Enver, o sıralar otuz üç yaşındaydı. Asla hata yapmayan bir kahraman olarak görülüyordu. Onun aleyhine konuşma cesaretini gösteren insanların sayısı bir elin parmaklarını geçmiyordu. Mustafa Kemal bunlardan biri olmaya devam etti. İkinci Balkan Savaşı sonunda imzalanan barışla birlikte Bulgaristan'la olan ilişkiler tekrar normale döndü. Mustafa Kemal'in arkadaşlarından Fethi (Okyar) Sofya büyükelçiliğine getirildi. Bundan kısa bir süre sonra, Mustafa Kemal'e, merkezi Sofya'da bulunan Balkan askeri ataşeliği görevi önerildi. Mustafa Kemal, bir kez daha, pratikte siyasal sürgün anlamına gelen bir görevle yüz yüze geldi. Başka bir seçeneği olmayan Mustafa Kemal görevi kabul etti ve Sofya'ya gitmek üzere yola çıktı.

Bölüm 6

KADINLAR VE MUSTAFA KEMAL: İSTANBUL VE SOFYA'DA EĞLENCE DÜŞKÜNÜ BİR SUBAY

Mustafa Kemal açısından, Sofya'ya tayin edilişi, siyasal anlamının dışında bir dizi anlama daha sahipti. Bu, ayrıca, anesinden yeniden ayrılması ve yaşamında dikkate değer bir yere sahip Corinne adlı bir kadınla olan ilişkisinin kesilmesi anlamına da geliyordu. Bu tayini kabul etmemesi, elinde ordudan istifa etmek dışında başka bir seçeneğin kalmaması anlamına gelecekti. Arkadaşları böyle bir adım atmasına karşı çıkıyor, Enver'in izlediği siyasete karşı koyarken üstüne basacağı bağımsız bir siyasal temelden yoksun olduğunu hatırlatarak onu uyarıyorlardı. Enver çok güçlü bir konuma sahip bulunduğuna göre, onunla olan düşmanlığı daha ileri götürmemek daha akılcıca bir tutum olacaktı.

Mustafa Kemal Selanik'te olduğu sıralar annesiyle düzenli olarak görüşüyordu ve üvey babası ile olan ilişkilerinde daha dengeli ve uzlaşmacı bir tutum içine girmişti. Makedonya'da savaş patlak verdiği zaman, annesi İstanbul'a ve Osmanlı Devleti'nin güvenlik içindeki diğer şehirlerine akan binlerce mülteci arasına katılmış, İstanbul'a gelmişti. Zübeyde'nin kocası Selanik'te kaldı ve bir süre sonra orada öldü. O dönemde Zübeyde'yi tanıyan kişiler, kimi zaman ismi geçiyor olmakla birlikte, Ragıp'tan hiçbir zaman Zübeyde'nin kocası ve Mustafa Kemal'in üvey babası sıfatıyla söz edilmediğini hatırlıyorlar (Aydemir 1974). Annesinin genç Mustafa Kemal'de büyük bir öfke uyardırılmış olan evliliği bitmiş, geniş aile İstanbul Beşiktaş'taki üç katlı bir evde yeniden yerleşik bir yaşam sürmeye başlamıştı. Mustafa Kemal'in kızkardeşi Makbule ve kocası evin birinci katında yaşıyorlardı. Mustafa Kemal, İstanbul'da olduğu sıralar kullanmak üzere ikinci katı kendisine ayırmıştı; üç odanın bulunduğu üçüncü kat ise annesinin kullanımına aitti. Mustafa Kemal batılı tarzı yeğlerken, sahip olduğu köylü kökeninden gelen alışkanlıkları sürdüren annesi hâlâ yer yatağında yatıyordu.

Bu geniş ailenin bir diğer üyesi, daha sonraları Tuncak soyadını alacak olan Abdürrahim isminde küçük bir çocuktur. Yaklaşık olarak 1910 yılında doğmuş olan Abdürrahim, 1974'te Dr. Volkan ile yaptığı görüşme (Tuncak 1974) sırasında eğitimini Almanya'da yapmış emekli bir mühendisti. Tuncak, söz konusu görüşme sırasında, kendi kökeni hakkında kesin bir bilgiye sahip olmadığını, ancak, söylenenlere göre, dul bir kadın olan annesinin 1913 yılındaki ölümüyle birlikte öksüz bir çocuk durumuna düşünce Mustafa Kemal'in kendisini evlatlık edinmiş olduğunu, daha sonra Mustafa Kemal tarafından Zübeyde'ye ailenin koruması altına alınması gereken bir *emanet* olarak takdim edildiğini söylemiştir. Mustafa Kemal'in Ankara'nın Bahçelievler semtindeki dairesinin yemek odasında asılı duran büyütülmüş bir fotoğrafta Mustafa Kemal, Abdürrahim ile birlikte görünür. Fotoğraf 1917 yılında, Abdürrahim ile Zübeyde'nin Halep'e Mustafa Kemal'i ziyarete gittikleri sıra çekilmişti. Abdürrahim'in başında bir Arap başlığı vardı.

Abdürrahim'in kökeni ne olursa olsun, onun Beşiktaş'ta bulunan evdeki varlığı tarihsel ve psikolojik bir öneme sahiptir. Tuncak, yalnızca tarihsel olayların değil, fakat ayrıca Zübeyde'nin bir anne olarak sahip olduğu niteliğin canlı tanığıdır. Zübeyde, Abdürrahim'e "oğul" diye sesleniyordu. Mustafa Kemal'in kendisi de onu "oğlum" diye çağırıyordu, fakat Mustafa Kemal'in arkadaşlarını ve ordu personelini de "çocuklarım" olarak çağırdığı ve bugün bile Türk erkeklerinin arkadaşlarının ve akrabalarının çocuklarına "oğlum" olarak seslendikleri düşünülürse, bu durum birden çok yoruma açıktır. Burada psikolojik açıdan önemli olan nokta, Mustafa Kemal ve Zübeyde'nin, Mustafa Kemal için ödipal bir başarıyı simgeleyen bir "oğul"u paylaşıyor olmalarıdır. Üvey baba artık annesinin yaşamından çıkmıştı. Mustafa Kemal şimdi annesiyle yeniden yakın bir ilişki içindeydi ve Abdürrahim bu ikisi arasındaki bağın simgesi durumundaydı.⁴⁰

Abdürrahim, bir yere geldiğinde hep Zübeyde'nin yanı başındaydı. Dr. Volkan'la yaptığı görüşme sırasında, Abdürrahim Bey, adeta Zübeyde'nin "bastonu" haline gelmiş olduğunu söylemiştir.

⁴⁰ Atatürk'ün Türkiye cumhurbaşkanı olduktan sonra kızlarını evlat edindiği, ülkede yaygın olarak biliniyor olmasına karşın 1974'de Abdürrahim'in varlığından çok az kimsenin haberdar oluşu dikkate değer bir durumdur.

Abdürrahim Bey, Zübeyde'yi son derece otoriter, aşırı korumacı, Mustafa Kemal ile yoğun ilişkilere sahip bir kadın olarak hatırlar. Abdürrahim Bey'in anlattıklarına göre, Zübeyde, sık sık, ikinci kocasından oğluna saygı göstermesini istediğini söylüyordu. Mustafa Kemal, annesini ziyarete geldiğinde ya da onunla vedalaşırken, böyle durumlarda adet olan şey oğlun annesinin elini öpmesi olmasına karşın Zübeyde'yi yanağından öperdi. Bazıları onun bu davranışını çatık kaşlarla izlemiş olabilir; ancak, aile içinde bu durum Mustafa Kemal'in annesine duyduğu yoğun sevginin bir ifadesi olarak görülüyor ve hoşgörülle karşılanıyordu. Annesi Mustafa Kemal'e "Mustafam" diye hitap ederdi. Sonraları, oğlu paşa olduktan sonra, ona "Paşam" diye seslenmeye başladı.

Öte yandan, Mustafa Kemal'in diğer kadınlarla olan ilişkileri onun bu tür ilişkilerde sadakatten uzaklaşmış olduğuna işaret ediyordu. Üvey babasından ayrılmasından sonra annesiyle olağanüstü yakınlaşmış olmasına karşın, Mustafa Kemal'in sosyal yaşamı batılılaşmış Türk kadınları ve Avrupalı kadınlar üzerinde yoğunlaşmıştı. Bir yandan Beşiktaş'taki Müslüman yaşam tarzına uygun gündelik bir hayatın yaşandığı aile evinde olağan bir yaşama sahipti, diğer yandan, İstanbul'un batılılaşmış bir semti olan Pera'da oturan Madam Corinne adlı bir kadını sık sık evinde ziyarete gidiyordu. Bu semtteki insanlar Avrupalı bir yaşam sürüyor, batılı tarzları izliyorlardı. Mustafa Kemal, bu dingin çevrede farklı bir kişiliğe bürünüyordu.

Corinne, Cenova'da doğmuştu ve bir Osmanlı subayı olan Yüzbaşı Ömer Lütfi'nin dul eşiydi. Corinne'nin doktor olan babasının Osmanlı Donanması'nda bir tercüman olarak çalıştığı sanılıyor.⁴¹ Sonradan bir Türk ismi alan amcası ise Osmanlı ordusunda paşa olmuştu. Ömer Lütfi Bey Mustafa Kemal'in akademiden arkadaşısıydı. Ömer Lütfi Bey Mustafa Kemal'i Harbiye'deki 211

Abdürrahim Bey, 5 Aralık 1974'te, Dr.Volkan'la, Zübeyde ile onun ölümüne kadar geçen beraberliğine ilişkin ilk anıları hakkında uzun bir görüşme yapma önceliğini göstermiştir. Abdürrahim Bey'in böyle bir görüşmeyi kabul etmesi gerçekten incelikti, çünkü o sıralar dizinde önemli bir ağrısı vardı. Her ne kadar kökenine ilişkin herhangi bir değinide bulunmaktan kaçınmış olsa da, Dr. Volkan'a, yaşantısının ilk dönemlerini hayli canlı bir şekilde anlattı. İkinci bir görüşme fikrini kabul etmiş, fakat hastalığı ve şehir dışından gelen ziyaretçilerinin yoğunluğu nedeniyle bu vaadini yerine getirme olanağını bulamamıştı.

⁴¹ Dr. Luigi bir süre Türk hükümeti için çalışmış ve Türk vatandaşlığına geçmişti. Borak 1970, s.43.

numaralı evlerine götürerek ailesi ile tanıştırdı. Bu evde haftada bir kez klasik müzik ağırlıklı şiir ve edebiyat toplantıları düzenlenirdi. Corinne, Paris Konservatuari'nı bitirmiş başarılı bir piyanistti. İtalyanca, Fransızca ve Türkçe biliyordu. Kısa sürede arkadaş olan Mustafa Kemal ile Corinne'in Mustafa Kemal'in askeri ataşe olarak Sofya'ya gitmesinden sonra birbirlerine yazdıkları mektuplar yayınlanmıştır (Borak 1970, s.43-65). Mustafa Kemal, mektuplarını yer yer yazım hataları yaptığı Fransız dilinde yazıyordu; bazılarını ise Türkçe kaleme almıştı. Burada ilginç olan şey, kendi dilinde yazdığı zamanlar Arap alfabesi yerine Latin harflerini yeğlemiş olmasıdır. Bu, onun daha sonraları bütün Türklerin Latin alfabesi kullanmalarını istemesinin ilk işareti olarak görülebilir.

Mustafa Kemal, Corinne'e 1913'te Sofya'dan, 1915'ten Çanakkale'den, 1916 ve 1917 yıllarında bugünkü Türkiye-Suriye sınırına yakın bir merkezden yazdı. Mektuplaşmaları zamanla giderek seyrekleşmiş olmakla birlikte, ilk mektuplarında gözlenen heyecanlı hava, aralarındaki ilişkinin olağan bir arkadaşlığın ötesinde olduğuna işaret eder. Yine, Mustafa Kemal'in Corinne'e olan ilgisinin, onun baulı normları temsil eden bir kimseye duyduğu olağan ilginin ötesinde bir ilgi olduğu da açıktır. Dolayısıyla, Mustafa Kemal Sofya'ya atandığı zaman arkasında yalnızca annesini değil, aynı zamanda ilişkisinin giderek geliştiği Corinne'i de bırakmıştır.

Mustafa Kemal, Corinne'e yazdığı mektuplarda Bulgar toplumu- na uyum sağladığını bildiriyordu. Buna karşılık, kendisini onun öğretmeni yerine koyan Corinne, Fransızca'sını ilerletmiş olması dolayısıyla onu övüyordu. Corinne, onu her gün düşündüğünü yazıyordu. Bundan hoşnut görünen Mustafa Kemal, ona Sofya'da güzel kadınların olmadığını yazıyor ve onu rahatlatmak için bunun altını çiziyordu. "Hayır, Corinne, Sofya'da güzel bir kadınla karşılaşmak olanaksız" diye yazmıştı bir mektubunda. Bir diğerinde, şehirde tanınmış Parisli bir konsomatrisle tanıştığını söyledikten sonra şunu ekliyordu: "Ama, bu Parisli bayanı güzel bulmadığımı söylemeliyim." Corinne, onun Sofya'da *Novia Amerika* adlı bir gece kulübünde iki Macar kadınla tanışmış olduğunu da biliyordu; Mustafa Kemal'in tasvirinden, onların içki satış-

larını artırmak için müşterilerin masasına konuk olan türden şarkıcılar oldukları açıktı. Kadınlardan biri Almanca biliyor, diğeri ise Macarca dışında bir dil bilmiyordu. Atmosfer Mustafa Kemal'in hoşuna gitmemişti. Canı sıkılmış, kadınları kendi hallerine bırakarak arkadaşlarıyla birlikte kulüpten ayrılmıştı. Mustafa Kemal, mektubunu "Nasıl olduğunu, neler yaptığını sürekli yaz. Yürekten sevgilerle" ifadesiyle bitiriyor, mektubu Mustafa Kemal olarak imzalıyordu. Mektubu bitirirken kullandığı ifadelerden birinde, Corinne'den annesine ve kızkardeşine selamlarını iletmesini istemişti.⁴²

Mustafa Kemal'in Corinne'e yolladığı mektuplar hem onun resmi görevlerini yerine getirmekle meşgul olduğunu, hem de Bulgaristan'ın başkentinde çabucak sosyal bir çevre edinmiş olduğunu gösterir. Başında kalpağıyla üniforması içinde çekici bir görüntü sergileyen Mustafa Kemal, yakışıklı, şık bir kişilik olarak dikkati çekiyordu. Çok geçmeden en seçkin partilerde boy göstermeye başladı. Yeni çevreler edinmek ve sosyal ilişkiler geliştirmek onun askeri ataşe olarak sahip olduğu görevin bir parçasıydı. Bulgarlar, kısa bir süre önce Türklerle savaş alanında karşı karşıya gelmiş olmalarına karşın, Türklerle dostça ilişkiler geliştirme eğilimindeydiler. Uzun zaman Osmanlı egemenliği altında yaşamış olan Bulgarlar, şimdi daha önceki istilacılarına karşı karmaşık duygular içindeydiler. Kuşaklar boyunca, bütün yolların İstanbul'a çıktığını, Osmanlı yönetici seçkinlerinin karşılıklı ilişkiler konusunda yerleştirdikleri normların dışına çıkmamak gerektiğini düşünmüşlerdi. Şimdi ise, Sofya ve Bulgaristan'ın yönetici sınıfı yüzünü Batı'ya dönüyor, Avrupa'yı kendine örnek alıyordu. Sofya, giderek modern, batılı bir şehir görünümüne bürünüyordu. Bulgarlar geniş bulvarlar ve parklar inşa ediyorlar, şehrin görünümünü değiştirme konusunda hiçbir özveriden kaçınmıyor görünüyorlardı. Bu batılaşma çabasından çok etkilenen Mustafa Kemal, aynı şeyin Osmanlı şehirlerinde de yapılacağından söz ediyordu. O günlerde kafasını meşgul eden bir diğer reform, Türk kadınlarını peçeden arındırmaktı. Bulgaristan'daki Türk kadınlarının bazıları daha şimdiden peçe takmamaya başlamışlardı.

İlk kez 1962 yılında yayınlanmış olan bir dizi yazılı belge,

⁴² Bu mektup 3 Kasım 1913 tarihinde yazılmıştı.

Mustafa Kemal'in ölküleştirdiği Avrupalı kadınlarla olan ilişkileri konusunda bize daha fazla bilgi verir. Edip Erenler isminde genç bir Türk 1962 yılı başlarında Almanya'da bir trafik kazasında yaralanarak Aachen'deki St. Joseph Hastanesi'ne kaldırıldı. Burada, küçük bir çocukken anne ve babasıyla Sofya'da yaşamış olan Alman bir hemşirenin dikkatini çekti. Mustafa Kemal Sofya'dayken onların evinin bir odasını kiralamış, aileyle, özellikle de evin annesiyle çok yakın ilişkiler geliştirmişti. Edip Erenler adlı gencin bu hemşire ile karşılaşması, Mustafa Kemal'in bu hemşirenin annesine ve babasına yazmış olduğu üç mektubun keşfine yol açtı. Evin annesi, Hildegard Christianus, kiracısına Almanca ve Fransızca öğretmişti. Gelibolu'da muharebe alanından yollanmış bu mektuplara ileride değinecek, bu mektuplarla Mustafa Kemal'in Corinne'e yazmış olduğu mektupları birbirleriyle karşılaştıracğız. Mektuplaşması sırasında bu iki kadın karşısında takındığı tavır birbiriyle çarpıcı bir benzerlik içindedir.⁴³

Atatürk'ün Bulgar biyografı Parushev (1973), Mustafa Kemal'in Sofya'daki yaşantısının canlı bir tasvirini sunar; buna karşılık, onun Türk biyografı Aydemir (1969, I. Cilt) kahramanının yaşamının bu dönemini geçiştirir. Aydemir'e göre, Mustafa Kemal anılan dönemde pratik olarak siyasal sürgün konumundadır ve zamanını, daha iyi olacağını umduğu gelecek günleri bekleyerek geçirmiştir. Enver, Mustafa Kemal'in İstanbul'da olmasını istemiyordu ve *İttihat ve Terakki* liderliği onun yönelttiği sürekli eleştirilerden bıkmıştı. Mustafa Kemal'in dilini tutmayı reddetmesi onun Sofya'ya yollanmasıyla sonuçlanmıştı. Mustafa Kemal, Sofya'da *İttihat ve Terakki* liderlerini ve onların Almanya'ya yönelik yaklaşımını eleştirmeyi sürdürdü. Enver, Osmanlı İmparatorluğu'nu Almanya'ya yaklaştırmaya başlamıştı. Osmanlı ordusunun üst kademelerinin her yerinde Alman subaylarına rastlanılıyordu. General Otto Liman von Sanders, halihazırda Osmanlı askerleri üzerinde komuta yetkisine sahipti.⁴⁴ Mustafa Kemal, Almanların yaklaşan savaştan zaferle çıkacağından kuşkuluydu. Bu kaniya ilk olarak

⁴³ Mustafa Kemal'in Hildegard Christianus'a yazdığı mektupların bazıları *Tarihin Sesi* (1962) adlı derginin birinci ve ikinci sayılarında yayınlandı. Ardından bu dergi çıkmaz oldu ve böylece diğer mektupların yayınlanması gecikti. Bütün mektuplar daha sonra bir kitap halinde yayınlandı. Bkz., Terzioğlu, 1964, s.112-25. Ayrıca Bkz., Borak, 1970, s.66-77.

⁴⁴ Liman von Sanders 1855'te doğdu ve 1929'da öldü. İlk olarak, Osmanlı hizmetindeki tüm Alman subayların üstü olarak Birinci Osmanlı Ordusu'nun komutan-

Fransa'daki askeri manevraları izlediği sıra varmıştı. Almanya'nın savaştan galibiyetle çıkması durumunda Osmanlı İmparatorluğu tamamen Alman egemenliği altına girecekti. Almanya'nın savaşı kaybetmesi durumunda ise imparatorluk hemen her şeyini yitirmiş olacaktı.

Mustafa Kemal'in eleştirileri, onun Eylül 1914'te İstanbul'daki bir arkadaşına yazdığı mektupta doruğa çıkıyordu.⁴⁵ Mektubunda, "İstanbul'dakilerin" (muhtemelen bununla Enver'i kastediordu) ihtiyatsız tutumunu son derece sakıncalı buluyor, siyasal ve askeri gelişmelerin odağından uzakta bir şehirde bulunuyor olmaktan duyduğu kişisel üzüntüden söz ediyordu. Bununla birlikte, Bulgaristan'da geçirdiği 14 Ekim 1913 ile 7 Kasım 1914 günleri arasında kalan dönem içinde Mustafa Kemal pek de yalnızlık çekmedi. Kendini bir dizi Avrupalı kadının hayranlığını kazanmaya verdi; onlarda uyandırdığı hayranlık, özsaygısını çok büyük ölçüde artırdı. Hatta, Bulgar Kralı Ferdinand, gelişinin üzerinden iki hafta kadar sonra Sofya'da Mustafa Kemal'le karşılaştığında, ona duyduğu saygıyı dışa vuran bir jestte bulundu. O günlerde opera binasında *Carmen* sahneleniyordu. Mustafa Kemal bu operayı izlemeye gitti. Bu, izlediği ikinci operaydı.⁴⁶ Oyun arasında Kral Ferdinand yakışıklı, genç Türk askeri ataşesini kendi locasına davet etti ve ona operayı nasıl bulduğunu sordu. Mustafa Kemal, soruyu, operayı mükemmel bulduğunu söyleyerek yanıtladı. O gala akşamı Mustafa Kemal üzerinde derin bir etki yarattı. Bu etki, yıllar sonra, onun Türkiye cumhurbaşkanı olarak himayesinde gerçekleştiren zengin dekorlu operavari bir oyunun sahnelenmesinde kendisini dışa vuracaktı.

Kral Ferdinand ile ikinci karşılaşması da Mustafa Kemal'i derinden etkiledi. Mustafa Kemal, Sofya'nın önde gelen kadınlarından Sultan Raşa Petrov'un gözdelelerinden biri olmuştu. Raşa Pet-

liğine getirildi. İngiltere ve Fransa gibi diğer devletler Almanya'nın Osmanlı ordusunu kendi kontrolüne alacağından korku duymaya başlayınca, Liman von Sanders'e danışmanlık görevi verildi. 1913 ile 1918 yılları arasında Osmanlı Ordusu'na danışman olarak hizmet etti ve gerçekte 1915'te Gelibolu'da, 1918'de Suriye ve Filistin'de Osmanlı ordularına komutanlık etti. Bkz., Liman von Sanders, 1927.

⁴⁵ Bu mektup, daha sonra Aydemir ile röportaj yapacak olan Dr. Tevfik Rüştü (Aras)'ye yazılmıştı. Bkz., Aydemir, 1969, I. Cilt, s.194.

⁴⁶ Parushev 1973, s.79'a göre, Paris'te olduğu sıra bir opera oyununu izlemişti.

rov onu sarayda bir maskeli baloya davet etti. Mustafa Kemal, İstanbul'dan, özel başlık ve kılıcıyla birlikte bir yeniçeri üniforması getirtti. Yeniçeriler, Padişah I. Murat döneminde (1362-89) oluşturulmuş seçkin Osmanlı askerlerinden kurulu bir birlikti ve Yeniçeri Ocağı ancak kurulduktan beş asır kadar sonra, reformcu padişah II. Mahmut tarafından 1826'da dağıtılabildi. Bunların giysileri son derece göz kamaştırıcıydı ve Mustafa Kemal balo için bundan daha iyi bir tercihte bulunamazdı. Burada, yeniçerilerin başlangıçta savaşta esir düşmüş Hristiyanlardan, daha sonraları ise, başta Balkanlar olmak üzere Osmanlı topraklarında yaşayan Hristiyan nüfus içinden zorla askere alınan erkekler arasından devşirildiğini ilginç bir not olarak belirtmek yerinde olur. Mustafa Kemal'in yeniçeri üniforması içindeki fotoğrafı son derece etkileyicidir. Baloya katılanlar gecenin geç saatlerinde sona eren eğlencenin ardından maskelerini çıkardıklarında, Kral Ferdinand ilginç giysisi ve kusursuz görünümü dolayısıyla Mustafa Kemal'i kutladı ve o gecenin şerefine kendisine gümüş bir sigaralık hediye etti.⁴⁷

Sofya'da bulunduğu günlerde Mustafa Kemal'in ismi Bulgar savaş bakanının en küçük kızı ile birlikte anılır olmuştı, ancak Mustafa Kemal Corinne'e yolladığı mektuplarda bu ilişkiden hiç söz etmemiştir. Askeri ataşe olarak Mustafa Kemal'in General Kovaçev'le tanışması gayet olağandır; Mustafa Kemal zaman içinde generalin kendisi gibi Makedonyalı olan karısıyla da tanışacaktır. Ayrıca generalin kızlarıyla da tanıştırılmış, Türkçe'nin sık sık konuşulduğu bu evin düzenli ziyaretçilerinden biri olmuştur. Generalin kızlarının en büyüğü evliydi, fakat kısaca Miti olarak çağrılan en küçük kız Dimitriana evli değildi. Mustafa Kemal kızla çok yakından ilgileniyordu. Miti çok hareketli bir gündelik yaşama sahip olmasına rağmen, genç ve heyecan verici askeri ataşeye ayıracak zamanı memnuniyetle yaratıyordu. Anne ve babası ikisinin dışarıya birlikte çıkmasına izin veriyorlardı. Bu, Mustafa Kemal açısından batılı bir davranış tarzıydı çünkü İstanbul'da dahi genç Müslüman erkekler şehirde henüz evli olmayan iyi aile kızlarıyla yan yana görülmezlerdi. Mustafa Kemal'in benimsediği başkaca batılı normlar da vardı. Örneğin, Sofya'da Osmanlı kal-

⁴⁷ Mustafa Kemal Kral Ferdinand'ın jestini hiçbir zaman unutmadı. Yıllar sonra, Kral sürgündeyken, ona altın bir sigaralık gönderdi, Kinross 1965, s.74.

pağı yerine Avrupa tarzı bir şapkayı yeğliyordu ve Miti ile birlikte olmadığı zamanlar dahi şapka giymeyi kalpak takmaya tercih ediyordu. Bu, Türkiye’de ileride gerçekleştireceği şapka reformunun habercisi olarak görülebilir.

Miti ve Mustafa Kemal sık sık buluşuyor, dansa ya da parklarda dolaşmaya gidiyorlardı. Mustafa Kemal Miti ile evlenmek istedi; Miti de aynı arzudaydı, fakat kızın anne ve babası böyle bir evliliği uygun bulmadılar. Bunu, davetli oldukları Osmanlı elçiliğindeki bir baloya katılmamak suretiyle dolaylı olarak bildirdiler. Zaten, Hristiyan bir kızın Müslüman bir erkekle evlenmesi düşünülemeyecek bir olay olarak görülüyordu. Mustafa Kemal’in Bulgaristan’da büyükelçi olarak görev yapan arkadaşı Fethi de aynı şekilde reddedilmişti. Fethi, General Petrov’un kızına aşıkta, fakat General böyle bir evliliği uygun görmemiş ve bunu şu sözlerle dile getirmişti: "Kızımın bir Türk ile evlendiğini görmektense başımı kendi ellerimle kesmeyi yeğlerim."

Bir kızın talibi olarak yaşadığı bu reddedilme Mustafa Kemal’in özgüvenini derinden sarstı. Bununla birlikte, bu olay üzerine kara kara düşünüp yazıklanmaya pek zaman bulamadı. Birinci Dünya Savaşı’nın patlak vermesi onun İstanbul’a dönmesini gerektirdi. Fakat, bu aşkın Mustafa Kemal’de açtığı yara, Gelibolu’daki kahramanlığının herkesçe kabul edilmesinden sonra tekrar Sofya’ya döndüğü zaman kısmen kapanacaktı.⁴⁸ Çift Sofya’da yeniden buluştu; muhtemelen hâlâ birbirlerini seviyorlardı, ama kaçınılmaz yazgılarını kabullendiler ve bir daha görüşmek üzere ayrıldılar. Eldeki bazı kanıtlar, bundan dört yıl sonra Dimitriana’nın İstanbul’a gitmeye çalıştığını, ancak Bulgar cephesinin çöküşünün onun İstanbul’a gitmesini engellediğini gösteriyor. Dimitriana daha sonraları bir Bulgar milletvekili ile evlendi. 1965 yılında dul bir kadın olarak Sofya’da yaşıyordu. Yıllarca uzaktan Atatürk’ün başarılarını takip etti, gazetelerden ve dergilerden kestiği fotoğraflarını biriktirdi ve onun görece erken ölümünü büyük bir üzüntüyle karşıladı (Prushev 1973, s.91).

⁴⁸ Mustafa Kemal o zaman Sofya’da yalnız altı hafta kalmıştı. Parushev 1973, s.91.

ÖLÜMSÜZLÜĞÜN BILLURLAŞMASI

Mustafa Kemal Sofya’da sürgündeyken, Enver bir kuyruklu yıldız hızıyla yükseliyor, terfi üzerine terfi alarak paşa ve harbiye nazırı konumuna geliyordu. İktidar ve otoriteyi temsil eden tüm simgeleri toplayan Enver, imparatorluğun birinci adamı oldu ve orduyu yeniden yapılandırmaya girişti. Osmanlıların incinmiş gururunu onaracak fantezilerini gerçekleştireceğinden emindi.

Enver’e karşı derin bir kıskançlık duygusu içinde olan Mustafa Kemal, her şeye rağmen bir mektup yazarak harbiye nazırı olması ve orduda başlattığı ıslahat çalışması dolayısıyla Enver’i kutladı. Her ikisi de hemen hemen aynı yaşta olmakla birlikte (otuz dört), Mustafa Kemal, Enver ile arasındaki mesafenin çok açılmış olduğunu biliyor ve bundan derin bir üzüntü duyuyordu. Enver hem bir paşa, hem de sarayın damadı iken, nihayet terfisi gerçekleşmiş olan Mustafa Kemal ise yalnızca bir yarbaydı. Yaşantısının bu aşamasında geleceğe ilişkin ümitlerini yitirmiş görünen Mustafa Kemal’in ordudan ayrılarak öğretmen olmayı ya da ticarete atılmayı düşünmeye başladığı söylenir. Bundan sonra kadınların taparcasına hayran oldukları bir erkek olmakla teselli bulabilir, en azından simgesel düzeyde, Enver’e karşı hissettiği yıpratıcı kıskançlık duygusundan uzaklaşabilirdi. Fakat bu yersiz planlarından hiçbirisini gerçekleştirmedi ve orduda kalmaya devam etti. Mustafa Kemal, günün birinde Osmanlı imparatorluğu’nun kurtarıcı olma konusunda sahip olduğu umutları korumayı sürdürdü. Geniş çaplı ve uzun bir savaşa girişmenin Osmanlı Devleti üstünde olumsuz etkiler yaratacağına inanıyor, bu inancını açıkça dile getiriyordu. Enver’in Almanlara gösterdiği yakınlık ve onlara duyduğu hayranlık, Mustafa Kemal’in alaylı küçümseme eleştirilerinin hedefi olmaya devam etti.

Enver’in harbiye nazırı olarak elde bulundurduğu konum, gıpta edilecek bir konum değildi. Osmanlı ordusu Balkan savaşlarında ciddi başarısızlıklara uğramış ve bu savaşlardan hatırı sa-

yılır derecede zayıflamış olarak çıkmıştı. Enver'in orduda bir yeniden inşa sürecini başlatması zorunluydu ve bu konuda yalnızca Almanya'nın desteğine sahipti. İngiltere ve Fransa, Osmanlı İmparatorluğu ile herhangi bir ittifaka girmeyi halihazırda reddetmiş bulunuyorlardı.⁴⁹ Bu durum, Osmanlıları önemli derecede artan bir Rus tehdidiyle yüz yüze bıraktı. Enver, ortada Almanya'nın Ortadoğu'da yayılmacı emellere sahip olduğuna işaret edecek belirtiler olmadığı kanısına varmıştı. Rusya'yı Balkanlar'da dengeleme konusunda Almanya'ya dayanılabilirdi; böylece Osmanlıların kendilerini daha büyük bir gayretle Ruslara karşı kendi doğu cephelerini sağlamlaştırma işine vermeleri mümkün olacaktı. Almanya ile kurulacak bir ittifak aynı zamanda, Osmanlılara Avusturya'nın Balkanlar'daki yeni emellerini sınırlandırma olanağı da verecekti.

Rusya, General Liman von Sanders'e Osmanlı ordusu üzerinde yetkiler tanınmasını şiddetle protesto etti. Osmanlı ordusunun yeniden canlandırılmasını ve Almanya'nın Osmanlı İmparatorluğu'na derinden nüfuz etmesini kendi güvenliğine karşı ciddi bir tehdit olarak gören Rusya, güçler dengesinde kendi aleyhine olacak olası bir değişikliği engellemek üzere giriştiği müttefik arama faaliyetiyle İngiltere ve Fransa'ya yaklaştı. Rusya'nın hissettiği güvensizlik duygusu öylesine yoğundu ki, 1914 yılı Haziranında, 1907'de İngilizlerle İran'da tarafsız bir bölge oluşturulması konusunda varılmış mutabakata işlerlik kazandırmaya hazır olduğunu İngiltere'ye bildirdi. Rusya buna karşılık olarak, İngiltere'den bir Alman saldırısı karşısında kendisine destek vermesini talep ediyordu.

Büyük devletler arasındaki rekabet uluslararası ortamı zehirler, fakat büyük ve güçlü devletler arasındaki ilişkilerde olduğu gibi, daha küçük devletlerin hareketleri de olayların akışını belirleyebilir. Sırbistan'ın Avusturya'ya karşı duyduğu giderek derinleşen nefret bu olgunun en iyi örneklerinden biridir. Avusturya'nın 1908'de Bosna ve Hersek'i ilhak etmesi resmi, yarı resmi, hatta kimi gizli nitelikte çeşitli Balkan örgütlerinin kurulmasına

⁴⁹ İngiltere, 1882 yılında Mısır'ı işgal ettikten sonra, Orta Doğu politikasını boğazlardan ziyade Mısır üzerinde inşa etmeye karar vermişti. Fransa ise, Almanya karşısında duyduğu korku yüzünden Rusya ile yakınlaşma içine girmişti. İngiltere Fransız-Rus ittifakı içine çekilecek ve böylece Üçlü İttifak kurulacaktı.

yol açmıştı.⁵⁰ Ya Birlik Ya Ölüm Derneği⁵¹ adlı örgütün üyeleri arasında çok sayıda subay da vardı; bunlar, çok sayıda teröristi eğittikten sonra Arşidük Franz Ferdinand'a karşı bir suikast planlayan ve bu planı 28 Haziran 1914'te Saraybosna'da yaşama geçiren kendilerini davaya adanmış aşırı milliyetçi subaylardı.

Habsburg tahtının veliahdı olan Arşidük Ferdinand'ın Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun etnik azınlıkları arasındaki karmaşık ilişkilerde Macarlara karşı bir karşı denge olarak Hırvatlara destek vermesi, Sırbistan'a ve birleşik bir güney Slav devleti umutlarına yönelik bir tehdit olarak görüldü.

Sırbistan ile suikast arasında çok yakın bir ilişki vardı. Suikast planını hazırlayan kişi, Sırbistan Genelkurmay İstihbarat Servisi başkanıydı ve Sırp gümrük memurları suikastı gerçekleştiren grubun sınırı geçip Bosna'ya girmesine yardımcı olmuşlardı. Suikastın gerçekleşmesinden sonra Sırp hükümeti aşırı milliyetçiler üzerindeki kontrolü kaybetti. Arşidük Franz Ferdinand'ın öldürülmesi, Avusturya-Macaristan'ın 23 Temmuz günü Sırbistan'a verdiği ultimatomla⁵² sonuçlanan bir dizi olayın başlamasına yol açtı. Rusya Sırbistan'ın ezilmesine göz yumamazdı ve Almanya Avusturya'ya destek vermek üzere harekete geçti. Ultimatomu karşı Sırp cevabı uzlaşmacıydı. Ne var ki, Avusturya bunu reddetti ve 28 Temmuz'da Sırbistan'a savaş ilan etti.

Karşılıklı savaş ilanları sonrasında, savaşın yalnızca Avusturya ve Sırbistan arasındaki çatışmayla sınırlı tutulması zordu. Rusya 25 Temmuz'da kısmi seferberlik içine girdi; bundan bir hafta sonra Çar tam seferberlik emrini verdi. Bundan bir gün sonra Almanya Rusya'ya karşı savaş ilan etti. Alman savaş planı, hem Rusya'ya hem de Fransa'ya karşı eşzamanlı savaş öngörüyordu. 3 Ağus-

⁵⁰ Söz konusu ilhak, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun bir parçası duruma gelmektense kendi milliyetçi emellerini gerçekleştirmeyi arzulayan Sırp ve Güney Slavları tarafından kınandı.

⁵¹ Kara El olarak da bilinen Ya Birlik Ya Ölüm Derneği 1911 yılının Mayıs ayında kuruldu; 1914 yılına gelindiğinde örgütün çoğu Sırp ve Güney Slavı olan 2500 üyesi vardı.

⁵² Sırp hükümetinden Sırp yanlısı ajitasyon faaliyetlerini durdurması istendi. Avusturya-Macaristan karşıtı ajitasyonun bastırılması, belli subayların ordudan uzaklaştırılması ya da tutuklanması, gizli örgütlerin dağıtılması ile ilgili olarak açıkça ifade edilmiş on talep bulunuyordu ve komplocu faaliyetlerin kökünün kazınması konusunda Avusturya-Macaristan'ın soruşturma yapma hakkında sahip olduğu belirtiliyordu.

tos'ta Almanya Fransa ile savaşa girdi ve bu durum Belçika'nın işgalini gerektirdi. Almanya'nın Belçika'nın tarafsızlık statüsünü ihlal etmesi İngiltere'yi de 4 Ağustos'ta çatışmanın içine soktu.

Kendi arka bahçesi sayılan bölgede savaş giderek kızışırken, Osmanlılar hâlâ savaşa hazır durumda değillerdi. Osmanlı kabinesi izlenecek en iyi siyasetin hangisi olduğu konusunda net bir fikre varmış değildi. Cemal Paşa İngiltere ve Fransa ile bir ittifak kurulmasından yanaydı, fakat teklifi reddedilmişti. Enver, Almanya ile bir anlaşma imzalanması konusunda inisiyatifi ele aldı. Başlangıçta, Almanya ile 2 Ağustos 1914'te gizli bir anlaşmanın imzalanmasıyla sonuçlanacak karşılıklı görüşmeler yapıldığından yalnızca Enver, Talat ve aralarında Sadrazam Sait Halim'in de bulunduğu birkaç kişi haberdardı. Enver, Almanya ile ittifakın Osmanlıların çıkarına olan bir şey olduğu kanısındaydı, çünkü bu ittifak Rusya'ya karşı kendilerine destek sağlıyordu. Enver, anlaşma imzalandıktan sonra, Cemal Paşa ve diğerlerini buna uygun hareket etmeye ikna etti.

Osmanlıların pek de gönüllü olmaksızın yaptıkları bu ittifak anlaşması, Osmanlılara, yalnızca Almanya'nın Avusturya'ya yardım etmesi sonucu Almanya ile Rusya arasında bir savaşın patlak vermesi durumunda Almanya'nın yanında yer alması sorumluluğunu yüklüyordu. Söz konusu anlaşma gizli tutulurken, Osmanlı yönetimi 3 Ağustos'ta orduya tam seferberlik emrini verdi. Aynı gün, İngilizler, bir İngiliz tersanesinde Osmanlı donanması için yapılmış iki savaş gemisine bunların Alman kontrolü altına geçebilecekleri korkusuyla el koydu.

Osmanlılar *Goeben* ve *Breslau* adlı iki Alman savaş gemisine sığınma hakkı tanıyınca Osmanlı-İngiliz ilişkileri daha da gerginleşti. Amiral Souchon komutasındaki bu iki gemi Akdeniz'de dolaşıyorlardı ve Kuzey Afrika limanlarını bombalamışlardı. Üstün bir İngiliz-Fransız ortak deniz kuvveti tarafından takip edilen bu gemiler Türk sularına kaçtılar. Osmanlılar Alman gemilerinin boğazlardan geçmesine izin verdiler; bu, hem Osmanlıların tarafsız konumunu, hem de sadece barış zamanı Osmanlıların savaş gemilerine boğazlardan geçiş hakkı tanımasını düzenleyen uluslararası anlaşmaları ihlal eden bir davranıştı. Osmanlılar, 11 Ağustos'ta *Goeben* ve *Breslau* gemilerini "satın alarak" uluslararası anlaşmalara bağlılık sorununun üstesinden gelme yoluna gitti-

ler. Mürettebatları da dahil olmak üzere *Yavuz Sultan Selim* ve *Midilli* isimleri verdikleri bu gemileri 16 Ağustos'ta Osmanlı donanmasına dahil ettiler ve Osmanlı filosunu Amiral Souchon emrine verdiler.

Osmanlı-Alman gizli ittifakına ve Alman savaş gemilerinin Osmanlı sularındaki varlığına rağmen, Enver Almanya'nın yanında savaşa girmeyi resmen ilan etme konusunda heyet-i vükelâyı ikna etmeyi henüz başaramamıştı. Enver, tek taraflı bir kararla Amiral Souchon'a Karadeniz'e açılması ve mümkünse Rus savaş gemileriyle sıcak temas kurması emrini verdi; ancak, böyle bir emrin sonuçlarından büyük bir korku ve telaşa kapılan heyet-i vükelâ 19 Eylül'de Enver'i bu karardan vazgeçmeye zorladı. Liman von Sanders ve Souchon Osmanlı İmparatorluğu'nu savaşa sokması için Enver üzerindeki baskılarını artırdılar. İstanbul'daki Alman büyükelçisi Wangenheim Osmanlıların savaşa hazır olmadıkları kanısındaydı ve bu düşüncesiyle heyet-i vükelânın bazı üyelerinin duygularını yansıtmış oluyordu. Bunun üzerine, boğazların savunmasını güçlendirmek üzere Almanya'dan savaş gereçleri, asker ve danışman getirtildi; ayrıca mali destek sağlandı. İstanbul'a palyaçoluk yapmaya gelmediğini söyleyen Souchon'un ısrarı üzerine, bakanlar kurulu ona filonun bir kısmını alarak manevralarda bulunmak üzere Karadeniz'e açılması iznini verdi. 25 Ekim'de Enver kendi inisiyatifi ile, Souchon'a yazılı bir direktif göndererek Karadeniz'e "bütün filo"yu götürmesini ve "uygun bir fırsat" bulması durumunda Rus gemilerine saldırmasını istedi (Trumpener 1968, s.54).

Yazılı bu yetkiyle donanmış olan Souchon ve filosu iki gün sonra Karadeniz'e açıldı. 29 Ekim sabahı Odessa ve diğer Rus limanları bombalandı. Dört gün sonra Rusya, Osmanlı İmparatorluğu'na savaş ilan etti. İngiliz Dışişleri Bakanı Sir Edward Grey, Osmanlıların kendi yıkımlarını kendi elleriyle hazırlamak niyetinde olduklarının işaretini verdiklerini düşündü ve "*her ne olursa olsun bunun sonuçlarına katlanmayı tam olarak hak ettikleri*" sonucuna vardı (Grey 1952, 2. Cilt, s.190).

Olayların gelişimi, Mustafa Kemal'in Enver'in liderlik yeteneği konusundaki kuşkularını doğruladı. Savaşın patlak vermesinden önce Mustafa Kemal, Almanlara duyduğu derin güvensizliği açıkça ifade etmişti, fakat savaşın ilan edildiği o koşullarda Al-

manlarla işbirliği yapmaya ve kendisine verilecek her görevi yerine getirmeye hazırdı. Bir yarbay olarak Mustafa Kemal'e bir alayı komuta etme görevi verilebilirdi, ancak Enver onun Sofya'daki görevini bırakıp payitahta gelmesini istemedi. Mustafa Kemal'e hemen Bulgarlardan silah ve cephane temin edilmesi gibi önemsiz görevler verdi, ancak onun askeri komuta düzeyinde bir görevle getirilmesi konusunda yapılan baskıları dizginledi.

Kendisine aktif askeri görevler verilmesini sağlayacak emirlerin sabırsızlığı içinde olan Mustafa Kemal kiralamış olduğu odadan ayrıldı, beklediği emir gelir gelmez hemen ülkeyi terk etmek için elçilik binasına taşındı. İstanbul'daki liderliğin Sofya'da görevi başında kalmasının ne kadar önemli olduğu konusunda çeşitli bahanelerle onu sürekli devre dışında bırakması karşısında Mustafa Kemal'in hissettiği şey derin bir çaresizlik duygusuydu. Olayların bu şekilde gelişmesini sağlayan gerçek kişinin başta gelen rakibi Enver olduğunu, komutanlık konusundaki yazgısının Enver'in iki dudağı arasında bulunduğunu biliyordu ve bu durum onun depresif ruh halini daha da derinleştiriyordu. Umut-suzluğa kapılan Mustafa Kemal, oturup Enver'e bir mektup yazdı: *"Eğer birinci saf subayın olmak yetkililiğinden mahrum isem, kanaatiniz bu ise, lütfen açık söyleyiniz"* (Aydemir 1969, 1. Cilt, s.126). Enver bu mektuba karşılık vermedi.

Enver'in kibirliliği o günlerde daha önemli meseleler üzerinde yoğunlaşmıştı. Enver'in kendi benliğine ilişkin sahip olduğu görkemlilik duygusu Mustafa Kemal'inkinden daha bariz değildi ama onunkinden çok daha kontrolsüzdü. Mustafa Kemal'in sahip olduğu gerçekçilik eğilimi, onun koşulları daha nesnel, daha zekice değerlendirmesini sağlıyordu. Olağanüstü başarılarla erişme arzusu ile o anın gerçekleri konusunda dengeli değerlendirmeler yaparak yeri geldiğinde geri adım atmasını biliyordu. Kendisinin bu konudaki yeteneğinin babasıyla olan ilk ilişkileriyle oldukça karmaşık bir biçimde ilintili olduğuna inanıyoruz. Annesinin uzun bir zamana yayılan ve onun çok küçük yaşlarda yitirmiş olduğu çocuklarına ilişkin imgeleri canlı tutmasına neden olan kederli hali, Mustafa Kemal'de zamanından önce gelişmiş bir özerklik duygusuna yol açmıştı. Annesine haber vermeden askeri okul sınavlarına katılması, kahramanca bir tavırla Suriye'deki görevini izinsiz terk ederek Selanik'e gidişi bunun kanıtları olarak görülebilir.

Sözünü ettiğimiz bu zamanından önce gelişmiş özerklik duygusu ile, onun kendisine ve ülküleştirilmiş baba imgesi de dahil olmak üzere yaşamında önemli yere sahip diğerlerine ilişkin ülküleleştirilmiş imgelere dört elle sarılma eğilimi birbirine paralel gelişti. Mustafa Kemal'in imgeleminde, babası Ali Rıza ülkesinin sınırlarını kollayan cesur bir adam olarak görünüyordu; bu imge, kaynağını, Ali Rıza'nın Yunan çetecilerine karşı zor şartlar altında ormanlarda geçirdiği yıllardan ve aile içinde o güç yıllara ilişkin olarak anlatılan öykülerden alıyordu. Söz konusu tecrübeler, Mustafa Kemal'e, dış dünyadaki sınırların ve bireysel düzeydeki kısıtlanmışlığını kabullenme yeteneği kazandırdı. Böylece, Mustafa Kemal'de kendi görkemli benlik duygusundan kaynaklanan coşkun, atılgan itkilerini kontrol etme ve bunları sınırlandırma becerisi gelişti. Öte yandan Enver ise, kendisine Napolyon'u örnek almıştı. Mustafa Kemal, bir eyleme girişmeden önce oturup gerçekçi bir plan yapmamasının, Napolyon'un gerilemesine ve nihai olarak yaşadığı sürgüne yol açtığını düşünüyordu. Enver'in düşleri sınır tanıımıyordu. Rusları yenilgiye uğrattıktan sonra İran ve Hindistan'a girecekti. Buralarda yaşayan Müslümanları İngilizlere karşı ayaklanmaya kışkırtacağını, böylece ikinci bir Büyük İskender olacağını sanıyordu!

Dünya fatihleri, ister Napolyon'a ister İskender'e benzer bir karakterde olsunlar, ilkin fetihler gerçekleştirmek zorundadırlar. Enver, Transkafkasya'da Ruslara karşı askeri bir harekâta girişme fırsatının doğmuş olduğunu düşündü. İçsel fantezileri ile dışsal gerçekliği kendince örtüştüren Enver, 6 Aralık 1914'te doğuya gitmek üzere İstanbul'dan ayrıldı. Başlangıçta, dağlık Kafkasya bölgesinde Ruslara karşı dikkate değer saldırılar gerçekleştirildi. Ardından, 15 Ocak 1915'te, bastıran kar ve dondurucu soğuk Osmanlıların başlangıçta zafer gibi görünen ilerleyişini ilkin yenilgiye, ardından topyekûn bir felakete dönüştürdü. Düşmanın saldırısı ve kış, Enver'in 90 bin kişilik ordusunu yaklaşık 12 bin kişiye düşürdü. Bu yıkım, Napolyon'un yaklaşık yüz yıl önce, 1812'de, olağanüstü güç kış koşullarında Rusya'da uğradığı bozgunundan farklı değildi.

Kafkasya'nın sarp dağlarında dağılıp parçalanan düşlerinden vazgeçen Enver, Osmanlı Üçüncü Ordusu'nun komutasını yarıdımçılarından birine devrederek süratle İstanbul'a döndü. Uğranı-

lan bozgun kamuoyundan gizlendi; Enver, "*düşmana iyi bir ders verdiğini*" söyleyerek gerçeğin üstünü örtmeye çalıştı. Ne var ki, sansür gerçeğin su üstüne çıkmasını önlemeye yetmedi. Neticede alınan yenilginin boyutları herkesçe bilinir hale geldi. Bir Osmanlı şairi olan Süleyman Nazif, durumu kısa ve özlü bir biçimde yorumladı: "*Enver Paşa, Enver Paşa'yı öldürdü*". Enver'in artık imparatorluğun kahramanı ve önde gelen Osmanlı kadınlarının taptığı erkek olmadığı çok açıktı. Narsisist kişiliğinin aldığı bu ağır darbe, Enver'in özde ve üslup olarak daha diktatörce bir tutum takınmasına neden oldu. Jön Türkler, artık gençliklerini yitmişlerdi.

Enver'in sonu felaketle biten bir askeri harekâtan geri döndüğü, Mustafa Kemal'in batılı ve batılılaşmış kadınlardan uzaklaşarak bütün dikkatini kendisine verilecek askeri bir görev üzerinde yoğunlaştırdığı bu koşullarda, bu iki rakip birbirleriyle İstanbul'da karşılaştılar. Mustafa Kemal, bir dizi oyalamayla uzun süre Sofya'da tutulduktan sonra, nihayet On dokuzuncu Tümen'in komutanlığını üstlenmek üzere İstanbul'a çağrıldı. Bir gün Enver'le karşılaşan Mustafa Kemal, bitkin göründüğünü söyleyerek Enver'in üzüntüsünü paylaşmak istedi; Enver yorgun olmadığını söyledi. Mustafa Kemal neler olup bittiğini sorduğunda ise, "*Çarpıştık, o kadar*" şeklinde karşılık verdi. Doğu'daki durumun ne olduğunu merak edip soran Mustafa Kemal'e verdiği yanıt çok basitti: "*Çok iyidir*" (Aydemir 1969, 1. Cilt, s.224). Enver'in huzursuzluğunu hisseden Mustafa Kemal konuyu değiştirdi; ancak, onun rakibini o halde görmekten memnuniyet duymuş olduğunu düşünmek için elde hayli sebep var.

Enver ile yaptığı aynı sohbet sırasında Mustafa Kemal, kendi tümeniyle ilgili sorular da sordu. Kendisinin On dokuzuncu Tümen'in komutanlığına getirilmesi emrini Enver'in vermiş olduğunu zaten öğrenmişti. Ne var ki, bu hayali tümenin nerede olduğunu bilen yoktu ve Mustafa Kemal, tümeni hakkında bilgi edinmek için her soru soruşunda kendini bir sahtekâr gibi hissetmeye başlamıştı. Enver'e tümenini nerede bulabileceğini, tümenin hangi kolorduya bağlı olduğunu sordu. Enver, Genelkurmay Merkezi'nde General Liman von Sanders'i bulmasını ve ona danışmasını söyledi.

Mustafa Kemal Genelkurmay'da aynı boş bakışlarla karşılaştı. Görüldüğü kadarıyla ortada On dokuzuncu Tümen diye bir bir-

lik yoktu. Nihayet Liman von Sanders'in odasına alındı, fakat o da bu konuda kendisine yardımcı olamadı. Bu arada Liman von Sanders Mustafa Kemal'e Bulgaristan'ın ne durumda olduğunu, Bulgarların savaşa girip girmeyeceklerini sordu. Mustafa Kemal, kendisine özgü açıksözlülükle, Alman generaline Bulgarların Almanya'nın savaştan başarıyla çıkacaklarına inanmadıklarını söyledi. Kendisinin de bu fikirde olduğunu söylediğinde görüşme hemen sona erdi.

Oturup Anlaşma Devletleri'nin taarruzunu beklemek istemeyen Enver, Osmanlıların ve Almanların birlikte Firavunlar döneminden beri geleneksel bir istila yolu olan Sina Yarımadası üzerinden Mısır'a bir saldırı düzenlemeleri fikrini teşvik etti. Cemal Paşa komutasındaki Türk birlikleri İngilizleri gafil avladı; ancak takviye güçlerle karşı saldırıya geçen İngilizler Türk birliklerini geri püskürttüğünde çok az asker Süveyş Kanalı'nın diğer yakasına geçebildi. Böylece, Enver'in ikinci büyük askeri kumarı da başarısızlıkla sonuçlanmış oldu.

Mustafa Kemal'in sabır ve ısrarcılığı meyvesini verdi ve Mustafa Kemal On dokuzuncu Tümen'in Tekirdağ bölgesinde henüz kurulmakta olan bir tümen olduğunu keşfetti. Tümenin kuruluşu tamamlandığında, tümene ait ordugah Şubat 1915'te Gelibolu Yarımadası üzerindeki Maydos'ta (bugünkü Eceabad) oluşturuldu. Anlaşma Devletleri'nin Osmanlı İmparatorluğu'na nereden saldıracakları konusunda çok farklı fikirler vardı. Boğazın batı kıyısındaki Gelibolu, muhtemel hedeflerden biri durumundaydı.

Ortadoğu'da inisiyatif artık Anlaşma Devletleri'nin elindeydi. Bütün cephelerde muazzam bir yük altına girmiş olan Rusların rahatlaması için ikinci bir cephe açılması konusunda Anlaşma Devletleri üzerindeki baskı giderek artıyordu. Ruslara destek olunması için bir şeyler yapılması gerekiyordu. Bu, Osmanlılara karşı bir saldırı olabilirdi. İngiliz Savaş Bakanı Lord Kitchener ve Bahriye Nazırı Churchill, bu konuyu ilkin 1914 yılı Aralık ayı sonlarında, ardından 2 Ocak 1915'te ele almışlardı. Kitchener uygun hedefin Çanakkale Boğazı olduğunu söylüyordu. Boğaza zorla girildikten sonra İstanbul üzerine yürümek üzere askerler karaya çıkarılabilirdi; bu esnada Karadeniz yoluyla Ruslarla doğrudan bir iletişim kurularak Osmanlı İmparatorluğu savaş dışı bırakıla-

bilirdi. Alman donanmasına karşı kullanılamayacak kadar yaşlı İngiliz savaş gemileri bu iş için kullanılabilirdi. Ayrıca, bir tek tümenin bulunduğu Gelibolu Yarımadası'nın savunmasının çok zayıf olduğu da dikkate alınmıştı.

Yapılan müzakerelerde nihai olarak şu sonuca varıldı: İngiliz donanma komutanlığı Şubat 1915'te gerçekleştirilecek bir sefer için bir plan hazırlayacaktı; donanmanın yoğun bir bombardımanını takiben Gelibolu Yarımadası'nı ele geçirecek olan birlikler nihai hedef olan İstanbul'a doğru yürüyüşe geçeceklerdi. Bu cüretkâr plan, Osmanlı İmparatorluğu'nun zayıf ve etkisiz olduğu, kötü idare edildiği ve çöküşün eşiğinde bulunduğu düşüncesinden hareketle geliştirilmişti. Bu düşünce taraftar buldu ve hız kazandı. Askeri destekten yoksun olarak Çanakkale Boğazı'na saldırı fikrini tereddütlerle karşılayan yalnızca Amiral Fisher idi, ancak Fisher de Ocak 1915 sonlarına gelindiğinde ikna edilmiş bulunuyordu.

Akdeniz'e o güne kadar görülmüş en büyük deniz gücünü yığan Anlaşma Devletleri, 19 Şubat 1915 sabahı saldırılarını başlattı. Plana göre uzun menzilli bombardıman, yakın menzilli ikinci bir top ateşi ile pekiştirilecekti. Bunun ardından, mayın tarayıcılar, boğazların kıyılarını dövecek savaş gemileri için yolu mayınlardan arındıracaklardı. İlk topçu ateşi tam bir başarıya erişmedi; hava koşullarındaki ciddi bir değişiklik saldırıya ara verilmesini zorunlu kıldı. 25 Şubat'ta yeniden başlayan bombardıman Türk toplarının hepsini susturmaya yetmedi. Havanın yeniden kötüleşmesi ve yaşanan kararsızlık sonrası, saldırı 18 Mart'ta yeniden başladı. Anlaşma Devletleri'nin donanması ilk kez ciddi kayıplar verdi; bazı gemiler battı, bazıları ağır biçimde tahribata uğradı. Bir Anlaşma Devletleri ordusunun başkomutanlığına henüz getirilmiş olan ve ordusuyla deniz ve karadan ortak saldırıya katılacak General Sir Ian Hamilton operasyonu izliyordu. Hamilton ve birliği aceleyle savaş alanına çıktılar. Son ve belirleyici çarpışma için her iki tarafın bütün askeri unsurları bir yerde toplanıyorlardı. Bu son muharebe, Mustafa Kemal'i dünya sahnesine çıkaracaktı.

Sonraki gün Anlaşma kuvvetlerinin Türk mevzilerine karşı saldırıyı şiddetlendirmede başarısız kalmaları, onların denizden ve karadan ortak bir saldırıya girişeceklerini kuşkusuz hale getiriyordu. Enver Paşa, General Liman von Sanders'i çağırdı ve ona Ça-

nakkale'yi savunan kuvvetlerin komutanlığına geçmesini önerdi. Sanders'in öncelikli kaygısı Gelibolu Yarımadası'ndaki kuvvetlerin gücünü artırmaktı. Elinde hepsi birden Beşinci Ordu olarak isimlendirilen altı tümen vardı. Bunlardan biri olan On dokuzuncu Tümen Mustafa Kemal'in komutasındaydı. Sanders, Mustafa Kemal'in emrindeki bu tümene seyyar hareket eden öncü birlik rolü verdi, tümen ihtiyaç duyulduğunda Maydos'taki karargahından güneye ya da kuzeye hareket etmek üzere hazır bekleyecekti. Liman von Sanders, asıl Anlaşma saldırısının boğazın Anadolu yakasına yöneleceğini düşünüyordu. Mustafa Kemal ise, *"Benim kanaatime göre düşman ihraç teşebbüsünde bulunursa, iki noktadan teşebbüs ederdi: Biri Seddülbahir, diğeri Karatepe civarından saldıracağından"* (Ünaydın 1930, s.14-15) emindi.

Gelişmeler, kısa sürede Mustafa Kemal'in askeri bilgisinin ve sezgisinin doğruluğunu kanıtladı. 25 Nisan gün ağırlıkla başlayan Anlaşma saldırısı beş noktaya yönelmişti; bunlardan dördü Gelibolu Yarımadası üzerinde, bir tanesi boğazın Anadolu yakasındaydı. Seddülbahir ve Karatepe, ya da daha net bir ifadeyle söylersek Arıburnu, Anlaşma ordusunun çıkarma hareketinin odağı durumundaydı. Savaşın giderek geliştiği sırada, Mustafa Kemal Liman von Sanders'in göremediğini görmüş, Gelibolu Yarımadası'nın güney kesiminin savunmasında kritik öneme sahip noktanın Conkbayırı ve Kocaçimen platosu olduğunu fark etmişti. Karargahtan gelecek emirleri beklemeden, İngiliz kuvvetlerinin ilerlemesini durdurmak üzere askerleriyle birlikte Conkbayırı istikametine yürüdü. Yetkiye sahip olmadığı halde onun hiçbir tereddüde düşmeden ve tam bir özgüven içinde bu şekilde hareket etmesini sağlayan şey, sahip olduğu görkemli benlik idi. Bu hareketi durum hakkında kendi öz yargısına dayanmıştı. Risk muazzam büyüklükteydi. Eğer öngörüsü yanlış olsaydı, yani düşman esaslı bir saldırıyı bir başka noktada gerçekleştirseydi ve saldırıya uğrayan Türk birlikleri desteğe ihtiyaç duysaydı, Mustafa Kemal tümeninin yerini değiştirdiği için yardım alamayan o birlikler tam bir yıkıma uğrayacaklardı. Fakat Mustafa Kemal haklıydı; kararlılığı askerlerini de etkileyen komutan onlardan asla geri çekilmemelerini istiyordu. Mustafa Kemal askerleriyle birlikte düşmanla temas kuracağı yönde ilerlerken, yolda hızla savaş alanından kaçan bir Türk birliğine rastladı; birliğin cephanesi tüken-

mişti. Mustafa Kemal, geri çekilmekten vazgeçirdiği bu birlikle olan karşılaşmasını kendisi şu ifadelerle anlatır:

"Niçin kaçıyorsunuz?" dedim. "Efendim düşman" dediler. "Nerede?" "İşte", diye 261 rakımlı tepeyi gösterdiler. Filhakika düşmanın avcı hattı 261 rakımlı tepeye yaklaşmış ve kemali serbestiyle ileri yürüyordu. Şimdi vaziyeti düşünün: Ben kuvvetlerimi bırakmışım, efrat on dakika istirahat etsin diye... Düşman da bu tepeye gelmiş... Demek ki düşman bana benim askerlerimden daha yakın! Ve düşman benim bulunduğum yere gelse kuvvetlerim pek fena vaziyete duşar olacaktı. O zaman artık bunu bilmiyorum, bir muhakemei mantığıye midir, yoksa sevki tabii ile midir, bilmiyorum.

Kaçan efrada:

- Düşmandan kaçılmaz dedim."

Askerler cephanelerinin tükenmiş olduğunu söylediklerinde, Mustafa Kemal şu karşılığı verdi:

"- Capaneniz yoksa, süngünüz var dedim ve bağırarak bunlara süngü taktırdım. Yere yatırdım. Aynı zamanda Conkbayırına doğru ilerlemekte olan piyade alayı ile cebel bataryasının yetişebilen efradının "marş marş"la benim bulunduğum yere gelmeleri için yanımdaki emir zabıtını geriye saldırdım. Bu efrat süngü takıp yere yatınca düşman efradı da yere yattı. Kazandığımız an bu andır" (Ünaydın 1930, s.24-25).

Türklerin yere uzandıklarını gören İngilizler bir an tereddütte kaldılar, ardından onlar da yere yattılar. Bu kritik tereddüt anı Mustafa Kemal'e üstünlüğü ele geçirme şansı verdi. İngilizler hücum ve ilerlemelerini geciktirince elindeki tüm askeri karşı saldırıya gönderen Mustafa Kemal'e takviye birlikleri yetişti. Savaş gece boyunca devam etti. Bölgeyi tanımayan Türkler, ancak düşmanı deniz kıyısına paralel uzanan dağ sırtına kadar geri püskürtüyorlardı; oysa Mustafa Kemal'in niyeti onları denize doğru sürmektir. Bununla birlikte, sonuç olarak Mustafa Kemal Anlaşma kuvvetlerinin ilk saldırılarında yarımada hakim olmalarını engellemeyi başardı. Askerlerini yaklaşan göğüs göğüse muharebeye hazırlamaya çalışan Mustafa Kemal, komutlarını dokunaklı sözlerle ifade ediyordu: *"Size ben taaruz emretmiyorum, ölmeyi emrediyorum. Biz ölünceye kadar geçecek zaman zarfında yeri-*

mize başka kuvvetler ve kumandanlar kaim olabilir." (Ünaydın 1930, s.30-31).

Göğüs göğüse muharebe öylesine şiddetliydi ki, Sir Ian Hamilton tuttuğu günlükte bu muharebeyi anlatacak sözcükleri bulamamıştı (Hamilton 1920). Mücadele 25 Nisan'dan 1 Mayıs'a kadar devam etti. Anzaklar, Gurkalar, İngilizler ve Türkler büyük kayıplar verdiler; iki tarafın ölen askerleri yerde yan yana yatıyorlardı. 30 Nisan günü, Mustafa Kemal askerlerine yine dokunaklı bir mesaj verdi: *"Karşımızda bulunan düşmanı bire kadar hepimiz ölerek behemal denize dökmek lazım olduğu kanaati vicdanîyesindeyim... İlimizde ve kumanda ettiğiniz askerlerde Balkan hacaletinin ikinci bir safhasını görmektense burada ölmeyi tercih etmeyenlerin bulunacağını kat'iyyen kabul etmem! Şayet böyleleri olduğunu hissederseniz derhal onları kendi ellerimizle kurşuna dizelim."* (Ünaydın 1930, s.41).

Mustafa Kemal bir çılgın gibi savaşıyordu. Her yerdeydi; Libya'ya giderken Mısır'da yakalanmış olduğu sıtma yüzünden ateşi sık sık yükseliyor olmasına rağmen durup dinlenmek bilmiyordu. Askeri teşhislerinde usta, karar vermede hızlı, kararlarını hayata geçirmede son derece enerjik bir komutan olarak ortaya çıkan Mustafa Kemal'in bu savaşlarda gösterdiği performans ona askeri deha statüsü kazandırdı. Gelibolu'da tek başına olmasına, önceden dikkatlice tasarlanmış manevralara göre değil de anında aldığı kararlara göre hareket etmek zorunda kalmış olmasına dikkati çeken uzmanlar, Mustafa Kemal'in bu savaşlardaki başarısının, daha sonraları Kurtuluş Savaşı sırasında yönettiği muharebelerde gösterdiği başarıdan daha parlak olduğu konusunda hemfikirler.⁵³ Yalnızca bir tümen komutanı olduğu halde, kendi görkemli, ama aynı zamanda son derece zeki kişiliğine güvenerek, Erkan-ı Harbiye riyaseti ile danışmadan kendi başına kararlar aldı. Savaşı Türklere kazandıran şey, onun, doğru zamanda doğru yerde olma konusunda sahip olduğu sırrına erişilmesi güç yeteneği idi.

⁵³ Mustafa Kemal'in Gelibolu'da geçirdiği dönemi kişisel araştırma konusu haline getirmiş olan Dr.Demir Uğur (1975)'a bu konuda derlemiş olduğu resimleri Dr. Volkan'a gösterme inceliği gösterdiği için teşekkür borçluyuz. Bu resimler Türk Tarih Kurumu'nun sponsorluğunda gerçekleşen bir sergiyle 1973 yılında halkın ilgisine sunuldu.

Karaya çıkan düşmanın ilerlemesini durdurmada çok büyük pay sahibi olduğu kabul edilen Mustafa Kemal, bunun karşılığı olarak 1 Haziran'da albaylığa getirildi. Her iki tarafın da siperlerine çekilmesiyle birlikte muharebe bir süre kesintiye uğradı; Anlaşma kuvvetleri dar bir köprübaşını ellerinde bulunduruyor, içlere doğru ilerlemeye çalışıyorlardı. Cepheyi yarmaları ancak kilit niteliğindeki Anafartalar kasabasının alınması halinde mümkün olabilecekti. 6/7 Ağustos gecesı, Anafartalar'ı ele geçirmek isteyen müttefikler 20.000 askerden oluşan bir takviye kuvvetini karaya çıkardılar. Bu saldırı tam da Mustafa Kemal'in komuta ettiğı Ondokuzuncu Tümen'in bulunduğu yere karşılık düşüyordu.

Sayısal üstünlüğü olan Anlaşma kuvvetleri saldırıya geçtiler. Mustafa Kemal, durumun son derece kritik olduğunun farkındaydı. Liman von Sanders'e şunu söyledi: *"Bir an daha vaktimiz var. Eğer bu anı iyi değerlendiremezsek pek mümkündür ki felaketle yüz yüze kalacağız."* Mustafa Kemal, bölgedeki tüm kuvvetlerin tek bir komuta altında bir araya getirilmesini öneriyordu. Komutanın kendisine verilmesi dışında elde başka bir seçeneğın bulunmadığını söyledi. Sanders, alaycı bir şekilde, *"Tüm kuvvetlerin size verilmesi çok olmaz mı?"* diye sordu. Mustafa Kemal soğukkanlı bir şekilde karşılık verdi: *"Gerçekte bu çok az olur"* (İğdemir 1962, s.26). Mustafa Kemal'in kendisine duyduğu güven hiç azalmıyordu.

Berberliklerinin ilk günlerinde, Mustafa Kemal'in çok bilmişliği, nezaketsizliği, özgüveni Liman von Sanders'in canını sıkımsı-tı. Fakat, Gelibolu'da yaşananlar Liman von Sanders'i Mustafa Kemal'in askeri yeteneklerine hayran yaptı. Bu yüzden, istediğı sayıda askeri onun emrine vermeyi kabul etti. Tümen doktorundan, yeniden başgösteren sıtması yüzünden çok bitkin görünen Mustafa Kemal'in yanından ayrılmaması istendi. Mustafa Kemal, üstlendiğı görevin içerdiği risklerin farkındaydı ve durumun ciddiyetini kabul ediyordu: *"Sorumluluğu kemal-i ıftiharla kabul ettim"*. Daha sonraki yıllarda, Gelibolu'yu hatırladığında şunları söyleyecektir: *"Sorumluluk ölümden ağırdır"* (Aydemir 1969, 1. Cilt, s.242).

Yeni komuta görevini üstlenen Mustafa Kemal, hemen İngilizlere karşı savunma hazırlığına girişti. 10 Ağustos'ta, düşmana karşı bir süngü muharebesine bizzat komuta etti. Bu uzun mu-

harebe sırasında, Mustafa Kemal'in, ölümsüz olduğuna dair bilinçdışı inancını pekiştiren bir olay yaşandı. Düşman , teşi altında bir tepelik üzerinde dururken ansızın sarsılıp yere o'ıştığı ve göğsünün sol tarafını tuttuğu görüldü. Yarbay Servet (Yurdatapın) bu olaya tanık oldu ve komutanının vurulması karşısında dehşete düştü (Aydemir 1969, I. Cilt 248-49). Ancak, Mustafa Kemal, Yarbay'ı şaşkınlığa düşüren bir tavırla ona doğru döndü; işaret parmağını dudağına götürerek ona sakin olmasını ve susmasını işaret etti. Yıllar sonra, Mustafa Kemal bu olayı farklı bir şekilde hatırlar. Ona göre, yanındaki genç bir subay, "*Komutanım, vuruldunuz!*" diye bağırır. Bunun üzerine Mustafa Kemal eliyle onun ağzını kapatır ve "Sus" diye fısıldar (Ünaydın 1930, s.74-75). Mustafa Kemal, askerlerinin lider olarak gördükleri kişinin vurulduğunu öğrenerek morallerinin bozulmasını istememiştir.

Fiziksel açıdan, Mustafa Kemal'in aldığı yara hafif ve önemsizdi; ancak olay önemli psikolojik etkiler yaratmış görünüyor. Gerçekten bir şarapnel parçası onun kalbine isabet etmişti; ancak, göğüs cebinde taşıdığı saat, bedenini küçük metal parçalarının pek çoğundan korumuştur. Mustafa Kemal parçalanmış saatin altında "*büyükçe bir kan gölü*" olduğunu söylemiş olmakla birlikte, aldığı yara önemsiz bir yaraydı. Aynı gece, Liman von Sanders'e askerlerinin düşmana karşı süngüyle nasıl savaştığını anlatırken, kendisinin de yaralanmış olduğunu söylemiş ve cebinden parçalanmış saati çıkarıp hatıra olarak General'e vermişti. Mustafa Kemal'in bu jestine tanık olan Haydar Mehmet (Alganer), sonraları, jest karşısında çok duygulanan General'in gözlemlerini yaşadığını, hediye kabul ettiğini ve daha sonra kendi saatini Mustafa Kemal'e verdiğini hatırlar. Gerçekte Mustafa Kemal'in ölümsüzlüğünün bir "kanıtı" olan parçalanmış saat, sonraları Liman von Sanders'in Münih'teki evinde bulunmuştur. Daha sonraki yıllarda, saat, Sanders'in evi .hırsızlar tarafından soyulduktan sonra, ortadan kaybolmuştur (Aydemir 1969, I. Cilt, s.249). Hiç kuşkusuz, hırsızların evin "büyülü" eşyasından haberdar olduğunu düşünmek için ortada bir neden yok.

Gelibolu, Mustafa Kemal'in konumunu hem gerçek dünyada, hem de kendi ruhsal dünyasında dikkate değer ölçüde değiştirdi. İngiliz resmi askeri tarihçisi şunları yazıyor: "*Tek bir tümen*

komutanın üç ayrı seferde kazandığı başarıların, sadece bir savaşın gidişi üzerinde değil, bütün bir seferin akıbeti ve hatta bir milletin kaderi üzerinde bu derece derin bir etki bırakması, tarihte eşi çok az görülmüş bir olaydır." (Kinross 1965, s.111). Gelibolu muharebesi sırasında gerçekte Mustafa Kemal'in kahramanlık fantezilerinin örtüşmesi, Mustafa Kemal üzerinde muazzam bir etkiye bulunmuş ve, bir kez daha, onun görkemli özkavramına "uygun düşün" gerçeğe dayalı bir görkem bahşetmiştir. Bu sürece ilişkin bilgiler, Mustafa Kemal'in yaşamında önemli bir yere sahip iki kadına -Corinne ve Hildegard- yazdığı çeşitli mektuplardan edinilebildiğinden dolayı şanslıyız.

Mustafa Kemal, gerek Corinne ve gerekse Hildegard'da kendi ideal kadın tipini yaratmıştır; öylesine ki, gerçekte birbirinden hayli farklı olan bu iki kadın onun zihninde fiilen birbirinin yerini alabilir durumdadırlar. Mustafa Kemal, bu iki kadını ülküleştirerek ve onların dikkatini kendi üstünde toplayarak, sahip olduğu görkemli benliğin içsel tutarlılığını muhafaza edebilmiştir. Yazdığı mektuplar çoğunlukla duygu doludur; fakat her ikisine de kendini aynı biçimde takdim etmektedir. Bu, onlara Gelibolu'dan yazdığı mektuplar için özellikle geçerlidir. Hildegard'a yolladığı iki kısa mektup 17 Ocak 1915 ve 13 Nisan 1915 tarihlerini taşırlar. Sofya'dan ayrıldıktan kısa bir süre sonra yazdığı bu mektuplarda, Mustafa Kemal Hildegard'a sürekli onu düşündüğünü söyler. 6 Haziran'da, Gelibolu'ya geçtikten sonra, ona daha uzun bir mektup yollar. Hildegard'ı ülküleştirmiş olduğu bu mektupta çok açıktır:

"Bir buçuk ay yolda kalmış olan mektubunuzu dün aldım. Sizden ayrılışımdan beri beş ay geçti. O zamandan beri gerçekten tam manasıyla meşgulüm. Fakat sizin bana verdiğiniz Almanca derslerini asla unutmadım. Sizi temin ederim ki top gürültüleri ve mermi yağmuru altındaki mühim muharebe günlerinde dahi hayatımın en güzel hatıraları bu güzel ve dostane saatlerdi. Beni unutmayacağınızdan şüphe etmiyordum. Fakat sizden haber alamamak benim için çok üzücü idi. Sizden gelen 28.04.1915 tarihli ilk mektup beni, tasavvur edemeyeceğiniz kadar sevindirmiştir.

Psikolojik bir hadisedir ki insan, hayatta bazı dostluklar elde etmek için fevkalade çalışmak ve fedakarlıklar yapmak zorun-

*dadır. Mesela siz bana sormuştunuz: "Siz ne zaman albaylığa terfi edeceksiniz?" diye. Benim cevabım şu olmuştu: "Bu, bir harp meydanında kazanılır." Siz bana mukabele ettiniz: "Bunu isbat ediniz." Sizin arzunuza uyarak beş günden beri albayım. Bundan başka zatişahaneleri beni gümüş ve altın harp madalyalarıyla taltif ettiği gibi Bulgaristan Kralı Ferdinand da Sen Aleksandr nişanının Komander payesi ile mükafatlandırdı. Benim için kıymeti büyük olan İmparator Wilhelm (zamanımızın en büyük kumandanı) Demir Salip nişanı ile taltif etti. **Bütün bu kazançlarımı sizin asil ilhamlarınıza borçluyum**" (Vurgular bize ait; Borak 1970, s.73-74).*

Mustafa Kemal'in mektuplaştığı ve ülküleştirdiği diğer kadın olan Corinne de ondan buna benzer mektuplar aldı. Mustafa Kemal, 14 Haziran 1915'te Corinne'e şunları yazıyordu:

"Korkarım ki şöyle diyeceksiniz: İşte (bir asır) var ki sizden bir haber yok ... İşte haberler: Daima büyük başarılarla savaşıyoruz. Ümit ederim ki gümüş imtiyaz altın harb liyakat madalyalarıyla ve Almanya'nın demir haç nişaniyle dekore edildiğimi ve son defa da miralaylığa (albaylığa) terfi ettiğimi duydu-nuz. Bütün aileye saygılar. Matmazel Edith (Corinne'nin son-raları Müslümanlığı seçerek ismini Edibe olarak değiştiren kız-kardeşi) bu defa yaralıları bakmak için de çalışıyor mu? Ben İstanbul'a yaralı gelirsem hanginiz beni tedavi etmek lûtfun-da bulunacak?"

Bir kahraman ve üstün bir askeri stratejist olarak ün yapan Mustafa Kemal, yeniden kendisini batılı kadınlar arasında bir hayranlık konusu haline getirmeye yöneliyor, ülküleştirilmiş birer baba olarak gördüğü liderlerin gözüne girerek özgüven duygu-sunu yükseltme arayışına giriyordu. Hatta Enver'e kendisinin al-baylığa terfisini kutlayan dostça yazılmış bir mektup yazdırmayı bile başarmıştı.

Gelibolu yenilgisi, Winston Churchill'e bahriye nazırlığı görevini yitirmesine mal oldu. Henüz savaş düğümü çözülmemişken, 26 Mayıs günü bu görevinden ayrıldı. Anlaşma devletlerinin asker ve askeri donanım kaybı muazzam ölçülerdeydi; buna karşılık, Türkleri yerlerinden etmek için gösterdikleri bütün çabaların sonucunda elde edebildikleri çok az şey vardı. Mustafa Kemal,

Corinne'e yolladığı 20 Temmuz tarihli mektubunda durumu şu şekilde tasvir ediyordu: *"Burada hayat o kadar sakın değil. Gece gündüz, hergün çeşitli toplardan atılan şarapneller ve diğer mermiler başlarımızın üstünde patlamaktan hali kalmıyor. Kurşunlar vızılıyor ve bomba gürültüleri topraklarına karışıyor. Gerçekten bir cehennem hayatı yaşıyoruz"* (Borak 1970, s.58-59).

Giderek ölümle kol kola bir anlam kazanmaya başlayan savaş, Mustafa Kemal'in ender olarak görülen bir yanını açığa çıkarıyordu. Corinne'e yazdığı 20 Temmuz tarihli aynı mektupta, kişiliğinin egemen olan ve genel olarak dinle hiçbir alışverişi olmayan yanı tarafından bastırılmış olduğu için genellikle yadsındığı dinsel duygulara yönelik ince bir hürmet açığa çıkıyordu. Mustafa Kemal söz konusu mektupta şunları yazıyordu:

"Çok şükür askerlerim pek cesur ve düşmandan daha kuvvetlidirler. Bundan başka hususi inançları çok defa ölüme sevkedemirlerimi yerine getirmelerini çok kolaylaştırıyor: Filhakika onlara göre iki semavi netice mümkün: Ya gazi veya şehit olmak. Bu sonuncusu nedir, bilir misiniz? Dosdoğru cennete gitmek. Orada Allahın en güzel kadınları, huriler onları karşılayacak ve ebediyen onların arzusuna tâbi olacaklar. Yüce saadet" (Borak 1970, s.59).

Bu mektupta, yumuşak, flörtvari cinsel bir iman yanısıra, hem annesinin bu dünya ve sonrasına ilişkin görüşünün bir yansıması, hem de kadınlığa yönelik ülküleştirilmiş bir bakış açısı söz konusudur. Mustafa Kemal, batılılaşmış bir kişi olarak, genellikle, kendisinin de aynı inançları taşıdığını kendi kendisine itiraf edemiyordu. Dolayısıyla, bu tür inançlarını, İslamiyet'e bağlılığını açıktan açığa ifade eden kişilere yansıtarak üstü örtük bir biçimde ifade etmek zorundaydı. Daha önce doğan kardeşlerinin aksine ölmeyip hayatta kalan küçük bir çocuk, ardından, annesinin kendisi aracılığıyla küçük yaşta ölen çocuklarıyla duygusal bağını sürdürmüş olduğu ölümle yaşam arasında bir yetişkin olarak, Mustafa Kemal'in önünde izleyebileceği iki yol vardı: annesinin (dolayısıyla, daha geniş ölçekte ulusun) kahraman kurtarıcısı olabilirdi, bu durumda annesi bütün kaygı ve ilgisini ona hasrederdi; ya da bir şehit olabilirdi, bu durumda cennette sonsuza kadar ülküleştirilmiş annelerin arasında yaşardı.

Yaşamın o günlerinde, Mustafa Kemal kendisini kollayıp teskin edecek, ayrıca keskin yanlarını yumuşatacak birinin varlığına derin bir ihtiyaç duyuyordu. Corinne'i, savaşın onda harekete geçirdiği saldırganlık güdülerini kontrol altına almada kendisine yardımcı olacak "iyi", kederden uzak bir anneye dönüştürmeye çalıştı. Yazdığı mektup şu şekilde devam eder.

*"Sizin mantıki nasihatlerinizi beklerken şimdiki hadiseler yüzünden kazandığım sert karakteri yumuşatacak romanlar etüd etmeye ve böylece, ümit ederim ki hayatın hoş ve iyi taraflarını hissedecek hale gelmeye karar verdim. Herkesi teshir eden sevimli ve nükteli konuşmanızdan en büyük zevki almak benim için imkansız olmasaydı; aşk duygularından ve kendisiyle nadiren fikirlerimin birleştiği bir insanın hayat görüşünden başka bir şey ilham etmeyen bir romanın tefrikalarını okumak ihtiyacını duymazdım."*⁵⁴

Bundan sonra, Mustafa Kemal Corinne'den kendisine okuması için bir roman listesi hazırlamasını ve listeyi o romanları satın alıp kendisine gönderebilecek birisine vermesini ister.

Mustafa Kemal'in gönderilecek romanları okumaya nasıl fırsat bulabileceği bir muammadır. O sıralar Gelibolu için verilen savaş her iki cephede tüm sıcaklığıyla sürmekteydi ve sayısız şehit ve gazi vardı. Mustafa Kemal, var gücüyle katıldığı bu muharebelerde parlak başarılar kaydediliyor olmasına karşın, Osmanlıların en sonunda başarılı olmaları konusunda, fazla hayal kurmuyordu. Gelibolu'da verilen kayıplar ağırdı. Anlaşma Devletleri'nin tahmini kaybı 214.000 askerdi. Ölü, yaralı, kayıp ve hasta olmak üzere Türklerin zayiatı 120.000 dolayındaydı (Shaw ve Shaw 1977, 2. Cilt, s.318). Donanma alanında sahip oldukları üstünlük Anlaşma Devletleri'nin zafere erişmelerine yetmemişti. Karaya ilk çıktıkları 1915 yılı Nisanı'ndan 259 gün sonra 9 Ocak 1916'da Anlaşma Devletleri Gelibolu'daki son askerlerini de tahliye ettiler. Mustafa Kemal, tahliye haberini İstanbul'da aldı; tahliyeden on gün önce hasta raporu almış ve İstanbul'a gelmişti.

Gelibolu muharebelerine kadar, Mustafa Kemal'in psikolojik yapısı onu sık sık ülküleştirebileceği, bunun karşılığında kendisine duydukları hayranlık sayesinde sahip olduğu abartılı özkavra-

⁵⁴ Borak 1970, s.59. Mustafa Kemal'in Yunanlılara karşı büyük taarruzdan önceki gece roman okuyarak kendisini yatıştırma çalışmış olduğunu biliyoruz.

minı olduğu gibi muhafaza edebileceği insanlar aramaya itiyordu. Ona taktir ve hayranlık göstermeyen insanlar, karşılarında son derece gergin ve sinirli bir Mustafa Kemal buluyorlardı. Otuz dört yaşında askeri alanda gösterdiği kahramanlık ve başarılarla gelinceye kadar, çok ihtiyaç duyduğu aşırı övgüyü bulabileceğini umduğu her kapıyı çalmıştı. İlgi ve hayranlığını kazandıkları çoğunlukla kadınlarla sınırlıydı. Kendisine gösterdikleri hayranlığın karşılığı olarak onlara gerçekdışı erdemler sundu. Zaman zaman, kimi erkeklerin dikkatini çekip onların desteğini kazanmış olmakla birlikte, hem kendisi hem de onlar iktidarda değil, onun çevresinde olan kişilerdi. Gelibolu en azından Mustafa Kemal'i bir kahraman durumuna getirmişti ve sahip bulunduğu ölümsüzlük inancını doğrulamıştı; fakat eğer sahnenin tam ortasına erişmiş olduğunu düşünmüşse, bu bir yanılgıydı. Onun görkemli benliği kalıcı bir biçimde yerleşmemişti henüz. Diğerlerinin hâlâ Mustafa Kemal için açık ve belirli olan görkemliliği konusunda ikna edilmeleri gerekiyordu. Örneğin Enver onun başarılarından çok fazla etkilenmemişti.

Enver ile *İttihat ve Terakki* erkanı ülkeyi yönetmeye devam ediyor, Mustafa Kemal'in varlığını dikkate almayan tavırlarını sürdürüyorlardı. Enver onu her zaman küçük düşürmüştü. Üst rütbeli subaylarla görüşmeler yapmak üzere Gelibolu'yu ziyaret ettiğinde Mustafa Kemal'i görmekten kaçınmıştı. Enver'in bu küçümseyici tavrı Mustafa Kemal'in bir istifa mektubu yazmasına neden olmuş, ancak Liman von Sanders onun istifasını ilgili mercilere ulaştırmamıştı. Anlaşma ordusu Gelibolu'da köşeye sıkıştırıldıktan sonra İstanbul'da savaş bakanlığı tarafından yayımlanan *Harb Mecmuası* kapağında Mustafa Kemal'in bir fotoğrafına yer vermek istemiş, fakat Enver duruma müdahale ederek yayımcıya fotoğrafı kullanmaması için emir vermişti. Mustafa Kemal İstanbul'a döndüğünde caddelerde kendisini karşılayan heyecanlı kalabalıklar yoktu, ama ünü giderek yayılıyordu. Anlaşma Devletleri'nin Gelibolu'ya asker çıkarmasının İstanbul halkı arasında panik yarattığından, hatta hükümetin ülkenin iç kısımlarına, Anadolu Platosundaki Eskişehir'e taşınmasının düşünüldüğü yolundaki söylentilerden haberdar olan Mustafa Kemal, kendisinden "*İstanbul'un kurtarıcısı*" olarak söz etmekten hoşlanıyordu.

Yığınlar tarafından yollarda karşılanmamış olsa da, kahramanın İstanbul'a gelişi annesini ve ilişkisinin olduğu diğer kadınları memnun etti. İkinci eşinin Selanik'te öldüğünü öğrenmiş olan anesiyle birlikte kalmaya başladı; evdeki düzen kısa sürdü. Evdeki kadınların dırdır ve yakınmalarından bıkan Mustafa Kemal evden ayrılıp kendi başına yaşamaya karar verdi. Üvey babasının Selanik'ten gelen genç akrabası Fikriye'nin ne zaman Mustafa Kemal'in sevgilisi haline geldiği net olarak bilinmiyor; fakat, Mustafa Kemal'in Fikriye'ye o günlerde ilgi duymaya başladığını biliyoruz.

Zübeyde, İstanbul'a geldikten bir süre sonra Fikriye ve kızkardeşi Jülide ile yeniden ilişki kurmuştu. İki kızkardeş arkadaşları ya da akrabalarıyla kalıyorlardı. Geniş ailenin toplumsal bir norm olduğu bu ülkede, öksüzlerin ya da yalnız akrabaların kendilerini gayri resmi olarak "evlat edinecek" bir aile bulmaları güç bir şey değildi. Abdürrahim Tuncak (Tuncak 1974), kızkardeşlerin İstanbul'un Beşiktaş semtinde yaşadıkları evde kendilerini ziyarete geldikleri gün Zübeyde'nin kendisine Jülide'nin veremli olduğunu söylediğini ve onu öpmemesi konusunda kendisini uyardığını hatırlar. O zamanlar küçük bir çocuk olan Abdürrahim kendisine çok sevecen davranan Fikriye'yi çok seviyordu.

Fikriye ve Jülide'nin ilginçtir ki ismi Enver olan ve pek yakın ilişki içinde olmadıkları bir büyük ağabeyleri vardı. Zübeyde, kızkardeşlere daha çok kollayıcı bir anne gibi davranıyordu. Fikriye için Mısırlı bir koca bulundu. O yıllarda kendisine bir koca bulmanın güç olduğu yalnız kadınlar ya da kızlar "*yolculuğa çıkmış Araplarla*" evlendirilirlerdi ve belki de Fikriye'ye böyle bir koca bulunmuştu. Her ne olursa olsun, o evliliğin uzun ömürlü olmadığı ve Mustafa Kemal'in Şişli'ye yerleşmesinden sonra Fikriye ile Mustafa Kemal'in sevgili oldukları biliniyor.

Mustafa Kemal için, Fikriye Selanik'teki eski yaşantısının bir uzantısıydı; bununla birlikte, Mustafa Kemal, ayrıca Corinne'nin dostluğuna da ihtiyaç duyuyordu. Kısa bir süre sonra tatil için Sofya'ya gittiğinden hem Hildegard'ı, hem de eski yasak aşkı Bulgar kızı Miti'yi ziyaret etti. Hildegard ve ailesine hediyeler götürdü -kilimler ve el yapımı bir çerçeve- (Borak, s.75). Sofya'da geçirdiği altı hafta sırasında Hildegard ve ailesi şehirden ayrıldılar. Tren istasyonunda onları uğurlarken Hildegard'a son bir mesaj iletti: "*Von Herz zu Herz geht ein weg*" (Kalpten kalbe bir yol gider) (Borak 1970, s.75). Birbirlerini bir daha hiç görmediler.

Bölüm 8

DÜŞKIRIKLIĞI İÇİNDEKİ BİR KAHRAMANIN YOLCULUKLARI

Gelibolu'da gösterdiği kahramanlıklardan sonra İstanbul'a dönüşünde resmi törenle karşılanmamış olmanın veya popüler hale gelememenin düşkırıklığını yaşayan Mustafa Kemal, annesinin, kızkardeşinin ve Fikriye'nin heyecanlı kutlamalarıyla yetinmek zorunda kaldı. Corinne de onu büyük bir iltifat ve övgüyle karşıladı. Mustafa Kemal'in de katıldığı bir müzikli eğlence, Mustafa Kemal salondan ayrılırken Corinne piyanosunun başındaydı. Onun çıktığını gören Corinne, orada bulunanların şaşkın bakışları arasında piyano çalmayı keserek topluluğa döndü ve onlara az önce salondan ayrılan kişiyi tanıyıp tanımadıklarını sorarak şunları söyledi: "*Emin olunuz ki bu büyük insan birgün yalnız Türkiye'nin değil, bütün dünyanın en meşhur adamı olacaktır*" (Borak 1970, s.45). Benzerini Sofya'ya yaptığı son ziyaret sırasında Hildegard ve Miti'nin gözlerinde gördüğü böylesine olağanüstü bir saygı ve bağlılık, Mustafa Kemal'in insanlardan görmek istediği saygı ve hayranlığa olan açlığını gideremezdi.

Gelibolu'daki hizmetinden sonra Edirne'ye nakledilmiş olan On altıncı Kolordu'nun kumandanlığına getirildiğinde, Mustafa Kemal açısından tanınmaya duyduğu açlığı gidermesi için bir fırsat doğdu. Edirne'ye girerken muazzam bir komutan gibi karşılanmasında Mustafa Kemal'in rolünün ne olduğu bilinmiyor, ancak bir törenle karşılanmış olduğu kesin. Mustafa Kemal tatilini geçirdiği Sofya'dan ayrıldı ve sıkıcı bir ulaşım aracı olan trenle yeni görev yerine doğru yola çıktı. Bir yolunu bulup 15 Ocak'ta şehre at üstünde ve bir piyade birliğinin önünde girmeyi başardı. Onu karşılamak için bekleyen ve öğrencilerin de katılımıyla genişleyen kalabalıktan bazı insanlar, bindiği atın boynuna çiçeklerden yapılmış bir çelenk astılar. Mustafa Kemal için, bu, herhangi bir özel mekânda birkaç kişinin kendisini tanımasıyla sınırlı olmayan gerçek bir kutlamayı ifade ediyordu. O gün, yeniçeri üniforması içinde sergilediği kusursuz görüntü içinde Kral Ferdi-

nand da dahil olmak üzere herkesin ilgisini çektiği Sofya'daki maskeli balodan bu yana, ilk defa dikkate değer büyüklükte bir kalabalığın ilgi ve dikkatini kendi üzerinde toplamıştı. Maskeli baloda kendisine yönelik ilgi ve hayranlığın nedeni esas olarak üzerindeki giysiler ve süslemelerdi; oysa şimdi, ona bu görkemi kazandıran şey savaş alanında gösterdiği kahramanlıktı. Kendisini ulusal bir kahraman konumuna yükselten bu tanınma, onun öteden beri farkında olduğu benzersiz kişiliğinin kabul ve onay gördüğünü ifade ediyordu.

Görkemli bir törenle karşılandığı Edirne'deki kalışı uzun sürmedi. On altıncı Kolordu, İkinci Osmanlı Ordusu'nun diğer birlikleriyle birlikte Rus cephesine nakledilince bir ay sonra Edirne'den ayrıldı. Enver kendisinden önce bu cephede tam bir felakete uğramıştı; Mustafa Kemal, Enver'in durumuna düşmemeye kararlıydı. Rus cephesindeki komuta görevine hazırlık yapmak için bir aylığına İstanbul'a döndü. Burada, yönetici konumundaki kişilerden kendisine kulak verilmesini talep ederek ve herkese hiç de hoş karşılanmayan eleştiriler yönelterek başını sıkıntıya soktu. Bu kişiler tarafından terslendi ve derin bir düş kırıklığına uğradı. 1926 yılında dönemin gazetecileri Falih Rıfkı (Atay) ve Mahmut (Saydam) ile yaptığı bir röportajda o günlerde sahip olduğu ruh halini anlatır. Gelibolu'da kazanılan başarının kendisi sayesinde gerçekleştiğini ileri sürdükten sonra şunları söyler:

"Başkenti kurtaran kişi bendim. Benim bu mütevazı hizmetimi her insandan umulabilecek bir memnuniyetle karşılayacaklarını düşünerek üst düzey Osmanlı yöneticilerini görmeye gittim. Onlarla konuşmak istediğim önemli meseleler vardı; bunlar, benim bilim, sanat ve zamanın olaylarına yönelik kavrayışım açısından ulusal önem taşıyan, halkımız için bir ölüm kalım meselesi anlamına gelen konulardı. Düşüncelerimi devletin başında bulunanlarla paylaşmak istedim" (Saydam ve Atay, 1926).

Diğerleri birbiri ardına içeri alınırken hariciye nazırının bekleme odasında Mustafa Kemal'i bekletmesi karşısında onun nasıl bir öfkeye kapıldığını, kendisini nasıl aşağılanmış hissettiğini tahmin etmek güç olmasa gerek. Aynı röportajda, Mustafa Kemal, içeri alınan kişilerden daha önemli bir konumda olduğunu

dikkate alarak nazırın kendisini unutmüş olabileceğini düşündüğünü, nazırın müsteşar muavinine giderek kendisinin görüşme için dışarıda beklediğinin unutulup unutulmadığını sormuş olduğunu söyler. Umduğu tavrı görememişti ve kendisine sırasını beklemesi söylenmişti. Bunun üzerine Mustafa Kemal müsteşara uzun bir nutuk çekmiş, bakanın içeri alınan önemsiz kişilerle görüşme yaparak vaktini boşa harcadığını ileri sürmüştü. Nihayet, nazırın odasına girdiğinde ifadesindeki uygunsuzluğa rağmen Mustafa Kemal nazik bir şekilde karşılandı. Nazıra adeta onu azarlıyormuşçasına, imparatorluğun içinde bulunduğu durumu anlatmaya girişti ve ondan ordunun Alman subaylardan kurtarılması için kendisine yardımcı olmasını istedi. Nazır kızgınlığını gizleyemedi ve daha sonra Enver'e Mustafa Kemal'in bu tavrından yakındı.

Enver, Mustafa Kemal'in İstanbul'daki varlığından hoşnut değildi ve onun Rus cephesine tayin edilmiş olmasından memnuniyet duyduğu açıktı. Mustafa Kemal doğruya doğru yolculuk ettiği sıra, yolda 1 Nisan 1916'da generalliğe terfi ettiği haberini aldı. Otuz beş yaşındaydı. Enver ve onun *İttihat ve Terakki* grubundan arkadaşları Mustafa Kemal'in bu terfiini ellerinden geldiği sürece ertelemişler, Mustafa Kemal kendileri için artık bir tehlike olamayacağı kadar uzaktaki Rus cephesine gitmek üzere yola çıktıktan sonra terfiinin önünü açmışlardı. Enver'in İstanbul'da Mustafa Kemal için "*tatmin edilmesi mümkün olmayan biri*" dediği söylenir. Paşalıktan terfi etmek, nihayet oradan padişahlığa kadar yükselmek isteyecekti. Çok sonraları, Mustafa Kemal Enver'in hakkında yaptığı bu yorum kendisine söylendiğinde gülümsemiş ve şu karşılığı vermişti: "*Ben Enver'in bu kadar zeki ve ileri görüşlü olduğunu bilmezdim*" (Aydemir 1969, 1. Cilt, s.279).

1916 Osmanlılar için zor bir yıl oldu. Eşanlı olarak birden çok cephede asker bulundurmanın güçlüğü altında bunalmışlardı. Karadeniz'in doğu kıyılarından Van Gölü'ne kadar Ruslarla mücadele etmek zorundaydılar. Irak ve Suriye'de, imparatorluğun Arap-Müslüman topraklarının kalbinde başgösteren ayaklanmalar (Hicaz'daki Emir Hüseyin isyanı) tedirginlik yaratıyor; Makedonya, Romanya ve diğer yerlerde de askeri kuvvetlere ihtiyaç duyuluyordu. Osmanlı ekonomisi çökmüştü, gıda stokları ve

gündelik yaşamın gerektirdiği diğer ihtiyaçlar hızla tükeniyordu; halkın morali bozuktı.

Türkler, Enver'in muhteşemliğe erişme düşlerinin paramparça olduğu, Mustafa Kemal'in düşlerinin ise ciddi bir tehdit altında bulunduğu doğu cephesinde de kötü koşullar altında bulunuyorlardı. İşgalci Rus kuvvetleri halihazırda Karadeniz'deki Trabzon Limanı'nı ele geçirmişlerdi ve önemli bir iletişim merkezi olan Erzurum'u almak için içeri doğru ilerlemeye başlamışlardı. Mustafa Kemal'in postal yokluğu yüzünden ayaklarına çaput bağlamak zorunda kalmış askerleri Ruslarla bir dizi çarpışmaya girişmişlerdi; bunlardan birisi göğüs göğüse süngü muharebesiydi. Mustafa Kemal askerlerinin moralini yüksek tutmasını biliyordu. Ancak onun komutasındaki askerler Ruslara karşı zafer kazanmaya muktedir olabilirdi. Diğer birlikler gerilerken Mustafa Kemal ve askerleri Bitlis ve Muş'u Ruslardan geri almayı başardılar.

Mustafa Kemal'in günleri çok yorucu geçiyor olmalıydı, ancak, buna rağmen Corinne'e yazmaya zaman ayırabiliyordu. 6 Mayıs tarihli mektubunda, koşullardan yakınıyor ve içinde bulunduğu ruhsal durumu yansıtan ifadeler kullanıyordu: *"Batıdan doğuya kadar devam eden uzun ve yorucu bir yolda iki ay kadar seyahat ettikten sonra bir istirahat anı bulunabileceğine inanılır, değil mi? Fakat heyhat! Görülüyor ki bu ancak ölümden sonra mümkün olacak. Fakat bu hayali rahata kavuşmak için Allahımın cennetine gitmeye kolay kolay razı olacak değilim."* Corinne'e, Gelibolu'da birlikte olduğu arkadaşı Nuri (Conker)'yi üç gün içinde görmeyi planladığını, bunun kendisine onun "sevgili varlığı" sayesinde yaratılmış o güzel anılar üzerine uzun sohbetler yapma fırsatı vereceği umudunda olduğunu yazıyordu. Mektubu, Chateaubriand'dan bir dize ile son buluyordu: *"Ya hiç doğmamış olmak veya hiç unutulmamak isterdim"* (Borak 1970, s.60-61).

Mustafa Kemal, 17 Eylül 1916'da, kendisine yaklaşık kırk gündür hasta yattığını bildirmiş olan Corinne'e bir mektup daha yazdı. Hasta düştüğünü öğrenmekten üzüntü duyduğunu söylüyor ve şunu ekliyordu: *"Sizi kırk gün yatakta kalmak zorunda bırakan hastalığı bana haber veren mektubu aldım. Bu havadis beni çok üzdü. Fakat yine de sizin bu mektubunuz beni teselli etti, zira yatakta yazıldığı halde, bu mektubu sıhhatinizin delili*

diye kabul ettim. Karargahıma gideli ve Nuri Bey'i yalnız bırakalı 15 gün var. Son muharebeleri idare ettiğim bir ay zarfında Nuri Bey, Hüseyin Bey ... ilh... ile her gün beraberdik. Kıymet verdiğiniz insanlarla birlikte ateşe ve ölüme göğüs germek ne zevk. Bu umumi savaşlar sırasında zavallı Faik Paşa alnından bir kurşun yiyerek şeref meydanında can verdi. Eski dostumun kahramanlık misalini takib etmek isteyen Nuri Bey'in coşkunluğu görülecek şey. Allahtan, cennette kendisi için yapılan, fakat henüz inşa halinde bulunan köşk tamamıyla bitinceye kadar sabretmesi için verdiğim nasihatlere kulak astı" (Borak 1970, s.61-63).

Gerek Ruslar gerekse Türkler ağır kış koşulları yüzünden yerlerinden kımıldayamaz hale geldiklerinde, çarpışmalar bir süreliğine kesilmiş oldu. Türk ordusunun durumu gerçekten korkunçtu, fakat Mustafa Kemal, en azından subayların yemekhanelerde üstlerine başlarına dikkat etmeleri gerektiğinde ısrarcıydı. Yemeğe zamanında gelmeleri ve askeri ceketlerinin düğmelerini ilikli tutmaları konusunda subayları uyarmıştı. Masanın bir başında oturuyor, subay arkadaşlarıyla heyecanlı sohbetlere girişiyordu. Mustafa Kemal arkadaşlarıyla yaptığı bu masa başı sohbetlerini daha sonraki tüm yaşamı süresince sürdürdü.

Muş şehrinin alınması için yapılan savaşta gösterdiği ayrıcalıklı başarı dolayısıyla Altın Kılıç (Golden Sword) Madalyası'yla onurlandırıldı. Ayrıca, daha önce İzzet Paşa komutasında olan İkinci Ordu Başkomutanlığı'na getirildi. İzzet Paşa'nın eşanlı olarak İkinci ve Üçüncü orduların komutasını üstlendiği zamanlarda Mustafa Kemal İkinci Ordu'nun başına geçecekti. Bundan sonra, Mustafa Kemal ilkbaharda Ruslara karşı girişilecek bir saldırının planlarını yapmaya başladı. Subayların siyasetten uzak durmaları gerektiği fikrini savunmuş olduğu *İttihat ve Terakkî*'nin Sela-nik'te yapılan ikinci kongresinde kendisini desteklemiş olan İsmet (İnönü) ile yeniden ilişki kurdu.

O günlerde, İsmet, albay rütbesiyle Mustafa Kemal'in kurmay subayıydı. İsmet, babasının aksine, dini bir meslek sahibi olmak yerine askerliği yeğlemişti. Karşıt kutupların birbirini çektiği doğru ise, İsmet'in Mustafa Kemal'in kuzeyinin tam güneyi olduğu söylenebilir. Onun ağır, sakin doğası, Mustafa Kemal'in eşine ender rastlanır girişkenliğini tamamliyordu. İsmet, babasının kendisi için uygun gördüğü bir kadınla evlenmiş sadık, güvenilir

bir kocaydı. Mustafa Kemal'den bir yaş kadar küçük olan İsmet, sabit fikirli, temkinli, ağırbaşlı, diğerlerinin düşüncelerine bağımlı, komutanından daha çok okumuş bir insandı. Öte yandan, Mustafa Kemal, kendi yazgısını kendi belirleyen, diğerlerinin düşüncelerine pek aldırmayıp kendi vardığı sonuçlara göre hareket eden biriydi. İkisi birlikte kusursuz bir ikili oluşturunuyorlardı. Aralarındaki yakın ilişki, Mustafa Kemal'in gelişinden hemen sonra karargahta yenen akşam yemeğinde pekişti. Mustafa Kemal, yemekte yeni kurmay subayı İsmet'i öven bir konuşma yaptı ve böylesine yetenekli bir meslektaşına sahip olmaktan kıvanç duyduğunu söyledi. İsmet, buna, komutanına olan güvenini belirterek ve İkinci Ordu'ya gelen Gelibolu kahramanını selamlayarak karşılık verdi.

Mart 1917'deki devrim Rusları büyük ölçüde savaşın dışına itin-ce, bu ikisinin Ruslara karşı geliştirmiş oldukları planlar rafa kaldırıldı. Kafkas cephesinde de Avrupa cephesinde olduğu gibi, Rus askerleri birliklerinden kaçarak devrimden yana tavır aldılar. Morali bozuk Rus askerlerinin başlarındaki subayları hiçe sayarak Tiflis'e dönmeleriyle birlikte Rusların doğu cephesi de dağılmış oldu.

Rusya'nın çöküşü, Mustafa Kemal ve İsmet'e Mezopotamya'da hizmet verme olanağı kazandırdı. Mısır'dan bölgenin çeşitli yerlerine saldırılar düzenleyen İngilizler, Mekke ve Medine şehirlerini koruyan Osmanlı kuvvetleri üzerinde ve Suriye'nin ve Mezopotamya'nın büyük bir bölümünde güçlü bir baskı oluşturmuşlardı. Mustafa Kemal, Osmanlı'nın Hicaz'da giderek kötüleşen durumuyla ilgili olarak Enver'le konuşmuş, Arap Yarımadası'ndaki kuvvetlerin bulundukları yerden alınarak İngilizlerin Anadolu'ya ilerlemesi önünde önemli bir engel niteliği taşıyan Suriye'nin savunmasına kaydırılmasının doğru olacağını söylemişti. Enver, her zaman olduğu gibi Mustafa Kemal'in önerilerini dikkate almadı, fakat Hicaz'ın savunmasını kuvvetlendirmek için buraya bir Osmanlı kuvvetini göndermeye yönelik planından vazgeçti.

Çok geçmeden Arabistan'daki Osmanlı kuvvetleri felaketle karşı karşıya kaldılar. Şimdi de, İngilizlerin saldırılarının yarattığı güçlüklerle Mekke Şerifi Hüseyin ve oğlu Emir Faysal'ın liderliğindeki Arap isyanı eklenmişti. 1916 yılı Haziranı'nda ilan edilen bu ayaklanma "Arap İsyanı" olarak anılır. Şerif'in kuvvetleri Mekke'yi Türklerin elinden aldılar ve 9 Temmuz'da en önemli Türk garni-

zonunu kuşattılar. Bunun ardından, Araplar süratle Hicaz'ın diğer yerlerini ele geçirdiler. Osmanlıların elinde yalnızca Medine kaldı.

Enver, Mart 1917'de Bağdat İngilizlerin eline düştüğünde Hicaz'ı yeniden ele geçirmek için bölgeye bir destek birliği gönderme planlarından vazgeçmiş olmakla birlikte, kendisini son yaşanan duruma bir mukabelede bulunmaya zorunlu hissediyordu. Kamuoyu bir kez daha Enver'in aleyhine dönmüştü. Enver, durumu dengeleyebilmek için, Avrupa ile Anadolu arasında hızla birinden diğerine mobilize olma yeteneği dolayısıyla "Yıldırım" lakabıyla anılan Sultan I. Beyazıt (1389-1402) döneminden esinlenilerek Yıldırım Ordusu olarak anılacak özel bir vurucu kuvvet örgütledi. Enver'in düşü, Halep'te toplanmaya başlayan bu ordunun hızla çölü bir baştan diğerine geçerek Bağdat'ı İngilizlerden geri almasını sağlamaktı. Harekâtın komutası bir diğer Alman, General von Falkenhayn'a⁵⁵ verilecek, fakat birliğin insan mevcudu esas olarak Yedinci Türk Ordusu'ndan temin edilecekti. Yedinci Ordu Komutanlığı Mustafa Kemal'e önerildi. Von Falkenhayn'ın Bağdat'a saldırmasını ve Yedinci Ordu'nun yok olmasına sebep olmasını engellemeyi amaçlayan Mustafa Kemal bu öneriyi kabul etti.

Mustafa Kemal, Halep'e ulaştıktan sonra, kurmay subayların toplantılarında ve resmi yazışmalarda von Falkenhayn'ın planlarına açıktan açığa karşı çıktı. Suriye'deki birliklerin komutanı ve *İttihat ve Terakki*'nin üç kişilik yönetiminin üçüncü üyesi olan Cemal Paşa, Mustafa Kemal'e destek verdi. Cemal Paşa da, Mustafa Kemal gibi, Türklerin anavatanı Anadolu'yu tehdit altına sokacak muhtemel bir yarılmaya karşı Halep-Şam bölgesinin savunmasının güçlü tutulmasından yanaydı. Enver, kendi planlarına karşı gösterilen bu direnci hiçe saydı ve ancak General von Falkenhayn'ın Suriye'deki cepheyi bizzat teftişi sonucunda plân hakkındaki kanaatini değiştirmesi projenin uygulanmasını önledi.

Suriye'de geçirdiği günler Mustafa Kemal açısından Enver Paşa'nın ve Alman kliğinin iradesine karşı sınama olanağı bulması nedeniyle büyük bir öneme haizdi. Annesinin beraberinde küçük

⁵⁵ Erich Georg von Falkenhayn 1891'de doğdu. 1917'de Filistin'de Osmanlı kuvvetlerine komuta etti, fakat kısa bir süre sonra yerini Liman von Sanders'e bıraktı. 1922 yılında öldü.

Abdürrahim ve bir hizmetçi kadın olduğu halde kendisini Suriye’de ziyaret etmesi bu sıradadır. Belki de annesiyle olan bağının yeniden tazelenmesinden aldığı güçle, Mustafa Kemal, Enver Paşa’nın planlarına karşı çıkmayı sürdürdü. General von Falkenhayn Bağdat harekâtına olan ilgisini yitirmeye başlayınca Enver bir başka plan önerdi. Bu, İngilizleri Mısır’dan atmayı hedefleyen bir saldırı planıydı. Saldırı, İngilizleri Berşeba’da yan taraftan vuracak Yedinci Ordu’nun desteğindeki Sekizinci Ordu tarafından Sina üzerinden gerçekleştirilecekti. Bu operasyon için yine Mustafa Kemal’e Yedinci Ordu komutanlığı önerildi. Bu son derece kritik bir görevdi, ancak İngilizlerin asker sayısı, donanım, konum açısından daha avantajlı olduğunun farkında olan Mustafa Kemal bu planda rol üstlenmek istemedi.

Her zaman üst rütbeli subayları eleştirme eğilimi sergilemiş olan Mustafa Kemal, 20 Eylül 1917’de başkumandan vekili Enver’e ve Harbiye Nazırlığı’na göndermek üzere Falkenhayn’ın planlarını sertçe eleştiren ayrıntılı bir rapor yazdı. Kendisi de Suriye’ye nakledilmiş olan ve Üçüncü Tümen komutanı olarak görev yapan İsmet, söz konusu raporun hazırlanmasında Mustafa Kemal’e yardımcı oldu. Ne Mustafa Kemal ne de İsmet kaybedilmiş bir dava olarak kabul ettikleri pan-İslami fetih gibi yakıcı bir arzuya sahipti. Her ikisinin de ortak kaygısı gerçek Anadolu’nun güvenliği idi.

Mustafa Kemal, hazırladığı raporun bir kopyasını sık sık kendisine başvurduğu Talat Paşa’ya gönderdi. Mustafa Kemal, mevcut Osmanlı hükümeti ile Türk halkı arasındaki bağların kopma noktasına gelmiş olduğunu ileri sürüyordu. Devlet memurlarının yozlaşmasını anlatıyor, tümünü rüşvet almakla suçluyor, idari aygıtta, mahkemelerde ve ekonomide gözlediği çöküşü ayrıntılarıyla dile getiriyordu. Son zamanlardaki karışıklıklar sonucu, Türk halkının artık büyük ölçüde kadınlardan, çocuklardan ve saskatlardan oluşan bir halk durumuna geldiğini, halkın savaştan bitkin düştüğünü ileri sürüyordu. Nihayet şu uyarıda bulunuyordu: *"Binaenaleyh harp devam ettiği halde karşısında bulunduğu-muz en büyük tehlike her taraftan çürüyen binayı muazzamı saltanatın birgün dahilen birdenbire ve hep birden çökmesi ihtimalidir."* (Atatürk 1964, 4.Cilt, s.2).

Bu inanılmaz mektup, ancak kişilik yapısı Mustafa Kemal'inki gibi olan biri tarafından yazılabilirdi. Osmanlı ordusunun bir su-bayı, yazılı olarak, en iddialı ifadelerle kendi hükümetine izlenen politikaların yanlış olduğunu, personelin yozlaşmış bulunduğunu söylüyor ve bunun altına imza atıyordu. Mustafa Kemal, bundan sonra, hükümetin mümkün olduğu ölçüde her Türk askerinin ya-şamını kurtarmayı, savaşın Türkiye'nin gerçek anlamda bir Al-man sömürgesi haline gelene kadar uzatılmasından kaçınılması-nı ifade ediyordu.

Mustafa Kemal, yüksek komuta kademesinde bulunan insan-ların bu uyarı mektubunu hoş karşılamadıklarını ve onun düşün-celerini paylaşmadıklarını öğrendiğinde şaşkırmamış olsa gerek. Buna kendi karakterine uygun bir tepki gösteren Mustafa Kemal, komuta görevini bıraktı ve yerine vekilini geçirdi. Bu -özellikle de savaş sırasında aktif görev almış bir cephe komutanı için- hiç du-yulmamış bir hareketti. İstanbul'daki yetkililer Mustafa Kemal'e istifasını geri aldirmaya çalıştılar, fakat çabaları boşunaydı. Ar-dından, onu eski birliği olan doğu cephesindeki İkinci Ordu'nun komutanlığına atadılar. Fakat Mustafa Kemal bunu da reddetti.

Bütün yolları denemiş olan Mustafa Kemal İstanbul'a dönme-ye karar verdi. Yeterince parası yoktu; Cemal Paşa'nın yardımıyla kendi atlarını sattı ve bundan elde ettiği parayla başkente kendi kendini "*isyankâr komutan*" olarak niteleyen bir komutan olarak döndü. Bu durumun kamuoyunca bilinmesini istemeyen hükü-met, durumu kurtarmak için ona üç aylık hasta raporu verdi. Mustafa Kemal annesinin yanında kalmak yerine, İstanbul'un Avrupa yakasındaki Pera Palas Oteli'nde bir oda tutarak buraya yerleşti.

Arabulucular Mustafa Kemal ile Enver Paşa'yı uzlaştırmaya çalıştılar. Bu amaçla Pera Palas Oteli'nde bir öğle yemeği plan-landı. Yemeğin resmi bir havada geçtiği ve her ikisinin de orta-mın gereğine uygun davrandığı söylenir. Enver, Mustafa Kemal'e ordudan ayrılarak siyasete girmesini önerdiğinde, Mustafa Ke-mal için ordunun gerçek iktidar odağı olduğu çok açıktı.

Bu dönemde, General Allenby'nin⁵⁶ kuvvetleri, Mustafa Ke-

⁵⁶ Sir Edmund Allenby (1861-1936) Birinci Dünya Savaşı'ndaki bir İngiliz generali; Suriye ve Filistin'in işgalinde İngiliz ordusunu yönetti. 1919'dan 1925'e kadar Mısır'da İngiliz Yüksek Komiserliği görevinde bulundu.

mal'in General von Falkenhayn'ın planlarına ve Enver'in Yıldırım Ordusu düşlerine yönelik bütün itirazlarını doğrulayarak, Sina cephesine karşı saldırıya geçtiler. İngilizler sahip oldukları üstün kuvvetlerle kısa sürede hedeflerini ele geçirdiler; gücü tükenmiş Osmanlı ordusundan çok cılız bir direniş gördüler. Lloyd George, General Allenby'dan, Kudüs'ü alarak İngiliz halkına bir Christ-mas hediyesi vermesini istedi.⁵⁷ Bu isteğin yerine getirilmesiyle Mustafa Kemal'in öngörüsü doğrulanmış oldu.

Mustafa Kemal İstanbul'dayken, kendisine Almanya'ya yapacağı resmi bir ziyarette Osmanlı sarayından bir gruba eşlik etmesi görevi verildi. Alman İmparatoru Wilhelm, daha önce Osmanlı Devleti'ne yapmış olduğu ziyaretinin karşılığı olarak padişahı Almanya'ya davet etmişti. Padişah, kişisel olarak bu daveti kabul edebilecek durumda değildi; kendi yerine veliahdı olan kardeşi Vahdettin'i göndermeyi düşündü.⁵⁸ Enver, bu ziyaret sırasında Mustafa Kemal'e Vahdettin'e eşlik etme görevi vererek onu bir süre İstanbul'dan uzaklaştırmayı amaçlamıştı. Rakibini bir tür sürgüne göndermenin yanı sıra bir beklentisi daha vardı; ziyaret sırasında Mustafa Kemal'in kendisi gibi Almanya'dan çok etkilenmediğini, bunun sonucu olarak hükûmetine yönelik eleştirilere son vereceğini, böylelikle Almanya'nın Osmanlı hükûmeti üzerindeki nüfuzunun artacağını umuyordu.

Osmanlı grubunun Almanya'ya hareketinden önce, Mustafa Kemal, elli yaşlarındaki veliaht Vahdettin tarafından huzura çağrıldı. Bu ilk karşılaşmaları sırasında, düşük omuzlu, etrafına uyumlu gözlerle bakan Vahdettin, kendisine takdim edilen Mustafa Kemal'i görebilmek için gözkapaklarını güçlükle kaldırabildi. Bu görüntü ile Sofya'daki göz kamaştırıcı opera binasında Kral Ferdinand'la olan tanışması arasındaki karışıklık Mustafa Kemal'i hayli etkilemiş olmalı. Vahdettin'in aptal bir insan olduğu sonucuna vardı. Yazgısı bir süre sonra tahta geçecek bu adama bağlı olan imparatorluğun geleceğinin hiç de hayırlı olmadığını düşündü.

Mustafa Kemal'in veliahda ilişkin hoşnutsuzluğunu artıran şey, aslında Vahdettin'in onun bir isteğini geri çevirmiş olmasıydı. Mustafa Kemal geziye askeri üniforması içinde katılmak iste-

⁵⁷ David Lloyd George 1863'te doğdu ve 1945'e kadar yaşadı. 1916-1922 yılları arasında İngiliz başbakanı idi.

⁵⁸ Vahdettin (1861-1926) daha sonra VI. Mehmet olarak tahta çıkmıştır (1918-1922).

miş, ancak Vahdettin bunu uygun görmemişti. İkisi Almanya'ya doğru trende yolculuk ederken gelişen bir dizi olay, durumu önemli ölçüde değiştirdi. Vahdettin, Mustafa Kemal'e onun Geli-bolu'daki askeri başarılarından haberdar olduğunu söyledi. Mustafa Kemal gibi bir insanın kendisine yolculuğu sırasında eşlik ediyor olmasından kıvanç duyduğunu, onun en büyük hayranlarından biri olduğunu söyledi. Bundan sonra Mustafa Kemal'in Vahdettin'e ilişkin değerlendirmesi tersine döndü. Mustafa Kemal, kendisine hayran olduğunu söyleyen bir insandaki her türlü yetersizliği hoşgörüsüyle karşılamaya hazırdı. Kendisini, liderlik konusunda Vahdettin'de gizli kalmış ne yetenek varsa bunu açığa çıkarma görevine adadı. Geleceğin padişahını ülküleştirebilmeyi, kendini onun bir uzantısı olarak görebilmeyi arzuluyordu.

Mustafa Kemal, yaşamının o noktasında hâlâ kendisini her şeye kadir bir kurtarıcı olarak görüyor olmakla birlikte, kimi zaman, benzersiz yeteneklere sahip etkileyici bir kişilik olarak görebileceği bir kişiyle olan ilişkisi sayesinde kendi özsaygısını artırabilmek için bir başkasını ülküleştirme yoluna başvuruyordu. Onun Corinne ve Hildegard'a yönelik ülküleştirmesi bu sürecin örnekleridir. Bu durum, kimi zaman, bir kimsenin kendisine yönelik tutumundan dolayı daha büyük bir özgüven duyması biçiminde yaşanmıştır. Örneğin, İstanbul'da Harbiye Mektebi'nde öğrenci olduğu günlerde, bir arkadaşının babası [Ali Fuat'ın bir paşa olan babası] kendisinden hoşlanıncaya kadar, güç bir dönem geçirmiştir. Söz konusu ilişki, Mustafa Kemal'e kendisini yeniden yapılandırma olanağı vermişti. Benzer şekilde, kendisiyle olan ilişkisi büyük ölçüde bir fanteziden ibaret olan Selanik'teki generali ülküleştirmişti. Yine, Bulgar Kralı Ferdinand da kendisine buna benzer bir yoldan katkıda bulunmuştu.⁵⁹ Mustafa Kemal ve veliaht, Almanya'da, Alman İmparatoru'nu ve von Hindenburg, von Ludendorff gibi diğer üst düzey Alman yöneticile-

⁵⁹ Özbenlik dengesini güvenceye alma ihtiyacı duyan abartılmış benlik duygusuna sahip bir kişi, kendi görkemini kanıtlamaya yönelik girişimlerden uzaklaşp kendileriyle yakın ilişkiler içine gireceği ülküleştirilmiş kişiler bulma çabasına yönelebilir. Kohut (1971), analiz sırasında hastalarda görülmesi durumunda, bunu ülküleştirci aktarım (idealizing transference) olarak isimlendirir. Ülküleştirmenin diğerinin değersizleştirilmesi yoluyla da yapılabilirdiğini biliyoruz. Mustafa Kemal, yaşamının bu döneminde, kendi görkemli kişiliğini kimi zaman veliahtı değersizleştirerek, kimi zaman onu ülküleştirerek besliyordu (Kernberg 1975; Volkan, 1976).

rini ziyaret ettiler. Hepsi seçkin birer şahsiyet olmalarına rağmen, Mustafa Kemal'in bunlardan hiçbirini ülküleştirmeye değer bulmamış olduğu açıktır.

Ülkesinde bir cepheden diğerine dolaşırken yaptığı gözlemler sonucu Almanların savaşı kazanamayacaklarına ilişkin kanısının daha da güçlenmiş olması, Mustafa Kemal'in adı geçen Almanlar arasında kendisini etkileyecek biri bulamamış olmasının kısmi bir nedeni olabilir. Veliahtla yaptığı ziyaretler sırasında, Alman İmparatoru'nun Almanların ve Türklerin gelecekteki başarıları üzerine yaptığı konuşmaları kuşkuyla karşıladığını gösteren pek çok ifadeye bulundu. Ümitlerini Vahdettin'e bağlayan Mustafa Kemal, veliahdı devlet işlerinde daha aktif bir rol üstlenmeye teşvik etmeye çalıştı; ondan, İstanbul'a döndükten sonra kendisini Beşinci Ordu'nun komutanlığına getirmesini istedi ve kendisine başkomutan olarak hizmet etmeyi önerdi.

Mustafa Kemal, İstanbul'a döndükten sonra zihnindeki tüm fantezileri bir kenara bırakarak dikkatini kendi sağlığı üzerinde yoğunlaştırdı. Bir süre önce yakalandığı böbrek rahatsızlığı yeniden kendisine acı vermeye başlamıştı. Duyduğu acı ciddi ölçülerdeydi; bunun üzerine doktorları kontrolden geçmesi için onu Viyana'ya gönderdiler. Bir ay kadar sonra tedavi olması için Carlsbad'a gönderildi ve 1918 yılının Haziran ve Temmuz aylarını orada geçirdi. O güne kadar, Mustafa Kemal düzenli bir günlük tutma alışkanlığına sahip olmamıştı, fakat Carlsbad'ın dingin atmosferi ve herhangi bir görevden uzak olması onu düşüncelerini günlük olarak yazıya dökmeye yöneltti. 6 Haziran 1918 tarihinde kaleme aldığı aşağıdaki ifadeler, onun görkemli kişilik yapısını yansıtır, onun diğer insanların durumunu düzeltme ve daha iyi düzeye çıkarma arzusunu özetler:

"Benim elime büyük bir selâhiyet ve kudret geçerse, ben hayatı içtimaiyemizde arzu edilen inkılâbı, bir anda ve birden, yani, bir "Coup" da tatbik edeceğimi zannederim. Zira, ben bazıları gibi, efkârı ulemânın (âlimlerin fikirlerinin) yavaş yavaş benim tasavvuratım (düşündüğüm işler) derecesinde tasavvur ve tefekkür etmeğe (tasarılacak ve düşünmeğe) alıştırmak suretiyle bu işin yapılabileceğini kabul etmiyorum.

Böyle harekete karşı ruhum isyan ediyor. Neden bu kadar senelik tahsili âli gördükten (yüksek tahsil yaptıktan) sonra, ha-

*yatı medeniyeye ve içtimaiyeyi tetkik ettikten ve hürriyeti tezevvük (hürriyyetten zevk almak) için, sarfı hayat ve evkat ettikten (hayatımı ve vakitlerimi harcadıktan) sonra avâm mertebesine ineyim? Onları kendi mertebeme çıkarırım. Ben onlar gibi değil, onlar benim gibi olsunlar*⁶⁰ (Aydemir 1969, 3. Cilt, s.482).

Mustafa Kemal Carlsbad'ta olduğu sıra Padişah V. Mehmet öldü. Onun yerine, tahta VI. Mehmet ismini alan Vahdettin geçti. Bu gelişmelerden haberdar olan Mustafa Kemal, ne yapması gerektiği konusunda bir karara varamadı. -İstanbul'a mı dönmeliydi, yoksa çağrılınca kadar istirahatına devam mı etmeliydi? Padişaha bir kutlama telgrafı çekti ve bir karara varmaya çalıştı. Emir subayından kendisine İstanbul'da beklenildiğini bildiren bir telgraf almasıyla birlikte inisiyatif kendi elinden çıkmış oldu.

27 Haziran 1918'de Carlsbad'tan trenle İstanbul'a yola çıkan Mustafa Kemal, yolculuğuna Viyana'da ara vermek zorunda kaldı. Avrupa'nın her yanına yayılan İspanyol gribine yakalanmıştı. Hastalığı atlatıp İstanbul'a geri döndükten sonra yine Pera Palas Otel'i'ne yerleşti ve ne yapması gerektiği konusunda arkadaşlarına fikir danışmaya başladı.

Yeni padişahla Almanya'ya yaptıkları seyahat sırasındaki ilk ilişki Mustafa Kemal'i çok umutlandırmıştı, fakat imparatorluğun yüz yüze bulunduğu önemli askeri meseleler karşısında VI. Mehmet'in nasıl bir tavır sergileyeceğini tam olarak kestiremiyordu. Padişahın yeni yaveri İzzet Paşa'dan padişahın kendisini görmek istediğini öğrendi, ancak hangi nedenle kendisini görmek istediği belirsizdi. İzzet, bunun iyiye işaret olduğu kanısındaydı, çünkü son zamanlarda padişahın yaverliğine getirilen kişilerden biri Almanya'ya yaptığı ziyaret sırasında ona eşlik edenler arasındaydı.

VI. Mehmet'in huzuruna kabul için Mustafa Kemal'e bir randevu ayarlandı. Padişah onu samimi bir havada karşıladı; hatta ona bir sigara sundu ve sigarasını yakması için kendi sigarasını yaktığı kibriti ona doğru uzattı. Bu kabul biçiminden cesaret alan Mustafa Kemal, tekrar kendi düşüncelerini aktardı ve padi-

⁶⁰ Aydemir, bu bölümü, Mustafa Kemal'in 1974'te Afetinan'ın elinde olan yayınlanmamış günlüğünden aldığını ifade ediyor. Mustafa Kemal'in velihtı ülküleştirmeye girişip bunda başarısız kaldıktan sonra, buradaki ifadelerinden açıkça anlaşılacağı üzere yeniden kendi görkemli benliğine yönelmiş olması ilginçtir.

şahıtan orduya hakim olmasını ve bir komutan atamasını istedi. Padişah, Mustafa Kemal'e, onun gibi düşünen başka subayların olup olmadığını sordu. Olumlu bir yanıt aldıktan sonra, Mustafa Kemal'e söyledikleri üzerine düşüneneğini bildirdi.

Birkaç gün sonra Mustafa Kemal tekrar padişah tarafından kabul edildi. Bu görüşmede herhangi bir önemli konuya değinilmedi. Padişahıtan umudu kesen Mustafa Kemal kendisini çaresiz hissetmeye başladı. Enver'in yörüngesinden çıkamayan bu güçsüz adamdan ülküleştirebileceğı bir padişah yaratma çabasından vazgeçti. Görüşmeye son veren padişah son olarak şunu söyledi: "*Ben icabeden şeyleri Talât ve Enver Paşa Hazretleriyle görüştüm!*" (Aydemir 1969, Cilt 1, s.303).

Mustafa Kemal, ümidini yitirmiş olmakla birlikte, Yıldız Sarayı'ndaki resmi cuma selamlıklarına iştirak etmeyi sürdürdü. Önemli paşaların ve devlet adamlarının boy gösterdikleri selamlıktaki tören Fransız krallarının kabul törenini andırıyordu. Bir cuma günü, Mustafa Kemal'e, padişahın namazdan sonra kendisini görmek istediğı bildirildi. Özel bir görüşme olacağını uman Mustafa Kemal, padişahın yanında iki Alman generali görünce düş kırıklığına uğradı. VI. Mehmet, Mustafa Kemal'e kendisini Suriye'deki ordu komutanlığına atadığını bildirdi ve ona birliğin düşman eline düşmesine izin vermemesini söyledi. Padişah atama emrini imzalarken Mustafa Kemal bunun Enver Paşa'nın bir işi olduğunu düşünüyordu. Gerçekten de, Mustafa Kemal padişahın huzurundan ayrılırken Enver yan taraftaki bekleme odasında içeri çağrılmayı bekliyordu. Mustafa Kemal, kendisine şeytanı bir gururla bakan Enver'le karşılaşınca duygularını gizlemedi. Enver, Mustafa Kemal'in Suriye'de ölüm döşegindeki birliğin komutanlığını üstlenmesi için padişahıtan "re'sen irade-i seniye" elde etmekle olağanüstü iş başarmıştı.

Enver'i selamlayan Mustafa Kemal şunu söyledi: "*Bravo, tebrik ederim. Muvaffak oldunuz*" (Aydemir 1969, 1. Cilt, s.305). Enver Paşa'ya, davranışının askerî geleneklere aykırı düştüğünü ve Suriye'deki birliğin sadece bir isimden ibaret olduğunun farkında olduğunu bildirdi. O an Mustafa Kemal'in yaşadığı duygular her ne olursa olsun, kendisini şu düşünceyle yatıştırdı: Enver daha önce de kendisini adı var kendi yok bir birliğin komutanlığına atamış, ama o süreçten Gelibolu kahramanı olarak çıkmasını bilmişti.

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NUN YENİLGİSİ

7 Ağustos 1918'de Suriye'ye tayin edilen -ya da, daha yerinde bir ifadeyle- sürgüne gönderilen Mustafa Kemal, görev emrini alır almaz yola çıktı. Aç ve sefil mültecilerle kaynayan İstanbul'dan ayrılıp Anadolu'yu boydan boya katedeceği uzun yolculuğuna başladı. Yüksek Anadolu platosu genç erkek nüfusunu yitirmişti ve yol boyunca karşılaşılan görüntüler hiç de iç açıcı değildi. Harabeye dönmüş tren istasyonlarında, trenin durduğu neredeyse terk edilmiş kasaba ve köylerde yalnızca yaşlı insanlar, kadın ve çocuklar görülebiliyordu. İmparatorluk çökerken, yeni padişah giderek *İttihat ve Terakki*'nin, özellikle de Enver Paşa'nın nüfuzu altına giriyordu.

Yaptığı yolculuk Mustafa Kemal'in hoşlanacağı bir olay değildi, ancak bu yolculuk ona, Suriye'ye vardığında karşılaşacağı kaos ortamına hazırlanma şansı verdi. Osmanlı birliklerinin çökmesiyle birlikte etraf hasta, yaralı, aç askerlerle dolmuştu; birliklerin yeniden yapılandırılması gerekiyordu. Von Falkenhayn bir başka yere sevk edilmiş, komutanlık, en azından Mustafa Kemal'in bir stratejist olarak sahip olduğu yeteneğe değer veren Liman von Sanders'e verilmişti. İnsana tam bir karamsarlık veren genel tabloda Mustafa Kemal'e teselli verecek bir diğer şey, eski arkadaşlarından bazılarının da Suriye'de olmasıydı. İsmet ve Ali Fuat, komutanı olduğu Yedinci Ordu'da tümen komutanları olarak görev yapıyorlardı.

Türk mevzilerinde yaptığı üstünkörü bir gezinti bile, Mustafa Kemal'in yaklaşan muharebenin şimdiden yitirilmiş olduğunu düşünmesine yetti. Yapabileceği en iyi şey, olabildiğince çok sayıda Türk askerinin sağ kalmasını sağlamaktı. Mustafa Kemal'in ve Türk askerlerinin karşısında, asker sayısı bakımından bire iki üstün durumda olan General Sir Edmund Allenby'nin askerleri vardı. Buna ek olarak, Allenby'nin ezici bir süvari avantajı vardı. General Allenby, Türklerin tamamen yoksun olduğu hava desteğine de sahipti. Askeri üstünlüğünden cesaret alan General Al-

lenby, karşısında bulunan üç Osmanlı ordusunu (Dördüncü, Yedinci ve Sekizinci ordular) bütününü yok edecek nihai saldırı için basit bir plan hazırlamıştı. Buna göre, piyadelerle düşmana cep-heden saldırıya geçilecek, bu arada atlı birlikler düşmanın geri çekilme yollarını kesmek için arkadan hücum edeceklerdi.

İlk yarma hareketi, kıyı boyunca Sekizinci Ordu'ya karşı yapılacaktı. İngilizler, zekice bir yanıltmacaya da başvuruyorlardı; Türklere asıl saldırının içten yapılacağı izlenimi vermek için Ürdün nehri üzerine köprüler inşa edilecekti. Allenby'nin bu aldatma girişimi, Hintli bir süvarinin İngiliz birliklerinden kaçıp Türklere sığınmasıyla büyük ölçüde suya düştü. Bu kişi İngiliz saldırısının yeri ve zamanı konusunda Türklere bilgi verdi, ancak onun içtenliğine inanan yalnızca Mustafa Kemal oldu. Böbrek rahatsızlığı yüzünden yatağa düşmüştü; yatağından doğrularak İsmet ve Ali Fuat'a 19 Eylül'deki (yani ertesi sabah) muhtemel bir saldırıya karşı hazır olunması için emir verdi. Mustafa Kemal'in ordusunu alarma geçirmesinin hemen ardından İngiliz bombardımanı başladı.

Çok geçmeden, gerçek saldırının Hintli askerin söylediği gibi kıyı boyunca Sekizinci Ordu'ya karşı yapıldığı açığa çıktı. Hazırlıksız yakalanan Sekizinci Ordu kısa sürede bozguna uğradı. Savaş planına göre, Allenby'nin atlı birlikleri doğuya doğru yönelerek Türklerin geri çekilme yolunu kesecek ve onları arkadan kuşatacaklardı. Mustafa Kemal'in komutasındaki Yedinci Ordu yok olma tehlikesiyle karşı karşıyaydı. Bunu gören Mustafa Kemal'in tek umudu Ürdün'e geçmekti. Ordusuna nehir doğrultusunda geri çekilme emri verdi. Hava akınlarında ağır kayıplar veren, Arap İsyanı'na katılma kaygısı içindeki yerel Arap nüfusun saldırılarından zarar gören Yedinci Ordu'nun ayakta kalan askerlerinin Ürdün'e geçmesini sağlayabilecek tek şey, Mustafa Kemal'in askerlerine de aşılamış olduğu kararlılıktı. Birliğine destekçilik görevi verilmiş İsmet de, Ali Fuat'ın yaptığı gibi Ürdün'e geçmeyi başardı. Bunu, Şam istikametinde genel bir geri çekilme hareketi izledi. 30 Eylül'de, Mustafa Kemal, Yedinci Ordu'dan geri kalan birlikleri Şam'ın güneyindeki Kışve'de bir araya topladı. Bu esnada, Liman von Sanders ona Yedinci Ordu komutanlığını Dördüncü Ordu'ya devretmesini, kendisinin elde kalan birliklerden bir

savaş gücü oluşturmaya çalıştığı Rayak'a doğru ilerlemesini emretti.

Suriye cephesi hızla çökmekteydi. Mustafa Kemal Rayak'a doğru yola çıkarken, Şam, Lawrence ve Emir Faysal'ın kuvvetlerinin eline geçti. Rayak'ta yalnızca darmadağın olmuş birlikler vardı. Komutanların görevlerini bırakıp kuzeye doğru kaçtıkları yolunda bir sürü söylenti vardı. İnisiyatifi kendi eline alan Mustafa Kemal, İsmet ve Ali Fuat'a kuzeye doğru geri çekilmeleri emrini verdi. Liman von Sanders ile bağ kuran Mustafa Kemal, birlik komutanlarıyla tartıştıktan sonra, onları, tüm kuvvetleri geri çekip Suriye'nin güneybatı köşesindeki Halep'te toplamayı öngören planına ikna etti. Dördüncü, Yedinci ve Sekizinci ordular şimdi emirleri Mustafa Kemal'den alacaklardı. Bu, padişah kendisini yeniden Suriye'ye tayin ettiği zaman kendisi tarafından önerilen ama kabul edilmeyen teklifti.

Şimdi, Mustafa Kemal'e daha önce istemiş olduğu verilmiş oluyordu, ama artık çok geçti. Suriye İngilizlerin eline düşmenin eşiğindeydi. Kuvvetlerini Halep'te toplayan Mustafa Kemal, birliklerin yeniden örgütlenmesi işini İsmet ve Ali Fuat'a bıraktı ve tüm enerjisini bölgenin savunma planları üzerinde yoğunlaştırdı. Böbrek sancısı yine ona sıkıntı vermeye başladı. Tedavisi, komuta merkezi haline getirdiği Ermeni hastanesinde yapıldı. Liman von Sanders savaş alanının komutasını Mustafa Kemal'e bırakarak Suriye'den çekildi.

İngiliz zırhlı birlikleri, Mustafa Kemal'i şehri bırakıp tepelerde mevzilenmeye zorlamak üzere, Halep'i sıkıştırmaya başladılar. Arkalarındaki tepe ve dağların Türklerin anavatanı Anadolu ile imparatorluğun Arap eyaletleri arasındaki doğal sınırı oluşturduğu düşünülürse, gerçekte Mustafa Kemal'in şimdi üzerinde savaştığı topraklar Türk topraklarıydı. İstanbul'da Harbiye Nezareti'nin hizmetine girmek üzere geri çağırılmış olan İsmet, arkasında Mustafa Kemal'i yakın dostu Ali Fuat'la baş başa bırakarak cepheden ayrıldı. Osmanlı İmparatorluğu'nun yalnızca Suriye'yi yitirmekle kalmayıp aynı zamanda bir barış anlaşması talep etmek zorunda kalacağının farkında olan Mustafa Kemal, kafasından geçen düşünceleri Ali Fuat'a da açtı. Mustafa Kemal'e göre

bu yıkıntıların arasından imparatorluğun üzerinde Türklerin yaşadığı toprakları içine alan yeni bir ulus doğabilirdi.⁶¹

Mustafa Kemal ve askerleri düşmanla önemli son çarpışmalarını 25 ve 26 Ekim günlerinde yaptılar. Halep'in kuzeyinin birkaç kilometre ötesine kadar gelen İngiliz ordusunu ilerlemesine ara vermek zorunda bıraktılar. 30 Ekim'de, Osmanlı ve İngiliz temsilcileri arasında birkaç gün kadar önce başlamış müzakereler Mondoros Ateşkes Anlaşması'nın imzalanmasıyla sonuçlandı.⁶² Mustafa Kemal, ateşkes emrini Halep tepelerinde İngiliz ileri harekâtına direnirken aldı. Dört yılı bulan bir muharebe sürecinden sonra, Mustafa Kemal'in sicili, onun Osmanlı ordusunun tek bir yenilgi bile görmeyen yegâne muharebe komutanı olduğunu gösteriyordu.

Savaşta yenilgi yüzü görmemiş olan Mustafa Kemal, barış zamanında karşı karşıya bulunulan sorunları çözmek zorunda kalacak yeni hükümette yüksek düzeyde bir göreve getirileceğinin beklentisi içindeydi. Gönlünden harbiye nazırlığı geçiyordu. Bunun tek nedeni bu görev için en donanımlı kişinin kendisi olduğunu düşünmesi değildi; bunun kadar önemli olan bir diğer neden, böylece Enver Paşa'nın yerini alacak oluşuydu.

Son derece akla yakın gerekçelere dayanarak böyle bir atanmanın sabırsızlığını yaşıyordu. Eski komutanı ve arkadaşı İzzet Paşa ateşkes anlaşmasının imzalanmasından iki hafta önce sadrazamlığa nasbolunmuştu. Bir süre sonra, *İttihat ve Terakki*'nin üçlü yönetimini oluşturan Talat, Enver ve Cemal, bir Alman gemisiyle Karadeniz üzerinden Osmanlı İmparatorluğu'ndan kaçtılar. Yeni kabinede Mustafa Kemal'i taniyan ve onu takdir eden kişiler de yer alıyordu. Osmanlı donanmasına komuta eden ve imparatorluğun bir diğer gerçek kahramanı olan Rauf (Orbay), Mustafa Kemal'in askeri ataşe olarak Sofya'dayken emri altında çalıştığı dönemin Sofya Büyükelçisi Fethi de bunlar arasındaydı.

Bütün olumlu işaretlere karşın Mustafa Kemal harbiye nazırı olarak tayin olunmadı. İzzet Paşa Mustafa Kemal'i kabine dışında bıraktı ve ona gelecekte kendisiyle çalışmayı çok arzu ettiğini

⁶¹ Ali Fuat (Cebesoy), Kurtuluş Savaşı anılarını bir kitap halinde kaleme aldı. Bkz., Cebesoy 1953.

⁶² Rauf (Orbay) Osmanlıların imzaladıkları bu ateşkes anlaşmasında Türk delegasyonunun başındaki kişiydi.

söyledi. Savaş bakanlığını kendi elinde tutan İzzet Paşa, İsmet'i müsteşarı olarak İstanbul'a çağırmişti. Mustafa Kemal, Almanya'ya dönmüş olan Liman von Sanders'in yerine güneydeki tüm Türk birliklerinin komutanlığına getirildi. Mustafa Kemal, ülkeden ayrılan Alman subaylar için verilen veda partisinde, bir Alman subayın yaptığı ve savaşın kendileri için bitmiş olduğu anlamına gelen konuşmaya karşılık olarak, Anlaşma Devletleri'ne karşı savaşın sona ermiş olabileceğini, ancak Türkler için bağımsızlık savaşının henüz yeni başlıyor olduğunu ifade etti.

Mustafa Kemal'in bu iddialı açıklaması, yalnızca onun görkemlilik duygusu ya da gösteriş eğilimiyle açıklanamaz. Mustafa Kemal, gözlerini geleceğe dikmiş birkaç kişiden biriydi. Gerilla güçleri olarak hareket edecek küçük gruplara silah dağıtmaya yönelik girişimleri ve Anadolu'nun güney sınırında sağlam bir savunma hattı oluşturmak üzere kendi komutasındaki askerleri örgütlemek için gösterdiği çabalar, onun Türk anavatanının yabancı güçlerin işgaline uğrayacağını önceden görmüş olduğuna işaret eder.

Mondoros Ateşkes Anlaşması metninin yayımlanması, Mustafa Kemal'in bu faaliyetlerini yoğunlaştırmasına yol açtı. İzzet Paşa'ya çektiği bir dizi protesto telgrafında, anlaşmanın çeşitli maddelerinin içerdiği belirsizliğin Türkiye'nin toprak bütünlüğünü tehlikeye soktuğunu ifade ediyordu. Anlaşma, Suriye'deki bütün Türk askerlerinin tahliye edilmesini öngörüyordu. "Suriye ne-relerden oluşuyor", diye soruyordu Mustafa Kemal. Halep'in arkasındaki tepeler onun kuzey sınırını mı teşkil ediyordu? Ya da Suriye İskenderun Limanı'nı da kapsıyor muydu? Mustafa Kemal, yabancı devletlerin daha fazla taviz koparmak için ileri sürdükleri taleplere karşı hükümetin kararlı bir tavır sergilemesini sağlama çabasıındaydı: *"Açık ve samimi kanaatim şudur ki, dedi mütarekenin yanlış anlaşılıp yorumlanmasını önleyecek tedbirleri almadan ordularımızı dağıtır ve İngilizlerin her dediğine boyun eğsek onların haris emellerine hiç bir şekilde set çekmemiz mümkün olmayacaktır"* (Kinross 1965, s.153). Yanı sıra, sadrazama, kararlı bir tutum sergilenmemesi halinde Anlaşma Devletleri'nin kısa bir süre sonra hey'et-i vükelâyı da kendileri seçer hale geleceğinden endişe duyduğunu iletliyordu.

Telgraf üstüne telgraf çeken Mustafa Kemal, İzzet Paşa ile liman şehri İskenderun'un elde tutulması konusunda sıkı bir ağız dalaşına girdi. Yaralı askerlerini tahliye etmek ve gerekli ihtiyaç maddelerini nakletmek için İngilizlerin İskenderun Limanı'nı ve Halep'e giden yolu kullanabilecekleri konusunda sözlü bir anlaşma vardı. Mustafa Kemal, buna, Osmanlı Devleti'ne bırakılmış bir parçacık egemenliğe yönelik her saldırıya olduğu gibi karşı çıkıyordu. Osmanlı'nın içinde bulunduğu durumun güçlüğüne kabul ettiğini belirterek İzzet Paşa'yı kararlı bir tutum almaya sevk etme çabasıındaydı: *"Ne kadar zayıf ve güçsüz olduğumuzu çok iyi biliyorum. Ama buna rağmen devletimizin kabul etmek zorunda olduğu fedakârlıkların bir sınırı olması gerektiğine inanmaktayım"* (Kinross 1965, s.155).

Diğer insanların resme kendi gözleriyle bakmasını sağlamaya yönelik pek çok girişimi gibi, Mustafa Kemal'in bu çabası da sonuçsuz kaldı. İngilizlerin amansız baskısı altında bulunan İzzet Paşa, Mustafa Kemal'in Suriye sınırına ilişkin "Türk süngüleri tarafından fiili olarak savunulan bir bölge" şeklinde tarifini kabul edemezdi. 7 Kasım'da Mustafa Kemal'e Yıldırım Ordusu'nun ve Yedinci Ordu Komutanlığı'nın feshedildiğini bildirdi. Bu, Mustafa Kemal'in ordusuz bir general durumuna düşmesi anlamına geliyordu. İzzet Paşa ayrıca ona İstanbul'a geri dönmesini emretti.

Alışılmışın dışında bir adım atarak İzzet Paşa'nın emirlerine itaat eden Mustafa Kemal, 13 Kasım günü İstanbul'un Anadolu yakasındaki merkez istasyonu olan Haydarpasha'ya vardı. Onun İstanbul'a gelişi, İngiliz ve Anlaşma Devletleri donanmasının Çanakkale Boğazı'ndan geçerek Boğaziçi'ne doğru yol aldığı güne rastladı. Bu durum karşısında öfkelenen Mustafa Kemal, yaverine şunu söyledi: *"Geldikleri gibi giderler!"* (Aydemir 1969, 1. Cilt, s.331; Kinross 1965, s.159).

Şehrin diğer bölgelerinde, özellikle de Avrupa yakasındaki Beyoğlu semtinde-, caddelerde karşılaştığı görüntüler onun bu ruh haline daha da derinleştirmekten başka bir etki yaratmadı. Yunanlılar Türkleri inciten bir tavırla caddelerde kendi bayraklarını dalgalandırıyorlardı; hırsızlar sokakları işgal etmişlerdi ve şehir karanlığa gömülmüştü. Türk parasının pek bir geçerliliği yoktu;

en temel ihtiyaç maddelerinin tedarikinde bile büyük sıkıntı çekiliyordu. İstanbul'daki yaşam karamsarlık vericiydi.

Beyaz bir at üzerinde muzaffer bir tavırla şehre giren Fransız generali Franchet d'Esperey, tıpkı Fatih Sultan Mehmet'in 1453'te İstanbul'u Bizanslılardan aldığı anda yapmış olduğu gibi, atının yularını salıvermişti. General d'Esperey, bu tavırla, simgesel olarak Türklerin şehir üzerindeki egemenlik hakkını reddetmiş oluyordu. Fransız, İngiliz ve İtalyan askeri personeli sel gibi Osmanlı başkentine aktığı halde, siyasal ve idari kontrol hâlâ Osmanlı hükümetinde olduğu için, bunların şehirdeki varlığı "resmi" bir işgal olarak algılanmıyordu. Ne var ki, yabancı devlet temsilcilerinin muzaffer bir edayla şehirde boy göstermeleri Mustafa Kemal'i özellikle rahatsız ediyordu.

Tekrar Pera Palas Otel'i'ne yerleşen Mustafa Kemal, mümkün olduğunca kısa bir süre içinde sadrazamla görüşmek istedi. Zihni öylesine meşguldü ki, yakında bir yerde, şehrin mütevazı bir semtinde oturan annesini ziyarete gitmeye bile vakti yoktu. Siyasal durum son derece karışıktı. *İttihat ve Terakki*'nin üçlü yönetimini oluşturan üç paşa ülkeden kaçmıştı. İzzet Paşa, saraya yönelik hoşnutsuzluğu bastırmak üzere Osmanlı'nın yenilgisi için günah keçileri bulunmasını isteyen padişah'tan gelen muazzam bir baskı altında bulunuyordu. Padişah, İzzet Paşa kabinesinin üç üyesini kafasına takmıştı ve bunların istifa etmelerini istiyordu.⁶³ İzzet Paşa, bunu, padişahın devlet işlerine anayasaya aykırı düşen bir müdahalesi olarak gördü. Kabinede bahriye nazırlığı görevinde bulunan Rauf, İzzet Paşa'ya destek verdi. Rauf, padişahla yaptığı bir görüşmede, ona Bulgaristan Kralı Ferdinand gibi bölge ülkelerinin başındaki yöneticilerden bazılarının başına gelen talihsizlikleri hatırlattı. Sahip oluğu kişisel güce güvenen padişah, ona şu karşılığı verdi: "*Beyefendi; bizim millet koyun sürüsü gibidir*" dedi. "*Başında bir çoban ister. İşte o çoban da benim*" (Kinross 1965, s.159).

Ertesi gün Rauf padişahla yaptığı görüşmeyi hey'et-i vükelâya aktardı. Sağlığı giderek bozulan İzzet Paşa padişahla çalışmayı sürdürme niyetinde değildi. Padişahın Kanun-i Esasî'ye aykırı

⁶³ Osmanlı Devleti'nin idari yapısı konusunda ayrıntılı bilgi için Bkz., Shaw 1976, 1. Cilt, s.22-27.

davranışlarını protesto ederek hey'et-i vükelâyla birlikte istifa etmeye karar vermişti. hey'et-i vükelânın bunu kabul etmekten başka bir seçeneği yoktu.

İzzet Paşa'nın istifası Mustafa Kemal için ağır bir darbe oldu. Devlet politikalarına yönelik ısrarlı ve iğneleyici eleştirileri yüzünden sadrazam tarafından İstanbul'a geri dönmesi emretilmişti, fakat İzzet Paşa "*Bugünlerde İstanbul'da bulunmanızda fayda görüyorum size ihtiyacım var*" (Aydemir 1969, 1. Cilt, s.334) diyerek çağrısını yumuşatmıştı. Bu tür bir davetin, sürekli otorite sahibi bir kişiyle ilişki peşinde koşmuş birinde heyecanlı fanteziler yaratmaması beklenmezdi. Oysa şimdi, İstanbul'a vardığı gün sadrazam artık sadrazam değildi. Tam ayağını kapının eşikinden içeri atmak üzereyken bir kez daha kapı yüzüne çarpılmıştı.

Talihindeki bu tersine dönüş Mustafa Kemal'in moralini bozdu; ancak, her şeye karşın durumu düzeltmek için çaba göstermeye karar verdi. Rauf'la beraber hasta olan eski sadrazamı görmeye gitti. Tevfik Paşa başkanlığındaki kabinenin güvenoyu almasının önüne geçmeyi, daha milliyetçi bir niteliğe sahip yeni bir kabinenin kurulmasıyla ilgili olarak İzzet Paşa ile konuşmayı planlamışlardı. Daha önce ordunun siyasete karışmasına karşı çıkmış olan Mustafa Kemal, şimdi kendisini üstlendiği ilk önemli siyasi role vermişti. Fethi ve İzzet Paşa'yı kendi planına uygun hareket etmeleri konusunda ikna etti. Bir sonraki adım, Meclis-i Mebusan üyeleri arasında bir lobi faaliyetine girişerek onların Tevfik Paşa tarafından kurulan kabineye güven oyu vermemelerini sağlamaktı.

Sivil elbiselerini giyen Mustafa Kemal Meclis-i Mebusan binasına gitti. Daha önceden tanıdığı pek çok mebusla görüştü, onların tanıştırdığı diğer mebuslarla konuştu. Mebusların hepsi Mustafa Kemal'in düşüncelerini dinlemek için sabırsızlanıyorlardı ve onun meclisteki varlığı heyecan yarattı. Mustafa Kemal, hey'et-i vükelânın güvenoyu almaması durumunda padişahın meclisi dağıtacağından korkanlara karşılık onlara, onların kaygısını paylaştığını söyledi. Fakat, bundan sonra, Tevfik Paşa'nın yeni kabinesinin yapacağı ilk işin parlamentoyu dağıtmak olacağını söyledi! Onlara, zaman kazanılması için İzzet Paşa başkanlığında yeni bir kabinenin kurulması fikrini önerdi. Kendisinden çok

emin olan Mustafa Kemal, meclis toplantı salonlarından birinde toplanmış kalabalık bir mebus grubuna kendi düşüncelerini aktardı. Bunların pek çoğu Mustafa Kemal'e önerileri doğrultusunda oy kullanacaklarını bildirdiler. Daha sonra Tefvik Paşa'nın kabinesinin güvenoyu oylamasına geçildi.

Gelişmeleri meclisteki ziyaretçi localarının birinden izleyen Mustafa Kemal, ilgi odağındaki kişi olmanın heyecanı ile doluydu ve zaferden çok emindi. Mebusların kendisine söylemiş olduklarının aksine Tefvik Paşa'nın kabinesine açık farkla güvenoyu vermeleriyle birlikte, Mustafa Kemal'in iyimserliği yerini derin bir can sıkıntısına bıraktı. Daha sonraları bu olayla ilgili olarak şunları söyleyecekti:

"Ne yalan söyliyeyim, şaşıtm. Benim teklifimi kabul ettiklerini söyleyen mebus sayısı küçümsenecek gibi değildi. Hem bunlar arasında sözlerinin ve mevkilerinin çok nazif olduğu sanısını verenler vardı. Fakat, ne varki, Meclis duygularının bir an içinde bin renk alabileceğinden habersiz ve uzak kalan benim gibi bir askerin o andaki şaşkınlığına da taaccüb edilemez" (Bayur 1963, s.233; Aydemir 1969, 1.Cilt, s.336).

Mustafa Kemal bu yenilginin hemen ardından meclis binasından ayrıldı. Oteline döndü ve bir an bile tereddüde düşmeden mabeyni arayıp padişahla görüşme talebinde bulunduğunu bildirdi. Sahip bulunduğu görkemli benlik padişahın kendisini hemen görmek isteyeceğine inanmasını teşvik ediyordu. Padişah onu hemen kabul edecekti, çünkü haklı bir konumda bulunuyordu ve işlerin bir düzene konması zorunluydu. Söylemek gereksiz ki, umduğunun aksine padişah, Mustafa Kemal'i hemen çağırmadı ve onu gelecek cuma selamlığına kadar bekletti.

Burada, padişahın etkin bir rol oynama yeteneğinden yoksun bulunduğunun farkında olmasına rağmen neden Mustafa Kemal'in bir kez daha VI. Mehmet'e başvurma yoluna gittiği merak konusudur. VI. Mehmet, tıpkı bir çocuğun bir tek babası olması gibi, iyi veya kötü, Osmanlıların yegâne padişahıydı. Görünüşe bakılırsa, Mustafa Kemal, kendisinde, yenilgiye uğramış ulusuna liderlik edecek, demokratik parlamentoyu koruyacak ve her şeyden önce; kendisine ulusunu yeniden düzlüğe çıkarma fırsatını verecek gücü "yaratma" çabasıydı.

Padişah II. Abdülhamid günlerinde, Jön Türkler onu parlamentoyu yeniden açmaya zorlamazdan önce, Mustafa Kemal, diğer pek çok insan gibi padişahın iktidarına muhalefet yöntemleri üzerinde kafa yormuş, buna ilişkin düşler kurmuş ve hatta kendince planlar yapmıştı. Bir keresinde, Selanik'teki pembe evde annesini ziyarete gittiği bir gün, Mustafa Kemal II. Abdülhamid'i tahttan indirme planlarından söz etmişti. Evdeki hizmetçi kız bu tartışmayı işitmiş ve duyduklarını Mustafa Kemal'in annesine aktarmıştı. Annesi bundan büyük tedirginlik duymuştu. Sonraki yıllarda Mustafa Kemal annesinin kendisini bu konuda uyardığını hatırlar; Zübeyde oğluna padişahın "*yedi evliya kuvvetinde heyûla*" olduğunu, böylesine güçlü bir kişiye karşı gelmenin aptallık olacağını söylemişti.⁶⁴ Çocukluğunun önemli kişileri tarafından kendisine kudretli bir yönetici hakkında böyle bir algı verilmiş olan Mustafa Kemal'in, ilk siyasal tasarımının başarısızlığa uğramasından duyduğu düş kırıklığı içinde, yüzünü yeniden -belki de *yedi evliya kuvvetinde heyûla* olan yegâne kişi- VI. Mehmet'e çevirmesi anlaşılır bir durumdur.

Bekleneceği gibi, Mustafa Kemal'in VI. Mehmet'le yaptığı görüşme düş kırıklığıyla sonuçlandı. Padişah, kendi tahtına karşı girilmesi muhtemel askeri komplolar hakkında Mustafa Kemal'in bazı bilgilere sahip olabileceğini düşünüyordu ve yegâne kaygısı bu konuda onun ağzını aramaktı. Mustafa Kemal'den, kulağına bir komplo haberi gelmesi durumunda bundan kendisini haberdar edeceğine dair söz vermesini istedi. Huzura kabul bir saat kadar sürdü ve Mustafa Kemal'in padişaha güvenilemeyeceği sonucuna varmasını sağlamaktan başka bir işe yaramadı.

Bundan birkaç gün kadar sonra parlamentoyu dağıtan padişah, böylece yalnızca kendi tahtını kurtarma derdinde olduğunu kanıtlamış oldu. Mustafa Kemal, Fethi'nin çıkardığı *Minber* adlı gazetenin sayfalarında parlamentonun dağıtılmasını çok ağır bir dille eleştirdi. Parlamentonun yokluğunda padişahın Anlaşma Devletleri'yle nihai barış koşullarını müzakere ederken kendisini tamamen özgür hissedeceğini biliyordu. Padişaha karşı aktif bir

⁶⁴ Bkz., Mustafa Kemal'le yapılan röportaj, Saydam ve Atay 1926. Ayrıca, Bkz., Baydar 1967, s.104. Söz konusu röportajda, Mustafa Kemal, annesine ülkeyi kötü padişahların elinden kurtarma gayretlerini sürdürceğini söylediğini belirtir. Annesi onu uyararak sonuçta önemli olan şeyin başarıya erişmek olduğunu hatırlatmıştır.

muhalefet sergileme ile parlamentonun dağıtılmasını suskunlukla karşılama gibi iki seçenekle yüz yüze kalan mebuslar, bunlardan ikincisini seçtiler.

Mustafa Kemal'in kendi özimgesine yönelik bir darbe olarak yaşadığı şey gerçekte onun hayrına olan bir durumdu. Padişah, bir parlamento olmamasına karşın işlevini sürdüren atanmış bir hey'et-i vükelâ ile birlikte çalışmaya devam etti. Eğer Mustafa Kemal o kabineye harbiye nazırı olarak atanmış olsaydı, Anlaşma Devletleri onunla resmi olarak çalışmak zorunda olacaktı. Sonradan görüldüğü üzere, Anlaşma Devletleri bir süre sonra önde gelen devlet adamlarını Malta'ya gönderip burada göz hapsine aldılar. Şayet Mustafa Kemal hükümette görev almış olsaydı, o da bunların arasında olacaktı. Gayri resmi bir kişi olarak Mustafa Kemal'in zararsız olduğu düşünüldü ve böylece dikkate değer bir hareket serbestisine sahip oldu.

Parlamentonun dağıtılmasıyla birlikte İstanbul büyük bir karışıklık içine sürüklendi. Mustafa Kemal, 1918 yılı Kasım ayının ortalarından bir sonraki yılın Mayıs ayına kadar İstanbul'da kaldı. İstanbul, gerçekte "*işgal altında*" bir şehir durumundaydı. İstanbul'un Avrupa yakasındaki semtlerinde sokaklar İngiliz, Fransız, İtalyan askerleriyle doluydu. Başıbozuk ve sarhoş askerler yerel halka eziyet ediyorlardı. Şehrin gayrimüslim zenginlerin yoğun olduğu semtleri yalnızca yabancı subaylar için değil, ayrıca sahip oldukları yüksek yaşam standardını yitirmemek uğruna her tavizi vermeye hazır Türkler için de bir cazibe merkezi durumundaydı. O sıralar genç bir Türk romancısı olan Yakup Kadri (Karaosmanoğlu), şehrin genel havasını, İstanbul'un yaşadığı yozlaşmayı öfkeli Tanrı tarafından yıkıma uğratılan kutsal şehirlerle karşılaştırdığı *Sodom ve Gomora* adlı romanında anlatır (Karaosmanoğlu 1966).

Şehrin Müslüman mahallelerinde yaşam koşulları çok kötüydü. Evlerine dönen askerlerin üstü başı perişan haldeydi; açlık giderek yayılıyordu. Kadınlar kaygı içinde kocalarının ve oğullarının cepheden dönüşünü bekliyorlardı; oysa bunların pek çoğu savaşta ölmüşlerdi ve asla geri dönmeyeceklerdi. Kadınların ardı arkası kesilmeyen ağıtlarında ifadesini bulan yoğun bir keder yaşıyordu.

Aslında İstanbul iki farklı şehirden oluşuyordu: Müslümanların yaşadığı şehir ve Avrupalılaştırmış şehir. İşine serbestçe gidip gelebilen Mustafa Kemal hâlâ Pera Palas Oteli'nde kalyordu. Annesi ve kızkardeşi Beşiktaş semtindeki evde yaşamaya devam ediyorlardı. Sık sık Pera Palas Oteli'ne gelen yabancı subaylarla iç içe yaşamak zorunda kalmış olmak Mustafa Kemal'i özellikle yaralamış olmalı. Kendi sosyal çevresinde sanki itibar yitirmiş biri durumundaydı ve hemen her gün onun artık düşük statüde biri olduğunu hatırlatan bir olay yaşanıyordu. Belki de sonradan uydurulmuş bir öykü bugüne kadar gelir: General Harrington'un da aralarında bulunduğu bir grup İngiliz subayı Pera Palas Oteli'nin salonunda otururlarken, oradaki Türk subayının kim olduğunu sordular. Onun Gelibolu'nun ünlü kahramanı Mustafa Kemal olduğunu öğrendiklerinde, birisini yollayıp onu kendi masalarına davet ettiler. Bunun üzerine Mustafa Kemal'in şu karşılığı verdiği söylenir: *"Burada evsahibi olan biziz. Kendileri misafirdiler. Onların bu masaya gelmeleri gerekir..."* (Aydemir 1969, 1. Cilt, s.347).

Kendisine değerli bir kişi olduğu duygusunu verecek bir insanın ihtiyacı içinde olan Mustafa Kemal, yeniden Corinne'le sık sık bir araya gelmeye başladı. Anlaşma Devletleri'nin Türkiye'nin egemenliğini yok etme hazırlığında oldukları daha iyi anlaşılma-ya başlandığında, Mustafa Kemal tedrici olarak geleceğe yönelik bazı planlar yapmaya başladı. Bu planları geliştirdiği yer Corinne'in eviydi. Beşiktaş'taki evde annesini ve kızkardeşini ziyarete gittiği bir akşam katlanılması güç bir aşağılamaya maruz kaldı. İtalyan bir askeri devriye grubu evi aramak için zorla içeri girdi. Mustafa Kemal öfkeden deliye döndü. Onlara bir general olduğunu, eve girip arama yapmaya hakları olmadığını bildirdi. Devriyelerin kendisine aldırmadıklarını görünce hızla komşu bir eve gitti ve İtalyan komutanlığına telefon etti; bundan sonra, devriye grubunun başı olan askere gelip telefonda konuşması rica etmek zorunda kaldı. Savaş meydanında ordularını başarıyla yönetmiş ve ismi Gelibolu kahramanı olarak anılır olmuş bir subay, annesinin evini rahat bırakmaları için bir İtalyan devriyesinin başıyla uğraşmak zorunda kalyordu. İtalyanlar evden ayrılırken Zübeyde baygın haldeydi ve kızkardeşi Makbule sinir krizi geçiriyordu. Bundan birkaç gün kadar sonra, başlarında bir teğmen bulunan bir İngiliz asker grubu eve gelip arama yap-

tıklarında, iki kadın aynı durumu bir kez daha yaşadılar. Askerler kayda değer bir şey bulamayıp evden ayrıldılar. O ikinci arama sırasında Mustafa Kemal orada değildi.

O sıralar aileyle birlikte Beşiktaş'taki evde yaşayan Zübeyde'nin evlatlığı Abdürrahim (Tuncak), evin yabancı askerler tarafından arandığı günlerde sekiz yaşındaydı. Dr. Volkan ile yaptığı görüşmede, söz konusu iki olayı tam olarak hatırlayamadığını, fakat evde yaşanan korku dolu atmosferi gayet iyi hatırladığını söylemiştir (Tuncak 1974). Ayrıca, Abdürrahim Tuncak bir kere-sinde, ailenin siyasi suç teşkil eden bir şeyler aramak üzere İngilizlerin eve baskına geleceklerini haber aldığını hatırlıyor. Anlattığına göre, önceden haber alınan bu baskını boşa çıkarmak için evde çok sıkı tedbirler alınmıştı. Mustafa Kemal'e ait pek çok silah gizlenmişti. Bu silahların bir kısmı hatıra olarak saklanan silahlardı, bir kısmı ise Mustafa Kemal'e hediye olarak verilmişti. Eğer söz konusu silahlar ele geçmiş olsaydı, İngilizler Mustafa Kemal ve ailesine suç isnat edebilmek için ihtiyaç duydukları kanıta ulaşmış olacaktı.

Zübeyde'nin evi taştan örülmüştü ve evin yine taş döşeli bir bahçesi vardı. Bahçenin sokak kapısından girildikten sonra sağda kalan tarafında, zemini tahta kaplı bir oda vardı. Silahlar bu tahta döşemelerin altındaki boşluğa saklandı. Küçük Abdürrahim bu boşluğa girebilecek kadar küçüktü; silahları oraya o yerleştirmişti. Tahta döşemelerin tekrar yerlerine çakılmasıyla yetinilmemiş, fakat ayrıca oraya bir öküz ve bir miktar saman konmuştu; böylece, odanın öteden beri ahır olarak kullanılıyormuş gibi bir görüntü vermesi sağlanmıştı. Zübeyde ile Makbule, İngilizlerin kendilerine karşı kullanabileceklerinden kuşkulandıkları bazı gazeteleri de yakmışlardı.

Bir diğer arama Corinne'in evinde yapıldı. Bu arama, muhtemelen, Mustafa Kemal'in Anadolu'da bağımsızlık savaşını başlatmak üzere İstanbul'dan ayrılmasından sonra yaşandı. Arama sırasında Anlaşma Devletleri'nin bir devriyesi Corinne'den Mustafa Kemal'in duvarda asılı resmini indirmesini istedi; Corinne bu isteği geri çevirdi. Gelenler, Corinne'e bunu zorla yaptırmaya yeltenmediler. Bunun yerine, Mustafa Kemal'le görüşmemesi yolunda uyarıda bulundular. Bir süre sonra Corinne İtalya'ya git-

mek üzere İstanbul'dan ayrıldı, fakat kızkardeşi Edith İstanbul'da yaşamayı sürdürdü. Bundan sonra Corinne Mustafa Kemal'i bir daha hiç görmedi; bununla birlikte, aralarında bir iletişimin olduğu sanılıyor. Corinne Türkiye'ye 1941'de, Mustafa Kemal'in ölümünden sonra döndü.⁶⁵

Anlaşma Devletleri'nin subaylarıyla Pera Palas Oteli'ndeki karşılaşmalar Mustafa Kemal için onur kırıcı bir deneyim olmakla birlikte, bu durum ona bir tür haz da veriyordu. Batılılar tarafından batılı biri olarak kabul edilmek onun hoşuna gidiyordu ve en azından, fantezilerinde kendisini onlardan daha üstün görüyordu. Daha önce değindiğimiz General Harrington olayı Mustafa Kemal'in kişiliğinin bu yanını doğrulayan bir olaydır.

Pera Palas Oteli'ndeki yaşamı bir hayli masraflıydı. Mustafa Kemal otel parasını ödemekte zorlanmaya başlayınca, bir tanıdığının Beyoğlu'ndaki evinde, kendisi ve karısıyla birlikte kalması yolundaki önerisini kabul etti. Bu arkadaşları, Mustafa Kemal'in daha önce Şam'da tanışmış olduğu Salih Fansa ile Salih'in karısı Selma idi. Mustafa Kemal onlarla birlikte kalırken, Selma Fansa, Mustafa Kemal ile Padişah VI. Mehmet'in kızı Sabiha Sultan arasındaki muhtemel bir evliliğin arabulucusu oldu.

Anlaşılabildiği kadarıyla, bir gün sarayın özel bir kuryesi Selma Fansa'nın yanına geldi ve ona VI. Mehmet'in Mustafa Kemal'in damadı olarak saraya dahil olmasını istediği haberini ilettili. Böyle bir evlilik, Mustafa Kemal'i, 1914'te bir Osmanlı prensesi ile evlenmiş olan Enver Paşa ile aynı statüye yükseltirdi. Mustafa Kemal, imparatorluk sarayının kadınları arasında güzel kadınların erkeği olarak ün salmıştı ve sarayda kendisinden sık sık "sarı gül" takma adıyla söz ediliyordu (Aydemir 1969, 1. Cilt, s.348-49).

Bu tür meseleler dikkat ve nezaket gerektiriyordu. Karşılıklı görüşmelerde arzulanan sonuca ulaşamaması durumunda saray mahcup duruma düşmek istemezdi. Selma Fansa durumu

⁶⁵ Türk hükümeti, artık Türkiye'de çok önemli bir kişilik durumuna gelmiş olan Atatürk'ün eski bir ilişkisinin kamuoyunca bilinmesinin hoş olmayacağı düşüncesiyle Corinne'e Atatürk hayatta olduğu sürece Türkiye'ye dönmemesi konusunda telkinde bulunmuş olabilir. Dahası, Mustafa Kemal, Corinne'le ilişki içinde bulunduğu yıllarda, Corinne'i ülküleştirilmiş bir imge olarak görüyor, bu şekilde ülküleştirilmiş bir kişinin sevgi ve hayranlığını kazanmış oluyor, böylece de kendi özdeğerini (self-worth) yükseltme olanağı buluyordu. Atatürk durumuna geldikten sonra ise söz konusu ülküleştirme edimi kendi üzerine yöneldi, etrafında Corinne gibi birinin varlığına gereksinimi yoktu artık.

Mustafa Kemal'e açtı. Söylenenleri işiten Mustafa Kemal'in anesi bunu büyük bir sevinçle ve heyecanla karşıladı; oğlunun önünde saraya *damat* gitmek gibi önemli bir şans uzanıyordu. Fakat, Mustafa Kemal annesinin bu heyecanını sarayda yaşama arzusunun bir ifadesi olarak gördü ve nazarı itibara almadı. Öte yandan, olaya sıcak bakar görünmüyordu. Gelişmeyi padişahın kendisini saray efradı ile işbirliği içine çekme isteği olarak gören Mustafa Kemal, kendisine saraya gelmesi için yapılan bir daveti reddetti ve prensesi ancak kendi evinde görebileceğini söyledi. Böyle bir önerinin uygunsuzluğu karşısında şaşkına dönen saray elçisi, Mustafa Kemal'i fikrini değiştirmesi için ikna etmeye çalıştı; fakat saray memurunun uğraşları sonuçsuz kaldı ve böylece mesele bir yere varmadan kapanmış oldu.

Bundan kısa bir süre sonra, Fansa çiftiyle birlikte yaşamaktan mutlu olmasına karşın, Mustafa Kemal kendi başına yaşamaya karar verdi. Onların da yardımıyla Şişli semtinde bir ev buldu. Söz konusu ev bugün hâlâ Şişli'nin ana caddesi üzerindedir. Atatürk müzesi olarak kullanılan bu evin eski İtalyan karargahının karşısında bulunması ise yeterince ironik bir durumdur. Mustafa Kemal bu eve yerleştikten sonra ailesini de yanına aldı. Orta katı kendisi kullanıyordu; annesi ve kızkardeşi üst kata yerleşmişti; çatı katı ise yaverine ayrılmıştı. Bu evde Mustafa Kemal, yakın arkadaşları ve yoldaşlarıyla toplanıyor, onlarla ülkenin geleceği üzerine tartışıyordu. Hâlâ, ulusun sorunlarını çözmenin bir yolu olarak, harbiye nazırı olmayı düşünüyordu.

Ziyaretçilerinden biri de, askeri okul yıllarında arkadaş olduğu, padişaha karşı siyasal faaliyetleri dolayısıyla kendisiyle beraber Suriye'ye sürgüne yollanan eski arkadaş Ali Fuat idi. O sıralar Ali Fuat Anadolu'daydı ve oradaki durumu yakından biliyordu.

Ali Fuat Paşa, Şubat 1919'da İstanbul'a geldi ve Mustafa Kemal'le bir çok kez buluştu. Bir süre sonra, bir grup insanla birlikte Rauf da bu görüşmelere katılır oldu. Temel müzakere konusu ülkenin içinde bulunduğu genel durumdu. Yavaş yavaş Türkiye'nin düşmanlarına karşı bir bağımsızlık savaşının planı somut olarak ortaya çıkıyordu. Plan, işgal altındaki İstanbul yerine Anadolu'da hükümetin yerleşeceği yeni bir merkezin belirlenmesini

de içeriyordu. Anadolu'da yeni bir ulusal kurtuluş hareketi fikri esas olarak Mustafa Kemal ve Ali Fuat'a aitti.⁶⁶

1919 Şubat'ında Ali Fuat Anadolu'ya geri döndü. Rauf donanmadan hemen hemen bu zamanlarda istifa etti ve Mustafa Kemal'in en yakın işbirlikçisi olarak İstanbul'da kaldı. Mustafa Kemal, önemli bir şeyler örgütlemekte olduğu izlenimi vermekten kaçınmak için, Şişli'deki evine ulusal kurtuluş hareketini planlayanların dışında pek çok kişiyi çağırmayı sürdürdü. Türk bağımsızlık savaşında önemli bir rol oynayacak kişilerin pek çoğu o günlerde İstanbul'daydı. Bir süre harbiye nezareti müsteşarı olarak görev yapmış olan İsmet de bunlar arasındaydı. Padişah eski *İttihat ve Terakki Cemiyeti*'yle geçmişte bağı olan herkesten kurtulmak istediği için, bu insanların hepsi az çok tehlike içinde bulunuyorlardı. *İttihat ve Terakki*'yi açıktan açığa eleştirmiş olması Mustafa Kemal'in padişahın adamlarının elinde eziyet çekmesini önledi, fakat Mustafa Kemal Anlaşma Devletleri'nden gelen baskı karşısında savunmasızdı.

Türkiye'nin gelecekteki konumunun ne olacağı konusunda Anlaşma Devletleri'nin bakış açıları en azından karmaşıktı. Savaş sırasında yapılmış gizli anlaşmalar, Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanmasını ve bu parçaların savaş ganimeti olarak Anlaşma Devletleri arasında paylaşılmasını öngörüyordu (Bkz., Anderson 1966, özellikle 11. bölüm). Rus Devrimi, katılımcı devletlerden birini devre dışı bırakmıştı; diğerleri ise kendi paylarına düştüğüne inandıkları ganimeti elde etme kaygısındaydılar. İstanbul'daki İtalyan elçisi Kont Sfroza, Osmanlı İmparatorluğu'nun savaş galibi devletler arasında nasıl paylaşılacağı konusunda bir anlaşma olmasına karşın, bu konuda çeşitli güçlüklerle karşılaşılacağını düşünüyordu -özellikle de Lloyd George'un Yunanlılara verdiği destek nedeniyle. Bu yüzden padişaha karşı milliyetçi motifler taşıyan muhalefetle bir ilişki geliştirme arayışına girdi.

Faaliyetlerini aracılar vasıtasıyla yürüten Kont Sfroza, Mustafa

⁶⁶ Cebesoy, 1953, 1. Cilt, s.37. Cebesoy daha sonraları Şevket Süreyya Aydemir'e 27 Nisan 1960 tarihli bir mektup göndermiştir ve mektubunda ulusal mücadelenin ilk stratejisini Mustafa Kemal'in Şişli'deki evinde Mustafa Kemal'le yaptıkları görüşmeler sırasında kendisinin planladığını ifade etmiştir. Ayrıca, bu planın ayrıntıları konusunda başlangıçta diğerlerine pek bir şey söylememiş olduklarını ileri sürmüştür. Bkz., Aydemir 1969, 1. Cilt, s.363.

Kemal ile bir görüşme ayarladı (Kinross 1965, s.167). Bu görüşme sırasında Kont, Mustafa Kemal'e İtalyan elçiliğinin yardımına güvenebileceğini söyledi. Bu güvence Mustafa Kemal için özellikle önemliydi, çünkü padişah hükümeti olabildiğince çok sayıda muhalifini tutuklama çabasındaydı ve İngilizler bu konuda padişaha yardımcı oluyorlardı. Mustafa Kemal, İtalyan hükümetinin "koruması" altında olduğu görüntüsü vererek, tutuklanmaktan kurtulabilirdi.

Mustafa Kemal'in İtalyan himayesine umduğundan önce ihtiyacı oldu. Mondoros Ateşkesi'nin imzalandığı günlerde İngilizler ve Türkler arasında açıkça gözlenen dostane ve nazik hava hızla dağıldı. Anlaşmayı Rauf'la imzalamış olan Amiral Calthorpe, şimdi Anlaşma Devletleri'nin propagandasında milyonlarca Hristiyanın katili gibi görünen Türklerle her türlü sosyal ilişkiyi yasakladı (Aydemir 1969, 1. Cilt, s.371). İmparatorluk içindeki Hristiyanlara sahip çıkma çabası içindeki Hristiyan misyonerlere, karışıklıklar nedeniyle dolu olan yetimhanelerin sorumluluğu verildi. Bunlar, aksi kanıtlanmadıkça öksüzler yurdunun koruması altındaki her çocuğun bir Hristiyan olduğunu ilan ettiler. Hristiyan çocukları arama işi yetimhane duvarlarının dışına taşı. Böyle bir atmosfer içinde, bir Ermeni beraberinde İtalyan bir asker olduğu halde Mustafa Kemal'in Şişli'deki evine gitti ve onu evinde bir Ermeni çocuğunu saklamakla suçladı. O an Mustafa Kemal Rauf ile birlikte toplantı halindeydi ve durumun -siyasal bir tartışma yapmak- anlaşılması onlar için tehlikeli olabilirdi. Mustafa Kemal, askere, isterse İtalyan elçisiyle temasa geçebileceğini söyledi ve mesele kapandı. Fakat kritik zamanların yaşandığı ve her an her şeyin olabileceği çok açıktı (Aranan çocuğun Abdürrahim olup olmadığı bilinmiyor).

İmparatorluğun diğer bölgelerinden İstanbul'a gelen haberler de aynı ölçüde moral bozucuydu. Arap topraklarına İngiliz ve Fransızlar el koymuşlardı. Ermeni çeteleri Anadolu'nun doğusunu ele geçiriyorlardı. Anlaşma Devletleri 1919 yılının Ocak ayında Paris'te yapılan barış konferansında tarafların birbiriyle çatışma içindeki hak iddialarını uzlaştırma konusunda çeşitli zorluklar yaşarlarken, Yunanlılar ve İtalyanlar 1919 yılı baharında Türkiye'nin Ege ve Akdeniz kıyıları üzerinde hak iddiasında bulundular. Savaş

sırasında Anlaşma Devletleri arasında çeşitli anlaşmalar yapılmıştı; bunlar belli devletleri savaşa katılmaya teşvik ediyor, belli bazılarını savaş dışında tutmayı amaçlıyordu. Osmanlı İmparatorluğu Anlaşma Devletleri'nin bencil arzularını tatmin etmek için parçalara ayrıldı. Rusya, İngiltere ve Fransa Mart 1915'te muhtemel savaş ganimetleri üzerine kendi aralarında müzakerelerde bulunmuşlardı. Sonraki ay, bu üç devlet bu kez İtalya ile bir anlaşma yapmış, desteğini kazanabilmek için bu ülkeye önemli tavizler vermişlerdi.⁶⁷ İtalya, 20 Ağustos 1915'te Osmanlı İmparatorluğu'na karşı savaş ilan ederek bu anlaşmalardan yararlanma hakkı kazandı.

16 Mayıs 1916'da Rusya, Fransa ve İngiltere arasında Sykes-Picot Anlaşması olarak bilinen geniş kapsamlı bir anlaşma yapıldı. Buna göre, Rusya Erzurum, Trabzon, Van ve Bitlis şehirlerini, ayrıca Güneydoğu Anadolu'nun kuzeyinde bakır, tuz ve gümüş bakımından hayli zengin yataklara sahip 90 bin kilometrekarelik bir toprak parçasını alacaktı. Fransa, Adana'nın kıyı şeridini, Güneydoğu Anadolu'nun büyük bir bölümünü alacaktı. İngiltere ise, Bağdat da dahil olmak üzere Güney Mezopotamya' (Irak)nın tamamına el koyacaktı. İngilizler Filistin'de Hayfa ve Ak-râ liman şehirlerini de alacaklardı. İngiliz ve Fransız toprakları arasında bir ya da birkaç Arap devleti kurulacak ve bu bölge Fransız ve İngiliz nüfuz bölgelerine ayrılacaktı.

Bu anlaşmalar pek gizli kalmadı. İtalya, Sykes-Picot Anlaşma-

⁶⁷ Rusya, İngiltere ve Fransa 18 Mart 1915'te belli düzenlemelerde anlaşmaya varmışlardı: *"İstanbul şehri, İstanbul Boğazı'nın Batı kıyıları, Marmara Denizi, Çanak-kale Boğazı, Midye-Enez hattına kadar Güney Trakya, Sakarya Nehri ile İzmit Körfezi arasında kalan alanın sonradan saptanacak bir kısmı, Marmara Denizi'ndeki adalar, İmroz ve Bozcaada"* Rusya'ya kalacaktı (Bkz., Cocks, 1918, s.19). Buna karşılık, İstanbul Anlaşma Devletleri için serbest bir liman olacak, ticaret gemileri boğazlardan serbestçe geçebileceklerdi. Ayrıca Rusya, İngiltere ve Fransa'nın Türkiye'nin Asya'da kalan toprakları üzerindeki özel haklarını tanımayı kabul ediyordu. Gizli anlaşmalarla ilgili olarak ayrıca Bkz., Cummings 1938. İtalya, 26 Nisan 1915 tarihli anlaşmayla, stratejik açıdan önemli bir konuma sahip olan ve İtalyanların daha önce 1912'de işgal etmiş oldukları Oniki Ada üzerinde tam bir egemenlik hakkı kazanıyordu. Sultan'ın Libya üzerindeki bütün hakları Lozan Antlaşması (1912) ile İtalya'ya devredildi. Ayrıca, Anadolu'nun paylaşılması halinde Akdeniz'in Adana'ya bitişik olan kısmından İtalya'nın adil bir pay alması karara bağlanmıştı. Bu bölge daha sonra daha kesin bir biçimde saptanacaktı. Anlaşmanın diğer maddeleri, üzerinde anlaşmaya varılmış toprakların İtalya'nın mülkiyetine ne zaman geçeceği ile ilgili bir zaman cetvelini içeriyordu. Bkz., Cocks 1918, s.27-42.

sı'nın varlığından haberdar olduğunda, İtalya'nın Anadolu'da sahip olacağı toprakları tam olarak saptayacak yeni bir anlaşmanın yapılması zorunluluğu doğdu. İzmir şehri ve Konya şehrinin büyük bir bölümünün İtalya'ya bırakılması kararlaştırıldı. 17 Nisan 1917'de imzalanan bu anlaşmanın Rusların da onayını alacağı umuluyordu, ancak devrim bunu önledi. Siyonistlere "anavatan" vaadi, bununla çelişkili olmak üzere Mekke Şerifi'ne verilen vaatler gibi başkaca düzenlemeler de vardı, fakat sözü edilen bu anlaşmalar Avrupa'nın "hasta adamı"nın ölümünü ilan eden esas anlaşmalardı.

İmparatorluk topraklarında yaşayan yerli halklar arasında milliyetçilik duyguları giderek güçleniyordu ve yapılan gizli anlaşmaların bu halkların özlemleriyle çelişki içinde kaldığı, Anlaşma Devletleri'nin ganimeti paylaşma konusunda kendi aralarında uzlaşmazlığın eşiğine gelmiş olduğu Paris'te açıkça ortaya çıktı. İngiltere, Sykes-Picot Anlaşması hükümlerinin gözden geçirilip yenilenmesi talebinde bulundu, fakat Fransa bu talebi reddetti. Her iki ülke de, yapılan gizli anlaşmalarda kendilerine bırakılan bölgelerin çoğuna girmiş bulunuyordu. Savaşa geç bir tarihte Anlaşma Devletleri'nin yanında girmiş olan Yunanistan, şimdi, Anadolu'da kendisine sağlam bir zemin bulmak istiyor, eski Bizans toprakları üzerinde Yunan nüfuzunu yeniden tesis etmeyi arzuluyordu.⁶⁸ Yunanistan'ın hak iddiaları, İtalya'ya verilen sözlerle açıkça çelişiyordu, ancak Lloyd George Yunanlılara arka çıktı.

Anlaşma Devletleri'nin Paris'te birbirlerine düşmeleriyle birlikte, Türkiye'nin geleceğinin Türkler aleyhine başkaları tarafından belirlenmekte olduğu Mustafa Kemal ve arkadaşları için açıkça gözlenir hale geldi. Bir şeyler yapmak gerekiyordu ve işe başlamak için en uygun yer, bazı Türk birliklerinin hâlâ mevcut ve silahlı olduğu Anadolu idi. Anadolu'da inisiyatifini eline alacak bir liderlik bekleyen birkaç subay vardı ve Ali Fuat da bunlar arasındaydı. Durumu gözden geçiren Mustafa Kemal, İsmet (inönü)'i Şişli'deki evine çağırdı. Türkiye haritasını masaya yaydı ve İsmet Bey'e direniş hareketini başlatmak için en uygun yerin neresi ol-

⁶⁸ Yunanistan tarafsız kalmaya çalışmıştı, fakat krala karşı Venizelos liderliğindeki iç muhalefet Anlaşma Devletleri'nin müdahalesine yol açtı. Kral Konstantin, Haziran 1917'de tahttan çekildi. Venizelos başbakan oldu ve Yunanistan 2 Temmuz 1917'de Anlaşma Devletleri'nin safında savaşa katıldı.

duğu konusundaki önerisini sordu. İsmet Bey, Mustafa Kemal'e halihazırda bir tercihinin olup olmadığını sordu. Mustafa Kemal, henüz belli bir yer tespit etmediğini söyledi. Bölgeyi, oradaki ordunun durumunu ve halkı yakından bildiği için İsmet'in öneride bulunmasında ısrar etti. Bu noktada İsmet belli bir yer ismi vermemekte ısrarcıydı. Bu konuda Anadolu'nun sayısız çoklukta olanak sunduğunu söylemekle yetindi.

O günlerde Şişli'deki evin bir diğer ziyaretçisi, o sıralar Trakya'dan Doğu Anadolu'da moral bozukluğu içinde bulunan On beşinci Tümen'e nakledilmiş olan Kâzım (Karabekir) Paşa idi.⁶⁹ Kâzım, savaşın ilk dönemlerinde Kafkasya cephesinde Mustafa Kemal'le beraber hizmet vermiş bir subaydı. Doğu halkı tarafından sevilen bir komutandı ve güvenebileceği askerlere sahipti. İsmet Bey'den daha az temkinli olan Karabekir, Mustafa Kemal'den varlığı zorunlu hale gelmiş olan liderliği üstlenmesini istedi ve Mustafa Kemal'in Anadolu'ya geçmesiyle ilgili olarak bir plan tasarladı. Erzurum merkezli bir ulusal hareket kurmayı başardıktan sonra, Mustafa Kemal Türkiye'nin batı yakasına geri dönebilir ve ulusal davayı orada örgütleyebilirdi.

Harekete geçme anı hızla yaklaşıyordu. 1918 yılı sonunda, kendilerini Müslüman olmayan azınlıkların ya da muhtemel bir yabancı işgalin tehdidi altında hisseden yerel Türk grupları yarı-askeri gruplar şeklinde örgütlenmeye başlamışlardı ve kendilerini *Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri* olarak adlandırıyorlardı. Böyle bir bayrak altında bir araya gelerek yaşamlarını ve ülkeyi savunabileceklerini umuyorlardı. Anadolu'daki bu ruh hali Mustafa Kemal için eşsiz bir fırsattı. Kendi özlemleri ile gerçek koşullar gidecek birbiriyle çakışır hale geliyordu. Anadolu, Mustafa Kemal'in kendi iç dünyası ile dış dünyayı bir araya getiren mekanizma olabiliyordu.

⁶⁹ Bir paşa çocuğu olan Kazım (Karabekir) (1882-1948) bir subaydı. O sıralar Mustafa Kemal'in bir diğer arkadaşı Fethi (Okyar) cezaevindeydi. Fethi, Enver, Talat ve Cemal'in 2 Kasım 1918'de ülkeden kaçmasına izin verdiği şeklinde haksız bir suçlamayla Sadrazam Ferit Paşa hükümeti tarafından tutuklanmıştı (Kinross 1965, s.168).

Bölüm 10

SAMSUN'A ÇIKIŞ

Mustafa Kemal, askerlik kariyerinin ilk dönemlerinde sık sık İstanbul'da kalmayı istemiş, fakat çoğunlukla Enver'in emirleri üzerine başka yerlere gönderilmişti. Şimdi ise Anadolu'ya tayin edilmeyi çok istiyordu; ne var ki, büyük ölçüde geri plana itilmiş bir general olarak, Anadolu'ya tayin edilme şansı yok denecek kadar azdı.

Anadolu'da baş gösteren olaylar, beklenmedik şekilde Mustafa Kemal'in içinde bulunduğu umutsuzluktan sıyrılmasına yardımcı oldu. Karadeniz'de bir liman şehri olan Samsun ve çevresinde bazı karışıklıklar yaşanıyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nun çökme noktasına gelmiş olması, burada yaşayan ve ileride Yunanistan'a bağlanacak bağımsız bir Rum devleti kurmayı düşleyen Rumları yüreklendirmişti. Onların bu arzusu, Yunanistan'da yeniden canlanan milliyetçilik heyecanı ile da örtüşüyordu. Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri'nde örgütlenen Türkler, Karadeniz'in sahil şehirleri boyunca Hristiyan azınlıklarla çatışmalara girmeye başlamışlardı. Anarşi tehdit edici boyutlardaydı. Durumla ilgili haberler Anlaşma Devletleri'nin İstanbul'daki yüksek komuta merkezine ulaştı. Etnik topluluklar arasındaki çekişmenin kontrol edilemez boyutlara tırmanmasından kaygı duyan Anlaşma Devletleri, Anadolu'da merkezî otoritenin yeniden tesis edilmesini sağlaması için Osmanlı hükümetine baskı yapmaya başladılar. Yeni sadrazam, bu göreve 3 Mart'ta gelmiş olan Damat Ferit Paşa idi. Anadolu'daki gelişmelerden giderek daha çok kaygılanan İngilizler, Damat Ferit'e taleplerini bildirdiler. Osmanlı hükümetinin Samsun dolaylarındaki olayları yatıştıramaması, bölgedeki Türklerin "*masum Rumlara yaptıkları eziyetlere*" son vermelerini sağlayamaması durumunda, İngilizler gerekli tedbirleri kendileri alacaklardı.

İngilizlerin tek taraflı bir girişimle Samsun Limanı'nı baskı ve kontrol altına almaları olasılığından korkan Damat Ferit, durumu

Dahiliye Nazırı Vekili Mehmet Ali ile görüştü. Mustafa Kemal kendi görüşlerini daha önce Mehmet Ali ile tartışmıştı ve Mehmet Ali de bu görüşlere sempati ile bakıyordu. Mustafa Kemal'in aradığı fırsat bu şekilde doğdu. Mehmet Ali kendisini baskı altındaki sadrazama, Samsun'a asayiş tesis etme yetkisine sahip güvenilir, yetenekli bir subayın gönderilmesini önerdi. Böyle bir girişim İngilizleri harekete geçmekten alıkoyacak, onlara Osmanlı hükümetinin sorunu çözmeye muktedir olduğu yolunda güven verecekti. Mehmet Ali bu görevin Mustafa Kemal'e verilmesini önerdi ve onun güvenilirliği konusunda sadrazama güvence verdi.

Bu aşamada güvenilirlik ittihat ve Terakki ile bağ bulunması anlamına geliyordu. Burada, Mustafa Kemal'in Enver Paşa'yla olan rekabeti ilk defa onun işine yaradı. Bununla birlikte, Damat Ferit, Mustafa Kemal'in tehlikeli bir tercih olduğunu düşünerek görevin ona verilmesinde hâlâ tereddüt gösteriyordu. Sonuçta, Mustafa Kemal'i İstanbul'dan uzak tutmanın kendisi açısından daha iyi olacağı kararına vardı. Padişaha, Mustafa Kemal'in Samsun ve dolaylarında mevcut durumu incelemesi göreviyle Üçüncü Ordu Müfettişi olarak bölgeye görevli gönderilmesini önerdi.

Padişah tarafından söz konusu atamayla ilgili işlemleri yapmakla yetkilendirilen Damat Ferit Paşa, meseleyi Harbiye Nazırı Şakir Paşa'ya açtı. Böylece, Mustafa Kemal, Anadolu'ya geçme olanağı yaratma çabasında önemli bir mesafe almış oluyordu. Görevinin ayrıntılarını kararlaştırmak üzere Şevket Paşa ile bir araya gelen Mustafa Kemal, bürokratik işleyişteki düzensizlikten yararlanarak henüz hâlâ başlangıç aşamasında olan gerçek niyetleri konusunda hiç kimsede bir kuşku uyandırmadan yetkilerini genişletebileceğini sezdi. Şakir Paşa'ya, görev emrinin yazılı bir doküman haline getirilmesinin daha uygun olacağını düşündüğünü söyledi ve konuyla ilgili olarak Erkân-ı Harbiye Dairesi'ndeki yetkililerle görüşmesinin gerekip gerekmediğini sordu. Şakir Paşa bunun daha uygun olacağını söyledi.

Şans, Erkân-ı Harbiye Dairesi'nde de Mustafa Kemal'den yanaydı. Kendisine, daha önceden arkadaşı olan Erkân-ı Harbiye reis muavinini görmesi söylendi. Mustafa Kemal, arkadaşına o zamana kadar olan faaliyetleri konusunda bilgi verdi ve birlikte

yazılı bir görev belgesi hazırladılar. Belge, Mustafa Kemal'e mümkün olan en geniş hareket serbestisini tanıyordu. Ordu müfettişi olarak, Anadolu'nun her yerinde geçerli olacak emirler yayımlama, tüm valilerden görevinin (yöredeki Rumlara eziyet eden Türkleri cezalandırma ve tüm yerel milliyetçi örgütlenmeleri yasaklama) gerektirdiği işleri yapmayı isteme yetkisine sahip olacaktı. Hazırladıkları görev belgesi Mustafa Kemal'e çok geniş yetkiler tanıyordu; öyle ki, sadrazam bu belgeyi görse asla onaylamazdı.

Bereket versin, Mustafa Kemal sadrazam engelini halihazırda aşmış bulunuyordu. İhtiyacı olan tek şey, harbiye nazırının hazırlanmış olduğu görev belgesini tasdik etmesiydi. Erkân-ı Harbiye Dairesi reisi vekili belgeyle birlikte harbiye nazırının yanına çıktığında, belgeyi tasdik etme konusunda nazırın isteksiz olduğunu gördü. Nazır hazırlanmış belgeyi kendisine okumasını söyledi. Nazır bunun yalnızca Samsun'a giden bir ordu müfettişinin görev belgesi olmadığını, belgenin Mustafa Kemal'e Anadolu'nun her yerinde yetkiler kazandırdığını anlamıştı. Kararsızlık geçiren nazır, bir süre sonra mesai arkadaşının yüzüne bakıp gülümsedi; sorunun üstesinden gelmenin bir yolunu bulmuştu. Sahibine böylesine geniş yetkiler tanıyan böyle bir belgeye onay vermenin sorumluluğunu üstlenmek istemiyordu; fakat proje zaten sadrazam tarafından onaylanmıştı. Masasının üzerinden mührü alıp Erkân-ı Harbiye reis muavinine attı ve şunu söyledi: *"Benim imzam gerekmiyor. Bunu al ve mührü kendin vur"*.

Mühür vuruldu. Mustafa Kemal'e büyük yetkiler veriyordu. Düzeni tesis etme, huzur bozan karışıklıkların nedenini araştırma yetkisiyle donanmıştı. Ayrıca, silah ve cephanelere el koymak ve bunları belli bir yerde depolamak yetkisine de sahipti. İki tümen ve beş şehir doğrudan onun komutasındaydı; diğer beş şehir ise onun verdiği emirleri dikkate almakla sorumluydu.

Harbiye Nezareti'nden ayrılırken Mustafa Kemal sevinçten uçuyordu. Daha sonraları bu sevincini şu ifadelerle anlatacaktır:

"Ne âlâ şey. Talih bana öyle müsait şartlar hazırlamıştı ki, kendimi onların kucağında hissettiğim zaman ne kadar bahtiyarlık duydum, tarif edemem. Nezaretten çıkarken, heyecanımdan dudaklarımı ısırdığımı hatırlıyorum. Kafes açılmış,

önümde geniş bir âlem vardı. Kanadlarını çırparak uçmaya hazırlanan bir kuş gibiydim." (Aydemir 1969, 1. Cilt, s.392).

Görevine başlamadan önce Mustafa Kemal'in aşması gereken son bir engel daha vardı. Verdiği emirlerin hey'et-i vükelânın onayından geçmesi gerekiyordu. Burada da Mehmet Ali devreye girdi. Bütün bir akşamı bir kulüpte Damat Ferit Paşa'yla iskambil oynayarak geçiren Mehmet Ali, belgeyi oyun sırasında Damat Ferit'e imzalattı. Belge şimdi hem mühürlü hem de imzalıydı; hey'et-i vükelânın böyle bir belgeye itiraz etme şansı çok azdı. 30 Nisan'da, Padişah Mustafa Kemal'in müfettiş-i umumî olarak üstlendiği görevi onayladı. Mustafa Kemal, zekice tasarlanmış bir dizi planın ve risk göze alma yürekliğini gösterebilen bir dizi insanın yardımları sayesinde, büyük bir insan olmaya giden yolun başına gelmiş bulunuyordu. Bütün bu sürecin belli noktalarında yaşanacak bir tikanıklık bu projeyi çıkmaza sürükleyebilir, Mustafa Kemal yerinden kıpırdayamaz hale gelebilirdi. Fakat her şey yolunda gitti. Bu noktada insanın aklına Schiller'in şu sözü geliyor: *"Yaşamın iki ana yolunu birbirinden ayıran sınır ne kadar da ince"*.

15 Mayıs'ta Yunanlıların karaya 20 bin asker çıkararak Anadolu'yu işgale girişmeleriyle birlikte tarihsel tablonun son parçası da tamamlanmış oldu. Yunan çıkarması, Anlaşma Devletleri'nin himayesi altında gerçekleşti. Yunanistan'ı Akdeniz'de İngiliz yanlısı ileri bir karakol olarak gören, bu tür siyasal hesapların yanı sıra Hristiyan ve Helen yanlısı, Türk karşıtı hislerin de etkisiyle hareket eden Lloyd George, Yunan Başbakanı Eleutherios Venizelos'un "Yunanistan'ın İzmir'i işgal etmeye hakkı bulunduğu" iddiasına destek verdi. Yunanistan'a destek olmanın en iyi politika olduğu konusunda Woodrow Wilson ve Georges Clemenceau'yu ikna eden Lloyd George, Venizelos'un bir "Yunan İmparatorluğu" fikrini yeniden canlandırmaya yönelik büyük planının yaşama geçirilmesi için, bu konuda bazı önemli kişilerin onayını almak için gerekli girişimleri başlattı. Wilson'un ünlü "On dört ilke"sinden biri olan "ulusların kendi kaderlerini tayin hakkı" Türklere tanınmayacaktı.

Merhametsiz Yunan askerleriyle dolu gemiler İzmir'e doğru yol alırlarken, Mustafa Kemal beraberinde götüreceği subayları

bir araya getirmekle, yakınındaki insanlarla vedalaşmakla ve yüksek rütbeli subay arkadaşlarıyla son görüşmelerini yapmakla meşguldü. İsmet, İstanbul'da kalmaya karar verdi; böylece durumu en yüksek düzeyde takip edebileceğini düşünüyordu. Rauf sivil giysiler içinde Ankara'ya gidecek, daha sonra Mustafa Kemal'le buluşacaktı. Mustafa Kemal, Yunan işgali ve Yunan askerlerinin giriştikleri korkunç katliamlarla ilgili haberler kendisine ulaştığında, sadaret binasının ve diğer önemli nezaretlerin yer aldığı Babiâli'de bulunuyordu. Diğerlerinin şaşkınlıkla karşıladığı bu olay Mustafa Kemal için beklenmedik bir gelişme değildi. Mustafa Kemal kendisini halkının liderliğine götürecek yola çıkmak üzere son hazırlıklarını yaparken, halk kurtaricisini bağrına basmaya ve müşterek amaç doğrultusunda onun ardından gitmeye hazır bekliyordu.

Padişah, Yunanlıların İzmir'e asker çıkardıkları günün ertesinde, cuma selamlığının ardından Mustafa Kemal'i kabul etti. Padişah, kendisine alışılmışın dışında bir yakınlık ve kibarlık gösteriyordu. Bu veda görüşmesinde, elinde tuttuğu bir tarih kitabının sayfalarını parmağıyla çeviren padişah, Mustafa Kemal'e şunları söyledi: " *'Paşa paşa, şimdiye kadar devlete çok hizmet ettin. Bunların hepsi artık bu kitaba girmiştir (elini demin bahsettiğim kitabın üstüne bastı ve ilave etti) tarihe geçmiştir'. O zaman bunun bir tarih kitabı olduğunu anladım. Dikkatle ve sükûnla dinliyorum: 'Bunları unutun, dedi, asıl şimdi yapacağın hizmet hepsinden mühim olabilir. Paşa paşa devleti kurtarabilirsin!'*" (Atay 1965, s.122). Mustafa Kemal bu sözler karşısında çok şaşırmıştı; öyle ki, karşılık olarak, kibarca birkaç söz mırıldanmak dışında hiçbir şey söyleyemedi. İzmir'in işgali haberini aldığı anda gözyaşlarını tutamayan Padişah VI. Mehmet'in şimdi amacına ulaşmada Mustafa Kemal'e yardımcı olmaya çalıştığı söylenmiştir. Fakat, zayıf karakteri ve daha önceki hareketleri düşünülürse, onun böyle bir şeyi bilinçli olarak yapmış olması pek muhtemel görünmüyor. Her ne olursa olsun, padişahın bu sözlerle neyi kastetmiş olduğu bugün de bilinmiyor. Görüşmenin sonunda, padişah tarafından Mustafa Kemal'e üstünde imparatorluk arması kazanmış altın bir cep saati hediye edildi.

Mustafa Kemal ve beraberindeki subayların Samsun'a gitmek üzere yola çıkabilmeleri için yerine getirmeleri gereken son bir resmi işlem kalmıştı. Kendisi ve beraberindeki subaylar için İngilizlerden vize alması gerekiyordu. Karşılarındaki genç İngiliz subayı, vize talebinde bulunan subayların listesi karşısında kuşkuya kapıldı. Mustafa Kemal'in beraberinde götüreceği subaylar⁷⁰ özenle seçilmiş görünen yüksek rütbeli, yetenekli askerlerdi; İngiliz subayı isim listesinin barıştan ziyade savaşa uygun düştüğünü düşündü. Sonuçta, genç subayın üstleri, Mustafa Kemal'in padişahın güvenilir bir subayı olduğu ve gerekli vizeleri vermesi gerektiği konusunda kendisini ikna ettiler. Mustafa Kemal ve beraberindekiler vizelerini aldılar; 16 Mayıs akşamı yola çıkmaları için her şey hazırды.

Yola çıkmak ile ayrılık pratikte eşanlamlı sözcüklerdir. Mustafa Kemal için, annesinden ayrılması, daima kendisinde karmaşık duygular uyandıran bir güçlüğü temsil etmişti. Hem arzuladığı, hem de güçlükle katlandığı bir durum. Anadolu'da kendisini bekleyen bilinmeyen bir geleceğe doğru yola çıkmak üzere İstanbul'dan ayrılacak oluşu, Mustafa Kemal'de derin duyguları harekete geçirdi. İstanbul'da geçireceği son gece olan 15 Mayıs gecesi, akşam yemeğinde annesi ve kızkardeşiyle birlikte olacaktı. Yemeği onun Şişli'deki evinde yediler.⁷¹ Onun çocukluk günlerinde Selanik'te yaptıkları gibi, yemeği geleneksel bir tarzda yer sofrasında bağdaş kurarak yediler. Mustafa Kemal'in yemek sırasında aba giydiği söylenir. Mustafa Kemal'in o akşamki davranışı, pek çok açıdan, onun ilk yaşam anılarını yansıtır -babasının

⁷⁰ İstanbul'dan Samsun'a giden gemide Mustafa Kemal'e on sekiz kişi eşlik ediyordu. Bunlardan ikisi askeri doktordu. Bunlardan biri olan Dr. Refik (Refik Saydam), bağımsızlık savaşı boyunca Mustafa Kemal'in özel doktoru olarak hizmet gördü. Sonraki yıllarda Atatürk'ün kabinesinde görev aldı ve (Atatürk'ün ölümünden sonra) 1939'da Türkiye'nin başbakanı oldu.

1942'de ölen Dr. Refik, Atatürk'le aynı yaşıydı. Tevetoğlu (1971), kitabında bu on sekiz kişinin yaşam öykülerini ve daha sonra bunların gelecekte başlarına neler geldiğini anlatır.

⁷¹ Kinross (1965, s.184), Mustafa Kemal'in İstanbul'daki son akşamı Şişli'de değil, annesinin Beşiktaş'taki evinde geçirdiğini söyler. Bununla birlikte, biz, Mustafa Kemal'in annesinin ve kızkardeşinin onunla birlikte Şişli'deki eve yerleşmiş oldukları kanısındayız. Bkz., Atay 1965, s.124. Bugün bir müze olan Şişli'deki evin ziyaretçilerine, annesinin söz konusu akşam yemeğinin yenmiş olduğu odası da gösterilir.

onun batılı, modern bir okula kaydedilmesi önerisini yerine getirmeden önce annesinin kırılmış gönlünü teskin etme. Paradoksal olarak, keder içindeki annenin gönlünü alma isteğiyle keder içindeki ulusun yanında olma isteği iç içe geçmişti.

Annesine, ertesi akşam İstanbul'dan ayrılacağını söyledi, fakat geleceğe ilişkin planlarının ayrıntısına girmede. Annesi onun için dua etti, ancak uğurlamak için limana gitmedi. O sıra dokuz yaşında olan Abdürrahim, ona el sallamak için limana yakın Galata Köprüsü'ne gitti (Tuncak 1974). Rauf'la daha önce vedalaşmıştı.⁷² Mustafa Kemal, son anda gruba Albay Refet Bele'yi de dahil etti. Refet'in vizesi yoktu, fakat, atları yüklemekten sorumlu biri gibi davranarak *Bandırma* adlı gemiye çıkmayı başardı. Gemi limandan uzaklaşınca kadar atların arasında gizlendi. Mustafa Kemal'e eşlik edenlerden biri de, okul yıllarında sınıf arkadaşı olan ve Ayıcı Ârif lâkabıyla tanınan kurmay teğmen Mehmet Ârif (Adana) idi. Mehmet evcil bir ayı besliyor ve onunla güreş tutuyordu.⁷³ Sonraki yıllarda Mehmet Ârif, Mustafa Kemal'in yaşamında önemli bir rol oynayacaktı. Birlikte Harbiye Mektebi'nde okudukları yıllarda Mehmet Ârif'in Mustafa Kemal'i taklit ettiğini Ali Fuat'ın anılarından (Cebesoy 1967) biliyoruz. Okulun ikinci yılında Mustafa Kemal Ârif'e vals yapmayı ve dans etmeyi öğretmişti. Ârif, Mustafa Kemal'in giyim tarzını ve konuşmalarını taklit etmeye o sıralarda başladı. Bu ikisi arasında bir tür "ikizleşme" gelişti. Ali Fuat, Ârif'in Mustafa Kemal'e çok benzediğini hatırlıyor ve onları fiziksel açıdan birbirinin ikizi olarak tanımlıyor. Bazıları Ârif ile Mustafa Kemal'i kardeş sanıyorlardı.

⁷² Mustafa Kemal, daha sonraki yıllarda, Rauf'un kendisini karşı karşıya gelmesi muhtemel bir tehlike konusunda uyarılmış olduğunu hatırlar: *"İstanbul'u terk etmek üzere, ikametgâhımdan otomobile bineceğim esnada, Rauf Bey nezdime gelmişti. Râkib olacağım vapurun takibolunacağını ve İstanbul'da iken tevkif etmediklerine göre belki de Karadeniz'de batırılacağımı mevsukan işitmiş, onu haber verdi. Ben İstanbul'da kalıp tevkif olunmaktansa batıp boğulmayı müreccah gördüm. Ve hareket ettim. Kendisine de evvel ve âhir İstanbul'dan çıkmak mecburiyetinde kalırsa benim yanıma gelmesini söyledim"* (Atatürk 1927, s.32-33).

⁷³ Ârif, komutanı olduğu On birinci Tümen'in bulunduğu İnegöl yakınlarındaki bir ormanda üç aylık bir ayı yakalamıştı. Bu ayıyı nereye gitsen beraberinde götürüyordu. Ayı köylü çocuklarla güreş tutuyor, sigara içiyor ve söylenenlere bakılırsa genç kızlara aşık oluyordu. Bkz., Apak 1957.

Mustafa Kemal'i Samsun'a götürmekle ünlü *Bandırma* gemisi, İngiliz tersanelerinde yapılmış, sonraları bir Yunanlıdan satın alınmış bir yük gemisiydi. 16 Mayıs akşamı tarihsel görevini yerine getirmek üzere denize açılan bu eski gemi, yolcularını sağ salim Samsun'a götürebilecek bir gemi gibi görünmüyordu. Erişebildiği en yüksek hız yalnızca yedi deniz mili idi ve pusulası bozuktu. Gemi İstanbul Boğazı'nı geçip Karadeniz'e çıktığında, Mustafa Kemal İngilizlerin yaptıkları hatanın farkına varıp geminin peşine düşeceklerinden kaygılanıyordu. Kaptana kıyıya yakın yol almasını emretti; korktuğu şeyin başına gelmesi halinde karaya çıkıp kaçmaya çalışacaktı. Tüm yolcular Karadeniz'e özgü şiddetli fırtınadan etkilendiler ve hemen hemen hepsini deniz tuttu. *Bandırma* gemisinin kaptanı Hakkı Dursun, daha sonraları, Mustafa Kemal'in zamanın önemli bir bölümünü oturup derin düşüncelere dalarak geçirdiğini hatırlar (Bkz., Aydemir 1969, 1. Cilt, s.400). Bu insanın yaralı bir ulusun beklediği kurtarıcı olduğunu ne İngilizler, ne de geminin kaptanı biliyordu. Hiç kimse bu adamın ve beraberindeki arkadaşlarının savaş bitkini bir ülkede olağanüstü bir güç dalgasını harekete geçireceklerini önceden kestiremezdi.

Ulus için tarihi öneme sahip olan Samsun'a çıkış, psikolojik açıdan Mustafa Kemal için de tarihsel bir önem taşıyordu. Onun hiçbir zaman silinmeyen, bilinçdışı, bencil çocukluk arzusu annesini kurtarmak, onun kurtarıcısı olmaktı. Bu bencil bir arzuydu çünkü bu arzunun arkasında, yüreği yaralı anneyi, daha verici bir anne olabilmesi için, onu içinde bulunduğu kederden kurtarma arzusu yatıyordu. Annesinin kederine son verme arzusu, ülkesini kurtarmaya yönelik bir arzu haline gelmişti. Bu iki amaç, Mustafa Kemal'in bilinçaltında birbiriyle bağlantılıydı.

Mustafa Kemal'in 19 Mayıs'ta karaya çıktığı Samsun, Karadeniz'de mütevazı bir liman şehriydi. Mustafa Kemal ve arkadaşları bir sandalla *Bandırma*'dan ayrılıp rıhtım işlevi gören çürük, tahta bir dalgakırana çıktılar. Bu karaya çıkış, tarihsel öneme sahip diğer karaya çıkışlarda olanın aksine, süslü, görkemli ifadelerle anlatılamayacak mütevazı bir havada gerçekleşmekle birlikte, sonraki yıllarda, tarih onu defterine sıra dışı öneme sahip bir ilk adım olarak kaydedecektir. Mustafa Kemal'in kendisi karaya

ayak bastıkları tarihi, kariyerinde bir dönüm noktasına "işaret eden" bir tarih olarak görmüştür. İzlediği politikaları kamuoyu önünde savunduğu ve ünlü altı günlük konuşmasını yaptığı Halk Partisi'nin 1927 yılındaki kongresi sırasında sözlerine şöyle başlamıştı: "1919 senesi Mayısının 19. günü Samsuna çıktım" (Atatürk 1927, s.9). Bu tarih, yalnızca Türk tarihinde bir dönüm noktası olmakla kalmaz; ayrıca, psikolojik açıdan, Mustafa Kemal'in ruhsal dünyasında da önemli bir yere sahiptir. Yaşamında kendisini bir kurtarıcı olarak gördüğü, adeta yeniden doğduğu dönemin başlangıcına işaret ettiği için, bunu kendi doğum tarihi olarak görmüştür. Mustafa Kemal yabancı bir ansiklopedi için kendisi hakkında biyografik bir metin hazırlayan bir yazara, doğum tarihini 19 Mayıs olarak vermiştir (Afetinan 1971, s.3). 1936 yılında kendi duyguları ile tarihi uyumlu kılmak için, doğum tarihini resmi olarak 19 Mayıs'a çevirmiştir. Doğum, rüyalarda sıklıkla denizden çıkmak şeklinde temsil edilir (Freud 1900). Gerçekten de, Samsun'da karaya çıkan yeni bir Mustafa Kemal'di. Mustafa Kemal, Anadolu'ya (*Anadolu* sözcüğünün Türkçe'deki anlamı "analarla dolu" olarak verilebilir) sözcüğün içerdiği anlama uygun olarak, onu kurtarma ve yaralarını sarma görevine sahip olarak çıktı. Böylece, şimdi annesiyle çocukluğunda sahip olduğundan farklı bir ilişkiye sahip olabilecekti.

Geçmişte gerilim altındayken, gerek gerçek yaşamda gerekse fantezi evreninde diğer insanlara, aralarında kendisine ilişkin sahip olduğu görkemli benliği besleyip destekleyecek kişiler bulma beklentisiyle bakardı. Şimdi, sahip olduğu görkemli benlik tutarlılığına yeni yeni kavuşuyordu. Artık etrafında görkem devşirebileceği kendinden üstün hiç bir kişi yoktu - bu görkemli kişiyi kendi içinde bulabilirdi. Gerçekten de bir kurtarıcı durumuna gelecek, böylece, kendisi hakkında sahip olduğu özkavramla diğerlerinin ona yönelik algısı arasında tam bir uyum olacaktı.

Bölüm 11

"DAĞ BAŞINI DUMAN ALMIŞ"

Otuz sekiz yaşındaki Mustafa Kemal, Anadolu toprağına ayak bastığında saat sabahın yedisiydi. Mustafa Kemal, Anlaşma Devletleri filosu İzmir Limanı'na geldikten yaklaşık bir hafta kadar sonra karaya çıktı. Mondros Ateşkes Anlaşması görüşmelerine katılmış olan İngiliz Donanma Komutanı Amiral Calthrope, İzmir valisine Anlaşma askerlerinin karaya çıkmak üzere olduğunu bildirdi. Gerçekte ise, 15 Mayıs'ta İzmir'de karaya çıkanlar eski çağlarda atalarının yaşadığı toprakları yeniden ele geçirme konusunda ilk adımı attıklarını düşünen Yunanlılardı.

Yunan çıkarması haberi, bir zamanların görkemli imparatorluğu Osmanlı Devleti'nden geriye kalan toprakların bir ucundan diğerine hızla yayıldı. Haberi büyük üzüntü ve öfkeyle karşılayan Türkler savaş yorgunluğunu üzerlerinden attılar ve eski düşmanlarına karşı savaşmak üzere hazırlıklara giriştiler.

İlk çıkarmanın yaşandığı günlerde, Türklerin kendilerini bekleyen yazgıdan kaçınabilmeleri olanaksız görünüyordu. İzmir'de yaşayan Rumlar, Yunan askerlerini büyük bir coşkuyla karşıladılar. İzmir Başpiskoposu kalabalıktan yükselen *Zito Venizelos* (Yaşasın Venizelos) haykırışları arasında Yunan askerlerini kutsadı. Yunanlılar, İzmir çıkarmasını, Yunan İmparatorluğu'nun yeniden kurulması anlamına gelen *Megalo İdea* gerçekleşmişcesine büyük bir coşku içinde kutladılar.⁷⁴

Yunanlıların büyük zafere giden yolda atılacak ilk adımın yeri olarak İzmir'i seçmeleri gayet doğaldı. İzmir, Atina'dan sonra, belki de Ege bölgesindeki en önemli şehirdir. Efsanelerde tarihi çok eski çağlara kadar uzanan şehre ilk yerleşenler, İ.Ö. 1000 yıllarında Aeolyan Yunanlıları oldu; bunu, aralarında Romalıların ve Arapların da bulunduğu diğer halklar izledi. 11. yüzyılda Anadolu Selçuklularının eline geçen İzmir, 15. yüzyılda Osmanlı topraklarına dahil edildi. Türkler İzmir'i yüzlerce yıllık bir Türk kalesi

⁷⁴ *Megalo İdea* ayrıca, Kıbrıs'ın anavatan Yunanistan ile birleşmesi çabalarının arındaki temel psikolojik motivasyondur. Bu birleşmeyi gerçekleştiren-

olarak görüyorlardı. İzmir'e olan ilgilerini hiçbir zaman yitirmemiş Yunanlılar ise, şimdi onu yeniden ele geçirme fırsatını yakalamış olduklarını düşünüyorlardı.

Ancak bazı tarihçiler geriye doğru dönüp baktıklarında, Yunan çıkarmasının yalnızca askeri açıdan değil, fakat ayrıca siyasal açıdan da büyük bir ahmaklık olduğunu düşünürler. O sıralar, Anlaşma Devletleri'ne bağlı işgal kuvvetleri halihazırda Anadolu'ya yerleşmiş durumdaydılar; ayrıca, teknik açıdan işgal altında değilse bile, İstanbul yabancı askerlerle kaynıyordu. Bugünkü Suriye sınırına yakın bir yerde, ana üssü Adana olan İngiliz ve Fransız birlikleri vardı. Antalya İtalyanların işgali altındaydı ve Mustafa Kemal Samsun'a çıktığı zaman orada küçük bir İngiliz birliği bulunuyordu. Eğer Anlaşma Devletleri İzmir'e Yunan askerleri yerine başka devletlere bağlı kuvvetler çıkarmış olsalardı, Türklerin çıkarmaya karşı gösterecekleri tepki kuşkusuz daha farklı olurdu. Yunan çıkarması, Türklerle Anlaşma Devletleri arasında zaten cılız olan güven duygusunu hemen tamamen ortadan kaldırdı. Dagobert von Mikusch'un da yazdığı gibi, çıkarmada Yunanlıları kullanan Paris'teki Anlaşma liderleri, böylece psikolojik faktörü gözardı etmiş oldular:

meye yönelik girişimler Türklerin adanın kuzey kesimlerini ele geçirmesine neden oldu (Volkan, 1979). Kıbrıs Cumhuriyeti'nin "yükselişi ve gerilemesi" konusunda yazan Kıbrıs doğumlu Rum sosyolog K.C. Markides (1977, s.10), *Megalo Idea* 'yı, "Yunanlılar arasında müşterek olarak paylaşılan bir düş. Bizans İmparatorluğu'nun günün birinde yeniden kurulacağı ve tüm Yunan topraklarının Büyük Yunanistan olarak bir gün yeniden bir araya geleceği düşü" şeklinde tanımlıyor. Bu Pan-Helenik ideolojinin tohumu, İstanbul 1453 yılında Türklerin eline geçtiği zaman ekilmişti. Markides şu şekilde devam ediyor: "*Megalo Idea, Girit ve İyonya adaları gibi Yunan dünyasının kimi parçalarında ifadesini kazandı. Megalo Idea'nın, söz konusu düşü Yunan dünyasının yabancıların egemenliği altında olmayı sürdüren her parçasında...yaşama geçirilmesi fikrini teşvik eden bir içsel mantığa sahip olduğunu söylemek mümkün;... en merkezi ve en güçlü kurum olan kilise (Yunan Ortodoks Kilisesi) bu ideolojinin gelişmesine çok büyük bir katkıda bulunmuştur. Kilise bu hareketi kucaklamış ve hemen her açıdan hareketin öncülüğünü yapan kurum olmuştur*" (Markides 1977, s.10-11). *Megalo Idea'nın özü, bu ideolojinin ateşli bir sözcüsü olan Başbakan John Kolettis tarafından 1884 yılında yapılmış bir konuşmada bulunabilir: "Yunan Krallığı Yunanistan değildir; sadece Yunanistan'ın en küçük ve en yoksul parçasıdır. Bir Yunanlı yalnızca krallıkta yaşayan biri değildir, Yannina ya da Thessalonika (Selanik)'da, Serroes ya da Adrianople (Edirne)'de, ya da Constantinople (İstanbul)'da, ya da Treibzond (Trabzon)'da, ya da Crete (Girit)'de, veya Samos'ta, ya da, tarihsel olarak Yunan olan her ülkede yaşayan, ya da Yunan ırkından gelen herkes Yunanlıdır"* (Xydis 1971, s.237).

"Barış Konseyi üyeleri, kendilerine sunulan istatistiklerden hiç kuşkusuz Yunanlıların İzmir üzerinde hakları olduğu sonucuna vardılar. Bu küçük hata hesaplanamaz sonuçları ortaya çıkartmıştır. Bu hata İngiliz parlamentosunda gülünç durumların yaşanmasına neden oldu. 26 Mayıs 1919'da, Parlamento üyesi Yarbay Herbert, Anlaşma devletlerinin İzmir'lilerin kendi kaderlerini kendilerinin tayin etmesi ilkesine göre mi, yoksa yalnızca bencil çıkarlar dolayısıyla mı işgal ettiklerini sordu. Hükümet adına soruyu yanıtlayan Harmsworth şunu söyledi: 'İzmir'in işgali, Barış Komisyonu Yüksek Kurulu'nun özel bir yönergesini takiben ve Mondros Ateşkes Anlaşması'nın 7. maddesine göre yapılmıştır'. Yarbay Herbert karşılık olarak şunu söyledi: 'Bu cevabınız üzerine size Paris'te kuduz salgınının başgöstermiş olup olmadığını sorabilir miyim?' " (von Mikusch 1931, s.195).

Paris'te yetiştirilen sabırsızlık ve emperyalist açgözlülük, İzmir'deki Yunan öncü birliği deniz kıyısı boyunca yürüyüşe geçtiğinde ilk kurbanını aldı. Hasan Tahsin isimli genç bir Türk gazeteci, tabancasıyla Yunan askerleri üzerine ateş etti. Hemen açılan karşı ateş sonucu vurulup ölen Tahsin, bağımsızlık savaşının ilk şehidi oldu. Bir diğer Türk'ün Yunan sancağını taşıyan askeri vurması ortalığı karıştırdı. Yunan askerleri ve şehirdeki Rumlar Türk'lere saldırmaya başladılar ve şehrin kalesine doğru yürüyüşe geçtiler. Türk garnizonu, anlaşma hükümleri uyarınca elindeki silahları Anlaşma Devletleri'ne teslim etmiş durumdaydı. İşgalci Yunan birliğiyle baş edebilecek durumda değildi. Türk subaylar iç bölgelere doğru kaçtılar; bunların pek çoğu daha sonra işgalcilere karşı girişilen her iki tarafça da yapılan katliamlarla dolu uzun bağımsızlık mücadelesine katıldı.

Yunan çıkarması haberi, Anadolu'daki kusursuz telgraf şebekesi aracılığıyla ülkenin dört bir yanına yayıldı (söz konusu telgraf ağı, kuşkuculuğu paranoya düzeyine varmış olan ve imparatorluğunun en ücra köşelerinde olup bitenleri öğrenme ihtiyacı duyan Padişah II. Abdülhamid'in askeri modernizasyon programının bir yan ürünüydü). Mustafa Kemal, bu telgraf sistemi sayesinde, İzmir'deki gelişmeleri Samsun'a giderken yolda öğrendi.

19 Mayıs gününün puslu sabahında, Samsun'da Mustafa Kemal'i merasim bölümü değil, gergin bir ortam bekliyordu. Şehir-

de, iki yüz dolayında asker ve subaydan oluşan bir İngiliz birliği vardı. Samsun ve civarında, bölgede özerk bir devlet kurma arayışında olan çok sayıda Rum yaşıyordu. Etrafta Yunan askerlerinin Samsun'a gelebileceğine ilişkin söylentiler dolaşıyordu. Soyguncu çeteleri bu kıyı şehrinin caddelerini tehlikeli hale getirmişlerdi. Mustafa Kemal, Samsun'a, padişahı temsil eden bir müfettiş general olarak gelmiş ve resmi görevi Rumlarla Türkler arasındaki ilişkileri düzeltmek, halkı yatıştırmak, bu konuda İstanbul'a raporlar göndermekti. Kendi gündeminde ise, yabancıların saldırganlığına karşı bir direniş örgütlemek ve böylece bağımsızlık mücadelesini başlatmak vardı.

Samsun'a ulaştıktan sonra ilişki kurduğu çevrelerden pek bir teşvik görmedi. Anadolu'ya dağılmış her biri diğerinden yüzlerce kilometre uzakta olan altı Osmanlı birliği bulunuyordu. Buna ek olarak, Osmanlı'nın Avrupa'daki topraklarından geriye kalan son parçası olan Trakya'da on bin kadar asker vardı, ancak bunlar da Anlaşma Devletleri'nin emri altında bulunuyorlardı. Savaşın bitkin düşürdüğü Türk halkının morali çok bozuktu.

Mustafa Kemal, Samsun'dan Ankara'daki Yirminci Kolordu Komutanı Ali Fuat'a ve Erzurum'daki On altıncı Kolordu'nun başında bulunan Kâzım'a bir dizi telgraf yolladı. Bu iki eski arkadaş -özellikle de Kâzım- onun için önemliydi. Karizmatik bir lider olan Kâzım, Anadolu'nun savaşın harabeye çevirdiği, Enver'in görkemli zaferler elde etme beklentisiyle Ruslara karşı savaşa girdiği doğu bölgesinde sorumlu komutandı. 1916 yılında Ermenilerle Türkler arasında yaşanan çatışmalar sonucunda bölge nüfusunun savaş öncesinin yüzde onuna kadar gerilemiş olduğu söylenir. Bölge salgın hastalıklardan kırılıyordu; yiyecek ve diğer temel ihtiyaç maddeleri çok kıtlı.

Babacan bir kişiliğe sahip Kâzım, Erzurum ve civarında yaşamı olağanlaştırma çabasıındaydı. Bine yakın öksüz çocuğun bakımını üstlenmişti. Çocuklar için okullar açmıştı ve emrindeki subaylar aracılığıyla onlara eğitim veriyordu. Özel uğraşı olarak keman çalan Kâzım'ın kendisi de derslere giriyor, çocuklara müzik dersi veriyordu. Osmanlı geleneklerine bağlı bir paşa olan Kâzım, aralarında çok sayıda görevlinin emrinde bulunduğu büyük bir evde yaşırdı. Silah taşıyan bu genç görevliler paşanın hizmeti için eğitilirlerdi. Yumuşak başlılığı ve insancıl duyarlılığı dışında,

emrindeki askerleri sonuna kadar korumaya kararlı sorumlu bir Türk subayıydı. Bölgede bir Ermeni devletinin kurulmasının mümkün olup olmadığını yerinde görmek ve Türk birliğinin silahlarını teslim etmesini sağlamak için Erzurum'a gelen İngiliz Albayı A. Rawlinson, karşısında silahlarını teslim etmemeye kararlı bir Türk komutanı buldu. Rawlinson, Kâzım için şöyle söylemiştir: *"Tanıma şansına nail olduğum birinci sınıf, gerçek bir Türk subayı"* (Kinross 1965, s.203).

Kâzım bölgede önemli bir gücü temsil ediyordu ve Mustafa Kemal ona ihtiyacı olduğunun farkındaydı. Samsun'a vardıktan iki gün sonra Kâzım'a çektiği telgrafta şunları söylüyordu:

"Millet ve memlekete borçlu olduğumuz en son vicdan vazifemizi, yakından, beraber çalışarak en iyi şekilde başarmak mümkün olacağı kanaatiyle bu vazifeyi kabul ettim. Genel durumun almakta olduğu korkunç gidişten pek acı duymakta ve üzülmekteyiz. Ulusa ve yurda borçlu olduğumuz en son vicdan görevi; yakından, birlikte çalışarak, en iyi biçimde yerine getirmek olabileceği kanısı ile, bu son görevi üstlendim. Bir an önce size kavuşma isteğindeyim. Ancak, buradaki güvensizlik nedeni ile Samsun ve dolayları kötü bir sonuca gitme durumundadır. Bu nedenle, burada bir kaç gün kalma zorunluğu vardır. Beni şimdiden aydınlatacak özel durumlar varsa bildirmesini diler, gözlerinizden öperim kardeşim" (Aydemir 1969, 2. Cilt, s.21).

Mustafa Kemal'i rahatsız eden bir diğer şey, Samsun'daki İngiliz birliğinin varlığı idi. Kıyıda daha içerde yer alan ve Samsun'a 60 kilometre uzakta bulunan Havza kasabasına geçmeye karar verdi, planlarını yaşama geçirmeye Anadolu platosu üzerinde bulunan, pınarlarıyla ünlü bu kasabada başlayacaktı. Böbrek rahatsızlığı yeniden başgöstermişti ve bu hava değişiminin kendisine iyi geleceğini umuyordu.

Mustafa Kemal ve maiyeti, biri Mustafa Kemal'in bindiği eski bir Mercedes-Benz olmak üzere üç otomobilden oluşan bir konvoyla 25 Mayıs'ta Samsun'dan Havza'ya yola çıktılar. Mercedes ancak saatte 15 kilometre hızla yol alabiliyordu. Ancak ellerinde en iyi araçlar olsaydı bile, Anadolu'da düzgün yollar istisna olduğundan rahat bir yolculuk yapmaları yine mümkün olmazdı.

Daha sonraları bu seyahati hatırlayanlar Mustafa Kemal'in yol boyunca çok neşeli olduğunu söylerler. Bir keresinde, Mercedes otomobil yine arızalanmış, Mustafa Kemal yürüyüşe çıkmıştı; bazıları ona katıldılar. Yürürken şarkı söylemeye başlayan Mustafa Kemal yanındakileri de kendisine katılmaya teşvik etti. Onun yolculuk sırasındaki neşesi üzerine kesin bir yorumda bulunmak kolay değil. Mustafa Kemal Anadolu'ya ulaşmıştı; nihayet, ülkesinin (ve bilincinde olmadan, kederli annesinin) kurtarıcısı olduğunu kanıtlayacak sürecin başlangıcındaydı artık. Kimliğini daha da ayrıcalıklı kılacak böylesine önemli bir dönüm noktasına erişmiş olmayı kutlama ihtiyacı duymuş, böylece şarkı söylemeye başlamış olabilir. Diğer yandan, onun bu neşeli halini dış dünyanın tehlikelerine yönelik aldırmaazlığın işareti olarak yorumlamak da mümkün görünüyor. Söylediği, onun en sevdiği marşlardan biriydi ve şu sözleri içeriyordu: "*Dağ başını duman almış, gümüş dere durmaz akar; güneş ufuktan şimdi doğar, yürüyelim arkadaşlar*". Onun bu marşa duyduğu yakınlığın nedeni bilinmediği için, onun neden Mustafa Kemal'in en sevdiği şarkılardan biri olduğu konusunda ancak spekülatif yorumlarda bulunabiliriz.

Güneşin yükselişi (doğum) teması, onun Türk ordusunun başkomutanı olarak Yunanlılara karşı elde ettiği 30 Ağustos 1922 tarihli büyük zaferle ilgili hatıralarında da karşımıza çıkar. Muharebeden önceki gece en güvendiği generallerle yaklaşan muharebe üzerine müzakerede bulunduklarından bahseder: "*Vaziyeti bir defa daha mütalâa ettik ve katıyetle hükmettik ki, Türk'ün hakiki kurtuluş güneşi, 30 Ağustos sabahı ufuktan, bütün şaşaasıyla doğacaktır*" (Aydemir 1969, 2. Cilt, s.21). Burada geçen kurtuluş güneşi ile doğmak fiilinin bir arada kullanılması bir rastlantı olmasa gerek. Mustafa Kemal, Samsun'a çıkışının anısına, resmi doğum tarihi olarak kendisine 19 Mayıs gününü seçmiştir (Afetinan 1971, s.3). Burada, kendisini, hem erken sabahın sisini hem de annesinin kederini dağıtarak yükselen yeni güneş (oğul) olarak gördüğü söylenebilir.* Gümüş dere ise, annesinin gözyaşlarını

* Profesör Volkan ve Profesör Itzkowitz beraber yazdıkları kitaba önce "*Kurtuluş Güneşi*" adını vermişlerdi. Fakat kitabı basan yayınevi (The University of Chicago Press) kitabın adını "*Ölümsüz Atatürk*"e çevirdi. Güneş simgesi ile Şemsi Efendi arasındaki ilişkiyi gösteren cümle de yanlışlıkla basılmamıştı. Babasını yitiren Mustafa için Şemsi Efendi ölküleşmiş bir baba modeli idi. Şemsi, Arapça kökeni düşünüldüğü zaman, "güneş" anlamını ifade eder.

temsil ediyor olabilir. Esas olarak bir İsveç şarkısı olan bu marş Türk devriminin simgesi haline gelmiştir. Mustafa Kemal, vatanın kurtarıcısı konumuna geldikten sonra anavatanında yaptığı yolculuklar sırasında bu marşı sık sık söylemiştir. Bu marş, günümüz Türkiye'sindeki resmi kutlamalarda hâlâ söylenmektedir.

Havza'nın yegâne oteline yerleşen Mustafa Kemal, burada ilk kez halkla yakın ilişki kurma olanağını buldu. Bir politikacı rolü üstlendi ve bölgenin dini liderlerinin desteğini kazanmaya çalıştı. İstanbul hükümetine duyduğu güvensizliği kamuoyu önünde ilk kez Havza'da dile getirdi. Halkı henüz yeni yeni mayalanan direniş hareketine katılmaya teşvik eden Mustafa Kemal, imparatorluğun ve Türk halkının başına gelenleri sert bir dille kınadı. İzmir'in Yunanlılar tarafından işgali yığınlarda derin bir öfke uandırmış olmakla birlikte, Mustafa Kemal halkın olan bitene kayıtsız kaldığını, kendi köşesine çekilmeyi yeğlediğini gözledi. Halk, yiyecek kaygısıyla tüm dikkatini tarlalarda ürün yetiştirmek üzerinde yoğunlaştırmıştı ve İzmir bu insanların temel kaygısı olmayacak kadar uzaktaydı. Halkın öfkesini harekete geçirecek kıvılcımı yaratamamış olan Mustafa Kemal derin bir düş kırıklığı içindeydi. Sonraki yıllarda yaşamının bu dönemini hatırladığında, yöre halkının bilgisizliğinden ve duygu yoksunluğundan yakınacaktı. Mustafa Kemal, bu deneyiminden sonra şu çıkarsamaya vardı: *"Milletin, bu haksız darbe karşısında sâkit ve hareketsiz kalması, elbette milletin lehinde tefsir olunamazdı. Onun için milleti ikaz edip harekete getirmek lâzımdı"* (Atatürk 1927, s.24).

Mustafa Kemal Havza'dayken, Rus Bolşeviklerinden bir heyet onu ziyaret etti. Mustafa Kemal, gelenlerin onu kendi felsefelerine kazanma girişimlerini uzlaşmaz bir tavırla boşa çıkardı. Bununla birlikte, söz konusu ziyaret, iki taraf arasında daha sonraları son derece önem kazanacak bir ilişkinin kurulmasını sağladı.

Yalnızca 20 kilometre uzaktaki Merzifon'da yerleşmiş İngiliz askerlerinin varlığından ve yerel halkın kayıtsızlığından huzursuz olan Mustafa Kemal, Amasya'ya geçmek üzere Havza'dan ayrıldı. Samsun'dan 128 kilometre içeride bulunan Amasya, tarihsel öneme sahip güzel bir şehirdi. Selçukluların ve İlhanlıların (on dördüncü yüzyıl) önemli şehirlerinden birisiydi ve Yeşilırmak boyunca uzanan yüksek tepelerin çevrelediği bir vadi üzerinde kurulmuştu. Şehirdeki eski çağlara ait hisar kalıntıları ve Pontus

krallarına ait anıt mezarlar bugün hâlâ görülebilir durumdadır. Amasya, Osmanlıların ilk dönemlerinde, şehzadelerin devlet yönetme sanatını öğrenmek üzere hocalarıyla (lala) birlikte gönderildikleri önemli bir eyalet merkezi durumundaydı. Burada ün sahibi olur, padişah olarak ülkenin başına geçmek üzere sıranın kendilerine gelmesini beklerlerdi. Gelecekte Türkiye'nin başına geçeceği henüz bilinmeyen Mustafa Kemal, Amasya'ya, resmi açıdan Osmanlı padişahının temsilcisi, manevi açıdan ise keder içindeki anavatanın yeni doğmuş oğlu olarak girdi.

Amasya'ya geçiş itinayla planlanmıştı. Mustafa Kemal, Amasya'ya gitmeden önce bu şehrin önde gelen kişilerinden oluşan bir komiteyle Havza'da bir görüşme yapmıştı. Söz konusu komitenin başında Amasya müftüsü vardı. Tahmin edilebileceği gibi, ulema yerel toplumsal yaşamda hâlâ egemen bir konuma sahip bulunuyordu. Mustafa Kemal, kendi amaçlarına ulaşabilmek için *ulema* ile işbirliği yapmaya hazırdı. Gün, onlardan yararlanma, ortak dava için onların desteklerini kazanma günüydü.

12 Haziran'da Mustafa Kemal ve ekibi Amasya'ya geçti. Daha önce kendisinin şehir halkına Gelibolu kahramanı olarak tanıtılmasına izin vermiş olan Mustafa Kemal, şehirde büyük bir kalabalık tarafından karşılandı ve kalabalığa hitaben heyecanlı bir konuşma yaptı. Ülkeyi kurtarma misyonuna sahip olduğu gidecek açıkça ve yaygın bir biçimde kabul görmeye başlamıştı. Belediye sarayının balkonundan yaptığı konuşmada, Amasya halkına padişahın Anlaşma Devletleri'nin bir esiri olduğunu söyledi. Ulusun kaderi halkın elinden çıkmak üzereydi ve Mustafa Kemal böyle bir felaketi önlemek ve halkla birlikte çalışmak üzere gelmişti. Bundan sonra, Mustafa Kemal, direniş hareketinin odağını oluşturacak bir örgüte ihtiyaç olduğu konusunda kendisiyle hemfikir olan şehrin ileri gelenleriyle görüşmeler yaptı. Ali Fuat, Rauf ve Refet Amasya'da kendisine katıldılar. Bir dizi müzakereden sonra, Amasya Tamimi adını verdikleri bir bağımsızlık bildirisinin hazırlanması konusunda görüş birliğine vardılar. Altı maddeden oluşan bu bildiri, anavatanın ve ulusun tehlikede olduğunu ilan ediyordu. Vatanın bağımsızlığını ancak ulusun azim ve kararlılığı kurtarabilirdi. Bildiri, ulusu kurtarma arzusunda olanların çalışmalarını koordine etmek için Sivas'ta bir kongre toplanması çağrısında bulunuyordu. Bir hazırlık kongresi için doğu vila-

yetlerinden katılacak delegelerin Erzurum'da bir araya gelmeleri hali hazırda Kâzım Karabekir tarafından planlanmıştı.⁷⁵

Böylesi faaliyetler İstanbul'daki Osmanlı hükümetinin dikkatinden kaçmadı. Mustafa Kemal'in otoritesini son sınırlarına kadar zorlayarak bu tür girişimlerde bulunması padişahı çok kaygılandırmıştı. Kendi geleceğini, koruması altına girdiği Anlaşma Devletleri'nin eline teslim etmiş olan padişah, Anadolu'da ayaklanma işareti sayılabilecek en ufak bir girişime bile izin veremezdi. Padişah hükümeti Mustafa Kemal'i kontrol altına alabilmek düşüncesiyle harekete geçince, İstanbul ile Mustafa Kemal arasında yoğun bir telgraf trafiği başladı. Mustafa Kemal, erişebildiği herkese Türk bağımsızlığının ve ulusun tehdit altında bulunduğunu anlatmaya çalıştı. Harbiye nazırı, 8 Haziran tarihli telgrafında Mustafa Kemal'e İstanbul'a geri dönmesi için emir verdi. Bu telgrafta aldırış etmeyen Mustafa Kemal, cevap olarak padişaha yolladığı uzun telgrafta, İstanbul'u görevinden istifa edip bir sivil olarak Anadolu halkı arasında yerini almakla tehdit etti. Mustafa Kemal ile İstanbul arasındaki gerginlik hızla tırmandı. Hükümet bütün şehir ve bölge valilerine gönderdiği 23 Haziran tarihli gizli bir telgrafta Mustafa Kemal'in görevinden azledilmiş olduğunu duyurdu. Valilerden, artık resmi bir statüsü olmadığı için Mustafa Kemal'in vereceği herhangi bir emre uymamaları istendi.

İstanbul hükümetinin kendisini tutuklaması için Ali Galip isimli emekli bir Erkân-ı Harb miralayını ajan olarak peşine saldırdığını, bu şahsın Erzincan valiliği görevini üstlenmek üzere Erzincan'a doğru yola çıkmış olduğunu öğrenen Mustafa Kemal, grubuyla birlikte 26 Haziran sabahı gizlice Amasya'dan ayrıldı. Sonraki gün Tokat'a varan Mustafa Kemal'in ilk işi, bulunduğu yerin

⁷⁵ Mustafa Kemal daha sonraları, bu belgenin nasıl imzalanmış olduğunu hatırlar. Buna göre, Mustafa Kemal, "*Bunun bir hatırai tarihiye olduğunu dermeyan ederek*" Ali Fuat'ı belgeyi imzalamaya zorlamıştı. Refet, kongrenin niçin ve hangi amaçla toplanacağını pek anlayamadığı için başlangıçta belgeyi imzalamayı reddetti. Mustafa Kemal şunları söylüyor: "*İstanbuldan beri, beraber getirdiğim bu arkadaşın -tuttuğumuz yola nazaran- anlaşılması pek basit olan bir meselede, izhar ettiği haleti fikriye ve hissiyeden müteallim oldum*". Mustafa Kemal, diğer odada bulunan Ali Fuat'ın yanına gelmesini istedi. Ali Fuat, Refet'e sert bir dille serzenişte bulundu; sonra, "*Refet Bey müsveddeyi eline alarak kendine mahsus bir işaret vaz'etti. Öyle bir işaret ki, bunu, bu müsveddede bulmak biraz müşküldür*" (Bkz., Atatürk 1927, s.33).

bilinmemesi için şehrin telgrafhanesini kendi kontrolüne almak oldu. Geceyi Tokat'ta geçiren ve şehrin ileri gelenlerini ulusun savunmasına katılmaya teşvik etmeye çalışan Mustafa Kemal, sonraki sabah erken saatlerde Sivas'a doğru yola koyuldu. Yola çıkmadan önce, şehirdeki yandaşlarına, şehirden ayrıldıktan altı saat kadar sonra Sivas valisine bir telgraf çekerek valiye kendisinin Sivas'a gitmek üzere Tokat'tan hareket ettiğini bildirmelerini istedi (Atatürk 1927, s.38). Aradan geçen altı saatlik zaman içinde kendisi Sivas'a varmış olacaktı; bu, kendisini yolda tutuklamaya yönelik muhtemel bir planı bozmak için başvurduğu bir tedbirdi. Mustafa Kemal'in tutuklanıp tutuklanmayacağını kimse bilmiyordu. Tutuklanması Divan-ı Harb'de yargılanması anlamına gelecekti; Malta'ya gönderilmek üzere Anlaşma Devletleri'ne teslim edilmesi, hatta asılarak idam edilmesi de mümkündü.

Mustafa Kemal ve grubu Tokat'tan Sivas'a yaklaşırlarken şehre 50 kilometre kala bir çiftlikte yolculuğa ara verdiler. Onların çiftlikte mola verdikleri saatlerde Sivas valisi daha önceden programlanmış telgrafı aldı ve gelen mesajı Ali Galip'e verirken şunu söyledi: *"Ben senin yerinde olsam, derhal kollarını bağlar, tevkif ederim ve senin de böyle yapman lâzımdır"* (Atatürk 1927, s.38). Emekli miralay Sivas'ın sorumluluk bölgesi dışında kaldığı bahanesine sığınarak böyle bir girişimin sorumluluğunu üstlenmeyi reddetti. Bunun üzerine, vali, eski Osmanlı geleneğine uygun olarak Mustafa Kemal'i şehre girmeden önce yolda karşılamayı ve şehre kadar ona eşlik etmeyi önerdi.

Mustafa Kemal çiftlikte olduğu sırada, taraftarları telgraf aracılığıyla onu gelişmeler hakkında bilgilendiriyorlardı. Padişah hükümetinin kendisini görevden azletmiş olduğunu, tutuklanması için planlar yapıldığını, durumun ciddi olduğunu bu şekilde öğrendi. Tam o sırada vali otomobille çiftliğe geldi. Mustafa Kemal'den ısrarla çiftlikte bir süre daha dinlenmesini istedi. İnisiyatif kendi eline alan Mustafa Kemal adamlarına derhal araçlarına binmeleri emrini verdi; akılcıca bir manevrayla valiye ön tarafta kendi yanına oturttu ve bu şekilde konvoy Sivas'a doğru yola koyuldu. Ok yaydan çıkmıştı artık: Yetkisi elinden alınmış ve güçsüz bir konuma sokulmuş Mustafa Kemal, bundan sonra yoluna ancak zora başvurarak devam edebilirdi.

Yolda hiç kimsenin ağzını bıçak açmıyordu. Mustafa Kemal'in zihni çeşitli düşüncelerle meşguldü. Sivas'ta kendisini ne bekliyordu. Onu tutuklayacak askerler mi, yoksa halk mı? Şehre ulaştıklarında bu sorunun cevabı alındı: Kalabalık, "Yaşasın Mustafa Kemal Paşa" diye bağıırıyordu. Bununla birlikte, yolun iki yanına sıralanmış insanların hemen arkasındaki duvarlara yapıştırılmış ilanlar, onun bir asi, tehlikeli bir vatan haini olduğunu duyuruyordu (Atatürk 1927, s.37).

Çevresinin dost insanlar tarafından sarıldığını gören Mustafa Kemal araçtan çıktı, valiyle birlikte kalabalığa doğru yürüdü. Onu karşılayanlar arasında Gelibolu'da emri altında savaşmış subay ve askerler de vardı. Bunlar, Mustafa Kemal'i beraberinde zafer ümidini getiren bir kahraman olarak karşıladılar. Şimdi, İstanbul'daki padişah hükümetiyle bağlarını koparmış asi bir subay olarak Anadolu Türklerinin arasındaydı. Coşkulu kalabalık ve kendisini silahlarıyla karşılayan eski silah arkadaşlarının desteği sayesinde tutuklanmaktan kurtuldu. Herkes kendini yoğun bir coşku seline kaptırmıştı. Erkekler çevresini sarmıştı; geleneksel, renkli örtülerine bürünmüş kadınlar uzaktan ona bakıyorlardı, çocuklar bu ünlü adamı görebilmek için ağaçların tepesine çıkmışlardı. Ali Galip'i arayıp bulan Mustafa Kemal onu sert bir dille azarladıktan sonra gitmesine izin verdi. Belirsizlikle başlayan gün onun kişisel zaferiyle son bulmuştu.

Başarı Mustafa Kemal'i çok heyecanlandırdı; o geceyi neredeyse uykusuz geçirdi. Ertesi sabah, maiyetiyle birlikte, 500 kilometre kadar doğudaki Erzurum'a doğru yola çıktı. Kâzım Karabekir orada kendisini bekliyordu. Yazın kavurucu sıcağında her şey kupkuru ve toz içindeydi. Etekleri sarı, turuncu, gri renge bürünmüş kel tepeler hissedilen yalnızlık duygusuyla örtüşüyor, bölgenin çıplak güzelliği insana hüznün veriyordu. Ekip, çetecilerin cirit attığı yolda, yanlarından geçenlere hiçbir ilgi duymayan aç, vakur köylüler dışında kimselere rastlamadı.

Batıdan şehre yaklaştıklarında, uzakta beşinci yüzyılda İmparator Theodosius zamanında yapılmış Erzurum Kalesi'ni gördüler. 1071'de Türkler tarafından fethedilen şehir daha sonraki yüzyıllarda tamamen Türkleştirilmişti. Osmanlılar zamanında, doğuda İranlılara ve Ruslara karşı girişilen askeri harekâtlarda

önemli bir merkez olarak kullanılmıştı. Mustafa Kemal ve arkadaşları şehrin eteklerinde coşkulu bir kalabalık tarafından karşılandılar. Bir grup, gelenlere duyulan saygının bir göstergesi olarak, şehrin hayli dışında, yol üzerinde onları bekliyordu; grubun başında Kâzım Karabekir vardı. Kâzım Karabekir'in bütün kurmaylarını yanına alarak kendisini karşılamaya gelmiş olması Mustafa Kemal'i rahatlatmıştı.

3 Temmuz pazar günü coşkulu bir kalabalık tarafından karşılanmış olmasına rağmen, Mustafa Kemal hâlâ huzursuzdu. Sivas'tan Erzurum'a gelirken, yolda padişah'tan ve İstanbul hükümetinden bir dizi telgraf almıştı; kendisinden başkente dönmesi ya da istifa etmesi isteniyordu. Hükümet görevlilerinden bazıları aracılığıyla kendisine üstü kapalı tehditlerde bulunulmuş, rüşvet teklif edilmişti. Anadolu'da şehir valilerine onun görevden alındığını bildiren telgraflar gönderilmiş olmakla birlikte, kendisine henüz konumunu etkileyecek resmi bir bildirimde bulunulmamıştı. Bu nedenle, Erzurum'a üniforması içinde, aldığı tüm nişanları göğsüne takarak girdi. Cülûs yıldönümü olan sonraki gün, Mustafa Kemal hükümet sarayında kutlamaları padişah adına kabul etti. Osmanlı padişahları yüzyıllardır ülkenin mutlak yöneticileriydiler. "Halk İslamı" kavramına hâlâ sıkı sıkıya bağlı Anadolu halkı için, padişah/halife, kendisine karşı başkaldırının akıldan bile geçirilemeyeceği en üstün gücü temsil ediyordu.⁷⁶ Erzurum halkı, hızla iktidar merdivenlerini tırmanmakta olan Mustafa Kemal aracılığıyla padişaha olan bağlılığını bildirdi.

Bunu izleyen birkaç gün boyunca Mustafa Kemal ne yapması gerektiği konusunda kesin bir karara varamadı. Ya kendisi için çok önemli olan resmi görevinden istifa edecekti, ya da işleri olurluna bırakarak padişahın sahip olduğu tüm yetki ve nişanları

⁷⁶ Modern batılı toplumda devlet iktidarı üç kurumsal yapı içinde karşımıza çıkar: Yasama, yürütme ve yargı. İslamda böyle bir bölünme yoktur. Geleneksel olarak, başlıca görevi toplumun dinsel yasalara (Şeriat) uygunluk içinde yönetilmesini sağlamak olan Osmanlı padişahı mutlak bir iktidara sahipti. 1517'de başta gelen İslami ülkelerin fethinden sonra, Osmanlı padişahları halife Hadim ve Haveneyn el-şafeyn unvanlarını aldılar. On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı İmparatorluğu'nun Batı'nın baskısı altına girmesiyle birlikte, padişahlar İslam halifesi olduklarını daha sık vurgulamaya başladılar çünkü halife Tanrı'nın yeryüzündeki gölgesi olarak görülüyor ve padişaha bu açıdan dinsel bir kutsallık kazandırıyor. Özellikle sıradan insanlar, halife vasfı dolayısıyla padişaha büyük saygı duyuyor ve ona yücelik atfediyorlardı.

kendisinden geri almasını bekleyecekti. Bir sivil olarak ona kim itaat ederdi? Kime dayanabilirdi? 8 Temmuz akşamı Erzurum telgrafhanesine çağrıldı. Hattın diğer tarafında Yıldız Sarayı'ndaki padişah vardı, Mustafa Kemal ile kişisel olarak görüşmek istemişti. Ferit Paşa da padişahın yanındaydı. Tartışmaya geçmeden önce, padişah Osmanlı saray geleneğine özgü ağdalı bir dille uzun uzun Mustafa Kemal'i selamladı; bunun tamamen şekilsel bir yakınlık olduğunu sezen Mustafa Kemal sarayın gerçek niyetini anlamak için pür dikkat kesildi. Padişah, Mustafa Kemal'den derhal İstanbul'a dönmesini istiyor, orada kendisini büyük yetki ve görevlerin beklediğini ima ediyordu. Mustafa Kemal bu isteği geri çevirdi. Bunun üzerine, padişah ve yanındakiler ondan Erzurum'dan ayrılmasını, Anadolu'da istediği bir başka yere gitmesini söylediler.

Saray, yüzlerce kilometre uzakta olmasına karşın, nüfuzunu Erzurum'da bile hissettirebiliyordu. Mustafa Kemal'in ordudan istifa etmekten ya da padişah hükümeti tarafından ordudan atılmaktan başka bir seçeneği olmadığı çok açıktı. Bir karşılık vermek zorunda kalan Mustafa Kemal, içerdği bütün siyasal ve kişisel riskleri göze alarak, bunlardan birincisini seçti. 8 Temmuz gecesi saat 10:50'de ordudan istifa etti; artık faaliyetlerini sine-i millette bir sivil olarak sürdürecekti.⁷⁷ Bu cesaretle dönüşü olmayan bir noktaya gelmiş, fakat hayli sarsılmıştı. Kendisini, ordudan tard eden karşı telgrafın kendi istifa telgrafının önüne geçmesi Mustafa Kemal'in ösıaygısına yönelik bir tehdidi ifade ediyordu. Yıllardır taşıdığı askeri üniforma, onun kendi görkemli öz kavramının ayrılmaz bir parçası idi. Sahip olduğu askeri otorite onun için hep bir kaldıraç işlevi görmüştü. Şimdi, henüz Selanik'te bir delikanlı olduğu sıra sevdalandığı üniformanın koruyuculuğundan ve sağladığı güçten yoksun düşmüştü.

⁷⁷ Mustafa Kemal, daha sonraki yıllarda kendisiyle İstanbul'daki hükümet yetkilileri arasındaki telgraf trafiğini bir komedi olarak nitelendirmiştir: "8 Haziran'dan, 8 Temmuz'a kadar, bir aydır devam eden, oyun hitama erdi. (...) Bu tarihten sonra resmî sıfat ve salâhiyetten mücerret olarak, yalnız milletin şefkat ve cıvanmertliğine güvenerek ve onun bitmez feyz ve kudret membaından ilham ve kuvvet alarak, vicdanî vazifemize devam ettik..." (Atatürk 1927, s.43). Burada, bir çocukla "iyi" annenin memesi arasındaki ilişkinin bir dışavurumunu yakalıyoruz. Çocuk, buna karşılık olarak, annesini kurtaracak kadar güçlü olacak ve böylece "tükenmek bilmez kaynak" varlığını sürdürebilecektir.

Rauf Orbay, anılarında (Orbay 1962-63), Mustafa Kemal'in sahip bulunduğu yetkiyi yitirmiş olmasının ciddiyetinin farkında olduğunu söyler. Mustafa Kemal'in acıklı, karamsar bir ruh haliyle şöyle bir yorumda bulunmuş olduğunu belirtir: "*Raufcuğum, herşey bitti. Hele böyle buhranlı zamanlarda makam ve rütbenin halk üzerindeki tesiri büyüktür. Bunlarsız ne yapılabilir?*" 10 Temmuz günü odasına gelen kurmay subayı, Mustafa Kemal'e, resmi statüsünün değişmiş olduğunu, dolayısıyla artık kendisine hizmet edemeyeceğini söyledi; bu olay Mustafa Kemal'in istifa etmiş olmasından duyduğu kaygıyı daha da derinleştirdi. Söz konusu olaya tanık olan Rauf, 1909'da başlayan arkadaşlıklarından o güne kadar geçen zaman içinde hiç Mustafa Kemal'i öylesine kötü bir ruh hali içinde görmemiş olduğunu belirtir. Mustafa Kemal, kurmay subayının kendi inisiyatifini kullanarak onu terk etmesi karşısında şunu söylemiştir: "*Gördün mü Rauf, haklı değilmiş miyim? Rütbe ve makamın ehemmiyetini anladın mı?*"

Giriştiği cüretkâr hareketin neticesinde sarsılmış olan Mustafa Kemal, destek ve yardımları için çevresindekilere yöneldi. Kâzım Karabekir hemen her şeyin kendisine bağlı olduğu çok önemli bir şahsiyetti. Kâzım Karabekir'in artık bir sivilden başka bir şey olmayan Mustafa Kemal'e destek vermesi durumunda, Mustafa Kemal'in elinde geleceğe umutla bakması için hâlâ bir neden olacaktı. Artık yaslanabileceği askeri bir dayanaktan yoksun bulunduğu böyle bir durumda Kâzım Karabekir'in kendisini yüz üstü bırakması ise, onun yurdunun kurtarıcısı haline gelme konusunda sahip olduğu tüm düşünce ve umutların sonu anlamına gelecekti. Mustafa Kemal, Rauf'un da bulunduğu odada bir aşağı bir yukarı gidip geliyor, Kâzım Karabekir'in tutumunun ne olacağını derin bir merak içinde bekliyordu. Ansızın, Kâzım'ın yolda kendisini karşılayan süvari birliğinin başında şehre girmek üzere olduğu haberi geldi. Mustafa Kemal ve maiyeti kritik anın gelip çattığının bilincindeydiler. Askeri karşılama töreni durumu daha da dramatik kılıyordu. Süvari birliği binanın önüne kadar geldikten sonra durup Kâzım'ı selamladı. Buna askeri selamla karşılık veren Kâzım, Mustafa Kemal'e hitaben şunları söyledi: "*Emrinizdeyim Paşam*" (Aydemir 1969, 2. Cilt, s.108).

Mustafa Kemal, Kâzım Karabekir'i kucakladı, iki yanağından öptü. Belirsizliğin yol açtığı kriz sona ermişti. Kâzım Karabekir'in resmen destek beyanında bulunmuş olmasıyla birlikte, ikisi arasında bir kuşku ve güvensizlik olduğu yolunda söylentiler vardır.⁷⁸ Gerek Mustafa Kemal, gerekse Kâzım ulusunu korumaya kararlı vatansever insanlardı. Bununla birlikte, her ikisi de Osmanlı ordusunun geleneksel değerleriyle yetişmişlerdi. Padişaha karşı isyana kalkışmak, yaşanan son gelişmelere kadar ikisinin de akıllarından bile geçiremeyecekleri bir fikirdi.

Mustafa Kemal artık bir sivildi ve bu yeni konumuna uygun olarak sivil giysiler giyiyordu. İstifa ettiği gün yeni emir eri Ali'ye bir miktar para vermiş, kendisine sivil giysiler alması için onu şehre göndermişti. Ali siyah yelek, ceket, pantolon ve bir fes alarak geri döndü. Ali'nin getirdiği fesi küçümseyip bununla alay eden Mustafa Kemal (Oranlı 1967, s.23), ondan kuzu postundan bir kalpak bulmasını istedi; kalpak, yıllar sonra Türk ulusu batılı giyim tarzını benimseyinceye kadar, Mustafa Kemal'i karakterize eden öğelerden biri olacaktı. Onun sivil giysilerle askeri üniforması içinde olduğu kadar yakışıklı görüldüğü söylenir. Buna rağmen, sivil giyinmeye başladığı ilk günlerde, Mustafa Kemal insanların önüne çıkmaktan kaçınır bir tutum sergiledi. Kâzım Karabekir'in desteğiyle bu sıkıntılı ruh halinden sıyrılan Mustafa Kemal, gözünü en azından o an için umut vaat eden geleceğe dikti.

⁷⁸ Kâzım Karabekir, askerleri arasından Ali isminde bir askeri Mustafa Kemal'e emir eri olarak seçti. Genç Ali daha önce Enver'e hizmet etmişti. Ali emrine girmek üzere Mustafa Kemal'in huzuruna ilk çıktığında Mustafa Kemal onu tanımış ve Ali'ye hemen odadan çıkmasını söylemişti. Ancak, Mustafa Kemal, Kâzım Karabekir'in duruma müdahale etmesinden sonra Ali'nin kendi emir eri olmasını kabul etmişti. Ali, Mustafa Kemal'in sadık bir neferi ve hayranı oldu. Ali daha sonraki yıllarda Erzurum'da yaşanan o günlerle ilgili anılarını aktarırken, Kâzım Paşa'nın kendisinden Mustafa Kemal'in hizmetine girmesini emrettikten sonra, Mustafa Kemal'in faaliyetleriyle ilgili olarak kendisine bilgi aktarmasını da istediğini söyler. Bkz., Oranlı 1967, s.15.

SIYASAL DİRENİŞ

Statüsü sivil konumuna indirgenmiş olan Mustafa Kemal, artık kendi öz kaynaklarına güvenmek, ulusu kurtarma görevini yerine getirebilmek için kendi kişilik yapısının gösterdiği yolda ilerlemek zorundaydı. Kuşkusuz, onunla aynı amacı paylaşan diğerleri de vardı; biz, bu kişilerin ulusal mücadelede bir rol oynama isteklerini belirleyen etkenlerin Mustafa Kemal'inkilerden farklı olduğu varsaymanın yanlış olmayacağı kanısındayız.

Aslında, Erzurum'daki Kâzım Karabekir'in ya da Ankara'daki Ali Fuat'ın bağımsızlık hareketine öncülük etmeleri bütünüyle akla yakın bir şey olurdu, çünkü her ikisi de emirleri altında bulunan askerlere sahipti. Dahası, yine her ikisi de Mustafa Kemal'den daha önce İstanbul'dan ayrılıp Anadolu'ya geçmişlerdi. Yirminci Kolordu komutanlığına atanmış olan Ali Fuat 1919 yılı Mart ayında Ankara'ya gelmiş ve bu bölgenin ulusal savunması için plânlar hazırlamaya başlamıştı. Kâzım Karabekir, aynı yılın Nisanı'nda hâlâ on sekiz bin askeri olan On beşinci Kolordu komutanlığını üstlenmek için Erzurum'a gitmişti. Çeşitli bahaneler uydurarak ordusunun silahlarını Anlaşma Devletleri'ne teslim etmemesini sağlamayı başarmıştı. Birlikleri iyi teçhizatlanmış askerlerden oluşuyordu ve Birinci Dünya Savaşı sırasındaki başarıları dolayısıyla bölgede dikkate değer bir üne sahipti. Mustafa Kemal ise zayıf bir komundaydı. İstanbul'dan ancak Mayıs ayında ayrılmıştı ve komutasında tek bir asker bile yoktu. Bir ordu müfettişi olmakla birlikte, gerçekte bir asi subay durumundaydı.

Aslında padişah Mustafa Kemal'in tutuklanması için Kâzım Karabekir'e çeşitli telgraflar göndermiş, ancak Kâzım Karabekir bunlara uymamıştı. Böylece, Mustafa Kemal liderliği kendi eline geçirdi.⁷⁹

⁷⁹ Mustafa Kemal'in etrafındaki önemli kişilerin onun liderliği üstlenmesine neden destek verdikleri başlı başına ilginç bir araştırma konusu olabilir. Özetle, Mustafa Kemal kendini savaş alanında kanıtlamış bir komutandı. Ayrıca, Birinci Dünya Savaşı'ndan gerçek bir Türk kahramanı olarak çıkmıştı ve benzeri bir şöhrete sahip olan tek kişi Hamidiye kahramanı olarak anılan Rauf (Orbay) idi. Ancak bunun yanı sıra, Mustafa Kemal'in kişilik yapısı bu konuda merkezi bir rol oynadı. Ulusun kurtarıcısı olacağından emindi ve sürekli olarak "büyük örgütçü" rolünü oynadı.

Askeri okul günlerinden beri sahip olduğu düşlerini gerçekleştirme, ülkesinin kurtarıcısı olma fırsatı ayağına gelmişti -ya bunu başaracak ya da yenilgiye uğrayacaktı. Bazı araştırmacılar, Mustafa Kemal'in Erzurum'da yaşadığı ve Kâzım'ın kendisine destek vaadi sayesinde üstesinden geldiğı açmazı, onun herkesin üstünde bir yere gelebilme tutkusu açısından belirleyici öneme sahip kritik bir aşama olarak değerlendirirler.

Dürüst, bildiğı doğrudan şaşmaz, tepeden tırnağa tam bir Osmanlı askeri olan ve ayrıca asil, uyumlu bir kişilik yapısına sahip bulunan Kâzım Karabekir, Mustafa Kemal için gerçek bir cankurtaran simidi olmuştu. Kâzım Karabekir'in Mustafa Kemal'i harekete geçirip onu motive eden psikolojik faktörler konusunda bir fikre sahip olması bize pek muhtemel görünmüyor; fakat, Kâzım Karabekir'in doğu bölgesinde sahip olduğı saygınlığın arkadaşının önünü açan bir işlev gördüğü kesindir.

Mustafa Kemal'in Müdafaa-î Hukuk Cemiyeti Erzurum Şubesi Yürütme Komitesi'nin başkanlığına seçilmesi, ordudan istifa etmesinin onun unutulması anlamına gelmeyeceğinin açık bir kanıtı oldu. Daha önemlisi, bu, Mustafa Kemal'in 23 Temmuz'da Erzurum'da başlayacak olan Müdafaa-î Hukuk Cemiyetlerinin kongresine katılmasına olanak veren sürecin ilk önemli adımıydı. Erzurum delegasyonundan iki delege, yerlerini Mustafa Kemal ve Rauf Orbay'a bırakabilmek için delegelikten istifa ettiler. 54 delegenin katıldığı Erzurum Kongresi bir okulun sınıflarından birinde başladı. Mustafa Kemal oybirliği ile kongreye başkan seçildi.

Osmanlı İmparatorluğu'nun doğu illerinin toprak bütünlüğüne yönelik tehditlere karşı önceden bir tepki niteliğı taşıyan Erzurum Kongresi, siyasal açıdan önemli bir anlama sahipti. Yabancı azınlıklarla yabancı devletler arasındaki muhtemel bir ittifakın beraberinde getireceğı tehlikelere karşı bir tepki olarak, Anadolu'nun çeşitli yerlerinde Müdafaa-î Hukuk cemiyetleri kurulmuştu. İzmir'in Yunanlılar tarafından işgali, yerel Türk gruplarını -ve kendi milliyetçi ideallerini her şeyin üstünde tutan diğerlerini- sağlam bir örgütsel yapı kurmak üzere harekete geçmeye iten son gelişme oldu. Bu gruplar kendi toplantı ve kongrelerini Erzurum Kongresi'nden önce gerçekleştirmişlerdi, fakat şimdi, Kâzım Karabekir'in komutanı olduğı kolordunun askeri gücünden dolayı, hareket giderek daha istikrarlı ve güçlü bir yapıya kavuşuyordu.

Mustafa Kemal, kongre başkanı olarak, direniş hareketinin siyasi yönelimlerini belirleyecek bir konuma sahipti.

Mustafa Kemal'in, Doğu Anadolu'da bağımsız bir Ermeni devletinin kurulmasına karşı çıkmasına rağmen bölgede yaşayan Türkler bu konuda onu kuşkuyla karşılıyorlardı. En nihayet Mustafa Kemal İstanbul'dan gelmişti ve bölgeye padişahı temsilen gelen insanlar yöre sakinlerine karşı pek anlayışlı, onları koruyup kollayan bir tavırla yaklaşmazlardı. Yöredeki Türklerin -ayrıca Kürtlerin ve Lazların- çıkarlarını çiftçiler, zanaatkârlar, din adamları ve aşiret reisleri temsil ediyorlardı. Bölge insanlarından bazıları *İttihat ve Terakki Cemiyeti*'nin üyesiydiler. Bunlar doğal olarak Mustafa Kemal'e düş biliyor, onu bir muhalif olarak görüyorlardı. Erzurum Kongresi, Erzurum ve çevre halkının gözünde, Ermenilere karşı direnişin güçlenmesi, silahların elde tutulması, bölgede düzenin yeniden sağlanması gibi amaçları gerçekleştirmeye yönelik yerel bir olay idi. Bölge insanının gündeminde padişah/halifeye karşı isyan gibi bir girişim yoktu. Onların soruna yaklaşımının farkında olan Mustafa Kemal, padişaha karşı açık bir isyan içinde görünmekten kaçındı. Kendisini, halka, yabancı işgali altında olan İstanbul'daki padişahı yabancı devletlerin kötü etkilerinden korumaya çalışan biri olarak sundu. Dahası, dindarlık gösterilerinde bulundu. Kongre, yüksek mevkide bulunan din adamlarından birinin dualarıyla açıldı ve Mustafa Kemal konuşmasını Türk ulusunun, padişahlığın ve halifeliğin gönencini dileyen dualarla tamamladı.

Meşrutiyetin 1908 yılında yeniden ilanının yıldönümünde toplanmış olan Erzurum Kongresi, padişahın ayrıcalıklarına karşı geniş ölçekli bir tehdidin parçası olarak görüldü. Sadrazam tüm ülkeye yönelik bir emir yayınlarak bu tür kongrelerin önlenmesini istedi. Erzurum Kongresi, İstanbul'daki telaşı yatıştırmak için padişaha ve sadrazama birer telgraf yollayarak padişahın haklarına zarar verici bir eylem içinde olmadığını bildirdi.

Kongre bunu izleyen iki hafta boyunca kendi işleriyle meşgul oldu; buna karşın, oturumlar bir hayli tartışmalı geçiyordu. Kongre üyeleri arasında tam bir karşılıklı güven yoktu. Ayrıca, İstanbul ile bağları olan ve geçimi bu bağların korunmasına bağlı olan bir grup vardı. Paris'te Osmanlılara dayatılan ağır koşullar nihai olarak bu milliyetçilik karşıtı grubun gücünü zayıflatacak

olmakla birlikte, grup Erzurum Kongresi sırasında konumlarına sıkı sıkıya bağılı kaldılar. Buna rağmen, söz konusu grubun gücü, kongrenin daha sonraları Misak-ı Milli olarak anılacak önemli bir belgeyi yayımlamasını engellemeye yetmedi. Bu belge şu kararları içeriyordu: Osmanlı "sınırlarının" (yani imparatorluğun Mondros Ateşkesi sırasında üzerinde Türklerin yaşadığı toprakları) korunması ve dokunulmazlığı, geçici bir hükümetin kurulması için seçim yapılması, imparatorluk içinde yaşayan azınlıklara daha önce tanınmış ayrıcalıkların iptali, dolaylı bir yoldan Türklerin kendi kaderlerini tayin hakkı üzerinde ısrar edilmesi. Kongre bundan sonra dokuz üyeli bir daimi komite seçti. Mustafa Kemal komitenin üyeleri tarafından bu komitenin başkanlığına getirildi.

Damat Ferit Paşa, Paris Konferansı'nda çok silikti. Sergilediği tavır, uluslararası mahkemenin sanık kürsüsündeki bir suçlunun tavrı gibiydi. Damat Ferit, Osmanlı Türkiyesinin savaşa girmesinin bir suç olduğunu söyledi. Osmanlı halkının savaş sırasında bir dizi suç işlemiş olduğunu kabul ettiği anlamına gelen açıklamalarda bulundu ve bütün bunlardan *İttihat ve Terakki Cemiyeti* üyelerini (liderleri) sorumlu tuttu. Osmanlı imparatorluğu'nun parçalanmasına izin verilmesi durumunda Ortadoğu'nun karışacağını, söz konusu bölgede barış ve istikrar umutlarının tamamen kaybolacağını ileri sürdü.

Fransız Başbakanı Clemenceau Damat Ferit Paşa'nın konuşmasına sert, acımasız bir karşılık verdi. Türklerin kendi gözünde barbar bir halk olduğunu ifade eden Clemenceau, Osmanlı sadrazamını ülkesine eli boş gönderdi. Damat Ferit'in konferanstaki tavrına ilişkin bilgiler Erzurum'a ulaştı ve Mustafa Kemal cephesini güçlendirdi. Padişah hükümetinin Türk ulusunun çıkarlarını savunup savunmayacağı sorusunun yanıtı her geçen gün daha da netleşiyordu.

Misak-ı Milli çerçevesinde ifade edilen Erzurum Kongresi kararları, Osmanlı imparatorluğu'nun doğudaki altı ilini kapsıyordu. Mustafa Kemal'in şimdiki isteği bu kararları vatanın bütünü için geçerli hale getirmekti; buna olanak sağlamak üzere Sivas'ta bir kongre toplandı. Mustafa Kemal, Erzurum Kongresi Daimi Yürütme Komitesi Başkanı sıfatıyla Sivas'taki kongre için gerekli hazırlıklara girişti. 29 Ağustos'ta Sivas'a gitmek üzere Erzurum'dan ayrıldı ve 2 Eylül'de Sivas'a vardı. Sivas valisi, Mustafa Kemal'in şehre gelişinden tedirginlik duymasına karşın, gönülsüz

de olsa onu şehir girişinde karşıladı ve Mustafa Kemal'in gelişine yönelik kutlama ve gösterilerin yapılmasına izin verdi.

Sivas Kongresi, Mustafa Kemal'in umduğu ölçüde büyük bir başarı olmadı. İki yüz delege davet edilmiş olmasına rağmen, 4 Eylül'deki açılış törenlerine katılan delegelerin sayısı yalnızca otuz dokuzdu. İzmir ve çevresinde süren çatışmalar bu bölgeden delegelerin Sivas Kongresi'ne katılımını engellemiştir; aynı durum İngilizlerin, Fransızların ve İtalyanların elindeki bölgeler için de geçerliydi. Mustafa Kemal'in maiyetinin toplam delegelerin yaklaşık üçte birini oluşturduğu Sivas Kongresi, Mustafa Kemal'in tavrına giderek daha da yakınlaşanların kaygı ve amaçlarını yansıtır olma ile birlikte, ulusun tamamını temsil ediyor olmaktan uzaktı. Mustafa Kemal'in kongre başkanlığına seçilmesinin ardından Erzurum Kongresi kararları kabul edildi. Üç delege Mustafa Kemal'in başkanlığına karşı oy kullanmıştı, fakat bu bir muhalefet hareketinin başlangıcına işaret eden bir durum değildi. Erzurum'da olduğu gibi bu kongrede de başkan yardımcılığına seçilmiş olan Rauf Orbay, aşırı otokratik bir görünüm oluşabileceği endişesiyle, Mustafa Kemal'i başkanlıktan çekilmeye ikna etmeye çalıştı. Rauf Orbay, kongre başkanının dönem dönem değişmesinin demokratik ilkelere daha uygun düşeceğini ileri sürüyordu. Mustafa Kemal ise, bütün önemli meselelerde başarıyı getiren unsurun tek kişiden oluşan bir liderlik olduğunu öne sürerek liderliğin birden çok kişi tarafından paylaşılmasının bir zaaf olacağını söyledi.

Rauf Orbay, bu dönemde, Kâzım Karabekir ve Ali Fuat'la birlikte Mustafa Kemal'in yaşamında merkezi bir yere sahipti. Rauf Orbay, Birinci Dünya Savaşı sonunda bahriye nazırıydı. Ayrıca, 1918 Ekimi'nde Mondros'ta imzalanan ateşkes anlaşmasının müzakereleri sırasında Osmanlı tarafını temsil etmişti. İngilizlerin verdikleri söze sadık kalacağından kuşkusu yoktu. Sonraları İstanbul'da Mustafa Kemal'le işbirliği içine girdi ve aralarında kararlaştırdıkları gibi Samsun'a onunla birlikte gemiyle değil, karadan ulaştı. Böylece, birinci elden -özellikle İzmir'in Yunanlılar tarafından işgali ve bunların iç kesimlere doğru ilerlemeleri konusunda- Mustafa Kemal için çok önemli bilgiler topladı. Ankara'da Ali Fuat ile buluştu; ardından bu ikisi Amasya'da Mustafa Kemal'le bir araya geldiler. Rauf Orbay bu yeni, dinamik liderin

safında kaldı, ancak onunla kendisi arasında sessiz bir rekabet gelişmeye başlamıştı.

Soğuk, sessiz bir adam olan Rauf Orbay, pek çok yerde bulunmuştu. Danzig şehrinde gemi mühendisliği konusunda öğrenim görmüş, demokratik toplumları yakından gözleme şansı bulmuştu. Mustafa Kemal dışında Birinci Dünya Savaşı'ndan yenilgi yüzü görmeden çıkan tek askeri komutan Rauf Orbay'dı ve kendi açısından ulusal davanın liderliğinde aday olduğunu düşünüyordu. Aynı zamanda, Rauf Orbay, kişilik yapısı nedeniyle Mustafa Kemal'in liderlik gibi en üst düzeyde yer alan bir konumu başkasıyla paylaşmaya yanaşmayacağını sezmiş olmalı. Böylece, Rauf Orbay, bir süre için mevcut durumu kabullendi ve kendisini buna uydurdu.

O günlerde Mustafa Kemal'in en yakınındaki insanlardan biri de Ârif'ti. Ârif, *Bandırma* gemisinde onunla birlikte İstanbul'dan Samsun'a giden grup içindeydi. İki arasındaki ilişki olağanüstüydü. Mustafa Kemal, Ârif'le olan ilişkisinde mesleki kişiliğini bir yana bırakırdı. Ârif'e ikiz kardeşymiş gibi davranır, onunla hemen tüm umut ve kaygılarını paylaşırdı. Her ikisi de üzerinde her zaman bir tabanca bulundurur, uyku esnasında birbirlerine nöbetçilik yaparlardı. Ârif, Mustafa Kemal için hem yakın bir arkadaş, hem de onun koruması durumundaydı. Daha önemlisi, Mustafa Kemal'in dert ortağı olarak, onun şimdi karşı karşıya bulunduğu yeni tehlikelere yönelik duygusal tepkisinin boşalmasını sağlayan bir işlevi de vardı.

Ulusal mücadelenin ilk yıllarında Mustafa Kemal'in yakın çevresindeki halkayı tamamlayan son isim, gemiyle İstanbul'dan Samsun'a geçtiği sıra onun yanında bulunan Refet idi. Son derece görgülü, kibar bir insan olan Refet, dışarıdan bakıldığında yanıltıcı olabilirdi. Bir deri bir kemik görünümüne karşın son derece enerjik, olağanüstü kurnaz bir insandı. Bazıları, onun Mustafa Kemal'in zekasının inceliklerini kavrayabileceğine kuşkuyla bakıyor, bazıları ise onun ulusal davaya katılımını, ideolojik nedenlerden ziyade hırslı oluşuyla açıklıyordu, ancak tartışma götürmez cesaret ve zekasıyla Mustafa Kemal'in hizmetindeydi.

Mustafa Kemal'in olabildiğince çok sayıda cesur ve sadık insana ihtiyacı olduğu çok açıktı. Erzurum Kongresi, Misak-ı Milli'yi yaratmıştı. Sivas Kongresi ise manda fikrinin, özel olarak Ermenilerin yaşadığı toprakları, hatta Arapların yaşamakta olduğu Osmanlı İmparatorluğu'na ait toprakları, dahası Anadolu ve İstan-

bul'u kapsayacak Amerikan mandasının tartışıldığı bir kongreydi. Manda fikri giderek artan sayıda insanın desteğini kazanıyordu. İsmet, bu fikri zamanın modası olarak görüyordu.

İstanbul'da, Halide Edip (Adıvar), Amerikan mandasından yana olan vatanseverlerden biriydi. O ve diğerleri, işgal kuvvetlerine karşı fiziksel güce dayalı bir mücadelenin umutsuz olduğunu düşünüyorlardı ve Türk ulusunun parçalanmasından sakınmanın bir yolu olarak umutlarını Amerikan mandasına bağlamışlardı. Halide Edip, manda konusundaki düşüncelerini bildirmek için Sivas'ta bulunan Mustafa Kemal'e bir mektup yazdı. Louis E. Browne'nin *Chicago Daily News* gazetesinin muhabiri olarak Sivas Kongresi'ne katılmasını sağladı. Gerçekte, Browne, Başkan Woodrow Wilson tarafından manda sorunu konusunda araştırma yapması ve Osmanlı İmparatorluğu'nun eski Arap toprakları üzerinde bir Amerikan mandasının olanaklarını yerinde incelemesi için atanmış olan King-Crane Komisyonu'nun bir üyesi olan Charles Crane'i temsil ediyordu. Manda fikrine karşı olmakla birlikte, Mustafa Kemal, Browne ile görüşmeyi kabul etti. Browne'a, ekonomik ve sosyal nitelikteki Amerikan yardımlarını kabul etmeye hazır olduğunu, ancak siyasal anlamı olacak bir yardım istemediğini bildirdi. Türkiye, hükümetinin çaresiz bir durumda olduğunu gösterir bir biçimde, yabancıların yardımına ihtiyaç olduğunu kamuoyu önünde itiraf edemezdi.

Mustafa Kemal, manda meselesinin yanı sıra, Sivas Kongresi çalışmalarını baltalamak için çeşitli entrikalara başvuran İstanbul hükümetinin girişimleriyle de uğraşmak zorundaydı. Bu entrikalardan biri, daha önce şehre vardığı gün Mustafa Kemal'i tutuklaması için Sivas'a gönderilmiş olan Ali Galip aracılığıyla gerçekleştirilecekti. Şimdi Erzincan valisi olan Ali Galip'e Sivas'a gitmesi ve Kürtlerden kurulu büyük bir askeri kuvvetin yardımıyla Mustafa Kemal'i gözaltına alması emredildi. Ali Galip'in yanında, Kürtlerle ilgili olarak bir tür *Lawrence of Arabia* rolü oynamaya girişmiş İngiliz binbaşı E.W.C. Noel vardı.

Mustafa Kemal'e sadık milliyetçi askerler, Ali Galip'i Malatya dolaylarındaki dağlara kaçmak zorunda bıraktılar. Ali Galip, arkasında, Mustafa Kemal'i ve ulusal hareketi bastırmaya yönelik bu girişimde padişah hükümetinin rolünü açığa çıkaran belgeler bıraktı. Binbaşı Noel, Türk askerlerin korumasında Osmanlı sınırına götürüldü ve burada İngiliz kuvvetlerine katılmasına izin veril-

di. Binbaşı, Anlaşma Devletleri'nin ulusal muhalefeti ezme girişimlerinde padişahla işbirliği yaptığının canlı bir kanıtıydı.

Mustafa Kemal, bu olayı, Damat Ferit Paşa'nın sadrazamlığını itibarsız kılmak için kullandı. Sonraları, Mustafa Kemal, bazı belgeleri ortaya koyduktan sonra şunları söyleyecektir:

"Efendiler, Ali Galip teşebbüsünün, padişahın ve Ferit Paşa hükümetinin ve ecanibin müşterek bir teşebbüsü olduğuna, arz ettiğim vesaika muttali olduktan sonra, şüphe ve tereddüt edenler kalmaz, zannederim. Bu hıyanetin, müşterek müteşebbislerine karşı, alınması lâzım gelen vaziyet sarihtir. Ancak mukabil teşebbüste mümkün olduğu kadar cephe hücumundan sarfı nazar etmek, o günün icabatı olmakla beraber teşebbüs kuvvetini muhtelif hedeflere tevcihten içtinaben bir noktada temerküz ettirmek, muvafıkı ihtiyat idi. Biz de, hedefi taarruz olarak yalnız Ferit Paşa Kabinesini tesbit ettik ve padişahın zimethal olduğunu bilmemezlikten geldik. Ferit Paşa Kabinesinin, padişahı hakayikten haberdar etmeyip iğfal etmekte olduğu tezini tuttuk. Padişah, vaziyetten agâh olduğu takdirde derhal kendisini iğfal edenlere lâayık oldukları muameleyi tatbik edeceğine emniyetimiz olduğunu ileri sürdük..." (Atatürk 1927, s.119).

Siyaset alanına telgraf hatları aracılığıyla katılan Mustafa Kemal, günün önemlice bir bölümünü Sivas telgrafhanesinde telgraf başında geçiriyordu. Mustafa Kemal'in Ali Galip olayıyla ilgili mesajını göndermesinden kısa bir süre sonra, İstanbul'a Damat Ferit'in istifa etmesini isteyen binlerce telgraf yağdı. Bir ara, Mustafa Kemal, Damat Ferit'in temsilcilerinden biriyle telgraf başında bir "sohbet"e girişti. Damat Ferit'i temsilen diyalog kuran bu insan, Mustafa Kemal'i padişahın seçeceği üçüncü bir kişinin eşliğinde sadrazamla görüşmeye ikna etmeye çalıştı, ancak bunu başaramadı. Mustafa Kemal, sadrazamın kabinesinin halkla padişah arasına girdiğini savundu. Damat Ferit'i, ülkenin bütünü'nün onun "yasadışı" kabinesiyle ilişkilerini keseceği konusunda uyardı. Bir ara, İstanbul böylesine sert, haşin mesajları kabul edemeyeceğini bildirdi. Yukarıdan bakan tavrını devam ettiren Mustafa Kemal, mesajlarının gerekli yerine iletilmemesi durumunda İstanbul ile Anadolu arasındaki tüm telgraf hatlarının kesileceği uyarısında bulundu.

Mustafa Kemal, Damat Ferit'e hücum ettiği bu uzun telgraf müzakeresi sırasında, karşı tarafa, kendileriyle kongre başkanı olarak kongreyi temsilen muhatap olduğunu bildirdi, gerçekte ise kendi başına hareket ediyordu. Bir keresinde, Kâzım Karabekir kendisine Sivas'tan gönderilen mesajların ve genelgelerin kimi zaman Hey'et-i Temsiliye kimi zaman ise yalnızca Mustafa Kemal imzası taşıdığını söyleyerek bu durumdan yakındı. Kâzım Karabekir, mesaj ve genelgelerin yalnızca Mustafa Kemal imzasını taşımasının kendisini en çok seven ve sayan kişiler arasında bile eleştiri konusu haline geldiğini söyleyerek arkadaşını uyardı. Ne var ki, Mustafa Kemal'in demokratik incelikleri yerine getirmeye ayıracak zamanı yoktu; bir lider olarak dizginleri sıkı sıkıya elinde tutuyor, diğerlerinin yardımına veya önerilerine ihtiyaç duymadan amaçlarını gerçekleştirmeye çalışıyordu.

Mustafa Kemal'in Damat Ferit'e karşı giriştiği saldırı başarıya ulaştı; sadrazam ve hükümeti 2 Ekim'de devrildi. Damat Ferit'in yerine, daha tarafsız siyasal düşüncelere sahip bir general getirildi. Dr. Volkan, 1974 yılında telgrafhanelerde çalışan yaşlı kişilerle yaptığı görüşmelerde; bu insanların, aradan onca yıl geçmiş olmasına rağmen, o günlerde (ve sonraları bağımsızlık savaşı boyunca) Mustafa Kemal'e yardım etmiş olmaktan hâlâ açıkça gözlenir bir gurur duyduklarını gözlemledi. Bazıları, canlarını tehlikeye atarak korudukları telgrafhanede hiç uyumadan uzun saatler, hatta günler geçirdiklerini söylediler. Ülkede hâlâ padişaha sadık insanlar vardı ve telgrafhaneler milliyetçilere muhalif güçlerin saldırısına uğrama tehlikesiyle karşı karşıya bulunuyorlardı.

Bu telgraf memurlarının ve diğerlerinin fedakârlıkları yavaş yavaş sonuç vermeye başlıyordu. Damat Ferit Paşa kabinesinin yerine kurulan yeni hükümetin başında, başlangıçta uzlaşmacı bir tavır sergilemiş olan Ali Rıza Paşa vardı. Çalışmalarını 11 Eylül'de tamamlayan Sivas Kongresi, yeni meclis için derhal seçimlere gidilmesi talebinde bulundu. Ali Rıza bunu kabul etti, ancak yeni meclisin İstanbul'da toplanmasında ısrar ederek Mustafa Kemal'in meclisin Anadolu'da bir yerde toplanması arzusuna karşı çıktı.

Mustafa Kemal ile Ali Rıza hükümeti arasındaki görüş ayrılıklarının pek çoğu Amasya'da müzakere edildi (Bahriye Nazırı Salih Paşa bu müzakerelerde Ali Rıza Paşa'yı temsil ediyordu). Amasya'ya doğru yola çıkıldığında durum belirsizliğini koruyor, müzakerelerin ne getireceği bilinmiyordu; ancak Mustafa Kemal

Amasya'da büyük bir kişisel başarı elde etti. Müzakerelerin tamamlanmasından sonra Mustafa Kemal şehirde eğlenceler düzenlenmesini istedi. Amasya halkı, Mustafa Kemal'in özellikle çok hoşlandığı bir güreş gösterisi için şehir meydanında toplandı. Eğlencelere at yarışları ve cirit oyunuyla devam edildi. Bu gösteriler, şehir halkına, varlıklarıyla görkemli, heyecanlı bir kalabalığın toplanmasının güvencesi olan çığırkanlar aracılığıyla duyuruldu. Davul ve zurna eğlencelere ayrı bir heyecan ve renk attı. O akşam yaşanan her şeyin merkezinde Mustafa Kemal vardı.

Amasya'ya gelen Osmanlı bahriye nazırına bazı İngiliz subay ve askerleri eşlik ediyordu; bunlar Amasya'da hiç beklemedikleri bir sürprizle karşılaştılar. Av tüfekleri ve sopalarla silahlanmış bir grup köylü İngiliz müfrezesinin üzerine çullandı ve onları "tutukladı". Elleri arkalarından bağlanmış İngiliz askerleri Mustafa Kemal'in ve misafirlerin huzuruna çıkarıldı, İngiliz askerlerinin komutanı olan subaylar da misafirler arasındaydı. Köylülerin kendisi için hazırladıkları bu özel hediye Mustafa Kemal'i kızdırmış olmalı; Mustafa Kemal "tutuklu" askerlerin hemen saliverilmesini emretti. Bu anlamsız olay dahi onun Amasya'da elde ettiği zafere gölge düşürmedi. Emir erinin söylediğine göre (Oranlı, 1967, s.40), kar altında Sivas'a dönülürken Mustafa Kemal ulusal davanın simgesi haline gelen "*Dağ başını duman almış*" marşını söylemeye başladı.

Bütün ürkütücülüğüne ve yıldırıcılığına karşın, Mustafa Kemal en önemli dayatmalardan birini kabul ettirmeyi başaramadı. İstanbul'a karşı derin bir güvensizlik ve hoşnutsuzluk duyuyor, yeni meclisin Anadolu'da toplanmasını istiyordu. Paradoksal olarak, sadrazamın İstanbul üzerinde ısrar etmesi Mustafa Kemal'in en yakınındaki arkadaşlarının da desteğini kazanmıştı. Kâzım Karabekir, Rauf ve Ali Fuat, Anlaşma Devletleri'nin meclisi dağıtacağına, böylece milliyetçilerin Anadolu'da yeni bir meclis toplanmaları için bahaneye kavuşacaklarına inanıyorlardı. Sonuçta Mustafa Kemal diğerlerine uydu; Erzurum mebusu seçildi. Ancak, hükümetin mebus dokunulmazlığına itibar etmeyeceğinden korkan Mustafa Kemal oturumlara katılmayı reddetti. Uzlaşma arayışı içindeki yeni hükümet, iyi niyet gösterisi olarak ona askeri rütbesini ve askeri nişanlarını iade etti.

Mustafa Kemal, Samsun'a çıkmasını izleyen yedi ay içinde, kendisini ordudan kovan Damat Ferit Paşa hükümetini devirmeyi

başarmıştı. Bunun yerine, ona rütbesini ve askeri kahraman olarak sahip olduğu statüyü geri iade etmeye kendisini zorunlu hissedenden yeni bir hükümetin kurulmasında önemli pay sahibiydi. Bütün bunlar Anlaşma Devletleri'nin gözleri önünde olup bitiyordu. Anlaşma Devletleri'nin İstanbul'daki yüksek komiserleri Anadolu'da bir şeyler döndüğünü seziyorlardı, ancak milliyetçi Türklerin kendileri için bir tehlike oluşturmadığı kanısındaydılar. Bunlar, İzmir ve dolaylarındaki Yunanlılara karşı girişilen saldırıların örgütlü Türk birliklerince değil, yalnızca bir grup Türk çeteci tarafından gerçekleştirildiğine inanıyorlardı. Anlaşma Devletleri, Birinci Dünya Savaşı'nın yıpratıcılığından sonra bir barış özlemi içinde olmalarına karşın, istedikleri an Yunan kuvvetlerinin zafere ulaşmasını sağlayabileceklerini düşünüyorlardı. Ne var ki, 28 Haziran 1919'da imzalanan Versailles Antlaşması barış müzakereleri sürecini sonuçlandırmadı. Dörtler Konseyi'nin (The Council of Four) yerini alan Temsilciler Konseyi, Bolşeviklerin Rusya'daki zaferi, Woodrow Wilson'ın rahatsızlanması, Amerika'nın daha önce Osmanlı İmparatorluğu'nun nüfuz bölgesi olan topraklarda Amerikan mandasının kurulması fikrinden caymasının sonucu olarak, daha da yoğunlaşmış olan Ortadoğu'daki düzen sorunlarıyla boğuşmaya devam ediyorlardı.

Barış arayışları, hiçbir zaman Osmanlı İmparatorluğu'na karşı savaş ilanında bulunmamış olan Amerika Birleşik Devletleri dışında da sürdürülebilirdi. Dolayısıyla, ABD Türkiye ile bir barış anlaşması imzalamak durumunda değildi. Süreci içinde, Lloyd George, Fransa ile Anadolu'daki İngiliz varlığını azaltacak bir uzlaşma arayışına girdi. 1919 yılının Eylül ayında İngiltere ile Fransa arasında bir anlaşmaya varıldı; buna göre, Suriye ile Kilikya Fransızlara verilecekti. Buna karşılık, Fransa, Musul ile Kürdistan'daki çıkarlarından vazgeçecekti. Bu anlaşma Fransa'nın Ermenilerin sorunlarına olan ilgisini azaltırken, İngilizlerin Kürtlere olan ilgisi aynı düzeyde devam ediyordu. Mustafa Kemal, kendisine bağlı askerlerle Binbaşı Noel'i gözaltına alıp onu sınıra kadar götürerek, İngilizlerin Güneydoğu Anadolu nüfusunun önemli bir bölümünü teşkil eden Kürtlerin işlerine karışması karşısında duyduğu memnuniyetsizliği dolaylı olarak dile getirmişti. Kilikya'daki Fransızlar, kısa bir süre sonra, Mustafa Kemal'in Türk topraklarındaki daimi Fransız varlığından duyduğu öfkenin gazabına uğrayacaklardı.

ANADOLU ÜZERİNDE PARILDAYAN GÜNEŞ

Güvenlik sorununu her zamankinden fazla dikkate almaya başlayan Mustafa Kemal, faaliyetlerinin merkezini bir başka yere kaydırma zamanının geldiğinin farkındaydı. Hiç görmemiş olmasına karşın, Ankara'nın bu açıdan çok uygun bir şehir olduğu kanısındaydı. Ankara halkı, ulusal davaya olan bağlılığıyla biliniyordu. Ana demiryolu hattı üzerinde bulunması, şehri iletişim ve ulaşım açısından çok avantajlı bir konuma getiriyordu. İstanbul ya da Karadeniz yönünden gelebilecek bir saldırıya karşı yeterince korunma sağlayacak kadar içeride olmakla birlikte Ankara, öngörülen askeri faaliyetlerin merkezinde yer alıyordu.

22 Aralık günü Mustafa Kemal ve beraberindeki ekip üç büyük karavanla Sivas'tan Ankara'ya doğru yola çıktı. Yol masrafları tam zamanında, o sabah bir bankadan alınan borçla karşılanacaktı. İnanç ve heyecan dolu bu küçük topluluk, maddi yönden berbat bir durumdaydı. Mustafa Kemal ekonomik meselelerle uğraşmaya pek alışkın değildi, ancak kendisinin ve dava arkadaşlarının ihtiyaçlarının bir şekilde karşılanacağına inanıyordu. Onun bu tavrı, sahip olduğu kişilik yapısıyla uygunluk içindeydi.

Ankara'ya doğru ilerleyen ekip Kırşehir'de coşkulu bir kalabalık tarafından karşılandı. Şehir halkı bir fener alayı düzenlemişti. Gelenlere yönelik övücü konuşmalar yapıldı. Bundan çok etkilenen Mustafa Kemal, Namık Kemal'in bir şiirini biraz değiştirerek yorumladı: Bu ulusun bağrından çıkmış bir Kemal (Namık) şöyle söylemişti: «*Vatanın bağrına düşman dayamış hançeri yoğımış kurtaracak bahtı kara maderini*». Yine bu ulusun bağrından gelen bir başka Kemal ise şunu söylüyordu: «*Vatanın bağrına düşman dayamış hançerini, bulunur kurtaracak bahtı kara maderini*»⁸⁰ "Kurtarıcı" ve "bahtsız anne" temaları, hem ülkeyi kurtarma hem de bahtsız annesini mutlu etme amaçlarına ulaşacağı şehir olan Ankara'ya doğru yol alırken Mustafa Kemal'in bilinç altında yankılanmış olmalı.

⁸⁰ Kinross 1965, s.330. Bkz., Atatürk 1952, s.3-4, Kırşehir Konuşması.

İçinde bulunduğu araç 27 Aralık günü Ankara'nın doğu eteklerine ulaştığında, Mustafa Kemal şoförden aracı durdurmasını istedi; ilk kez gördüğü şehre dışarıdan bakmak istemişti. Rauf Orbay, Heyet-i Temsiliye'nin bazı üyeleri, emir eri, sağlık sorunları nedeniyle yanından hiç ayrılmayan askeri doktoru Refik Saydam, bu yolculuk sırasında Mustafa Kemal'e eşlik eden kişilerdi. Grup şehrin dışında Ali Fuat tarafından karşılandı; ardından şehir merkezine yerleşildi. Aralık ayının sonlarına denk gelen o gün, şehre yakın dağların başı karlıydı, fakat hava açıktı ve gökte pırıl pırıl bir güneş vardı.

Hem Mustafa Kemal hem de Ankara halkı, bilincinde olmadan Gelibolu kahramanı ile güneş arasında bir özdeşlik kurmuştu. O, yükselen, ortalığı ısıtan, sisleri dağıtan bir güneşti. Bir liderin kendi özimgesi ile halk yığınlarının o lidere yönelik algılayışı arasında dikkate değer bir örtüşme söz konusuydu. Mustafa Kemal'in Ankara'ya gelişinden iki gün sonra, şehir gazetesinde Mustafa Kemal'in gelişi şu yorumla veriliyordu:

"Bu gündüzü yaratan güneşin fecri Erzurum'da doğmuş, Sivas'ta incilâ ederek (parlıyarak) milleti aydınlattı. Her yer o hakikat güneşine kalbini, ruhunu açtı. Türklük âlemi baştan başa tek bir nur kütlesi kesildi..." (Aydemir 1969, 2. Cilt, s.201).

Isaiah Berlin, karizma ile ışık arasındaki yakın ilişki üzerine kalemeye aldığı kitabında şunları söylüyor:

"Bir toplumun bir diğer toplum üzerinde yol açtığı duygusal yaralanmalar, zaman pek çok yarayı sardığı için olsa gerek, her zaman ulusal bir tepkiye yol açmamıştır. Böyle bir tepkinin oluşması için bir başka faktöre daha ihtiyaç duyulur. Bu, yaralanmış toplumun, ya da siyasal ve toplumsal bir değişimin yerinden ettiği sınıf veya toplumsal grupların kendilerini özdeşleştirebilecekleri, etrafında toplanabilecekleri ve kendi kolektif yaşamlarını yeniden inşa edecekleri yeni bir ışık vizyonudur" (Berlin 1979, s.353).

Anadolu'nun gururu incinmiş halkı, Mustafa Kemal'i, bu yeni vizyonun harekete geçirici unsuru -karizmatik lideri- olarak gördü.

27 Aralık'tan itibaren, Mustafa Kemal'in yaşamı, Türk ulusunun bağımsızlık mücadelesi ve Ankara'nın yazgısı iç içe geçti. Öyle ki, günümüz Ankarasının Mustafa Kemal'in eseri olduğu

söylenabilir. Onun Ankara'ya geliş nedenlerinin hepsini bilemeyiz; fakat, Sivas'ı çok doğuda kaldığı için tercih etmemiş olabilir. Ankara ile Erzurum arasında kalan Sivas, Mustafa Kemal'in eyleminin merkezi olabilecek bir yer değildi. Doğu bölgesini Kâzım Karabekir'e teslim edebilir, kendisi daha batıya kayabilirdi. Dahası, Mustafa Kemal, Kâzım Karabekir ile kendi arasına bir mesafe koyma yanlısıydı. Daha önce bir dizi telgraf mesajının altına kongrenin yürütme kurulu yerine kendi imzasını atmış olmasını eleştirmiş olan Kâzım Karabekir'in kendisiyle içten içe bir rekabet içinde olduğunu hissediyor ve bundan rahatsızlık duyuyordu. Mustafa Kemal, Kâzım Karabekir'den uzak olma isteğinin bütünüyle bilincinde değildi; fakat, bu istek, onun Sivas'tan ayrılarak daha batıda bir şehir olan Ankara'ya geçmesinde bir dereceye kadar etkili oldu.

Daha sonraları, Ankara'yı üs edinmesinin nedenini, tehlike bölgesine -Yunanlıların ya da padişahın veya onu İstanbul'da temsil eden herhangi bir yöneticinin girişeceği bir saldırıya- abgebildiğince yakın olma isteğiyle açıklamıştır (Atatürk 1927, s.290). Mustafa Kemal, bir planın örgütleyicisi ve uygulayıcısı konumunda olan insanların fiili tehlike bölgesinin de içinde bulunmaları gerektiği inancındaydı. Bu nedenle, Ankara kendisi için uygun bir yerdi.

Mustafa Kemal, Ankara'ya geçtikten sonra, en sadık taraftarı Ali Fuat'la daha da yakınlaştı. İstanbul hükümeti Yirminci Kolordu komutanı olarak onun resmi konumuna son vermiş ve yerine vekili olan subayı atamış olmasına karşın, Ali Fuat, Ankara ile İstanbul arasındaki tüm askerler üzerindeki otoritesini pratikte hâlâ muhafaza ediyordu. Gerek siyasi gerekse askeri alanda Ali Fuat'ın verdiği destek yaşamsal öneme sahip olacaktı.

Ankara, etrafı Anadolu platosuna hakim dağlarla çevrili çukur bir alan üzerinde kurulmuştur. Bu kitabı yayınladığımız 1984 yılında Ankara'nın nüfusu iki milyon dolayında idi. Bu zamandan önceki yirmi beş yıllık dönemde, Türkiye'nin öndegelen şehirlerinin çehresi kırsal kesimden şehirlere olan iç göç nedeniyle bir hayli değişikliğe uğramıştır ve Ankara da bu şehirlerden biridir. Ankara'nın dış bölgeleri bugün "gecekondu" adı verilen ve göç sonucu şehre gelen köy kökenli insanların yaşadıkları mahallelerle kaplıdır. Başlangıçta altyapı hizmetlerinden tamamen yoksun

derme çatma evlerden kurulu olan bu mahalleler, bugün su, elektrik ve diğer olanaklardan yararlanabilir duruma gelmiş bulunuyorlar. Bu mahallelerde erkekler siyah şalvar, kadınlar ise manto ve hırka giyerler ve yaz da dahil olmak üzere tüm mevsimlerde üzerlerine şal atarlar. Fakat, Atatürk'ün başlattığı modernleşme hareketinin mucizesi olan şehir merkezine inildiğinde görüntü tamamen değişir. Ankara'nın merkezi, sahip olduğu geniş bulvarları, düzgün yapıları ve birbiri ardına sıralanan elçilik binalarıyla, pek çok Avrupa başkentinde karşılaşılan genel görüntüden pek farklı değildir. Şehrin önde gelen tepelerinden birinin eteklerinde Atatürk'ün kabrinin bulunduğu görkemli bir anıt vardır. Anıtkabir, Türkiye'nin kurtarıcısının huzur içinde yatdığı güzel, sakin bir mekândır.

Mustafa Kemal, Ankara'yı ilk gördüğünde, şehrin en etkileyici özelliği, Bizanslılar zamanında bir çok kez yeniden inşa edilmiş, 1073'te şehri fetheden Selçuklular tarafından sık sık onarılmış Ankara Kalesi idi. Osmanlılar Ankara'yı 1354'ten beri elde bulunduruyorlardı. 1919 yılında Ankara ve yakın çevresinin toplam nüfusu yalnızca ikiyüzbin dolayındaydı. Şehirde Türk mahallelerinin yanı sıra Yahudilerin yaşadığı bir bölge, ayrıca 1915 yangınında tamamen yok olan bir Ermeni mahallesi vardı. Ankara, bir yerleşim bölgesi olarak aralıksız 4 bin yıl boyunca insanlara hizmet etti. Büyük İskender'in doğuya doğru giderken Ankara'da ya da çok yakınında bir yerde konaklamış olduğu söylenir.

Uzun ve gurur verici tarihine karşın, Ankara o yıllarda Anadolu'daki diğer Osmanlı şehirleri gibi bir gerileme içindeydi. Günümüzde Anadolu kasabalarında da görülen türden birkaç hana sahip olmakla birlikte, Mustafa Kemal geldiğinde Ankara'da otel ya da lokanta olarak isimlendirilebilecek hiçbir yapı yoktu. Kervansaraylar eski görkemlerini yitirmişlerdi. Yirminci yüzyıl başlarında, kervansaraylar atların önüne bağlanabildiği, ya da otomobillerin önüne park edebildiği konak yerleriydiler; hemen her zaman iki kat olarak inşa edilen kervansaraylarda üst katta yatak odaları, aşağıda ise bir kahvehane ya da alışveriş yapılan bir dükkan bulunurdu; ayrıca pratik olarak yapılmış basit tuvaletler olurdu.

Böyle bakımsız bir mekân Mustafa Kemal için uygun bir yer değildi. Onu şehrin hemen dışında, bir Ziraat Mektebi olarak kullanılan iki katlı bir binaya yerleştirdiler. Kaldığı binadan şehrin

çayırliklarında otlayan ünlü Ankara keçisi sürülerini görebiliyordu. Sürülerin başındaki çobanlar, keçeden yapılmış geleneksel giysileri içinde tarla ve bostanlardaki heybetli korkuluklara benziyorlardı. Boyunlarında kurtların saldırısına karşı kendilerine koruma sağlayan metal tasmalar asılı güçlü Türk çoban köpekleri çobanlara eşlik ediyordu.

Mustafa Kemal Ankara'nın sokaklarından geçerek misafirhanesine giderken, etrafı kendisine hoşgeldin demek ve bu yeni güneşin ışınlarıyla ısınmak isteyen insanlar tarafından sarılıyor. Mustafa Kemal, daha o günlerde, psikanalistlerin "aktarım nesnesi" (Transference figure) dedikleri, kendisine abartılı doğaüstü güçler atfedilen, yandaşı olan insanlar için onların kendisinde görmeyi arzu ettikleri şeyi temsil eden, çocukluk döneminin yansıtılmış anılarının her şeye kadir anne-baba figürlerinin kendisine yöneltildiği bir kişi durumuna gelmişti. Karizmatik kişi, taraftarı olan insanlara eril ve dişi niteliklerin bir kombinasyonunu sunar (Abse ve Jessner 1961), dolayısıyla hem anneyi hem de babayı yansıtır ve bütünüyle çevresindeki taraftar grubunun duygusal ihtiyaçlarına seslenir. Bu sert, erkeksi bir görünüm sergileyen Mustafa Kemal için de geçerliydi; küçük, narin elleri ve ayakları, ince sesi ona dişi bir hava veriyordu. Görünümüne çok önem veriyor, tıpkı küçükken annesinin yaptığı gibi bu konuya çok özen gösteriyordu. Öte yandan, liderlik konusunda son derece atılgan ve haşindi; tavır ve jestlerle diğerlerini kendisini izlemeye yöneltirdi. Orta boylu bir insan olmasına karşın, her zaman her grupta öne çıkarak dikkatleri kendi üzerinde toplamayı başlıyordu. Türklerde ender olarak görülen sarı saçları güneşte parlırdı. Hem insanın çocukluk düşmanlarını yakıp kavuran bir "baba güneş" hem de herkesin ruhunun derinlerinde bir yerde yaşayan çocuğu ısıtıp yatıştıran bir "ana güneş" idi. Hiç kimsenin Mustafa Kemal'in mavi gözlerinin içine gözünü kırpmadan bakmadığı söylenir -tıpkı güneşe doğrudan bakılamadığı gibi.

Dr. Volkan, Türkiye'deki araştırması sırasında, Atatürk'ü heyecanın ve grup regresyonunun (gerilemesinin) bulaşıcı olduğu coşkulu ortamlarda tanımış insanlarla karşılaştı. Bunlar, doğrudan Atatürk'ün gözlerine bakamamış olduklarını söylediler. Bir doktor, Dr. Volkan'a, muhtemelen Atatürk'ün gözlerinde hafif bir şaşılık olduğunu (Göksel 1975) ve doğrudan Atatürk'ün göz-

lerine bakmanın insanda tuhaf bir duygu uyandırdığı efsanesinin ardında yatan "gerçeğin" bu olabileceğini söylemiştir. Atatürk, gözlerinde belli belirsiz bir şaşılık olduğunun farkında olmalı, çünkü yaşantısının daha sonraki yıllarında fotoğraf çektirirken fotoğrafının "iyi" profilden çekilmesinde ısrarcı olmuştur.

Daha mücadelenin bu erken dönemlerinde bile, Mustafa Kemal karizmatik bir liderin tipik davranış modeline uygun hareket ediyordu. Örneğin, yıldırıcı ve yüreklendirici, utangaç ve saldırgan ve insanlara yönelik bu birbirine karşıt tavırlardan birinden diğerine hızla geçebiliyordu. Abse ve Ulman, liderin bu karakteristiği ile ilgili olarak şunları söylüyorlar: *"Liderin çekiciliği, onun insanda hem korku hem de sevgi uyandırıyor olmasına dayanır ve kimi zaman acımasızlık belirtileri göstermesi bu durumu pekiştiren bir durumdur. Olağanüstü bir liderlik yeteneğine sahip eylem adamı ikili bir karakteristiğe sahiptir ve herhangi bir büyük liderin yakından incelenmesi çoğu zaman bu durumu doğrular"* (Abse ve Ulman 1997, s.41).

Mustafa Kemal kendini Ankara'nın eteklerindeki yeni ortama alıştırmak, yeni seçilen meclis İstanbul'da ilk oturumunu yapmaya hazırlanıyordu. Mebusların çoğunluğu ulusal harekete mensuptu. Rauf Orbay, Osmanlı parlamentosunun yeni üyelerinin Erzurum ve Sivas kongrelerinde kabul edilmiş ilkeleri resmen onaylamalarını örgütlemek için İstanbul'a geldi. 1920 yılı Ocak ayından itibaren, bir grup mebus parlamentonun açılmasından önce Mustafa Kemal'le görüşmek için Ankara'ya gitti. Mebusların hepsi Mustafa Kemal'e güven duymuyordu, fakat, her şeye karşın Ankara'ya gelip onunla görüşmeyi sürdürdüler ve böylece Anadolu platosunun ortasındaki bu küçük, tozlu şehrin Türkiye'nin siyaset haritasında öne çıkmasına katkıda bulunmuş oldular. Mustafa Kemal, ulusal davanın taraftarı olan milletvekillerinden kendisini meclis başkanı seçmelerini istedi. Çok tehlikeli olduğu için İstanbul'a gitmeye niyetli değildi, fakat bu şekilde nüfuzunu artırmayı istiyordu.

Meclisin 11 Ocak 1920 tarihinde açılması Mustafa Kemal'i bir ikileme yüz yüze bıraktı. Yeni seçimler yapılmasını kendisi istemişti; şimdi seçimler yapılmış, yeni meclis açılmış durumdaydı ve böyle bir durumda Sivas Kongresi'nin seçtiği ve başına Mustafa

Kemal'i getirdiği Hey'et-i Temsiliye'nin varlığını sürdürmesi için artık ortada herhangi bir neden yoktu. He'yet-i Temsiliye'yi dağıtsa, her şey İstanbul'da olup biterken kendisi Ankara'da kalacağı için, bu durum onun güç yitirmesine yol açabilirdi. Ayrıca, diğerleri ısrarla ondan artık Hey'et-i Temsiliye'yi dağıtmasını istiyorlardı. 23 Şubat'ta Mustafa Kemal'e bir telgraf çeken Kâzım Karabekir, ondan her şeyi meclise bırakmasını istedi. Meclis, Erzurum ve Sivas'ta benimsenmiş temel ilkelerin geçerliğini kabul ettiğini kamuoyu önünde ilan etmişti, ancak Mustafa Kemal da imi komiteden vazgeçmek niyetinde değildi. Şubat ayı ortalarında Yunanlıların İzmir'e daha çok asker çıkardığını biliyordu; ayrıca, Mart ayı başlarında, hâlâ İstanbul'da Harbiye Nezareti'nde çalışan İsmet Bey aracılığıyla İngilizlerin bir süre sonra Osmanlı idaresini kendi ellerine almalarının muhtemel olduğunu öğrenmişti. Ankara'da kendi "hükümet"ine dört elle sarılan Mustafa Kemal, bir müddet sonra İstanbul'da işlerin karışacağını düşünüyordu. Kısa bir süre sonra gelişmeler onun öngörüsünü doğruladı.

Woodrow Wilson'ın hastalanması, Anlaşma Devletleri arasında Osmanlı meselesiyle ilgili olarak daha önceden planlanmış görüşmelerin yapılmasını geciktirdi. Ancak, Lord Curzon vakit yitirmeksizin Türklerle bir barış anlaşması taslağı hazırlanması çağrısında bulundu. İstanbul Limanı'nda demirleyen Anlaşma gemilerinin sayısı giderek artıyordu; fakat, öte yandan, Fransızların Anadolu'daki duruma ilişkin görüşünde kimi yumuşama işaretleri gözleniyordu. Paris gazetelerinde Mustafa Kemal liderliğindeki ulusal harekete ilişkin sempatik yazılar çıkmaya başlamıştı. Gelişmeleri takip eden Mustafa Kemal, Anadolu'daki askerlerini tahliye edebilecekleri umuduyla Fransızlar üzerinde bir baskı yaratmaya karar verdi. Bazı Türk jandarmalarının desteğindeki bir milliyetçi gerilla grubu, Sivas'ın 450 km. güneyinde bulunan Fransız işgalindeki Maraş şehrine saldırdı. Ermeniler, şehrin savunmasında Fransızlara yardım ettiler. Bunun üzerine Türk kuvvetleri şehrin Ermeni mahallesini ateşe verdi. Üç hafta boyunca devam eden kanlı çatışmalar Fransızların şehri terk etmeleriyle sona erdi. Fransızlar, Maraş'tan çekilmelerinden bir gün sonra diğer Anadolu şehirlerini de terk etmeye başladılar. Mayıs ayı sonunda Fransızların elinde milliyetçilerle bir ateşkes anlaşması imzala-

maktan ve bu amaçla Ankara'ya bir heyet göndermekten başka bir seçenek kalmamıştı.

Anlaşma Devletleri'nin İstanbul'daki temsilcileri arasında işbirliği olanakları giderek geriliyordu. İtalyanlar da, Mustafa Kemal'e ve ulusal davaya daha açıktan destek vermeye başlamışlardı. İtalyanların Osmanlı İmparatorluğu'nun silahsızlandırılması sırasında toplanmış silahları yeniden ele geçirme çabasındaki Türk çetelerine yardımcı olur bir tavır sergilemesi, Yunanistan'ın imparatorluk özelemleriyle doğrudan çelişiyordu. Bu gelişmeler İngilizleri daha sert tedbirler almaya yöneltti. İstanbul'un tamamını işgal etme hazırlıklarına giriştiler; meclis üyelerinin tutuklanması da planladıkları önlemler arasındaydı. Mustafa Kemal, söz konusu planın haberi kendisine ulaştığında, meclis üyelerine İstanbul'dan ayrılıp Ankara'ya gelmeleri çağrısında bulundu.

İngilizler 16 Mart'ta Osmanlı hükûmetine ait binaları işgale başladılar. Osmanlı başkentini işgal sırasında hemen hiçbir direnişle karşılaşmadılar. Merkez telgrafhane, İngilizler kendisini devre dışı bırakıncaya kadar, Mustafa Kemal'i şehirdeki bütün gelişmelerden haberdar etti. Rauf Orbay da dahil olmak üzere milletvekillerinin pek çoğu tutuklandı. Arkadaşları kendisini kachmaya ikna etmek için çok çalıştıkları halde Rauf Orbay'ın İstanbul'da kalmakta ısrar etmiş olmasının nedenini bilmek çok güç. Rauf Orbay, önde gelen diğer milletvekilleriyle birlikte gözhapsine alınmak üzere Malta'ya gönderilirken İstanbul'da sıkıyönetim ilan edildi. Bunun üzerine, Mustafa Kemal misillemeye bulunmak üzere Anadolu'daki bütün İngiliz subaylarının tutuklanması emrini verdi.

Rauf Orbay'ın tutuklanmasından iki gün sonra, üyelerinin önemli bir bölümünü yitirmiş Osmanlı meclisi yeniden toplandı. Tam bir karışıklık yaşıyordu. Anlaşma temsilcileri Ali Rıza Paşa'nın yerine geçmiş olan sadrazam Salih Paşa'dan Mustafa Kemal'i tanımamasını istediler; Salih Paşa bu isteğe uymayı reddetti ve bu müdahaleyi protesto etmek üzere görevinden istifa etti. Bu, padişaha Damat Ferit'i yeniden sadrazamlığa getirme olanağı verdi. Damat Ferit'in ilk icraatı, tarihe "Son Osmanlı Meclisi Mebusanı" olarak geçecek olan bu meclisi dağıtmak oldu. Anlaşma Devletleri'nin desteğine güvenen Damat Ferit, Mustafa Ke-

mal'e ve milliyetçilere karşı topyekün bir saldırı kampanyası olacağını umduğu bir hareketi başlattı. Önde gelen Osmanlı din adamları, Mustafa Kemal'i ve yandaşlarını görüldükleri yerde öldürülmeleri gereken kâfirler olarak ilan eden bir bildiri yayımdılar. Ne var ki, bu girişim, topyekün bir saldırı kampanyasının değil, bir iç savaşın ilk salvo ateşi oldu.

İstanbul'daki İngiliz işgali, Türklerin Mustafa Kemal'e ve direniş hareketine katılmak üzere Ankara'ya akın etmesini hızlandırmaktan başka bir işe yaramadı. Ankara'da yaşayan Yahudilerin ve ev sahibi diğer azınlık üyelerinin evlerini şehre gelen Müslüman Türklere açmalarıyla birlikte şehirdeki konut sıkıntısı hafifledi. Çok geçmeden, şehre dışarıdan gelenlerin sayısı şehir sakinlerinin sayısını aştı. 1927 yılında yapılan ilk resmi nüfus sayımına göre, Ankara'nın nüfusu yetmiş binin üzerine çıkmıştı; bu, 1920 yılı başlarındaki nüfusun yaklaşık dört katıydı.

Ankara'ya gelenler arasında İsmet de vardı; bu kez İstanbul'a geri dönmek üzere gelmişti. Mustafa Kemal'in emir eri Ali, sonraki yıllarda İsmet 'in Ankara'ya gelişiyile ilgili anılarını anlatmıştır (Oranlı 1967, s.53-54). Ankara'ya henüz gelmiş İsmet adında birinin Mustafa Kemal'i görmek istediğini haber alan emir eri Ali dışarı çıktı ve bir ağaç altında oturan, köylü gibi giyinmiş, tıraşsız, dağınık saçlı birini gördü. İsmet, Ali'ye kendisini tanıttı ve Mustafa Kemal'i görmek istediğini söyledi. Ali, üstünü aradıktan sonra adamı içeri aldı. Mustafa Kemal sevinçle bu kişinin boynuna sarıldığı zaman Ali, onun önemli biri olduğuna anladı. İsmet'e uygun bir elbise bulmak kolay olmadı; şehirde hazır elbise satan bir yer yoktu. Ali, günü Mustafa Kemal'in kendisine verdiği askeri pantolonu İsmet'e uygun hale getirmekle geçirdi. Bir başkası İsmet'e bir ceket getirdi.

İstanbul'daki "Son Osmanlı Meclis-i Mebusanı" dağıtılmıştı ve yeni bir meclis toplamanın zamanı gelmişti. Mustafa Kemal, ülkenin lideri olarak sahip olduğu konumu meşrulaştırmayı çok önemsiyordu. Hukuk alanında, tıpkı askeri alanda olduğu gibi, sırrına erilmez bir bilgi ve yeteneğe sahipti ve çok arzu ettiği hukuksal konumu elde etmeye yetenekli olduğunu kanıtladı.

İstanbul'dan kaçıp Ankara'ya gelenler arasında son meclisin başkanı da vardı. Meclis başkanı meclisin yasadışı bir biçimde da-

ğıtıldığını ileri sürüyordu. Bu, Mustafa Kemal'e göre, Kanun-i Esasî'nin ihlal edildiğini ilan etmek ve yeni bir meclisin kurulması çağrısında bulunmak için yeterli nedendi. Hiç kuşkusuz, yeni kurulacak meclis Ankara'daki milliyetçilerin kontrolü altında bulunacaktı.

Seçimler yapıldı ve Büyük Millet Meclisi olarak isimlendirilen yeni meclis 23 Nisan 1920'de Ankara'da toplandı. Meclis yeni seçilmiş olan ve ülkenin dört bir yanındaki direniş gruplarını temsil eden 190 üyeye sahipti. Dağıtılan meclisin İstanbul'daki tutuklamalardan sakınarak Ankara'ya kaçmayı başarmış 100 üyesi de bunlara eklendi. Mustafa Kemal, Büyük Millet Meclisi'nin başkanlığına seçildi ve 20 Ocak 1921'de tamamlanıp yürürlüğe girecek olan bir Teşkilât-ı Esasiye Kanunu hazırlaması için bir meclis komisyonu oluşturuldu.

Mustafa Kemal'in kişilik yapısı, kendisinden seçkin bir insan olmasını talep ediyordu. Onun üstünlüğü, maddi dünyanın koşullarını gerçekçi bir gözle değerlendirerek söz konusu talebi gerçekleştirebilir hale getirme yeteneğinde yatar. Mustafa Kemal, gerçeklik ilkesinin sınırlarını test etmesini ve kendisine zarar getirmesi muhtemel dürtüsel eylemlerden kaçınmasını biliyordu. Sezgilere dayanarak harekete geçmek onun için kabul edilir bir şeydi -ama dürtüsel olarak eyleme yönelmek değil. Sezgileri ya da kendi kişilik yapısının talepleri gerçeklik ilkesinin sınırlarını aştığı zaman (ki liderlik iddiasında bulunduğu kimi durumlarda bu yaşanmıştı), yeni bir manevrayla nesnel dünyanın sınırlarını kendi ihtiyaçlarını karşılamaya yetecek ölçüde genişletmesini biliyordu. Onu gerçek bir lider haline getiren şey, onun koşullara uyarlanma konusundaki sıradışı yeteneğiydi. Kâzım Karabekir, Ali Fuat ya da diğer önemli kişiler Mustafa Kemal gibi hareket etmeye asla cesaret edemezlerdi; böyle bir cesareti göstermiş olsalar dahi, zorunlu esneklikten yoksunlardı.

Ankara, Mustafa Kemal'in gelmesinden yalnızca birkaç ay kadar sonra, pek çok açıdan ulusal hareketin başkenti niteliğine büründü. Mustafa Kemal'in kalesi durumundaki şehir, hem Türklerin hem de Anlaşma Devletleri'nin ilgi odağı haline geldi. Güneş Anadolu üzerinde parıldamaya başlamıştı gerçekten, fakat dağılmak bilmeyen bir sis tabakası karabulutlara dönüşme tehdidini hâlâ sürdürüyordu.

İÇ SAVAŞ SIRASINDA ANKARA

Mustafa Kemal'in Ankara etekleri üzerinde bulunan ziraat mektebindeki karargahı, yeni Ankara'nın merkezi olmaya devam etti. Erkek sekreteri, Anadolu'nun pek çok köşesine yayılmış telgrafhanelerin ana merkezi olarak işlev gören birinci kat-taki telgraf odasının yanında bulunan odayı kullanıyordu. Telgraf başında gece gündüz nöbet tutan milliyetçi telgraf memurları, pratikte, ulusal davaya muazzam katkısı olan birer asker durumundaydılar.

Mustafa Kemal'in kullandığı odalar ikinci kattaydı. Burada yaşıyor, içinde yalnızca bir kanepe, bir masa, birkaç koltuk ve bir odun sobası olan mütevazı bir odada çalışıyordu. Elektrik yoktu. Güneş battıktan sonra çalışmalar gaz lambası ya da ay ışığında sürdürülüyordu.

Binanın bir diğer sakini, Paşa'nın sağlık durumuyla yakından ilgilenen ve yirmi dört saat boyunca onun yanından ayrılmayan şahsi doktoruydu. Ulusal hareketin yine gün boyu yakından göz kulak olunması gereken ama hemen her zaman içi boş kalan kasası da binadaydı. Maddi yoksunluk, kendisini binadaki gündelik yaşantı üzerinde de hissettiriyordu. Herkes için tabldot usulü yemek çıkıyordu. Bulgur pilavı, kuru fasulye ve nohut menünün hemen hiç değişmeyen yemekleriydi. Bütçe izin verdiğinde yemeklerin içine et parçaları da konuyordu. Tatlı niyetine sık sık üzüm hoşafı veriliyordu. Mustafa Kemal bu yemeklerden çok hoşlanıyordu; öyle ki, bir süre sonra bundan çok daha cazip yemekler kendisi için ulaşılır hale geldiğinde bile, sık sık bu menüyü onlara tercih edecekti. Çok sigara ve sık sık Türk kahvesi içiyordu; cezve emir erinin elinden düşmez olmuştu. Mustafa Kemal bu dönemde kendini alkollü içkilerden uzak tutmuştu.

Yokluk ve ağır çalışma ortamında geçen bu günlerden birinde, çok can sıkıcı bir haber geldi. Ülkenin çeşitli bölgelerinden, ama özellikle de İstanbul'un kötü korunan silah depolarından kaçak silah temini işlerine yardım eden emekli bir subay, baş-

kentten bir haber getirdi. Askeri bir mahkeme 11 Mayıs günü Mustafa Kemal ve beş arkadaşını ölüm cezasına çarptırmıştı. Karar Damat Ferit tarafından imzalanmış, 24 Mayıs günü padişahın onayından geçmişti. Dahası, mahkemenin verdiği bu karar, Osmanlı İmparatorluğu'nun en üst düzeydeki din adamı konumundaki Şeyh-ül-İslâm tarafından yayımlanan bir fetva ile de pekiştirilmişti. Böylece Mustafa Kemal'in ve diğer beş arkadaşının görüldüğü yerde öldürülmesi her Müslüman için dini bir vecibe haline gelmişti. Bu beş kişi içinde Ali Fuat ve kocasıyla birlikte Ankara'ya gelmiş olan Halide Edip de vardı. 6 Haziran günü İsmet ve birkaç kişi daha listeye ilave edildi; fetvada, bu cezayı infaz edenlerin cennete gidecekleri söyleniyordu.

Halide Edip, Yunanlıların İzmir'e asker çıkardığı haberinin İstanbul'a ulaşmasından sonra bu şehirde düzenlenen mitinglerde yaptığı duygusal konuşmalarla bir anda ünlenmişti. O kritik günlere ilişkin anıları (Adivar 1928), dönemin tarih yazımı açısından önemli bir yere sahip olmuştur. Halide Edip, yaşamının daha sonraki yıllarında bir roman yazarı ve Türkiye'nin önde gelen edebi şahsiyetlerinden biri olmuştur. Halide Edip ve ikinci kocası Dr. A. Adnan (Adivar), İstanbul'dan Ankara'ya İstanbul Boğazı'nı geçerek, yaşlı bir hoca ve onun karısı gibi davranarak ulaşmışlardı. Yolda karşılarına çıkan Anlaşma askerlerini ve Yunan çetelerini güç bela atlatmışlardı. Berlin'de tıp öğrenimi görmüş olan Adnan, bir ara İstanbul'daki tıbbiye mektebinde profesör olarak çalışmıştı. Enver'i, onun *İttihat* ve *Terakki* lideri olarak yıldızının parladığı günlerde tanımıştı. Savaş sırasında bir Kızılay görevlisi olarak çalışan Adnan, görevi sırasında pek çok yer dolaşmıştı. Osmanlı bilim tarihine karşı olağanüstü ilgi duyuyordu. Dr. Fuat Göksel, 1975 Eylülünde Dr. Volkan'la yaptığı röportajda Dr. Adnan ve Halide Edip'e ilişkin anılarını anlatmıştır (Göksel 1975). O sıralarda Dr. Göksel Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi'nde psikiyatri profesörü olarak çalışıyordu.⁸¹ 1955 yılında, ölümcül bir hastalığa yakalanmış olan Dr. Adnan'a bakmakla görevlendirildi ve iki ay boyunca gece gündüz Dr. Adnan'ın başından ayrılmadı. İlkün üniversite hastanesinde ve ardından çiftin evinde, Halide Edip'le birlikte Dr. Adnan'a ölümüne kadar nezaret etti. Bu dönem boyunca, Dr. Adnan'ın günlük ziyaretçileri arasında Rauf

⁸¹ Fuat Göksel sonraki yıllarda aynı fakültede tıp tarihi profesörü oldu.

Orbay da vardı. Refet ve Ali Fuat da birkaç kez ziyarete geldiler. Dr. Göksel'in Mustafa Kemal'e olan merakını gören Dr. Adnan, ona uzun uzun Mustafa Kemal'le olan deneyimlerini anlattı. Halide Edip de onun hakkında hayli anıya sahipti.

Dr. Adnan, 1912 yılında Mustafa Kemal'le tanışmasıyla bağlantılı bir olaydan özel olarak söz etti. Enver'in Osmanlı hükümetini devirmek istediğini Fethi'ye bildirmekle görevlendirilmişti. Hem Adnan hem de Fethi *İttihat ve Terakki* üyesiydiler. Bir gemide buluştuklarında, Dr. Adnan, sarı saçlı, mavi gözlü genç bir adamın farkına vardı. Fethi, "*Bizden biridir. Serbestçe konuşabilirsiniz*" diyerek Dr. Adnan'ı Mustafa Kemal'le tanıştırdı. Adnan, Enver'in planlarını aktardığında, Mustafa Kemal sinirli bir şekilde ilkin İngilizce olmalı "*Tamam, tamam*", ardından Türkçe "*Gayet uygun*" diyerek karşılık verdi. Bu genç adamın karşılıklı konuşma geleneğinin kurallarına uymaması Dr. Adnan'ın dikkatini çekti. Protokol gereğince, ilk karşılığı rütbe bakımından Mustafa Kemal'den üstün bulunan Fethi'nin vermesi gerekiyordu. Adnan'ın Mustafa Kemal'e ilişkin edindiği ilk izlenim, onun nezaket kurallarını bilmeyen, incelikten yoksun biri olduğu şeklindeydi. Buna karşılık, Mustafa Kemal, Adnan'ın iki taraflı oynayan bir komplocu olabileceğini düşünmüştü. Mustafa Kemal ve Adnan daha sonraki ilişkileri sırasında birbirleri hakkında hem olumlu hem de olumsuz duygulara sahip oldular; bu durum, ilk tanışma sırasında yaşanmış soğukluğun bir sonucu olabilir.

Mustafa Kemal, Adnan ve karısını, İstanbul'dan Ankara'ya varışları sırasında trende karşıladı. Halide Edip'in trenden inmesine yardımcı oldu. Sonraları, Halide Edip, karşılama sırasında diğerlerinden çok farklı davranan bu adamın kendisini şaşırtmış olduğunu hatırlar:

"Yaklaşan akşamın alacakaranlığında, istasyonda bulanık, ayırt edilmesi güç bir kalabalık vardı; Ankara'nın puslu akşamında belli belirsiz seçilen, kurşunî bir gölgeyi andıran bir şahıs gözüme ilişti. Hızla trene doğru gelerek eldivenlerini çıkardı. Yüzü, köşeli kalpağı akşam karanlığında zar zor seçiliyordu... Ansızın bulunduğumuz vagonun kapısı açıldı ve Mustafa Kemal Paşa basamaklardan inmeme yardımcı olmak için elini bana doğru uzattı. O solgun ışıktaki bedeninin net olarak görebildiğim tek parçası, bir erkeğin fiziksel açıdan en

karakteristik uzvu olan eli idi. Küçük, son derece biçimli, ince, narin parmaklı, teni beyaz ve pürüzsüz bir el. Kadınsı bir el değildi bu, ama onun bir erkek eli olabileceği de pek akla gelmezdi... Anadolu insanlarının elleri genellikle kocaman, geniş ve zalimleri gırtlaklarından yakalayacak güçte görünür; Mustafa Kemal'in gergin derili, uzun parmaklı beyaz elleri bunlardan farklıydı. Sakin, güç işitilir bir sesle 'Hoşgeldiniz, Hanımefendi' dedikten sonra... hatırımızı sordu" (Adıvar 1928, s.127).

Halide Edip bağımsızlık savaşı sırasında orduya katıldı,⁸² onbaşı oldu. Yaşanan olaylara, ülkede çok köklü değişimler yaratan liderlere ilişkin gözlemlerini kaleme almayı sürdürdü. Mustafa Kemal'in içinde karşıt karakter salkımlarının (örneğin bağımlılığa karşı görkemlilik) olduğunu farkına vardı. Edip şunları yazar: *"Zihni, bir deniz feneri gibi, iki yönlü. Kimi zaman ışık saçıp görmek istediğiniz şeyi göz kamaştıran bir parlaklık içinde size gösteriyor, kimi zaman ise sönüp karanlığa gömülüyor... Kendi kendime şöyle düşündüm: 'Bu adam ya allak bullak olmuş durumda, ya da öyle hemen anlaşılamayacak kadar karmaşık bir insan.' Gerçeğin bunlardan ikincisi olmasını diledim"* (Adıvar 1928, s.128-29). Halide Edip, Mustafa Kemal'in herhangi bir konuda mutlak kararlara sahip olmadığı, değişik yollara başvurabildiği sonucuna vardı. Benimsemiş olduğu yol her ne olursa olsun, bunun kendisine ve davasına yarar getireceğine inandığı sürece, o yolda aynı enerji ve kararlılıkla yürürdü. Etrafındaki kimselere karşı tavrı da aynıydı; amaçlarına hizmet ettikleri müddetçe onları sahiplendi, daha yararlı olacaklarını düşündüğü yeni kişileri bulduğunda ise devre dışı bıraktı.

⁸² Orduya katılan Halide Edip çeşitli dillerden Türkçe'ye yaptığı çevirilerle davaya önemli katkılarda bulundu; onun ulusal harekete katılmış olmasını büyük bir şans olarak gören Mustafa Kemal, cephede ona sık sık ihtiyaç duyuyordu. Bütün bunlara karşın, Halide Edip savaş sırasında asla üzerinde silah taşımadı. Şiddetten nefret ediyordu ve cezalandırma amacıyla bile olsa bir insanın acı çekmesine yol açan bir eylemde bulunmayı kabul edilmez buluyordu. Halide Edip'in bu yanını onun "en önemli zaafı" olarak gören Mustafa Kemal, kendisini sık sık eleştiriyordu. Bir keresinde, bir mebus Halide Edip'e şunu söyledi: *"Şiddete dayanamayan yufka yüreğin Paşa'nın hoşuna gitmiyor."* Halide Edip şöyle karşılık verdi: *"Paşa'nın zaaf olarak nitelediği şey benim en güçlü yanımdır. Dünyanın genel eğilimi şiddetten yana olduğu zaman, şiddeti teşvik edip kışkırtmaya gerek duyulmaz -şiddete karşı durmanın kendisi güçlülüğün ifadesidir"* (Adıvar 1928, s.357).

Ankara'ya yerleştiği dönemin ilk günlerinde, Mustafa Kemal, yakınındaki insanları bir masa etrafında toplayarak onlarla gece yarısına kadar süren ve kendi egemenliğinde geçen uzun tartışmalara girmek gibi bir alışkanlık edindi. Bir an için alaycı, ardından esprili, sonra can sıkıcı şekilde ciddi, kimi anlar utangaç göründüğü bu masabaşı sohbetlerinde insanların ilgisini karizmatik bir biçimde kendi üzerinde topluyor, ortaya atılan önerileri ne düşündüğü tam anlaşılamayan bir biçimde değerlendiriyordu.⁸³

Mustafa Kemal, kendi fikirlerinin üstünlüğüne inanmakla birlikte, diğer insanlardan öğrendiklerinden de yararlanarak gerçeğe dayalı, kabul edilebilir ve uygulanabilir bir sonuca varırdı. Mustafa Kemal masa etrafında bir eylem planı tasarlama alışkanlığını cumhurbaşkanı olduktan sonra da sürdürdü. Sık sık İsmet'i kendi görkemini sergilemenin bir aracı olarak kullandı. Ağır, yumuşak, temkinli bir mizaca sahip İsmet, lider ile diğerleri arasında kusursuz bir köprü vazifesi görüyordu.⁸⁴

Mustafa Kemal, İsmet'e ihtiyacı olduğunu sezmişti; yakın çevresini oluşturan önde gelen diğer kişiler İsmet'e yönelik ayrıcalıklı tavrı dolayısıyla Mustafa Kemal'e içerlediler. Büyük Millet Meclisi toplandığı zaman, Mustafa Kemal'in kurmay başkanı olarak kendisine İsmet'i seçmesi dirençle karşılaştı. İsmet, Kazım

⁸³ Halide Edip, Mustafa Kemal'in yemek masasında geçen bu sohbetler sırasındaki görünümünü şu ifadelerle anlatır: "Akşam yemekleri daha canlı ve renkli olurdu. Alt katta bulunan en geniş odalardan biri yemek odası haline getirilirdi. Hepimiz büyük bir at nalını andıran bu sofrada yemek yerdik. Yemeğin ardından, herkes dinlenmiş bir halde eskiden yaşamış olduğu olaylardan söz ederdi. Mustafa Kemal Paşa, yemek masasındaki o sohbetlerde parlak bir konuşmacı olarak öne çıkardı. Anekdötler aktararak uzun uzun geçmişten ve anılarından bahseder, hemen herkesi acı, fakat parlak bir biçimde eleştirirdi. Kimseyi eleştirmekten sakınmazdı. Gecenin sonuna gelindiğinde, Mustafa Kemal Paşa'nın kendisinden olumlu bir şekilde bahsedeceği önemli, tanınmış bir insanın olabileceğinden kuşku duymaya başladım" (Adivar 1928, s.136).

⁸⁴ Halide Edip, Miralay İsmet'e ilişkin ilk izlenimlerini şu şekilde dile getirmiştir: "Durgun, esmer bir yüzü, çocukları gibi canlı, meraklı bakan gözleri vardı. Çok yalın, eski tarz Türkçe kullanarak etkileyici ve anlaşılır bir biçimde konuşurdu. Konuşmaya başlayınca kadar gözleri dalgın, düşünceli bir hal alırdı; fakat konuştuğu kişi, onun bütün dikkatini kendisine vermiş hissederdi. İştme güçlüğ olduğu için konuşan kişiyi daha iyi duyabilmek için başını ona doğru eğdi" (Adivar 1928, s.131-32). Yemek masasındaki sohbetler sırasında İsmet, Mustafa Kemal'den farklı bir görüntü sergilerdi: "Mustafa Kemal Paşa'nın ağır yergilerinden tamamen farklı olarak, Miralay İsmet, son derece ölçülü bir nüktayle konuşurdu; kişileri değerlendirirken çok ince, nazik kinayelere başvurur, bu da onun konuşmalarına hoş bir hava katardı" (Adivar 1928, s.136).

Karabekir'den, Ali Fuat ve Refet paşalardan daha gençti. Bunların üçü de paşaydılar ve Anadolu'da gelişen ulusal hareketin başlangıç aşamasında Mustafa Kemal'e vermiş oldukları destek çok kritik bir öneme sahipti. Mustafa Kemal, her ne kadar bilinçli bir tasarım sonucu değilse de, İsmet'i bu üçünün önüne geçirmek suretiyle İsmet'in kişiliğinin kendisinden sonra gelen adam olmaya daha uygun olduğunu göstermiş oluyordu; diğer üçünden herhangi birini böyle bir konuma getirmesi durumunda kendi liderliğinin tehdit altına girebileceğini sezmiş gibiydi.

Ne var ki, İsmet'in tercih edilmesi karşısında en büyük kıskançlığa kapılan kişi Ârif oldu. Böylece Mustafa Kemal "ikiz kardeşini" kenara itmiş oluyordu. Hanns Froembgen, Mustafa Kemal'e ilişkin biyografik çalışmasında bu konuda ayrıntılı bilgiler verir:

"Mustafa, ancak Ârif kendisine gözcülük ettiği zamanlar uyurdu. Akşam olduğu zaman Ârif birkaç saat uyur, Mustafa uyanık kalarak ona gözcülük yapardı. Gün doğumuna yakın saatler geldiğinde bu kez Mustafa yatağa girer, Ârif, elinde tabancası, Mustafa'ya muhafızlık yapardı. Arkadaşı için hazırlanan her yiyecek ve içeceği ilkin kendisi tadar, kontrolden geçirirdi. Mustafa'nın ateşi yükseldiğinde (o sıralar Mustafa -Ankara'daki pek çok insan gibi- sıtma hastalığından muzdarip idi) ona hapları o verir, kendisini yeniden toparlayıncaya kadar Mustafa'ya göz kulak olurdu. Ârif, kuşkulu gözlerle etrafı tarayarak gittiği her yerde Mustafa'yı takip ederdi" (Froembgen 1937, s.151-52).

Bu çalışmasını 1930'larda kaleme almış olan Froembgen'in bu ikisi arasındaki yakın ilişkiyi abartıp abartmadığını bilmiyoruz, ancak onun anlattıkları onlar arasındaki "ikiz kardeşliği" andırır ilişki için yeterli veri sunuyor. Bu olayların canlı tanığı olan Halide Edip, Ârif ile Mustafa Kemal arasındaki bu ikizliği doğruluyor: *"Ârif, Paşa'nın omuzlarına doğru eğildi, yüzü ikiz bir kardeşin yüzüne benziyordu"* (Adivar 1928, s.292). Ârif, "Gri Oğlan" adını verdiği ve güreş tuttuğu bir ayı besliyor olmasından da anlaşılabilir gibi, sofistیک bir kişi olmaktan uzaktı. Mustafa Kemal'in Ârif'e bu denli yakın ve bağlı olması, fakat bu ilişkisini nüfuz sahibi insanlarla olan ciddi ilişkilerinden uzak tutması ilginçtir. Mustafa Kemal, Ârif'le olan ilişkisindeki gibi çocuksu davranışları

her zaman mesleki faaliyetlerinin dışında tutmuş, bu ikisinin içi-çe geçmesine izin vermemiştir. Mustafa Kemal, kişisel olarak bir insana yakınlık duyabilir, ancak -hem nesnel hem de psikolojik anlamda- kendi çıkarına olacağını düşündüğü an daha önceki müttefikinden kopup uzaklaşabilirdi. Mustafa Kemal için, Ârif ve grubu kendisini üstün hissetmesini sağlayan sofra arkadaşlarıydılar. İsmet ve grubu ile durum daha farklıydı; ortak davanın ön-de gelen isimleri olarak bunlarla daha ciddi, temkinli bir ilişki içindeydi. Cumhurbaşkanı olduğunda bile, etrafında içli dışlı olduğu bir kafadarlar grubu, yanı sıra, devlet adamlarından ya da alimlerden oluşan bir diğer insan grubu bulundurmaya, bunlarla her grubun beklentilerine uygun ilişkiler kurmayı ve bu iki ana grubu birbirinden uzak tutmayı sürdürdü.

Fevzi Paşa'nın padişahın ortamından ayrılarak ulusal davaya katılması olayı, Mustafa Kemal'in kişilere karşı tavrının birdenbire değişebildiğinin diğer bir kanıtını sunar.⁸⁵ Mustafa Kemal Anadolu'da ulusal harekete öncülük ederken, Fevzi Paşa Osmanlı hükümetinde Harbiye Nazırı idi. Birbirlerini doğu cephesinden tanıyorlardı. Mustafa Kemal Yedinci Ordu komutanlığını almayı reddettiği zaman bu görevi Fevzi Paşa üstlenmişti. Fevzi Paşa, Sivas Kongresi günlerinde Anadolu'daki ulusal harekete açıkça cephe aldı. Ankara'da Büyük Millet Meclisi toplandığı zaman, tutumunu değiştirmiş olduğuna işaret edebilecek herhangi bir tavır göstermedi. Ne var ki, meclisin açılmasından birkaç gece sonra, Fevzi Paşa beklenmedik bir biçimde Ali Fuat'ın İstanbul ile Ankara arasındaki kurmay binasına geldi. Ali Fuat, sonraki yıllarda bu olayı hatırladığında bunu bir deyimle yorumlar: "*Dağ dağa kavuşmaz, ama insan insana kavuşur*" (Cebesoy 1953, 1. Cilt, s.368). Fevzi Paşa'nın Ali Fuat'ın yanında olduğu haberi Mustafa Kemal'e ulaştırıldığında, Mustafa Kemal, Ali Fuat'a bir telgraf çekerek Fevzi Paşa'yı görme niyetinde olmadığını bildirdi. Her şeye rağmen, Ali Fuat, Mustafa Kemal'i öfkelenlendirmeyecek bir yoldan Fevzi'nin gruba katılmasını sağladı. Fevzi, 27 Nisan'da Ankara'ya geldiğinde, istasyonda, Mustafa Kemal, mebusları ve askeri bando tarafından karşılandı.

⁸⁵ Fevzi Paşa daha sonraları Mareşal Fevzi Çakmak olarak ünlenecekti. Fevzi Çakmak, 1876 yılında İstanbul'da doğdu.

Daha sonra Büyük Millet Meclisi'ne götürülen Fevzi, burada Mustafa Kemal tarafından övücü sözlerle mebuslara takdim edildi. Kısa bir süre öncesine kadar Fevzi'nin hareket içindeki varlığına ateşli bir biçimde karşı çıkan Mustafa Kemal, şimdi, daha on beş gün öncesine kadar Osmanlı hükümetinin harbiye nazırı olan bu önemli insanı kendi amaçları doğrultusunda "*kullanabileceğini*" bilerek, Fevzi'yi benimseyip teşvik ediyordu. Fevzi'nin saf değiştirmesi, İstanbul hükümetini gözden düşürme konusunda Mustafa Kemal'e önemli bir fırsat sağladı. Fevzi'nin inançlı bir Müslüman oluşu, onun ulusal harekete katılmasının önemini daha da artırıyordu. Fevzi, bu yönüyle, yalnızca ordu ve bürokrasi içinde değil, fakat ayrıca dini çevrelerde de önemli bir nüfuza sahipti.

Mustafa Kemal'in takdim konuşmasından sonra kürsüye gelen Fevzi, İstanbul'daki karışıklıktan söz etti. İngilizleri, "*bir İngiliz'in burnunun kanamasına bile meydan vermeden*" Türklerle Türkü karşı karşıya getirmeye çalışmakla suçladı: "*Bir İngiliz neferinin bile burnu kanamaksızın, bizi bize kırdırmak istiyorlardı... Malumunuz olan hatt-ı hümayunlar, fetvaları İslâmı birbirine düşürmek için misli görülmemiş bir İngiliz fitnesi, acı birer vesikadır. Fakat Cenab-ı Haktan niyaz ederim ki, birçok şeylerde ve meselâ Çanakkale'de aldandıkları gibi bunda da aldanacaklardır*" (Aydemir 1969, 2. Cilt, s.261). Fevzi'nin Mustafa Kemal'in Gelibolu'daki zaferine ince bir göndermede bulunan bu konuşmasının basılarak Anadolu'nun her yerinde dağıtılmış olması şaşırtıcı değildir. Bundan sonra, Fevzi Paşa 3 Mayıs'ta milli müdafaa vekilliğine getirildi; böylece, mevki açısından, Mustafa Kemal'den sonra gelen kişi konumuna yükseldi. 25 Mayıs'ta padişah ölüm cezasına çarptırılmış muhaliflerin listesine Fevzi Paşa'yı da ekledi.

Son Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nın dağılmasını takiben Anadolu'da patlak veren bir dizi ayaklanma giderek şiddetleniyordu ve bunların bastırılabilmesi için güçlü bir askeri varlığa ihtiyaç vardı. 1920'lerin başlarında gerçekleşen ayaklanmaların sayısının altmışa yakın olduğu tahmin ediliyor. Bunların bir kısmı milliyetçi amaçlara sahipti, bazıları padişah yanlısıydı, bir kısmı ise ekonomik kazanım elde etmeyi amaçlıyordu. İstanbul hükümeti, bu ayaklanmaları bastırmak ve ayrıca ulusal hareketi çökertmek için Anadolu'da olağanüstü bir müfettişlik ve yeni bir Kuva-yı İnzibatiye kurdu. İngilizlerin desteğiyle bu ordu daha da büyütüldü ve

Halife Ordusu adını aldı. İlk bakışta Anadolu bir iç savaşa sürüklenmiş görünüyordu, ancak durumun bir dizi özel ordu arasında yaşanan çatışmalar olarak nitelendirilmesi daha yerinde olur.

Bu "özel ordu"ların başta gelenlerinden biri Yeşil Ordu idi; esas olarak 1920'lerin başında *İttihat* ve *Terakki*'nin eski üyeleri tarafından kurulmuştu. Yeşil Ordu, başlangıçta Mustafa Kemal'den destek gördü; Mustafa Kemal bu ordunun ulusal davaya yararı dokunabileceğini düşünmüştü. Yeşil Ordu'nun liderleri, İslam dünyasını birleştirmek ve Rusya'da son zamanlarda yaşanan gelişmeleri model alan sosyalist bir birlik kurmak gibi bir düşünceye sahiptiler. Örgüt kısa bir süre sonra Mustafa Kemal'e muhalif kişileri de bünyesine almaya başladı. 1921'de Yeşil Ordu büyük ölçüde dağıldı, yalnızca bazı unsurları ayakta kaldı.

19. yüzyıl ortalarında Kafkas Dağları'ndan Anadolu'ya göç etmiş olan Çerkezler, iki özel Çerkez ordusunun kurulmasına madde zemin hazırladılar. Bunlardan biri, Anzavur adında yaşlıca bir adamın liderliğindeydi. Bu ordunun merkez üssü, Çerkezlerin daha önceleri iskân edildikleri Marmara Denizi'nin güneyinde kalan bölgeydi. Diğer ordu ise Çerkez Ethem'in önderliğindeydi. Ethem, Sivas Kongresi sırasında hâlâ varlığını sürdürmekte olan Anzavur'un ordusunu ortadan kaldırırken ulusalcılardan destek görmüştü. Başlangıçta ulusalcıların amaçlarına hizmet eden Ethem, sonraları Mustafa Kemal için bir sorun haline geldi.

Anadolu ayrıca bir dizi komünist hareketle de karışlaştı. Mustafa Kemal Samsun'a çıktıktan hemen sonra ilkin Rusya'dan gelen bir delege, ardından bir ABD temsilcisi tarafından ziyaret edilmişti. İlkel olarak komünistlere karşı olan Mustafa Kemal, her şeye karşın onların yardımına ihtiyacı olduğunun farkındaydı. Nitekim, bağımsızlık savaşı sırasında kullanılan silahların pek çoğu Rusya'dan gelecekti. 1920 yılında, Türk komünistleri eski *İttihat* ve *Terakki* grubu ile birleşerek Türkiye Komünist Partisi'ni kurdular. Ardından, bir süre sonra Mustafa Kemal'in onayı ve teşviki ile ikinci bir komünist partisi daha kuruldu. Bu ikincisi, birincisinden farklı olarak Mustafa Kemal'in kontrolü altındaydı. İkinci komünist partisinin kuruluşunun Mustafa Kemal'in böl ve yönet taktığının bir ürünü olduğu söylenmiştir. İlk kurulan komünist partisi Anadolu'daki faaliyetlerini artırdığında Mustafa Kemal komünizmi açıkça eleştirmeye başladı, hatta parti liderle-

rinden bazılarının mahkemelerde yargılanmasını sağladı. Bu durum Rusları kızdırdı, ancak, onların Mart 1921'de Türklere düzenli olarak Rus silahları sağlama güvencesi verdikleri bir anlaşmayı imzalamaktan alıkoymadı. Söz konusu anlaşmanın imzalanmasından sonra, mahkemelerde yargılanan komünist liderler görece hafif cezalara çarptırıldılar.

Milliyetçiler, Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde yaşanan ciddi ayaklanmalara tepki olarak, İstiklal Mahkemeleri olarak anılan bir dizi olağanüstü mahkeme kurdular. Bundan dört ay kadar önce, 29 Nisan'da, Büyük Millet Meclisi vatana ihanetle ilgili olarak bir yasa çıkarmış, ancak bu yasa ayaklanmaları durdurmaya yetmemişti. Ordudan firar eden asker kaçaklarının çoğu eşkiya çeteleri kuruyor, kırsal alanı terörize ediyorlardı. Yaşanan bu başıboşluk ve asayişsizlik, hukuku ve yasaları derhal hakim kılacak özel mahkemelere duyulan ihtiyaca işaret ediyordu.⁸⁶

Yaygın iç karışıklık düşünöldüğünde, Mustafa Kemal'in ordu-su olmayan bir lider olarak kendisine üs edindiği tarım okulunun ciddi bir korumadan yoksun oluşu şaşırtıcıdır. Binayı koruyan muhafız kuvveti doksan kadar kişiden oluşuyordu. Ali Fuat'ın karargahı epeyce uzaktaydı ve binada Mustafa Kemal'le birlikte çalışan insanlar çetelerin ya da özel orduların muhtemel bir saldırısının tedirginliğini yaşıyorlardı. Bir keresinde, uzaktaki bir inek sürüsünü kendilerini ele geçirmeye gelen bir çete ya da padişaha bağlı kuvvetler sanarak korkuya kapıldılar.

Faaliyetler sırasında yaşanan ufak tefek güçlükler ve aksilikler söz konusu şüpheciliği artırıyordu. Okul binasını Ankara'ya bağlayan telgraf hatları geceleri sık sık kesiliyor, kimi zaman bekçi köpekleri zehirlenmiş halde bulunuyordu. Mustafa Kemal, kafese kapatılmış bir kaplan gibi, gergin ve huzursuzdu. Kılıç Ali, beraberindeki yetmiş süvariyle birlikte binadakilerin güvenliğini pekiştirmek için muhafız kuvvetine katıldı. Ancak, bu, binadakilerin yaşadığı genel ruh halini değiştirmeye, özellikle de Mustafa Kemal'in ruh halinde ansızın ortaya çıkan kısa süreli "depresif" durumu engellemeye yetmedi. Mustafa Kemal ve grubunun Ankara'dan ayrılarak Sivas'a geri dönmesi kararlaştırıldı, ancak yolların tehlikeli olması yüzünden bu kararın uygulanması sürekli er-

⁸⁶ İstiklal Mahkemeleri'nin kuruluş nedenleriyle ilgili ayrıntılı bir tahlil için bkz., Aybars, 1975, s.54-60.

telendi. Refet o günlerde Ankara'ya döndü. Onun Ankara'ya gelişi insanların moralini yükseltmekle birlikte kötü haberler birbirini kovalamaya devam etti.

Dr. Adnan ve eşi, Mustafa Kemal'in moral bozucu mesajlara nasıl tepki gösterdiği konusunda kimi yorumlarda bulunmuşlardır (Göksel 1975). Buna göre, kötü bir haber alındığında, Mustafa Kemal, bir panik işareti olmak üzere, yumruğunu diğer elinin avuç içine vuruyordu. Böyle zamanlarda ilkin sinirli ve ümitsiz görünen Mustafa Kemal, panik duygusunu başından savmak istercesine ansızın ayağa kalkıyor ve "*Haydi kendi işimize bakalım*" diyordu. Ağzından bu ifade çıktıktan hemen sonra Mustafa Kemal'in ruh hali tamamen değişiyor, herhangi bir panik belirtisi göstermeden ve gerek kendisi gerek diğerleri üzerinde tam bir kontrol kurarak kendisini yine işe veriyordu. Kendisini işine verme konusunda bir yoğunluk düzeyinden bir diğerine hızla geçebiliyordu ve bu konuda anlaşılması güç bir yeteneğe sahipti. Dikkatini bozan, kendi üzerindeki kontrolünü sekteye uğratan görece düşük yoğunluk düzeyini hızla terk ederek, bir diğer yoğunluk düzeyinde çalışmasını hiçbir şey olmamış gibi devam ettiriyordu.

Ziraat mektebinde kalmanın içerdiği tehlikeleri giderek daha çok dikkate alan Mustafa Kemal, en sonunda okul binasından ayrıldı ve şehir merkezinde tren istasyonuna bitişik bir binaya yerleşti. Bu yer değiştirme işleminin tam tarihini bilmiyoruz, fakat Mustafa Kemal'in yeni evine yerleşmesi 1921 yılı Haziran ayının ortalarında gerçekleşti. Yine aynı günlerde Fikriye ona yeni evinde eşlik etmek üzere Ankara'ya geldi.

Mustafa Kemal, yeni karargahını "Direksiyon" olarak isimlendirdi. Yeni mekânı gerekli ev eşyaları açısından öylesine yoksul durumdaydı ki, yatacağı bir yatak bile yoktu. Ziraat mektebindeki yatak buraya getirildi. Bu yatak, içinde ağaçtan yapılmış birkaç tahta levhanın, şiltenin üzerine konulacağı zemini oluşturduğu siyah, demir bir kafesten başka bir şey değildi. Yapıda bir banyonun olmaması Mustafa Kemal'i fazlasıyla rahatsız etti. Monsieur (Mösyö) Jack olarak bilinen Alman bir mühendis, Mustafa Kemal'in önerilerine uygun olarak, basit bir banyonun yapımı için bir plan hazırladı. Ancak, çok geçmeden, hali vakti yerinde bir Ankaralı Mustafa Kemal'i ziyarete geldiği bir gün binanın içler acısı durumunu gördü. Bu kişi beyaz bir yatak gönderdi; bunu

başkaca mobilyalar gönderen diğerleri izledi. Mustafa Kemal'e yatağı gönderen kişinin, o yıllarda Ankara'nın eteklerinde yer alan ve yüksekçe bir mevkide kurulu bulunan Çankaya adlı bir mahallede bir evi vardı. Bir süre sonra, Mustafa Kemal ve Fikriye sonraki yıllarda cumhurbaşkanlığı köşkünün çekirdeğini oluşturacak olan bu eve yerleştiler.⁸⁷

İstasyon bitişiğindeki o mütevazı evden sonra, Çankaya'daki ev bir hayli lüktü. Bir tepe üzerine inşa edilmiş, çevresi ağaçlarla kaplı bu ev, özenle tasarlanmış bir bahçeye sahipti ve Ankara'nın o yıllarda bağlarla kaplı olan eteklerine bakıyordu. Evin İngiliz Tudor tarzını anıştıran ön cephesi, birbirine paralel ağaç kirişlerle inşa edilmiş, üstü harçla sıvanmıştı; alçı karışımı panellerin içinde yaprağı andıran ağaçtan motifler görülüyordu. Evin daha alçak olan yan cepheleri ve arka cephesi daha mütevazı bir görünümdeydi ve taştan örülmüştü. Yapının üzerini örten geniş çatı üzerine kırmızı kiremitler döşenmişti.

Üvey babası dolayısıyla Mustafa Kemal'le uzaktan akraba olan Fikriye, Mustafa Kemal'den on sekiz yaş küçüktü. Kızkardeşi Jülide'nin ölümünden sonra tek başına ve ailesiz kalmış, Mustafa Kemal'e bir mektup yazarak yanında kahya kadın olarak bulunmaktan mutluluk duyacağını bildirmişti. Fikriye Ankara'ya bu gerekçeyle geldi. Zübeyde'nin, Fikriye'nin Mustafa Kemal'in yanına gitmesi konusunda ne düşünmüş olduğunu kesin olarak bilmek olanaksız. Zübeyde, Fikriye'yi sevmekle birlikte, onun paşa olan oğluna uygun bir eş olduğunu düşünemezdi, çünkü Fikriye daha önce evlenmişti ve artık bakire değildi. Zübeyde'nin dinsel ve kültürel değerleri, kendisini oğlu için bakire bir gelin düşünmeye yöneltmiş olmalı. Her ne olursa olsun, kahya kadın sıfatıyla Mustafa Kemal'e hizmet etmek istediğini söyleyen ve Zübeyde tarafından bir şekilde benimsenmiş olan Fikriye, Mustafa Kemal tarafından "misafir" olarak düşünüldü ve Mustafa Kemal onun Ankara'ya gelişine sıcak baktı. Fikriye'nin Ankara'ya ulaştığı gün Mustafa Kemal Büyük Millet Meclisi'nde bir dizi işle meşguldü, ancak emir erini istasyona göndererek ondan valizleri taşımasında Fikriye'ye yardımcı olmasını ve onu daha önce kendisinin kaldığı Direksiyon'daki odaya yerleştirmesini istedi (Oranlı

⁸⁷ 1932 yılında ev genişletildi ve genç Mustafa Kemal'in Selanik'teki evi gibi pembe boyandı.

1967, s.89). Odada derme çatma bir karyoladan başka bir şey yoktu; fakat grup Çankaya'daki eve geçene kadar "misafir" burada kalabiliirdi.

Fikriye, o sıralar yirmi iki yaşında, uzun boylu, genç ve güzel bir kadındı. Dalgın, hüzünlü gözleriyle; narin, esmer, oval yüzüyle ve koyu kahverengi saç lüleleriyle Greta Garbo'yu andırıyordu. Küçük bir burnu, ince, narin bir çenesi ve hemen her zaman gülümseyen hoş bir ağız vardı. Halide Edip, Fikriye'nin kontralto sesinin vakarından, koyu gözlerinden, uzun ve kıvrımlı kirpiklerinden, yaşının ötesinde bir hüznü yansıtan havasından söz eder. Dr. Adnan, bir ara Fikriye'nin gözlerindeki hüzünlü bakışın onun kızkardeşinin ölümüne neden olan verem hastalığının bir belirtisi olabileceğini düşünmüştür.⁸⁸

Fikriye, Mustafa Kemal'i kendisi için olağanüstü bir kahraman haline getirdi. Yaşamının en önemli ereği Mustafa Kemal'i memnun etmektir. Fikriye istasyondaki küçük binayı temiz ve tertipli tutma, orada kalanları besleme, onların giysilerini yıkama ve başka işleri üstlendiği zaman, Mustafa Kemal, yakınında hiçbir eleştiride bulunmadan kendisine hayran olan böyle bir insanın bulunmasından hoşnuttu. Hiç kuşkusuz Fikriye, Corinne gibi bir kadın değildi, fakat belli bir eğitim almıştı ve tatminkâr düzeyde olmasa bile piyano çalabiliyordu. Grup, Çankaya'daki eve geçtiği

⁸⁸ Halide Edip, Fikriye'yi ilk kez safkan atlar tarafından çekilen bir at arabasında gördü. At arabası Mustafa Kemal'e aitti, fakat kendi arabasını kullanmayı yeğlediği için at arabasını ender olarak kullanırdı. Halide Edip, at üstünde yolda ilerlerken karşıdan gelen at arabası kendisine yaklaştı ve sürtünürcesine yakınından geçti. Edip şunları yazıyor: "At arabasının içinde oturan kişinin Mustafa Kemal Paşa değil, yorgun ve soğuk görünmekle birlikte hoş yüzlü bir kadın olduğunu gördüm -burnunun ucu mavimsi, dudakları solgun ve renksizdi. Esmer, narin, oval biçimli yüzü çok etkileyiciydi. Koyu kahverengi gözleri, çok uzun ve kıvrımlı kirpikleri beni uzak geçmişin bulanık anılarına götürdü. Gördüğüm kişinin iyi terbiyeyle yetişmiş genç bir kadın olan kuzen Fikriye Hanım olduğunu düşündüm. Fikriye Hanım, üzerindeki zevkli ama sade elbiseleri içinde, Mustafa Kemal Paşa'nın canlı, renkli bayan arkadaşlarından çok farklı görünüyordu. Birine benziyordu, ama kime? Yüzü beni neden böylesine etkilemişti? Solgun yüzü bana dönmüş, bana belli belirsiz bir gülümsemeyle bakmıştı ve at arabası yanımdan geçip uzaklaştığında onun bir tarif edilmez hüzünlü bakışı adeta beni çarpmıştı. Özellikle, kendimi bakmaktan alıkoyamadığım gözleri... Sonra onu anladım. Bu gözler, yaşıntımda hep belli belirsiz seçilen, hayali, bulanık bir gölge olarak kalmış annemin gözlerini andırıyordu. Bunu Dr. Adnan'a söyledim diye gülümsedi ve şöyle söyledi: "Doğrusu bu durum beni şaşırtmadı. Bana annenin veremli olduğunu söylemiştin, korkarım Fikriye Hanım da veremli" (Adivar 1928, s.223-24).

zaman, Mustafa Kemal Fikriye için bir piyano aldı. Mustafa Kemal, bilinçli olarak veya farkında olmaksızın, daha sonraki yıllarda evlat edindiği kızlarına yaptığı gibi, Fikriye'nin batılılaşmasını teşvik ediyordu. Çankaya'daki eve yerleştildikten sonra, Fikriye, Mustafa Kemal'in Direksiyon olarak andığı daha önceki evde yalnızca yemek saatlerinde çıkardığı çarşafı giymeyi bütünüyle terk etti.

Çok geçmeden etek, bluz ve bluzunun üzerine kısa bir ceket giymeye başladı. Bu giysiler ince, zarif bedenini öne çıkarıyor, ona çekici bir hava kazandırıyor. Mustafa Kemal gibi ata binmekten hoşlanıyor, taşıdığı tabancayı hayli iyi kullanıyordu. Bu narin kadının Ankara'da atla dolaşması çeşitli yorumlara neden oldu. Fikriye, Mustafa Kemal'le olan beraberliği sayesinde kendi özsaygısını artırmak suretiyle, Mustafa Kemal'in görkemliliğini destekliyordu. Ne var ki, görkemli kişilik yapısına sahip bir insanı sevmek, bu insanların diğerlerine yönelik duygu yatırımı geçici niteliğe sahip olduğu ve diğerleriyle olan ilişkileri kısa ömürlü olma eğilimi gösterdiği için, her zaman riskli bir durumdur. Bu tür erkekler, sık sık küçücük bir zaaf ya da eksiklik bulduklarında kısa bir süre önce kendisinden *"Hayatımda gördüğüm en güzel kadın"* olarak söz ettikleri bir kadından soğurlar ve ondan tamamen koparlar (Volkan 1976, s.239-71; 1981). Mustafa Kemal, sonuna kadar sadık kaldığı bir "tek kadını" sevdi: Kendi için çocukluğunun ülküleştirilmiş annesini temsil eden, bütün yaşamının onun sıkıntıdan kurtarılacak mutlu edilmesine adanmış Türk ulusu. Diğer kadınlar yaşantısında hep geçici bir yer işgal edeceklerdi. Fikriye'nin durumu da bundan farklı olmayacaktı.

1920 yılı yazında, pek çok ayaklanmanın yanı sıra, Yunan işgal kuvvetlerinin gözle görülür bir ilerlemesi söz konusuydu. Mustafa Kemal'in o günlerde askeri bir harekâta girişmeye niyetli olmadığı çok açıktır. Düzenli Türk ordusu önemli bir savaşa eşit koşullarda girişebilecek durumda değildi ve Mustafa Kemal ayaklanmalara karışan o pek çok "lider"den biri olmak istemiyordu. Bunun yerine, Mustafa Kemal çabalarını yeni bir hükümetin kuruluşu üzerinde yoğunlaştırmayı yeğledi. Anadolu'daki karışık ve tehlikeli durum yandaşlarından bazılarını düşüklüğüne uğratmıştı ve bu yüzden çevresinde Mustafa Kemal'i eleştiren insanlar yok değildi. Kendisinde bir "kurtarıcı" gördükleri bu insan henüz

kendileri için dikkate değer bir şey yapmış değildi ve askeri harekât sonucu ülkeye barış getirmekten ziyade kendisini siyasete vermiş görünüyordu. Hatta bazıları onun çaresiz bir durumda olduğunu düşünüyorlardı. Büyük Millet Meclisi mebuslarının oluşturduğu ilk grup homojen olmayan bir yapıya sahipti. Bir kısmı komünistlere yakınlık duyuyordu; bazıları padişaha inanmayı ve ona bel bağlamayı sürdürüyordu; bazıları ise kendi kişisel emelleri peşindeydiler. Mebusların yüzde on sekizi aynı zamanda dini liderler konumundaydı; eski askerlerin oluşturduğu grubun oranı da buna yakındı. Çoğunluğu oluşturanlar bürokratları. Kalpaklı, türbanlı, fesli insanlar mecliste yan yanaydılar. Meclisin genel görüntüsü, mebusların birbirinden farklı karakter ve kültür yapılarını yansıtıyordu.

Birey psikolojisi ile grup psikolojisi arasında benzerlikler vardır, fakat pek çok önemli farklılık sık sık gözden kaçırılır. Rochlin (1973, s.260), bir lidere, bir davaya veya bir amaca yakınlık duyma veya buna bağlanma konusunda bir grubun bir bireyden çok daha hazır durumda olduğunu söyler. Bunun konumuzla ilgili boyutu, bir grubun, grup narsisizmi dolayısıyla bir tercihten vazgeçebileceğidir ve buna hazır durumda olmasıdır. Mustafa Kemal'in durumunda, belli bir dereceye kadar, böyle bir durum söz konusuydu.

Anlaşma Devletleri'nin Osmanlı hükümetine, Türklerin geleceğini karanlığa gömen bir barış anlaşması sunmuş olmaları, Mustafa Kemal'e yığınların dikkatini kendi üzerinde toplamayı sürdürme olanağı veriyordu. Osmanlı hükümetinin 10 Ağustos 1920'de Sevr Anlaşması'nı imzalamayı kabul etmesi, Anadolu'da öfkeyi kışkırtan yeni bir aşağılanmışlık duygusunun yaşanmasına yol açtı. Mustafa Kemal, bu durumun sağladığı olanaklardan yararlanarak söz konusu aşağılamaya son vermeye yetenekli yegâne insan konumunu sürdürmeye hazırdı.

Bölüm 15

MUSTAFA KEMAL'DEN GAZİ M. KEMAL'E

Daha önce kendi tabiiyetlerinde bulunan Yunanlıların işgali karşısında Türklerin nasıl bir duyguya kapılacaklarını, bir ölüm kalım meselesi olarak gördükleri bu duruma nasıl bir dirençle tepki göstereceklerini önceden kestirmekte başarısızlığa uğrayan Anlaşma Devletleri, böylece dönüşü olmayan bir yola girmiş oldular. Siyaset, tıpkı Birinci Dünya Savaşı sonrasında olduğu gibi bugün de yeterince kavranamayan etnik çatışmalarla içiçe geçerek karmaşık bir nitelik kazanmıştı.⁸⁹ Barışa duydukları yoğun özlem dolayısıyla gerçekçi değerlendirmelerde bulunma yeteneği zayıflamış, savaş ve hatta hükmetme arzuları iyiden iyie körelmiş İngilizler, Türkleri kısa sürede tamamen boyundurukları altına alabileceklerini ileri süren Yunanlıların bu iddiasına inandılar; ilkin Yunanlıların İzmir'e yaptıkları çıkarmayı desteklediler, ardından İstanbul'u işgal etmek gibi vahim bir hataya düştüler. Lord Curzon, Osmanlı İmparatorluğu ile ilgili olarak Doğu Sorunu'na nihai bir çözüm anlamına gelecek (yani son nefesini verdikten sonra "Avrupa'nın hasta adamı"nın⁹⁰ topraklarının durumunun ne olacağına açıklık getirecek) bir anlaşmanın gerçekleştirilmesi için yoğun bir kampanyaya girişti.

Anlaşma Devletleri'nin bir diğer yanılgısı, Mustafa Kemal önderliğindeki ulusal hareketin anlaşma koşullarını hafifletebilmek amacıyla İstanbul hükümeti tarafından beslendiği kanısına varmış olmalarıydı. Anlaşma Devletleri, İstanbul'un işgal altında bulunduğu, Osmanlı hükümetinin darmadağın olduğu bir dönemde, Türklere ciddi bir direniş fırsatı vermeden bir barış anlaşması

⁸⁹ Türk-Yunan anlaşmazlığında patlak veren bir diğer çatışma için bkz., Volkan, 1979.

⁹⁰ "Avrupa'nın hasta adamı" teriminin kaynağı Rus Çarı I. Nikola'ya dayanır. Çar, terimi, 1853 yılının Ocak ayında İngiliz Büyükelçisi Sir George Hamilton Seymour ile Osmanlı İmparatorluğu'nun geleceği üzerine yaptığı bir söyleşi sırasında kullanmıştır. Bkz., Henderson 1947, s.1-4. Ruslar, Osmanlı İmparatorluğu'nun ölüm döşeğinde olduğuna inanıyorlardı; onlara göre, İmparatorluğun çöküşünden sonra yaşanması muhtemel bir savaştan kaçınmanın en iyi yolu, Osmanlı topraklarının nasıl paylaşılacağı konusunda önceden bir planın yapılmasıydı.

hazırlamak ve bunu imparatorluğa dayatmak amacındaydılar. Mustafa Kemal kontrol altına alınamasa bile, vakit yitirmeden imzalanacak bir anlaşmanın yaşanan kaosu bir istikrara dönüştüreceği şeklinde boş bir ümide sarılmışlardı. Anlaşmanın sihirli bir değnek gibi her sorunu çözeceğine inanan Anlaşma Devletleri, böylece büyüye inananların yalnızca ilkel topluluklardan ibaret olmadığını kanıtlamış oluyordular.

Anlaşma Devletleri arasında, sonuncusu Nisan 1920'de İtalya'nın San Remo şehrinde yapılan bir dizi konferansın sonucu olarak imzalanan anlaşmanın başarısızlığa uğrayacağını önceden kestirmek için kahin olmak gerekmiyordu. Anlaşma Devletleri kendi aralarında karşılıklı bir güvensizlik yaşıyorlardı ve ittifakın büyük ortaklarının yönetici seçkinleri kendi içlerinde farklı düşüncelere sahiplerdi. Özellikle İngiliz devlet adamları bölünmüş durumdaydılar. Lloyd George tüm umutlarını Yunanlılara bağlar-ken, Küçük Asya'daki bir Yunan yayılması olasılığı Curzon'u çok kaygılandırıyordu. Operasyonu kimin kontrol edeceği konusunda İngiliz ordusu ile donanma arasında anlaşmazlık vardı. Hindistan'daki İngiliz çıkarlarını temsil eden siyasetçiler, çok acımasız bir anlaşmanın Hindistan'daki Müslümanlar üzerinde olumsuz etkiler yaratmasından kaygı duyuyorlardı. Bunlar, İstanbul'daki Türk varlığının daha geniş tutulmasından yanaydılar.⁹¹

Anlaşma Devletleri'nin kendi aralarındaki ilişkileri de daha iyi değildi. Ege ve Akdeniz'de Yunan nüfuzunun genişlemesi İtalyanları hayli gücendirmişti. Gözlerini en çok Suriye üzerine dikmiş olan Fransızlar İngilizlere kuşkuyla bakıyorlardı. Küçük Asya'ya gereğinden fazla kaynak tahsis etmek istemeyen Fransızlar, Ermenilerin Kilikya'daki davasına destek veriyorlardı. Ermenilerin gerekli asker ihtiyacını kendilerinin karşılayabilecekleri beklentisindeydiler. Yaşanan düzensizlik ve kaos İngilizleri hayli yor- gun düşürmüştü. İngilizlerin Küçük Asya'daki askeri varlığı esas olarak Hintli askerlerden oluşuyordu.

Bu koşulların varlığına rağmen bir anlaşma metni hazırlandı ve imzalaması için İstanbul'daki Osmanlı hükümetine iletildi. Tarihte, bir savaştan yenilgiyle çıkmış devletlerden çok azı böylesine

⁹¹ Hindistan'daki Müslümanlar Kemalist hareketi desteklediler. Bkz., Bush 1976'da ilgili bölümler.

acımasız bir anlaşmayla yüz yüze kalmıştır. 150 sayfalık anlaşma metni, Osmanlı İmparatorluğu'nu adeta bir pasta gibi çeşitli parçalara ayırıyordu. Türklere düşen pay, bunun çok küçük bir parçasından ibaretti. Doğrudan bir devlete tahsis edilmeyen topraklar ise yabancı devletlerin kontrolüne bırakılmıştı. Bu, Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesine büyük katkılarda bulunmuş aynı emperyalist mantığın ürünü olan bir anlaşma metniydi.

Trakya'nın doğusu, İstanbul'un uzantısı olan küçük bir alan dışında, Yunanistan'a verilecekti. İstanbul'un fethinden önce (ve hatta sonra) Osmanlı İmparatorluğu'na başkentlik yapmış, Türkler için simgesel bir öneme sahip Edirne de buna dahildi (Edirne, asırlar boyunca, Balkanları Türk egemenliği altında sokan imparatorluğun büyük askeri seferlerinin başlangıç noktası olmuştu). Ayrıca, bu anlaşmayla birlikte Yunanlıların İzmir'i ele geçirme düşü de gerçekleşiyordu. Anlaşmanın imzasını takip eden ilk beş yıl boyunca şehrin resmen Yunan toprağı olmayacağı, burada sadece bir Yunan idaresinin kurulacağı doğruduydu; ama, esas olan şu ki, anlaşmaya göre beş yılın bitiminden sonra, şehrin Yunanistan'a dahil edilmesi konusunda bir referanduma gidilecekti. Bunların yanı sıra, Ege'deki sekiz Türk adası da Yunanistan'a bırakılıyordu.

Toprak paylaşımına ilişkin diğer düzenlemeler, İtalya'ya On İki Adalar'ı, İzmir'in güneyindeki Ege kıyı bölgesini, Anadolu'nun Adana'ya kadar olan Akdeniz kıyı bölgesini kazandırıyor. Anadolu'daki bu bölgeler İtalyanların nüfuz bölgesini oluşturacaktı. Fransız nüfuz bölgesi ise Adana'dan başlayacak, Sivas'a kadar uzanacaktı. Anlaşma koşulları, sınırları daha sonra ABD tarafından saptanacak bağımsız bir Ermenistan devletinin kurulmasını öngörüyordu. Ayrıca Kürtlere özerklik tanınıyor, Kürt sınırlarının belirlenmesi ileri bir tarihe bırakılıyordu. Bütün bunlara ek olarak, Osmanlı İmparatorluğu bütün Arap topraklarını yitiriyordu. Boğazlar üzerinde uluslararası bir kontrol oluşturulacaktı. Ayrıca, Türkiye'nin mali kaynakları Anlaşma Devletleri'nce kontrol edilecekti. Türk ordusu büyük ölçüde küçültülecek, jandarma kurumunun kadroları yabancı ülkeler tarafından doldurulacaktı. 10 Haziran'da padişaha iletilen anlaşma metni tamamen onur kırıcı bir belge niteliğindeydi. Metni imzalaması için Osmanlı hükümetine bir ay mühlet tanındı.

Umulabileceği gibi, padişah hükümeti anlaşma hükümlerine itiraz etti. Böylesine yıkıcı bir anlaşmanın hiçbir çekince konmadan imzalanması, Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Osmanlı Sarayı'nın sonu anlamına gelecekti. Büyük Millet Meclisi kendi tavrını açıkça ortaya koymuştu. Meclis, toplandıktan hemen sonra, İstanbul hükümeti tarafından 16 Mart 1920 tarihinden sonra imzalanacak herhangi bir anlaşma ya da yükümlülüğün geçersiz olacağını ilan etmişti.

Anlaşma koşullarına karşı bir direniş örgütlemesi için Mustafa Kemal'e fırsat tanımamaya kararlı olan Anlaşma Devletleri, anlaşma metnini hemen imzalaması için padişah hükümeti üzerinde yoğun bir baskı kurmaya karar verdiler. Bu baskıyı oluşturmaya yöntemi, Yunanlıların İzmir'den kuzeye doğru ileri harekâta geçmesi olacaktı. Harekât, İzmit Körfezi'ne ve onun ötesinde yer alan İstanbul'a hakim olma açısından stratejik bir öneme sahip liman şehri İzmit'te bulunan İngiliz kuvvetlerini tehdit etmeye başlamış ulusal güçlere karşı girişilecekti. Yunan Başbakanı Venizelos, Anlaşma Devletleri'ni kendi birliklerinin bu işi başarabileceğine ikna etti. Venizelos'un bu iyimser yaklaşımı kolayca benimsendi. Yunanlılar, İzmir bölgesinde Türklerle Yunanlılar arasındaki sınırı tespit etmek üzere daha önce Anlaşma Devletleri tarafından çizilmiş Milne Hattı'nı 22 Haziran'da geçtiler.

Yunan kuvvetleri, Ali Fuat'ın zayıf, donanımsız ordusunu ezip geçerken hafif bir mukavemetle karşılaştılar. Venizelos, daha önceki iddiasını gerçekleştirmiş, sözüne güvenilir bir müttefik olduğunu kanıtlamış görünüyordu. Türkler Bursa'ya kadar geri çekildiler. Uludağ eteklerinde kurulmuş Bursa, Türkler açısından manevi değere sahip bir şehirdir. 1327 yılında Bizanslılardan alınan şehir Osmanlıların ilk önemli başkentidir. Birbirinden güzel hanlarla, hamam ve ılıcalarla, köprülerle, ünlü Yeşil Cami gibi çeşitli dini yapılarla süslenmiştir.

Ne var ki, eski dönemlerde sahip olduğu bu görkem, Bursa'yı Yunanlıların eline düşmekten kurtaramadı. 8 Temmuz'da Yunanlılar şehri aldılar. Ankara'yı panik kapladı. Nasıl Bursa bu kadar kısa sürede düşebilirdi? Mustafa Kemal'in liderliğine karşı yakınmalar başladı. Büyük Millet Meclisi kürsüsünün üstü siyah bir kumaşla örtüldü. Kürsüye gelen konuşmacılar, Bursa düşman elin-

den geri alınıncaya kadar bu örtünün kürsüden kaldırılmayacağını söylediler. Ali Fuat'ın kuvvetlerinin Yunanlıları durdurmaya yetmemiş olmasından hareketle, gerilla savaşının daha iyi bir yöntem olup olmayacağı tartışılıyordu.

Mustafa Kemal'in başarısız insanlara tahammülü yoktu. Ayrıca, Ali Fuat'ın gerillalardan oluşan bir güruhun başına geçmesi düşünülmüyordu. Böylesine bir hareket daha bütüncül, daha organize bir direniş gücü oluşturmaya yönelik planı bozabilirdi. Ali Fuat'ı devre dışı bırakmanın zamanı gelmişti. Mustafa Kemal'in sahip olduğu kişilik yapısı, kendisine, önemli bir duygusal sıkıntı ya da suçluluk duygusu yaşamadan eski arkadaşlarını tasfiye etme yeteneği kazandırıyor.

Böylece, Mustafa Kemal Kasım 1920'de Ali Fuat'ı Ankara'ya çağırıyor ve onu tren istasyonunda karşıladı. Özel bir görüşme için trendeki kompartımanlardan birine oturdular; Mustafa Kemal nazik bir dille Ali Fuat'a büyükelçi olarak Moskova'ya gideceğini bildirdi.⁹² Ali Fuat'ın tercih şansı yoktu. Askeri görevini bırakarak bir sivil olarak kendisine verilen göreve itaat etmek durumundaydı. Böylece, Mustafa Kemal, Samsun'a çıktığı günlerde en yakınındaki dört arkadaşının birinden kurtulmuş oldu. Şimdi, bir yanında İsmet diğer yanında Fevzi Paşa olduğu halde, Ankara'da tek başına kalmıştı -İsmet Bey ve Fevzi Paşa ile söz konusu dört arkadaşından daha sonra tanışmıştı ve her ikisi de yaptığı planları onaylayan insanlardı. Rauf Orbay, Malta'da İngilizlerin elinde esirdi. Kâzım Karabekir doğu cephesinde Ermenilerle baş ediyordu. Refet Bey ise kıtada birliğin başındaydı.

Milletvekillerinin içlerini döküp rahatlamalarının önemli olduğunu sezen Mustafa Kemal, onların Büyük Millet Meclisi'nde üstü siyah bir bezle örtülmüş kürsüden konuşma yapmalarına "izin" verdi. Onlar konuştuktan sonra kürsüye çıkıyor, kimi zaman üstü kapalı tehditlere, kimi zaman gönül alıcı ifadelerle başvurarak, bazen mantığını bazen karizmasını kullanarak, kendisine yönelik eleştirilere ustalıkla karşılık veriyordu. Meclise içinde bulunulan durumun gerçeklerini anlatıyor, milletvekillerinden

⁹² Mustafa Kemal'in bu olayla ilgili "resmi" anlatısı şu şekildedir: "Ali Fuat Paşanın Garp Cephesine kumanda edemeyeceğine kani olmuşum. O günlerde Moskova'ya da bir sefaret heyeti göndermek lüzumu karşısında bulunuyorduk. O halde, Fuat Paşa sefiri kebir olarak Moskova'ya gidebildi" (Atatürk 1927, s.429).

meseleye mantıklı yaklaşımlarını istiyordu. Yunanlılar ve Anlaşma Devletleri istedikleri an Anadolu'ya daha fazla asker çıkarabilirlerdi, çünkü denizlerin kontrolünü ellerinde bulunduruyorlardı. Milletvekillerine, tarihin ele geçirilmesi mümkün olmayan bir tek cepheden dahi söz etmediğini hatırlatan Mustafa Kemal, Bursa dolaylarındaki Yunan cephesinde gedikler bulunduğuna dikkati çekerek Türklerin bu gediklerden karşı saldırıya geçebileceklerini söyledi. Fakat Türk kuvvetleri zayıf ve hazırlıksız bir durumdaydı; dolayısıyla, Bursa'ya karşı bir saldırıya girişmek uygun olmazdı. Milletvekilleri Bursa'nın hemen geri alınmasını esas amaç haline getirmemeli, bunun yerine dikkatlerini Anadolu'nun savunması üzerinde yoğunlaştırmalıydı. Düşmana saldırı uygun zamanda ve uygun yerde gerçekleştirilmeliydi; duygusal davranmamak gerekiyordu. Mustafa Kemal'in bu sözleri milletvekillerini yatıştırdı.

Koşullar Mustafa Kemal ve milliyetçiler için ne kadar kötü ise, padişah ve hükümeti için bundan da beter idi. Anadolu'daki Yunan ileri harekâtı, padişahı anlaşma metnini imzalamaya zorlamak için yapılmıştı. Söz konusu ileri harekât Venizelos'un planının yalnızca bir parçasını oluşturuyordu. Planının diğer parçası da sahneye kondu ve Yunanlılar Trakya'ya karşı ani bir saldırı başlattılar. Edirne 26 Temmuz'da teslim olmak zorunda kaldı. Yalnızca 1876'da Ruslar ve Balkan Savaşları sırasında Bulgarlar İstanbul'a bu denli yaklaşabilmişlerdi. Kaçınılmaz olanı gören padişah hükümeti, 10 Ağustos'ta Sevr Anlaşması'nı imzaladı.

Padişahın imzaladığı Sevr Anlaşması İstanbul hükümeti tarafından tasdik edilmek ve Ankara'da Mustafa Kemal tarafından tanınmak zorundaydı. Anlaşmanın tasdik edilmesini sağlayacak çoğunluğu temin için girişilen manevralar Damat Ferit Paşa'nın istifasına yol açtı; Mustafa Kemal ise anlaşmayı tanımadığını açıkça bildirdi. Bu tikanıklık, Anlaşma Devletleri arasında gerginliğe yol açtı. Yunanlıların Anadolu'daki ilerlemesinden tedirgin olan Fransa ve İtalya, Mustafa Kemal ile aralarındaki görüş ayrılıklarını giderecek, kendilerine çatışmadan saygınlıklarını koruyarak ve ekonomik bir kayba uğramadan çıkma şansı verecek bir çözüm yolu arayışındaydılar. Lloyd George, Yunanlılara tam diplomatik destek vermeyi sürdürüyordu, ancak onlara en çok ihtiyaç duydukları asker ve askeri gereç sağlama olanağından yoksundu.

Anadolu'daki saldırılarını yoğunlaştırma arzusundaki Yunanlılar, söz konusu tikanıklıktan hoşnutlardı. Anlaşma Devletleri, Londra'da düzenlenen ve hem padişah hükümetinin hem de Ankara hükümetinin temsilcilerinin katıldığı konferans gibi ardı arkası kesilmeyen bir dizi konferansta ne tür tavizler verebileceklerini düşünüp taşınırlarken, Yunanlılar savaş alanında askeri bir zafer kazanmak ve böylece Sevr Anlaşması'nın kendilerine verdiğiinden daha fazlasını elde etmek arzusundaydılar.

Batıda Yunan saldırısının, doğuda ise bir Ermeni Devleti'nin kurulması girişiminin yoğun baskısı altında kalan Mustafa Kemal, silah temini sorununa bir çözüm bulmak için kara kara düşünüyordu. İdeolojik ve pratik alanda ulusal harekete yardıma istekli görünen Rusya, Mustafa Kemal'e mümkün olan en iyi seçenek olarak görüldü. Mustafa Kemal, daha önce (Mayıs 1920'de) Moskova'ya Bekir Sami başkanlığında bir heyet göndermişti. Bekir Sami üstleriyle düştüğü anlaşmazlık sonrasında Osmanlı Devleti'ne sığınmış olan eski bir çarlık ordusu subayının oğluydu. Bir süre sonra, Şubat 1921'de Londra'da toplanan konferansta Ankara hükümetini temsil edecek olan Bekir Sami, Kızıl Ordu ile Denikin ve Wrangel'in Beyaz Ordusu arasında savaşın devam ettiği Rus toprakları boyunca süren uzun ve zahmetli bir yolculuktan sonra, Temmuz 1920'de Moskova'ya ulaştı. Çiçerin, kısa bir gecikmeden sonra Türk heyetini kabul etti. Çiçerin, Mustafa Kemal'in sosyalist veya komünist olmadığını biliyordu, ancak Ankara'ya yardım etmek onun bir dizi politikasına uygun düşüyordu. Amacı Sovyet silahı ve altını temin etmek olan Mustafa Kemal, Sovyet hükümetiyle kurulan bu simgesel ilişkiden azami ölçüde yararlanmak niyetindeydi.

Mustafa Kemal ile Sovyetler Birliği'ni birbirine yakınlaştıran bir diğer nokta, bağımsız bir Ermenistan Devleti'ne Sovyet hükümetinin de karşı olmasıydı. Rusların Ermeni topraklarının olabildiğince geniş bir bölümünü alma niyetinde olduğunu sezen Mustafa Kemal, olası bir Rus yayılmasına karşı doğu sınırlarını genişletmek ve güvence altına almak üzere, doğu cephesini güçlendirdi. Ruslar, Van ve Bitlis'e göz koyduklarını halihazırda belli etmişlerdi. Ruslardan önce davranan Mustafa Kemal, 1878 Berlin Kongresi ile Ruslara verilen, 1917 Brest-Litowsk anlaşması ile

Osmanlı Devleti'ne geri verilmesi kararlaştırılan Kars, Ardahan ve Batum'u geri almak için Kâzım Karabekir'in ordusunu harekete geçirdi. Kâzım Karabekir'in emrindeki birlikler ileri harekâta Eylül ayı sonlarında başladılar ve kısa sürede Kars'ı ele geçirdiler. Anlaşma Devletleri ve himaye görevini üstlenemeyecek durumda olan Amerika tarafından kendi kaderine terk edilmiş olan Ermeniler, bağımsız bir devlet kurma hayallerinin uçup gittiğini gördüler. 3 Aralık'ta, kendi ayakları üzerinde duramayacak denli yeni ve çelimsiz olan Ermeni Devleti ile Ankara Hükümeti arasında Gümrü Barış Anlaşması imzalandı. Arpa Çay ile Aras nehrinin çizdiği geleneksel sınır, Türkiye'nin doğu sınırı olarak saptandı. Daha sonraki mücadele sonunda Ardahan ve Batum da Türkiye'nin eline geçti, ancak baskılarını artıran Ruslar Batum'u geri aldılar. Sovyetler Birliği ile Ankara hükümeti arasında 16 Mart 1921'de imzalanan Moskova Anlaşması ile Türkiye'nin doğu sınırları net bir biçimde belirlendi.

Anlaşma Devletleri, doğuda yaşanan sorunların Mustafa Kemal'i meşgul edeceğini ve bu yüzden Yunanlılarla baş etmeye fırsat bulamayacağını ummuşlar, böylece durumu bir kez daha yanlış hesaplamışlardı. Mustafa Kemal batıda yaşanan sorunlara vakit ayırmasını da bildi. Askeri açıdan Türklerin durumu giderek kötüleşiyordu; buna karşılık, Yunanistan da siyasal açıdan çok ciddi sorunlarla karşı karşıyaydı. Yapılan seçimler sonucu Venizelos iktidarı yitirmişti; söz konusu seçim, Yunan halkının sonuçta kalıcı bir toprak kazanımı getirmeyen kitlesel askeri seferberliklerden yorgun düştüğüne işaret ediyordu. Sarayda beslenen bir maymunun ısırması sonucu yakalandığı hastalıktan kurtulamayan Kral Aleksander, Ekim 1920'de öldü. Aleksander'in ölümünden sonra yapılan referandum, Anlaşma Devletleri arasında sadece birkaç dostu olan Konstantin'e yeniden tahta çıkma olanağı verdi.⁹³ Daha önce Almanya'dan yana tutum takınmış bu adamın yeniden tahta geçmesini fırsat bilen Fransızlar ve İtalyanlar, bundan böyle Yunanlıların Anadolu'da giriştikleri maceralara destek vermeyeceklerini bildirdiler. Lloyd George, Anlaşma Devletleri arasında Yunan yanlısı tutumunu sürdüren, ancak bu ko-

⁹³ Kral Aleksander'in ölümünden bir ay sonra yapılan seçimlerde Kralcılar Liberal-lere karşı zafer kazandılar ve Kralcı bir hükümet kurdular. Aralık 1920'de Konstantin yeniden tahta geçti.

nuda eskisi kadar istekli ve ısrarcı görünmeyen yegâne devlet adamı durumuna düştü. Ordudaki Venizelos taraftarı subayları tasfiye eden Kral Konstantin, Anlaşma Devletleri'nin kenara çekilip hiçbir müdahalede bulunmayacakları Anadolu'daki saldırılarını yeniden başlatmaya hazırlandı.

Yunanlılar saldırı hazırlığı içindeyken, Mustafa Kemal bir kez daha dikkatini Çerkez Ethem'den gelen tehdit üzerinde yoğunlaştırdı. İsmet'in amansız düşmanı olan Çerkez lider, emrindeki çeteleri Ali Fuat'ın yerine Batı Cephesi'nin başına geçen İsmet'in komutasına vermeyi reddetmişti. Mustafa Kemal'e bir telgraf gönderen Ethem, Ali Fuat'ın komutanlığına son verilerek elçi olarak Moskova'ya gönderilmesini Mustafa Kemal'i diktatör olma arzusunun açık bir kanıtı olarak yorumlandığını belirtiyordu (Atatürk 1927, s.463). Mustafa Kemal ile yüz yüze konuşma isteğinde olan Ethem, bazı adamları ile Ankara'ya gelerek Mustafa Kemal'i ziyaret etti. O sıralar hasta olan Mustafa Kemal, yatağına uzanmış dinleniyordu. Tehdit eder bir tavırla, elini yastığının altındaki tabancaya doğru uzattı. Namluya mermi sürülen tüfeklerin şakırtılarını işiten ve yardım gelmiş olduğunu anlayan Ethem, geri adım atarak uzlaşmacı bir tavır sergiledi. Mustafa Kemal'in sağlığını kaygı ediniyormuş gibi davranarak odadan çıktı. Bu olayın ardından, Mustafa Kemal için Rus sınırına yakın Karadeniz dağlarında yaşayan korkusuz Lazlardan kurulu bir özel korumaya grubu oluşturuldu. Bu uzun boylu, yakışıklı, esmer tenli adamlar, siyah üniformalarıyla ve başlarındaki siyah türbanlarıyla etkileyici bir görünüm sergiliyorlardı.

Mustafa Kemal, Ethem'in ve onun yandaşı Çerkezlerin niyetlerini öğrendikten hemen sonra, bu kez dikkatini 1921 yılı Ocak ayında yeniden saldırıya geçen Yunanlılar üzerinde yoğunlaştırmak zorunda kaldı. Kendi cephe hattını pekiştirmek ve önemli demiryolu hatlarının kontrolünü ele geçirmek isteyen Yunan ordusu, Bursa'dan Eskişehir üzerine taarruza geçti. Asker sayısı Yunanlıların üçte biri kadar olan ve silah gücü açısından onların gerisinde bulunan Türkler, Yunan ordusunu İnönü olarak anılan küçük kasabada karşıladılar. Cephanesi kıt, askeri donanımı geri düzeyde olmasına rağmen, İsmet'in komutasındaki Türk birliği Yunanlılara karşı kritik bir zafer kazandı: Birinci İnönü Savaşı.

Anlaşma Devletleri, Yunanlıların aldığı yenilgi karşısında büyük bir şaşkınlığa uğradılar. Lloyd George yenilgi haberinin doğruluğunu kuşkuyla karşılıyor, böyle bir şeyin gerçek olabileceğine inanamıyordu. Anlaşma Devletleri, Sevr Anlaşması koşullarını müzakere etmek ve son gelişmelerin (bununla ulusal davanın kazandığı başarı kastediliyordu) ışığında anlaşma metninde kimi muhtemel değişikliklere gitmek için Yunanlıları ve Türkleri Londra'ya davet ettiler. Şubat 1921'de toplanan konferans, Mustafa Kemal'in Türkiye'yi yalnızca kendi hükümetinin temsil etmesi konusunda ısrar edince, fiyaskoyla sonuçlanmanın eşiğine geldi. Padişah hükümeti ve Büyük Millet Meclisi'nin temsilcileri ile ayrı ayrı uzlaşmaya varıldı; bu iki delegasyon Savoy Oteli'nde farklı katlarda kaldılar.

Anadolu'daki yeni koşulları kavrayamamış olan Anlaşma Devletleri, Ankara delegasyonunun taleplerini (Yunanlıların İzmir'i boşaltmaları, Boğazlar üzerinde Türklerin yeniden yegâne egemen güç konumuna gelmesi, İstanbul'daki tüm yabancı askerlerin derhal şehri boşaltması) alayla karşıladı. Helen yanlısı tutumunu sürdüren Lloyd George, hâlâ, Yunanlıların kolaylıkla Ankara'ya kadar ilerleyebileceklerine ve isyancı Türklere iyi bir ders verebileceklerine inanıyordu.

Ankara'daki milliyetçilerin Sevr Antlaşması'nın koşullarına ilişkin talep ettikleri değişiklikler reddedildi ve böylece Londra Konferansı herhangi bir sonuca ulaşmadan 12 Mart 1921'de dağıldı.

Anadolu'daki durumu değerlendirirken kendi kendilerini kandırır bir tutum içinde görülen Yunanlılar, yanılsamalarını Londra Konferansı sonrasında da sürdürdüler. Artık onları yalnızca İngilizler destekliyordu. Yunanlılar 23 Mart'ta yeniden saldırıya geçtiler. Kral Konstantin, bu saldırının sonunda *Megalo Idea*'nın gerçekleştirilmesine giden yolun tamamen açılacağını umuyordu. Türkler ve Yunanlılar 27 Mart'ta İnönü'de ikinci kez karşı karşıya geldiler (ikinci İnönü Savaşı). Bu iki savaş arasında önemli bir siyasal gelişme yaşandı. Büyük Millet Meclisi, içinde Türkiye'nin "Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti" olarak isimlendirilecek yeni bir halk hükümetine sahip olacağı bir Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'nu benimsedi. Böylece, geleceğin Türkiye Cumhuriyeti'nin tohumları atılmış oluyordu.

Artık daha net bir biçimde tanımlanmış bir gelecek için savaşım veren Türkler, İnönü'de üç gün sürecek kararlı bir direniş gösterdiler. İsmet, 1 Nisan'da Fevzi Paşa'ya bir telgraf gönderdi; telgrafta şunları söylüyordu: "*Düşman, binlerce maktulleriyle doldurduğu muharebe meydanını silahlarımıza terk etmiştir*" (Atatürk 1927, s.492).⁹⁴ 1934 yılında "Soyadı Kanunu" olarak anılan ve herkesin bir soyadı almasını zorunlu kılan yasa çıkarıldığında, Atatürk, İsmet Bey'e, Birinci ve İkinci İnönü savaşlarındaki başarısının anısına İnönü soyadını almasını önerdi.⁹⁵

Mustafa Kemal, Türklerin zafer haberinin alınması üzerine İsmet Bey'e bir kutlama telgrafı çekerek, ona, muharebe sırasında ki komutanlığının dahiyane olduğunu, insanlık tarihinde böylesine olağanüstü bir sorumluluk yüklenmiş az sayıda komutana rastlandığını bildirdi: "*Siz orada yalnız düşmanı değil, milletin makûs talihini de yendiniz*" (Atatürk 1927, s.492). Mesajı şu ifadelerle son buluyordu: "*Üstünde durduğunuz tepenin size binlerce düşman ölüleriyle dolu bir meydan-ı şeref seyrettirdiği kadar milletimiz ve kendiniz için şaşaai itila ile dolu bir ufkun istikbale de nazır ve hâkim olduğunu söylemek isterim*" (s.493). Ankara'da büyük bir heyecan yaşanıyordu, herkesin morali yükselmişti. Yeni ve görkemli bir Türk ordusu, Türklerin geleneksel savaşkanlığını yeniden canlandırmayı başarmıştı.

Mustafa Kemal büyük bir sevinç ve coşku içindeydi; ne var ki, ulusun "*ma'kus talih*" bu sevinci gölgelemeye devam ediyordu. İsmet Batı Cephesi'nin kuzey kesiminde büyük başarılar elde ederken, Refet Paşa'nın güneydeki durumu iç açıcı değildi. Başarısızlığa katlanamayan Mustafa Kemal, Refet Paşa'yı savaş alanından uzaklaştırmak için harekete geçti; onu, liderin kontrolü altında olacağı Ankara'da Milli Müdafaa Vekilliği'nin başına ge-

⁹⁴ Ali Fuat, Moskova'ya gönderildikten sonra, Yunanlılarla yüz yüze bulunan askeri cephe iki kısma ayrıldı; "*mühim aksamı ihtiva eden sahayı, Garp Cephesi tesmiye ederek, İsmet Paşa'nın kumandasına tevdi etmek*;

Cenup kısmını da, Konya havalisine göndereceğim Refet Paşaya vermek ve her iki cepheyi doğrudan doğruya Erkânı harbiye-i Umumiye Riyaseti makamına raptetmek... Erkânı harbiye-i Umumiye Riyasetine de Müdafaai Milliye Vekili bulunan Fevzi Paşa vekalet edebilirdi" (Atatürk 1927, s.430). İsmet'in telgrafı Fevzi Paşa'ya çekmesinin nedeni budur.

⁹⁵ Dönemin subaylarının pek çoğu, İsmet örneğini takiben, askeri bir başarı elde ettikleri bölge ya da mevkiinin ismini kendilerine soyadı olarak seçmişlerdir (ya da o soyadı kendilerine Atatürk tarafından verilmiştir).

tirdi. Bundan sonra, Batı Cephesi bir bütün olarak Refet Paşa ve Ali Fuat'ın yerini alan İsmet Bey'in komutanlığına verildi.

Aldıkları yenilgi ve Türklere karşı giriştikleri son muharebeler sırasında Anlaşma Devletleri'nin benimsemiş olduğu tarafsız konum nedeniyle şimdi daha da hırslanmış olan Yunanlılar, Anadolu'dan çekilmeye niyetli değillerdi. Kral Konstantin Atina'dan ayrı- lıp Anadolu'daki Yunan cephesine geldi; böylece, Haçlı Seferle- ri'nden bu yana Küçük Asya 'ya ayak basan ilk Hristiyan yönetici oldu. Aslan Yürekli Richard'ın karaya çıktığı sanılan yerde ordu- gah kuran Kral Konstantin ve kurmay subayları, Türklere karşı Af- yon ve Kütahya istikametinde güneyden yeni bir saldırı gerçekle- ştirme kararı aldılar. Batıdan gelmek yerine Eskişehir'i güneyden ele geçirmeyi tasarlıyorlardı. 10 Haziran günü saldırıya geçen Yu- nanlılar, öncekinden daha parlak bir başarıyla ileri atıldılar. Öyle ki, Kral Konstantin 27 Temmuz günü Kütahya'da istilacı Yunan subaylarıyla bir araya gelme olanağı buldu. Saldırıyı sürdürmeye karar verdiler; şimdiki hedef Ankara idi.

Türklerin işinin bittiğinden emin olan Yunanlılar, akın akın Anadolu'nun içlerine doğru kaçan insanları izliyorlardı. Yunanlı- ların yüzyıllardır Türklere karşı duydukları öfke kontrolden çık- mıştı; anavatanlarından gelen Yunan askerleri tarafından ele ge- çirilmiş bölgelerde yaşayan Rumlar, Türklere duydukları öfke ve kinin acısını yörede yaşayan Türklerden çıkardılar, toplu kıyımla- ra giriştiler. Ankara paniğe kapıldı; İsmet derin bir bunalım duy- gusuna sürüklendi. Mustafa Kemal, İsmet'i cephede ziyarete gel- diğinde, hiç tereddüt etmeden, Türk ordusuna düşmanla Ankara arasındaki son doğal engel olan Sakarya nehri boyunca geri çe- kilmeleri emrini verdi. Sonraları, "*Nutuk*" olarak anılan o ünlü ko- nuşmasında o sıralar hayli hoşnutsuzlukla karşılanmış bu geri çe- kilme emrini hangi amaçla verdiğini açıklar. Buna göre, Mustafa Kemal, Türk ordusuyla düşman birlikleri arasında olabildiğince geniş bir mesafe yaratmayı amaçlamıştı; böylece, Yunan birlikleri esas üslerinden uzaklaşmış olmanın dezavantajlarını daha çok yaşayacak, askeri donanım gereçlerinin naklinde sıkıntıya düş- ecekti. Dahası, *sistematik* geri çekilme Türk ordusunun bütünlü- ğünü korumak gibi bir avantajı da beraberinde getirecekti. Mus- tafa Kemal açıklamasını şu ifadelerle sürdürüyordu: "*Bu tarzı ha- reketimizin en büyük mahzuru, Eskişehir gibi mühim mevakiimi-*

zi ve çok araziyi düşmana terk etmekten dolayı efkârı umumiye-
de hâsıl olabilecek mânevi sarsıntıdır. Fakat az zamanda, istihsal
edebileceğimiz muvaffakiyetli netayişle, bu mahzurlar kendili-
ğinden zail olacaktır. Askerliğin icabını bilâtereddüt tatbik ede-
lim. Diğer nevi mahzurlara mukavemet ederiz" (Atatürk 1927, s.515).

Topyekün geri çekilme emri, öyle herkesin kolayca verebilece-
ği bir emir değildi, fakat Mustafa Kemal bunun en iyi taktik ol-
duğuna bir kez karar verdikten sonra, geri çekilme emrini en
ufak bir tereddüt göstermeden verdi. Mustafa Kemal'in cüretkâr
bir biçimde verdiği bu son derece riskli emir, Büyük Millet Mecli-
si'ni karıştırdı. Mustafa Kemal, bu konuyla ilgili olarak sonraları
şunları hatırlayacaktır:

*"İlk teessürat, Mecliste tezahür etti. Bilhassa muhalifler bed-
binane nutuklarla feryada başladılar: 'Ordu nereye gidiyor;
millet nereye götürülüyor? Bu harekâtın elbette bir mesulü
vardır; o nerededir? Onu göremiyoruz. Bugünkü elim halin,
feci vaziyetin âmili hakikisini ordunun başında görmek ister-
dik' diyorlardı" (Atatürk 1927, s.515).*

Doğu Cephesi'ndeki başarılarının ardından Ankara'ya henüz
dönmüş olan Kâzım Karabekir, Mustafa Kemal'e karşı muhalefe-
tin sözcüsü durumundaydı. Pek çok insan Mustafa Kemal'in bizzat
ordunun başında bulunması gerektiğini düşünüyordu. Bu duru-
mun farkında olan Mustafa Kemal, sonraları şunları söyleyecektir:

*"Benim ve benimle beraber birçoklarının o zaman anladığını-
za göre, bir kısım zevat, artık ordunun tamamen mağlûb ol-
duğuna, vaziyetinin iadesine imkân kalmadığına, binaena-
leyh dâvanın, takib ettiğimiz dâvay millinin kaybolduğuna
hükmetmişlerdi. Bu sebeplerle duydukları hiddet ve şiddeti,
benim üzerimde teskin etmek istiyorlardı. İstiyorlardı ki, ken-
di tasavvurlarına göre münhezim olsun! Diğer bir kısım ze-
vat, diyebilirim ki ekseriyet, bana olan emniyet ve itimatların-
dan dolayı, samimi olarak ordunun fiilen başına geçmemi ar-
zu ediyorlardı" (Atatürk 1927, s.515).*

Her zaman olduğu gibi, Mustafa Kemal herkesin konuşmasını
bekledi ve sonra Büyük Millet Meclisi'ne o ünlü ültimatomunu
verdi. Başarısızlık riskini yüreklice göze alan Mustafa Kemal,
meclisin kendisine tam yetki vermesi koşuluyla başkomutan sıfa-

tıyla ordunun başına geçmeye hazır olduğunu bildirdi. Daha net ve yalın bir ifadeyle söylenirse, Mustafa Kemal'in kendisine verilmesini istediği yetki, diktatörlere özgü bir yetkiydi; bununla birlikte, sahip olduğu en büyük güç ve yeteneklerinden birini kullanarak, kendi görkemli benliğinin taleplerini kontrol etmesini bu kez de bildi. Söz konusu yetkiyi sadece üç ay için talep ettiğini söyledi. Mustafa Kemal'in kısa bir süre için bütün yetkinin kendisine verilmesi talebine karşı tavrı alan muhalefet, onun boyun eğmek bilmez direnciyle karşılaştı. 5 Ağustos 1921 günü, Büyük Millet Meclisi yapılan oylama sonucunda Mustafa Kemal'e istediği yetkiyi verdi. Mustafa Kemal dışında bir başka Türk, aşılması olanaksız engelleri aşarak düşmanı yenilgiye uğratıp ulusu kurtaramazdı. Kürsüye çıkan Mustafa Kemal, başarılı olacağına ve meclisin güvenine layık olduğunu kanıtlayacağına söz verdiği bir konuşma yaptı:

"Meclis âzayı kiramının umumi surette tezahür eden arzu ve talebi üzerine, Başkumandanlığı kabul ediyorum. Bu vazifeyi; şahsan deruhde etmekten tahassül edecek fevaidi, âzami sûratle istihsal edebilmek ve ordunun maddi ve mânevi kuvvetini âzami sûratte tezyit ve ikmal ve sevku idaresini bir kat daha tarsin için, Türkiye Büyük Millet Meclisinin haiz olduğu salâhiyeti, fiilen istimal etmek şartiyle deruhde ediyorum. Müddeti ömrümde, hâkimiyeti milliye'nin en sadık bir hadimi olduğumu nazarı millette bir defa daha teyit için bu salâhiyetin üç ay gibi kısa bir müddetle takyidedilmesini ayrıca talebederim" (Atatürk 1927, s.519).

Duyduğu bu güven duygusunu Türklere de aşılayan Mustafa Kemal, ordusunu inançla harekete geçmeye teşvik edecek yetenekteydi. Herkes her türlü özveriye memnuniyetle katlandı; belgesel filmlerde, savunma hazırlıklarına girişmiş Türklerin karınca- lar gibi çalıştıkları görülür. Rusya'nın sağladığı silah ve cephane ordunun muazzam ihtiyacını karşılamakta yetersiz kalıyordu; ilkel durumdaki Türk fabrikaları geceli gündüzlü çalışıyor, insanlar olağanüstü bir gayret göstererek ihtiyaç duydukları savaş gereçlerini kol gücüyle üretmeye çalışıyorlardı. Her yaştan insan bu seferberliğin içindeydi. Cepheye asker ve cephane taşıyan trenlerin yükünü hafifletmek için kağnı arabaları, develer, traktörler, eşekler devreye sokulmuştu.

Cephe, yaklaşık 100 kilometre uzunluğunda, 20 kilometre derinliğindeydi. Mustafa Kemal ve Fevzi Paşa, karargahlarını, Büyük İskender'in Gordiyon düğümünü çözdüğü yer olarak anılan Polatlı'da kurdular. Polatlı'ya 12 Ağustos'ta ulaştılar; çatışma hattındaki askerlere komuta etme görevi İsmet Bey'e verildi. Ankara ile Eskişehir arasındaki uzaklık 200 kilometre kadardı ve Polatlı kasabası bu iki merkezin ortasındaydı.

Mustafa Kemal Polatlı'ya vardığı gün, Sakarya nehrinin karşı kıyısında mevzilenmiş düşman hatlarını teftiş etmek üzere at sırtında bir tepeye tırmandı. Sigarasını yakmak için kibriti ateşlediğinde atı ürküp şahlandı; yere düşen Mustafa Kemal'in kaburga kemiklerinden biri kırıldı. Akciğerleri üzerinde basınç yaratan kırık kaburga kemiği ona acı veriyor, nefes alıp vermesini güçleştiriyordu. Doktoru sağlığına dikkat etmemesi halinde ölme riskiyle karşılaşacağını söylemesine karşın, Mustafa Kemal'in sağlığını ön plana çıkarmaya niyeti yoktu. Gelibolu'da bir şarapnel parçasıyla yaralandığı zaman yaptığı gibi, çektiği sıkıntıya aldırış etmedi. Tedavi için apar topar Ankara'ya götürüldü; ancak, kendi kişilik yapısının tutarlığını muhafaza etme kaygısının baskısıyla, aradan yirmi dört saat geçmeden göğsü sarılı bir şekilde cepheye geri döndü. Mustafa Kemal'in o günlerde belli bazı kişisel boş inançlar (hurafe) edinmeye başladığına işaret eden kimi olgular vardır. Örneğin, düşmanın kaburgasının kırıldığı yerde bozguna uğrayacağını tasavvur etmiştir. Olaylar onun bu inancını doğrulamıştır. Ayrıca, yıllar önce kendisine -muhtemelen Trablusgarb'da- adı sanı tespit edilememiş bir Müslüman tarafından verilmiş yeşil bir bayrağa da başarının tilsimi olarak bakmıştır. Dışsal olayların (içselleştirilmiş) geriliminin bir sonucu olarak kişilik yapısını zorlanmasıyla birlikte, Mustafa Kemal geçici olarak sihirsel bir anlam atfettiği bu tür egzantrik inançlar edinmeye başlamış görünür.

23 Ağustos günü, Yunanlılar 13 Eylül'e kadar devam edecek bir savaş başlattılar. Sakarya'daki savaşın gürültüsü Ankara'ya kadar ulaşıyordu ve şehir panik halindeydi. Şehir halkı elindeki her türden taşıtı kullanarak şehri terk etmeye başladı. Bir ara, Büyük Millet Meclisi'nin şehirden ayrılıp ayrılmaması da tartışıldı, fakat mebuslar Ankara'da kalmaya karar verdiler.

Mustafa Kemal, savaşı çarpıcı bir ifadeyle dile getirdiği yeni bir ilkeye göre yürütmeye karar vermişti: *"Hattı müdafaa yoktur, sathı müdafaa vardır. O satıh, bütün vatandır. Vatanın, her karış toprağı, vatandaşın kanıyla ıslanmadıkça, terk olunamaz"* (Atatürk 1927, s.521). Mustafa Kemal'in, askerlerin mevzi ve siper muharebesi yerine bütün bir savunma sathını korumaya çalışması gerektiği şeklindeki mesajı, yeni bir fikirdi. Savaş sırasında Ârif ve onbaşı rütbesindeki Halide Edip, Mustafa Kemal'in yanındaydılar. Ârif, savaşın yaşandığı bölgedeki her bir tepenin, vadinin, gölcüğün yerini ezberlemişti. Bu açıdan Mustafa Kemal için vazgeçilmez bir öneme sahipti. Bununla birlikte, onun birincil hizmeti, Mustafa Kemal'in "ikiz kardeşi" olmaktı. Ârif, bu açıdan, Mustafa Kemal için, her zaman ihtiyaç duyduğu psikolojik güven telkin eden bir tılsım, yani ikinci bir "yeşil bayrak" işlevindeydi. Mustafa Kemal, Ârif'i, onu kendi "ikizi" olarak görerek ve kendisinin arzu edilmeyen güdülerini ona yansıtarak kendi görkemli benliğinin tutarlılığını korumanın aracı olarak kullandı.

Mustafa Kemal, Gelibolu'da yapmış olduğu gibi, askerlerine her karış toprağı savunma emri verdi. Tek tek bireylerin yaşamı, ulusun geleceğı ve güvenliğı uğruna feda edilebilirdi. Binlerce asker öldü, fakat zaferi Türkler kazandı. Yunanlılar, Sakarya nehrinin batı kıyısına çekildiler. Ankara'ya muzaffer bir komutan olarak dönen Mustafa Kemal, Büyük Millet Meclisi tarafından "gazi" unvanıyla onurlandırıldı. Kâfirlere karşı savaşa girip savaştan sağ çıkan kişi anlamına gelen bu terim, birincil tutkuları gayri-müslimlere karşı savaşa girişmek olan ilk Osmanlı padişahlarının sahip olmayı en çok istedikleri unvandı. Ayrıca, Mustafa Kemal'e "mareşal" rütbesi verildi. Bir Osmanlı subayı olduğu dönemlerde, Mustafa Kemal titizlikle dikilmiş, alımlı üniformalar giyerdi; ancak ulusal mücadele boyunca haki kumaştan yapılmış bir üniforma giydi.

Gazilik, sahip olduğu bütün unvan ve rütbeler arasında, kendisi için özel anlama sahip bir unvandı. Kimi zaman, bu unvanı imzasının bir parçası olarak kullandı. Çocuklar sık sık onu "Gazi Baba" olarak çağırıyorlardı; anneler çocuklarını uslu davranmalarını halinde Gazi'nin kendileri hakkında kötü düşüneceğini söyleyerek uyarıyorlardı. "Küçük Mustafa", Mustafa Kemal (yani

kusursuz insan) olmuştu. İsmi, onun kendi öz algısındaki değişime uygun olarak değişim göstermeyi sürdürdü. Şimdi, en azından, kendisini, keder içindeki annesini kurtarmış, erişmeyi arzuladığı kurtarıcı -gerçek bir Gazi- mertebesine erişmiş hissedebildi. Böyle bir kusursuzluk algısı, onun, görkemliliği çocukluğunda annesiyle olan ilişkisinde yaşamış olduğu yetersizliklere karşı bir savunma aracı olarak kullanmış olmasının bir dışavurumuydu ve kusursuzluk nihayet onun karakterinin bir parçası haline gelmişti. Sakarya zaferinden sonra, onun Gazi M. Kemal olarak imza atmaya başlamasıyla birlikte, yoksunluk içindeki "Küçük Mustafa"nın fiilen ve bütünüyle ortadan kalkmış olduğu söylenebilir.

Mustafa Kemal'in Sakarya Savaşı'ndan sonra Ankara'ya muzafer bir komutan olarak dönüşünü izleyen Dr. Adnan, onu karşılayan kalabalığın heyecan ve coşkusundan söz eder; bir arkadaşına şunu söylemiş olduğunu hatırlar: "*Bu andan itibaren onu hiçbir zaman durduramayacağız*" (Göksel 1975). Dr. Adnan, Mustafa Kemal'den nefret eder hale gelmesine rağmen, yaşamı boyunca gerçekçilikten ve dürüstlükten asla taviz vermemiş, her fırsatta Mustafa Kemal'in eşsiz, benzersiz bir kişi olduğunu belirtmiştir.

Herkesin üstünde bir konuma sahip olan Mustafa Kemal, düşmanı yenilgiye uğratma konusunda verdiği sözü yerine getirmişti. Bununla birlikte, nihai zafere erişmesi için önünde geçmesi gereken bir yıl daha vardı. Türklerin Sakarya'da elde ettikleri zafer, Fransızların Yunanlılara yönelik muhalefetini artırdı ve onların milliyetçileri resmen tanıma eğilimlerini güçlendirdi. Anadolu'da yeni bir gerçekliğin yaşandığı çok açıktı, Fransızlar bu gerçekliği dikkate almak durumundaydılar. 1917 yılında propagandanadan sorumlu bakan olarak hükümette görev yapmış bir Fransız diplomatı olan Franklin-Bouillon Ankara'ya geldi ve 20 Ekim'de Ankara hükümeti ile bir barış anlaşması imzaladı. Bu anlaşma, Fransızların Kilikya'dan çekilmesini öngörüyordu; ayrıca Türklere, Sevr Antlaşması'nın verdiğinden daha fazla toprak verilerek Suriye'nin kuzey sınırı açıkça tespit ediliyordu.

Fransızların Türklerle yaptığı bu anlaşmayı şaşkınlık ve hoşnutsuzlukla karşılayan İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Curzon, bu konuda Fransız büyükelçisine şikayette bulundu, ancak girişimleri hiçbir sonuç vermedi. Winston Churchill, Mustafa Kemal'le bir

uzlaşmaya varmanın yollarını aramayı önerdi, fakat İngilizler, Yunanlılarla olan bağlarını kesmekte gönülsüzlerdi. Ne Anadolu'ya daha çok asker gönderebilen, ne de davalarından vazgeçmeyi kabullenebilen İngilizler, Yunanlılara duygudaşıktan başka bir yardımda bulunabilecek durumda değillerdi. Sevr hükümlerinin ciddi bir biçimde değişikliğe uğratılması gerektiği açıkça ortadaydı; fakat, İngilizler, herhangi bir güçsüzlük işaretinin Mustafa Kemal'i daha da yüreklendireceğinden, olası bir konferansta onun taleplerini daha da artıracığından korkuyorlardı. Refet Paşa, İnebolu'da bazı İngiliz temsilcileriyle bir araya geldi; fakat taraflar arasında yalnızca karşılıklı esir değişimi konusunda bir anlaşmaya varılabildi.

Son on sekiz ay boyunca Malta'da göz hapsi altında tutulan Rauf Orbay ile Mustafa Kemal'in Sofya'daki askeri ataşe olarak görev yaptığı sıra orada büyükelçi olarak görevde bulunmuş Fethi, Ankara'ya geri döndüler. Moskova'da büyükelçi olarak bulunan Ali Fuat dışında, ulusal mücadelenin önde gelen aktörlerinin hepsi şimdi Ankara'daydı. Onlara sonradan katılanlar da olmuştu ve Abdürrahim Tuncak da bunlar arasındaydı. Tuncak, Dr. Volkan'la yaptığı görüşme sırasında, kesin tarihini anımsayamamakla beraber İstanbul'dan Mustafa Kemal'in ilk yaverinin oğlu, birkaç kadın ve bir demiryolu müfettişi ile birlikte ayrıldığını hatırlar. Zübeyde'yi İstanbul'da bırakan genç çocuk, beraberindekiyle birlikte şehirden bir İtalyan gemisiyle ayrılmıştı. İnebolu'da karaya çıkacaklardı, fakat fırtına yüzünden Samsun'da gemiden inmek zorunda kaldılar. Çapulcu çetelerin varlığı yüzünden Ankara'ya karayolu ile ulaşmaları olanaksızdı; bu yüzden yine gemiyle İnebolu'ya gittiler. Burada Mustafa Kemal tarafından gönderilmiş bir grup silahlı Laz tarafından karşılandılar ve onların eşliğinde Ankara'ya getirildiler. Abdürrahim, Ankara'ya, Fikriye'nin şehre gelişinden birkaç ay sonra ulaştı.

Abdürrahim, Fikriye'yi, Çankaya'daki evde "evin hanımı" olarak buldu (Tuncak 1974). Fikriye "kahyalık" görevlerini büyük bir ağırbaşlılık ve gururla yerine getiriyordu. Mustafa Kemal'e duyduğu yakınlık ve bağlılık çok açıktı ve Ankara halkının saygısını kazanmasını bilmişti. Hemen herkesçe tanınan bir kadındı; fakat sağlık durumu iyi değildi. Giderek solgunlanmış, çok zayıflamıştı.

Dr. Adnan'ın gözlerinde teşhis ettiği veremlilere özgü bakış şimdi açıkça gözlenir durumdaydı. Abdürrahim Tuncak, Fikriye'nin her gece yatmadan önce bir bardak ılık süt içtiğini hatırlar. Sakarya'daki zaferden kısa bir süre sonra, Mustafa Kemal annesini İstanbul'dan Ankara'ya getirme olanağını buldu. Zübeyde, Fikriye'nin şehre gelişinden altı ay kadar sonra Ankara'daki gruba katıldı. Zübeyde, bir ara oğlunun öldüğüne inanmış, bu durum karşısında duyduğu derin keder onun yeniden dine yönelmesine yol açmıştı.⁹⁶ Zübeyde'nin bu kederi, Mustafa Kemal'de, çocuk olduğu sıra annesini daha önce ölen çocukları için tuttuğu yas içinde görmekten dolayı yaşadığı duygusal yaralanmaları yeniden canlandırmış ve bu durum Fikriye'yi de derinden etkilemiş olmalı. Fikriye, Zübeyde'yi mutlu ve hoşnut etmeye çalıştı, ancak evlilik açısından Mustafa Kemal'e münasip bir eş olmayışı bunun önünde engeldi. Yalnızca beyaz giysiler giyen Zübeyde⁹⁷ yıllardır yanında bulunan ve Ankara'ya kendisiyle birlikte gelmiş olan hizmetçisinin de yardımıyla evde kontrolü kendi eline geçirmeye çalıştı.

Zübeyde'nin oğlunun neyi başarmaya çalıştığını hemen hiç anlamadığını varsaymak pek yanlış bir şey olmasa gerek. Padişah aleyhine bir şey söylendiğinde korkup ürküyordu; ulusal hareket hakkında olumlu şeyler söylemeye başlamıştı, ancak bunu yalnızca kendisinden umulan bu olduğu için yapıyordu. Hanns Froembgen, Zübeyde ile ilgili olarak şunları yazar (1937, s.185): "*Sık sık etrafta bir kusur bulurdu ve onun hoşnutsuzluğunun ağırlığını üzerinde en çok hisseden kişi yine Mustafa Kemal'in kendisiydi. Hâlâ oğlundan kendisine itaat etmesini istiyordu; işgal ettiği en yüksek mevkiye rağmen Mustafa Kemal onun için hâlâ bir oğul idi.*" Froembgen şunu da ekler: "*Anne ile oğul, aralarında dostane ilişkiler bulunan iki büyük devlet gibi yan yana yaşadılar. Her biri diğerinin sınırlarına saygı gösterdi; fakat birinden biri diğerinin sınırını aştığında, sınırına girilen hemen dişlerini göstermekte tereddüt göstermedi.*"

⁹⁶ Padişah, milliyetçi duyguları bastırmak için bilinçli olarak Mustafa Kemal'in öldüğü söylentisinin yayılmasını sağlıyordu; bu propaganda yüzünden Zübeyde bir ara oğlunun öldüğüne inandı.

⁹⁷ Halide Edip, anılarında, Zübeyde'nin, oğlu esaret altındaki sevgili şehri Selanik'i kurtarıncaya kadar yeni bir elbise giymeyi reddettiğini anlatır; Adıvar 1928, s.343.

Bu ifadeler, anne ile oğul arasındaki verili psikolojik durumu gayet iyi betimler. Her biri, diğeriyle arasına mesafe koymak zorundaydı. Her ne kadar Mustafa Kemal annesini kendisinden uzak tutmaya çalışsa da, tamamen onun yörüngesi dışında kalamıyordu. Öteden beri alışkanlık haline getirdiği bir ritüele yıllarca sadık kalmıştı: Sabahları uyandığında ilkin tıraş olur, elbiselelerini özenle giyer, ardından, kendisine yakın bir evde yaşayan annesini ziyarete giderdi. Eğilip annesinin elini öper, ulusu için çalışmaya başlamazdan önce annesine olan hürmetini (homage) bu şekilde ifade etmiş olurdu. Bu ritüel Mustafa Kemal'in ilk yaşam anısının erişkinlikte tekrarlanmasını gösterir. Annesine hürmet göstermek, babasının yardımıyla kendi arzuladığı yolda adım atmadan önce annesinin arzusu doğrultusunda dini okula yazılması sırasında annesinin idaresine boyun eğmenin temsili bir ritüeli idi. Bu durumda, anneye gösterilen hürmet, babanın edimleriyle özdeş kılınmış doğrultuda kendi bildiğini yapmadan önce, "kötü anne"ye gösterilen hürmet gösterisi niteliği taşıyordu. Bir olayla birlikte söz konusu ritüel sona erdi: Bir gün, Zübeyde, ülkenin kurtarıcısı ve lideri olduğu için kendisinin bu şekilde davranması gerektiğini söyleyerek eğilip Mustafa Kemal'in elini öpmeye davrandı. Bu olay, Mustafa Kemal'in çocukluk anısını yineme tepkisinin ortadan kalkmasına yol açtı.⁹⁸

Zübeyde, kimi zaman Mustafa Kemal'e karşı saygılı ve resmi bir tutum takınıyor, kimi zaman ona "*Mustafam*" diye seslenerek sanki kendi koruması altında bulunan küçük, afacan bir çocukmuş gibi çıkışıyordu; bu iki farklı tavır nöbetleşe yer değiştiriyordu. Böyle zamanlarda Mustafa Kemal, "Mustafa" kimliğinden uzaklaşarak "Gazi" kimliğine bürünmeye çalışıyordu. Onun bilincinde olmadığı gerçek şuydu ki, her ne kadar yukarıda sözü edilen el öpme ritüeli kendisini "kötü anne" imgesinden uzaklaştırmış olsa da, geri kalan zamanını ülküleştirilmiş anneyi -Türk ulusu- onarmaya hasrediyordu. Mustafa Kemal yalnızca ülküleleştirilmiş anne imgesine sadık kalabilirdi. Fikriye kendisiyle evlenmek istediğini ima ettiği zaman, Fikriye'ye kendisinin halihazırda evli bulunduğunu, gelinin de Türk ulusu olduğunu söylemişti.

⁹⁸ Biz bu durumun, simbiyotik ayrılma kaygısına karşı, tarafların birbirlerine karşı gösterdikleri savunmaya yönelik bir uyarlanma tepkisi olduğunu düşünüyoruz.

"ORDULAR, İLK HEDEFİNİZ AKDENİZ'DİR. İLERİ !"

Türkler, Sakarya'da ulaştıkları başarının ardından, Yunanlıları Anadolu'dan atma hedefine yönelik büyük bir taarruz için bir yıl boyunca devam edecek bir hazırlığa giriştiler. Gazi Mustafa Kemal, büyük bir cesaret isteyen böyle bir girişimde bulunmadan önce ordusunu bu taarruza hazırlaması gerektiğinin farkındaydı, ancak bu gerekliliğin bilincinde olmayan hayli insan vardı. Türkler, Sakarya'daki savaş sırasında, ileri hatlardaki subaylarının pek çoğunu yitirmişlerdi. Bunların yerlerinin doldurulması, yeni silah ve cephane sağlanması gerekiyordu.

Mustafa Kemal, ayrıca, ulusun büyük bir saldırı fikrine psikolojik açıdan hazırlanması gereğinin de bilincindeydi. Bazı insanlar derhal Sakarya nehri boyunca geri çekilmekte olan Yunan birliklerinin peşine düşülmesini istiyorlardı; bazıları ise, Anlaşma Devletleri'nin barış önerilerinin kabul edilmesi yanlısıydı. Saldırı fikrine karşı en güçlü muhalefet, Mustafa Kemal'in eriştiği kişisel gücü kabul edilmez bulanlardan geldi. Seçimleri kazanarak mebus olarak Büyük Millet Meclisi'ne giren Kâzım Karabekir ve Refet Paşa, Gazi'ye yönelik eleştirilerin öncüsü durumundaki Rauf'un yanında yer aldılar. Rauf, meclisteki muhalefetin örgütlenmesinde anahtar bir rol üstlenmişti. Mustafa Kemal, her gün meclise uğramayı, hoşgörülle karşılıyor görüldüğü muhalefet milletvekillerinin ruh halini ihtiyatlı bir biçimde gözden geçirmeyi alışkanlık haline getirmişti. Meclisin nabzını ve kontrolünü elde tutmak için başvurduğu araçlardan biri, hatiplik konusunda sahip olduğu beceri idi. Titizlikle seçilmiş uzun cümlelerle milletvekillerine öğütlerde bulunuyor, kendi düşüncelerini açıklıyor, kimi zaman tehdide, kimi zaman sert çıkışlara başvuruyordu. Meclise bağırıp çağırmak, konuşmacıları alaya almak için gelenlere karşı oldukça sert ve kaba davranabiliyordu. Kendi planlarının doğruluğunu savunmaya yönelik bir konuşması sırasında, kibirli ve küçümseyici bir tavırla, muhalefet liderine hitaben, meclisteki tartışmaların kahvehanede tartışmış gibi yürütülmemesi gerek-

tiğini söylemişti.

Gazi Mustafa Kemal'in başkomutan olarak sahip olduğu yetkiler meclis tarafından üçer aylık dönemlerle iki kez uzatılmıştı, fakat söz konusu yetki süresinin bitip üçüncü uzatma günü geldiğinde, Mustafa Kemal mecliste ciddi bir muhalefetle karşılaştı. Her iki tarafa mensup milletvekilleri, meclis salonuna, bellerine sardıkları kuşakların içine tabanca gizleyerek geldiler. Tartışmaların doruğa çıktığı bir anda muhaliflerden birinin Mustafa Kemal'i vurmaya yeltenmesi olasılık dışı değildi. Mustafa Kemal, hatiplik becerisini kullanarak ve zekice bir taktiğe başvurup pratikte başbakanlık anlamına gelen vekiller heyeti başkanlığına Rauf Bey'in getirilmesini önererek bu kritik günü atlatmasını bildi. Gazi, meclis başkanlığının yanı sıra vekiller başkanlığını da kendi elinde bulunduruyordu. Şimdi, sahip olduğu yetkilerin bir kısmını, -en azından görünüşte- hâlâ dostça ilişkilere sahip olduğu Rauf Bey'e aktarmayı öneriyordu. Gazi'nin kendi işlerine karışacağından kaygılanan Rauf Bey, başlangıçta Mustafa Kemal'in önerisini kabul etmedi; ancak, Mustafa Kemal işlerine müdahale etmeyeceği konusunda kendisine söz verince öneriyi kabul etti. Mustafa Kemal Rauf'a verdiği sözü yerine getirdi. Gazi, hâlâ devam eden Yunan tehdidi karşısında meclisin ulusal amaçlar etrafında tek cephe halinde durmasını sağlama çabasıındaydı. Yıl içinde, meclisteki muhalefetle başa çıkması için Ali Fuat'ı Moskova'dan Ankara'ya getirterek onu kendisine sadık milletvekillerinin başına geçirdi.

Mustafa Kemal, meclisteki çekişmeden uzak kalmak, bütün dikkatini büyük saldırıya yönelik askeri hazırlıklar üzerinde yoğunlaştırmak istiyordu. Askeri konularda İsmet Bey ve Fevzi Paşa'ya güvenmeyi sürdürüyor, diğer askeri liderlerin fikrini almaya devam ediyordu; bununla birlikte, planlar tamamen kendisi tarafından hazırlanıyordu ve yaklaşan büyük savaş onun tasarımı olacaktı. Kendisini bütünüyle askeri ve siyasi gelişmelere vermiş olmasına karşın, Gazi kendi bireysel hazlarını tatmin etmekten geri kalmadığı bir gündelik yaşam sürüyordu.

Geri ve o güne kadar gözardı edilmiş sıradan bir Anadolu şehri olan Ankara, hızla değişiyordu. Mustafa Kemal, Çankaya'daki evini göзалıcı Türk halılarıyla, oymalı mermer masalarla,

Kütahya çinileriyle ve diğer zarif ev eşyalarıyla donatmıştı. Mustafa Kemal'i taparcasına seven, o ve arkadaşları rakı eşliğinde gece geç saatlere kadar tartışıp sohbet ettiklerinde hiç yakınmaksızın kendi köşesine çekilen Fikriye, onun ihtiyaçlarını karşılamak için elinden geleni yapıyordu.

O sıralar Mustafa Kemal her gece alkol almaya başlamıştı. İçki onu rahatlatıyor, sosyal ilişkilerini kolaylaştırıyordu. Rakıyı bir kase kavrulmuş leblebi eşliğinde yudum yudum içer, insanları neşeli bir ortamda saatlerce söyleşmeye yöneltten geleneksel içki masası ritüeline uyardı. Arkadaşlarıyla birlikte içerken kasedeki leblebi tanelerini sağ elinin iki parmağı ve başparmağı arasına sıkıştırarak alırdı; kimi zaman taneyi havaya atıp ağızıyla yakalardı. Şerefe kadeh kaldırırken en sık söylediği şey, İngilizlerden duyup benimsediği, kulağında hoş, batılı bir tını bırakan "çin, çin" sözcüğüydü. Yemek masasında arkadaşlarıyla yaptığı bu içkili sohbetlerde rahatlar, hatta çocuksu bir havaya bürünür ve nostaljik bir ruh haliyle Makedonya'daki gençlik günlerinden söz ederdi. Ancak, ölçüyü aşmamayı bilirdi -onun sarhoş olduğuna işaret eden söylentilere rastlanılmaz. Mustafa Kemal, bu içkili masa başı sohbetlerini, bir eğlence aracı olmanın yanı sıra, ciddi müzakere ve görüş alışverişleri için uygun bir fırsat olarak görmeye başladı. Bu içkili sohbetler sonraki yıllarda "Cumhurbaşkanı'nın Masası" olarak anılacaktı (Bkz., 26. Bölüm). Koyu gözlerinde açıkça hissedilir bir hayranlıkla Mustafa Kemal'in ve konukların ihtiyaçlarını karşılamak için geri planda koşturup duran Fikriye, onun kendisine ihtiyaç duyup yanına geleceği anları sabır ve sükûnet içinde beklerdi. Onun geleneksel örtü peçeyi çıkarıp atması milliyetçilerin eşleri tarafından da örnek alınmış, moda haline gelmişti. Ankara başka açılardan da belirgin bir değişim içindeydi. Eski şehir merkezi durumundaki Ankara Kalesi ile Çankaya tepesinin etekleri arasındaki alanda yeni yeni yapılar yükseliyordu. Şehrin anayolu, giderek yeni bir Mekke durumuna gelen Mustafa Kemal'in ikametgahına kısa ziyaretlerde bulunan atlılarla, faytonlarla ve diğer taşıtlarla canlı bir hareketlilik kazanmıştı.

Mustafa Kemal, daha önceki yıllarda İstanbul'da yapmış olduğu gibi, batılı kadınlarla olan ilişkilerini -annesi de dahil olmak üzere- doğulu kadınlarla olan ilişkilerinden bağımsız tutmaya

özen gösteriyordu. Zübeyde, oğlununkine bitişik evinde yalnız bir gündelik yaşam sürüyordu. Mustafa Kemal, Çankaya'daki misafirhanesinde batılı kadınları ağırladığı günlerde, annesiyle görgü ve gelenek kurallarına uygun tarzda, mesafeli bir ilişki içinde kalmayı sürdürdü. Misafirlerinden biri, Madame Berthe Georges-Gaulis adlı bir Fransız gazeteciydi. Georges-Gaulis, o günlerde Türkiye'ye yaptığı ziyaretler sırasında edindiği gözlemlerden yola çıkarak üç ayrı kitap yazdı (1921, 1922, 1924). Adı geçen Fransız gazeteci ile yaptığı sohbetlerin Mustafa Kemal'e Corinne'i çağrıştırmış olduğu kuşkusuzdur. Mustafa Kemal'i ziyaret eden Grace Mary Ellison adlı bir İngiliz kadın da, Berthe Georges-Gaulis gibi, o dönemlerde Ankara'daki yaşamı konu alan bir kitap yazmıştır (1923). Mustafa Kemal, er ya da geç, bu yabancı kadınlarla olan sohbetlerinde konuyu kendi çocukluk dönemine getirecek, onlara annesinin kendisine duyduğu yoğun sevgisinden, genç bir çocuk olarak yaşadığı sıkıntılardan söz edecektir.⁹⁹

Ankara'daki sosyal yaşam -özellikle de zamanla genişleyen diplomatik topluluk etrafında dönen yaşantı- giderek geliyor, canlılık kazanıyordu. Dindar Müslümanlar ve siyasi açıdan Gazi'ye muhalif olanlar, onun sık sık Sovyetler Birliği elçiliği ile bu ülkenin uydusu durumundaki ülkelerin elçiliklerinde verilen partilere katılmasını eleştiriyorlardı. Bu partileri simgeleyen unsurlar votka, şarap ve kadınlardı. Mustafa Kemal'in bunlardan zevk alıyor olması, kamuoyunun dikkate değer kesimleri tarafından öfkeyle karşılanıyordu.

Sovyet yardımına bağımlılık, Mustafa Kemal'in Ruslar tarafından düzenlenen bu tür etkinliklere katılmasını gerektiriyordu. Sovyet Büyükelçisi Aralov ile hayli yakınlaşmıştı. Büyükelçiyi içli sözlüleriyle kızdırıp komünist dogmaya karşı alaycı bir yaklaşım sergilemek Gazi'nin hoşuna gidiyordu. Sovyet büyükelçiliğinde verilen partilerden birinde, Aralov'a şu sözlerle takıldı: "Eğer Sov-

⁹⁹ Burada, Mustafa Kemal'in kendisine özgü dolaylı bir yoldan, annesinin yörüngesine çekilip bilinçdışı yutulma (engulfed) korkusunu dile getirmiş olduğu, bu yabancı kadınlarda kendisini kendi yörüngesine çekmeye çalışan anne imgesinden farklı, ülküleştirilmiş bir anne imgesi bulduğu düşünülebilir. Bununla birlikte, bu tür yabancı yazarların yazdıkları kitaplarda Mustafa Kemal'in davasını ve yeni Türkiye'yi yüceltmış oldukları, bunun da Mustafa Kemal'e ve milliyetçilere ilişkin olarak uluslararası kamuoyunda olumlu bir izlenim yaratılmasına katkıda bulunmuş olduğu gözden kaçırılmamalıdır.

yet devrimi gerçek eşitlik anlamına geliyorsa, bu durumda elçilikteki ahçılar ve diğer hizmetliler de partiye katılmalı." Bunun üzerine, Aralov beklenmedik bir tepkiyle bütün elçilik çalışanlarını partiye katılmaya davet etti (Kinross 1965, s.338). Orduyu siyasallaştırma fikrine soğuk bakan Mustafa Kemal üzerinde bu konuda baskı kurmaya çalışan Aralov, belki de Mustafa Kemal'in daha önceki tavırlarına misillemede bulunmak amacıyla, cepheye yaptığı bir ziyaret sırasında Türk askerlerine Bolşevik devriminin görkemi üzerine uzun bir nutuk çekti.

Ankara'daki önemli bir diğer diplomatik delegasyon, General Frunze liderliğindeki Ukrayna delegasyonuydu. Anlaşma Devletleri, Frunze'nin Ankara'daki varlığını, Rusya'ya sığınmış olan Enver Paşa'yı Ankara'ya getirip Gazi'nin yerini almasına yönelik gizli Sovyet planının bir parçası olarak yorumladılar. General Frunze Ankara'ya 13 Aralık 1921'de geldi. Bundan sekiz ay kadar sonra, donkişotvari bir girişimle Buhara'da pan-Turan bir emirlik kurmuş olan Enver, 1922 yazında Rus kuvvetlerine karşı giriştiği bir çatışma sırasında öldürüldü.¹⁰⁰

General Frunze'nin ziyareti, dikkatlerin bir kez daha Mustafa Kemal ve tozlu Ankara şehri üzerinde toplanmasını sağladı. Gazi, 4 Ocak 1922'de, Frunze'nin Ukrayna'ya dönmesinden kısa bir süre sonra, Lenin'e yazdığı mektupta, Türklerin davasına gösterdiği sempati dolayısıyla General Frunze'yi övdü. Bundan sonra, Türklerle Rusları ve bu iki halkın gerçekleştirdiği devrimleri karşı-

¹⁰⁰ Enver, 2 Kasım 1918 günü bir Alman denizaltısıyla İstanbul'dan kaçmıştı. İlkın Odessa'ya giden Enver, Aralık ayında Berlin'e geçti. 1920 yılı başlarında Moskova'ya gitti ve burada Mustafa Kemal'in temsilcisi Bekir Sami ve Lenin'le bir dizi görüşmelerde bulundu. O sıralar Sovyetlerin çizdiği çerçeve içinde faaliyet yürütüyor, Batum'da Devrimci İslami Topluluklar Birliği'ni örgütüyordu. Batum'da, Sovyetler'in kuşku ve hoşnutsuzlukla baktıkları Doğu Halkları Kongresi'ne katıldı. Bundan sonra Berlin'e geçti ve burada Kafkaslar'da askeri bir harekâtı örgütlemeye çalıştı. Çok ciddiye almamakla birlikte, kafasının bir yerinde Anadolu'daki direniş hareketinin başına geçmeye çalışmak gibi bir fikir de vardı, fakat Trabzon'da kendisine verilen destek bir süre sonra kendiliğinden ortadan kayboldu. Ankara'da Enver'in dönüşünü hoşnutlukla karşılayacak eski İttihatçı bazı subaylar vardı; ancak, Mustafa Kemal'in kuvvetleri işgalci Yunan ordusunu yenilgiye uğrattıktan sonra Enver'in bu konuda hiç şansı kalmadı. 1921 yılı Ekim ayında Buhara'ya geçen Enver, kısa bir zaman içinde etrafında Sovyet karşıtı güçler topladı. Kendisini sürgündeki Buhara emirinin temsilcisi ve ordusunun başkomutanı olarak isimlendirdi ve Sovyet ordusuna karşı çatışmaya girdi. 4 Ağustos 1922'de bir süvari birliğinin saldırısı sırasında öldürüldü.

laştırmaya girişti; her iki devrim de Batı'dan sakınmaya yönelik bir girişimin ifadesiydi, çünkü bu devrimler yabancı bir devletin emperyalist saldırısına bir tepki olarak başlamışlardı. Mektup, ayrıca, Türk halkının kendi kaderini tayin ettiği Erzurum ve Sivas kongrelerinden söz ediyordu; Türk halkı, Lenin'in Birinci Dünya Savaşı'nın hemen ardından kendi halkına önerdiği şeyi gerçekleştirmiş, kendi kaderini kendi eline almıştı. Türklerle Ruslar arasında geçmişte çeşitli çatışma ve uzlaşmazlıklar yaşanmış olduğunu kabul eden Mustafa Kemal, şimdi iki ulusun dostça bir ilişki geliştirebileceğini söylüyordu; iki ulus arasındaki dostane bir ilişki, bütün ezilen halklara özgürlüğe giden yol konusunda örnek teşkil ettiği için Türkiye'ye karşı açık ve gizli bir saldırganlık içinde olan yayılmacı Batı'yı büyük bir şaşkınlığa düşürecekti. Batı Türkleri kendi düşmanı olarak görmeye devam ettiği sürece, Sovyet Rusya, Türklerin güvenebileceği yegâne devlet olarak kalacaktı.

Doğu'nun ezilen halkları, gerçekten Türkiye'nin mücadelesini kendilerine örnek alabilecekleri bir model olarak görüyorlardı.¹⁰¹ Afganistan şimdiden Ankara'ya bir büyükelçi atamıştı; Hindistan'daki Müslümanlar da Ankara'da bir temsilcilik açmışlardı. Mustafa Kemal ismi, Müslüman dünyasında büyük bir saygı ve hayranlıkla anılmaya başlamıştı. Batılı ordulara karşı savaşım vermesine karşın gözlerini sık sık batı uygarlığındaki ilerlemeye çeviren bu insan, paradoksal olarak, hızla Doğu'nun kahramanı haline geliyordu.

Diplomasi, partiler, eğlence ve içkili sohbetler, Mustafa Kemal'in zihinsel kaygı ve uğraşısının yüzeyindeki olgulardı. Bu uçarı ve eğlence düşkünü dış görünümünün ardında, kendisini Yunanlılara karşı girişilecek nihai saldırının hazırlıklarına vermiş bir komutan saklıydı. Nihai savaşın fiilen yaşanacağını kestirdiği zaman yaklaştıkça, Mustafa Kemal'in dikkati Ankara'nın 250 kilometre kadar batısındaki Afyon şehri üzerinde yoğunlaşmaya başladı. Türkçe'de "haşhaş" anlamına gelen Afyon, Türkiye'nin haşhaş ekimi yapılan bölgesinin ortasında yer alan bir şehirdir. 1922 yılı yazında Afyon, Yunanlıların elindeydi ve İzmir'le arasın-

¹⁰¹ Enver Sedat, otobiyografisinde (1979, s.12), anne babasının Mısır'daki evinde duvarda bir Mustafa Kemal portresi asılı olduğunu, babasının Mustafa Kemal'den büyük bir lider olarak söz ettiğini, çocukluğu sırasında bu Türk liderini ülküleştirmiş olduğunu söyler.

da doğrudan demiryolu bağlantısı vardı. Yunanlılar, şehirde, İngiliz mühendislerin zapt edilemez olarak nitelendirdikleri çok güçlü bir savunma hattı oluşturmuşlardı. Afyon'a saldırma düşüncesizliğini göstermeleri, Türklerin kendi iplerini kendi elleriyle çekmesi anlamına gelecekti.

Afyon'un güneyinde Türkiye'nin Göller Yöresi yer alır. Bunlardan biri olan Akşehir Gölü, şehrin 100 kilometre kadar güneydoğusundadır. İsmet Bey'in komutasındaki birlikler, ordugahlarını ismini bu gölden alan Akşehir kasabasında kurmuşlardı. 1922 yılı Temmuz ayının son haftası, Türk genelkurmayı burada gizli bir toplantı yaptı; askeri liderler dikkat çekmemesi için, Akşehir'e kamuoyunda olabildiğince popüler kılınması için özel çaba harcanmış- bir futbol karşılaşmasını izleme gerekçesiyle geldiler (Atatürk, 1927, s.564). İsmet, İsmet'le buluşmaya gelen Gazi Mustafa Kemal, bir başka yoldan kasabaya ulaşmış olan Fevzi, sonraları Sakarya'daki zaferin yaratıcısı olan bu üçlünün yanında sivrilecek diğer komutanlar, seyirciler arasında yerlerini almışlardı.

Bu üst düzey komutanlar, futbol karşılaşmasının sona ermesinden sonra, gecenin ilerleyen saatlerinde bir kulübede bir araya geldiler. Saldırı planını incelemek üzere masadaki haritanın başında toplandılar. Büyük saldırı planı, hemen bütün Türk ordusunun katılacağı beklenmedik bir taarruzu öngörüyordu. Bazıları, ordunun tamamını riske attığı için plana karşı çıktılar. Temkinliliğiyle bilinen İsmet Bey, Türklerin tek ve yekpare bir saldırıyla zafere erişebileceğine kuşkuyla bakıyor, Yunanlıları tedrici olarak yıpratmanın daha uygun olacağını düşünüyordu. Planında ısrarcı Gazi planını onaylattırdı. Ardından Ankara'ya dönerek vekiller heyetini yaptığı saldırı planı konusunda bilgilendirdi. Mustafa Kemal o günlerde Büyük Millet Meclisi'nde kendisine muhalefet edenlere ya da Türk ordusunun saldırı düzenleyecek güçte olmadığını ileri sürenlere pek karşı çıkmıyor, eleştirileri alttan alıyordu. Gerçekte, Ankara'da bu eleştirilerin mümkün olduğunca kamuoyuna yansımaları istiyordu (Atatürk 1927, s.565). Şehirde Yunan ajanlarının olduğunu biliyordu; Büyük Millet Meclisi'nde siyasal sorunlar devam ettiği sürece Yunanlılar Türklerin saldırıya geçecek durumda olmadıklarını düşünecek, böylece gafil avlanacaklardı.

Planın bir kısmı üzerinde ayrıntılı olarak düşünülmüş, Yunanlıların dikkatini yanlış yöne çekmeyi amaçlayan bir yanıltmacaya dayanıyordu (Atatürk 1927, s.566). Yunanlıların esas güçleri, birbirine uzaklığı yaklaşık 170 kilometre olan Eskişehir ile Akşehir arasında mevzilenmişti. Afyon'un geçit vermez bir savunma mevzii olduğundan kuşku duyulmadığına inanan Yunanlılar, bir Türk saldırısının muhtemel hedefinin Eskişehir olacağını düşünüyorlardı. Mustafa Kemal ise, umulmadık bir cesaretle, Yunanlıları en güçlü noktadan, yani Afyon'dan vurmayı planlamıştı. Afyon'da kazanılacak bir başarı, araç gereç nakli açısından merkezi öneme sahip demiryolu hattının kontrolünü ele geçirme ve Yunanlıları İzmir'e doğru kovalama olanağı elde etme anlamına geleceği için, beraberinde büyük bir askeri avantaj da getirecekti. Mustafa Kemal, Yunanlılarda Türklerin kuzeyden Eskişehir'e saldırmayı planladığı izlenimi uyandırabilmek için, daha önce sözü edilen futbol maçından itibaren bir ay boyunca devam edecek bir manevra planlanmıştı. Türk birlikleri gündüz vakti Afyon'dan Eskişehir'e kaydırılmaya başlandı. Manevra, Yunanlıların tespit edebilmesini kolaylaştırmak için, özellikle gündüz saatlerinde yapılıyordu. Oysa, akşam karanlığı çöktüğünde, aynı birlikler gizlice yine Afyon'daki eski mevzilerine geri dönüyorlardı. Bundan haberdar olmayan Yunanlılar, doğal olarak, gözleyebildikleri gelişmelere göre değerlendirmede bulunuyor ve Türklerin Eskişehir'e saldırma hazırlığı içinde olduğuna inanıyorlardı. Plan, Yunanlıların böyle bir sonuca varmalarını ve kendi birliklerini de Eskişehir'e doğru kaydırmalarını öngörüyordu. Bu plan, benzeri bir yanıltmacadan hareketle General Allenby'nin Suriye'de Türklerle karşı giriştiği saldırıdan ilham alınarak hazırlanmış olabilir. Ayrıca, bu planda gözlenen saldırganla özdeşleşme olgusu¹⁰² ve Mustafa Kemal'in düşmana en güçlü noktasından saldırma düşüncesi, onun kişilik yapısıyla da uygunluk içindeydi: Herkesi şaşkına çevirecek parlak bir başarı elde edecekti.

¹⁰² Saldırganla özdeşleşme kavramı ilk olarak Anna Freud (1936) tarafından tanımlanmıştır. Özdeşleşme, bilinç dışı bir zihinsel süreçtir ve bir birey özdeşleşme vasıtasıyla bir ya da birkaç açıdan diğer kişi gibi olur. Bireyin daha önce kendisine karşı saldırgan bir tutum göstermiş bir kişiyle özdeşleşmesi, bireye o saldırgan gibi olma yeteneği kazandırır ve onun dış dünyadaki sorunlarla başa çıkma kapasitesini artırır.

Fevzi 13 Ağustos'ta Akşehir'e döndü ve bundan bir hafta kadar sonra Gazi ile Akşehir'de bir araya geldi. Mustafa Kemal Ankara'dan gizlice ayrılmıştı. Tuncak, Gazi'nin bir sabah yanına geldiğini ve kendisinden Çankaya'dan ayrıldığını hiç kimseye söylememesini istediğini hatırlar (Tuncak 1974). Ankara'da kalan Ali Fuat, o gün öğle yemeğinde Gazi'yle birlikteymiş gibi davranmıştır -oysa o sıra Mustafa Kemal Akşehir yolundadır. Akşehir'de bir araya gelen İsmet Bey, Fevzi Paşa ve Gazi, taarruzu 26 Ağustos sabahı başlatmaya karar verdiler. Saptanan bu tarihe kimi itirazlar geldiğinde Gazi öfkeleni ve şunu söyledi: "*Kendisine güvenmeyenler istifa etsinler. Bütün sorumluluğu ben üstleniyorum.*"¹⁰³ Bu olay 21 Ağustos akşamı, yani, Mustafa Kemal'in 1922 yılında yayımlanan "Çalıkuşu" adlı popüler bir Türk romanını okuduğu günlerde yaşandı. Mustafa Kemal, o günlerde okuduğu bu kitapla kendisi arasında kurduğu kimi benzerliklerden etkilenmiş olabilir. Burada dikkate değer olan şey, söz konusu romanda, subay olan babasını yitirdikten sonra, genç bir adamla olan nişanını bozarak Anadolu'da öğretmen olarak çalışmaya karar veren genç bir kızın yaşamının öykülendirilmesidir. Eğitim müdürü, kendi arzusuyla Anadolu'da öğretmen olarak çalışmak isteyen bu genç kızın isteği karşısında büyük bir şaşkınlık yaşar. Bunu izleyen bölümlerden birinde, yabancı bir gazeteci Anadolu'da bu genç kıza tanıştıktan sonra şunları söyler: "*Bu olaydan çıkardığım sonuç şu ki, İstanbul'da Avrupa eğitimi almış modern genç kızlardan oluşan bir grup var: Bunlar boş bir melankoli içinde kendi kendini yıkıma uğratmış kuşaktan tamamen farklı bir kuşağa mensuplar... Bunlar, eylemi içi boş hayallere tercih ediyorlar; bu kızlar İstanbul'da sahip oldukları zenginlik ve mutluluğu bir kenara itip kendi arzularıyla Anadolu'ya gelecek ve Anadolu'yu uyandıracaklar. Ne kadar güzel, ne kadar yüce bir fedakârlık örneği*" (Güntekin 1949, s.205-6). Bir Türk subayı genç kıza aşık olur, fakat genç kız onun evlenme teklifini reddeder. Sonraları bu subay yaralanır ve fiziksel cazibesini yitirir. Genç kız yaralı subaya bakar ve onu yeniden sağlığına kavuşturur ve ona evlenmeyi önerir.

¹⁰³ O sıralar binbaşı rütbesinde olan Mahmut Saydam, Gazi'nin büyük taarruzdan hemen önceki faaliyetlerine ilişkin notlar tutmuştur. Aydemir 1971, 2. Cilt, s.528-29, kendi çalışmasında Saydam'ın bu notlarına da yer vermiştir.

Subay, bu öneriyi kızın kendisine yönelik acıma duygusundan kaynaklandığını düşünür ve kızın önerisini geri çevirir.

Geç dönem Osmanlı edebiyatının bu yapıtında Gazi'nin kendisini özdeşleştirebileceği pek çok şey vardır. Romandaki genç kız gibi, kendisi de halkı uyandırmak için İstanbul'dan Anadolu'ya gelmiştir. Roman kahramanı genç kız, Gazi'nin kendisine yönelik algısını yansıtır. Tıpkı onun gibi, Mustafa Kemal de modern batı eğitimini annesinin dinsel melankolisine yeğlemiştir. Mustafa Kemal, kendisini seven fakat karşılık olarak sevilmeyen, sonunda mutluluk olasılığına sırtını dönen genç subayın yerine de koymuş olabilir -kendisine karşı çıkan silah arkadaşı subayların ve, bir başka düzeyde, kendisini kaybetmekten korkan ve bu yüzden kendisine aşırı bağlanmaması gereken kederli annesinin karşılıksız sevgisi.

Mustafa Kemal kendisini saldırı gününe hazırlarken fincanlar dolusu kahve ile paket paket sigara içti ve anılan romanı okudu. İlginç bir not olarak belirtmek gerekir ki, Mustafa Kemal o günlerde kendisini rakıdan uzak tutmuştur. Yaşantısının o döneminde Mustafa Kemal'in alkol alışkanlığı olduğunu söylemek doğru olmaz; çünkü istediği an içki içmeye ara verebiliyordu -özellikle de muharebe günlerinde. Başarılı olması halinde kendisine "kurtarıcı güneş" olma görkemini vaat eden nesnel dünyada üzerine aldığı görevleri yerine getirebilmek için alkolün kendisine vaat ettiği hazzı geri çeviriyordu.

Gazi, teftişte bulunmak üzere 25 Ağustos sabahı Fevzi'yle birlikte yeniden cepheye gitti. Plana göre, Afyon, en güçlü savunulduğu güney cephesinden vurulacaktı. Bunun başarılması halinde, Afyon ile Yunan ordusunun geri kalan kısmı arasındaki bağlantı kesilmiş olacak, Yunanlılar gerek askeri gerekse psikolojik açıdan ağır bir darbe almış olacaklardı.

Emir eri muharebe günü Mustafa Kemal'i ve kurmay subaylarını gece yarısı saat ikide uyandırdı. Saat üçte, Fevzi Paşa, süvari birliklerinin önceden planlanmış yerlerini alıp almadıklarını öğrenmek için Gazi'nin çadırına geldi. Her şeyin hazır olduğu bildirildikten sonra iki lider atlarına bindiler ve altı yedi kilometre kadar uzaktaki Kocatepe'ye doğru yola koyuldular. Tepeden, aşağılarda gergin ve heyecanlı bir şekilde muharebe anını bekleyen as-

kerler görülebiliyordu; atlar heyecan içinde kişniyorlardı. Gazi ve Fevzi Paşa atlarından indiler ve tepenin ucuna doğru yürüdüler. Burada, Mustafa Kemal ay ışığında haritalarına bir kez daha göz attı. Dinine çok bağlı bir Müslüman olan Fevzi, ceketinin içinden bir Kur'an çıkardı ve okumaya başladı. Gün ağarmaya başladığı sıra Mustafa Kemal, Fevzi Paşa'nın Kur'an okumasını kesti (Fevzi Paşa'nın takma adı olan "hoca" sözcüğünü kullanarak) ona şöyle seslendi: "*Vakit geldi, hocam*" (Oranlı 1967, s.115).

Saldırı Yunanlılar için tam bir sürpriz oldu. Türklerin kuvvetlerini Afyon'un güneyine yığdıkları konusunda en küçük bir fikre ya da kuşkuya sahip değillerdi. Mustafa Kemal'in varlığından güç alan Türkler, sabahın erken saatlerine gelindiğinde en önemli tepeleri ele geçirmiş durumdaydılar. Günde 50 kilometre bir mesafe kateden Türk birlikleri Yunanlıları önüne katmış sürüklüyorlardı. Afyon kolayca ele geçirildi; 29 Ağustos günü, Gazi daha sonraki planları görüşmek üzere İsmet Bey ve Fevzi Paşa ile Afyon'da bir araya geldi. Yöredeki Türkler olağanüstü bir coşkunluk içindeydiler; şehri alan askerleri büyük sevinç gösterileriyle karşıladılar. Mustafa Kemal, ilerleyen Türk askerlerinin geri çekilen Yunan birliklerine yaklaştıkları noktayı harita üzerinde gösterdikten sonra, şu öngöründe bulundu: "*Türk'ün hakiki halas güneşi, 30 Ağustos sabahı ufuktan, bütün şaşaasıyla tulû edecektir*" (Atatürk 1952, 2:176, vurgular bize ait). O gün başlayan ve Mustafa Kemal'in bizzat ordunun başında bulunduğu savaş, Türk tarihinde Başkomutanlık Meydan Savaşı olarak anılır.

Daha önce Gelibolu'da olduğu gibi, Mustafa Kemal'in görkemli kişilik yapısı, bizzat başında bulunduğu bu büyük saldırı sırasında kendisine muazzam bir avantaj sağladı. Sahip olduğu kişilik yapısı başkalarının asla göze alamayacakları kadar güç ve aşılmaz görünen başarı yollarını göze alma olanağı tanıdı. Yine görkemlilik duygusu, ona, kendini tüm Türklerin onurunun kendisinde cisimleştiği kişi olarak görmesini, kendini vatanın bahsettiği koruyucu pelerini kuşanmış kurtarıcı olarak algılamasını sağladı. Sahip olduğu bu yenilmezlik duygusunu askerlerine de aşıladı, onlara nesnel koşulların izin verebileceğinin çok ötesinde, olağanüstü bir umut ve gaye kazandırdı.

Bu karmaşık süreç, Mustafa Kemal'in emir eri Ali'nin anılarından birinde (Oranlı 1967, s.121-22) ifade kazanır. 28 Ağustos gecesi, Gazi, Fahrettin Paşa ve bir dizi kurmay subay, gece karanlığında mütevazı bir köy evinde bir araya geldiler. Balçık ve samandan yapılmış evin yalnızca bir tane yatak odası vardı. Evin sahibi yaşlı çift, gece kapı çalındığında kaygılandı. Gelen askerler çok yorgunlardı ve dinlenmeye ihtiyaçları vardı. Ev sahipleri, yaşadıkları kaygıya rağmen, askerlere misafirperverce davrandılar ve ellerindeki kıt yiyecekleri tanımadıkları bu generallerle paylaştılar. Misafirler geceyi evin çamurlu zeminine serilen şiltelerde geçirdiler. Anlatılanlara göre, Gazi bu yaşlı çiftte şunları söylemiştir: "*Benim ne annem, ne de babam var (oysa annesi hâlâ hayattaydı). Benim anne babam olur musunuz?*" Yaşlı çift, Gazi'nin kendi "oğul"ları olmasını kabul ettiler. Bu olay, Gazi'nin, simgesel olarak Türk ulusunu temsil eden bu yaşlı çiftte "iyi" Türk anne babasını bulduğuna, onların oğul rolünü üstlenerek kendisini kurtarıcı oğul olarak algıladığına, sahip olduğu kederli annesini kurtarma vizyonunu bu şekilde yücelttiğine işaret eder.

31 Ağustos'a gelindiğinde, Yunanlılar açısından, artık yolun sonuna gelmiş gibiydi. Savaşın acımasızlığı muharebenin geçtiği bölgede açıkça gözleniyordu. Mustafa Kemal, zaferden sonra savaş alanını dolaşırken hissettiği duyguları daha sonraları şu şekilde dile getirir:

"Muharebe meydanını dolaştığım zaman, ordumuzun ihraz ettiği zaferin azameti ve buna karşılık, hasım ordusunun uğradığı felâketin dehşeti beni çok mütehassis etti. Sırtların gerilerindeki bütün vâdiler, bütün dereler, mahfuz ve örtülü yerler, bırakılmış topraklar, otomobillerle, namütenahi teçhizat ve malzeme ile ve bütün bu metrukât aralarında, yığınlar teşkil eden ölümlerle, toplanıp karargâhımıza sevkédilen esir kafileleri ile, hakikaten bir mahşeri andırıyordu" (Aydemir 1969, 2. Cilt, s.541).

O gün Mustafa Kemal'i savaş alanında dolaşırken görenler, onun manzara karşısında gerçekten üzüntülü olduğunu söylerler. Anlatılanlara göre, harabeye dönmüş ıssız alana baktıktan sonra yaverine savaştan nefret ettiğini söylemiş, insanoğlunun, özellikle de Yunanlıların manevi zayıflığına ilişkin kimi yorumlar-

da bulunmuştur. Savaşın dehşet verici görüntüleri karşısında sarılmış olmakla birlikte, kararlılığını korumuş ve verdiği şu emirle askerlerine yeni hedeflerini göstermiştir: "*Ordular, ilk hedefiniz Akdeniz'dir. İleri!*" (Atatürk 1964, 4. Cilt, s.450).

Mustafa Kemal sıradan bir asker üniforması içinde cepheye askerlerini gerekirse ülke uğrunda ölmeye çağırırken, Yunan Başkomutanı General Hacıyanestis savaşı İzmir Limanı'nda demirli bir yatta yönetti. Birtakım hezeyanları olan bir insandı. Bunlardan birisi, bedeninin camdan yapılmış olduğu hayali inancıydı. Öyle ki, kimi sabahlar düşüp kırılacağı korkusuyla yataktan çıkmayı reddettiği söylenir. Hacıyanestis'in yayımladığı emirlerin karışık olduğu, emri alanların kafasının karıştığı bilinir. Cepheye Yunan ordusunun komutası General Trikupis'teydi. Trikupis ve ona eşlik eden bir diğer Yunan generali Dionis savaşın ilk günlerinde Türkler tarafından esir alınmışlardı ve Yunan esirleri arasında en yüksek rütbeli subaylar bunlardı. Aralarında bu iki generalin de bulunduğu 50 Yunan subayının ve 150 Yunan askerinin 2 Eylül'de Gazi'nin huzuruna çıkarılışına tanık olan pek çok insan, bu olayla ilgili gözlemlerini aktarmıştır.¹⁰⁴ Yunanlı esirler, kaygıyla Mustafa Kemal'in çadırı önünde içeri kabul edilmeyi bekliyorlardı; üzerlerinde son derece temiz ve şık elbiseler vardı -oradaki Türklerden biri, Yunanlıların bir gezintiye, "*hattâ bir baloya*" gidecekmiş gibi giyindiklerini söylemiştir (Oranlı 1967, s.128). Yunanlı askere muhafızlık eden Türk askerleri ise pejmürde bir haldeydiler; kemer yerine bellerine urgan geçirmişlerdi, gömleklerinin bazı düğmeleri eksikti. Esir alanla esir alınan arasındaki tezat gerçekten şaşırtıcıydı.

Son derece sade bir görünüme sahip olan Mustafa Kemal'in çadırında yalnızca bir masa, birkaç tane katlanır sandalye vardı. Bazı Türk subaylar yere oturmak zorunda kalmışlardı. Yunanca bilen bir subay çağrıldı ve ondan Türk komutanlarını esir Yunan generallere takdim etmesi istendi. Olaya tanık olanların anlattıklarına bakılırsa, Fevzi Paşa ve İsmet Bey bu takdim sırasında Ga-

¹⁰⁴ Bkz., Adivar 1928, s.346 ve Üneydin 1957, s.102-4. Mustafa Kemal, bu olaya, yaptığı konuşmalardan birinde yalnızca bir cümleyle değinir: "*30 Ağustosta icra ettiğimiz muharebe neticesinde (buna Başkumandan Muharebesi unvanı verilmiştir) düşman kuvayı asliyesini imha ve esir ettik. Düşman ordusu Başkumandanlığını ifa eden General Trikupis de, üsera meyanına dahil oldu*" (Atatürk 1927, s.566).

zi'nin iki yanında, ayakta duruyorlardı. Yunanlılara el sıkışma in-celiğini gösteren yalnızca Mustafa Kemal oldu. Gazi, önünde eğilmeye kalkışan General Trikupis'e engel olarak ondan oturma-sı için çadıra getirilen bir ağaç kütüğüne oturmasını istedi, kahve ve sigara ikram etti. Anlatılanlara göre, Trikupis Mustafa Kemal'in bu denli genç olduğunu bilmediğini söylemiştir. Mus-tafa Kemal, Trikupis'e, Hacıyanestis'in görevinden alındığını, onun yerine kendisinin Yunan başkomutanlığına getirildiğini bil-dirdi. Karşılıklı sohbet bir süre devam etti; diğer hususların yanı sıra savaş taktiklerinden söz ettiler. Mustafa Kemal'in savaşı ça-tışma hattının ön saflarından yönetmiş olması Yunanlıları çok etkilemişti. Esir subaylar, Türk askerleri telefon hatlarını kesmiş oldukları için savaş sırasında İzmir'le bağlantı kuramadıklarını söylediler. Mustafa Kemal, cömert ve dostça, Trikupis'e kendisi için yapabileceği bir şey olup olmadığını sordu. General, karısına esir düşmüş olduğunun bildirilmesini rica etti ve Mustafa Kemal bunu yapacağına söz verdi.

Lidersiz kalan Yunan ordusu dağınık bir vaziyette İzmir'e doğru geri çekiliyordu; Türkler yakın takipte peşlerinden gidiyor-lardı. Ne var ki, Eylül ayının ilk günlerine gelinceye kadar, Bü-yük Millet Meclisi dahi savaşın fiilen kazanılmış olduğunu bilmi-yordu. Güvenlik konusunda her zaman temkinli olmayı yeğleyen Mustafa Kemal, büyük taarruza geçileceğini üst komutanlar dı-şında hiç kimseye duyurmamıştı; yanındaki insanlar bile başarı güvence altına alınıncaya kadar neler olup bittiğini tam olarak anlayamamışlardı. Anlaşma Devletleri, bir kez daha, Türk zaferi-ne inanmakta güçlük çektiler. İstanbul'daki İngiliz yüksek komi-serliğinin başında bulunan Sir Horace Rumbold, İzmir'deki İngi-liz elçiliğinden gelen haberlere dayanarak, Dışişleri Bakanı Lord Curzon'a, Yunanlıların "*darmadağın olduklarını*" ve kaçarken geçtikleri yerlerde "*iğrenç bir hayvanlık ve barbarlık*" (Kinross 1965, s.362) sergilediklerini söyledi.

Kuşkusuz, Yunanlıların giriştikleri aşırı insanlıkdışı eylemlerin psikolojik nedenleri vardı. Yüzyıllarca Osmanlı egemenliği altında yaşadıktan sonra, en azından Anadolu'nun bir parçasını ellerine geçirmişler, Bizans İmparatorluğu'nu yeniden kurma hayallerine yeniden canlılık kazandırmışlardı. Gerçeklik ile bu hırs dolu istek

arasındaki sınırlar birbirine karışmış, Yunanlıların kendi özsaygılarını besleyen kolektif bir psikolojik atmosferin doğmasına yol açmıştı. Sonunda, Helenizme geri dönüş düşü birkaç gün içinde son buldu; tüm umutlarını bir anda yitiren Yunanlılar, bu kez kendilerini yine kolektif olarak paylaştıkları derin bir narsist öfke içinde buldular. Arkalarında insana ürperti veren bir enkaz bıraktılar. Uşak ve Manisa, Afyon'dan İzmir'e giden yol üzerinde bulunan iki büyük şehirdir. Uşak şehrinin yaklaşık üçte biri Yunanlılar tarafından yerle bir edildi; yine, Manisa'daki 18 bin binanın yaklaşık 500 tanesi geri çekilen Yunan askerince yakılıp yıkıldı. Halide Edip, İzmir'e hayli yakın büyükçe bir kasaba olan Alaşehir'deki manzarayı şu şekilde betimler:

"Kasaba bir kül yığınınına dönmüş halde... Ne Yunanlılar ne de bizim insanlarımız ölümlerini gömmeye vakit bulabilmişler. Türk ordusu, diğer şehir ve kasabaların ateşe verilmesini önleyebilmek için azami hızla Yunanlıları kovalıyor. Yunan ordusu kendi başlattığı yangından, kendi başlattığı vahşetten kaçıyor. Her iki taraf da birbirine karşı acımasız... Halk şaşkın durumda. Kadınlar, adeta delirmiş gibi, parmaklarıyla çukur kazmaya çalışıyorlar. Sanki cehennem gökten yere inmiş... Alaşehir, yanmış insan cesetlerinden yayılan kokuyla zihnime kazınıyor" (Adıvar 1928, s.367).

Büyük taarruz başlamadan önce, Mustafa Kemal, Yunanlıları on dört gün içinde Anadolu'dan atacağını söylemişti. Bu tahmininde yalnızca bir günlük sapmayla yanıldı. Türk askerleri 9 Eylül'de İzmir'e girdiler. Gazi, Fevzi Paşa ve İsmet Bey, İzmir'i uzaktan dürbünleriyle bakarak kontrol ettiler. Ateş ve duman izi göremek onları çok rahatlatmıştı. Mustafa Kemal, yanındakilere, İzmir'in başına aynı felaketin gelmesi halinde üzüntüden kahrolacağını söylemişti. Şehir, başına gelecek olan trajediyi henüz yaşamamıştı.

Geceyi daha sonraları Kemalpaşa olarak yeniden isimlendirilen Nif'te geçiren Gazi, o akşamın diğer akşamlardan farklı olmasını istedi. Beraberindeki kurmay subaylarını şarkı söylemeye teşvik etti. Ertesi gün (10 Eylül) İzmir'e girdi. Aynı gün Bursa Türk kuvvetleri tarafından ele geçirildi. Bursa'nın alındığı haberi Ankara'ya ulaştığında, Büyük Millet Meclisi kürsüsündeki siyah örtü kaldırıldı. Böylece, yeni Türkiye'nin ilk yas tutma deneyimi -an azından simgesel düzeyde- son bulmuş oldu.

Bölüm 17

ALEVLER İÇİNDEKİ İZMİR'DEN YÜKSELEN AŞK ALEVİ

Mustafa Kemal zeytin dallarıyla süslenmiş bir otomobille 10 Eylül 1922'de İzmir'e girdiğinde, şehir henüz tam olarak Türklerin kontrolü altında değildi. Beraberindeki kurmay subaylarıyla birlikte doğrudan hükümet binasına giden Mustafa Kemal, binadaki Türkleri, yabancı ülkelerin diplomatlarını ve diğer önde gelen kişileri şaşırttı; onun bu kadar kısa süre içinde şehirde boy göstereceği beklenmiyordu. Hükümet binasının yanındaki meydanı dolduran Türkler kendilerini gerçek bir coşku seline kaptırmışlardı. Askerleri öpüp kucaklıyor, üzerlerine çiçekler atıyorlardı. İzmir'deki Türkler tarafından Mustafa Kemal'in emrine tahsis edilmiş olan üstü açık otomobilin içi güllerle, Türklerin ulusal simgesi olan kırmızı ve beyaz renkli karanfillerle dolmuştu. İnsanlar yaşadıkları heyecan ve mutluluktan dolayı göz yaşlarını tutamıyorlar, sanki kahramanın kendisine dokunuyormuş gibi, otomobile el sürebilmek, hatta öpebilmek için adeta birbirlerini eziyorlardı. Öndeki atlı muhafızları hatta atlarını kucaklayanlar vardı.

Bu sınırsız coşku sahnesiyle karışıklık içinde kalan şey, ülkenin iç kesimlerinden geri çekilen Yunan ordusunu takip ederek İzmir'e akan Rum mülteciler kitlesinin içinde bulunduğu açmazdı. Yunan ordusunun büyük bir bölümü gemilerle tahliye edilmiş olmakla birlikte, bazı askerler binlerce Rum mülteciyle birlikte Anadolu topraklarında kalmışlardı. Anlaşma Devletleri'ne ait savaş gemileri hâlâ limanda bekliyorlardı. Çılgın bir biçimde İzmir'i terk etmeye çalışan insanlar denize atlıyor, yüzerek savaş gemilerine doğru yol alan aşırı yüklü sandallara yetismeye çalışıyorlardı. Sandallar gemilere ulaşmayı başarabilseler bile, mültecilerin gemiye çıkmalarına izin verilmiyordu. Gün, şaşkınlığın, heyecan ve mutluluğun, trajedinin içiçe geçtiği bir gündü.

Mustafa Kemal ve beraberindeki subaylar hükümet binasında oldukları sıra, giderek artan silah sesleri işitilmeye başlandı. Her-

kesi yoğun bir gerginlik ve tedirginlik sardı. Sonradan, bir Türk gerilla grubundan kaçan ve İzmir'in Türklerin eline geçtiğinden habersiz olan üç bin kişilik bir Yunan asker grubunun İzmir'e girdiği öğrenildi. Bunlarla kısa süreli bir çatışma yaşanmıştı. Yunanlılar Mustafa Kemal'in hükümet binasında olduğunu bilselerdi, Mustafa Kemal ciddi bir tehlikeyle yüz yüze gelebilirdi.

Yunan ordusundan geri alınan şehirdeki Türkler, Rumlar ve Ermeniler arasında yoğun duygular yaşanıyordu. Mustafa Kemal, Yunanlılara ve Yunan bayrağına yönelik yersiz aşağılamalara girişilmesini önlemeye çalıştı; sivillere sarkıntılık ve tecavüze yeltenen her Türk askerinin sert bir biçimde cezalandırılacağını bildiren bir emir yayımladı. Ne var ki, kontrolü sağlamak kolay değildi. Herkes muhtemel bir katliamdan korkuyordu. Fransız hükümetinin temsilcileri Mustafa Kemal'le bir görüşme yaptılar; Mustafa Kemal, onlara Hristiyan nüfusun korunacağı konusunda güvence verdi. İngiliz hükümeti, şehirdeki temsilcisinden, Mustafa Kemal'le resmi bir görüşmede bulunmamasını, gayri resmi bir görüşmenin olanağını yaratmasını istedi. Gazi, İngiliz konsolosla sert, azarlayıcı bir tavırla konuştu; İngilizler olmaksızın Yunanlılar Anadolu'ya çıkma fırsatını asla bulamayacaklardı. Ayrıca, konsolosa, teknik açıdan Türklerin İngilizlerle hâlâ savaşta olduğunu söyledi. Türk askerleri gemisi limanda bağlı duran İngiliz amirali Osmond de Beauvoir Brock'un karaya çıkmasını engellediklerinde, amiralin savaş gemisindeki topların yönü şehre doğru çevrildi. Amiral Brock, Mustafa Kemal'den, Mondros Ateşkes Anlaşması koşullarına mı sadık kalınacağı, yoksa Türkiye ve İngiltere arasındaki savaş halinin devam mı edeceği konusuna açıklık getiren yazılı bir belge istedi.

10 Eylül günü öğleden sonra, şehirde bütün bu karışıklıkların yaşandığı sıra, genç bir kadın, Mustafa Kemal'in kurmay subaylarıyla birlikte yabancı devletlerin temsilcileriyle tartışma halinde olduğu odanın hemen bitişiğinde bulunan Mustafa Kemal'in yaverinin odasına girdi ve Gazi ile görüşmek istediğini söyledi. Bu, yirmi üç yirmi dört yaşlarında, kahverengi gözlü, hafif şişmanca, ufak tefek bir kadındı; üzerinde modaya uygun, şık, mor bir çarşaf vardı, peçesizdi. Kadının ısrarcı, dikbaşlı tavrı yaver Salih'i şaşırttı. Kadına, isteğinin gerçekleşmesinin olanaksız olduğunu söyledi, bunun nedenlerini açıkladı. Gazi hâlâ savaş işleriyle meş-

guldü ve ona ayırabileceği zamanı yoktu. Kadının ısrarcılığı üzerine onunla uzlaşmanın yollarını aramaya başladı. Bir şeyler yapıp yapılamayacağını anlaşılmaması için birkaç gün beklemesini söyledi. Geri adım atmayan genç kadın yavere öylesine uzun bir nutuk çekti ki, sonunda Salih onun görüşme talebini başkomutana bildirmekten başka çare bulamadı. Mustafa Kemal, Salih'e kadının hangi nedenle görüşmek istediğini sordu; Salih hiçbir fikri olmadığını söyleyince Mustafa Kemal ondan kadını başından savmasını istedi.

Ne var ki, Mustafa Kemal bu emri vermekte geç kalmıştı: Genç kadın bu arada odaya girmişti bile. İsmi Lâtife olduğunu söyleyen kadın, İzmir'in tanınmış işadamlarından Uşakizâde Muammer Bey'in kızı olduğunu bildirdi. Her ne olursa olsun Gazi'nin elini öpmek konusunda kendi kendisiyle bir anlaşma yapmış olduğunu, küstahlığı yüzünden öldürülse bile bundan vazgeçmeyeceğini söyledi. Mustafa Kemal genç kadından oturmasını istedi. Bir kriz ortamında işi başından aşkın bir generalin genç bir kadını kabul etmesi ancak bir spekülasyon konusu olabilir. Mustafa Kemal, belki kadının övücü sözlerinden etkilenmişti, belki de on beş gündür süregelen vahşi savaş ortamından sonra bu genç, iyi giyimli, peçesiz kadının varlığı onu rahatlatmıştı. Ayrıca, Uşakizâde Muammer Bey ismi yabancı olduğu bir isim değildi ve kadının böyle bir aileden geliyor olmasından etkilendiği çok açıktı. Bununla birlikte, biz, Lâtife'nin Mustafa Kemal'e İstanbul'da yaşadığı kendi gençliğini -kendi bildiğini okuyan, dikbaşlı, protokol kurallarına aldırış etmeyen, ülkeyi kurtarma konusunda kendi kendisiyle bir anlaşma yapan, kurduğu düşü ilan etmek üzere resmi yöneticilerin odasına dalan genç Mustafa Kemal'i anımsattığı kanısındayız. Kendisini coşku seline kaptırmış kalabalığı yarıp geçerek binaya girmeyi başaran, yaverinin koruyucu engelini aşp birden kendi özel dünyasına dalıveren bu genç kadından etkilenmişti.

Lâtife, Mustafa Kemal'e, Muammer Bey'in en büyük kızı olduğunu, Fransa'da hukuk öğrenimi gördüğünü söyledi. Fransızca'yı anadili gibi konuşuyordu ve ayrıca İngilizce'si de iyi bir düzeydeydi. Lâtife, Fransa'dayken, hiç kimsenin kaygılanmamasını, ülkeyi bulunduğu durumdan kurtaracağını söyleyen Mustafa Kemal'den çok etkilenmiş olduğunu; sık sık onu zihninde canlan-

dırdığını itiraf etti. Giriştiği bu içten ve samimi söyleşiye eklediği bu son cümleler, onun genç Mustafa Kemal'le olan benzerliğinin bir ifadesiydi. Bunlar, fiili olarak, Lâtife'nin Mustafa Kemal'in üstün bir insan olduğuna ilişkin inancını dile getiriyordu. Genç kadın pekala Mustafa Kemal'in bir uzantısı olabilirdi!

Sakarya'da gösterdiği askeri başarılar Lâtife'yi sevindirmiş ve gururlandırmıştı. Büyük taarruz yakında gerçekleşecek görüldüğü zaman ailesine Türkiye'ye geri dönmeleri için ısrar etmiş, Gazi'nin vatanı kurtarışına tanık olmak istediğini söylemişti. Yaz aylarını Biarritz'de geçirmekte olan aile, Lâtife'nin Mustafa Kemal için çalışmak isteğiyle Türkiye'ye dönmesine engel olamamıştı. Ailenin İzmir'in Göztepe semtinde bir evi vardı; Lâtife Mustafa Kemal'i o eve yerleşmeye davet etti. Ayrıca, İzmir'e geri döndüğünden beri Rumların kendisine kaba davrandığını, yalnızca valizlerini aramakla kalmayıp üstünü başını da yokladıklarını söyledi. Mustafa Kemal'in gazeteden kestiği ve boynuna taktığı bir madalyonun içine sakladığı bir resmini bulduklarında Rumlar çok kızmışlardı. Gazi, Lâtife'nin bu nazik jestinden hoşlandı ve ona ailesinin bir misafiri olmayı ciddi ciddi düşüneceğini söyledi.

Bu tanışmadan hoşnut olan Mustafa Kemal, Halide Edip'e Lâtife'den söz etti. Halide Edip, daha sonraları, Mustafa Kemal'in o günlerde olağanüstü bir görkeme sahip olduğunu, binlerce genç kızın resmini taşıyıp onu hayal ettiğini, muhtemelen Gazi'nin bu durumun farkında bulunduğunu yazacaktır (Adıvar 1928, s.384).

O sırada, İzmirli Türkler, Mustafa Kemal'in kalması ve karargah olarak kullanması için İzmir Limanı'nın Karşıyaka olarak anılan diğer yakasında bir başka ev bulmuşlardı. Ev, körfezin Göztepe'ye paralel düşen karşı tarafında, pek çok yabancıнын yaşadığı bir bölgedeydi. Gazi için titizlikle hazırlanmış, zevkle döşenmişti. İzmirli Türkler, Mustafa Kemal'in üstü açık yeni spor otomobili içinde yeni ikametgahına geçişi sırasında bir tören düzenlediler. Güzergah eski İzmir'in içinden geçiyor, hükümet binasından sonra kıvrılarak sahil boyunca Karşıyaka'ya uzanıyordu. İngilizler körfezin bir başparmak gibi denize uzanan uzantısı üzerinde bir garnizon bulunduruyorlardı ve Mustafa Kemal geçit töreni sırasında bu garnizonun hemen yanından geçmek durumunda kaldı.

Mustafa Kemal her zaman vatanının kurtarıcısı ve halkının tartışmasız lideri olmayı istemişti. Nihayet beklediği gün gelmişti ar-

tık. Uzun zaman önce öngörmüş olduğu başarının eşiğindeydi ve her türlü kinizmden uzak, masum bir çocuk gibi görünüyordu. Psikolojik açıdan, keder içindeki anneyi kederden kurtarmış olmanın dinginliğini yaşayan ve şimdi kederinden kurtulmuş anne tarafından kurtarılmayı bekleyen bir çocuk gibiydi. Dışsal olaylar bireyin ruhsal yapısını değişikliğe uğratmazlar; böyle olduğu halde kimi zaman, en azından geçici bir süre için bireyin ruhsal arzularıyla örtüşerek ona yaşama sevinci kazandırırılar, kendisini mutlu ve doygun hissetmesini sağlarlar. Nitekim, Mustafa Kemal, Karşıyaka'ya belirlenen güzergah boyunca yeni otomobili içinde gitmeyi kabul etti. Otomobile ellerinde mızraklar taşıyan bir süvari bölüğü eşlik ediyordu; görüntü gerçekten görkemliydi. Otomobilinde tanrısal bir ihtişamla oturuyordu; üzerindeki açık gri renkteki palto Türklerin bozkurt efsanesiyle uygunluk içindeydi. Söz konusu efsane, çıkış yolu görülmeyen bir vadi'de yolunu kaybetmiş bir Türk boyu etrafında gelişir. Burada çoğalan insanlar, boz bir kurt gelip onlara dış dünyaya açılan geçidin yerini gösterinceye kadar, o vadiden çıkamazlar. Bu kurdu takip ederek hapsoldükleri vadiden kurtulurlar. O boz renkli kurt zamanla Türklerin ulusal simgesi haline gelmiş ve Mustafa Kemal'e bir başka özdeşleşme teması sağlamıştır. Mustafa Kemal, çağırttığı diğer anlamlar atılganlık ve çeviklik olan bozkurt imgesine karşın, evlilik törenine giden masum bir gelinin yumuşak aydınlığını anıştırır bir biçimde, çiçeklerle dolup taştan otomobili içinde yeni evine doğru yol almıştır. Burada, Gazi, eril ve dişil öğeleri kendisinde birleştirerek önderi olduğu Türklere bütünüyle tatminkâr bir ebeveyn imgesi sunar.

Karşıyaka'daki evine ulaştığında, Mustafa Kemal'den, mermer merdivenlerden, kendisini bir an için görme bahtıyarlığına erişmek için merdivenin her iki yanında sıralanmış insan kalabalığının arasından geçerek tırmanması istendi. O arada, üstüne basarak geçmesi için yere bir Yunan bayrağı serilmiş olduğunu fark etti. Bu durum düşmanın bayrağına basıp geçemeyecek denli düşünceli ve duyarlı bir insan olan Mustafa Kemal'i kızdırdı. Kendisine, bu evin özellikle seçildiği, daha önce o evde Kral Konstantin'in kaldığı, Kral'ın eve girerken orada asılı bir Türk bayrağını yere atıp çiğnediği söylendi. Öfkesini yatıştırıp sakinleşen Mustafa Kemal, oradakilere, kendisinden Kral Konstantin'in yaptığı yanlış yinelemesinin umulmaması gerektiğini söyledi. Bir

bayrak bir ulusun onurunu temsil ediyordu ve ayak altına alınıp çiğnenecek bir şey değildi. Bayrağın yerden kaldırılmasını emretti (Kinross 1965, s.367).

Ertesi gün Mustafa Kemal hayli mutlu görünüyordu; kendisini yeniden genç, neşeli, ele avuca sığmaz bir erkek gibi hissediyordu. Büyük taarruzun başlangıcından hemen önce, arkadaşlarına, İzmir'in ünlü Kramer Oteli'nde yiyip içecekleri sözünü vermişti. Sade, dikkat çekmeyen giysiler içinde otele gittiğinde, etrafın pek çoğu Rum olan yabancılarla dolu olduğunu gördü. Kendisini tanımayan bir garson ona boş masanın olmadığını söyledi, fakat kısa bir süre sonra yeni gelenin Gazi olduğu fark edildi o ve beraberindekiler için yeterli sayıda boş masa ayarlandı. Bir kadeh rakı ısmarlayan Mustafa Kemal ayağa kalktı; kadehini havaya doğru kaldırarak orada bulunanlara, "*Kral Konstantin buraya bir kadeh rakı içmek için geldi mi hiç?*" diye sordu. "*Hayır*" karşılığını alınca, güldü ve şunu söyledi: "*Madem öyle İzmir'i alma zahmetine niye katlandı!*" (Kinross 1965, s.367).

Bundan sonra Türklerin zafer coşkısına gölge düşüren trajik bir olay yaşandı. İzmir'in her yanına yayılacak gibi görünen korkunç bir yangın patlak verdi. Kramer Oteli tamamen yanıp kül olan binalar arasındaydı ve alevler Gazi'nin Karşıyaka'daki evini de tehdit ediyordu. Yangını kimin çıkardığı bugüne kadar tartışmalı bir konu olarak kalmıştır. Türkler bu olayın sorumlusu olarak Rumları ve Ermenileri, onlar da Türkleri suçlarlar. Görgü tanıkları her iki tarafın da şehirde çeşitli zulümlere girişmiş olduğunu söylerler. Etnik çatışmaların hemen hepsinde olduğu gibi, gerçek, tarafların karşılıklı suçlama ve iddiaları arasında ayırt edilemez hale gelir.

Güçlü rüzgâr yangını körükledi ve binlerce ev bir anda yanıp kül oldu. Alevler kaldığı eve iyiden iyiye yaklaştığında, kurmayları Mustafa Kemal'i evden ayrılıp bir başka yere taşınmaya ikna ettiler. O sıra İstanbul'dan İzmir'e henüz gelmiş olan Türk gazetecisi Faliş Rıfki (Atay), Mustafa Kemal'in Lâtime'nin ailesinin Göztepe'deki evine geçişini ayrıntılarıyla anlatır (Atay 1980, s.323). Büyük bir kamyon ve birkaç araba süratle Gazi'nin Karşıyaka'daki evine gönderildi. Mustafa Kemal otomobillerden birine bindi; konvoy, önde kalabalığı ikiye yaran kamyon olmak üzere, yola koyuldu. Konvoy sahil yolundan Göztepe'ye kadar gitmek

zorundaydı ve bu hiç de kolay olmayacaktı. Falih Rıfkı, panik içinde yangından kaçan insan selinin, Mustafa Kemal'in yolunu tıkayacağından ve kafilenin dumandan boğulma tehlikesiyle yüz yüze kalacağından korkuyordu; fakat kafile sağ salım Lâtife'nin evine ulaştı.

"Beyaz Köşk" olarak anılan ev gerçekten büyük, heybetli bir konaktı. Avrupa Akdeniz mimari tarzına uygun olarak inşa edilmiş üç katlı konak Mustafa Kemal'i etkilemiş olmalı. Sokağa açılan giriş kapısı dövme demirden yapılmış panellerle süslenmişti. Bu girişin her iki yanında yarı dairesel bir form içinde yükselen ve kenarları yine dövme demirden yapılmış korkulukla desteklenmiş geniş merdivenler, yapının birinci katına ve ana giriş kapısına ulaşıyordu. Giriş, bina ile aynı yükseklikte iri bir ağaç tarafından gölgelenmişti.

Bir süre sonra, İsmet Bey ve Fevzi Paşa, Lâtife'nin evinde Gazi ile bir araya geldiler. Lâtife konukları hayran gözlerle merdivenlerde karşıladı. Falih Rıfkı, Mustafa Kemal'in odasına alındığını, daha sonra son derece şık Rus malı ipek bir gömlekle dışarı çıkıp eve doluşan kalabalığı karşıladığını söyler. Bir kaç dakika boyuncası Mustafa Kemal'in gözlerine dalgın bir bakış yerleşmiş, ardından gözleri yine canlı ve neşeli bir ifade kazanmıştı. Falih Rıfkı o an onu tanrısal bir varlık olarak düşünmüştü. Karanlık bastıktan sonra Lâtife akşam yemeğinde konuklara hizmet etmişti; masada kahramanının sağında, Gazi ile Fevzi Paşa'nın arasında oturuyordu, İsmet Bey Mustafa Kemal'in solundaki sandalyedeydi.

Falih Rıfkı ve diğer gazeteci Yakup Kadri' (Karaosmanoğlu)den ilk geceyi köşte geçirmeleri istendi. Bu ikisi ilk defa yemek masasında Mustafa Kemal ile birlikte oturuyorlardı, ancak sonraki yıllarda, sık sık cumhurbaşkanının yemek masasında görüleceklerdi. Mustafa Kemal, Falih Rıfkı ile aralarında yıllar önce bir tanışma fırsatı doğduğu günü ayrıntılarıyla hatırladığı zaman, Falih Rıfkı, Mustafa Kemal'in geçmişi anımsama yeteneği karşısında şaşkınlığa düştü. Bu iki gazetecinin Gazi'ye ilişkin ilk izlenimleri, onun herkesin kendisini rahat etmesini sağlamaya çalışan mutlu bir insan olduğu idi, fakat bir müddet sonra, bir başka şeyin daha farkına vardılar -bu, Halide Edip'in Mustafa Kemal'le ilk tanıştığında gözlemlediği şeydi. Falih Rıfkı, Mustafa Kemal'e ilişkin olarak, onun sanki birbirinden farklı iki insanmış

gibi davrandığına kanıt oluşturan gözlemlerde bulunur. Falih Rıfkı şunları yazar:

"Daha ilk geceden bir eski arkadaş kadar yakınlığını hissediyorduk. Fakat bir bakışı, veya sözü ile, aramızdan kendi istediği kadar uzaklaşıp ayrıldığı da seziliyordu. Bu iki adam sonuna kadar iç içe kalmıştır: Çocukluğundan beri arkadaşlık ettikleri dahi pek samimi gece alemlerinin ertesinde, biraz çekingen davrandı mı, onunla henüz tanışanların duraksamasını duymuşlardır. O gerçekte büyük bir ev ve mesuliyetler adamı idi. Bu gerçek şahsiyeti eğlence akşamlarında bile, çok defa, bütün gece yanından ayrılmamıştır. Zihni daima bir düşünceye takılı idi. Birine hanı ervahlarca 'sefih' adı konan iki adam birbirinin ömrünü kısaltmıştı" (Falih Rıfkı (Atay) 1980, s.326-27).

Falih Rıfkı, Mustafa Kemal'in ikili karakterinin belli bir dengeye sahip olduğunu hissetti. O gece, lider, tartışma konusu olarak, sevgi ile acıma arasındaki farkı ve bu ikisinin karşılaştırılmasını seçmişti. Daha önce onu muhteşem bir savaşçı olarak düşünmüş olan iki gazeteci, şimdi onun insancıl yanına tanık oluyorlardı. Gecenin ilerleyen saatlerinde Mustafa Kemal şarkılar türküler söylemeye başladı; geçmiş yılların anıları içinde kendinden geçmiş görünüyordu. Ardından ayağa kalktı ve Ege yöresine özgü bir halk oyunu olan zeybek oyununa başladı. Oynarken, oyuna batılı bir hava vermek istermiş gibi, geleneksel bazı hareketleri yapmıyordu. Eğlence sabaha kadar sürdü ve hiç kimse gün ağarana değin yatmaya gitmedi.

Mustafa Kemal'in Lâtife'yle olan ilişkisi İsmet Bozdağ tarafından anlatılmıştır (1975a). Bu ikisi arasındaki bir sahneyi betimler. İzmir alevler içinde yanarken, yangının yuttuğu evlerden biri Lâtife'nin ailesine aitti. Lâtife'yi üzüntü içinde ağlarken gören Gazi, onu teskin etmeye çalıştı. Muhtemelen Lâtife, onun teselli edici sözlerine karşılık olarak mal mülkün yangında ziyan olmasına değil, vatanının düşmandan kurtarılmış olmasına ağladığını söyledi. Türk bayrağının yine şehrin üstünde dalgalandığı günleri özlemle düşlemişti, gözlerinden süzülen yaşlar sevinç göz yaşlarıydı. Bundan sonra ansızın kahramanına sarılan Lâtife başını onun omuzlarına dayadı. Mustafa Kemal, kişilik yapısı hissettiği yakınlığı açıkça göstermesine izin vermediği için (hayvanlara ve çocuklara

olan sevgisi dışında), Lâtife'nin bu hareketi karşısında kendisini geri çekmiş olmalı.¹⁰⁵ Bozdağ, o an Lâtife'nin Mustafa Kemal'e Sofya'da gönlünü kaptırdığı Miti'yi çağırıştırmış olduğunu söyler. Gelibolu savaşından önce, bir başka deyişle, bir şarapnel parçasıyla yaralanmazdan ve dolayısıyla kendi görkemliliğine ve ölümsüzlüğüne ilişkin inancı somut olarak billurlaşmazdan önce, Mustafa Kemal bir batılı kadın olarak Miti ile evlenmeyi, böylece kederli, baskıcı anneye sırtını dönebilmeyi istemişti. Bozdağ, Mustafa ile Miti'nin Sofya'daki Kral Parkı'nda yaptıkları bir gezintiden bahseder. Bir ayağı ipe bağlanmış bir kuşla oynamakta olan küçük bir çocukla karşılaştıklarında Mustafa Kemal ayağındaki ipi çözüp kuşu serbest bırakmış, bunun üzerine Miti göz yaşları içinde Mustafa Kemal'in boynuna sarılmıştı. Şimdi kendisine sarılan Lâtife idi ve belki de bu davranışlarıyla Mustafa Kemal'i bir an için geçmişin sıcak anılarına götürmüştü. Bozdağ, Mustafa Kemal'in nazikçe Lâtife'nin kolları arasından sıyrıldığını, söyleşmek için dostlarının masasına gittiğini söyler. O günden sonra, Mustafa Kemal Lâtife'yi, ismi dişil kılan ve ona "hoş" anlamı veren son-daki "e" harfini atarak, "güzel" ve hatta "ölümsüz" anlamına gelmek üzere *Lâtif* olarak çağırmaya başlamıştır.

Kısa bir süre sonra insanlar Mustafa Kemal ile Lâtife arasında bir ilişki geliştiğinin ayırdına vardılar. Hemen hepsi bunu onaylar görünüyordu. O günlerde Fevzi ve İsmet oradaydılar; Halide Edip sık sık uğruyordu, daha sonra Rauf ve Ali Fuat da ziyaretçiler arasına katıldılar. Mustafa Kemal, Rauf Bey'e, savaşın sona ermek üzere olduğunu, gerçek barış geldiği zaman Ege kıyılarında küçük bir çiftlik satın alıp orada sebze ve meyve yetiştirmeyi düşündüğünü söyledi. Bir aile reisi olmaya çalışıyormuş izlenimi uyandırıyor. Hayli neşeli olduğu bir gün Halide Edip'in rütbesinin yükseltilmesini emretti. Lâtife, Edip'in yeni rütbesini üniformasına kendisi dikti.

Lâtife her sabah gazeteleri (özellikle de Avrupa'da yayınlananları) masaya yayıp bir bir gözden geçirir, Mustafa Kemal'in kahvaltısını hazırlarken ona dünyada gelişen olayların bir özetini sunardı. Mustafa Kemal, Lâtife'yi "*konuşan gazete*" olarak çağırırdı. Lâtife batılı bir kadın gibiydi; Mustafa Kemal, batılı kadınlar-

¹⁰⁵ Mustafa Kemal, ayrıca, Lâtife'nin isminde Arapça'da dişil eki olan (ve Osmanlı Türkçe'sinde de korunan) "e" harfini atarak, Lâtife'nin dişiliğine saldırıyor görünür. Çünkü her kadın onun kederli/kötü annesine dönüşme potansiyeline sahipti.

la yapmaya alışık olduğu gibi, Lâtife'ye kendi çocukluğundan, annesinden, annesiyle ilişkilerinden söz ederdi. Bu sohbetler, ikisi yemek masasında yalnız olduklarında yaşanırdı. İlişkilerine yavaş yavaş cinsel bir boyut da ekleniyordu. Mustafa Kemal'in yaşamının bu dönemi üzerine araştırma yapanlar, genel olarak, onun Lâtife ile sevişmeyi arzuladığını ancak Lâtife'nin evlenmeden önce böyle bir ilişki kurmaya karşı çıktığını söylerler. Lâtife'nin Mustafa Kemal'in bu isteğini reddetmiş olduğu kuşkusuz belgelenemez, ancak Lâtife'nin toplumsal ve kültürel geçmişi düşünülürse, yazılanların doğru olduğu kuvvetle muhtemeldir.¹⁰⁶

Mustafa Kemal'in kişisel ilişkilerindeki hareketlenme, diplomasi alanında giderek artan tansiyonla paralellik arz ediyordu. İlerleyen Türk süvari ve piyade birlikleri, boğazların kontrolü açısından önemli bir yer olan Çanak kasabasında mevzilenmiş İngiliz birliği ile yakın temas içine girmişti. Sorun apaçık ortadaydı. Ya Gazi Türk ordusunun ilerlemesini durduracak ya da İngilizler Türklere ateş açarak topyekün bir savaşı başlatmış olacaktı.

18 Eylül'de, İstanbul'daki Fransız Yüksek Komiseri General Pelle, Türk başkomutanıyla görüşmek ve Fransız hükümetinin Gazi'yi ülkesinin başkanı olarak tanıdığını kendisine bildirmek için Lâtife'nin İzmir'deki evine gitti. İstanbul'da saray çevresiyle olan ilişkilerinde kibirli ve rahat hareket etmeye alışmış olan General Pelle, üstlendiği bu görevi can sıkıcı buluyordu. Nasıl karşılanacağını merakı içindeydi. Falih Rıfkı'nın bu görüşmeye ilişkin olarak anlattıklarına göre, Mustafa Kemal merdivenleri inerek kendisini bitkin ve sersemlemiş hisseden Fransız General'in basamakları çıkmasına yardımcı olmuştu. Pelle, Türk ordusunun Marmara Denizi ve İstanbul üzerindeki baskısına son verilmesini istedi. Mustafa Kemal, onun bu isteğine, Türk ordusunun gücü 140 bin ile 150 bin askerden oluşan düşman ordusuna karşı on dört gün içinde 550 kilometrelik bir yol katettiğini söyledi. Öyle ki, piyade askerleri bile süvari birliğinin hızına ayak uydurmuştu. Kendisi istese dahi onları durdurmak elinden gelmezdi.

¹⁰⁶ O sıralar (ve bugün hâlâ) evli olmayan bir kadının bekâreti Türkler arasında çok önemli bir konuydu. Lâtife seçkin bir aileden geliyordu ve sahip olduğu gelecek ve kültürel normlar onun evlenmeden önce bekâretini yitirmesine izin vermezdi. Mustafa Kemal'e olağanüstü bir sevgi ve hayranlık duymasına karşın, onunla evlilik öncesi cinsel ilişkide bulunması durumunda kendi özsaygısını yitirir ve sevdiği erkeğe layık olmadığı vehmine kapılırdı.

Belki en önemli müzakere konusu Trakya idi.¹⁰⁷ General Pelle, Mustafa Kemal'e, daha önce Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa yakasında sahip olduğu toprakların ne kadarlık bir bölümünü Yunanlılara bırakmaya hazır olduğunu sordu. Bu soru Mustafa Kemal'i öfkeliendirdi ve sert bir karşılık vermesine neden oldu. Fransızlar, İngilizlerle birlikte Yunanlıları Anadolu'ya çıkmaları için tahrik ve teşvik etmişlerdi ve bu nedenle Türkiye'nin yaşadığı trajedinin sorumluluğunu taşıyorlardı; ama bu gerçeğe rağmen, General şimdi ev sahibi ile onu soyan hırsız eşit kefelere yerleştiriyor görünüyordu. Mustafa Kemal'in tercümanı, onun bu sözlerini General'e yumuşatarak aktardı. Bunu fark eden Mustafa Kemal tercümana şunu söyledi: "*Yanlış tercüme ediyorsunuz!*" (Aydemir 1969, 3:23). Mustafa Kemal, Pelle ile yaptığı tartışma sırasında, Anlaşma Devletleri'yle hangi konuda uzlaşacağını açıkça ortaya koydu. Trakya'daki Yunanlılar Meriç Irmağı'nın batısına kadar geri çekilmeliydiler.

Mustafa Kemal üstün taraf rolünü üstlenmiş olmaktan hoşnuttu. İngiliz birlikleri Gelibolu'da kalmaya devam ettiler, ancak Fransızlar 19 Eylül'de askerlerini tahliye ettiler. Şimdi geriye kalan sorunların en başta geleni, İzmir Limanı'nda demirli bulunan altmış dört yabancı savaş gemisi idi. Gazi, Lâtime'den, Anlaşma Devletleri'ne verilecek İngilizce bir ultimatom yazmasını istedi; bu gemiler yirmi dört saat içinde İzmir'i terk etmeliydiler. Arkadaşları İngilizlerin bu ultimatomu uymayı reddederek savaşı yeniden başlatacaklarından korkuyorlardı; ancak, Gazi'nin kişilik yapısı, onun bir kez daha hareket alanını daraltan nesnel koşulları gözardı etmesine ve cüretkâr bir tavır sergilemesine yardımcı oldu. Herkes kaygı ve tedirginlik içinde yirmi dört saatlik mihletin bitmesini beklerken, Gazi'nin zihni başka meselelerle meşguldü. Nihayet limandaki savaş gemilerinin şehri selamladıktan sonra limandan ayrılmaya başladıkları haberi geldi. Herhangi bir yorumda bulunmadan işini sürdüren Mustafa Kemal, gemilerin ayrılıyor oluşuna pek ilgi göstermedi. Öylesi bir kişilik yapısına sa-

¹⁰⁷ 5 Eylül 1922 günü Mustafa Kemal o sıra bakanlar kuruluna başkanlık eden Rauf'a bir telgraf yolladı; telgrafta şunları söylüyordu: "*Anadoludaki Yunan ordusu sureti katiyede mağlûb edilmiştir. Yunan ordusunun artık yeniden ciddi bir mukavemet ibrazına ihtimal yoktur. Anadolu için herhangi bir müzakereye mahal kalmamıştır. Mütareke, ancak Trakya için mevzuubahs olabilir*" (Atatürk 1927, s.567).

hipti ki, verdiği ültimatomu düşmanın yerine getireceğinden hiç kuşku duymamıştı.

Franklin-Bouillon'nun 28 Eylül'de İzmir'e gelmesiyle birlikte Türklerle Fransızlar arasındaki müzakere süreci hızlandı. Bouillon Gazi'yi halihazırda, tanıyordu; onunla İsmet Bey ve Rauf Bey'le birlikte limanda karşılaştı. Gazi, Türklerle Anlaşma Devletleri'nin barış koşulları için genel bir çerçeve hazırlamak üzere Mudanya'da bir konferansta bir araya gelmeleri fikrini kabul etti. 29 Eylül'de Ankara'ya gitmek üzere İzmir'den ayrılan Gazi, 2 Ekim'de Ankara'ya vardı.

Mustafa Kemal, İzmir'de geçirdiği yirmi günlük sürenin büyük bölümünde Lâtime'nin evinde misafir durumundaydı; fakat, kendisine gösterdiği yakınlık ve misafirperverliğe karşın, Lâtime'nin Ankara'da kendisine eşlik etmesi önerisini kabul etmedi. Ankara'da kendisini Fikriye bekliyordu. Lâtime'nin kendisiyle Ankara'ya gelmesine izin vermesi durumunda işler karmakarışık hale gelecekti. Lâtime ile ilişkisi daha da ilerlemeden önce Fikriye ile olan ilişkisini yoluna koymak zorundaydı.

Ankara, Mustafa Kemal'e kahramanlara layık bir karşılama töreni hazırlamıştı. 4 Ekim'de Büyük Millet Meclisi'nde bir konuşma yaptı. İyi bir öğretmen edasıyla, kendi düşünce ve planlarını milletvekilleriyle paylaştı. Aynı gün, Bursa'nın güneyinde, Marmara Denizi kıyılarında sakin bir kasaba olan Mudanya'da barış görüşmeleri başladı. Mustafa Kemal, herkesi şaşırtan bir tercihle, herhangi bir diplomatik deneyimi olmamasına karşın İsmet Bey'i bu konferansta yeni Türkiye'yi temsil etmekle görevlendirdi. İsmet Bey, Mudanya'da yaşayan Alexander Ganyanof isimli bir Rus tüccarın evinde Anlaşma Devletleri'nin temsilcileriyle bir araya geldi.

Bu arada, Ankara'da Fikriye Mustafa Kemal'in kendisine yönelik tutumundaki değişikliğin nedenini anlamaya çalışıyordu. Vereme yakalanmış olduğunu öğrenmiş bulunuyordu ve Mustafa Kemal'in soğuk tavrının nedenlerinden birinin kendi hastalığı olabileceğini düşündü. Ne var ki, kendi ailesiyle karşılaştırılamayacak denli seçkin bir aileden gelen Lâtime'nin varlığından da haberdardı. Rakibinin bir fotoğrafını da da edinmiş olan Fikriye (Bozdağ 1975a, s.49, s.184-85), başatmak zorunda olduğu engelin yalnızca yakalandığı hastalıktan ibaret olmadığını, ayrıca, sevgilisini elinden almaya aday güçlü bir rakiple karşı karşıya olduğunu anlamıştı.

PADIŞAH, ANNE, ÖDİPAL OĞUL

Mustafa Kemal'in bir kahraman olarak Ankara'ya geri dönüşü, Atina'da Venizelos yanlısı subayların liderliğinde gerçekleşen bir askerî darbe ile aynı günlere rastladı. Venizelos yanlıları Anadolu'da alınan korkunç yenilginin sorumlularını cezalandıracaklarına söz vermişlerdi; nitekim, Kral Konstantin tahttan indirildi ve yerine II. George tahta geçirildi. Gazi yalnızca kendi ülkesinin tarihini değiştirmekle kalmamış, Atina'da yeni bir yönetimin işbaşına gelmesine de neden olmuştu.

Yunanlıların Türkler tarafından yenilgiye uğratılması, Anlaşma Devletleri arasında yeni bir gerginliğin doğmasına yol açtı. Fransızlar, Mustafa Kemal'i daha açık bir biçimde desteklemeye başladılar. İtalyanlar, halihazırda Gazi'ye tarafsız kalma vaadinde bulunmuşlardı. Fransızlar ve İtalyanlar Çanak'taki askerlerini geri çekerek İngilizleri kendi başlarına bıraktılar. Lloyd George Yunanlıların kesin olarak yenilgiye uğramış olduklarını kabul etmemekte diretti. Lloyd George'a karşı Türklere arka çıkmış olan Churchill, bu utanç verici durum karşısında derin bir mahcubiyete kapıldı ve İngiliz hükümeti içinde Mustafa Kemal'i durdurmanın yollarını arayanların safına geçti. İngiltere'nin sömürgelerinden asker toplama planları sonuç vermedi. Diplomatik ilişkilerde İngiltere'yi temsil eden General Harrington soğukkanlı tutumunu korudu ve Türklere Marmara'dan çekilmelerini buyuran bir ültimat vermesi isteğini geri çevirdi. Sonuç olarak, Mudanya'da bir konferans toplanması dışında herhangi bir sonuç ya da uzlaşmaya varılamadı.

Hemen hiç kesintiye uğramadan devam eden görüşmeler 11 Ekim'de bir anlaşmaya varılmasıyla sonuçlandı. İsmet, Ankara'ya telgraf çekerek savaşın resmen sona erdirildiğini bildirdi. Haber Büyük Millet Meclisi'nde büyük bir sevinç ve coşkuyla karşılandı; mebuslar fazlasıyla hak ettiklerine inandıkları zaferin tescil edilmesinin mutluluğuyla birbirlerine sarılıp öpüşüyorlardı. Mudanya Anlaşması Türklerle Yunanlılar arasındaki savaşa son verdi. Türk kuvvetlerine, Meriç Irmağı'na kadar Trakya'yı işgal etme ve on beş gün için-

de buradaki askerlerini geri çekmeleri için Yunanlılara süre tanıma hakkını kazandırdı. Anlaşma Devletleri'ne bağlı kuvvetler, bölgede iktidar ve kontrolün el değiştirmesi işlerinin sorunsuz yaşanmasını garanti altına almak üzere, bir ay süreyle bölgede kalmaya devam edeceklerdi. Anlaşma Devletleri ile yeni Türkiye arasında nihai bir barış anlaşması imza edilinceye kadar, Anlaşma Devletleri askerleri İstanbul ve Gelibolu'daki varlıklarını sürdürecektlerdi.

Türkler Trakya'yı geri alma hazırlıklarına giriştikleri sıra, İngiltere'de Lloyd George hükümeti düştü. Bir Yunan İmparatorluğu'nun yeniden inşası hayallerinin uçup gitmesiyle birlikte, Lloyd George'a kabine, parlamento ve ülke içinde verilen destek de söndü. Lloyd George, hem Mustafa Kemal, hem de İngiltere'nin başına savaş sonrası dönemde musallat olmuş iç ve dış sorunlar yüzünden çok güç bir duruma sürüklendi. 23 Ekim'de, yani Lloyd George ve hükümetinin düşmesinden dört gün sonra, Andrew Bonar Law hükümet işlerinin ve Kasım ayı ortalarında yapılacak yeni parlamento seçimlerinin sorumluluğunu üstlendi.

Mudanya ve Londra'da bu siyasal çekişmeler yaşanırken, Mustafa Kemal Ankara'da Fikriye ve Lâtife ile olan kendi özel ilişkilerinde nazik gelişmeler yaşıyordu. İzmir'de kaldığı süre içinde Lâtife'den çok etkilenmişti, fakat eğer Lâtife'nin kocası olacaksa, vereme yakalandığı artık herkesçe bilinen Fikriye'yi terk etmek zorundaydı. Mustafa Kemal hasta insanlardan nefret ederdi; hasta bir kadın, ona çocukluk dönemindeki yaslı anneyi hatırlattığı için, bu nefreti daha da yoğun yaşıyordu. Onların imgesini zihninde korumaya çalışsa bile, kendisini bu tür kadınlardan uzaklaştırmasını öğrenmişti ve böyle durumlarda ilgi ve sevgisini yönelteceği nesne olarak onların yerine ulusun kendisini koymuştu. Ankara'ya geldiği zaman, Fikriye'yi tedavi olması için İsviçre'ye gitmeye ikna etmeye çalıştı. Fikriye'nin doktorlarının, hastanın modern bir verem sanatoryumunda tedavi görmesinin yararlı olacağı konusunda kendisiyle mutabık kalmalarını sağladı. Sonunda, Fikriye, sanatoryumda kalma fikrini reddetmekle birlikte, özel bir İsviçre kliniğine yatmayı kabul etti. Gazi, yaveri Salih'e bu iş için İsviçre'de gerekli hazırlık ve düzenlemelerin yapılması emrini verdi. Bunun yanı sıra, yaverinden İzmir'deki Lâtife'ye telgraf çekmesini istedi. Telgrafta, Mudanya'da varılan anlaşmanın kutlanması dolayısıyla 12 Ekim'de Bursa'da yapılacak törenlere katılacağını bildiriyor, Lâtife'nin de Bursa'ya gitmesini

istiyordu. Fikriye, Mustafa Kemal'in kendisinin İsviçre'de tedavi görmesi fikrini gönülsüz bir biçimde kabul etmişti. Durum gelişip daha karmaşık bir hal alınca, Mustafa Kemal "diplomatik becerisi"ni daha fazla zorlamak zorunda kaldı. Fikriye son anda İsviçre'ye gitmekten vazgeçti. Israrla Mustafa Kemal'e İsviçre'ye gitmeden önce kendisiyle birlikte son bir seyahate çıkmayı arzuladığını söyledi ve ondan Bursa'ya kendisini de götürmesini istedi. Bursa'dan sonra İstanbul'a geçmeyi, İsviçre'ye gitmeden önce oradaki yakınlarıyla vedalaşmayı planlamıştı.

Bu isteği kabul etmek zorunda kalan Mustafa Kemal, Lâîfe'ye ikinci bir telgraf çekerek ondan Bursa'ya gelmemesini istedi. Telgraf İzmir'e ulaştığında, Lâtife yakında paşaya eşlik edecek olmanın sevinç ve gururu içindeydi. Valizleri hazırды. Yolculuğa çıkacağı otomobil de hazırlanmış onu bekliyordu. Gelen telgraf Lâtife'yi derinden üzdü, onu umutsuzluğa sürükledi. Bursa gezisinin iptal edilmesi herhalde Gazi'nin hastalanmış olması anlamına geliyordu. Lâtife, Mustafa Kemal'in yaverine telgraf çekerek Gazi'nin muhtemel hastalığını bir an önce atlatıp sağlığına kavuşmasını dilediğini bildirmekle birlikte, kuşkusunu yenemeyerek Ankara'daki haber ajansını aradı ve Mustafa Kemal'in Bursa'da olduğunu öğrendi. Bu bilgi onun umutsuzluğunu ve kuşkusunu daha da derinleştirdi -o arada Fikriye hakkında hayli şey işitmişti. Kendi diplomatik yeteneklerini devreye sokarak bu umutsuzluğun üstesinden gelmeye çalıştı. Mustafa Kemal'e bir mektup yazarak, onun Bursa'ya geçmiş olduğunu öğrendiğini, hastalandığını düşündüğü için bu haberin kendisini rahatlattığını bildirdi. Onun başlangıçta kendisini Bursa'ya davet etmesi dolayısıyla iki mutlu gece geçirmiş olduğunu, ancak her ne olursa olsun kendisine daima sadık kalacağını yazdı.

Mustafa Kemal iki kadını birbirinden uzak tutma sorunuyla boğuşuyor olmasına karşın, dış dünyaya olan ilgisini kaybetmiyordu ve ulusal durumu tahlil etmekte hayli başarılıydı. Mudanya'da başarılı bir diplomasi sınavından geçmiş olan İsmet Paşa'yı, Lozan'da toplanacak olan barış konferansında yeni Türkiye'yi temsil etmekte görevlendirdi. Başbakan konumundaki Rauf, konferansa dışişleri bakanı ile birlikte kendisinin katılacağını ummuştı. Rauf'u devre dışı bırakan Gazi, dışişleri bakanı ile bir görüşme yaptı; bakan, geri planda durmayı ve yerini İsmet Pa-

şa'ya bırakmayı kabullenmişti. Mustafa Kemal, İsmet Paşa'yla yol almaktan rahatlık duyuyordu.

Fikriye'nin yanı sıra Kâzım Karabekir ve Refet Paşa'nın eşliğinde Bursa'ya giden Gazi, burada Fevzi Paşa ve İsmet Paşa tarafından karşılandı. On binden fazla insandan oluşan büyük bir kalabalığın önüne birlikte çıktılar, kutlamalar akşam geç saatlere kadar sürdü.

Mustafa Kemal, Bursa valisinin evinde misafir edildi. Fikriye'ye onun odasının hemen yanında bir yatak odası verildi. Herkes uykuya çekildikten sonra, Fikriye, Mustafa Kemal'in odasına gitti ve orada bir kriz geçirdi. Doğru dürüst konuşamıyordu; bir doktor kendisini sakinleştirmeye kadar sürekli "*Paşam, Paşam!*" diye mırıldandı. Muhtemelen, krize girmezden önce Gazi'ye yakında öleceğini bildiğini söylemiş, son gecesini geçmiş mutlu günlerin yadigarı olan, herkesin gönülden bağlı olduğu erkeğin yanında geçirmek istemişti; böylece mutluluk içinde ölecekti (Bozdağ 1975a, s.77).

Bu olay Mustafa Kemal'de karmaşık duygular uyandırmış olmalı. Kendisini taparcasına sevmiş olan Fikriye'nin içinde bulunduğu kötü durumun Mustafa Kemal'in kurtarıcılık fantezisini harekete geçirmiş olduğu kuşkusuzdu ve muhtemelen onda dışa vurmamaya özen gösterdiği şefkat duygusunu da uyandırmıştı; ne var ki, sahip olduğu kurtarıcılık fantezilerinin yöneldiği nesne artık kendi ulusuydu. Dahası, çocukluğundan beri kendisini kederli (hasta) kadınlardan uzak tutmuştu. Fikrini değiştirmeyi reddetti ve Fikriye'nin daha önce planlandığı gibi İsviçre'ye gitmesinde ısrar etti. Fikriye onun iradesine boyun eğdi.

Kendi özel yaşamına az çok düzen kazandıran Gazi, dikkatini, yeniden, kendi kişisel kaygılarından çok da bağışık olmayan siyaset üzerinde yoğunlaştırdı. Büyük taarruza bizzat katılmamış olan Refet'i Büyük Millet Meclisi'nin özel temsilcisi olarak atadı. Refet, ayrıca, milliyetçilerin özel bir komiseri olarak ilkin İstanbul'a, ardından Trakya'ya gönderildi. Böylece, Refet Paşa, Osmanlı'nın Avrupa kıtasındaki eski başkentinde boy gösteren ilk önemli milliyetçi oldu. Refet'in İstanbul'a gidişi ikili bir amaca hizmet ediyordu. Gazi'ye karşı henüz başlangıç evresinde olan muhalefet, Refet Paşa'nın saygın bir göreve getirilmesiyle birlikte yatışmış oldu; bunun yanı sıra, Refet Paşa, İsviçre'ye gidecek

olan Fikriye'ye yolculuğun bir kısmı boyunca eşlik edecekti. Refet Paşa, 19 Ekim'de yüzlerce milliyetçi jandarmanın korumasında İstanbul'a ulaştı, ancak İngilizler onun ve beraberindekilerin karaya çıkmasını bir gün boyunca engellediler. Halk onları görkemli bir gösteriyle karşıladı. Her yerde sayısız Türk bayrağı ve İslamın yeşil sancakları dalgalanıyor, coşku seli içinde caddeleri tıka basa dolduran insanlar balkonlara, evlerin çatılarına çıkıyorlardı.

Fikriye İstanbul'da karaya Refet'in ve beraberindeki jandarmaların eşliğinde çıktı; bu coşkun, gürültülü karşılamaya tanık oldu. Sevgili paşasının hızla tapılan bir kişi haline geldiğini görmemesi olanaksızdı; her yer onun resimleriyle donatılmıştı. Fikriye'nin Refet ile birlikte şehirden ayrıldığı sıra Bursa'da olan Halide Edip, sonraki yıllarda bu hasta kadınla vedalaşmasını hatırlayacaktır. Fikriye'nin kendisine bir erkek çocuğunun elini anımsatan elini tutmuştu -Lâtife çok daha sağlıklı ve dinç olmasına karşın Fikriye ona Lâtife'yi anımsatmıştı. Edip şunları yazıyor: "*Küçük, ince çenesi, bir bıçağın sivri ucu gibiydi; küçük burnu büzüşmüş, adeta saydam bir hal almıştı*" (Adivar 1928, s.398). Fikriye'nin gözlerinde acı okunuyordu: "*Acı ve kederden harab olmuş gözleri kararmıştı; gözlerinin alt ve üst kirpikleri kıvrılmış, her zaman olduğundan daha fazla içiçe girmişti; çökmüş, solmuş yanaklarından gözyaşları süzülüyordu*" (Adivar 1928, s.398). Bir zamanlar Ankara caddelerinde dört nala at koşturan, herkesin dik-katle göz süzdüğü Gazi'nin evinin -Zübeyde'ye rağmen- sevgili kadını olan bu genç kadın, şimdi umarsız hasta bir kadın görünümüne bürünmüştü.

Fikriye'yi yolu üzerinden uzaklaştırmış olan Mustafa Kemal, Lâtife'yle birlikte geçecek yaşamı üzerine planlar yapmaya başladı. Meseleyi annesine açtı ve ondan Lâtife'nin evinde misafir olacağı İzmir'e gitmesini istedi. Bir süre deniz kenarında kalmasının onun eklem romatizmasına iyi geleceğini söylüyordu; gerçekte ise, geleneklere uyma ihtiyacı duyduğu ve niyetli olduğu evliliğe ilişkin annesinin olurunun almak istediği için onun İzmir'e gitmesini istemişti.

Fikriye'nin Ankara'dan uzaklaşmasını temin etme, Refet'in üstlenmiş olduğu görevlerden yalnızca bir tanesiydi. Refet, İstanbul'da bulunuşunun siyasal içeriğinin farkındaydı. İstanbul'da bulunduğu günlerde Osmanlı hükümetini tanımayı reddetti ve

padişah'tan hiç söz etmedi. Yalnızca, aralarında padişahın yaverinin de bulunduğu bir grup insan kendisine hoşgeldin demeye geldiği zaman, yalnızca halifeliğin kutsallığına göndermede bulundu -bununla, halifelik kurumunun tanındığını, ancak padişahın yönetsel iktidarının reddedildiğini ima ediyordu. 1453 yılında İstanbul'u Bizanslılardan alan Fatih Sultan Mehmet'in türbesini ziyarete gittiğinde yaptığı konuşmada, Fatih'in ruhunun şad olmasını diledi ve şehrin kâfirlerin eline düşmesine hiçbir Türkün asla izin vermeyeceğini söyledi.

Kendisine son derece güvenen Refet, Padişah VI. Mehmet'le bir görüşme yaptı; itibarını yitirmiş olan padişaha İstanbul'daki hükümeti dağıtmasını öğütledi ve Türkiye'nin iki hükümetli bir sistemi kaldıramayacağını söyledi. Padişah, bir yolunu bulup tahtını kurtarabileceği umuduna dört elle sarılmayı sürdürüyordu. Ancak, Anlaşma Devletleri Lozan'daki barış konferansı için hem İstanbul hükümetinden hem de Ankara'daki Büyük Millet Meclisi'nden delege göndermelerini istediklerinde, padişahın bu umudu büyük ölçüde kırıldı. Söz konusu davet, Osmanlı İmparatorluğu'nun arta kalan toprakları üzerinde eşanlı olarak iki ayrı hükümetin bulunuyor oluşunun anormalliğine işaret ediyordu. Böylesine uygunsuz bir davetin Ankara'da öfkeyle karşılanacağını farkında olan Sadrazam Tefik Paşa, bu kötü durumu savuşturmak amacıyla, 17 Ekim günü (resmi davet mektupları fiilen alınmazdan önce) Mustafa Kemal'e konferansta ortak bir tavır alınmasını ve bu tavrın saptanması için karşılıklı görüşmeler yapılmasını önerdi. Buna hemen ertesi günü bir telgrafla yanıt veren Mustafa Kemal, Büyük Millet Meclisi'nin benimsediği Teşkilât-ı Esasîye'nin Türk ulusunu temsil yetkisini yalnızca bir tek hükümete tanıdığını, bunun da Büyük Millet Meclisi hükümeti olduğunu bildirdi.

27 Ekim'de, Ankara hükümeti, padişah hükümeti gibi resmi konferans davetini aldı. Tefik Paşa, Büyük Millet Meclisi'ne bir telgraf çekerek mebuslara konferansa ortak bir delegasyonla katılmayı önerdi. Buna kızan milliyetçi mebuslar İstanbul hükümetini ve onun ulusu bölmeye yönelik iğrenç girişimini kınadılar. Mustafa Kemal ve seksen mebus tarafından imzalanmış bir yasa önerisinin mecliste görüşülmesi, ateşli tartışmalardan sonra 30 Ekim'de kabul edildi. Söz konusu yasa önerisi, Osmanlı İmpara-

torluğu'nun öldüğünü, yeni Türk ulusunun bunun yerini aldığını, anayasal açıdan egemenliğin ulusa ait olduğunu ilan ediyordu. Mustafa Kemal, Osmanlı İmparatorluğu'nun öldüğünü önceden görmüştü; İstanbul'un Lozan'daki konferansa ortak bir delegasyonla katılma önerisi, gerçekte Anadolu ulusal hükümetinin İstanbul tarafından da tanınıyor olduğunun açık bir işaretiydi.

Mustafa Kemal ve sekiz mebus tarafından meclise verilen yasa önerisi, mecliste iki grubun muhalefetiyle karşılaştı. Bunlardan biri, dini unsurların ağırlıkta olduğu gruptu; diğer grubu oluşturan mebuslar ise, bu önerinin kabul edilmesinin Mustafa Kemal'in konumunu daha da güçlendireceğinden ve bir diktatörlüğe yol açacağından korkuyorlardı. Halifeliğin padişahlıktan ayrılabilirliği üzerine uzun, sert tartışmalar yaşandı. Padişahlığın kaldırılması durumunda halifelik kurumu ne olacaktı? Mustafa Kemal, İslam tarihi, Hz. Muhammed'in yaşamı ve Osmanlı tarihi üzerine uzun bir konuşma yaptı. Bu iki kurumun İslamın ilk dönemlerinde birbirinden ayrı olduğunu ve dolayısıyla tekrar birbirinden ayrılabilirliğini ileri sürdü. Kuşkusuz, buradaki ayrılık terimiyle kast edilen, padişahlığın ortadan kaldırılması, egemenliğin Türk ulusuna verilmesi, halifeliğin herhangi bir siyasal otoriteden yoksun olarak varlığını sürdürmesi idi.¹⁰⁸

1 Kasım günü, Mustafa Kemal, kendisi de dahil olmak üzere seksen mebus tarafından imzalanarak meclise sunulmuş yasa önerisini tartışmak üzere meclisteki oturumu başlattı. Meclise, konuyla ilgili olarak başkaca öneriler de sunuldu; bunun üzerine, Anayasa Komisyonu, Hukuk Komisyonu ve Diyanet Komisyonu üyelerinden oluşan birleşik bir komite oluşturuldu. Birleşik komite, vakit geçirmeksizin hayli kalabalık olan mecliste ilgili konuya ilişkin görüşmeleri başlattı. Mustafa Kemal yapılan tartışmaları salonun bir köşesinden izledi. *Ulemadan* oluşan bir grup, âlimane konuşmalarla halifelikle padişahlığın birbirinden ayrılması

¹⁰⁸ Mustafa Kemal, "Nutuk'ta, padişahlık ve halifelik konusundaki görüşleri nedeniyle Rauf ve Refet'e serzenişte bulunur. Mustafa Kemal'e göre, Rauf'a bu konudaki görüşünün ne olduğunu sorduğu zaman Rauf Bey şunları söylemiştir: "Ben dedi, makamı saltanat ve hilâfete vicdanen ve hissen merbutum. Çünkü benim babam, padişahın nanû nimetiyle yetişmiş, Osmanlı Devletinin ricali sırasına geçmiştir. Benim de kanımda o nimetin zerrâtı vardır. Ben nankör değilim ve olamam. Padişaha muhafazai sadakat borcumdur." Muhtemelen Refet, Rauf'un bu görüşlerini tamamen paylaşıyordu (Atatürk 1927, s.573). Buradan da açıkça anlaşılacağı üzere, bu sorunda Mustafa Kemal ile en yakınındaki arkadaşlarından bazıları birbirlerine ters düşmüşlerdi.

mümkün olmayan iki kurum olduğunu ileri sürdüler. Mustafa Kemal'in görüşmelerin uzamasından başka bir işe yaramadığını düşündüğü bu tür konuşmalara tahammülü yoktu. Meclis başkanlığından söz aldı ve mebusların önünde meclis sandalyelerinden birinin üzerine çıkarak, böyle tartışmalarla iktidarın kime verileceğinin saptanamayacağını söyledi. Önemli olan şey apaçık ortada duran gerçekliğin kendisiydi; ayaklanan Türk halkı tartışmaya yer vermeyecek bir şekilde iktidarı kendi eline geçirmişti. Yüksek sesle şunları söyledi:

"Hakimiyet ve saltanat hiç kimse tarafından hiç kimseye, ilim icabıdır diye; müzakere ile, münakaşa ile verilmez. Hâkimiyet, saltanat kuvvetle, kudretle ve zorla alınır. Osmanoğulları, zorla Türk milletinin hâkimiyet ve saltanatına, vazıylyed olmuşlardı: bu tasallûtlarını altı asırdan beri idame eylemişlerdi. Şimdi de, Türk milleti bu mütecavizlerin hadlerini ihtar ederek, hâkimiyet ve saltanatını, isyan ederek kendi eline, bilfiil, almış bulunuyor. Bu bir emrivakidir" (Atatürk 1927, s.578).

Bundan sonra, meselelere ilişkin kendi görüşünün kabul görmemesi durumunda belki de *"birkaç kellenin uçurulacağını"* söyledi. Açıkça meydan okuduğu bu konuşma, zamanla onun kamuoyu önünde yaptığı en ünlü konuşmalardan biri haline gelecektir. Söz konusu konuşmasında sözünü sakınmaz bir diktatör gibi konuşmuştu ve o sıralar bunu yapmayı pekala göze alabilecek durumdaydı. Ayrıca, o konuşmasında, dini istismar edenlere karşı neler hissettiğini en açık biçimde dile getirdi. Konu doğrudan siyasi bir içeriğe sahipti kuşkusuz, fakat onun dine karşı ömür boyu süren antipatisinin, "Molla" olarak anılan dindar annesi ve kendisini acımasızca döven din öğretmeni dolayısıyla yaşamının erken yıllarında başlamış olduğunu unutmamak gerekir.

Gazi'nin azarlayıcı ve tehditkâr konuşmasıyla aklını başına toplayan birleşik kurul, saltanatın kaldırılmasını öngören yasa tasarısını destekledi. Tasarı süratle bir yasa maddesi olarak resmileştirildi ve 1 Kasım günü meclis tarafından onaylandı. Bu gelişme, padişah hükümetinin son olarak 4 Kasım'da toplandığı İstanbul'daki Anlaşma Devletleri temsilcilerine bildirildi. Aynı gün, Osmanlı hükümetinin çeşitli kademelerinde görev yapan yöneticilerin pek çoğu Refet Paşa'yı ziyaret ederek bundan böyle Büyük Millet Meclisi hükümetine bağlı kalacaklarını bildirdiler. Son-

raki gün Refet Paşa Osmanlı nazırlıklarının lağvedilmesi emrini verdi. Osmanlı hükümeti artık çökmüştü. Bu gelişmeler sırasında Padişah VI. Mehmet sarayında kaldı. Yüzyıllar boyunca Osmanlıların padişahı Tanrı'nın yeryüzündeki gölgesi olarak kabul ettiklerini dikkate alan Mustafa Kemal, padişahı hemen cezalandırmaya niyetli değildi. Böylesine saygıdeğer bulunan bir imgenin bir gecede silinip gitmesi umulamazdı. Kendi taraftarları ve arkadaşları arasında bile gönüllerinde ve zihinlerinde padişaha ayrı bir yer veren hayli insan olduğunu çok iyi biliyordu. Kısa bir süre sonra bu can sıkıcı sorunu çözüme kavuşturan kişi yine padişahın kendisi olacaktı. 16 Kasım günü, VI. Mehmet, General Harrington'a bir mektup yazdı; yaşamının tehlikede olduğunu, İstanbul'dan ayrılmak için yardıma ihtiyacı olduğunu bildirdi. Gerekli düzenlemeler yapıldı ve padişah, oğlu, doktoru, iki sadık sekreteri, sarayın bando şefi, oda hizmetçisi, berberi, iki harem ağası, ertesi sabah erken saatlerde İngilizlere ait iki Kızılhaç ambulansı ile saraydan ayrıldılar. Grup limana götürüldü ve botlarla Malaya adlı bir savaş gemisine aktarıldı. Padişah ve beraberindekiler gemiye bindikten sonra, savaş gemisi limandan ayrıldı ve Malta'ya doğru yola koyuldu. Böylece, altı asırdan uzun bir süre imparatorluğu kesintisiz yönetmiş bir hanedanın üyesi olan son Osmanlı padişahı, utanç verici bir sürgün hayatına doğru yol almaya başladı.

Padişah İstanbul'dan öylesine gizli bir şekilde ayrılmıştı ki, milliyetçiler İstanbul'u tamamen terk edinceye kadar onun kaçışından hiç haberdar olmadılar. Büyük Millet Meclisi, VI. Mehmet'in sürgüne kaçmasından sonraki gün, onu halifelikten azletti. İstanbul'da kalan kuzeni veliaht Abdülmecit, Büyük Millet Meclisi tarafından belirlenen koşullar altında hizmet etmek, koşuluyla halife seçildi.

Yüzyıllar boyu süregelen Türk gelenekleri sarsılıyordu; gelişmeleri hoşnutsuzlukla karşılayan ve eleştiri oklarını Mustafa Kemal'e yöneltenler yok değildi. Bunlar, açıktan açığa padişahlığın kaldırılmasının hesabını sormaya yeltenemiyorlardı, ancak bu konuda kendisinin sorumlu tutulduğuna ilişkin söylentiler Mustafa Kemal'in kulağına kadar ulaşıyordu. Mustafa Kemal'e karşı duyulan güvenlik, Aralık 1922'de bir yasa tasarısının Büyük Millet Meclisi'ne sunulması sırasında açıkça gözlenir hale geldi. Söz konusu tasarı, ancak yeni Türkiye sınırları içinde doğanların meclise

seçilme hakkına sahip olmasını, Türkiye'ye bu sınırların dışında göç etmiş olanların -ister Türk ister Kürt olsun- seçilme hakkı elde edebilmek için ülke sınırları içinde daimi olarak beş yıl süreyle ikamet etmesi gerektiğini öngörüyordu. Önerilen bu seçim yasa-sının Mustafa Kemal'e karşı çıkarıldığı açıktı; onun doğum yeri olan Selanik yeni Türk devletinin sınırları dışında kalıyordu. Bu girişimi büyük bir öfkeyle karşılayan Mustafa Kemal, mecliste ateşli bir konuşma yaptı:

"Maalesef, mahalli tevellüdüm, bugünkü hudutlar haricinde kalmış bulunuyor. Saniyen; herhangi bir dairei intihabiyenin beş senelik mütemekkini dahi değilim. Mahalli tevellüdüm, bugünkü hududu milliyemizin haricinde kalmıştır. Fakat, bu, böyle ise, bunda benim katiyen bir kasit ve kabahatim yoktur. Bunun sebebi, bütün memleketimizi, milletimizi, mahvû muz mahil etmek istiyen düşmanların, harekâtında muvaffak olmaktan kısmen menedilememiş olmasıdır. Eğer düşmanlar, tamamen maksatlarına muvaffak olmuş olsalardı, Allah muhafaza etsin, buraya vazıulimza olan efendilerin dahi memleketleri hudut haricinde kalabilirdi.

Bundan başka, bu maddenin talebettiği şartı haiz bulunmuyorsam, yani, beş sene mütemadiyen bir dairei intihabiyede sakın olamamış isem, o da, bu vatana ifa ettiğim hidemat yüzündendir. Eğer, bu maddenin, talebettiği şartı ihraza çalışsaydım, İstanbulu kazandırmaktan ibaret olan Arıburnu ve Anafartalardaki müdafaamı yapmamaklığım lâzım gelirdi. Eğer ben, bir yerde beş sene oturmaya mahkûm olsaydım, Bitlis ve Muşu aldıktan sonra Diyarbekir istikametinde teves-sü eden düşmanın karşısına çıkmamaklığım, Bitlis ve Muşu kurtarmaktan ibaret olan vazifei vataniyemi yapmamaklığım lâzım gelirdi. Bu efendilerin, talebettiği şeraiti ihraz etmek isteseydim, Suriyeyi tahliye eden orduların enkazından, Halepte bir ordu teşkil ederek düşmana karşı müdafaâ etmemekliğim ve bugün hududu milliye dediğimiz hududu fiilen tesbit edmemekliğim lâzım gelirdi.

Zannediyorum ki; ondan sonraki mesaim cümlelerin malûmudur. Hiçbir yerde, beşsene oturamıyacak kadar sarfı mesai etmiş bulunuyorum. Ben zannediyordum ki, bu hidematımdan dolayı milletimin muhabbetine ve teveccühüne mazhar ol-

dum. Belki bütün âlemi İslâmın muhabbet ve teveccühüne mazharım"(Atatürk 1927, s.603-4).

Mustafa Kemal'in kendisini incitmiş olan bu yasa önerisi karşısında yaşadığı duygu patlaması meclisin havasını değiştirdi. Yasa tasarısı reddedildi.

Gazi'nin toplumsal alanda giriştiği siyasal manevralarla, kendi özel yaşamında giriştiği manevralar eşanlı olarak yaşandı. Annesi, Lâtife ve ailesinin yanında kalmak üzere İzmir'e gönderildi. Lâtife, Zübeyde'nin ziyareti dolayısıyla evde titiz bir hazırlığa girişti. Evin duvarları yıkandı, kristal avizelerin tozu alındı, bahçe temizlenip düzenlendi. İzmir'de bütün gözler beyaz konağın üzerindeydi. Her taraftan yardım önerisi geliyordu. Vali evi ziyarete geldi ve ev sahipleriyle bir fincan kahve içip söyleşti. Mustafa Kemal, Salih ve karısından İzmir yolculuğu sırasında annesine eşlik etmelerini istedi. Ayrıca, İzmir'de yaşayan ve uzaktan Lâtife'nin akrabası olan bir arkadaşını da devreye soktu. Bu kişi, Mustafa Kemal ve Lâtife arasındaki olası evlilik için iki aile arasında geleneksel çöpçatanlık rolünü üstlenecekti.¹⁰⁹ Gazi'nin emiri Ali, Abdürrahim, Zübeyde'nin kadın yardımcıları ve birkaç arkadaşı da İzmir'e gidecek gruba dahil oldu. Yıllar sonra, Abdürrahim Tuncak (1974), İzmir'e gidilirken Zübeyde'nin hâlâ kendisini "baston" olarak kullandığını hatırlar. Savaş henüz son bulmuştu; grubu İzmir'e götüren tren harabeye dönmüş köy ve kasabaların arasından geçiyordu. Tuncak, bu hazin görüntülerin kendisinde yarattığı duyguyu hiçbir zaman unutamayacaktı.

Lâtife, treni istasyonda karşıladı. Kendisi gibi binlerce insan da ulusun kurtarıcısının annesini görebilmek için istasyona dolmuştu. İstasyona Zübeyde'yi karşılamaya gelen şehrin ileri gelenleri eşlerini de yanlarında getirmişlerdi; bu, yeni Türkiye'de yaşanan dramatik değişikliklerin bir diğer göstergesiydi. Zübeyde beyaz bir *çarşaf* giymiş, peçe takmamıştı; başını sallayıp gülümseyerek pencereden dışarıdaki kalabalığı selamladı. Yetmişli yaşlarda olmasına rağmen geniş, yuvarlak yüzü yumuşaklığını koruyordu; süt beyazı ile pembenin renklendirdiği yüzü neredeyse kı-

¹⁰⁹ Mustafa Kemal'in yaşantısının o aşamasında evliliği düşünmesi, keder içindeki ulus-anne'yi kurtardıktan sonra bir başka kadın -bir eş- bularak bu ilk kadından ayrılma ve bireyleşmesini tamamlama arzusuyla açıklanabilir. Fakat biz, ikinci bir olasılık olarak, Mustafa Kemal'in Lâtife ile evlenme isteğinin, kendisini kendi di-şil versiyonu olarak gördüğü Lâtife ile bütünleştirme arzusunun ifadesi olarak da yorumlanabileceğini düşünürüz.

rışıksızdı. Oğluna benziyordu, fakat gümüş çerçeveli gözlüklerinin ardındaki gözlerinin mavisi daha koyu, daha sıcak, daha cana yakındı; yumuşak bir ağzı vardı. Her şeye karşın, çabuk sinirlenen, tepkileri önceden kestirilemeyen bir kadındı (özellikle de oğlu Mustafa ile ilgili meselelerde). Doktorunun önerisi üzerine, yolculuğu sırasında trende bambudan yapılmış bir koltukla oturmuştu. Lâtife ve Zübeyde birbirleriyle ilk kez Zübeyde'nin kompartımanında buluştular. Zübeyde, Lâtife'ye karşı hemen o an oluveren bir antipati hissettiyse de, sayısız komplimanda bulunarak bu duygusunu gizledi. Zübeyde ve beraberindekiler, yapmacık tavırların, sahte yakınlık gösterilerinin hakim olduğu bu atmosfer içinde Mustafa'nın İzmir'de kaldığı günlerde misafir olduğu Göztepe'deki beyaz konağa gittiler.

Gelenek, böyle bir ziyarette karşı tarafa bir hediye verilmesini gerektiriyordu. Gazi, Lâtife'ye hediye olarak İzmir'e Sakarya ismi verilen güzel bir at yollamıştı. Yine geleneğe göre, Zübeyde'nin bir nişan hediyesi ya da salt ev sahibesine gönderilmiş bir hediye olarak atı evin genç kadınına, yani Lâtife'ye vermesi gerekiyordu. Zübeyde, atı Lâtife'ye verdiği sıra içinde belli belirsiz bir kuşku belirdi. Lâtife atı çok beğenmiş, bu beğenisini çok açık bir ifadeyle dışa yansıtmıştı. Zeki bir kadın olan Zübeyde, Lâtife'nin ulusun kurtarıcısına gerçekten aşık olduğunu, ona karasevda düzeyinde tutulmuş olduğunu (infatuation) sezdi. Zübeyde, oğluyla hayli uzun bir zamana yayılan ve çok emek gerektirmiş bir ilişkiye sahipti ve oğlunu bir başka kadınla paylaşmaya niyeti yoktu. Tuncak (1974), Zübeyde'yi, kendisine eşlik eden kadın hizmetçilerine ve diğerlerine Lâtife'ye ilişkin hoşnutsuzluğundan söz ederken duyduğunu hatırlar. Lâtife'yi güzel bulmuyor, onun göze hoş gelmeyecek kadar kısa boylu olduğunu düşünüyordu.

Beyaz konakta birlikte geçirdikleri günler, her iki kadın için de gerilim dolu olmalı. Lâtife iyi eğitim görmüş, Avrupa'da bulunmuş, bir başka kuşağa üye genç bir kadındı ve farklı bir yaşam tarzına alıştı. Diğer yandan, Zübeyde eğitim görmemişti ve Türkçe'yi Makedon kökenini ele veren bir aksanla konuşuyordu. Kaba bir nükteyle konuşurdu ve nükteli sözlerini araya atasözleri sıkıştırarak ifade ederdi. Bu zamanda sık sık kendisini ağrı içinde bulduğu düşünülürse, Zübeyde'nin İzmir'de iken sinirli bir mizaca sahip olduğunu kolayca anlayabiliriz. Fakat, bu iki kadın arasındaki gizli çekişmenin temelinde yatan şey, ikisi arasındaki ilan

edilmemiş rekabetti. Yaşı ilerledikçe Zübeyde'nin Selanik'e duyduğu özlem daha da derinleşti; İzmir'deki lüks yaşamı baskıcı buluyordu. İzmir'e yaptığı bu ziyaretin ilk günleri sırasında Lâtife'nin ailesi henüz yurt dışındaydı. Aile Fransa'dan döndüğü zaman, Zübeyde, Lâtife'nin kızkardeşini ondan daha güzel buldu. Salih'le yaptığı bir sohbet sırasında ona Lâtife'nin oğluyla evlenmesine karşı olduğunu söyledi ve ardından bunu Mustafa Kemal'e söylememesini tembihledi (Bozdağ 1975a, s.102).

İzmir'e gelişinin onuncu günü Zübeyde, Ankara'ya dönmek istedi, fakat doktoru bunu uygun bulmadı. Sonraki günlerde Zübeyde'nin sağlığı kötüleşti. Ali, İzmir'e yapacağı ziyaret sırasında Gazi'nin hazırlıklarına yardımcı olmak için İzmir'den ayrılmak üzereydi. Zübeyde, Lâtife'ye ilişkin kuşkularından Ali'ye de söz etmiş, ona "*Bu bayanın benim Mustafa'mı mutlu edebileceğine inanıyor musun?*" diye sormuştu (Oranlı, 1967, s.141). Zübeyde eve yerleştikten bir süre sonra, İzmir'in önde gelen din adamının kendisini görmeye gelmesini istedi. Muhtemelen, gelen kişiye, içine oğlu için pırlanta bir yüzük sardığı bir vasiyetname bıraktı.

Ali, Zübeyde'nin sağlığının hızla kötüleştiği haberinin alındığı Ankara'ya geri döndü. Mustafa Kemal, gece on bir treniyle Ali ve beraberindeki grupla birlikte İzmir'e yola çıktı. O gece Ali şifreli bir telgraf mesajı aldı; telgraf, Zübeyde'nin 14 Ocak günü vefat ettiğini bildiriyordu. Böyle kötü bir haberle yolculuk sırasında Gazi'nin keyfini kaçırmak istemeyen Ali, ona telgraftan hemen söz etmedi. Gün ağarmazdan kısa bir süre önce Mustafa Kemal Ali'yi yanına çağırdı ve ona herhangi bir haber olup olmadığını sordu. Ali, şifreli bir telgraf alındığını, ancak şifreyi çözmekle meşgul olduklarını söyledi. Mustafa Kemal, "*Biliyorum, annem öldü*" diye karşılık verdi ve bunu o gece gördüğü telepatik bir rüya ile ilişkilendirdi. Rüyasında annesiyle birlikte yeşillik bir alanda yürürlerken aniden patlak veren bir sel annesini alıp götürmüştü (Oranlı 1967, s.142).

Şifresi çözülen telgraf kendisine verildikten sonra, Mustafa Kemal İzmir'e gitmemeye karar verdi. Annesinin gerektiği biçimde toprağa verilmesinin sağlanmasını istedikten sonra, trenin hattını değiştirerek İzmit'e gitmesini emretti. 27 Ocak'ta İzmir'e gitmeden önceki iki haftalık sürenin önemli bir bölümünü İzmit dolaylarında geçirdi; konuşmalar yaptı, kimi görüşmelerde bu-

lundu. İzmir'e gecikmeli olarak gitmesinin nedeni, annesinin ölmüş olduğu fikrini yadsımaya yönelik bir tepki olabilir ya da bu şekilde onun kaybını kabullenmeye çalışmıştı. İzmir'e vardığında yaptığı ilk iş bir cami bahçesine gömülmüş olan annesinin mezarını ziyaret etmek oldu. Kâzım Karabekir ve Fevzi Paşa ona eşlik ettiler. Mustafa Kemal, annesinin mezarı başında yaptığı bu önemli konuşmasında, hem bilinçli hem de bilinçsiz olarak, annesiyle arasındaki ilişkiden söz etti. Bu konuşma, Zübeyde ile şimdi vatanın kurtarıcısı olarak olağanüstü bir görkeme sahip bulunan oğlu arasındaki yoğun bağlılığın açık bir kanıtını oluştuyordu.

Mezarın başında bulunanlara, annesinin baskının bir kurbanı olduğunu söyledi. II. Abdülhamid'i, annesinin çektiği sıkıntıların sorumlusu olmakla suçladı. "*Zorba rejimin gizli ajanlarının, casuslarının, cellatlarının*" kendisini nasıl Suriye'ye yolladıklarını, böylece oğlunu görme şansından yoksun annesine ne büyük acılar çektiklerini anlattı. Kendisinin ve annesinin bireysel yaşamlarının ulusun tarihiyle nasıl içiçe geçmiş olduğundan söz etti. VI. Mehmet'in kendisi hakkında çıkardığı ölüm fermanının yerine getirilmiş olduğuna inanan annesinin o günlerde büyük acılar yaşadığını söyledi.

Gazi'nin mezar başında yaptığı bu konuşmada öne çıkardığı tema, annesinin çok büyük kederler yaşadığı idi. Bunun sorumluluğunu kötü baba imgelerine, padişahlara yüklüyordu. İstanbul'dan ayrılıp Türklerin bağımsızlık mücadelesini başlatmak üzere Samsun'a gittiği döneme atıfta bulunarak şunları söyledi: "*Valdem üç buçuk senelik bütün gece ve gündüzlerini gözyaşları içinde geçirdi. Bu gözyaşları ona gözlerini kaybettirdi. Nihayet pek yakın zamanda onu İstanbul'dan kurtarabildim. Ona kavuşabildim ki, o artık maddeten ölmüştü, manen yaşıyordu*" (Atatürk 1952, 2. Cilt, s.75). Bütün bir yaşamı boyunca omuzlarında kederli bir annenin yükünü taşımış olan Mustafa Kemal'in, sahip olduğu duyguları (yaşarken ölü olarak algıladığı) annesinden ulusa (manevi olarak yaşayan) yöneltmiş olduğu çok açıktır.

"*Validemin ziyaından şüphesiz çok müteessirim. Fakat bu teessürümü izale ve benim müteselli eden bir husus vardır ki, o da anamız vatanı mahv ve harabiye götüren idarenin artık bir daha avdet etmemek üzere mezarı ademe götürülmüş olduğunu görmektedir. Valdem bu toprağın altında fakat haki-*

miyeti milliye ilelebet payidar olsun. Beni müteselli eden en büyük kuvvet budur. Evet hakimiyeti milliye ilelebet devam edecektir" (Atatürk 1952, 2. Cilt, s.74-75; vurgular bize ait).

Burada, Mustafa Kemal, "kötü" ödipal babayı (padişah) annesinin kederinin sorumlusu olmakla suçlamaktadır. Padişahın "unutulmuşluk mezarı"na gönderilmesinden sonra varlığını koruyan şey, annenin yerini alan ana-vatan ile onun kendisini kurtarmış olan muzaffer oğludur.

Şu halde, özellikle son cümlede açıkça görüldüğü üzere, bir kez daha ölen annesinin imgesi yaşamını kurtardığı ulus imgesinde varlığını sürdürür. Ulusu kurtarmak demek, annesini kurtarmak demektir; her şey keder içindeki hasta annesinin iyileştirilmesi içindi, böylece sağlığına kavuşan anne onu besleyip koruma yeteneğini yeniden kazanmış olacaktı. Süreç içinde onun hem annesinin hem de Türk ulusunun koruyucusu haline gelmiş olması kaderin bir cilvesidir (Rustow 1970). Mustafa Kemal, konuşmasını, bütün yaşamını ulusal egemenliğin korunmasına adayacağına yemin ederek tamamladı.

Mustafa Kemal'in annesinin mezarı başında yaptığı bu konuşmanın çabucak siyasal bir içeriğe bürünmüş olması Rustow'un ilgisini çekmiştir. Rustow, söz konusu konuşma ile ilgili olarak şunları yazar:

"Otoriteyi temsil eden figür padişaktır, Kemal'in kendileri için bir araç teşkil ettiği Abdülhamid ve ondan sonra ise Vahdetin. Bu üç oyun karakteri -anne, oğul, padişah- arasında hayli içli dışlı bir ilişki vardır. Padişah, kötü baba figürünü temsil eder: Bunun özel memurları cellatlardır ve anne Zübeyde ile anavatanın fiziksel yıkımından o sorumludur. [Mustafa] Kemal'in kendisi, padişahın -her padişahın- otoritesinin kofluğunu açığa çıkararak, onu 'unutulmuş mezarı'na göndererek, kendi yaratısı olan ve başında bulunduğu daha meşru bir rejimi saltanatın yerine geçirerek, annesinin ve vatanın öcünü alan sadık oğul rolündedir" (Rustow 1970, s.237).

Burada ödipal bir temanın açıkça gözlenir olduğu fikrine katılıyoruz. Bununla birlikte, bu temanın ardında saklı olan şey, Mustafa Kemal'in kişilik yapısının özüdür ve sahip olduğu kişilik yapısı onu tarih sahnesinde ödipal bir zafere erişme girişiminde bulunmaya zorlamıştır.

TÜRKİYE CUMHURİYETİ'NE DOĞRU

Ağır duygusal şoklarla baş etme konusunda muazzam bir yeteneğe sahip olduğunu bir kez daha gösteren Mustafa Kemal, annesinin mezarı başında yaptığı konuşmanın hemen sonunda kendisini yeniden topladı. Osman Paşa camisinin bahçesinden ayrıldıktan sonra, İzmir valisine günün geri kalan kısmı için düşünülmüş programın ne olduğunu sordu. Vali, annesinin ölümü dolayısıyla tuttuğu yasa saygı gereği herhangi bir resmi etkinlik düzenlemediklerini söyleyince, Mustafa Kemal Lâtife'nin evine gitmeye karar verdi. O sıra camiden ayrılan kalabalığın arkalarında bir yerde duran iyi giyimli bir adamdan öne doğru gelmesi istendi; adam, Mustafa Kemal'e Lâtife'nin babası Uşakizâde Muammer Bey olarak tanıtıldı. Gazi'ye saygılarını sunan adam, geleneğe uygun olarak eğilip Gazi'nin elini öptü. Bundan sonra, Gazi ve Muammer Bey, Mustafa Kemal'in yakından bildiği Göztepe'deki eve doğru yola koyuldular.

Eve geldiklerinde, Mustafa Kemal annesine son günlerinde gösterdikleri yakın ilgiden dolayı ev sahiplerine teşekkür etti. Bu, Mustafa Kemal'in Lâtife'nin ailesi ile ilk karşılaşmasıydı; aile Fransa'dan kısa bir süre önce, Mustafa Kemal'in İzmir'den ayrılıp Bursa'ya gittiği günlerde dönmüştü. Usulen yapılan kısa bir söyleşinin ardından, Mustafa Kemal Lâtife'yi yanına oturttu ve kendisiyle evlenmeyi arzuladığını, hatta bunun hemen gerçekleşmesini istediğini söyledi. Lâtife çok sevindi, fakat hazırlanmak için bir zaman istedi. Lâtife'nin bu talebine direnen Mustafa Kemal, Lâtife'nin annesine dönerek şakacı bir tavırla emirlerine itaat etmeyen asi bir kızı olduğunu söyledi. İkisi arasında neler konuşulduğunu bilmeyen kadın, ortada bir yanlış anlamanın olabileceğini söyledi. Gazi keyiflenmişti ve şu karşılığı verdi: "*Hayır, ortada bir yanlış anlama yok. Size kendisi söylesin*" (Bozdağ 1975a, s.112). Lâtife, Mustafa Kemal'in hemen o an evlenmek istediğini kendisinin ise birkaç gün, hatta birkaç saat zaman istediğini söyledi. Mustafa Kemal ısrarından vazgeçip evliliği iki gün sonrasına 29 Ocak gününe erteleyince herkes rahat bir nefes aldı.

Belki de evlilik kararının alınması karşısında en çok rahatlayan insan Mustafa Kemal'in yaveri Salih'ti. Salih, Zübeyde İzmir'e gelirken ona eşlik etmiş, şehirde geçirdiği günler boyunca Zübeyde'nin yanından ayrılmamıştı. Zübeyde, Salih'i ağlama duvarı haline getirmiş, onu sırdaş kabul edip Lâtife'ye ilişkin gerçek duygularını anlatmıştı. Zübeyde'nin kendi oğluna gelin olarak kabul edeceği kadının olağanüstü olması gerekirdi. Salih'e, Lâtife'ye ilişkin kuşku ve güvensizliğini açıkça söylemişti. Salih Zübeyde'nin bu düşüncelerini paylaşmıyordu ve bir ikilem içindeydi. Ya bütün bunları Gazi'ye aktarmalı, ya da oturup Zübeyde'nin fikrini değiştirmesini umut etmeliydi. Zübeyde'nin ölümüyle ve Gazi'nin Lâtife'yle evlenmeye karar vermesiyle birlikte, Salih kendiliğinden bu can sıkıcı ikilemden kurtuldu.

Derhal evlilik hazırlıklarına girildi. Mustafa Kemal, törene katılacakların yalnızca birkaç yakın dost ve akraba ile sınırlı tutulmasını rica etti. Törenin kendisi Türk-Müslüman gelenekten bir kopuşun ifadesiydi. Geçmişte, gelin ile damat, kendilerini evlilik akdi ile birbirlerine bağlayan dini tören sırasında aynı odada bulunmazlardı; oysa Lâtife ve Mustafa Kemal törende yan yanaydılar. Elinde beyaz bir gül taşıyan Lâtife, Mustafa Kemal'in isteğine uyarak hafif makyaj yapmıştı. Saçları mor renkli bir eşarp-la bağlanmıştı ve ellerinde buna uygun düşen eldivenler vardı. Törende Gazi'ye refakat eden Fevzi Paşa ve Kâzım Karabekir askeri üniformalarını giymişlerdi. Mustafa Kemal ise koyu mavi, üç parçalı bir takım elbise giymişti. Boynuna üzerinde kırmızı bir desen bulunan yine koyu mavi bir kravat bağlamıştı. Kumral saçları, astragandan yapılmış gri bir kalpak tarafından kısmen örtülmüştü. Göğüs cebinde beyaz bir mendil vardı. Olağanüstü yakışıklı bir damat görünümündeydi.

Öğleden sonra saat üç buçukta, nikahı kıyacak olan kadı geldi. Kadı, ilkin Mustafa Kemal'le, ardından onun nikah şahitliğini yapan Fevzi Paşa ve Kâzım Karabekir'le bir araya geldi. Geleneklere uygun olarak, Mustafa Kemal'den Lâtife için ortaya koyduğu başlık miktarını söylemesini istedi. Mustafa Kemal, "*On dir-hem gümüş*" (Bozdağ 1975a, s.117) karşılığını verdi; bu, İslami hukuk kurallarının kabul ettiği en düşük miktardı. Mustafa Kemal ve iki arkadaşı gülümsediler. Geleneğin gereklerine sözde bir bağlılık gösteren Mustafa Kemal'in telaffuz ettiği başlığın

miktarının çok küçük oluşu, aslında Mustafa Kemal'in bu konudaki gelenekle bütününü alay ettiğinin bir göstergesiydi. Kendisine boşanma durumunda karısına nafaka olarak ne vereceği sorulduğunda, Mustafa Kemal aynı karşılığı verdi "*On dirhem gümüş*" (Bozdağ 1975a, s.117-18, 120). Kâzım Karabekir espri yaparak arkadaşının bu işten ucuz kurtulduğunu söyledi. Fevzi Paşa, evliliğin huzur ve mutluluk içinde geçmesini diledi ve boşanma durumunda huzurlu, mutlu evlilik yıllarının en uygun nafaka olacağını söyledi.

Geleneğin gerektirdiği bu işlemler bittikten sonra gerçek tören başladı. Odalardan birine bir masa kuruldu. Mustafa Kemal, Lâtife'den masada kendi sağında oturmasını istedi. İzmir valisi Lâtife'nin sağına oturdu. Fevzi Paşa ve Kâzım Karabekir, Mustafa Kemal'in sol tarafına yerleştiler. Herkes yerini aldığı anda, Mustafa Kemal, Lâtife ile birlikte evlilik kararı aldıklarını söyledi ve kadından töreni başlatmasını istedi. Bunun üzerine, kadını, Lâtife'ye dönerek on dirhem gümüşün dinen kabul edilir bir miktar olduğunu söyledikten sonra, boşanma halinde on dirhem gümüş vereceğini söyleyen Mustafa Kemal ile evlenmek isteyip istemediğini sordu. Lâtife evlenmek istediğini söyledi. Mustafa Kemal, tarafların kabul ettiği başlık miktarını kendisinin de kabul ettiğini teyit ettikten sonra Lâtife ile evlenmek istediğini ifade etti. Bunun üzerine, kadını, ikisini Tanrı'nın huzurunda evlendirdiğini söyledi. Ardından, evliliğin her iki aileye ve tüm ulusa hayırlı olması için dua etti. Bu tören sırasında takip edilen normlar, bir süre Türkiye Cumhuriyeti'nde yapılan nikah törenleri için bir model haline geldi. Daha sonraları ise, tören sırasında başlıktan ve nafakadan söz etme adeti ile törenin yetkili bir din adamının onayının alındığı kısmı kaldırıldı.

Abdürrahim Tuncak, daha sonraki yıllarda Mustafa Kemal'in evlilik olayının sadeliğini hatırlar. Tuncak, İzmir Valisi'nin tören bittikten sonra Lâtife'nin yanına gelerek duygusal bir tonla, "*İzmir'in fatihini fethettiniz*" demesinden çok etkilenmişti.¹¹⁰

¹¹⁰ Tuncak, 1974. Abdürrahim Tuncak'ın Dr. Volkan'ın kendisiyle 5 Aralık'ta yaptığı röportajda aktardığı anıları bu dönemde sona erer. Dolayısıyla, Abdürrahim'in gençlik çağlarında Mustafa Kemal ile olan ilişkisine dair bir bilgiye sahip değiliz. Yalnızca, Abdürrahim'in Türkiye'de teknik bir okula gönderildiğini, ardından eğitiminin bir parçası olarak Almanya'ya gittiğini ve sonra bir mühendis olduğunu biliyoruz.

Konuklar yavaş yavaş evden ayrıldılar. Mustafa Kemal, Fevzi Paşa ve Kâzım Karabekir'den yemeğe kalmalarını, yemeği kendisiyle ve yeni ailesiyle birlikte yemelerini istedi. Onlara, gelinin mutfaktaki hünerini sergileyeceği bir gösteriye tanık olacaklarını, çünkü *"bir asker karısının evlilik gecesini mutfakta geçirmek durumunda olduğunu"* söyledi (Bozdağ 1975a, s.122). Yemek masası çiçeklerle süslenmişti ve iri, kristal bir tabağın içi havyarla doluydu. Masa yemek öncesi alınan çeşitli aperitifle donatılmıştı. Mustafa Kemal yeterince mutlu ve canlı görünüyordu; bununla birlikte, o gece masada anlattığı olaylardan biri (Bozdağ 1975a, s.122), onun o gece zihnen tam bir huzur içinde olmadığına işaret eder görünüyor. Buna göre, büyük taarruz sırasında, Mustafa Kemal, Fevzi Paşa ve İsmet Paşa ile birlikte İzmir yakınlarındaki Turgutlu kasabasına girmek üzereyken bir kilisenin kulesi üzerinde dalgalanmakta olan bir Türk bayrağı görmüştü. Geri çeki len Yunanlılar kasabada her şeyi yakıp yıktıkları için orada hâlâ bir Türk bayrağının sallanıyor olması onları şaşırtmıştı. Tam o an kilisede bir bomba patlamış ve çatı havaya uçmuştu. Daha sonra, Yunanlıların kilisenin çatısına Türk bayrağı asmak suretiyle, Türklerin kiliseye sığınacaklarını umdukları, bir saatli bomba bırakarak o insanları öldürmeyi planlamış oldukları anlaşılmıştı. Mustafa Kemal, Türklerin kilisenin üzerindeki Türk bayrağını alevlerden kurtarmak için nasıl kahramanca bir çaba gösterdiklerini anlattı. Bundan sonra, açıkça gözlenen bir heyecanla, alevlerin bayrağı direğe bağlayan ipleri yaktığını, serbest kalan bayrağın bir ağacın dalları üzerine düşerek yanmaktan kurtulduğunu söyledi.

Bu öykünün psikolojik imaları tartışmaya açık olmakla birlikte, bu olayın Mustafa Kemal'in aklına annesinin mezarını ziyaret etmesinden sadece iki gün sonra yaşanan evlilik gününün ilk geces i gelmiş olması ilginçtir. Annesinin ölümü, simgesel düzeyde, onun psikolojik anne imgesinden özgürleşmesi olarak görülebilir, ancak bununla hemen hemen eşanlı olarak, Mustafa Kemal kendisini bir başka kadına bağlamış durumdadır ve belki de tekrar bilinçsiz bir özgürlük özlemi içindedir. O gece yeterince mutlu görünüyordu; ne var ki, bir kadının tesiri altında olmakla eşdeğer gördüğü evliliğe karşı içindeki isyanı içten içe körüklüyor

olması da mümkündür. Söz konusu öykünün, kendisini temsil eden bir imgeyi annenin boğucu alevlerinden kurtarmaya yönelik bilinçsiz bir arzunun dışavurumu olması da mümkündür. Paradoksal olarak, Mustafa Kemal, Lâtife ile annesinden çok farklı bir kadın olarak görüldüğü için evlenmişti, hatta sahip olduğu atılganlığı, kendi bildiğini okur tavırları, hep ileri atılması ve sınırları sonuna kadar zorlaması ona kendisini hatırlatıyordu. Ne var ki, Mustafa Kemal, çok geçmeden Lâtife'nin kuşatıcı, boğucu yanlarına da tanık olmaya başlayacaktı.

Evlilik yaşamı iyi başladı, fakat kısa bir süre sonra evliliğin Mustafa Kemal'in olağan gündelik yaşantısının değişmesi anlamına da geldiği açıkça görüldü. İkinci evliliğini henüz yapmış annesini öfke içinde terk ettiği o günden beri geçen uzun yıllar içinde bir asker olarak yaşamaya alışmıştı. Erkeklerden kurulu bir toplumsal çevre olan ordu içinde, gelen giden emirlerle yatıp kalkmıştı. Bu varoluş tarzı şimdi bir kadının varlığının tehdidi altına girmişti. Örneğin, yaveri Salih komutanının yatak odasına girmeden önce eskisinden farklı bir formaliteye tabiiydi, ilkin Lâtife'nin iznini almak durumundaydı. O arada, Lâtife, kocasına "Paşam" diye seslenmek gibi bir dizi formaliteyi küçümser olmuş, bunlara itaat etmemeye başlamıştı -onu ön ismiyle, "Kemal" olarak çağırıyordu. Avrupa'da eğitim görmüş bir kadın olarak böyle senli benli bir havaya bürünmesi olağandı, ancak bu durum büyük liderin etrafındaki insanlar tarafından yadırganıyordu. Mustafa Kemal'in yakın çevresinde kaç kişinin Gazi'nin Fikriye'ye sadık kalmayarak bir başka kadınla evlenmesine içerlemiş olduğunu bilmemiz olanaksız. Evlilik töreni, Fikriye'nin hemen hiç tanınmadığı (Mustafa Kemal'e çok yakın olanlar dışında) İzmir'de yapılmıştı ve o dönemin kültürel atmosferi içinde insanlar Mustafa Kemal'in tavrını uygun bulmadıklarını açıkça ifade edemezlerdi. Çünkü Mustafa Kemal bir paşa idi ve terk ettiği kadın evlilik için uygun bir konumdan yoksundu.

Mustafa Kemal'in seçkin bir ailenin kızıyla evlenmiş olması, Fikriye dışında kimseyi gücendirmemiş olsa gerek. Batılı bir tarzda yetişmiş bir Türk kızı olan Lâtife, yeni Türkiye'nin temsili açısından yerine bir tercihti. Zübeyde'nin ölümü, Mustafa Kemal'in ülkeyi kurtarmasıyla aynı zamana rastlamıştı. Şimdi, eski yaşlı ulusa ve küçük yaşlarından itibaren omuzlarında ağır bir yük

olarak taşıdığı yaslı anneye sırtını dönebilirdi artık. Onun kırk iki yaşında olduğu sıra yirmi dört yaşında genç bir kadınla evlenmiş olması, aralarında benzer bir yaş farkı olan anne ve babasının evliliğini çağırıyordu. Mustafa Kemal'in evliliği, Lâtime'nin cinsel cazibesinin ve Gazi'nin onun kendisine olan büyük aşkından duyduğu hazzın ötesinde nedenlere dayanıyordu. Görünen o ki, Mustafa Kemal Lâtime'yi kendi bireysel başarısının bir nişanı olarak algılamıştır. Lâtime'nin zihninde ölküleştirilmiş olduğu kahramanıyla evlenmiş olmaktan büyük bir memnuniyet duyduğu açıktır, fakat Lâtime, Mustafa Kemal'i bir insanoğlu olarak nesnel bir gözle tanıma arzusunu hemen hiç duymamıştır.

Mustafa Kemal, gelin dışında üyelerini yalnızca birkaç gündür tanıyor olduğu bir ailenin damadı oldu. Ne var ki, bütün aile üyelerinin hemen kendi beklentilerini tatmin edeceklerini, onun birer uzantısı durumuna geleceklerini umuyordu. Evde egemenlik kurmaya başladı; hatta akşam yemeklerinde geleneksel olarak sunulan şarap yerine rakı verilmesini istedi. Lâtime'nin babası ev sahibi olarak üstlenmiş olduğu rolün hiçe sayılması karşısında temkinli, alttan alır bir tavır takındığında, Mustafa Kemal ona rahatına bakmasını söylemiş, ondan evde her şeyi kendisinin çekip çevirebileceğinden emin olmasını istemiştir.

Kendi özel yaşantısındaki işleri çekip çevireceğinden son derece emin olan Mustafa Kemal, Türkiye'yi İngiltere, Fransa ve İtalya'nın 22 Kasım 1922'deki davet üzerine Lozan'da başlamış bulunan barış konferansının son aşamasından başarıyla geçireceğine en az bunun kadar emindi. O Lâtime'yle evlendiği sıra, konferans hâlâ oturum halindeydi. Gazi, Türklerin, savaştan yenilgiyle çıkmış Osmanlı İmparatorluğu'na çok ağır şartlar dayatmış Sevr Anlaşması dolayısıyla yaşadıkları gurur kırıklığını Lozan'da telafi etmeyi umuyordu. Anlaşma tarihinin üzerinden tam dört yıl geçmiş, bu süre içinde esaslı değişiklikler yaşanmıştı: Lloyd George hükümetten düşmüş, padişah İstanbul'dan kaçmış, askeri başarısızlık Yunanistan'da rejim değişikliğine yol açmış, Sovyetler Rusya'da kontrolü kendi ellerine geçirmişlerdi. Mustafa Kemal'in harekete geçirdiği Türkiye, bu kez barış masasına savaş alanında kazanmış olmanın gururuyla oturuyordu.

Türkiye'nin yanı sıra, Yunanistan, Yugoslavya, Romanya ve Japonya Lozan'a delege gönderdiler. Amerika Birleşik Devletleri

konferansta yalnızca bir gözlemciyle temsil ediliyordu. Rus delegasyonu Lozan'a konferans başladıktan sonra vardı. Lozan cad-deleri, dünyaca ünlü liderleri görebilme kaygısına düşmüş insan-larla dolup taşıyordu. İngiltere'yi temsil eden Curzon, Fransa temsilcisi Poincaré ve daha sonra İtalya'nın başına geçecek olan Mussolini Lozan'daydı. Siyasal rekabette ve diplomatik pazarlık-larda son derece deneyimli bu liderlerle Türkiye adına müzakere-de bulunacak kişi, Mustafa Kemal'in güvenilir generali İsmet Pa-şa idi. Yunanlılara karşı Sakarya'da elde edilen askeri zaferin baş mimarlarından olan İsmet, bu görevin kendisine verilmesini şaş-kınlıkla karşıladı. Henüz yalnızca otuz dört yaşında olan İsmet, bir diplomat değil bir asker olduğunu söyleyerek bu görevi üst-lenmeye yanaşmadı; fakat, onun Mudanya'da gösterdiği diplo-matik başarıya dikkati çeken Mustafa Kemal, Lozan'a başka biri-ni gönderme fikrini kabul etmedi. Bu görevlendirmeyi şaşkınlığın ötesinde öfkeyle karşılayan kişi, Mustafa Kemal'in başbakanı ko-numunda olan ve bu görevin kendisine verileceğini uman Rauf Bey idi. Mustafa Kemal bu konudaki bütün muhalif sesleri bas-tırdı ve İsmet Paşa İsviçre'nin göl kenarında bulunan sayfiye şeh-rine gitmek üzere yola çıktı.

Konferans ilerledikçe, İngiliz basını, Türklerin davasına az çok sempatiyle yaklaşan Fransız basınının aksine, Türkiye'ye karşı düşmanca bir tutum sergiledi. Fransız ve Türk delegasyonları Lo-zan'da aynı otelde (Palace Hotel) kalıyorlardı; bu durum, iki ül-kenin işbirliği içinde politika belirledikleri yolunda spekülasyon-lar yapılmasına neden oldu. İsmet, Türk delegelerin konferans salonuna girdiklerinde düşmanca bir tutumla karşılanacaklarını düşünüyordu; nitekim, salonda tüm delegeler için özel koltuklar hazırlandığı halde Türklere oturmaları için sıradan sandalyelerin bırakılmış olduğunu görünce bu düşüncesinde haklı çıktığını an-ladı. Türklere ikinci sınıf delege muamelesi yapılacağı açıkça gö-rülüyordu. Bu durumu kabullenmeleri durumunda, daha sonra üzerlerinden atmaları çok güç psikolojik bir baskı altında kala-caklardı ve konferansa dezavantajlı bir konumda başlamış ola-caklardı. İsmet, böyle bir ayrımcılığın nedenini sordu ve Türk de-legelere de koltuk temin edilmemesi halinde konferansı terk edeceklerini bildirdi. İsmet'in bu talebi, Anlaşma Devletleri'nin

Osmanlı delegelerine istedikleri koşulları kolayca dikte ettirmiş oldukları Sevr Antlaşması'ndan sonra çok şeyin değişmiş olduğunun, Türklerin masaya eşit koşullarda oturmak istediklerinin açık bir ifadesiydi. Savaştan zaferle çıkmış yeni Türkiye, bu konferansa diğer delegasyonlarla eşit düzeyde katılmaya kararlıydı. Türklerin miyadını doldurmuş Sevr Antlaşması'na ve bu anlaşmaya damgasını vuran zihniyete kulak asmaya niyetleri yoktu. Türk delegasyonu, Lozan Konferansı'nı daha önce üzerinde anlaşmaya varılmış koşullar üzerinde kimi değişiklikler yapılması öngörüsüyle toplanmış bir konferans olarak kabul etmeyi reddetti.

Anlaşma Devletleri, somut ifadesini Kemalist siyasal devrimde bulan nesnel gerçeklikten psikolojik olarak etkilenmediler. İngilizler başta olmak üzere, bir yandan Türkiye'ye savaş ve insanlık suçu işlemiş olduğunu kabul ettirmeyi amaçlayan dayatmacı tavrı sürdürüyor, diğer yandan Türk delegelere barış koşullarını dikte ettirmeye çalışıyorlardı. İsmet savaş suçu meselesine ilişkin herhangi bir tartışmaya girmeyi reddederek karşı saldırıya geçince, Anlaşma Devletleri delegeleri şaşkınlara uğradılar. İsmet, savaşın sorumlusunun kesin olarak saptanmasının son otuz yıllık dönemin titiz bir çözümlemesini gerektirdiğini belirttikten sonra, Türklerin böyle bir tartışmaya girmeye niyetli olmadıklarını söyledi. Türk hükümeti siyasal, ekonomik ve askeri konularda Türkiye'nin tam bağımsızlığa sahip olduğu konusunda ısrarcıydı.

İsmet, mütevazı bir kişiliğe sahip olmasına karşın, çok yetenekli bir diplomat olabileceğini kanıtladı. Son derece zekice ve sözünü sakınmadan konuşan İsmet, diplomatik alanda çok deneyimli olan rakiplerini ummadıkları bir şaşkınlığa düşürdü; onların alaycı, küçümser ifadelerini kurnazca düşünülmüş karşı ifadelerle karşıladı. Hafif iletme güçlüğü olan İsmet, büyük bir siyasal kurnazlık göstererek, Anlaşma Devletleri delegelerinden onları iyi anlayabilmesi için sözlerini kendisi için yinelemelerini rica etti. Bu, ona düşünmek ve kendi yanıtını hazırlamak için daha fazla zaman kazandırıyordu. İnatçı tavrıyla rakiplerini çileden çıkarıyor, bu da ona ek bir avantaj sağlıyordu. Gösterdiği bu kararlı tutum ve Türkiye'nin Türklerin olduğuna ilişkin derin inancı onun diplomatik deneyimsizliğini fazlasıyla telafi ediyordu. Bununla birlikte, Kemalistler, Osmanlı İmparatorluğu'nun Türk ol-

mayan topraklarından vazgeçmeye hazırlardı ve imparatorluğun Birinci Dünya Savaşı sırasında yenilgiye uğramış olduğunu belli bir noktaya kadar kabul ediyorlardı.¹¹¹

Konferans sırasında öne çıkan iki lider vardı; bunlardan biri İsmet, diğeri Lord Curzon'du. Diğer delegeler, bu ikisinin karşılıklı mücadelesinde arabulucu rolüyle yetinmiş görünüyorlardı. Lord Curzon, Kemalist milliyetçilere güven duymuyordu. Onların İngilizlerin doğudaki çıkarlarına karşı Ruslarla birlikte hareket edebileceklerinden korkuyordu. Boğazların kontrolü, İsmet ile Curzon arasındaki çekişmenin en başında yer alan sorundu. Konferansta Dışişleri Komiseri Çiçerin tarafından temsil edilen Ruslar, birleşik bir cephe oluşturarak boğazlar üzerinde kontrol hakkı elde edebilecekleri umuduyla, Türklere arka çıktılar. İsmet, Rusları onlara bağımlı hale gelmeden kendi çıkarları doğrultusunda kullanmak gibi güç bir işin üstesinden gelmeye çalışırken, Curzon karşısındaki bu ittifakı dağıtmaya kararlıydı. İsmet Çiçerin'le hemen her gün bir araya geldi ve Çiçerin'e, Türkiye'nin batı ile olduğu gibi doğuyla ve kuzeyle de ittifak içine girebileceğini söyledi; böylece, herkesin Türklerin ne istediği konusunda kendi tahminlerine göre hareket etmesini sağladı. Nihai olarak, İsmet, Rusların Türk delegasyonuna yaptığı komplimanlara boyun eğmeyi reddederek boğazların statüsü konusunda İngilizlerle uzlaştı. Boğazlar bütün ülkelerin gemilerine açık olacaktı ve Karadeniz bir Rus gölü haline gelmeyecekti. Böylece, Mustafa Kemal'in Türkiye'si tam bağımsızlığını açıkça göstermiş, uluslararası öneme sahip bir aktör olduğunu kanıtlamıştı.

Boğazlar üzerinde bir anlaşmaya varılmasından sonra, geriye Türkiye ile Anlaşma Devletleri arasında uzlaşmazlık konusu olan üç önemli mesele kaldı. Bunlardan bir tanesi, zengin petrol yataklarına sahip Musul'un kimin mülkiyetinde olacağı idi. Hem İngilizler hem de Türkler Musul'un önemli yeraltı zenginliklerine sahip bir bölge olduğunu biliyorlardı. Musul sorununun çözümünü daha da güçleştiren bir diğer faktör, bu bölgede yaşayan insanlar arasında çoğunluğu teşkil eden Kürt nüfusuydu. Mustafa Kemal'in kendi bağımsızlık hareketini üzerine inşa etmiş olduğu

¹¹¹ Türklerin dikkate değer bir nüfusa sahip olmadıkları ve esas olarak Arapların yaşadıkları topraklar, Türk olmayan topraklar olarak kabul ediliyordu.

Misak-ı Millî adlı belgede Musul Türkiye topraklarına dahil edilmişti. İsmet, Musul'un Türkiye'nin ulusal sınırları içinde kalması konusunda ısrarcı, uzlaşmaz bir tavır sergiledi; İngilizler, benzeri bir direngenlikle, Musul'un sonraları üzerinde bir manda rejimi kuracakları Irak topraklarına dahil edilmesinde ısrar ediyorlardı.

Çözüm bekleyen önemli sorunlardan bir diğeri, Yunanistan ile Türkiye arasındaki nüfus değişimi meselesiydi. Musul sorunundan daha az çetrefilli görünmekle birlikte, nüfus değişimi pratikte büyük güçlüklerle karşılaşılacak bir meseleydi. Osmanlı İmparatorluğu bünyesindeki Yunan yetkililer, sürekli olarak, Anadolu'da yaşayan Rumların sayısını olduğundan fazla gösterirken Yunan bölgelerinde yaşayan Türk nüfusunu olduğundan küçük göstermişlerdi (McCarthy 1980). Nüfus sorunu, tazminatlar meselesi ile yakından ilişkiliydi ve ırksal mozaik, sorunu daha da karmaşık hale getiriyordu. Türklerin bir nüfus değişimini gerçekleştirmek için gösterdikleri ısrarcı çaba, Mustafa Kemal'in yeni Türkiye'nin Türk nüfusunu 'safaştırma' arayışı içinde olduğu izlenimi uyandırdı.

Türklerin kendi egemenliklerine yönelik en önemli tecavüz olarak gördükleri kapitülasyonlar meselesi, belki de çözümü en güç sorunu oluşturuyordu. Kapitülasyonların kökeni Osmanlı öncesi dönemlere kadar uzanıyordu. İslami yöneticiler topraklarında ticareti geliştirmek için batılı tüccarlara bir dizi ayrıcalıklar vermişlerdi. İlk Osmanlı padişahları belli ayrıcalıkları daha da artırarak bu pratiği sürdürmüşlerdi ve bu ayrıcalıklar birer yasa olarak devletin resmi belgelerine de geçirilmişti. Bunlar arasında en meşhur olanları, Sultan Süleyman (1520-66) tarafından genişletilerek Fransızlara tanınmış olan ayrıcalıklardı. Osmanlının gücünün zayıflamasıyla birlikte diğer ülkeler de ayrıcalık elde etme arayışına girmişler ve kimi ayrıcalıklar elde etmeyi başarmışlardı. Söz konusu ayrıcalıklar öylesi bir yerleşiklik kazanmıştı ki, bu model kapitülasyon rejimi olarak anılmaya başlanmıştı. On dokuzuncu yüzyılla birlikte, kapitülasyonlar Osmanlı İmparatorluğu içinde yaşayan yabancıların toplumsal yaşamının hemen her alanını kapsar hale gelmişti. Hukuksal sorunlarda yabancılar kendi ülkelerinin yasalarına tabi olarak kendi konsolosluk mahkemelerinde yargılanma hakkına sahipti. Yabancılar Osmanlı

Devleti'ne şahsi vergi ödemiyorlardı; gümrük tarifeleri, kapitülasyon anlaşmaları vasıtasıyla, genel olarak yabancılar lehine olacak biçimde düzenleniyordu.

Yabancılar, hukuk, vergi ve gümrük alanlarındaki avantajlara ek olarak, kendi ülkeleri tarafından örgütlenmiş posta sistemleri aracılığıyla posta işlemleriyle ilgili ayrıcalıklardan da yararlanıyorlardı. On dokuzuncu yüzyılda, yabancılar kapitülasyon rejimi sayesinde kendi eğitsel, dinsel, sağlık kurumlarını kurma hakkı kazandılar. Dahası, Osmanlı Devleti'nin gayrimüslim uyrukları, konsolosluk görevlilerinden koruma altında kişi statüsü alarak bu sistemden kişisel çıkar sağlama yoluna gidiyorlardı. Bunlar, aslında yerel gayrimüslim ahalî arasından devşirilen tercüman, konsolosluk görevlisi gibi kişileri korumaya yönelik bu statünün bir kanıtı olarak *berat* ya da bu eşdeğer bir sertifikayı para karşılığı satın alıyorlardı. Vakti zamanında padişahlar tarafından ticareti teşvik etmek amacıyla yaşama geçirilen kapitülasyon uygulaması, daha sonraları, sınırları içinde yaşanan ülkenin hukukuna tabi olmama ayrıcalığı ve benzeri bağışıklıklar tarafından karakterize olan bir yabancı sömürü sistemi haline gelmişti.

Mustafa Kemal ve arkadaşları için, ulusal egemenlik bir slogan olmanın çok daha ötesinde bir anlama sahipti. Onlar, kapitülasyon rejimini geçmişin en onur kırıcı mirası olarak görüyorlardı ve bunu ortadan kaldırmaya kararlıydılar. Curzon Türklerin bu konudaki duygusal hassaslığını hemen hiç anlamıyor, onların bu duyarlılığına karşı hiçbir yakınlık hissetmiyordu. İsmet, kapitülasyonlar sorununda son derece inatçı bir tavır takındı. On dokuzuncu yüzyıl kapitülasyon rejimini yaratmış ve bunu sömürmüş olan Avrupa zihniyeti, bu uygulamaya son verilmesini talep eden yirminci yüzyılın toplumsal güçlerini anlayabilme yeteneğinin çok uzağındaydı.

Anlaşma Devletleri, Türkiye'nin kendi uyruklarının tümüne ticari işlerde yeterli koruma sağlayacak yasal düzenlemelerden yoksun olduğunu ve dolayısıyla Türkiye'nin kendi ekonomisini çekip çevirme kapasitesine sahip olmadığını ileri sürüyorlardı. Curzon, bu kördüğümü aşmanın yalnızca bir tek yolu olduğuna karar verdi. İsmet'in "sağırlığından", oyalama taktiklerinden ve diğer diplomatik manevralarından bıkmış ve yorgun düşmüş olan Cur-

zon, İsmet'e bütüncül bir anlaşma taslağı verdi, ya bunu kabul edecekti ya da konferans dağılacaktı. Anlaşma taslağı Türk tarafına 31 Ocak 1923 günü verildi ve Curzon 4 Şubat günü Lozan'dan ayrılmak için gerekli hazırlıklara girişti. Bu dört gün boyunca yoğun müzakereler yaşandı. İsmet, taslağa yönelik resmi yanıtını sundu; kapitülasyonlar ve mali işler bağlamında Türkiye'nin tam egemenliği ile ilgili sorunlar dışında anlaşma taslağının diğer maddelerini kabul ediyordu. İsmet, üzerinde anlaşmaya varılmış konuları içeren bir anlaşmanın imzalanmasını, çözüme kavuşturulmamış sorunların daha sonra görüşülmesini önerdi. Bunun Türkler açısından dikkate değer bir diplomatik zafer anlamına geleceğinin bilincinde olan Curzon, bu öneriyi reddetti. Bunu, ateşli bir dizi toplantı izledi. İsmet öğleden sonra biri kırk beş geçte Anlaşma Devletleri'ne "nihai" tavizlerini bildirdi. Curzon'un otel odasında yapılan bir toplantıda birkaç nokta üzerinde daha anlaşmaya varıldı -İsmet bu toplantıya saat beşi kırk geçte davet edilmişti. Curzon, kimi zaman sert, tehditkâr, kimi zaman tatlı bir dille İsmet'i anlaşma metnini imzalamaya ikna etmeye çalıştı, fakat boyun eğmez Türk kendi tezlerinde ısrar etti ve taslağın Türkiye'nin esarete mahkum edilmesi olarak gördüğü hukuksal ve ekonomik maddelerini kabul etmeyi reddetti. Bunun üzerine, Curzon, İsmet'in niyetini değiştireceğini umarak istasyondaki trenine bindi. Trenin kalkışı bir süre geciktirildi; sonunda Curzon beklemekten vazgeçti ve tren 4 Şubat günü saat akşam dokuzda Lozan istasyonundan hareket etti. Lozan Konferansı'nın birinci aşaması bir sonuca ulaşmadan sona ermişti.

Konferansın dağılmasından hemen önce, Mustafa Kemal ve Lâtife, balayını ülkeyi dolaşarak geçirmek üzere İzmir'den ayrıldılar. Yolculukları Lâtife'ye gerçek Anadolu'yu yakından görme fırsatı verdi. Lâtife, Türklerin Yunanlıların eline düşmüş İzmir'de yaşadıkları eziyete, daha sonraki Türk zaferine ve şehrin yanışına tanık olmuştu. Anadolu'da yüz yüze geldiği acımasız gerçeklik, onun daha önce Anadolu'ya ilişkin romantik zihinsel tasavvurunu silip yok etti. Vatanın kırsal kesimi ıssız, çorak bir ülke haline gelmişti. Kahramanını coşkuyla karşılayıp bağrına basan kalabalıklar bir şey, yaygın kıtlık ve yoksulluk bir başka şeydi.

İzmir'in kuzeyindeki Balıkesir'i ziyaretleri sırasında, Mustafa

Kemal şehrin camilerinden birinde bir konuşma yaptı.¹¹² Bu konuşma, onun dini devlet işlerinden ayırma ve İslam dinine o güne kadar Türkiye’de anlaşılmış ve uygulanmış geleneksel kavranışından farklı bir anlam kazandırma planlarını açığa çıkardığı için, psikolojik açıdan oldukça önemli bir konuşma niteliğindeydi. Bir diğer düzlemde, söz konusu konuşma onun kendi içsel bölünmesini yansıtıyordu. Şunu söylemişti: *"Arkadaşlar! Cenabı Peygamber çalışmalarında iki eve malik bulunuyordu. Biri, kendi evi, diğeri Allahın evi idi"* (Aydemir 1969, 3. Cilt, s.77). Ardından, Peygamber’in Allah’ın evinde yürüttüğü devlet işleriyle kendi evindeki faaliyetlerini nasıl birbirinden ayırmış olduğunu anlatmaya girişti. Burada, Mustafa Kemal, belki de kendisini Hz. Muhammed’in farklı olguları birbirinden ayırma yeteneğiyle özdeşleştirerek, kendi sorumluluğunun çeşitli alanlarını birbirinden ayırma yeteneğine sahip (ya da sahip olmayı arzular) görünür. Kendisi ulusun işleriyle ilgilenirken bir kişi, kadınlarla ilişkiler gibi kendi özel yaşantısıyla ilgili konuların söz konusu olduğu "diğer ev" de birincisinden farklı bir diğer kişiydi. Mustafa Kemal’e büyük bir lider olma şansı kazandırmış olan şey, onun bu bölünme yeteneğidir; böylece, kendi yoğun kişisel sorunlarının ortasında ulusun işlerini gerektiği gibi çekip çevirme becerisini gösterebilmişti.

Aynı konuşmasında, doğrudan dinle ilgili olan düşüncelerini açıklamaya girişti:

"Camiler, birbirimizin yüzüne bakmaksızın yatıp kalkmak için yapılmamıştır. Camiler itaat ve ibadetle beraber, din ve dünya için neler yapılması lazım geldiğini düşünmek yani meşveret etmek (karşılıklı danışmak) için yapılmıştır. İşte biz de burada din ve dünya için, istikbal (gelecek) ve istiklâlimiz için, bilhas-sa hâkimiyetimiz için düşündüğümüzü meydana koyalım. Ben yalnız kendi düşündüklerimi söylemek istemiyorum. Milli emeller, milli irade yalnız bir şahsın düşünmesi değil milletin bütün fertlerinin emel ve iradelerinin hasılasıdır (birleşmesi, toplamı). Benden ne öğrenmek, ne sormak istiyorsanız serbestçe sormanızı rica ediyorum" (Aydemir 1969, 3. Cilt, s.77).

¹¹² Mustafa Kemal, ülkenin çeşitli yörelerinde yaptıkları bu geziler sırasında insanları toplanmaya uygun yapılarda bir araya getiriyor, orada bulunanlarla uzun sohbetlere girişiyordu. Mustafa Kemal şunları yazıyor: *"Ahalinin, bana istedikleri gibi serbest sualler tevcih etmesini talebettim. Sorulan suallere, cevap teşkil etmek üzere, altı saat, yedi saat devam eden konferanslar verdim"* (Atatürk 1927, s.587).

Mustafa Kemal, kendisini, halkın söyleyeceklerini içtenlikle merak edip söylenenlere kulak veren bir kimse olarak sunma konusunda eşsiz bir beceriye sahipti. İnsanların arasına girer, konuşmalarını yerde, onların arasında yapardı. Onlara, çocuklarından kendi düşüncelerini bilmelerini isteyen hoşgörülü bir baba gibi davranırdı. Balıkesir'de din konusunda yeni şeyler söylemiş, dinin dünyevi meselelerle olan bağından bahsetmişti. Allah'ın evine yeni bir ışık getirmeyi, dinine bağlı insanların düşünerek hareket etmelerini, dinin gündelik yaşam üzerindeki etkisini değiştirmeyi, Allah'ın evini -Muhammed'in yapmaya niyetlenmiş olduğu gibi- dünyevi işlerin konuşulup tartışıldığı bir mekân haline getirmek istiyordu.

Lozan Konferansı'nın dağılmasının arzu edilmeyen sonuçlarından biri, Mustafa Kemal ile Lâtife'nin balayı gezisini kısa kesmelerine yol açmış olmasıydı. Lozan Konferansı'ndaki tutumuyla Mustafa Kemal'e kızgın olan ancak duydukları öfkeyi doğrudan Mustafa Kemal'e yansıtamayanların boy hedefi haline gelmiş olan İsmet, Mustafa Kemal ve Lâtife ile Eskişehir'de buluştu. Üçlü 20 Şubat'ta Ankara'ya vardı. Anadolu gezisinde yaşadığı şok edici deneyimden sonra, Ankara Lâtife'yi fazlaca şaşırtmamış olsa gerek. Mustafa Kemal, karargahını Ankara'ya taşıdığı günden itibaren şehrin görünümünü değiştirmek için çabalamıştı, ancak Osmanlıların uzun yılları bulan ilgisizliği şehirde hâlâ açıkça gözlenebiliyordu.

Başbakan Rauf Bey grubu tren istasyonunda karşıladı ve Lâtife'ye bir buket çiçek verdi. Ardından, Lâtife Mustafa Kemal'in "konağım" olarak söz ettiği Çankaya'daki eve gitti. Yeni gelin, Çankaya'da, İzmir'de yaşadığı lüks, heybetli eviyle karşılaştırıldığında konak nitelemesini hiç hak etmeyen bir yapıyla karşılaştı. Lâtife yaşadığı bu düş kırıklığını sineye çekmek zorunda kaldı; bunun yanı sıra, kısa bir süre öncesine kadar bu evde yaşamış olan Fikriye'nin anılarına da katlanmak zorundaydı. Lâtife, çok geçmeden evde Fikriye'den yadigar kalan ya da onun varlığını hissettiren ne varsa ortadan kaldırmaya başladı; mobilyaların yerlerini değiştirdi, evde kullanılan gereçlerin bir kısmını kaldırıp attı. Evdeki hizmetçilerin giysilerinden de hoşnut değildi; pek çoğu asker olan erkek personelin yemek servisinde bulunurken beyaz eldiven giymelerinde ısrar etti.

Lozan Konferansı ile ilgili görüşmeler sırasında Büyük Millet Meclisi'nde yaşanan gerilim patlama noktasına ulaştı. İsmi Ali Şükrü olan Trabzon mebusu, Türk askerlerinin süngüleriyle kazanılmış zaferin Lozan'da çöplüğe atılmış olduğunu ileri sürdü. Ali Şükrü, mecliste ve Ankara'nın kahvehanelerinde Mustafa Kemal'e ve İsmet Bey'e küfredip hakaretler yağıdırıyordu. Mustafa Kemal ve Ali Şükrü mecliste karşılaştıkları sıra sert bir biçimde tartıştılar. Mustafa Kemal, Şükrü'ye ülkeyi karıştırmakla neyi amaçladığını sordu. Bundan sonra Ali Şükrü garip bir biçimde ortada görünmez oldu. Şükrü'nün öldürüldüğü dedikodusu Ankara'nın dört bir yanına yayıldı. Mustafa Kemal'e muhalefet eden ve bu işte onun parmağı olduğundan kuşku duyanlar, bu olayı fırsat bilerek meclis kulislerinde Mustafa Kemal'e duydukları öfke ve kini açıkça ifade etmeye başladılar. Ali Şükrü'ye saldıran her kimse o kişinin ülkenin şerefine kirlettiğini ve ölmeyi hak ettiğini söylüyorlardı.

Bu ithamlar, ciddi bir araştırma yapılmasını gerekli kıldı. Birkaç gün sonra, Rauf Bey, sanığın Mustafa Kemal'in korumalarının başı olan kişi olduğunu açıkladı. Koruma, ortalığı karıştırmak için elinden gelini yapan Ali Şükrü'nün Gazi'yi öldürmeyi planladığını düşünmüş ve Şükrü'yü boğazlamıştı. Osmanlı sarayının eski günlerinde bu tür bir entrika muhtemelen büyük bir heyecan ve infiale yol açmazdı; fakat, Ankara'nın yeni atmosferinde bu olay Mustafa Kemal açısından önemli bir utanç ve mahcubiyet nedeni oldu. Mustafa Kemal ve Lâfife, geçici bir süre için, Çankaya'dan ayrılıp Gazi'nin Ankara'ya ilk gelişinde bir süre kalmış olduğu istasyondaki eve yerleştiler. Çankaya'daki köşke hükümete bağlı askerler gönderildi ve buradaki çatışma Mustafa Kemal'in korumalarının başı olan kişinin ağır yaralanmasıyla sonuçlandı.

Bu vahim olaylardan sonra, Mustafa Kemal, Büyük Millet Meclisi'nin yararlılığını yitirdiğine ve bazı mebusların haddini aştığına ikna oldu. Birinci Büyük Millet Meclisi'nin dağıtılarak yeni mebus seçimlerine gidilmesinin zamanı gelmişti. Sonraları, Mustafa Kemal o günlerde yeni bir meclise neden gerek duymuş olduğunu açıklamıştır. Yaşanan son karmaşanın ve Lozan'da üzerinde anlaşma sağlanan maddelerin Ankara'da yol açtığı ihtilafın ardından, yeni seçilmiş mebuslarıyla yenilenmemesi halinde meclisin ulusun sorunlarını uyum ve bütünlük içinde çözüme kavuşturmak gibi

ağır bir sorumluluğu kaldıramayacağı sonucuna varmıştı. Bütün bakanlarla görüştü ve 1 Nisan 1923'te, Türkiye Büyük Millet Meclisi başkanına 121 mebusun imzaladığı bir öneri sunuldu; öneride, meclisin lağvedilerek yeni seçimler yapılması talep ediliyordu. Yasaya göre, seçimlerin iki ay içinde yapılması zorunluydu. Bu önerinin kabul edilmesiyle birlikte, geçmişi ve çağdaş Türkiye'yi temsil eden birer simge durumunda olan kalpaklı, türbanlı, fesli mebusların karışımından oluşmuş Birinci Büyük Millet Meclisi'nin varlığı hukuksal olarak sona erdi. Mustafa Kemal, yeni Türkiye'yi temsil edecek bir siyasal partiyi kurmaya hazırdı.

Mustafa Kemal, bir yandan meclisin yenilenmesi sorunuyla uğraşırken, diğer yandan barış antlaşmasının içinde bulunduğu çıkmaza bir çözüm bulmak zorundaydı. İsmet Bey, hem Anlaşma Devletleri'ne verdiği tavizler nedeniyle, hem de bu tavizlere rağmen somut bir anlaşmanın imzalanmasını sağlayamamış olması dolayısıyla eleştiriliyordu. İsmet Bey, Gazi ile fikir alışverişinde bulunduktan sonra, Anlaşma Devletleri'ne, Türkiye'nin ulusal egemenlik sorununa İstanbul'da toplanmaya çağırان bir mektup gönderdi. En az Türkler kadar yaşanan tıkanıklığa bir çözüm bulma isteğinde olan Anlaşma Devletleri müzakerelere yeniden başlanması önerisini kabul ettiler, fakat onlara göre konferans İstanbul'da değil yine Lozan'da devam etmeliydi. Türkler 23 Nisan'da Lozan'da toplanmayı kabul ettiler.

İsmet Bey, Lozan Konferansı'na katılmak üzere yola koyulurken, Mustafa Kemal Lâfife ile birlikte yurt gezisine çıktı. Halkının arasına girdiğinde, bir öğretmen ve bir vaiz kimliğine bürünüyordu. Taşraya gidip halkın arasına karıştığında yaşadığı atmosfer, kimi güçlüklerle karşı karşıya gelebildiği Büyük Millet Meclisi'ndeki atmosferden farklıydı. Pek çoğu daha önce hiç paşa görmemiş olan Anadolu insanların yüreklerinde korkuyla karışık bir hayranlık uyandırıyordu. Ülkenin kurtarıcısını görmek, onu karşılarında kendileriyle konuşurken bulmak bu insanları derinden etkiliyordu. Mustafa Kemal'e yönelik bu büyük sevgi seli Lâfife'nin canını sıktı. Türkiye'nin güneyindeki Adana şehrine doğru yola çıkacakları sıra otomobile kocasından sonra binmek ve onun soluna oturmak zorunda kaldığında, kendisini tutamadı ve öfkesini dışarı vurdu (Bozdağ 1975a, s.172-73). Bunun üzerine, Mustafa Kemal, kamuoyu önünde resmi bir etkinlik sırasında

protokol kurallarına uymak gerektiğini hatırlattı, fakat Mustafa Kemal'in kendisine gereken ilgi ve anlayışı göstermediğini düşünen Lâtime, kendisini aşağılanmış hissediyordu ve düşkürlüğü içindeydi. O, Fikriye ya da lidere tapınan ve onun olmaktan mutluluk duyan genç bir kız değildi. Onu seviyordu ve ona hayrandı, fakat kendi isteklerinin de dikkate alınmasını istiyor, ihmal edildiğinde çileden çıkıyordu. İnsanların kocasına gösterdiği olağanüstü ilgiyi, özellikle de karşısında durup onu hayranlık dolu bakışlarla süzen kadınları kıskanıyordu. Birbirine benzer kişiliklere sahip bu iki insan bir araya geldiklerinde, çatışmaların yaşanması kaçınılmazdı. Mustafa Kemal, sahip olduğu kişilik dolayısıyla Lâtime'den görkemli benliğini desteklemesini beklerken, Lâtime de aynı şekilde Gazi'nin kendi ösıygısını onaylayıp desteklemesini bekliyordu.

Mustafa Kemal açısından, evdeki sürtüşme siyaset sahnesindeki sürtüşmelerle eşleşti. Şimdi, Halk Partisi isimli siyasal bir partinin örgütlenmesi işleriyle meşguldü; bu partinin ulusun siyasal eğitiminde bir okul işlevi göreceğini umuyordu. Ayrıca, bu parti, muhalefetle baş etmenin siyasal bir aracı olacaktı. Ankara'da, onun en başta gelen ilgi alanı siyasetti, fakat diplomatik alandaki gelişmelerle de yakından ilgiliydi. Lozan'dan gelen raporları dikkatle takip eden Ankara hükümetinin önde gelen liderleri, İsmet'in Anlaşma Devletleri'nin temsilcileri olan devlet adamlarıyla kapışmasını yakınma ve hoşnutsuzluk ifadesi olan mırıltılarla izliyorlardı. İsmet'in aşırı uzlaşmacı bir tavır içine girmesinden korkuyorlardı; buna karşılık, İsmet, hoşgörüsüzlükten ve kendisine yeterli hareket alanı tanınmamasından yakınıyordu. Pek çok açıdan konferans sönük geçiyordu; Lord Curzon Londra'da kalmış, onun yerine İngiltere'yi temsil etmek üzere Sir Horace Rumbold gönderilmişti. Taraflar sürekli birbirlerine gözdağı vermeyi amaçlayan pozlar takınıyorlardı; gerçekte ise, Anlaşma Devletleri Lozan'da müzakere edilen konuların herhangi birisi yüzünden savaşa girişmeyi göze alabilecek durumda değillerdi. İngiliz gizli servisi, somut bir barış antlaşmasının imzalanması geciktikçe İsmet Bey'in Ankara'daki konumunun giderek kötüleştiğini bildirdi. Bunun üzerine, yeni Türk hükümetini güçsüz duruma düşürmek niyetinde olmayan Rumbold, müzakereler sırasında daha uzlaşmacı bir tavır sergilemeye başladı. İsmet, tam

bağımsızlık konusundaki ısrarcı tavrını sürdürdü. İsmet müzakerelerin iki hafta içinde tamamlanacağını ummuştu, ancak fazla önem taşımayan sayısız çoklukta meseleye takılıp kalındığı için müzakere süreci üç aylık bir zaman dilimine yayıldı. İsmet'in bu süre boyunca Ankara'da kendi arkasından konuşanların eleştirilerine katlanabilmiş olmasında, Başbakan Rauf'un öfkesini kendi üzerine çeken Mustafa Kemal'in verdiği kişisel destek büyük rol oynadı.

Hoşlanmadığını ve iddialı olmadığını söylediği bir alanda beklenmedik bir beceri gösteren İsmet, Lozan'da, pek çok insan tarafından "*tarihteki en büyük diplomatik başarı*" olarak değerlendirilen bir performans sergiledi. Edirne yakınlarındaki Dede-ağaç isimli önemli bir kasabayı Türklere kazandırabilmek için Yunanlılara tazminat ödenmesi meselesinde taviz veren İsmet Bey, konferansın nihai aşamaya ulaşması için kapıyı aralamış oldu. Karamsarlık ve kaygı verici uzun bir gecikmenin ardından, nihayet Lozan Antlaşması 24 Temmuz'da resmen imzalandı.

Barış antlaşmasının imzalanmasıyla birlikte, dokuz yıllık uzun bir dönemi kapsayan, insanlara felaket ve yıkım getiren korkunç savaş yılları geride kalmış oldu. Onur kırıcı Sevr Antlaşması kitaplardan çıkarıldı ve Türk egemenliği Anadolu'da, boğazlarda ve Trakya'nın büyük bir bölümünde tartışmaya yer bırakmayacak denli kesin bir biçimde tesis edildi. Kapitülasyon rejimi son buldu; sınırlı bir süre boyunca Türk topraklarında kalacak birkaç yabancı hukuk danışmanı dışında, Türkler kendi hukuk sisteminde tartışmasız söz sahibi konumuna geldiler. İsmet, Mustafa Kemal'in takdirlerini fazlasıyla hak etmişti.

Mustafa Kemal barış antlaşmasının imzalandığı haberini 25 Temmuz sabahı Çankaya'daki evinde, Rauf ve Ali Fuat Paşa ile birlikte olduğu sıra aldı. Kendisine Rauf ve Ali Fuat Paşa'nın ziyaretine geldikleri bildirildiğinde, üzerindeki elbiseleri değiştirmeye bile vakit bulamadan heyecanla onları karşılamak için kapıya gitti. Haber herkesi canlandırmıştı. Birer fincan kahve içildikten sonra, Rauf, bu büyük başarıdan dolayı Mustafa Kemal'e, Kâzım Karabekir ve Refet'e takdirlerini sunmaya çalıştı, fakat İsmet'den hiç söz etmedi. Sohbetin ilerleyen bölümlerinde, Rauf İsmet'e çok kızmış olduğunu, başbakanlıktan istifa ederek ülkeyi yeni

anlaşma koşullarına uygun olarak yönetmesi için yerini İsmet'e bırakmayı düşündüğünü ima eden ifadelerde bulundu. Aslında, İsmet yalnızca görünürdeki hedefti; gerçekte, Rauf'un duyduğu öfke ve kıskançlık Mustafa Kemal'e yönelikti. Rauf, Gazi'nin Halk Partisi'nin lideri olmasını ve siyasal aktivitesini sürdürmesini istemiyordu. Mustafa Kemal'e, bir keresinde barış antlaşması imzalanır imzalanmaz aktif siyasetten çekileceğine dair söz vermiş olduğunu hatırlatma cesareti gösterdi.

Böyle bir aşamada, uzun bir süre önce bir vaat olarak söylenmiş şeyi fazla ciddiye almamak gerekiyordu. Mustafa Kemal'in siyasetten çekilmek gibi bir niyeti yoktu; çünkü asıl işi daha yeni başlıyordu ve hâlâ keder içinde olan ulusu mutlu günlere kavuşturmak zorundaydı. Bilincinde olmadığı yaslı anneyi kurtarma arzusu henüz yeterince tatmin edilmiş değildi; onda her türlü keder belirtisini tamamen silip yok etmek istiyordu.

Bu duruma çok sinirlenen Rauf görevinden istifa etti. Hatta, İsmet'in muzaffer bir komutan gibi Ankara'ya dönüşü sırasında onu istasyonda karşılamayı da reddetti. Yalnızca bakanlarıyla ve yakın arkadaşlarıyla vedalaştıktan sonra Ankara'dan ayrılıp Sivas'a gitti.¹¹³ Rauf yerine başbakanlığa Fevzi Paşa getirildi ve Ali Fuat Paşa meclis başkan vekili olmayı kabul etti. Ne var ki, üç ay kadar sonra Ali Fuat Paşa görevinden istifa etti. Sözde askerlik mesleğine geri dönmek istediği için istifa etmişti, gerçekte ise, istifası onun Mustafa Kemal'in tek-adam idaresinden duyduğu hoşnutsuzluğun örtük bir ifadesiydi. Kendisinin ve ulusunun barışın eşiğinden ilk adımını attığı o günlerde, en eski yoldaşlarından yalnızca birkacı hâlâ Gazi'nin yanındaydı.

Mustafa Kemal'in niyetlerine karşı ülke içinde duyulan kuşku ve güvensizlik yurtdışına da yansdı. Acaba Mustafa Kemal Osmanlı hanedanının yerine kendi hanedanını mı kuracaktı? İslam dünyasından pek çok insan onun kendisini padişah ve halife ilan etmesini istiyordu; bunu isteyenler onu bu konuda teşvik etmek için Ankara'ya elçiler yolluyorlardı. Onlar kendisini tatlı dille istedikleri yöne sevk etmeye çalışırken, Mustafa Kemal kendi tut-

¹¹³ Mustafa Kemal, "Nutuk"ta, İsmet ile Rauf arasındaki çatışmaya değinir ve şunları söyler: "Bu ihtilâfı, aîl olduğu vesaiki tetkik ederek esaslı ve ciddi esbaba istinad ettirmek müşküldür. Buna nazaran, ihtilâfı, daha ziyade ruhî ve hissî sebepler tahtında mütalâa etmek lâzım olduğu fikrindeyim" (Atatürk 1927, s.620)

kularına bir sınır koyması gerektiğini biliyordu. Dahası, keder içindeki bir ülkeyi kurtarma, bir ölü evini, canlı ve mutlu bir eve dönüştürme arzusu onun sınır tanımak bilmez maceralara atılmasını gerektirmiyordu. Geri kalmış, okuma yazma bilmeyenlerin çoğunlukta olduğu bir ülkenin, hep ihmal edilmiş, yıkımlara uğramış bir ulusun lideri olduğunun bilincindeydi. Ne var ki, bu aynı zamanda umudunu ve heyecanını yitirmemiş bir ulustu ve olanaksız görünen işleri başarması için onun ardından gitmeye hazırды. Tıpkı kendisinin Samsun'da kurtarıcı güneş olarak yenisinden doğması gibi, bu ulus da yeniden doğacaktı.

Ağustos ayında İkinci Büyük Millet Meclisi açıldı; meclisin üyeleri yenilenmişti. Lâife mebuslarının hepsinin Mustafa Kemal'in yeni kurmuş olduğu partiden seçilmiş olduğu bu seçimleri büyük bir heyecanla karşılamıştı. Mebuslar meclis başkanını seçtiler. Mustafa Kemal, Konya'dan seçim sonuçları ulaştığında, nışeli bir ruh haliyle Konya'da seçmenlerden otuz dokuzunun Lâife'ye oy vermiş olduklarını söyledi. Kendisine oy verilmiş olması Lâife'nin hoşuna gitti. Her biri kendi ösıygısını yüksek düzeyde tuttuğu sürece ve Lâife kıskançlık duygusuna kapılmadan Mustafa Kemal'in başarılı faaliyetlerine katıldıkça, çift gerginlikten uzaklaşıp şakalaşıyordu. Lâife, Konya'daki seçim sonuçlarını duyunca, gülümseyerek Mustafa Kemal'den kâğıt kalem istedi ve şehrin valisine hitaben bir telgraf kaleme aldı:

"Seçimde bana 39 oy veren Konya'nın muhterem ve aydın halkına, bana gösterdiği teveccühden ziyade, Türk kadınına gösterilmiş bir hürmet ve sempati işareti olarak teşekkür ederim. Türk kadını, sevgili milletimizin bu cesaret verici işaretle-rinden, milli görevlerini başarmak için yeni bir kuvvet elde edecektir..." (Bozdağ 1975a, s.179).

Sonradan anlaşılacağı üzere, Konya Lâife'ye oy verilen yegane seçim bölgesi değildi. Diğer yerlerde sandıklardan önde gelen tanınmış bazı kadınlara da oy çıktı. İsmet'in karısı ve Halide Edip de bunlar arasındaydı. Böyle bir şey eski Türkiye'de düşünülemezdi bile. Aynı şey, Lâife'nin Büyük Millet Meclisi'ni ziyareti için de geçerliydi. Milliyetçiler, bu tarihsel olayın -bir Türk kadınının ilk kez meclisi faaliyet halindeyken ziyaret etmesinin- gerek yerel gerekse uluslararası düzeyde kamuoyunca duyulmasını sağladılar.

Lâtife meclisi ziyaret eden ilk Türk kadınıydı; kendisinden önce meclise gelen ilk kadın ise Fransız gazeteci Berthe Georges-Gaulis idi. Mustafa Kemal Lâtife ile evlendikten sonra, Fransız gazeteci, gelinle röportaj yapmak için yeniden Ankara'ya geldi. Lâtife'nin daha önce Çankaya'da Mustafa Kemal'in misafiri olmuş bu kadını çok kıskandığı söylenir.

Lâtife'nin, Fikriye'ye duyduğu kıskançlık, bu Fransız gazeteciye karşı hissettiği kıskançlık duygusuyla karşılaştırılamayacak kadar yoğundu. Fikriye'nin varlığı dolayısıyla yaşanacak bir dizi trajik olay, Lâtife ile kocası arasında bir daha giderilemeyecek bir kopukluğun yaşanmasına yol açtı. Fikriye, Mustafa Kemal'in Lâtife ile evlendiğini öğrendiğinde Münih'te bir sanatoryumdaydı. İstanbul'dan ayrıldıktan sonra Mustafa Kemal'den hemen hiç haber almamıştı. Münih'teki Türk konsolosluğunda görevli memurlar, ilk geldiği sıralar Fikriye'yi sanatoryumda ziyaret ediyorlardı, fakat sonraları bu ziyaretler yavaş yavaş kesildi. Fikriye evlilik haberini rastlantı sonucu öğrendi. Bahçede, bir Alman gazetesi okuyan yaşlı bir Alman kadının yanında güneşleniyordu. Birden, gazetede Gazi ile Kâzım Karabekir'in birlikte çekilmiş bir fotoğrafını gördü, hemen arkalarında kısa boylu genç bir kadın duruyordu. Fikriye fotoğraftaki kadının Lâtife olabileceğinden kuşkulandı ve Alman kadından fotoğrafın altındaki haberi okumasını istedi. Mustafa Kemal'in Lâtife ile evlenmiş olduğunu öğrendiğinde bayılan Fikriye, kendine geldiğinde saatlerce ağladı.

Harekete geçmeye karar veren Fikriye, sanatoryumdan taburcu edilmesini istedi. Türk konsolosluğundaki doktor ve görevlilerin karşı çıkmalarına rağmen sanatoryumdan taburcu olmayı başardı. Sağlığına yeniden kavuşmuş bir kadın olarak döneceği günün beklentisiyle daha önce Mustafa Kemal için almış olduğu hediyelerle birlikte Türkiye'ye dönmek üzere trene bindi. Hediyeler arasında, kısa bir süre sonra kendi canına kıyacağı bir tabanca da vardı.

Akşam erken saatlerde Ankara'ya varan Fikriye, doğrudan Çankaya'ya gitti; Mustafa Kemal ve Lâtife evde yalnızlardı. Ali gelen ziyaretçinin ismini söylediğinde, Lâtife büyük bir şaşkınlığa uğradı, fakat kendini toparlayıp Mustafa Kemal'den Fikriye'yi karşılayıp içeri almasını istedi. "*Geçmişte sana onca hizmet etmiş bu bayanı kapıda bekletmeyelim*" dedi (Oranlı 1967, s.144). İçeri-

ye giren Fikriye afallamış durumdaydı, gördüklerine inanamıyordu. Fikriye'yi akşam yemeğini birlikte yemeğe ikna ettiler. Masada otururlarken, Mustafa Kemal, Fikriye'ye geçimini nasıl sağlayacağı konusunda kaygıya kapılmamasını, İstanbul'da kendisine bir ev tahsis edileceğini, endişelenmesine gerek olmadığını söyledi. Şimdi bulunduğu evde daha kısa bir süre öncesine kadar evin hanımı konumunda yaşamış Fikriye, kendisini çok aşağılanmış durumda hissetmiş olmalı. Kahramanından bir türlü ayrılamayan Fikriye, üç gün boyunca orada kaldı. Bu durum Lâtime'nin canını çok sıktı; öfkesi, emir erini ve diğer hizmetlileri çağırırkenki ses tonundan açıkça anlaşıyordu. Fikriye'nin gelişinden sonraki dördüncü gün evden ayrılması, evdeki gergin havayı geçici bir süre yumuşattı. Fikriye dördüncü gün evden ayrılırken, "Paşam" olarak hitap ettiği, hiçbir zaman Lâtime gibi "Kemal" olarak seslenememiş olduğu kahramanını bir kez daha görme fırsatı bulamadı.

Mustafa Kemal'in emir eri, yıllar sonra, Fikriye ayrıldıktan sonra evdeki genel tablonun nasıl olduğunu hatırlar. Gazi köpek yavrularıyla oynuyor, dingin ve halinden hoşnut görünüyordu. Lâtime'nin dikkatini köpek yavrularının oyunculuğu üzerine çekmek amacıyla söylediği söz sırasında ağzından yanlışlıkla Fikriye ismi çıkmıştı: "*Şunlara bak Fikriye, ne güzel oynuyorlar.*"¹¹⁴ Lâtime bunu duyduğunda neredeyse öfkeden bayılacaktı; bundan iki gün sonra anne ve babası eve ziyarete geldiler, ziyaretin amacının kızlarını teskin etmek olduğu çok açıktı. Lâtime'yi yatıştırdıktan sonra, kendilerini bu aile içi çatışmadan uzak tutmak için nazikçe evden ayrıldılar.

Çankaya'daki evden ayrıldıktan sonra bir otele yerleşen Fikriye, Ankara'daki arkadaşlarını görmeye çalıştı. Görünen o ki, Fikriye, İstanbul'a gitmek için Ankara'dan ayrılmadan önce Paşasını bir kez görmeye karar verdi. Çankaya'ya gitti, fakat bu kez kapıda daha önce hiç görmediği bir yaverle karşılaştı. Yaver, soğuk bir şekilde, Mustafa Kemal'le daha önce randevu almadan görüşmenin olanaksız olduğunu söyledi. Bir aralar kendi evi olarak gördüğü köşkten ayrılan Fikriye, şehir merkezine geri dönmek üzere bir faytona bindi. Fayton bağların, ev kümelerinin arasından geçerek, tepeden aşağı doğru inerken, faytonun sürücüsü

¹¹⁴ Oranlı 1967, s.145. Bozdağ (1975a, s.200), bu dil sürçmesinin Fikriye'nin ölümünden sonra yaşandığını söyler.

arkada patlayan silahın sesiyle irkildi. Fikriye kendini vurmuştu. Aceleyle hastaneye götürüldü, ancak hastaneye ulaştıktan kısa bir süre sonra öldü. Mustafa Kemal, Fikriye'nin durumunu öğrenmek için hastaneyi bizzat aradı, ona Fikriye'nin öldüğünü söylediler. Şimdi, Mustafa Kemal ile Lâtife'nin arasına ölü bir kadın girmişti.¹¹⁵

Bilindiği gibi görkemli kişilik yapısına sahip kişiler, gerçek yas duygusundan mahrumdurlar. Kendi görkemli benliklerini koruma girişimi içinde ölen bir insanın temsili imgesine (anıların muhafazası) ihtiyaçları olmadığı illüzyonunu sürdürdükleri için gerçek üzüntü ve keder duygusu yaşayamazlar. Mustafa Kemal annesinin öldüğü günlerde, ulusun sorunlarıyla meşgul olmaya devam etmişti. Annesinin mezarı başında yaptığı konuşmada, yitirilen bir yakının insanda yol açması beklenen kişisel duygulanımları dile getirmekten ziyade, annesinden ulusun mücadelesi bağlamında söz etmişti. Şimdi, Fikriye için yas tutamıyordu, ayrıca Lâtife'nin varlığı, onun Fikriye'nin intiharına karşı şu ya da bu tür bir tepki içine girmesinin önündeki bir diğer engeldi.

Görkemli kişilik yapısı olanlar, "yitirilmiş diğeri"nin yokluğuna çok rahat katlanabilirlermiş gibi davranırlar, fakat kendi görkemliliklerinin ardında dikkate değer bir paradoksal bağımlılığı gizlerler. Gerçekte, ölen kişinin imgesine olan bağlılıklarını sürdürebilmek için, o kişinin imgesini "canlı" tutmaya ihtiyaç duyarlar. Aynı zamanda, yas tutma sürecinin sonuca ulaşması için zorunlu olan, ölen kişiyi yaşamlarından bütünüyle silip atma yeteneğine de sahip değildirler. Bu durum yakınıni kaybeden görkemli kişinin büyük bir zihinsel enerji harcamasına yol açar.

Dişarıdan bakıldığında olaya aldırılmaz bir görünüm sergilemekle birlikte, gerçekte Fikriye'nin ölümü Mustafa Kemal'in enerjisini tüketen bir olaydı ve bunun bir sonucu olarak karısına ayırabileceği enerjisi de azalmıştı. Böylece, o ve Lâtife birbirlerinden daha çok uzaklaştılar.

Mustafa Kemal'in bölünme mekanizmasına baş vurma yeteneği, Fikriye'nin intiharı ve Lâtife ile arasında yoğunluğu giderek artan yabancılaşma gibi kişisel trajedilerin Mustafa Kemal'in üzerin-

¹¹⁵ Fikriye'nin ölümünün Mustafa Kemal'in Lâtife'yi kederli/boğucu anne imgesiyle özdeşleştirme eğilimini artırmış olması muhtemeldir, çünkü geçmişte, annesiyle kendisi arasında doğumlarından bir süre sonra ölmüş kardeşleri duruyordu.

de bunaltıcı ve boğucu bir etki yaratmasını engelledi. Mustafa Kemal, bizzat kendisinin göndermede bulunduğu Muhammed örneğinde olduğu gibi, kendi özel işleriyle devlet işlerini birbirinden ayırdı ve bunlardan her birini olması gereken yere yerleştirdi.

Mustafa Kemal olan bitenlere rağmen, kurnaz ve becerikli bir yönetici, zeki bir stratejist olmayı sürdürdü. Bu arada, İkinci Büyük Millet Meclisi Ankara'yı yeni Türkiye'nin başkenti ilan etmişti. Mustafa Kemal'in varlığıyla 27 Aralık 1919'da "güneş"in semalarında doğduğu o yavan, çorak şehir, aradan geçen zaman içinde hayli bayındır hale gelmişti.

Siyaset cephesinde Mustafa Kemal fırtınalı bir denizde yol alır gibiydi. Ortada resmi bir muhalefet partisi yoktu; ancak, Mustafa Kemal'e ve onun politikalarına yönelik muhalefet, onun kendi partisi içinde varlığını sürdürüyordu. Mustafa Kemal'in sonraki yıllarda "*Nutuk*"ta belirteceği gibi, Rauf etrafında "*gizli bir muhalif hizip*" (Atatürk 1927, s.645) oluşuyordu. Mustafa Kemal bu duruma bir tepki olarak, siyasal bir manevrayla kendi kabinesini yönetimden çekti; gizli muhalefet grubunun kendi kabinesini seçecek kadar güçlü bir desteğe sahip olmadığını çok iyi biliyordu. Mustafa Kemal yeni kabinesini kurarken Rauf İstanbul'daydı. Kâzım Karabekir de yine İstanbul'da, Birinci Ordu'nun başında bulunuyordu. Refet, Halide Edip ve eşi Dr. Adnan da bir süre için İstanbul'daydılar. Durum öyle bir görüntü arz etmeye başlamıştı ki, Mustafa Kemal'in yakın arkadaş olarak gördüğü insanlar padişahlığın devam etmesinden yanaydılar ve bunların halifeye açıktan açığa destek vermeleri Ankara'da kaygıyla karşılanıyordu. Ansızın keskin kararlar vermeye alışık olan Mustafa Kemal, aralarında İsmet'in de bulunduğu bir grup insanı Çankaya'daki köşkte akşam yemeğine davet etti ve evde onlara şunu söyledi: "*Yarın Cumhuriyeti ilan ediyoruz*" (Atatürk 1927, s.648). Yemekten sonra İsmet'ten kalmasını istedi; iki adam Cumhuriyet'in ilanı ile ilgili bir bildiri hazırlığına giriştiler -bir söylentiye göre Mustafa Kemal böyle bir bildiri üzerinde çalışmaya üç ay kadar önce başlamıştı.

Ertesi gün, 29 Ekim 1923'te, meclisteki oturumlara katılan Mustafa Kemal, ilkin bir milletvekilinin çeşitli konularda kedi görüşlerini dile getirmesine izin verdi. Ardından sözü kendisi alarak, cumhuriyetin kurulması sorununun oylanacağını bildirdi.

On beş dakika içinde cumhuriyetin kuruluşu kabul edilmiş, Mustafa Kemal birinci cumhurbaşkanı seçilmişti. Yaklaşık yüze yakın mebus bu oylamaya katılmadı. Mustafa Kemal lehine verilen oyların sayısı ise 159 idi. İsmet Cumhuriyet'in ilk başbakanı olurken, Fethi meclis başkanlığına seçiliyordu.

Mustafa Kemal'in gündemindeki bir sonraki mesele halifelik'in kaldırılmasıydı. Toplumda geçerli dinsel pratiğe karşı derin bir hoşnutsuzluk duymasına ve onu ülkesinin gelişimi önünde bir engel olarak görmesine karşın, bağımsızlık savaşı boyunca insanların derin dinsel inançlarını incitmemeye özen göstermişti. Eğer yeni Türkiye'yi ortaçağdan modern dönemlere taşıyacaktıysa, bu durumda dinin toplum üzerindeki nüfuzunun azaltılması kaçınılmaz bir zorunluluk olarak görünüyordu. Liderliğin babadan oğula geçtiği İsmailîlilerin¹¹⁶ lideri Ağa Han ile Hz. Muhammed ve İslam üzerine çeşitli kitaplar yazmış olan tanınmış Hintli Müslüman aydın Ömer Ali'nin İsmet'e bir mektup göndererek halifenin "siyasal konumu"nun muhafaza edilmesini rica ettikleri zaman, Mustafa Kemal'in beklediği fırsat doğmuş oldu. Bu mektup, İsmet'e iletilmezden bir gün önce, İstanbul'da çıkan bir günlük gazete olan *Tanin* gazetesinde yayınlanmıştı. Söz konusu gazetenin sahibi, geçmişte ise *İttihat ve Terakki Cemiyet'i* için çalışmış ve mebus olmuş biriydi. Ankara, halifelik kurumunun korunması taraftarı olanların ellerinde bulundurdıkları gücü kullanmaya hazır olduklarını hissettiler. Halifelik'i kaldırma zamanı gelmişti; halifelik, muhalefet sahip olduğu gücü örgütlü bir hareket haline dönüştürmeye fırsat bulamadan önce kaldırılmalıydı. Halifelik'in kaldırılmasını öngören yasa önerisi, meclis tarafından ciddi bir tartışmaya yol açmadan 3 Mart 1924'te kabul edildi. Ertesi gün, tüm Müslümanların halifesi bu unvanını geride bırakarak Türkiye'den ayrılmak zorunda kaldı. Böylece, Osmanlı hanedanı tamamen sona ermiş oldu.

¹¹⁶ Ağa Han, Nizari İsmailîlilerin dini liderine verilen isimdir. Bunların lideri, Ağa Han unvanını üzerine almış üçüncü kişi konumundaki Sultan Muhammed Şah (1877-1957) idi. O sıralar tarikatın merkezi Hindistan'dı. Bugün ise bunlara Hindistan, Pakistan, İran, Suriye ve Doğu Afrika'da rastlanılıyor. İsmailîler, sekizinci yüzyılda İslam'da halifelik konusunda yaşanan bir anlaşmazlık sonucu ortaya çıktılar. Hareket, on birinci yüzyılda Nizariler ve Mustaliler olarak ikiye ayrıldı. Hasan ibn-al Sabah, Alamut'ta diğer mezheplere dehşet saçan (1090) Nizarilerin lideriydi. Tarikatın lideri 1840 yılında tarikatın gelişip yaygınlaşacağı Hindistan'a göç etti.

GERÇEK DÜNYADAKİ BÖLÜNMELELERLE KOŞUTLUK GÖSTEREN KİŞİLİK BÖLÜNMESİ

Zihinsel alışkanlıkların bedeni etkiledikleri biliniyor; ayrıca, tarih bunların siyaset alanına da yansındıklarına işaret ediyor. 1924 yılı sonbaharında Mustafa Kemal'in iç dünyasındaki bölünme mekanizması siyasal arenada oluşan bölünmelerle iç içe girmiş görünüyor.

Daha önce anlattığımız gibi, küçük Mustafa zihninde yer tutan kederli anne imgesini ölküleşmiş anne imgesi ile tamamen birleştirememişti. Bilinçdışı gelişen bu çocukluk olayı Atatürk'ün kişilik yapısında ve öteki insanlarla olan ilişkilerinde görülen bir bölünme mekanizmasının başlangıcıdır. Yaşamı süresince görkemli benliğini bağımlı benliğinden uzak tutabiliyor ve ötekileri kendi görkemli benliğini destekleyenler veya desteklemeyenler olarak ikiye ayırabiliyordu. 1924 yılında Kâzım Karabekir, Rauf Bey, Halide Edip, Edip'in eşi Dr. Adnan ve Refet Paşa arasında hemen herkesçe fark edilen genel bir yakınlaşma vardı; bunlar, en önemli üyeleri İsmet Bey ve Fevzi Paşa olan ikinci gruba muhaliflerdi. Türkiye'nin dış düşmanlarının bozguna uğratılmasından sonra, Mustafa Kemal bu birinci grubun önde gelen şahsiyetlerini yeni düşman olarak görmeye başladı. "*Nutuk*"ta 1924 yılında ülkedeki durumu nasıl algıladığını açığa vuran ifadeleri okunduğunda (Atatürk 1927, s.620-721), Mustafa Kemal'in o sıralar bu gruba karşı kuşkuculuğunun yüksek bir düzeye vardığı gözlenir.¹¹⁷

Mustafa Kemal, birinci grubun önde gelen liderleri tarafından kendisine karşı düzenlenmiş bir komplo ile karşı karşıya bulunduğu iyiden iyiye inanmış durumdaydı. 30 Ağustos 1924'te, Başkomutanlık Meydan Savaşı'nın geçtiği Afyon yakınlarındaki Dumlupınar'a gitti, büyük taarruzun ve kazanılan bu-

¹¹⁷ Örneğin, şu ifadeyi alalım: "*Şimdi, muhterem Efendiler, arzu ederseniz, size büyük bir "komplo" hakkında malûmat vereyim*" (Atatürk 1927, s.686;). Onun kişiliğine uygun düşmesi için söz konusu komplonun "büyük" olması gerekiyordu, ancak Mustafa Kemal'in bu konudaki kuşkusunun tamamen dayanaksız olmadığı da açıktı.

yük zaferin ikinci yıldönümü Dumlupınar'da kutlanacaktı. Daha önce Gelibolu'da ve Doğu Cephesi'nde kazanmış olduğu zaferlerin yaşandığı yerlere hiçbir zaman ikinci kez gitmemiş olduğu düşünülürse, Dumlupınar'a yaptığı o gezi ile kasabada yaptığı konuşma özel bir öneme sahiptir.

Söz konusu konuşmasında yine kendisini güneşle özdeşleştirir ve kurtarıcı olarak üstlenmiş olduğu rolü vurgular. Güneşin yükselmesiyle birlikte o gün o yerde Yunanlılar tamamen yenilgiye uğratılmıştır:

"Güneş mağribe yaklaştıkça ateşli, kanlı ve ölümlü bir kıyamet kopmak üzere olduğu bütün ruhlarda hiss olunuyordu. Bir an sonra cihanda büyük bir inhidam olacaktı. Ve beklediğimiz halas güneşin tulû edebilmesi için bu inhidam lâzımdı. Zulmetler içinde bu inhidam vuku bulmalı idi. Hakikaten semanın karardığı bir dakikada Türk süngüleri düşman dolu o sırtlara hücum ettiler. Artık karşımda bir ordu, bir kuvvet kalmamıştı. Kâmilten mahvolmuş perişan bir bakiyetüssuyuf kitlesi bulunuyordu. Kendilerinin dediği gibi pürhavg ve lerzan, bişekil bir kitle acaip bir halita halinde firar için fûrce arıyordu. Artık gecenin koyulaşan zulmeti neticeyi gözle görmek için güneşin tekrar şarktan tulûuna intizarı zarurî kılıyordu"(Atatürk 1952, 2. Cilt, s.178).

Yine Türkiye'nin temellerinin savaş alanında atıldığını, kazanılan zaferin amacının Türk ulusuna tam egemenliğin sorumluluğunu üzerine alma yeteneği kazandırmak olduğunu ileri süren Mustafa Kemal, yeni Türkiye'nin nasıl olacağını resmetmeye girişti. Yeni Türkiye her bakımdan uygar olacaktı. Egemenlik, zincirleri parçalayan, tahtı ve hükümdarları yıkıp yok eden kusursuz bir ışıktı. Ardından, ulusun gençlerine öğütler vermeye başladı: *"Gençler! Cesaretimizi takviye ve idame eden sizsiniz. Ey yükselen yeni nesil! İstikbâl sizindir. Cumhuriyeti biz tesis ettik; onu ilâ ve idame edecek sizsiniz"* (Atatürk 1952, 2. Cilt, s.184). Mustafa Kemal, en büyük zaferini kazanmış olduğu bu kasabaya yaptığı ziyaretten sonraki bir buçuk aylık zamanı ülkenin çeşitli yerlerini dolaşarak, ulusu onarmaya çalışarak geçirdi. Sonraları, Ankara'ya dönüşüyle ilgili olarak, kendisini karşılamaya gelecek pek çok mebus ve arkadaşı olmasına karşın, son derece kuşku

bir dille şunları yazacaktı: *"İstasyonda birçok mebus arkadaşlar ve diğerleri tarafından karşılandım. Bunlar arasında, Ankara'da bulunan Rauf, Adnan Beyleri görmedim. Bir kırılganlık sayılabilecek bu hareket tarzını beklemiyordum. Bir komplo karşısında bulunduğumuzdan bir saniye bile tereddüt etmedim"*(Atatürk 1927, s.688).

Mustafa Kemal'in taraftarlarını, hayranlarını ve düşmanlarını birbirinden ayırmaya, en yakın çevresini kendi ruhsal durumuna uydurmaya duyduğu psikolojik ihtiyacının, fiili olarak gerçek dünyada bir bölme rolü vardı. Mustafa Kemal'in daha başlangıçtan itibaren taraftarı olan insanların bazıları, Gazi'ye karşı temkinli bir tutum takınmak için makul, inandırıcı nedenlere sahipti. Bunlar arasında geleneksel zihniyetli olanların pek çoğunun, her ne kadar cumhuriyetin ilanını kabullenmiş ve yeni koşullara ayak uydurmaya gönüllü görünüyorsa da, padişahlığı ya da halifeliği (veya bunların her ikisini) muhafaza etme arzusunda oldukları kuşkusuzdu. Sonraları, bunların düşünce ve beklentileriyle Mustafa Kemal'in izlediği politikalar arasında giderek derinleşen karşıtlık açıkça gözlenir hale geldiği zaman, bu insanlar daha net, bütüncül bir muhalefet oluşturmaya başladılar. Mustafa Kemal'in en önemli yandaşları Gazi-yanlısı ve Gazi-karşıtı şeklinde iki gruba ayrılmışlardı ve Mustafa Kemal'in kişiliğinin bölünmüş yanlarını gerçek dünyada yansıtır bir biçimde, birbirleriyle psikolojik ve siyasal bir mücadele içine girmişlerdi. Gerçek dünyadaki dışsallaştırılmış (externalized) kutuplaşmayla birlikte, Gazi kendisini daha rahat hissetmeye başladı, çünkü mücadele (ki "kötü" nesnelerle "iyi" nesneler arasındaydı) kendi ruhsal dünyasından ziyade kendisi dışında, birbirine muhalif iki grup arasında yaşanıyordu.

Ali Fuat, baştan beri Mustafa Kemal'in takipçisi ve taraftarı olan kişilerden biriydi. Şevket Süreyya Aydemir, Atatürk biyografisi için araştırma yaparken Ali Fuat'la görüşmüş, Ali Fuat, kendisine, o yıllarda Mustafa Kemal'e karşı muhalif bir tutum takınmaya ihtiyaç duymadığını (Aydemir 1974), fakat böyle bir konum almaya zorlanmış olduğunu söylemişti. Mustafa Kemal; Ali Fuat'la arasında geçen ve 1927 tarihli *"Nutuk"*ta tutarsızlığa yol açan bir olayla ilgili kimi değinilerde bulunur. Buna göre, Ali Fu-

at'ın Konya'dan Ankara'ya dönmüş olduğunu öğrenen Mustafa Kemal onu Çankaya'daki köşke akşam yemeğine davet etmiş, Ali Fuat o akşam köşke gelmeyince, onun da düşman saflarına katıldığı sonucuna varmıştı.¹¹⁸ Ali Fuat, Aydemir'e, o akşam yemeğe memnuniyetle gidebileceğini, ancak kendisine herhangi bir davet iletilmediğini söylemiştir. İsmet yolda kendisini alıkoymuştu. Gerçek her ne olursa olsun, simgesel olarak liderin kendi içindeki bölünmesini temsil eden aynı parti içindeki kutuplaşma, Gazi'nin eskiden arkadaşı olan fakat şimdi ona muhalefet eden kişilerin 9 Kasım 1924 günü Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası adlı muhalif bir parti kurmalarıyla somutluk kazandı. Partinin başında Kâzım Karabekir vardı; Rauf Bey ve Adnan Bey başkan yardımcılığı görevini paylaşıyorlardı ve Ali Fuat genel sekreterlik görevini üstlenmişti.

Mustafa Kemal'in bölünme mekanizmasının parti politikasına yansımış biçimine yakından bakıldığında, daha da ileri bir bölünmenin var olduğu görülür: Kendi "iyi" taraftarlarının iki gruba ayrılması. Gruplardan biri İsmet Bey ile devlet işleriyle ciddi biçimde ilgilenen diğerleriydi. Mustafa Kemal'in dirayetli bir devrimci siyasetle yöneldiği bu grup kendisini Türk ulusunu yüksek ilkeler doğrultusunda dönüştürme işine vermişti. Diğer grup, Mustafa Kemal'i hiç eleştirmeyen kişisel dostlarından oluşuyordu (bunların pek çoğuyla Selanik'te tanışmıştı). Mustafa Kemal, bu yakın ahbabları aracılığıyla kolayca psikolojik doygunluğa erişiyor, çocuksu arzularını gideriyor ve böylece kendisini yaşadığı yoğun nesne ihtiyacına -yani haz ve memnuniyet veren iyi annenin yerini ikame edecek nesne- karşı koruyordu.

¹¹⁸ Mustafa Kemal (Atatürk 1927, s.687-88) sonraları bu olayı şu şekilde hatırlayacaktır: "30 Teşrinivel günü de, İkinci Ordu Müfettişi Ali Fuat Paşanın, Konya'dan geldiği bildirildi. Kendisini, akşam yemeğine, Çankaya'ya davet ettim. Geç vakte kadar beklediğim halde, Paşa gelmedi. Kendisini, aratırken, muttali oldum ki, Fuat Paşa, Ankara'ya muvasalatında Rauf Bey tarafından istasyonda istikbal olunmuş. Müdafaai Milliye Vekâletine ve bazı rüfeka ile kısa temaslardan sonra, Erkânıharbiyei Umumiye Riyasetine gitmiş, bir müddet Fevzi Paşa ile mülâkatta bulunmuş, çıkarken, Fevzi Paşanın yaverine şu kâğıdı bırakmış: Erkânıharbiyei Umumiye Riyaseti Aliyesine Mebusluk vazifei teşrûyesine başlayacağımdan İkinci Ordu Müfettişliğinden affımı arz ve istirham eylerim Efendim. Ankara Mebusu. Ali Fuat"

Görkemli benliğe sahip bir insan, sık sık, kendi fiili ikizi olarak görebileceği, üzerinde her şeye kadirlik illüzyonunu destekler şekilde nüfuz ya da kontrol kurabileceği bir kişi bulur. Gerçekte, söz konusu "ikiz"i kendi benliğinin uzantısı olarak kullanır.¹¹⁹ Mustafa Kemal bir dönem Ârif'i kendi "ikizi" olarak kullanmış olmakla birlikte (Bkz., 14. Bölüm), bu iki insan birbirlerinden uzaklaşıyorlardı. Ârif'in kendi kişiliği, savaş ve yıkım yıllarında onu Mustafa Kemal'in saldırgan duyguları* için kullanılabilir, yararlı bir "ikiz" haline getirmiş, Ârif, Mustafa Kemal'i dış dünyanın saldırganlığına karşı koruyan bir kalkan işlevi görmüştü. Oysa şimdi, Mustafa Kemal'in farklı türden bir "ikiz"e ihtiyacı vardı: Onun aracılığıyla Selanik'teki ilk yıllarının (savunmaya yönelik) uyarlanmasına geri dönebileceği, onda kendisini besleyip koruyan ülkeleştirilmiş anneyi bulabileceği bir "ikiz".

Söz konusu ahablarıyla (yani "ikiz"leriyle) geçmiş günlere yönelik büyük bir nostalji yaşıyor, onlarla birlikte ortaklaşa yaşadıkları çocukluk döneminin şarkılarını söylüyor, Selanik'te sıkça yediği ve çok hoşlandığı yemekleri yiyordu. Bu tür bir çocukluğa geri dönüş (regression), kendisine, ülküleleştirilmiş anne ile temas kurma, ya da bilinçsiz bir şekilde onu "ziyaret" etme olanağı veriyordu. Bu davranış, onun, ülküleleştirilmiş bir baba olarak üstlenmiş olduğu ulusal sorumluluklarını yerine getirebilmesi için ülküleleştirilmiş anne ile bütünleşme ediminden güç kazanmasına hizmet edecek biçimde gerçekleştiriliyordu. Mustafa Kemal'in söz konusu ahablarıyla olan aktivitesi, onun ilk yaşam deneyiminin yinelenişiydi: Annesinin kısmen onun dini okulu bırakıp modern

¹¹⁹ Kohut'a (1971) göre, psikanalizdeki ikizlik aktarımlarını (twinship transferences), genel olarak narsisist aktarmaların bir varyantı olarak tanımlar. Öteki (the other), "görkemli benlik olarak ya da onun çok benzeri olarak yaşanır" (s.115). Brody (1952), içinde ikiz kişiliklerin görüldüğü rüyaları incelemiştir. İncelemelerinden sonra, bu rüyalar her birinde, söz konusu ikizlerin rüyayı gören kişi ile onun annesini temsil ettiği sonucuna varmıştır. İkizlik, üretkenlik öncesi dönemde anne ile birleşme (pregenital union) arzusuna işaret eder ve ikizlerden biri, diğerinden (anne) ikincisinin aleyhine beslenir. Coen ve Bradlow (1981), ikizlik aktarımının, bütün ikizlik fantezileriyle birlikte, birden çok işleve hizmet ettiklerini ileri sürmüşlerdir; bunlar arasında onların özellikle altını çizdikleri işlevler, haz (gratification) ile yoğun nesne ihtiyacının tehlikelerine karşı savunma işlevleridir.

Psikanalize göre her kişide iki türlü içgüdü (instinctual drive) vardır: Saldırganlık ve libidinal (haz verici) içgüdüler. Saldırganlık duygusu saldırganlık içgüdüsünün dışı vurulmuş belirtisidir.

ve batılı eğitim veren bir okula geçmesinden kaynaklanan incinmiş yüreğini teselli etme, onu kederli bir anneden besleyici, koruyucu anneye dönüştürme çabası. Bunun yanı sıra, söz konusu davranış, Mustafa Kemal'e, annesine karşı görevlerini yerine getirdikten sonra ondan uzaklaşarak ülküleştirilmiş baba doğrultusunda yol katetme yeteneği kazandırıyor.

Yaveri Salih, Kılıç Ali ve belki de en başta Nuri, kendi psikolojik ihtiyaçlarını gidermek için kendi "ikiz"leri olarak kullandığı bu ahablar grubu içinde yer alıyorlardı. Bu "ikiz"leri sürekli etrafında bulundurma ihtiyacı, ayrıca, onun kendisinden önce ölmüş kardeşlerini yaşama geri döndürme ve böylece annesinin kederine son verme arzusuna da hizmet ediyordu. Onları her zaman yanında görme ihtiyacı, yetişkin bir erkek ve bir aile reisi olmaya ilişkin görece daha bilinçli isteğinden ağır basıyordu. Gerçekten, o sıralar, bir aile reisi olarak kendi öz kavramı, Fikriye'nin intiharının bir sonucu olarak kendisiyle Lâtime arasında yaşanan yabancılaşma dolayısıyla önemli ölçüde tahribata uğramıştı.

Nuri'yi birlikte Selanik sokaklarında çember çevirdikleri çocukluk günlerinden beri tanıyordu; askeri okula birlikte yazılmışlardı. Ülkeyi kurtarmaya ilişkin ilk görkemlilik fikirlerini Nuri'yle paylaşmış, Gelibolu'da birlikte savaşmışlardı. Sonraki yıllarda, Nuri, Gelibolu'daki deneyimin anısına, Gelibolu yakınlarında bir kasaba olan Conk'tan hareketle Conker soyadını alacaktı.

Mustafa Kemal bağımsızlık savaşını başlatmak üzere Samsun'a gitmezden çok önce, Nuri, eşiyle ve üçü erkek biri kız (Kıymet) olan çocuklarıyla birlikte Almanya'ya gitmişti. Kızı Kıymet, yedi yıl boyunca babasının Mustafa Kemal ile ilişkisini koruyarak Kemalist Ulusalcıların temsilcisi olarak faaliyet yürüttüğü Almanya'da kaldı. Sonraları Türkiye'de hukuk fakültesini bitirmiş olan Kıymet (Tesal), elli yıl sonra kendisiyle yapılan bir görüşme sırasında, Almanya'da bir hemşirelik okuluna gittiğini, evde sık sık babasının anavatandaki arkadaşından söz edildiğini hatırlar (Tesal 1975). Küçük bir çocukken Gazi'yi hiç görmemişti, fakat, sanki Gazi onlarla "aynı hamurdanmış gibi" (bu ilginç ifade Kıymet Tesal'ın kendisine aittir) yetişmişti. Bağımsızlık savaşı kazanıldıktan sonra, babası Ankara'dan bir telgraf almıştı; telgrafta kendisinden ailesiyle birlikte ülkeye geri dönmesi isteniyordu. Anka-

ra'ya döndüklerinin üçüncü günü, babası kendisine paşayı görmeye gideceklerini söylemişti. Bir faytonla Çankaya'nın çamurlu yollarından geçerek köşke ulaştıklarında, Kıymet kahramanını ilk kez görme fırsatı buldu. Kıymet Tesal, Mustafa Kemal'i gördüğü zaman gözlerini "*güneş ışıyla körleşmiş*" hissettiğini hatırlar (bir kez daha güneş simgesinin kullanılışı); öylesine yakışıklı ve çekici bir adamdı. Yıllar önce yaşanmış bu tanışma Tesal'ın zihninde öylesine canlı korunmuştur ki, Tesal, Mustafa Kemal'in üzerindeki giysileri ve onun kahverengi av köpeğini ayrıntılarıyla hatırlar.

Kahramanı, Kıymet kendisini ikinci kez görmezden evvel evlenmişti. Ailesi Lâtife'yi pek tutmamıştı; evde Lâtife'nin kaba bir kadın olduğu düşünülüyor, boyunun çok kısa olduğu konuşuluyordu. Lâtife, Kıymet'in kendisine ilişkin yetişkinlik anılarında, nazik ve sevecen olmaktan ziyade sinirli ve saldırgan bir kadın olarak görünür. Kıymet, Lâtife'nin bir çocuğu veya köpek yavrusunu nazikçe sevip okşayamadığını, onlara elle temasının çok kaba olduğunu söyler. Kıymet'in Mustafa Kemal'le ikinci karşılaşması, Mustafa Kemal'in evlerine yaptığı bir ziyaret sırasında oldu. Eve mareşal üniforması içinde gelmişti, boynunda uzun, mavi bir atkı vardı. Nuri'ye, eve özellikle bu giysiler içinde geldiğini söyledi: "*Çocuklarından beni bir kez üniforma içinde görmelerini istedim. Bu günden itibaren daima sivil giysiler kullanacağım ve artık üniformamı hiçbir zaman giymeyeceğim*" (Tesal 1975). O, teşhire meraklı bir ruh hali içinde üniformasıyla vedalaşırken, çocuklar gelip birer birer elini öptüler. Çocuklar üzerine uyandırdığı izlenimden ve onların hayranlığını kazanmış olmaktan keyif alıyor görünüyordu.

Nuri, arkadaşının ruhsal ihtiyaçlarını algılamak konusunda esrarengiz bir yeteneğe sahipti ve Gazi'nin görkemlilik duygusunu beslemek için kendisini kullanmasına izin veriyordu. Söylenenlere bakılırsa, zaman zaman, Mustafa Kemal kendisine kompliman yapıldığında büyük bir alçakgönüllülük gösterisi sergileyerek şöyle söylerdi: "*Kim, ben mi? Beni gidin Nuri'ye sorun. O beni gerçekten iyi tanır!*" Bunun üzerine Nuri kendisinden umulan şakacı tavrıyla sözü alır ve şunları söylerdi: "*Mustafa Kemal'in büyük adam olması mümkün mü? O fasulye tarlalarında koşturur, kargaları kovalardı*" (Tesal 1975). Kuşkusuz, burada Mustafa Ke-

mal'in babasının ölümünden sonra bir akrabalarının çiftliğinde geçen çocukluk dönemine göndermede bulunuluyordu. İlk başta, bu ifadeler Mustafa Kemal'in alçakgönüllülüğüne işaret eder görünür; fakat, ayrıca, Mustafa Kemal'in fasulye tarlaları arasında koşuşturduğu günden şimdi ulusun kurtarıcısı olduğu o güne kadar geçen zaman içinde ne büyük bir yol katetmiş olduğunu vurgular. Bu, onun görkemliliği açısından muazzam bir haz kaynağıydı. Nuri, Mustafa Kemal'in yanında bacak bacak üstüne atarak oturabilen belki de tek kişiydi.

Mustafa Kemal'in Nuri, Kılıç Ali ve diğer ahabplarıyla birlikte olduğu zamanlardaki davranış ve tavrı, devlet işlerini yürüten arkadaşlarıyla olandan tamamen farklıydı. Birinci grupta beraber olduğunda sakın, kaygısız bir havada oturur, ayak ayak üstüne atıp Balkanlar'ın özellikle de Selanik'in alınmasından söz ederdi. Kendisine en yakın ahabap grubuna dahil olmayan devlet adamı ve siyasetçi konumundaki arkadaşlarının yanında daha mağrur bir havada oturur, ciddi ve mesafeli bir tutum takınırdı.

Mustafa Kemal'in kendi psikolojik yapısının taleplerini giderebileceği, yaratıcılığını kullanmayı gözardı etmeksizin çocuksu bir ruh haliyle gürültü ve şamata içinde söyleşebileceği renkli bir arkadaş grubuyla her gün akşam yemeklerini bir eğlence ortamına dönüştürmeye başlaması, hemen hemen bu döneme rastlar. Psikanalistler, özellikle D.W. Winnicott (1971) ve Erik Erikson'un (1977) çalışmaları sayesinde, oyun ile yaratıcılık arasında karşılıklı bir etkileşim olduğunu bilirler. İsmet Bozdağ'ın İstanbul'da çıkan *Günaydın* gazetesinde 1975 yılında dizi olarak yayımlanmış makalelerde anlattıkları, Mustafa Kemal'in akşam yemeği partilerinin hem canlı ve eğlenceli, hem de üretken bir niteliğe sahip olduğuna işaret eder. Kimi zaman misafirler arasında siyasetçiler ve bilim adamları da olurdu, fakat hemen her zaman, asıl grubu oluşturanlar, içki içtiklerinde Gazi'nin çocukluğa dönüş ihtiyacını doyurabilecek ahabplardı.

Kendi evinde misafirlerin yemek masasını hazırlayıp donatan bir kadın olarak geri plana düşen Lâtime, bu durumu büyük bir gücenikle karşılamış, sadece erkeklerin katıldığı bu akşam yemeği partilerini kendisine yönelik bir saldırı olarak algılamış görünüyor. Kocasından, akşam yemeklerini nezaket kurallarına uy-

gun davranan uygar, batılı bir erkek gibi yemesini, misafirlerin bu davetlere eşleriyle birlikte gelmelerini, yemek ve içecek servislerinin evdeki hizmetçiler tarafından yapılmasını istiyordu. Bir keresinde, kocasının yanında, bir daha cumhurbaşkanlığı köşküne yanında karısı olmadan gelmemesi konusunda Nuri'yi uyardı. Aksi taktirde onu evden kovacağını söyledi. Nuri, bu tehdide şu şekilde karşılık verdi: "*Nasıl isterseniz Hanımefendi, ama eğer beni ön kapıdan atarsanız arka kapıdan geri gelirim*" (Tetal 1975). Nuri, Lâfite ile kendisi arasında geçen bu diyalogu evde ailesine anlatmış, kendisinin verdiği bu karşılığın Mustafa Kemal'i çok güldürdüğünü söylemişti. Nuri, Gazi'nin diğer yakın arkadaşları arasında köşkte gece yarılarına kadar kalan tek kişiydi. Kimi zaman sabah gün ağarınca kadar ev sahibine eşlik eder, birlikte at üstünde tavşan avına çıkarlardı. Bu yüzden sık sık Çankaya'da avcı giysileri içinde görülürdü. Gazi ve Nuri çoğunlukla bugün Atatürk'ün anıt mezarının bulunduğu Anıttepe'de avlanırlardı. Genellikle Nuri'nin evinde tahin ve pekmeze yapılan bir kahvaltıyla sona eren bu av partilerine yalnızca Nuri katılabilirdi. Mustafa Kemal kahvaltılar sırasında, sık sık, "*Selânik'teki çocukluktan beri tahin ve pekmezi çok severim*" derdi ve içten bir yakınlıkla Nuri'nin çocuklarıyla söyleşirdi. Çocuklara ve hayvanlara çok sevecen yaklaşırdı, atlara ve köpeklerle çok düşküncü. Bayan Tetal, ismi Joli olan bir köpeğin Mustafa Kemal'i ısırıldığını, Gazi'nin köpeğin öldürülmesine göz yumduğunu, ancak sonraları bu olay yüzünden büyük bir üzüntüye kapıldığını ve bunu hiçbir zaman unutamadığını hatırlar.

Nuri'nin evinde olduklarında, Mustafa Kemal arkadaşının karısına son derece kibar davranırdı. Bir keresinde, "Sanırım kocanızın sürekli sizden ayrı kalmasına neden oluyorum diye benden hoşlanmıyorsunuz" diyerek ondan özür dilemişti (Tetal 1975). Nuri'nin evinde kendisine sunulan bir tabak çileği yemek istemediği zaman, bunun nedenini açıkça söylemekten çekinmemişti; dişleri takma olduğu için çilek yerken rahatsız oluyordu. Arkadaşının ve ailesinin yanında, bu tür kusurlarını itiraf edebiliyordu. Bu yakın ve candan dostluğa güvenerek, bir keresinde Nuri'ye evlendikten sonra Lâfite'ye sadık kaldığını, onu hiç aldatmadığını söylemiştir.

Mustafa Kemal'in nazik ve yumuşak yanı, onun çiçeklere gösterdiği yoğun ilgide, kuru ve tozlu Ankara'nın en sıcak olduğu mevsimlerde bile şehirde çiçek yetiştirilmesi konusunda gösterdiği ısrarcı tavırda açıkça gözleniyordu. İlkbahar geldiğinde kırlarda kendiliğinden açan yabani dağ çiçekleri dışında, bölgede çiçeğe pek rastlanılmazdı. Bir keresinde Mustafa Kemal uygar bir insan olarak masasında çiçek görmek istediğini belirtmiş, kendisine Ankara'da çiçek yetiştirilmesinin olanaksız olduğu söylendiğinde, her yerde olduğu gibi Ankara'da da toprak olduğunu söyleyerek buna itiraz etmişti. "*Size su getirsem çiçek yetiştiremez misiniz?*" diye sormuştu (Tsal 1975). Kısa bir süre sonra Ankara'da çiçek yetiştirilmeye başlandı; ayrıca, Gazi, ormanın bitişiğinde, daha sonraları Atatürk Orman Çiftliği olarak anılacak olan kendi model çiftliğini kurdu. Mustafa Kemal'in kendi ormanını kurmasının, haydutların kendisinin gelir kaynağı olan ormanı yakıp yıkmalarından sonra maddi sıkıntıya düşen babasının zihninde korunan tasavvurunu onarmaya yönelik bir girişim olup olmadığı ancak bir spekülasyon konusu olabilir. Ancak, kesin olan şey şu ki, Mustafa Kemal, ister bir çocuk ister bir ağaç olsun, yetişip boy atan hemen her şeyden hoşlanıyordu. Kendisinde analık duygusu olarak isimlendirilebilecek bir şey vardı.

Lâife kocasının onarıcı ve yumuşak taraflarını görecektir durumda değildi. Gazi ile eşi arasındaki ilişkide dikkate değer bir rekabet başlamıştı. Lâife onun alışkanlıklarını, özellikle de içki alışkanlığını değiştirmeye kararlıydı. Mustafa Kemal, kimi zaman karısının arzusuna itaat etmekle birlikte, genellikle onun isteklerine uymuyordu. Tepkisini, erkek misafirlerin işgalindeki yemek masasını terk edip üst kattaki odaya çıkarak yere süpürgeyle vurup gürültü çıkarmaya kadar vardırmıştı. Mustafa Kemal, Cumhuriyet'in ilanından iki hafta kadar sonra, dışarıda Kılıç Ali, Salih ve bir başka adamla birlikte yürüyüş yaptığı sıra birden göğsünde şiddetli bir ağrı hissetmiş, aşırı terlemeye başlamıştı. Bu olaydan sonra çift arasındaki çekişme bir süre için son buldu. Bazı yetkililer bunun hafif bir kalp krizi olduğunu söylüyorlar; ancak, biz bunun bir kalp spazmı olduğu kanısındayız. Elimizdeki belgeler, Mustafa Kemal'in görkemli kişilik yapısına sahip insanlarda "tipik" olarak görülen hastalık kuruntusuna kapıldığını göster-

riyor. Gerçek her ne olursa olsun, söz konusu olay Mustafa Kemal'in Lâtife ile rekabetine bir süre için son verdi. Bundan sonra, Lâtife, "hasta" olduğu zamanlar onun sağlığıyla çok yakından ilgilenmeye başladı. Birlikte, Gazi'nin savaş oyunları düzenlenmesini istediği İzmir'e geziye çıktılar. Lâtife, bir keresinde, Gazi'nin hastalanmasıyla birlikte nihayet biraz huzur bulabildiğini söylemişti. İsmet Bozdağ, ısrarla, Ankara'ya dönüş yolunda, Mustafa Kemal'in kendisine olan ilgisini sınamak için Lâtife'nin hastalanmış gibi davrandığını ileri sürer (Bozdağ 1975a, s.234). Gerçekten Mustafa Kemal Lâtife'ye gereken ilgiyi göstermişti, fakat Lâtife, kendisini kontrol etmesi için bir doktor çağırılmayı akıl etmemiş olduğu için Gazi'ye içerlemişti. Ne var ki, ilişkilerindeki bu uyumlu hava uzun sürmeyecekti.

Mustafa Kemal uluslararası arenada kimi güçlüklerle ve ülke içinde ciddi bir ayaklanma girişimiyle yüz yüze geldiğinde, evdeki hava yine bulutlandı ve fırtınalı bir görünüm kazandı. Musul sorunu hâlâ askıdaydı ve Şeyh Sait isminde karizmatik bir liderin önderliğindeki Kürtler din adına ayaklanmışlardı. Her iki gelişme de Gazi'nin yakından ilgilenmesini gerektiren önemli birer sorun niteliğindeydi.

Mustafa Kemal, Lozan Konferansı'nın ardından, İngilizlerle bir yakınlaşma içine girmeye çalışmıştı. Musul sorununun çözümü kavuşturulması, bunun yerinde bir politika olup olmadığının önemli bir ölçütü olacaktı. Musul sorunuyla ilgili ilk İngiliz-Türk konferansı 19 Mayıs'ta İstanbul'da başladı. Görüşmeler 5 Haziran 1924'e kadar devam etti, fakat bir İngiliz mandası altındaki Irak ile Türkiye arasındaki sınırın tespiti konusunda pek bir ilerleme sağlanamadı. Mustafa Kemal, Ankara'daki İngiliz temsilcilerle kurduğu dostane ilişkilerin İstanbul konferansı üzerinde etkide bulunacağını ummuştu. İngiliz Elçiliği'nde (o sıralar elçilik henüz İstanbul'daydı) ikinci kâtip konumunda bulunan genç Knox Helm ile arası özellikle iyiydi. Helm, hükümeti çekip çeviren genç Türk devlet adamlarına hayranlık duyuyordu ve Gazi ile arkadaş olmuştu. Sonraları, Çankaya'da, bugünkü botanik bahçesi ile cumhurbaşkanlığı köşkü arasında güzel bir bahçeli eve yerleşmişti. Bir süre sonra Ankara'ya yerleşen İngiliz Konsolosluğu bu evi kendi binasının bir parçası haline getirecekti. Knox Helm,

Mustafa Kemal'in poker oynadığı arkadaş grubunun bir parçası haline geldi. Poker oynamayı çok seven Gazi, sık sık, sabahın erken saatlerine kadar arkadaşlarıyla bütün bir geceyi poker oynayarak geçiriyordu. Oyun oynamak için Ankara'daki Anadolu Kulübü'nde buluşuyorlardı; ne var ki, bir İngiliz diplomatı ile kurduğu bu yakın ilişki, Musul sorununun her iki tarafı da tatmin edecek bir çözüme kavuşturulmasında hemen hiç etkili olmadı. Sorunun Milletler Cemiyeti'ne götürülmesi ve bu uluslararası organ çerçevesinde ele alınması kararlaştırıldı.

Milletler Cemiyeti temsilcileri Musul'a bir dizi ziyaretlerde bulundular. Bu yetkililer, Kürtlerin bölgede ağırlıklı bir nüfus üstünlüğüne sahip olduğuna karar verdiler; Kürtler ise İngilizlerle yaptıkları ve kendilerine özerklik tanıyan anlaşmadan hoşnut görünüyordular. Ayrıca, Kürtlerin Türk oldukları şeklindeki Türk tezi kabul görmedi. Cemiyet'in oluşturduğu komisyon, Musul meselesi ile ilgili raporunu Eylül 1925'te açıkladı. Genel eğilim açıkça Musul'un Irak'a bağlanması yönünde olduğu için bölgede bir referanduma gidilmesi uygun görülüyordu. Rapor, Musul'un Irak'a bağlanmasını ve yirmi beş yıl süresince Milletler Cemiyeti'nin mandası altında kalmasını öneriyordu. İngilizler komisyonun önerisini kabul etmeye hazırıldılar, ancak uzlaşmaz bir tavır takınan Türkler bu öneriyi reddettiler. Türkiye Cenevre'deki delegelerini geri çağırды; bunun üzerine, Milletler Cemiyeti'nin elinde, Türklerin onayı olmaksızın Musul'da bir manda yönetimi ilan etmekten başka bir seçenek kalmadı. Türkiye, İngiltere ve Irak arasında, Musul'un Irak'a verilmesinin resmen kabul edildiği bir anlaşma ancak 1926 yılı Haziran ayında imzalanabilmiştir. Bu meselede petrol pek önemli bir rol oynamış görünmüyor. İngiltere, kendi tutumunun izlediği petrol politikasının açık bir uzantısı olarak görülmesini istememiş, Türkler ise meseleyi ekonomik çıkarların korunmasından ziyade bir toprak sorunu olarak görmüşlerdir. Gerçekte, Türkler, nihai olarak, petrol hisseleri yerine kendilerine 500.000 İngiliz sterlini nakit para ödenmesini kabul etmişlerdi. Musul sorununa günümüz koşullarında bakan Türkiye'deki revizyonist tarihçilerin böyle bir anlaşmayı hiç de akla uygun bulmadıklarını belirtmek gereksiz olsa gerek.

Mustafa Kemal'in Musul sorununu olabildiğince kısa bir süre içinde çözüme kavuşturmaya kendisini zorunlu hissetmesine yol açtığını düşündüğümüz bir diğer önemli faktör, Musul müzakereleri yapıldığı sıra patlak veren ve Kemalist Türkiye açısından ciddi bir tehdit oluşturan Kürt ayaklanmasıydı. 1925 yılı Şubatı'nda, Fırat nehrinin üst tarafındaki Dersim bölgesinde bir Kürt ayaklanması başladı. Kurnaz, zengin bir toprak ağası olan ve Mustafa Kemal'i dinsiz biri olarak gören Şeyh Sait liderliğindeki Kürtler, padişahlığın ve halifeliğin yeniden tesis edilmesi ve şeriate uygun bir yönetim kurulması peşindeydiler. Ayaklanmada ayrılıkçılık da rol oynuyor olmakla birlikte, ayaklanmaya damgasını vuran retorik esas olarak dinsel öğeler içeriyordu. Ayaklanmanın üstesinden gelme sorumluluğu Başbakan Fethi'ye bırakıldı. Fethi, görünüşte hastalığı dolayısıyla (gerçekte ise Mustafa Kemal'in isteği üzerine) kısa bir süre önce bu görevden istifa etmiş olan İsmet'in yerine başbakanlık koltuğuna oturmuştu. Gazi, İsmet Bey'den hoşnut olmayan yeni kurulmuş Terakkiperver Fırka'nın liderlerinin öfkesini yatıştırma arayışı içindeydi. Bu parti'nin liderlerinin kendisine karşı bir komplo içinde olduklarından kuşkuluyor ve onları Kürtlerin ayaklanmasının sorumlusu olarak görüyordu. Fethi sorunu kontrol altına almaya, dikkatlerin Terakkiperver Fırka'dan ziyade Kürtler üzerinde yoğunlaşmasını sağlamaya çalıştı. Parti liderlerinden partiyi kapatarak hükümetin Kürt ayaklanmasını bastırma girişimlerine destek vermelerini istedi. Liderler partiyi dağıtmayı reddettiler, ancak hükümetin ayaklanmayı bastırmaya yönelik önlemlerine destek vereceklerini bildirdiler.

Bu uzlaşma ne ayaklanmanın bastırılmasına, ne de Mustafa Kemal'in kuşkularının dağılmasına yetti. Hemen Ankara'ya gelen İsmet, Kürtlerin yanı sıra Terakkiperver Fırka'nın bastırılmasını sağlayacak sert önlemlerin arayışında olan meclisteki milletvekillerinin başına geçti. Bunlar, basına sansür konmasını, adaletin ve asayişin hızla sağlanması konusunda meclise karşı sorumlu olacak İstiklal Mahkemeleri'nin tekrar kurulmasını talep ediyorlardı. Meclise, Mustafa Kemal'i milletvekillerine bir konuşma yapmaya zorlayan karışık, belirsiz bir hava hakim oldu. Milletvekillerini, ulusa sahip çıkılması ve ulusal devrimi başlatmış olanların mese-

leye el koyması gerektiği konusunda uyardı. Mustafa Kemal'in güçlü ikna yeteneği bir kez daha beklenen etkisini gösterdi ve Fethi'nin kabinesinin aldığı kontrol tedbirleri ile ilgili oylamada hükümete güvensizlik oyu verildi. Bunun üzerine Fethi ve kabinesi görevden çekildi; bundan sonra, İsmet Bey, 1937 yılına değin sürdüreceği başbakanlık görevine yeniden döndü.

Güneydoğu bölgesinde bir düzine kadar şehre yayılmış Kürt ayaklanması ciddi boyutlara ulaştı. Meclis, sansüre ve İstiklal Mahkemeleri'nin yeniden kuruluşuna izin veren bir yasa önerisini kabul etti. Gerekli koşullar hazırlanır hazırlanmaz Türk ordusu Kürtlere karşı saldırıya geçti. Kürt ayaklanması, başlangıcından itibaren iki ay içinde bastırıldı. Şeyh Sait'in kendisi de yakalanan isyancılar arasındaydı. Bir İstiklal Mahkemesi'nde yargılanan Şeyh Sait, vatana ihanet etmekten suçlu bulundu. Sait, Mustafa Kemal'in yeni Türkiyesinin kırmızı beyaz bayrağına karşı İslam adına yeşil bayrak açarak ayaklanma başlatmış, başarısızlığa uğrayarak bu cüretkârlığının bedelini yaşamıyla ödemişti. 1925 Haziran ayının sonunda, Diyarbakır'ın en büyük camisinin önünde toplanmış halkın huzurunda idam edildi.

Kürt ayaklanmasının patlak vermesinin üzerinden dört buçuk ay kadar bir zaman geçmişti. Şeyh Sait'in isyanının yol açtığı huzursuzluk ortamını fırsat bilen Mustafa Kemal, Büyük Millet Meclisi'nden, aslında Terakkiperver Fırka'nın kurulmasıyla somut bir biçim ve ifade kazanmış olan muhalefet hareketini tasfiye etmek için kullandığı olağanüstü yetkiler almıştı. Basında çıkan kendisine yönelik olumsuz eleştirilere karşı çok hassas davranan hükümet, yeni tedbirlere başvurarak İstanbul'da bir dizi gazeteyi kapattı. Yazı işleri müdürleri baskı altında tutuldu, hatta bunlardan biri Ankara'nın kuzeydoğusuna düşen Çorum'a "sürgün" gönderildi. Marksist eğilimler gösteren bir gazete kapatıldı ve yazarlarından bazıları hapis cezalarına çarptırıldı. Daha sonraları Gazi'nin çok önemli bir biyografisini kaleme alacak olan Şevket Süreyya Aydemir de bunlar arasındaydı. Muhalefete karşı girişilen bu kampanyanın nihai ürünü, Terakkiperver Fırka'nın 3 Haziran 1925 günü kapatılması oldu.

Mustafa Kemal karşılaştığı siyasal sorunlara çözümler üretme yeteneğini gösterirken, Lâife ile olan ilişkisindeki sürtüşmenin

şiddeti giderek artıyordu. Lâtime, 1924 yılı Ağustosunda savaşın yıldönümü dolayısıyla konuşma yapmak için Afyon yakınlarındaki Dumlupınar'a giden Mustafa Kemal'e eşlik etmişti. Çift, Dumlupınar'dan sonra Bursa'ya geçti; çok mutlu görünüyorlardı. Buradan gemiyle İstanbul'a doğru yol alırlarken, Mustafa Kemal kararını değiştirerek geminin İstanbul'a uğramadan Boğaz'dan Karadeniz'e çıkmasını istedi. Bu, Türklerin bağımsızlık savaşını başlatmak üzere *Bandırma* adlı eski bir buharlı vapurla İstanbul'dan Samsun'a gitmek zorunda kaldığı sıkıntılı yolculuğa karşı bir misilleme idi. Şimdi, aynı sularda eşyle birlikte bir Türk gemisiyle huzur içinde yol alıyordu.

Samsun'u geçip kıyı boyunca Trabzon'a kadar gittiler. Çeşitli limanlarda kısa aralıklarla yolculuğa ara verdiler. Halkla söyleşmekten hoşlanan Mustafa Kemal buralarda kalabalık insan topluluklarıyla karşılıklı sohbetler yaptı. Lâtime, Gazi'ye hayranlıklarını açıkça ortaya koyan kadınlara karşı kıskançlık hissediyordu. Ancak, onların keyfini kaçıran asıl olay, Erzurum'u vuran şiddetli deprem haberi oldu. Gezisini yarıda kesen çift gemiyle Samsun'a geri döndü, buradan otomobille afet bölgesine gitti. Samsun'dan yola çıkarken, yolculuğun nasıl yapılacağı konusunda aralarında bir anlaşmazlık yaşandı. Mustafa Kemal, Salih ve Kılıç Ali'nin kendileriyle aynı otomobil içinde seyahat etmelerinde ısrar etti. Lâtime kendisini bir sohbetten dışlanmış hissettiği zamanlar somurturdu. Tokat'a ulaşıldığında herkes yorgundu, oylanmadan akşam yemeği yediler. Yemek masasında Salih ve Kılıç Ali'nin yanı sıra Tokat valisi de vardı. Yemekte alkollü içki yoktu, deprem haberinin alınmasından sonra Mustafa Kemal alkol almayı kesmişti. Bu belki de deprem kurbanlarına duyulan saygının bir işaretiydi, fakat böyle bir durumda Gazi'nin alkole ara vermesi olağan bir durumdu. Gazi, ülkesinin iyiliği ve çıkarı onun uyanık olmasını gerektirdiği, bir soruna çözüm bulunmasının zorunlu olduğu zamanlarda içmezdi.

Tokat'taki yaşam Ankara'ya oranla sakin ve renksizdi; şehir hemen her bakımdan geri bir gelişmişlik düzeyindeydi. Yolculuk grubu bitkin düşürmüştü, fakat Lâtime gidip yatacaklarını söyleyip kendisi ve kocası için izin isteyince, Gazi yatmayı reddetti. Sinirli bir şekilde odayı terk eden Lâtime üst kata çıkıp ayakkabı-

sıyla odanın zeminini dövmeye başladı (Bozdağ 1975a, s.253). Yemek odasındakiler Lâtife'nin bu davranışı karşısında şaşkınlıktan donakaldılar. Mustafa Kemal belki de evlenmekle yanlış bir iş yapmış olduğunu söylediği zaman, böyle bir olaya tanık olmanın mahcubiyetini daha çok hissettiler. Ertesi gün, depremin etkilediği diğer bir şehir olan Erzincan'a doğru gidilirken, Mustafa Kemal ve Lâtife arasındaki somurtkanlık devam ediyordu. İkinci tatsızlık, Erzincan'daki akşam yemeği sırasında Mustafa Kemal bir paşanın eşine güzelliği dolayısıyla kompliman yaptığında yaşandı. Lâtife masada bulunanların yanında, Gazi'nin bu davranışına kızmış olduğunu açıkça belli etti. Sabah olduğunda yola çıkılırken, Mustafa Kemal paşanın karısını kendi arabasına davet etti; böylece Lâtife bir başka otomobile binmek zorunda kaldı.

Aralarındaki didişme can sıkıcı bir düzeye ulaşmış olmakla birlikte, depremin Erzurum'da yol açtığı korkunç tablo karşısında bu küskünlük unutuldu. Şehri birlikte dolaşan Mustafa Kemal ve Lâtife, görüntüler karşısında adeta afallamışlardı. Binaların hemen hepsi yıkılmıştı, insanlar çadırlarda yaşıyorlardı. Can kaybı çok yüksekti. Mustafa Kemal'in sabrı depremin yerle bir ettiği Erzurum'da taşıtı ve eşinden Ankara'ya geri dönmesini istedi. Aralarındaki gerginlik ve küskünlüğe karşın, Lâtife kendisine eşlik eden Salih ve Kılıç Ali ile birlikte dönüş yolculuğuna başlarken Gazi ona iyi yolculuklar dilemeyi unutmadı. Mustafa Kemal ve Lâtife arasındaki havanın bir günden diğerine değiştiğinin bilincinde olan Salih ve Kılıç Ali, ikisini barıştırmak için kendi aralarında bir plan yapmışlardı. Kılıç Ali, Mustafa Kemal'in eşine karşı duyduğu öfkenin yatışıp yatışmadığını anlamak için Erzurum'a geri döndü. Plana göre, Salih yolda bulundukları yeri bildirmek için Kılıç Ali'ye bir telgraf çekecek, Kılıç Ali bu telgrafa Erzurum'daki havayı bildiren bir telgrafta karşılık verecekti: Eğer Gazi sakinleşmişse, Kılıç Ali telgrafında "*Hasta iyi*", eğer öfkesi yatışmamışsa "*Hastanın ateşi hâlâ yüksek*" diyecekti (Bozdağ 1975a, s.261). Salih'e ulaşan ilk telgrafta hastanın hâlâ yüksek ateşte olduğu bildiriliyordu, fakat ikinci telgrafta hastanın iyileştiği yazılıydı. Bu arada Salih ve Lâtife Ankara'ya doğru oyalanarak yol alıyorlardı ve ikinci telgraf alındığında Ankara ile Erzurum arasın-

da bir yerde olan Kayseri'deydiler. Mustafa Kemal'in kendisini yeniden yanında görmeyi kabul ettiğini öğrenen Lâtife, Kayseri'de kaldı; çift burada yeniden bir araya geldi. Buradan, ikinci bir balayı gezisine çıkarak Türkiye'nin güneyindeki Akdeniz sahilleri üzerinde bulunan Adana ve Mersin'e gittiler. Ne var ki, Lâtife'nin kıskançlığının devam edeceği, 1925 yılı yazına gelindiği o günlerde çift arasındaki ilişkinin yoluna girmesinin olanaksız görüldüğü çok geçmeden gözle görülür hale gelecekti.

Evinde mutsuz pek çok koca gibi, Mustafa Kemal sık sık kendisini Çankaya'daki evden uzak tutmaya başladı; zamanın önemlice bir bölümünü ya ahbablarıyla poker oynayarak ya da kendisini tamamen önemli siyasal gelişmelere hasrederek geçiriyordu. Evi koruyan muhafızlarla senli benli konuşur, onlarla şakalaşır, hatta kışlada yatıp kalkan bir askermiş gibi onları güreşirken izlerdi. Yine onlarla şakalaşıp sohbet ettiği bir gece, Lâtife'nin avaz avaz bağırın sesi işitildi. Kendisine Kemal diye sesleniyor, ondan askerlerle senli benli olmayı bırakıp hemen içeri gelmesini istiyordu. Bu olay, Mustafa Kemal açısından bardağı taşıran son damla oldu. Salih ve Kılıç Ali'den ertesi gün kendisiyle birlikte Ankara'dan ayrılmaya hazır olmalarını istedi. İsmet Bey'e telefon ederek eşinden boşanmak üzere olduğunu bildirdi. Sabahleyin en yakın arkadaşlarıyla birlikte Ankara'dan ayrıldı. Kılıç Ali, Lâtife'nin İzmir'deki ailesinin yanına gitmesini sağlamak için Ankara'da kaldı. Gazi Türkiye'de yeni medeni kanun ancak 17 Şubat 1926'da kabul edildiği için, kocaya evlilik akdini tek yanlı olarak sona erdirmeye şansı veren İslami yasalara göre Lâtife'den boşanma şansına sahipti. 5 Ağustos 1925 günü boşandı, evliliği iki yıl, altı ay, dört gün sürmüştü.

Bölüm 21

PANAMA ŞAPKALI ADAM KIZ EVLÂTLIKLAR EDİNİYOR

Mustafa Kemal annesi Zübeyde'nin mezarını ilk ziyaret edişinin hemen ardından Lâtife'ye evlenme teklif ettiğinde, Lâtife, Mustafa Kemal için, teselli bulma açısından hep kendisine bağımlı kalmış yaslı annesinin karşıtı bir kadını temsil ediyordu. Zübeyde'nin söz konusu bağımlılığı, Mustafa Kemal tarafından tehditkâr bir boğuculuk olarak yaşanmıştı. Avrupa eğitimi almış, batılı bir yaşam tarzını benimsemiş Lâtife, Mustafa Kemal'e, başkaları tarafından mağdur edilmiş kederli bir kadın değil; utku sahibi, karmaşık (sophisticated) bir kadın olarak görünmüştü. Bununla birlikte, aynı kutuplar birbirini iter özdeyişine uygun olarak, Lâtife paradoksal bir biçimde kocası için boğucu bir eş haline geldi. Mustafa Kemal tıpkı gençliğinde yapmış olduğu gibi, onun boğuculuğundan ayrılmayı becerdi. Eşinden boşanmak suretiyle hem kendisini özgürleştireceğini, hem de kederli annesini temsil etmiş olan ulusunu geçmişin egemenliğinden kurtaracağını umuyordu. Ulusun özgürlüğüne kavuşmasıyla birlikte, onarılmış anneye (repaired mother) geri dönmeyi ümit edebilirdi. Dolayısıyla, boşanması, onun kendisini kararlı bir şekilde ulusun işlerine vermesine olanak tanıyacak psikolojik mekanizmayı harekete geçirdi. Şimdi, Türk ulusunu modernize etmek için çalışacaktı.

Mustafa Kemal'in attığı adımların bazıları Batılılara önemsiz görünebilir; ancak, bunlar, Mustafa Kemal'in içinde yaşadığı zaman ve mekân açısından devrimci bir içeriğe sahiplerdi ve Mustafa Kemal attığı bu adımlarla halkına olanaksız olanaklı kılma yeteneğine sahip olduğunu bir kez daha kanıtlamış oluyordu. Söz konusu adımlardan biri, geleneksel bir başlık olan fesin kaldırılarak bunun yerine batılı tarz şapkanın ikame edilmesiydi.

Yakındoğu toplumu, yirminci yüzyılın kendisini zorla dayatan modernizasyon hareketi öncesinde, cemaat bağlarının hayli güçlü olduğu bir toplumdu ve bir kimsenin kimliği onun dinsel ilişkisine yakından bağlıydı. Kişinin mensup olduğu dinin en belirgin

dışavurumlarından biri, o kişinin giysileri ve başına taktığı başlık türü idi. Ayrıca, bunlar, sık sık o kişinin sahip olduğu toplumsal statüye de işaret ederlerdi, tıpkı aksanın (accent) İngiltere’de bu açıdan sahip olduğu rol gibi. Geleneksel olarak, Müslümanların başlığı türbandı. Türban, namaz sırasında alnın yerle temasını kolaylaştırıyor, ayrıca güneş ışınlarına karşı koruma sağlıyordu. Hadisler, türbanın Müslümanlar arasındaki benzersiz yerini daha da sağlamlaştıran bir diğer faktördü. *"Allah ve melekler, Cuma namazında başına türban giymiş olanları kutsalar"* ve *"Türban, inanç ile inançsızlık arasındaki sınırdır"* şeklindeki sözler, bu özel başlığın kutsallığına işaret eder. Müslümanlara kendilerini ayırt eden kıyafetlere sadık kalmaları öğütlenirken, gayrimüslimlerin Müslümanların giysilerini benimsemeleri yasaklanmıştı.

Siyasal değişimler özellikle de bir hanedanın yerini bir diğerine bırakması ve hatta aynı hanedan içinde bir yöneticinin diğerinin yerine tahta geçmesi çoğu kere başlıktaki bir değişime de yol açıyordu. Safevî hanedanına, dayandığı askeri gücü sağlamış olan Türk boylarının kızıl bir başlığı benimsemeleri, bu konuda en bilinen örneklerden biridir.¹²⁰ Bu başlıkları nedeniyle *kızılbaş* olarak anılırlar. Osmanlılarda, başlık konusunda en dikkate değer değişiklik, 1826 yılında Padişah II. Mahmut’un on sekizinci yüzyıl sonlarından itibaren giderek bir huzursuzluk kaynağı haline gelmiş olan dikbaşı yeniçerilere karşı askeri bir harekâta giriştiği zaman yaşandı. Yeniçeriler rahata alışık oldukları İstanbul’dan uzak yerlerde askeri seferlere katılmak istemiyorlardı; sürekli olarak saraydan hediye ve özel ödemeler talep ediyorlar, ellerinde bulundurdukları askeri gücün zayıflamasına yol açan bir dizi ayaklanmaya kalkışıyorlardı. Bürokratlarla, önde gelen din adamlarıyla ve askeri liderlerle bir koalisyon kuran II. Mahmut, 15 Haziran 1826’da Yeniçeri Ocağı’nı kapattı. Yeniçeriler bir süre direndiler, ancak padişaha bağlı askerler bunların kışallarını topa tutarak direnişi kırdılar ve böylece yeniçerilerin tasfiyesi zorla gerçekleştirilmiş oldu.

Batılı modele uygun yeni bir ordunun kurulması zorunluluğu ile yüz yüze kalan Padişah II. Mahmut, yeni ordu için yeni bir

¹²⁰ Şah İsmail’in kurduğu Safevî hanedanlığı İran’ı 1500’den 1722’ye kadar yönetti. Safevîlerin dünya görüşü güçlü biçimde Şii inançlara dayanıyordu.

başlık belirledi: *Fes*. Daha önce Kuzey Afrika'da ve Akdeniz'de Osmanlı egemenliği altındaki adalarda yaşayan Yunanlılar tarafından giyilen fes, ilkin Osmanlı ordusunda kullanıldı, ardından 1829 yılında çıkarılan bir yasayla birlikte diğer Osmanlı memurlarının takması zorunlu bir başlık haline geldi. Avrupalı çağrışımlara sahip olmasına karşın, Müslümanlar gönülsüz de olsa fes takmayı benimsediler ve bu başlık bir süre sonra İslamın evrensel bir simgesi durumuna geldi.

Mustafa Kemal, fesin İslam kültürünün ayrılmaz bir parçası haline gelmesinden yüzyıl kadar sonra, fesin Türk toplumundan kaldırıp atılmasını önerdi. Köylülerin batılı gibi görünmelerini, kendilerini karakterize eden geleneksel giysilerinden arınmalarını istiyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nun Batı dünyası yüzünden yaşamış olduğu büyük sıkıntılara karşın, Mustafa Kemal ateşli bir batı uygarlığı yandaşıydı; ona göre, dünyada *"yalnızca bir tek uygarlık vardı"* ve o da Batı uygarlığıydı. Osmanlı dönemlerinde uygulanmış İslami pratiğin, uygarlığın Türkler arasında gelişmesini engellemiş olduğunu düşünüyordu. İslami pratikleri çökertmeye giriştiğinde, gerçekte içinden geldiği ve kendisine hizmet ettiği ulusun kültürüne saldırmış oluyordu. Mustafa Kemal, anne imgesinin "kötü" yanları ile (bu "kötü" yanları annesinin sürekli yas içinde olmasının ve kendisine doyurucu bir annelik veremeyişinin sorumlusu olarak görüyordu) belli İslami pratikler arasında bir ilişki kurmuş olmalı. Türk toplumunun o "kötü" pratiklerden arındırılması, (her zaman tamire ihtiyaç duyan annesiyle özdeşleştirdiği) ulusu iyileştirmeye ve uluslar ailesi içinde hak ettiği yeri ve rolü üstlenmesi için Türkiye'yi onarmaya hizmet edecekti.

Türklerin giyim tarzını değiştirmeye kararlı olan Mustafa Kemal, yanında Nuri, bir başka arkadaşı, iki yaveri ve sekreteri olmak üzere 25 Ağustos 1925 sabahı Ankara'dan ayrıldı. Ankara'nın kuzeyinde yer alan, Mustafa Kemal'in Türkiye'nin en muhafazakâr şehirlerinden biri olduğunu duyduğu Kastamonu'ya gidiyorlardı. Orada Türklere şapkayı tanıtacak, batılı giysileri benimsemenin gereği konusunda halkı ikna etmeye çalışacaktı. Bu, Amerikan başkanının çöllerde yaşayan bir Arap göçebe gibi giyinip New York şehrinde insanlardan kendisi gibi giyinmelerini istemesi gibi bir şeydi.

Mustafa Kemal, büyük taarruz sırasında Yunanlılara en güçlü oldukları noktadan saldırması gibi, kıyafet reformunu başlatmak için muhafazakârlığın ve İslama bağlılığın en güçlü olduğu şehri seçmişti. Daha önce bölgeye hiç gitmemişti, ancak yolculuk sırasında Padişah Yıldırım Beyazıt'ın Timur'a karşı 27 Temmuz 1402'de giriştiği büyük savaşın yaşanmış olduğu yerden geçceklerini biliyordu. Esenboğa ovasında Timur, Osmanlı ordusunu bozguna uğratmış, Beyazıt'ı esir almıştı. Ardından, henüz yeni yeni palazlanan Osmanlı İmparatorluğu'nu yerle bir etmişti, Osmanlıların bu yenilginin yaralarını sarması otuz yıla yakın bir zaman almıştı. Mustafa Kemal, Timur'a hayrandı; Türklerin kendi soylarından geldiğini ileri sürdükleri bu adamın dünya tarihinin en büyük askeri komutanlarından biri olduğunu düşünüyor, Timur hakkındaki kitapları okumaktan çok hoşlanıyordu. Girişmiş olduğu bu eylem askeri bir niteliğe sahip olmamakla birlikte, çetin bir savaşı andırıyordu. Mustafa Kemal yolculuk sırasında yanındakilere Timur'dan ve onun stratejilerinden söz etti. Çorak yolda giderken, Mustafa Kemal, Timur zamanında Orta Anadolu'nun ormanlarla kaplı olduğunu hatırladı; devlet koruyucu bir orman politikasına sahip olmadığı için zaman içinde ormanlar talan edilmiş ve bölge çoraklaşmıştı. Mustafa Kemal Anadolu'nun bu bölgesini yeniden ağaçlandırmayı düşledi.

Aynı gün, Kastamonu'nun güneyindeki Çorum şehrinde, grubu karşılayan kalabalık Gazi'yi Avrupalı giysiler içinde gördüğü zaman afallamış olmalı. Giydiği takım elbise yeşil keten bezinden dikilmişti, ancak elbisenin kesimi açıkça batılı modellere uygundu. İçine bir gömlek giymiş boynuna kravat takmıştı; elinde beyaz, bantsız bir Panama şapkası vardı. Onun şapkasız olduğunu gören insanlar, saygı gereği başlarındaki fesleri, türbanları, kalpakları çıkardılar ve Mustafa Kemal'i coşku ve alkışlarla karşıladılar. Şehir halkı yol boyunca zafer takları kurmuştu. Gazi bunların altından geçerken, hem kendisine duyulan saygının bir göstergesi olarak, hem de onun talihinin açık olması için, getirilen koyunları kesip kurban ediyorlardı. Ulusal kahramanın batı tarzı giysileri ile onun önünde gerçekleştirilen geleneksel İslami kurban kesme pratiği arasındaki tezat çok çarpıcıydı. Ortam, Mustafa Kemal'in kendisini, görkemli karizmatik bir lider olarak öne çıkarma-

sı açısından idealdi. Nitekim Gazi vakit yitirmeden harekete geçti. Kalabalığın arasına girip insanlarla el sıkışırken onlara şöyle sordu: "Şapkalarınız nerede?" (Aydemir 1969, 3. Cilt, s.237).

Kastamonu Gazi'yi karşılamaya hazırды. Şehrin önde gelenleri bölgedeki bütün otomobillerin bir araya toplanmasını istemişlerdi. Yirmi kadar otomobil, Mustafa Kemal'i şehrin hemen dışında, yolda karşıladı. Kurtarıcı iyice yaklaşıp gözle görülür yakınlığa geldiğinde heyecan doruğa çıktı. Yine keten bezinden yapılmış takım elbisesini giymişti ve elinde Panama şapkası vardı. Mustafa Kemal kalabalığın arasına girip yürümeye başladığı zaman, sanki birisi işaret vermiş gibi, herkes kendiliğinden başındaki Müslüman başlığı çıkardı. İnsanlar, Gazi'yi başı açık görmenin ilk şaşkınlığını atlattıktan hemen sonra itaatkâr bir tavırla başlıklarını çıkarıp diğerlerine katılıyorlardı. Yeni tarz şapkayı kabul ettiğini daha vurgulu bir şekilde ifade etmek isteyen birkaç kişi, hemen el yordamıyla kendilerine birer şapka yapmış ve bunları başlarına geçirmişlerdi.

Mustafa Kemal, karizmatik bir lider olarak, istediği an nazik ve yumuşak ikna tarzından (bir anne imgesi) otoriter bir baba tarzına geçme yeteneğine sahipti. Kastamonu'daki ikinci gününde, kıtada giyilen bir mareşal üniforması içinde askeri bir garnizonu ziyarete gitti. Kışlada teftişe henüz başlamıştı ki, üzerinde "*Bir Türk on düşmana bedeldir*" yazılı bez bir afiş gördü. Nöbetçi subayını yanına çağırdı ve afişte yazılanın doğru olup olmadığını sordu. Subay, "*Doğrudur, Paşam!*" diye karşılık verdi. Bunun üzerine, Gazi, hiddetli, karizmatik lider tavrıyla bağırdı: "*Bana göre değil. Bir Türk dünyaya bedeldir!*" (İmece 1959, s.4).

Kastamonu'da kalmayı sürdüren Mustafa Kemal, 26 Ağustos'ta belediye binasında bir grup yetkiliyle görüştü. Türkiye'yi modern dünyanın parçası durumuna getirmek ve onu İslam'ın kötü yanlarından ayırmak isteğiyle doluydu. Fesle ve onun altına giyilen takke ile alay eden Mustafa Kemal, düşüncelerini açıklamaya girişti:

"*Bizim kıyafetimiz millî midir?* (Hayır sesleri).

Bizim kıyafetimiz medenî ve beynelmîlel midir? (Hayır, hayır sedaları).

Size iştirak ediyorum. Tabirimi mazur görünüz, altı kaval, üstü şişane diye ifade olunabilecek bir kıyafet, ne millîdir ve ne de beynelmileldir. O halde kıyafetsiz bir millet olur mu, arkadaşlar? Böyle tasvif olunmağa razı mısınız, arkadaşlar? (Hayır, hayır, katiyyen sesleri)" (İmece 1959, s.17-18).

Sonraki gün Gazi ve grubu Kastamonu'dan ayrılarak Karadeniz kıyıları üzerindeki İnebolu'ya geçti. Burada, yine batılı giysiler içinde ve elinde Panama şapkası olduğu halde, halka düşüncelerini aktarmayı sürdürdü. Uygarlıktan ve kalkınmaya duyulan ihtiyaçtan söz etti. Cahillik, Türk toplumunun ortadan kaldırılması gereken bir diğer zaafiydi. Kuşkusuz, burada ilginç bir not olarak Mustafa Kemal'in annesinin de okuma yazma bilmediğini hatırlatmak gerek. Mustafa Kemal'in konuşma kayıtları onun özellikle etkileyici bir tarzda konuştuğuna işaret etmiyor; bununla birlikte, kalabalıkta kendi düşünceleri doğrultusunda bir arzu ve heyecan yaratabilmiştir: *"Bir ulusun uygar bir tarzda giyinmeden uygarlaşabilmesi mümkün müdür?"* diye bağırıyor, bunun üzerine kalabalık *"Asla! Asla!"* diye karşılık veriyordu. Ardından, *"Uygarlaşmamış insanlar olarak tanımlanmayı kabul ediyor musunuz?"* diye sürdürüyor, halk yine *"Asla! Asla!"* diyerek haykırıyordu. Sonra, Gazi halkı mücevherle -ama çamura bulanmış mücevherle- karşılaştırmaya girişiyordu: *"Mücevherin ışıldamasını istiyorsanız, onu üzerindeki çamurdan arındırmanız gerekir"* diyordu. Çamurdan kurtulmak, *"ayağa giyilen ayakkabıları, bacağa giyilen pantolonu, yakasına kravat bağlanmış gömleği, ceketi ve doğal olarak, bunların tamamlayıcısı olan ve insanları güneşten koruyan bir başlığı"* da gerektiriyordu. Bundan sonra, kıyafet devriminin en bilinen ifadelerini sıralamaya geçti. Kendisini dinleyenlerin önünde, parmağıyla elindeki Panama şapkasını göstererek, *"Bunun adı şapkadır"* dedi ve devam etti: *"Dinsel yasaların bunu giymeye izin vermediğini söyleyenler var. Onlara cahil olduklarını söylememe izin verin. Onlara sormak istiyorum: Yunanlıların başlığı olan fes giymek dinen makbul oluyor da şapkayı giymek neden yasak oluyor?"* (İmece 1959, s.46).

Bu konuşma yeterince sarsıcıydı, ama Mustafa Kemal daha kıskırtıcı şeyler de söyleyecekti. Gazi, Türkiye'de kadınların ezilip horlandıklarını, oysa uygar toplumun kadınların özgürlüğünü gerektirdiğini söyledi:

"Biz her nokta-yı nazardan medenî insan olmalıyız. Çok acılar gördük. Bunun sebebi dünyanın vaziyetini anlayamayışımızdır. Fikrimiz, zihniyetimiz tepeden tırnağa kadar medenî olacaktır. Şunun bunun sözüne ehemmiyet vermiyeceğiz. Bütün Türk ve İslâm âlemine bakın; zihniyetlerini, fikirlerini medeniyetin emrettiği tahavvül ve tealiye uydurmadıklarından ne büyük felaket ve ızdırap içindedirler. Bizim de şimdiye kadar geri kalmamız ve en nihayet son felaket çamuruna batışımız bundandır. Beş altı sene içinde kendimizi kurtarmışsak zihniyetlerimizdeki tebeddüldendir. Artık duramayız. Behemehâl ileri gideceğiz; çünkü mecburuz. Millet vazihanı bilmelidir, medeniyet öyle kuvvetli bir ateştir ki, ona bigâne olanları yakar, mahveder. İçinde bulunduğumuz aile-i medeniyede lâıyk olduğumuz mevkii bulacak ve onu muhafaza ve iylâ edeceğiz. Refah, saadet ve insanlık bundadır" (İmece 1959, s.47).

Kendi içinde zahmete değer önemli bir amaç olan kadınlara eşit toplumsal statü kazandırılması, Mustafa Kemal'in zihninde, kendisini kuşatıp boğan annesiyle olan huzursuz ilişkisiyle bağlantılıydı. Dünyanın önünde kendi ayakları üzerinde durmaları için kadınları özgürleştirmek, bir bakıma annesinin imgesini daha az tehlikeli kılacaktı. Dışarıda ve gözönünde bulunduğu, düşmanın tehditkârlığı azalır.

Bağımsızlık mücadelesini başlattığı günlerin anılarıyla yüklü olarak Karadeniz kıyılarına yaptığı gezi, Mustafa Kemal'e keyif ve neşe içinde geçen üç gün yaşattı. Denizcilerin ve balıkçıların arasına girdi, onların eğlence ve sırbetlerine katıldı. Gazi bir kalabalık gördüğünde hemen öne çıkıp kendini gösteriyordu; İnebolu halkı, onun tanınmaya olan görkemlik ihtiyacını fazlasıyla doyurmuştu. Kimi konuşmalarında tekrar tekrar vurguladığı gibi, İnebolu sakinleri ona büyük bir sevgi ve yakınlık göstermişlerdi. Onun ağzından çıkan her sözcüğü, sanki annenin memesinden emdikleri birer süt damlasıymışçasına, dikkatle dinlemişlerdi. Eşanlı olarak anne/baba (eril/dişil) görüntüsü sergileme konusunda sahip olduğu benzersiz yetenek, dinleyiciler arasında bulunan herkese aradığı bir şeyi sunuyordu.

İyimser, ümitli bir ruh hali içinde İnebolu'dan ayrılan Mustafa Kemal, yolculuğuna yine Kastamonu'da ara verdi. Şehirde şapka

giyen erkekler gördü. Hatta bazıları şapka bulamamış, kadınların şapkalarını değiştirerek onlara erkek şapkası görüntüsü vermeye çalışmışlardı. Gezi, Yunanlılara karşı kazanılan büyük zaferin yıldönümüne rastladı. Buna pek aldırmadı; şimdi, askeri başarılarını arkasında bırakmasını gerektiren bir başka tür mücadelenin heyecanına kapılmıştı. O andan itibaren cahilliğe ve geri kalmışlığa karşı, konferans ve konuşmaların eşliğinde yürütülecek amansız bir savaşa girişmişti. Onun köylülerini özgürleştirme amacı ile kendisini çocukluğunun boğucu etkilerinden özgürleştirme arzusu birbirinden ayrılmaz bir biçimde içiçe geçmiş görünüyordu. Kendisine seçtiği hedeflerden biri, tekke ve zaviyelerde odaklaşan ve kendisini kardeş cemaatları olarak sunan dinsel kurumlarıdır. Osmanlı Türkiyesinde, imparatorluk sathında örgütlü olan, pek çok şehir ve kasabada şubeleri bulunan çeşitli tarikatlar vardı. Her tarikat kendini önemli bir dini şahsiyetin yaşamı ve işleri üzerinde inşa ediyordu. Dinsel tören sırasında kendi etraflarında dönen ve merkezleri Konya şehri olan Mevleviler, kendilerine Celalettin Rumi'nin (1207-73) yaşamını ve onun mistik şiirlerini esas almışlardı. Bu tarikat şehirlerde oldukça yaygındı ve hükümet çevreleri üzerinde dikkate değer bir nüfuza sahipti. Öğretilerini Anadolu'nun efsanevi Müslüman velilerinden biri olan Hacı Bektaş'tan alan Bektaşiler, yeniçeri kurumuyla yakın ilişkilere sahipti ve esas faaliyet alanları kırsal kesimdi. Ülkenin kırsal alanlarında dinsel açıdan aziz kabul edilen insanlara yönelik çok çeşitli batıl inançlar vardı. İnsanlar, kendilerine yardım edeceği, cezalandırmadan kurtaracağı inancıyla o azizin ruhunu hoşnut kılmaya çalışıyorlardı. İçinde kimin yattığı kesin olarak bilinemeyecek kadar eski mezarlar birer türbe haline getiriliyor, bunlara muazzam bir dinsel önem atfediliyordu. Bu türbeleri ziyaret edip buralarda dua etmek, buralara yeşil bir bez parçası bağlamak yaygın bir gelenektir.

Halkın İslami inancından kaynaklanan ve Mustafa Kemal'in ister istemez annesinin batıl inançlarıyla özdeşleştirdiği bu pratikler onu öfkeliyordu. Kastamonu'da yaptığı konuşmalardan birinde, İslama atfedilen hurafelere saldırdı. Kastamonu halkına şu şekilde çıkıştı: "*vustai zihniyetlerle, iptidâi hurafelerle yürümeğe çalışan milletler mahvolmağa veya hiç olmazsa esir ve zelil olmağa mahkumdurlar*" (Atatürk 1952, 2. Cilt, s.214; vurgular bize

ait). Kuşkusuz, kendi çocukluğu sırasında, annesiyle olan karşılıklı etkileşimi içinde, kendisinden önceki kardeşlerinin ölmüş olduğunu biliyordu ve bu durumla ilişkili olarak kendisi ölümsüz addedilebilirdi. Bireyleşebilmek için kendisini annesinin boğuculuğundan kurtarmak istemiş olması gibi, şimdi de toplumu bu hurafelerin nüfuzundan kurtarmak istiyordu.

Mustafa Kemal'in Ankara'dan İnebolu'ya kadar uzanan ve yine başkentte son bulan bu gezisi dokuz gün sürmüş olmakla birlikte, bu kısa zaman aralığında Türklerin dünyalarında önemli bir yere sahip pek çok geleneği parçalamayı başarmıştı. Ankara'ya girerken kendisini karşılayan kalabalık Mustafa Kemal'i şaşırttı: İnsanların hepsinin başında Panama şapkası vardı. O gün çekilen bir fotoğraf, şapkaların pek çoğunun sahiplerinin kafasına tam oturmadığını gösterir, bunlar ya çok küçük, ya da gereğinden büyüktür. Şimdi Ankara'da şapka takanların sayısı fes giyenlerin sayısını aşmıştı. Gazi, uzun gezisi boyunca yaptığı konuşmaların ardından, İslami geri kalmışlığın dışavurumlarına karşı giriştiği savaşı pekiştirmek üzere, bir dizi yasal düzenlemeye gitti. 2 Eylül'de resmi bir dinsel görevi olmayanların dini giysiler giymesi, 25 Kasım'da fes giyilmesi resmen yasaklandı. Şapka Türklerin ulusal başlığı haline gelecekti. Yine Kasım ayında tekke ve zaviyeler kapatıldı, bunların mal varlığı hazineye aktarıldı. Ayrıca, bunların dinsel törenler yapmaları da yasaklanmıştı.¹²¹ Tekke ve zaviyelerin zorla kapatılması önemli tepkilere yol açtı, özellikle de doğunun muhafazakâr bölgelerinde. Ne var ki, hükümet hızla harekete geçerek bu huzursuzlukları bastırdı. Bu yasal düzenlemelerle birlikte, Mustafa Kemal, gerek kişisel gerekse ulusal açıdan, batıl inançlara ve geçmişin mirasına karşı giriştiği savaşta dikkate değer bir başarı elde etmiş oldu.

Geçmişin bıraktığı miras arasında Mustafa Kemal'in yasal bir düzenlemeye gitmediği bir olgu vardı. Mustafa Kemal, belki de tekke ve zaviyelere karşı alınan yasal önlemlerin yarattığı kitlesel tepkiyi dikkate aldığı için, peçe takılmasını yasal olarak yasaklama yoluna gitmedi. Bunun yerine, yaptığı konuşmalarda peçe takılmasına sürekli karşı çıktı ve peçenin Türklerin toplumsal yaşamından kazınması için halkı ikna etmeye çalıştı.

¹²¹ Günümüzde, yalnızca yılın belli bir zamanında (genellikle Eylül ayında), Mevlevilerin Konya şehrinde bu tür bir tören yapmalarına izin verilmektedir.

Hukuk sistemi, eski yaşam tarzıyla daha yakından ilgili olmakla birlikte fes ya da peçe kadar göze batmayan bir diğer önemli olguydu. Osmanlı Türkiyesinde iki temel hukuk sistemi vardı. Bunlardan biri bireyin devletle olan ilişkilerini düzenleyen idari hukuk, diğeri ise bireyin diğer bireylerle ve tanrıyla olan ilişkilerini düzenleyen dinsel hukuktu. Dinsel hukukun geleneksel olarak en güçlü olduğu alan, evlilik, boşanma, miras gibi konuları kapsayan medeni hukuk alanıydı. Osmanlı parlamentosu, 1917 yılında, aile ilişkilerini yeniden düzenleyen görece liberal kimi yasalar çıkarmıştı. Mustafa Kemal ise, dinsel hukukun Türk toplumu üzerindeki bütün etkilerini kazıyıp yok edecek bir hukuk devrimi tasarlıyordu. 1924 yılının Ağustos ayında, Yunanlılara karşı kazanılmış 30 Ağustos zaferinin yıldönümü kutlamaları sırasında atağa geçti. Yaptığı bir konuşmada şunları dile getirdi: "*Medeniyetten bahsederken şunu da katıyetle beyan etmeliyim ki, medeniyetin esası, terakki ve kuvvetin temeli aile hayatındadır. Bu hayatta fenalık, muhakkak içtimaî, iktisadî siyasi aczi mucip olur. Aileyi teşkil eden kadın ve erkek unsurların hukuki tabiyelerine malik olmaları aile vazifelerini idareye muktedir bulunmaları lâzımedir*" (Atatürk 1952, 2. Cilt, s.183).

Burada, babasının kısmetinin kötüye gitmesi ve giderek kendisini annesinin yörüngesine sürüklenir durumda bulmasına bağlı olarak kendi ailesi içinde yaşanmış güçlüklerin bir izi görülebilir.

Mustafa Kemal, hukuk reformu görevini, çalışmalarına Eylül 1924'te başlayan bir komisyona verdi. 5 Kasım 1925'te Ankara'da yeni kurulan hukuk fakültesinin açılışı sırasında yaptığı konuşmada, komisyon üyelerinin bir yılı bulan çalışmalarını övdü. Hukukçuların yüzyıllarca matbaanın Osmanlı İmparatorluğu'na girmesini nasıl önlemiş olduklarını kısaca anlattıktan sonra şunları söyledi: "*Bütün bu hâdisat erbabı inkılabın en büyük fakat en sinsi hasmı canı, çürümüş hukuk ve onun biderman müntesipleri olduğunu gösterir*" (Atatürk 1952, 2. Cilt, s.243). 17 Şubat 1926'da, İsviçre Medeni Yasası model alınarak tamamlanan Türk Medeni Yasası mecliste kabul edildi. Yeni yasa, Mustafa Kemal'in Lâife'den boşanırken yapmış olduğu gibi evliliğin erkek tarafından tek yanlı olarak feshedilmesini engelliyordu. Hukuk reformu, İtalya'dan alınan Ceza Yasası'nı ve Almanya'dan alınan İş Yasası'nı da kapsıyordu.

Mustafa Kemal'in Lâtife'den boşanması, yeni medeni hukukun aile yaşamında öngördüğü değişikliklerle bağdaşmıyor, onun boşanmasını kamuoyu önünde tartışmalı hale sokuyordu. Ne var ki, Gazi yeni batılı yasaya tam destek verdi. Gerek Lâtife gerekse Mustafa Kemal, boşanmalarının ardından birbirlerine karşı ağırbaşlı ve saygılı davrandılar. Lâtife 1975 yılında İstanbul'da ölünceye kadar gözlerden uzak bir yaşam sürdü; röportaj önerilerini kabul etmedi ve isminin sansasyon yaratacak herhangi bir olayda geçmesine izin vermedi. Buna karşılık olarak, Mustafa Kemal de ona ve ailesine son derece saygılı davrandı. Mustafa Kemal, yakın arkadaşlarıyla yemek masasındaki sohbetleri sırasında zaman zaman evlendiklerinde Lâtife'nin evin kraliçesi olduğunu söylüyordu; bunu iki anlamlı bir ifade olarak kullanıyordu, eşanlı olarak hem onun ölküleleştirilmiş imgesini övüyor, hem de onu alaya alıyordu. H.C. Armstrong'un *Grey Wolf* (Bozkurt) adlı sansasyonel kitabı 1922 yılında yayımlandığında, Gazi'nin İngilizce'yi çok iyi bilen sekreterlerinden biri kitabı ona okumuştı; sekreter, Gazi'nin kitapta kendisinde içki düşkünü olarak söz edilmesine öfkeleneceğini ummuştu. Armstrong'un tanımlaması temelsiz değildi kuşkusuz, ancak Armstrong alışkanlıkları her ne olursa olsun olağanüstü başarıların altına imza atmış böyle bir adama yönelik basit, yüzeysel bir yaklaşım içindeydi. Yazarın kendisini içki düşkünü bir insan olarak göstermesi Mustafa Kemal'de öfke ya da güceniklik yaratmadı; aslan yürekli örneğinde olduğu gibi insanlarla hayvanların kimi özellikleri dolayısıyla sık sık karşılaştırmaya tabi tutulduklarını belirterek, kitapta kendisinin bir kurda benzetilmesine aldırmadığını söyledi. Bununla birlikte, Mustafa Kemal'in, Armstrong'un kendisinin Lâtife'yle yaşadıkları müşterek hayatın ayrıntılarını öğrenmek için Lâtife ile ilişkiye geçmiş olabileceğinden kuşku duyduğu bilinir.

Gazi, Lâtife'den boşandıktan sonra hiçbir zaman yeniden evlenmedi, fakat bir dizi kızı evlat edinmiş olduğu için, ev hayatı karşı cinsten insanlardan uzak değildi.¹²² Zübeyde'nin hayatta olduğu sıralar evlat edindiği Abdürrahim, Mustafa Kemal'in ev yaşamına bu şekilde katılmış olan yegane erkek çocuktur; fakat,

¹²² Onun evlatlık kız çocukları edinmesinin ardında yatan psikolojik motivasyonu aşağıda inceleyeceğiz.

Mustafa Kemal, Zübeyde'ye Afife adında altı yaşında bir kız çocuğu da getirmiş, kız evleninceye kadar İstanbul'da ailesiyle birlikte yaşamıştı. Ardından, cumhurbaşkanlığının ilk yıllarında art arda küçük kızları evlat edildi. Zamanla başarılı bir askeri pilot olan Sabiha (Gökçen) da bunlar arasındaydı. Sabiha Gökçen, 1974 yılı Aralık ayında Dr. Volkan'la kendi evinde bir görüşme yaptı. Kendisinin Mustafa Kemal tarafından nasıl evlat edinildiğini, Mustafa Kemal'in evindeki yaşamı ayrıntılarıyla anlattı.

Bursa'da doğmuş olan Sabiha, Mustafa Kemal'le ilk karşılaştığında on iki yaşında öksüz bir kız çocuğuydu ve Bursa'da ağabeyinin ailesinin yanında yaşıyordu. Savaş nedeniyle okul yaşamı sona ermiş, ağabeyi askere gidince annesiyle birlikte bir evde yalnız başlarına yaşamaya başlamışlardı. Bir süre sonra annesi ölmüş, ağabeyi askerden dönmüştü. Ağabeyi kendisine iyi davranıyordu, ancak Sabiha ona yük olduğunu düşünüyor ve yatılı bir okula gitmeyi istiyordu. Mustafa Kemal 1925 yılında Bursa'yı ziyaret ettiği sıra, Sabiha'nın ağabeyinin evine yakın bir evde kaldı. Sabiha, bu büyük adamı görebilmek için onun kaldığı evin bahçesine atlama cüretkârlığını göstermiş, Mustafa Kemal bahçede görüldüğü an heyecanla ona doğru koşmaya başlamış ve muhafızlar tarafından durdurulmuştu. Gazi onu görmüş, eliyle yanına çağırmişti. Sabiha başlangıçta heyecandan konuşamamıştı, fakat Mustafa Kemal her zaman insanları -özellikle gençleri- rahatlatır, heyecanlarını yatıştırırdı. Heyecanını hemen o an yenen Sabiha, onunla sanki bir arkadaşıyla konuşuyormuş gibi rahat konuşmaya başlamıştı. Gazi, ona kim olduğunu, neden kendisini görmek istediğini sormuştu. Sabiha ona ailesinden ve okula gitmek istediğinden söz etmişti. Sabiha, kendine yeni anne ve baba arayışı içinde olan ergenlik çağında bir çocuktan ve hem psikolojik hem de çevresel faktörler Mustafa Kemal'e bunlardan söz etmesi için uygun bir ortam sağlıyordu.

Sabiha'yı çok sevimli bulan Gazi, ona kendi kızı olarak gelip kendisiyle yaşamak isteyip istemediğini sormuş, onu okula gönderceğini söylemişti. Sabiha, karşılık olarak, ilkin -hemen evden oraya gelmesi istenen- ağabeyinden izin alması gerektiğini söylemişti. Bayan Gökçen, Dr. Volkan'la yıllar sonra yaptığı söyleşiler sırasında, Mustafa Kemal'in onun geleceğini "*kendi elleriyle biçimlendirme*" isteğinin daha ilk karşılaşmalarında açıkça hisse-

dilir olduğunu söylemiştir; yaşamda birisine karşı hemen o anda hissedilen yaratıcı, anacıl bir duygu. Sabiha'nın ailesi, kendisine, istediği zaman eve gelip kendilerini görebileceğini, bundan memnuniyet duyacaklarını, fakat böyle büyük bir adamın kızı olmanın kendilerinin de paylaştıkları bir şeref olacağını söylemişti. Sabiha'nın, Cinderella öyküsü hemen ertesi sabah başladı; küçük Sabiha, Mustafa Kemal'in yurt gezisine katılan ekibin bir parçası olarak yolculuğa katıldı. Uzun bir yolculuktan sonra ekip İzmir'e vardığında şehirdeki mağazalardan Sabiha'ya yeni elbiseler alındı ve bundan bir ay kadar sonra Sabiha cumhurbaşkanlığı köşkünün bahçesindeki Çankaya ilkokuluna kayıt oldu.¹²³ Aralarında Mustafa Kemal'in evlat edindiği çocukların da bulunduğu bu okulda, çoğu seçkin ailelerin çocuğu olan yirmiye yakın öğrenci vardı ve bütün çocuklar bir tek öğretmenin sorumluluğu altındaydılar.

Bayan Gökçen ilk öğretmenlerinin, zaten yaşları ilkokul çağıının üzerinde olan öğrencilerle sık sık oyunlar oynayan genç bir bayan olduğunu hatırlar. Bir gün, Mustafa Kemal neler öğrendiklerini yoklamak için çocuklara sorular sorar, fakat onlardan umduğu karşılıkları alamaz. Hemen genç öğretmeni orta yaşlarda bir öğretmenle değiştirir. Çok geçmeden kızlar isyan ederler. Sabiha ile Mustafa Kemal'in bir diğer evlatlık çocuğu Zehra ders-ten atılırlar ve ağlayarak Gazi'ye giderler. Gazi, yeni öğretmenle görüşükten sonra, kızlara, *"tatlı, ama kararlı bir yoldan"* öğretmene saygı göstermelerini ve ona itaat etmelerini söyler. Bayan Gökçen, Gazi'nin kızlarına hem annelik hem babalık yaptığından, çizmeyi aştıklarında bile sert cezalara başvurmak yerine kendileriyle *"tatlı, ama kararlı"* bir üslupla konuşmayı yeğlediğinden söz eder. Mustafa Kemal, pek çok anne baba gibi, özellikle din öğretmenlerine karşı ne denli isyankâr bir öğrenci olduğunu ve bir gün onlardan biri tarafından çok sert bir biçimde cezalandırıldığını unutmayı yeğleyerek, kızlarına kendisinin öğretmenlerini her zaman sayıp sevmiş olduğunu anlatıyordu.

Mustafa Kemal'in evlat edindiği kızlarından bir diğeri, Konya'ya yaptığı bir gezi sırasında karşılaşmış olduğu Rukiye idi. Sonraları bir jandarma subayı ile evlenen Rukiye'yi o eğitip okutmuştu. Gazi, Sabiha'yı evlat edindiği yıl, bir başka *"kız çocuğu"*

¹²³ Okul, Mustafa Kemal'in evlat edindiği çocuklarla cumhurbaşkanlığı köşkünde çalışanların ya da civarda oturan insanların çocukları için açılmıştı.

daha edinmişti. Bu, Lâtife'nin yerini alan Afet isminde on sekiz yaşında genç bir kadındı. Bir ilkokul öğretmeni olan Afet, yalnızca bir eş vekili olmakla kalmamış, sonraki yıllarda onun entelektüel bir uzantısı haline gelmiş, daha sonraları bir üniversitede tarih profesörlüğüne kadar yükselmişti. Afet, Mustafa Kemal'in akşam yemeği sofrasındaki geleneksel toplantı ve sohbetlere katılmakla yetinmemiş, fakat ayrıca bu toplantı ve söyleşilerde konuşulanları not almıştı -onun bu yazıları Gazi'nin faaliyetleri ve düşüş tarzlarının ayrıntılı olarak öğrenilmesi açısından önemli bir bilgi kaynağıdır.¹²⁴

1927 yılı Haziran'ında, Mustafa Kemal bağımsızlık savaşının sona erişinden sonra ilk kez İstanbul'a gitti. Burada, yüksek öğretmen okulundan gelen üç öğrenci tarafından ziyaret edildi. Bunlardan biri, Gazi'nin kızı olmasını önerdiği onsekiz yaşında, mavi gözlü, sarışın bir öğrenci olan Nebile idi. Nebile, kısa bir tereddüt sonrası Gazi'nin önerisini kabul etti ve Çankaya'ya gitti. Afet Avrupa'ya okumaya gittiği zaman bir diğer genç kız Sabriye'yi evlat edindi. Sabriye Hukuk Fakültesine gitti ve hakim oldu. Sonraları Mustafa Kemal'in denizde dolaştığı yatın kaptanının kızkardeşi olan Bülent, Gazi'nin çocuklarına eklendi. Gazi, yaşamının son yıllarında, ilgisinin merkezine yerleşecek olan Ülkü isminde küçük bir kız çocuğunu evlat edindi.

Gazi'nin bu genç kadınlardan bazılarıyla cinsel yakınlık kurduğu iddialarının doğruluğu ya da yanlışlığı hiçbir zaman saptanamamıştır. Bilinen şu ki, Mustafa Kemal, bütün bu genç kadınları değişime uğratmaya -onları batılılaştırmaya- yoğun bir ilgi duyuyordu, fakat söz konusu ilgi ayrıca bütün Türk kadınlarına yönelikti. Kadınları eski kısıtlayıcı toplumun boyunduruğundan kurtaracak yasal düzenlemeleri gerçekleştirmekle kalmadı, aynı zamanda onların toplumsal rollerini köklü bir dönüşüme uğratmak için çaba gösterdi. Bununla birlikte, bu alanda kaydedilen ilerlemenin kolayca gerçekleştirildiği söylenemezdi. Aydemir (1969, 3. Cilt, s.261-62), Ankara'da verilen ilk balo ile ilgili bir olay anlatır. Baloya yalnızca üç Türk kadını geldiği için baloya

¹²⁴ Afetinan, Atatürk'le olan pek çok anısını kaleme almanın yanı sıra, diğer konularda da yazılar yazmıştır; onun 1930 ile 1956 yılları arasında kaleme aldığı yazıların bir listesi için bkz., Afetinan 1958, s.176-80. Ayrıca, 1968'de Türkiye'deki kadın hareketinin tarihi üzerine bir yazı yazmıştır.

gece kulüplerinden kızların da getirilmesi zorunlu olmuştu. Bu kızların salona alınması diğer üç kadını gücendirmişti ve kadınlar balodan ayrılmaya karar vermişlerdi. Fakat kadınların gitmesine fırsat verilmemiş, kulüplerden gelen kızlar geri gönderilmişlerdi. Mustafa Kemal kadınlarla erkeklerin herkesin önünde birlikte dans edebileceklerini bütün ulusa göstermeye kararlıydı. Kadınlardan birini dansa kaldırdı ve balo başladı. Ancak, zemin öylesine cilalanmıştı ki, dansa kalkan ilk gruptan bir çift kayarak yere düştüler ve böylece Gazi'nin bu konudaki toplumsal değişim girişimine komik bir hava vermiş oldular. Ancak, her ne olursa olsun, sonuç olarak, balo Mustafa Kemal'in bu alandaki ilk başarılı girişimi oldu.

Ankara'nın toplumsal yaşamına yeni bir soluk getirmeye yönelik çabalar, Gazi'nin zamanının küçük bir parçasını işgal ediyordu. Gazi, çalışmalarını kırsal kesimin kalkındırılması hedefi üzerinde yoğunlaştırmaya devam etti; orman idaresini geliştirdi, şehrin eteklerinde kendi model çiftliğini kurdu. Çok geçmeden, zamanının önemli bir bölümünü bu çiftlikte geçirmeye başladı. Onu başında bir Panama şapkası ile traktör üzerinde görüntülemiş fotoğraf her yerde görülür oldu. Bu fotoğraf, ulusu dönüştürme kavgası verilirken "gavurların" şapkasının giyilebileceğine, onların makinelerinin kullanılabileceğine işaret ediyordu.

Ardı arkası kesilmeyen gezilere çıktı, reformlarını daha iyi anlatabilmek için halkın arasına girdi. 7 Mayıs 1927'de yaptığı böyle bir gezi sırasında, deneysel bir çiftliği teftiş ettiği Akdeniz kıyılarındaki Silifke'ye kadar gitti. Nereye giderse gitsin, gittiği her yerde şapkalarıyla ya da kendilerini ayırt eden diğer simgelerle onu bekleyen taraftarları ve hayranları tarafından karşılandı. Kadınlar erkeklerle yan yanaydılar. Okul çocukları onu karşılamaya koşuyor, bazıları kürsüye çıkarak uygarlık, batılılaşma, reform üzerine şiirler okuyorlardı. Silifke'den Ankara'ya dönüş yolunda İzmir üzerinden Bursa'ya gitti. İzmir'e varmazdan önce aldığı bir telgraf, kendisine yönelik bir suikast planının açığa çıkarıldığını, sözde suikastçının yakalanmış olduğunu bildiriyordu.

İZMİR'DE SUİKAST PLANI: ÖLÜMSÜZLÜK TEHDİT ALTINDA

Mustafa Kemal'in İzmir tren istasyonundan oteline gideceği güzergah üzerinde, üç dar caddenin kesiştikleri bir nokta vardı. Suikast girişimi için seçilmiş nokta burasıydı. Üç kiralık katil (bir Laz, bir Gürcü ve kimliği tespit edilemeyip bütün polis kayıtlarında yalnızca "yüzü çiçek bozuğu adam" olarak geçen bir diğeri), trafiğin çok sıkışık olduğu bu noktada Gazi'ye tabanca ve el bombalarıyla saldıracak, trafiğin sıkışıklığından ve kargaşalıktan yararlanarak kaçacaklardı. Plana, göre, bu üç suikastçı, suikastın ardından deniz kenarında kendilerini bekleyen Giritli bir adamın teknesiyle yakındaki adalardan birine kaçacaklardı.

Giritli işbirlikçi ya duyduğu vicdan azabı nedeniyle ya da Mustafa Kemal'in İzmir'e gelişinin bir gün gecikmeye uğramasına bakarak polisin suikast planından haberdar olduğu kuşkusuna kapıldığı için, çok gergindi. Kendisine bu konuda yardım eden iki kişi, olay sırasında şehirde olmadıklarını kanıtlayabilmek için daha şimdiden İzmir'den ayrılıp İstanbul'a gitmişlerdi ve bu durum Giritli'nin yaşadığı tedirginlik ve ürküntüyü daha da artırıyordu. Asıl neden her ne olursa olsun, adam sonuç olarak emniyet yetkililerine giderek suikast planını ihbar etti. Hızla hareket geçen polis, yalnızca kiralık katilleri değil, onlarla para karşılığı anlaşmayı yapan kişiyi de tutukladı. Bu, Ziya Hurşit isminde genç, yakışıklı bir donanma subayıydı. İnâtçı, kolayca öfkeye kapılan, dışa dönük bir karaktere sahip olan Ziya Hurşit, Birinci Büyük Millet Meclisi'ne Lazistan mebusu olarak gelmiş, ancak İkinci Büyük Millet Meclisi'ne girememişti. Bunun yanı sıra, Ziya Hurşit, muhalif milletvekillerinden Ali Şükrü'nün Mustafa Kemal'in Laz korumasının ellerinde boğularak öldürülmesi dolayısıyla Gazi'ye karşı kin beslemiş görünüyor. Ali Şükrü'nün intikamını almak ve siyasal kariyerinin gerilemiş olmasından duyduğu düş kırıklığını yatıştırmak isteğindeki Ziya Hurşit, Mustafa Kemal'in yaşamına kast etmek için yeterli kişisel nedenlere sahipti.

Gazi yüzünden sıkıntıya düşmüş olduklarına inanan diğerleri, Ziya Hurşit'in gizli suikast planında rol üstlenmeye gönüllü olmuşlardı. Bunlardan biri olan ve bağımsızlık savaşı sırasında Mustafa Kemal'in fiili "ikizi" durumunda gözlediğimiz Albay Ârif, kendisini bu işe karışmaya iten psikolojik nedenlere sahipti. Kendisine yeni "ikiz"ler bulmuş olan Gazi, Ârif'e olan ilgisini yitirmiş, onu yakın çevresinden uzaklaştırmıştı; ayrıca, Ârif, Gazi'ye yaptığı hizmetlerin ödülü olarak hak ettiğini düşündüğü ve şiddetle arzuladığı generallik rütbesine terfi edememişti. Ne Ârif, ne de Mustafa Kemal, bilinçdışı bir mekanizma olarak işleyen "ikizlik" mekanizmasının farkındaydı. Ârif, Mustafa Kemal'in görkemli kişiliği nedeniyle kendisine sırt çevirmiş olmasını yanlış değerlendirmiş, bunu kendisine yönelik bilinçli bir aşağılama olarak algılamıştı. Mustafa Kemal'in kendisine rahatlık ve neşe veren en yakın çevresindeki ahabplarından biri olan Ârif, bir paşa olacağı beklentisindeydi. Oysa, böyle bir terfi, Mustafa Kemal'in ulusun işleriyle uğraşırken kendisiyle ahabpları ve taraftarları arasına çizdiği sınırın aşılması anlamına gelirdi. Dolayısıyla, Ârif'in generalliğe terfi etmesi psikolojik faktörler açısından olanaksızdı; böylece, umduğunu bulamayan Ârif Gazi'ye karşı derin bir kırgınlık duyan ve sayıları giderek artan küskünler grubuna katılmış oldu. Ârif, Eskişehir mebusluğuna kadar yükselmiş olmasına rağmen, Mustafa Kemal'e karşı duyduğu güvenlik ve öfkeyi korudu.

Diğer suikastçı, İzmir milletvekillerinden Şükrü idi. Şükrü geçmişte *İttihat ve Terakki*'ye üye olmuş, Jön Türkler iktidara geldiklerinde maarif nazırı olarak hükümette görev almıştı. Mayıs 1919'da Yunanlıların İzmir'e asker çıkarmasından sonra İngilizler tarafından Malta'ya sürülmüş, Türkiye'ye ancak Ankara hükümetinin siyasal tutukluları serbest bırakması için İngilizlere yaptığı baskının sonuç vermesinden sonra dönebilmişti. Bir süre Trabzon valiliği yaptı. Mustafa Kemal'in partisine katılmasına karşın, eski *İttihat ve Terakki*'nin görüşlerine bağlı kalmaya devam eden çevrelerle olan ilişkilerini sürdürdü.

Ziya Hurşit, kendisini gece yarısı kaldığı otelde yakalayan polise karşı herhangi bir direniş göstermedi. İlk kez Şükrü, Ârif ve kendisi arasında daha önceki bir sohbet sırasında bir fikir olarak ortaya atılmış ve zaman içinde ciddi bir tasarı haline gelmiş su-

ikast planının bir parçası olduğunu inkâr etmedi. Şükrü, sarhoş olduğu bir gece, üstü kapalı olarak, henüz yeni kurulmuş muhalefet partisi (Terakkiperver Parti) üyelerinden birine suikast girişimini ima etti. Rauf, Ali Fuat Paşa ve Refet Paşa, kendilerine bundan söz edildiğinde anlatılanları ciddiye almadılar. Buna rağmen, Mustafa Kemal'in bu partiyi kurmuş olan eski dostları onu yıkmak gibi bir plana "bulaşmış" bulunuyorlardı.

Kuşkucu bir ruh hali sık sık Mustafa Kemal'e hakim oluyordu; suikast planının açığa çıkmasıyla birlikte Mustafa Kemal'in kuşkuculuğu depreşti. Kendisine yönelik suikast girişimini bireysel bir kin ve garez sorunu olarak görmeyi reddederek, olayı İstiklal Mahkemeleri'nde ele alınması gereken önemli bir siyasal komplo olarak değerlendirme yoluna gitti. O sıralar, İstiklal Mahkemeleri'nin başında "Kel" Ali (Çetinkaya) bulunuyordu; Ali, Şeyh Sait ayaklanmasının liderlerinin asılması emrini veren hakimdi ve "idamcı hakim" olarak anılıyordu. İstiklal Mahkemeleri pek çok Türkün yüreğine dehşet salmıştı ve Fransız Devrimi'nin giyotinlerin damgasını vurduğu dönemini anırtıyordu. İstiklal Mahkemeleri, Mustafa Kemal'in içinde bulunduğu özgül psikolojik durum (kuşkuculuğu) ile onun muhalefeti ezmeye yönelik bilinçli politikasının, tarihsel bir gerçeklik olarak yaşanan suikast planının, belli bazı kişilerin kendisine olan garezinin artmasının içiçe geçtiği bir dönemde öne çıktı. Şükrü ve Ârif'in de aralarında bulunduğu pek çok mebus, sahip bulundukları parlamenter dokunulmazlığa rağmen tutuklandılar. Terakkiperver Parti'nin üst düzey yöneticilerinden pek çok kişi gözaltına alındı. Kâzım Karabekir, Refet Paşa, Ali Fuat Paşa, savaş sırasında Gazi'nin yakın arkadaşları arasında yer almış bir grup paşa da bunlar arasında bulunuyordu. O sıra yurt dışında bulunan Rauf, Dr. Adnan ve eşi Halide Edip de komplocu olmakla suçlanıyordu. Enver hükümeti zamanında Türkiye'nin maliye nâzırı olarak görev yapmış, *İttihat ve Terakki* ile olan ilişkisi dolayısıyla adı lekelenmiş önemli bir ekonomist olan Cavit de suikasta bulaşmış olmakla suçlandı ve tutuklandı.

1919'da, Kâzım Karabekir, padişahın Mustafa Kemal'in tutuklanmasına ilişkin emrine itaat etmeyi reddederek Mustafa Kemal'e bağlılığını ilan etmişti. O günlerde, Mustafa Kemal, ulusal mücadeleyi başlatma konusunda Kâzım Karabekir'e diğer her-

kesten daha fazla bağımlı durumdaydı. Şimdi Kâzım Karabekir de demir parmaklıkların arkasındaydı. İsmet Paşa, Kâzım Karabekir'i İstiklal Mahkemesi'nde yargılanmaktan kurtarmaya çalıştı, ama bunu başaramadı; Mustafa Kemal muhalefete esaslı bir ders vermeye kararlıydı.

Mustafa Kemal, İzmir'e başlangıçta planlanandan bir gün geçikerek geldiği gün, Ziya Hurşit de dahil olmak üzere ona karşı suikast planlamakla itham edilen kişiler halihazırda cezaevindeydiler. Şehirlerinin Gazi'ye karşı bir suikast girişimi için seçilmesinden utanan İzmir halkı, Mustafa Kemal'i büyük bir coşkuyla karşıladı. Halk, suikastçıların ölümle cezalandırılmasını istiyordu. Mustafa Kemal, İzmirililere dokunaklı ifadelerle karşılık verdi; kendisi ölse dahi ulus onun çizdiği yolda ilerlemeye devam edecekti. Onun naçiz bedeni bir gün toprağa karışacaktı, ama Türkiye Cumhuriyeti sonsuza kadar var olacaktı. Bu ifade yurdun dört bir köşesine yayıldı. Böylesine "mütevazı" bir retoriğin ardından yatan gerçek motivasyon, onun, manevi açıdan ulusla bütünleşip tek bir varlık olarak ölümsüzleştirdiğini, bedensel olarak yitmesinin bu durumu asla etkilemeyeceğini kanıtlama arzusuyla.

Suikast girişimi Gazi'nin zihninin yaşam ve ölüm temasıyla, ayrıca çocukluğunda kederli annesiyle olan karşılıklı etkileşimi sırasında edindiği ölümsüzlük algısıyla meşgul olmasına yol açmış görünüyor. Yine, görüldüğü kadarıyla, Mustafa Kemal, kendisine karşı suikast planı yapmış olanlardan ve bunun tasarlayıcısı konumundaki Ziya Hurşit'ten etkilenmişti. Ziya Hurşit'in huzuruna çıkarılmasını istedi ve onunla yüz yüze konuştu. Bu görüşme sırasında, Ziya'ya daha önce aynı mücadele içinde yan yana durduklarını hatırlatarak neden kendisini öldürmek istediğini sordu. Ziya suikast girişimini kendisinin planladığını itiraf ettiğinde, Mustafa Kemal ondan böyle bir ihaneti hiç ummamış olduğunu söyledi. Bunun üzerine Ziya'nın şöyle karşılık verdiği sanılır: *"Dünya beklenmedik şeylerle doludur Paşam. Ne yapayım ki bugün huzurunuzda bu vaziyetteyim."* (Aydemir 1969, 3. Cilt, s.273). Görüşme boyunca Mustafa Kemal sakin, Ziya'nın amacını olağan karşılamış göründü ve ona hoşgörülü davrandı. Gazi'nin bu nazik, anlayışlı tavrı karşısında yüreklenen Ziya, ona kendisini ertesi gün yeniden görmek istediğini söyledi, belki de bağışlanabileceği umu-

dundaydı. Ertesi günkü görüşme sırasında, Ziya önceki gün kendisine gösterdiği tavır dolayısıyla Mustafa Kemal'e hayranlık duyduğunu ifade etti; Mustafa Kemal yine sakin, yumuşak bir tavır içindeydi. Mustafa Kemal intikam düşkünü bir insan olmadığını, fakat meselenin mahkemenin yetki ve sorumluluk alanına girdiğini söyledi. Her ikisi de mahkemenin başkanının "idamcı hakim" lakabıyla anılan Kel Ali olacağını biliyordu. Mustafa Kemal'in sahip olduğu bölünme mekanizması bir kez daha karşımıza çıkar: Mustafa Kemal, suikastçısına karşı nazik ve anlayışlıydı, fakat, tutuklunun yazgısını kendi uzantısının (İstiklal Mahkemesi) ellerine teslim ediyordu ve tutukluya karşı aşırı önyargılı yaklaşılacağı kuşkusuz gibiydi.

Mustafa Kemal'in Ziya ile yaptığı bu karşılıklı konuşmadan çok daha ilginç olan görüşme, onun kiralık katillerden biriyle yaptığı görüşmedir. Burada sergilenen dram, Mustafa Kemal'in ölümsüzlük duygusunun yeniden billurlaşmasına hizmet etmiş görünür. Gazi'nin daha önce hiç görmediği ve tanımadığı kiralık katil huzura çıkarıldığında, adam Mustafa Kemal'e, kendisine Gazi'nin kötü bir insan olarak anlatıldığını, bu nedenle onu öldürmek için kiralandığını söyledi. Mustafa Kemal, adama, daha önce hiç görmediği ve dolayısıyla kolayca bir başkasıyla karıştırılabileceği bir insanı öldürme işini nasıl kabul edebildiğini sorduğu zaman, adam, silahını hazırladığı zaman orada kendisine öldürülecek kişinin hangisi olduğunu işaret edecek birinin olacağını söyledi. Bunun üzerine, dramatik bir tavırla ateşlenmeye hazır olan kendi tabancasını çıkarıp adama veren Gazi şunu söyledi: *"Pekala, Mustafa Kemal benim. Haydi, şimdi tabancayı al ve beni vur"* (Kinross 1965, s.486). Bu sahneye tanık olan kişiler, yüzünü dizlerine gömüp ağlamaya başlayan muhtemel suikastçının yüzündeki şaşkınlığı hatırlarlar. Böylece, Mustafa Kemal'in hiç kimsenin kendisini öldürmeye muktedir olmadığı şeklindeki inancı, onun Gelibolu'daki savaş sırasında sınanmış yara almazlığını aksettirir bir biçimde dramatize ediliyordu. Onun muhtemel kiralık katile karşı sergilediği bu tavır, birbirine karşıt iki amaca hizmet ediyordu: Bu, bir yandan ona ölümsüzlüğünü test etme fırsatı veriyor, diğer yandan yaşadığı yoğun ölüm korkusunun üstesinden gelmeye yönelik korku karşıtı bir deneyimde bulunmasını

sağlıyordu.¹²⁵ Annesi, daha önceki çocuklarının ölmüş olmasına bakarak bu son çocuğunun da öleceğini sanmış ve yaşadığı bu korkuyu çocuğuna da geçirmiş olmalı. Dolayısıyla, Mustafa Kemal'in ölümsüzlük duygusu, yaşam kaybı kaygısına karşı savunmaya yönelik bir uyarlanmanın ürünüydü.

Oyunun ikinci planda kalan bu dramatik parçalarının sona ermesinin ardından, İstiklal Mahkemesi'nin Ankara'dan İzmir'e taşınması emredildi ve mahkeme Kel Ali tarafından hemen 27 Haziran'da duruşmaya hazır hale getirildi. Gazi'nin yakın arkadaşlarından Kılıç Ali de mahkeme heyeti üyeleri arasındaydı. Sanık listesinde yalnızca suikast girişimiyle doğrudan ilişkilendirilmiş olanlar yoktu; bunların yanı sıra, girişimle dolaylı yollardan ilintilenmiş olan ve eski *İttihat ve Terakki*'ye yakınlığıyla bilinen kişiler de sanık listesine dahil edilmişlerdi. Mustafa Kemal'in Enver Paşa ile olan rekabetinin hayaleti, mahkemenin seyrini adım adım takip ediyordu. Artık varlığı ortadan kalkmış Terakkiperver Parti'nin üyesi olup bir zamanlar Mustafa Kemal'in en yakın arkadaşları, danışmanları, taraftarları olan insanlar da sanıklar arasındaydılar. Duruşmalar başladığında, tutuklamalara ve sanıklara gösterilen muameleye yönelik negatif duygular büyük ölçüde dışa vuruldu. Kâzım Karabekir, Refet Paşa ve Ali Fuat Paşa duruşma salonuna getirildiklerinde, salonda bulunanlar ayağa kalkarak onları saygıyla selamlıyorlardı. Yargılanan paşalar duruşmalar sırasında, sakin, soğukkanlı bir tavır sergilediler, ne var ki, insan, Kel Ali suikastın planlanmasında doğrudan rol almış kişiler hakkındaki iddianamesini okuduğunda paşaların derin bir kaygıya sürüklenmiş olduklarını düşünmekten kendisini alamıyor. Söz konusu kişilerden Şükrü, Ârif ve Ziya suçlu bulundular ve asılarak ölüme mahkum edildiler.

¹²⁵ Kişinin kendisini bile bile bir tehlikeye maruz bırakması anlamına gelen bu korku karşıtı deneyim, Mustafa Kemal'in yaşadığı gizli ölüm korkusunu azaltmaya hizmet ediyordu. Biz, her ne kadar oğlunu bir kurtarıcı olarak görse de, Zübeyde'nin -diğer çocukları gibi- Mustafa Kemal'in de öleceğine inanmış olduğu kanısındayız. Ölümsüzlük duygusu yalnızca onun ölen kardeşlerine bağlı olarak ortaya çıkmış bir olgu değildi; yanı sıra, Mustafa Kemal'in kendi ölüm korkusuna (anneden ayrılma kaygısı) karşı bir savunma tepkisi niteliği taşıyordu. Mustafa ödipal çağa geldiğinde, babasının ölümü dolayısıyla sahip olduğu ve gerçekliğe karşı kolayca sınamadığı baba imajı dolayısıyla yaşadığı baba tarafından cezaya çarptırılma kaygısı yüzünden, söz konusu ölüm korkusu daha da yoğunlaşmıştı (Yazarlar burada bilinçsiz bir ödipal fanteziden söz etmektedirler).

Ziya Hurşit, kendisini bekleyen yazgısına giderken soğukkanlı ve aldırılmaz bir tavır içindeydi. Cellatla şakalaştı, alaycı bir şekilde konuştu. Ârif’in yazgısıyla ilgili olarak çok şey yazılmıştır (Froembgen 1937, s.253-55). Duruşmalar sırasında bir zamanlar "iki-zi" olan adamın kendisini bağışlayacağına kesin gözüyle bakmıştı. Ârif’in ölüm cezasını bildiren karar metni diğerleriyle birlikte imzası için masasına geldiğinde, Mustafa Kemal sigarasını kül tablasına bıraktı ve en küçük bir duygusallık belirtisi göstermeden kararın altını imzaladı. Ölüme mahkum edilen bu on üçüncü adam da, üzerine geçirilmiş beyaz önlükle darağacını boyladı. Bu ölüm, Yunanlılara karşı verilen mücadelenin en sancılı dönemlerinde Mustafa Kemal’e sadık kalmış ve Gazi’nin yaşamını paylaşmış Ârif açısından korkunç bir sondu. Ârif’in cezasının infaz edilmesinden sonra Mustafa Kemal onun ismini hiçbir zaman anmadı. Ârif, Gazi için "kötü nesne" haline gelmişti ve bir zamanlar hizmet ettiği adamın anılarında artık hiçbir yere sahip değildi.

İzmir duruşmasının en önemli sonuçlarından biri, Kâzım Karabekir, Refet Paşa, Ali Fuat Paşa ve diğer bazılarının masumiyetinin tescil edilmesiydi. Bu haber kısa sürede ülkenin dört bir yanına yayıldı. İnsanlar, haberi, "*Yaşasın adalet! Yaşasın paşalarımız!*" çığlıklarıyla karşıladılar. Bununla birlikte, bu mahkeme Mustafa Kemal’i eski arkadaşlarından kesin olarak kopardı. Ali Fuat Paşa dışında, Gazi’nin hayatta olduğu dönem boyunca bunlardan hiçbiri orduya ya da siyasal yaşama geri dönmedi; bunlar arasında Mustafa Kemal’in geleneksel akşam yemeği sohbetlerine yeniden davet edilen tek kişi yalnızca Ali Fuat Paşa (1927 yılında) oldu. Ali Fuat Cebesoy, 1933 yılında Konya’da bağımsız mebus olarak Büyük Millet Meclisi’ne seçildi. Anılarında (Cebesoy 1967), Gazi’nin yemek masasına yeniden oturduğu zaman, kendisine, Mustafa Kemal’in diğer paşaları onun hatırına bağışlamış olduğunun söylendiğini belirtir. Bu, Mustafa Kemal’in söz konusu paşaların suçsuz bulunup salıverilmeleri konusunda Kel Ali’yi etkilemiş olduğunun bir işaretiydi.

On üç idam, İzmir suikast girişiminin son perdesi olmadı. İstiklal Mahkemesi 1 Ağustos’ta Ankara’da yeniden toplandı. Oturumlarını yirmi altı gün boyunca devam ettiren mahkeme, fiili olarak, eski *İttihat ve Terakki*’nin, Jön Türkler’in, hatta ölümünden sonra Enver Paşa’nın birer birer önünden geçtikleri bir jüri

durumuna geldi. Bazı cezaların infazına karar verildi. O sıralar zaten yurtdışında bulunan Rauf Bey ve Adnan Bey yirmi yıl süreyle Türkiye dışına sürgün cezasına çarptırıldılar. Bazı aydınlar Rauf Bey'in sürgün cezasına çarptırılmasını kuşku ve üzüntüyle karşıladılar, ancak zaman içinde insanlar Mustafa Kemal'in ülkeyi kendisinin kötü etkiler olarak gördüğü unsurlardan arındırmış olmasını yerinde bir girişim olarak görmeye başladılar. Ankara'daki duruşmalar, Türkiye'nin Enver Paşa'nın iktidarda bulunduğu dönemdeki tarihinin eleştirel bir değerlendirmesine dönüştü. Sanıkların otuz yedisi beraat etti; Rauf ve birkaç kişi sürgün cezasına, üç kişi ise ölüm cezasına çarptırıldı. Bir dönem Enver'le birlikte çalışmış olan ekonomist Cavit de bunlar arasındaydı. Bazı tarihçiler, Cavit'in bu şekilde yitirilisinin o sıralar Türkiye'nin ekonomisini çekip çevirmek için çok ihtiyaç duyduğu bir insanın kaybı olarak değerlendirirler. Cavit'in ölüm cezasına çarptırıldığı haberi Avrupa'ya ulaştığında, bazı Batılı hükümetler ve bir dizi Yahudi örgütü saliverilmesi için Türk hükümetine başvurularda bulundular -o sıralar Cavit, Yahudi asıllı biri olarak görülüyordu. Gerçekte Cavit bir dönme idi; ancak, etnik kökeni ne olursa olsun, saliverilmesine ilişkin hiçbir umut ışığı doğmadı.

Ankara duruşmalarından sonra, İstiklal Mahkemeleri Gazi'nin elinde siyasal bir silah olarak sahip oldukları önemi yitirdiler. Bu mahkemeler, 1925 ve 1926 yılları boyunca hükümet içinde hükümet gibi hareket ettiler. Resmi olarak sahneden kaldırılmaları ancak 7 Mart 1927'de gerçekleşti. Bu mahkemelerin faaliyetlerine son verilmesinde İsmet Paşa'nın etkili olduğu söylenir. Çankaya'daki akşam yemeklerinden birinde, Mustafa Kemal, Kel Ali'ye mahkemeleri tasfiye etmek istediğini söyledi. Kel Ali, mahkemelerin faaliyetleriyle ilgili olarak kendisine sunulmak üzere bir rapor hazırladığını söyleyerek mahkemelerin varlığının korunması için zaman kazanmaya çalıştı. Bunun üzerine, Gazi, Ali'ye durum üzerine ayrıntılı olarak düşünüp taşındığını, sonuç olarak mahkemelerin faaliyetlerine son verilmesinde kesin karar kıldığını söyledi. Ertesi gün, partinin idare kurulunun yaptığı bir toplantıda alınan karar onun aldığı kararın kesinliğini doğruladı ve mahkemelerin hukuksal varlığına son verildi. Böylece serbest kalan Mustafa Kemal, kendisini bu kez İstanbul şehri üzerinde dışa vuracak yeni bir bölünmeye yönelecekti.

BİZANS DEĞİL, İSTANBUL

Mustafa Kemal, Samsun'a gitmek üzere 16 Mayıs 1919 tarihinde yola çıktığı İstanbul'a o tarihten itibaren sekiz yıl aşkın bir zaman içinde hiç gitmemişti. Yalnızca, Anlaşma Devletleri'nin şehirdeki askerlerini tahliye etmelerinden bir yıl kadar sonra (1924), Lâtfî ile birlikte gemiyle şehrin içinden geçmişti. Boğaz yoluyla Karadeniz'e açıldıkları o gezi sırasında, Gazi'nin karaya çıkabileceğini uman binlerce insan sahilde bekliyordu. O zaman, Mustafa Kemal kendisini sevenlerin umudunu boşa çıkarmıştı. Bir çok şehri kapsayan ve Lozan Antlaşması'nın kutlanması amacıyla düzenlenmiş olan o uzun gezi programına İstanbul'u dahil etmekten özellikle kaçınmıştı. Öyle görünüyor ki, Mustafa Kemal'in böylesine uzun bir süre boyunca İstanbul'u ziyaret edememiş olması belli bir psikolojik temele (şehrin psikocoğrafyasıyla ilgili bir şeye, yani şehrin onun üzerindeki simgesel etkisine) dayanıyordu.¹²⁶

İstanbul'un sahip olduğu topografya, onu, psikolojik süreçlerin kolaylıkla üzerinde dışsallaştırılabilecekleri bir şehir durumuna getirir. Efsanevi ve tarihsel bir şehir olan İstanbul, coğrafi olduğu kadar psikolojik anlamda da Doğu ile Batı'nın buluşma noktasıdır -bu buluşma, 1973 yılında İstanbul Boğazı üzerinden geçen ve Avrupa ile Asya'yı birbirine bağlayan köprü inşa edilinceye kadar nesnel olmaktan ziyade mecazi bir niteliğe sahipti. İstanbul'u fiziksel olarak ikiye bölen İstanbul Boğazı'nın yanı sıra,

¹²⁶ Psikanalist William Niderland coğrafi sembolizmi araştırmış, belli bir coğrafi çevrenin bir birey ya da grubun dışsallaştırılmış imgelerini, arzularını, çatışkılarını simgesel olarak sunabileceğini ileri sürerek, bu durumu ifade etmek üzere "psikocoğrafya" terimini önermiştir (1977). Niderland, örneğin, bugünkü Amerika'ya "Amerika" isminin verilmiş olmasının nedenleriyle ilgilenmiş (Niderland 1977), keşif dönemi halkının Amerika'yı ebedi saadet vaat eden bir cennet adası olarak fantezileştirdiğini öne sürmüştür. Yeni ülkenin ilk tanımlamaları hayalperest bir niteliğe sahipti ve nesnel gerçeklikte örtüşmeyen aşırı iyimser bir keyiflilik içeriyorlardı. Amerika ismi, Amerigo Vespucci'nin adından türetilmiş, fakat onun dışı biçimidir. Bu durum, o dönem gelip bu topraklara yerleşen sayısız çokluktaki göçmenin Amerika'yı kendilerini besleyip büyütecek iyi bir anne olarak tasavvur ettiklerine işaret ediyor olabilir.

Haliç olarak isimlendirilen büyük bir su kütlesi şehrin Avrupa yakasını kendi içinde ikiye ayırır. Bir bakıma, Mustafa Kemal'in psikolojik yapısındaki bölünme İstanbul'un topografisine yansımıştır. Bunların yanı sıra, şehir birkaç kez isim değişikliğine uğramıştır. Şehrin tespit edilebilen kökeni İ.Ö. yedinci yüzyıla kadar geri uzanır, fakat söylenene göre, şehir *Megarianlar* tarafından kurulmuştur ve bunlar Byzans isimli komutanlarından esinlenerek ona Byzantium adını vermişlerdir. Septimus Severus'un imparatorluk dönemi sırasında şehir İ.Ö. 196'da yeniden inşa edilmiş ve Antoninia adını almıştır. Constantin Roma İmparatorluğu'nun başkentini İ.S. 330'da İstanbul'a kaydırduğunda şehri yeniden isimlendirerek ona Yeni Roma adını vermiş, fakat sonraları bu Constantinople ismine dönüşmüştür. Türklerin idaresi altında şehre pek çok isim ve lakap yakıştırılmıştır: Dersaadet, İslam Şehri (İslambol), Stanbul ve nihayet Yunanca "şehirde" anlamına gelen "*eis tin polin*" ifadesinin bozulmuş hali olan İstanbul. 1926 yılında, Türk hükümeti İstanbul'u şehrin resmi ismi olarak benimsemiştir.

İstanbul'un Mustafa Kemal üzerindeki simgesel etkisini anlamak için önce onun çok sevdiği şiir olduğu söylenen¹²⁷ "Sis" adlı şiire bakalım. Bu şiir ünlü Türk şairi Tevfik Fikret tarafından yazılmıştır.

Daha 1919'da İstanbul'dan ayrılmadan önce bu şiir karşısında büyülenmiş olan Mustafa Kemal, ne zaman gençlik yıllarını ve İstanbul'da Mekteb-i Harbiye'de geçen günlerini anımsasa, bu şiiri okur ya da ona göndermelerde bulunurdu. Bu şiirde, şair, İstanbul'u bir kadına benzetir ve şehirden "*Doğu'nun ebedi kraliçesi*" olarak söz eder.

Tevfik Fikret'in şiiri, insanda kapılıp gitme korkusu uyandıran büyüleyici bir kadına/shehirle nasıl başa çıkılacağı ikilemini açıkça dile getirir. Şair, şehrin uzaktan şirin ve cana yakın göründüğünü, ancak içine girildiğinde şefkatten yoksunluğunun ve kendisini sevenlerin döktükleri göz yaşlarına kayıtsızlığının açığa çıktığını söyler. Gerçekte, şehir, sınırları içinde "milyonlarca ceset" (italikler bize ait) barındırmaktadır. Mustafa Kemal'in (bilinçsiz olarak) bu ölümler şehri imgesini daha önce ölen çocukları ile vefat

¹²⁷ Dikkatimizi Mustafa Kemal'in şiirle olan yakınlığına çeken Profesör Fuat Köksel'e (Köksel, 1975) teşekkür borçluyuz.

eden kocası için yas tutan anne imgesiyle eşleştirmiş olması muhtemeldir. Şair, şehrin sayısız çokluktaki ölüleri arasında "alınak" -yani günahsız kurban- pek çok insanın da bulunduğuna işaret eder. Şiirdeki bir dize, şehirden "geçmiş geleceğe taşıyan" bir araç olarak söz eder. Mustafa Kemal, muhtemelen, farkında olmadan annesinin kendi "geçmiş kederi"ni oğlu aracılığıyla geleceğe taşıdığını düşünmüştür ve dolayısıyla bu kavram onun kalbine hitap etmektedir.

Mustafa Kemal'i cezbeden *Sis* adlı şiir, onun kendi kişiliğinin bir ifadesi değildi. Bununla birlikte, dikte ettiği bir mektup, onun ödipal annenin yanı sıra preödipal anneye ilişkin ilk algısını nasıl İstanbul şehrine aktarmış olduğu konusunda bize net bir fikir verir. 26 Haziran 1924'te Mustafa Kemal'i ziyarete gelen Siirt bölgesi milletvekillerinden Mahmut, Yakup Kadri' (Karaosmanoğlu)den İstanbul'un acınası halini tanımlayan bir mektup almıştı. Mahmut bu mektubu Mustafa Kemal'e gösterdi; mektubu okuyan Mustafa Kemal, Mahmut'a Yakup Kadri'ye göndereceği mektubu dikte etti. Bu mektubu saklayan Gazeteci Yakup Kadri, sonraları, Mustafa Kemal üzerine biyografik bir araştırma yürüten Şevket Süreyya Aydemir'in eserine o mektuptan uzun bölümler aktarmasına izin verdi.

Aşağıdaki pasajlar, mektubun Mustafa Kemal tarafından dikte edilmiş bölümleridir:

"İstanbul, Bizans, daima karışık olmak mahiyetini, taliini, âdeti mukadder bir nasibe gibi muhafaza eder. Yalnız devir devir, zaman zaman bu karışıklığın şekli ve mahiyeti değişir. Onun için, yeni zamanlarda, İstanbul'un asıl olan çehresini, mahiyetinde tecelli etmiş görmekten asla nâümit (ümitsiz) olmamalıdır. Nâümid (ümitsizlik) İstanbul'un içinde bulunmakta ve kalmakta tabiidir. Fakat İstanbul'u, ibret dersi manzarası olarak karşısına alıp, uzakta, ona hâkim bir noktada durmayı, kalmayı ve onu bir an bile tetkik nazarından hariç bırakmamayı bilenlerde ümitsizlik vâki olmaz" (Aydemir 1969, 3. Cilt, s.294).

Mustafa Kemal'in annesinin gerçek ya da fantezileştirilmiş imgeleriyle içli dışlı olduğu anlarda bile onunla kendi arasına bir mesafe koyduğunu biliyoruz. Bu pasaj, insanda İstanbul'un, için-

de karşıt öğelerin birbirlerine karışmadan varlıklarını korudukları, insanın içinde kaybolup gitmekten kendisini sakınması gereken bir varlık olarak kişileştirildiği duygusu uyandırıyor. İnsan, sanki Mustafa Kemal İstanbul'u bir şehirden ziyade bir kadınmış gibi, çocukluğunun ilk dönemlerinin hem yaslı hem de kendisine sevecenlikle gülümseyen annesiymiş gibi tanımladığı duygusuna kapılıyor. Mustafa Kemal onun tarafından yutulmaktan korkuyor ve kendini ondan yeterince uzak tutma ihtiyacı hissediyor. Mektup, onun annesine ilişkin ilk (preödüpal) algılarının şehre yansıtılmış olduğuna işaret eden diğer önerilerle devam ediyor. "*Birtakım hizipler, afâkı zulmet-i beyzâ içindeki muhitte (ufukları beyaz bir karanlık içindeki çevrede) sinsî istifadeler peşinde dolaşır*" (Aydemir 1969, 3. Cilt, s.294) Mustafa Kemal İstanbul'da kendi gizli amaçlarını gerçekleştirme arzusunda olanların varlığından kuşkuluyor. Zıt duygularla algıladığı şehirden Bizans olarak söz ediyor ve onu basının bile bir suikast gerçekleştirmeye yetenekli olduğu bir yer olarak tanımlıyor.

Mektubun bir diğer pasajı, onun şehre ilişkin algısının kendi ruhsal dünyası tarafından nasıl dikte edildiği hakkında daha başka ipuçları veriyor. Mustafa Kemal kendisini Yakup Kadri ile özdeşleştirmiş görünüyor ve Bizans'ın atmosferini "kötü" annenin sahip olduğu atmosfer olarak tanımlıyor. "*İyi yürekli Kardeşim sevgili Yakup Kadri*" dedikten sonra şöyle sürdürüyor:

"*İçinde bulunduğun Bizans havasını süûbetle (zorlukla) teneffüs ediyorsun. Bu pek tabiidir. O hava, üzerinde durduğu mevkiin vaziyeti coğrafiye ve topografyası itibarıyla en temiz, en ceyyid (saf-temiz) en ferahbaş (ferahlık verici) olması lâzım gelirken, bunu tamamen aksine olarak senin, teneffüsünde de çok zahmet çektiğin bir terkipte kalmıştır. Çünkü o hava, madde aslıyesindeki müvellidülhumuza (oksijen) ve müvellidülmâ (hidrojen) ile kalmış olsaydı, teneffüs edenlere ıstırap değil, kuvvet verirdi. Yazık ki o havada asırların levsiyatı mümteziç (pislikleri karışmış) bulunmaktadır*" (Aydemir 1969, 3. Cilt, s.294).

Ardından, havayı ağırlaştıran yüzyılların toz birikimi üzerine yorumlarda bulunuyor ve hiç kuşkusuz onun o anda yaşadığı çocuksu ruh halini temsil eden geçmişe göndermede bulunuyor.

Yeni Türk Cumhuriyeti'nin daha bir yaşını bile doldurmadığını belirttiikten sonra, Bizans'ın doğasını değıştirmenin içerdığı güçlüklerden söz ediyor. İnsan böyle bir değinide, ister istemez onun keder verici bir anneyi doygunluk veren bir anneye dönüştürme girişiminin bir yankısını yakalıyor. Henüz bir yaşını doldurmamış olan kendisidir; ancak, bir süre sonra büyüyecek ve kendisini ya ilk çocukluktaki "kötü" anne ya da "kötü" baba algısına ait olan kötülükten kurtaracaktır. Bununla birlikte, burada belli ödipal öğeler de gözlenebilmektedir. Bir başka düzeyde, kirli Bizans-baba'nın iyi İstanbul-anne üzerindeki tüm izlerini tamamen silmek ister. Şöyle sürdürür:

"Cumhuriyet Bizansı adam edecektir. Cumhuriyet levs (pislik) ile, riyâ (iki yüzlülük) ile, kızp (yalancılık) ile, ahlâksızlıkla melûf (huy edinmiş) olmak yüzünden, hali tabiîsini, reng-i aslisini kıymet-i girânbahasını (paha biçilmez kıymetini) gaip eden Bizansı, elbette ki ve muhakkak (behemahal) adam edecektir. Hali tabîi ve nezihine (temiz haline) irca eyleyecektir (döndürecek)" (Aydemir 1969, 3. Cilt, s.295).

Ödipal öğeler, mektubun, Mustafa Kemal'in Bizans' (kötü olan)ın nasıl arındırılacağından ve onun İstanbul (iyi olan)'a nasıl dönüştürüleceğinden söz ettiği bölümlerinde simgesel düzeyde içeriilmektedir. İstanbul'da bir tayfun estirerek onu Bizansgil babanın pislüğinden arındıracak olan küçük çocuktur. Çocuğun gücünün Bizans'ın pisliliğiyle karşı karşıya geleceğı ve onu alt edeceği yer ise, -şekil itibarıyla diğı üreme organını anıştıran- İstanbul Boğazı'dır:

"Pis olan her şeyi temizleyecek ve kiri kazıyıp havaya savuracak olan sonraki operasyon Boğaziçi'nde yaşanacaktır ve suların temizlenebilmesi için belki de Karadeniz'in bütün o dalgalı sularının İstanbul Boğazı'na akması gerekecektir. Evet, bu yaşanacak; fakat bu tayfun misali meddücezir [gelgit] İstanbul'u temizlerken, amaç yalnızca toprağı ve taşları temizlemek mi olacaktır, yoksa bunun yanı sıra canlı olup da düşünme yeteneğinden yoksun yaratıklar da yıkanıp arınacaklar mıdır?"

Burada, Mustafa Kemal tayfunla özdeşim yapan ve zafer kazanan bir ödipal çocuk durumunu oluşturur. Kendi kişilik yapısı-

nın diktelerine göre bu temizlik operasyonunu hiç kimseden bir öğüt ya da öneri almadan gerçekleştireceğine işaret eder.

Onun ölümsüzlük nosyonu, başarısız suikast girişimi haberi ve bunu takip eden dram tarafından yeniden teyit edilmişti. Bu yüzden, Byzantium/Constantinople/İstanbul (annenin bölünmüş imgesi) ile yüz yüze gelme, onu ehlileştirme ya da onarma ve onun üzerinden ödipal bir zafer kazanma konusunda cesareti artmıştı. Gerçekten, 1 Temmuz 1927 günü sekiz yıllık bir aradan sonra şehre yeniden geldiğinde, şehir sanki bir tayfunu yakalamış gibiydi. Kahramanını karşılamaya gelmiş insan yığını dalgalar halinde ileri doğru akıyordu. İstanbul böyle bir olayı daha önce hiç yaşamamıştı. Şehirde yayınlanan günlük gazetelerden biri, en nihayet Mustafa Kemal'in de ölümlü olduğunu söyleyerek yaşanan bu histeriyi yatıştırmaya çalıştı. Aslında, yazar satırlarında meseleye ilişkin kendi zıt duygularını aktarıyordu: "*Gazi herkes gibi bir insandır. Ne peygamber, ne de fevkalbeşer (insanüstü) bir vücuttur. Fakat bir sahip-zuhurdur ki (Türeyen, meydana çıkan güçlü insan) bunlar tarihte seyrek çıkarlar. Seyrek zuhûr eden harikalar yaratırlar. Sahip-zuhûrun hareketlerindeki ayırıcı vasıflar...*" (Aydemir 1969, 3. Cilt, s.301). Türk halkı, kendisine inanacağı yeni bir tanrı bulmuştu. Karizmatik ve görkemli lider ile taraftarları birleşerek tek vücut olmuşlardı.

Önceki gün Ankara'da kendisi için hazırlanmış olan uğurlama töreni olağanüstü görkemli ve memnuniyet vericiydi. Basın ve diğer iletişim araçları Gazi'nin İstanbul'a yapacağı geziyi kamuoyuna geniş olarak duyurmuşlardı; Ankara'daki tren istasyonu bayraklarla donatılmış, askerler askeri düzen içinde yolun iki tarafına dizilmişlerdi. Gazi, askeri okula gittiği, görkemlilik fikirlerini formüle ettiği, kendi kişilik ihtiyaçlarını doyuracak bir şey ararken depresif durumlara düştüğü şehre doğru yola koyulurken, onu görmeye gelen kalabalık coşkuyla kendisine tezahürat ediyordu. Gazi, şimdi, kendisine sadık insanlardan oluşan bir ekibin eşliğindeydi: Kılıç Ali, Nuri, Salih, evlat edindiği kızlarından bazıları ve 16 Mayıs 1919'da İstanbul'dan ayrıldığı günden itibaren yanından hiç ayrılmamış ve onun tıbbi ihtiyaçlarını karşılamış özel doktoru Refik.

Grup, trenle Marmara Denizi sahillerine kadar seyahat ettikten sonra, eski Osmanlı sarayına ait olan ve Osmanlı hanedanının kurucusu Osman'ın babasının ismini taşıyan *Ertuğrul* adlı yata bindi. İstanbul Boğazı'na giren yat, 1853'te Padişah Abdülmecit'in emri üzerine inşa edilmiş Dolmabahçe Sarayı önünde demir atmadan önce, Avrupa ve Asya kıyıları arasında zigzag çizdi.

Dolmabahçe, Avrupa tarzında inşa edilmiş gösterişli bir saraydır. On dokuzuncu yüzyıl boyunca, İstanbul'da padişah ailesi için buna benzer bir dizi saray inşa edilmişti. Şimdi sıradan insanlar arasından çıkıp gelen ölümsüz bir adam, kendi yurttaşlarının sevgi gösterileri arasında saraydan içeri giriyordu. İnsanların sevinç çığlıkları Boğaz'ın her iki yakasından da işitilebiliyor, donanmaya bağlı gemiler Gazi'yi selamlamak için top atışı yapıyorlardı. Sarayın padişahların imparatorluğa özgü törenler düzenledikleri geniş salonuna giren Mustafa Kemal, tepedeki seçkin avizelerin ışığı altında çok görkemli görünüyordu. İstanbul valisi tarafından karşılanan Gazi, tarihsel öykülendirmelerin yanısıra psikolojik göndermeler de içeren bir konuşma yaptı. Şehir, bir kez daha, karşıt öğelerin kendisinde bir araya geldiği kederli bir anne görünümündeydi. Tarih, coğrafya ve psikoloji içiçe geçmişti:

"Sekiz sene evvel muztarip ve ağlayan İstanbul'dan kalbim sızlıyarak çıktım, teşyi edenim yoktu. Sekiz sene sonra kalbim müsterih olarak, gülen ve daha güzelleşen İstanbul'a geldim. İki büyük cihanın mültekasında, Türk vatanının ziyneti. Türk tarihinin serveti, Türk milletinin gözbebeği İstanbul, bütün vatandaşların kalbinde yeri olan bir şehirdir" (Atatürk 1952 s.249; vurgular bize ait).

Daha sonra İstanbul halkına şunları söyledi: *"Sekiz sene evveline kadar içinde yedi evliya kuvvetinde bir heyûla tasavvur ettirmek istenen bu sarayın içinden konuşuyorum"* (Aydemir 1969, 3. Cilt, s.301). Bu ifadeyi annesinden duymuştu. Arkadaşlarıyla padişaha karşı "komplo" kurarken annesi konuşulanlara kulak misafiri olmuş, *"yedi evliya kuvvetinde"*¹²⁸ padişaha karşı muhalefete kalkıştığı için onu azarlamıştı. Yaptığı konuşma, Mustafa

¹²⁸ Bkz., Mustafa Kemal'in Faliş Rıfki ve Mahmut (Saydam) ile yaptığı röportaj, *Milliyet*, 13 Mart 1926. Ayrıca, Bkz., Baydar, 1967, s.104.

Kemal'in şimdi de kötü hayalet-padişah-baba imgesine karşı fethe giriştiğine ve ödipal bir zafer yaşamakta olduğuna işaret eder. Bununla birlikte, bize göre burada psikolojik olan şey, Mustafa Kemal'in kendisine tekrar bireyleşme olanağı verecek ve onu annesinin nüfuzundan kurtaracak bir "çözüm" arayışı içinde görünmesidir. Burada, annesinin ikinci kez evlendiği sıralar, Mustafa Kemal'in, ödipal mücadelenin yeniden canlandığı bir dönem olan ve bu yüzden ikinci bireyleşme süreci (Blos 1967) olarak isimlendirilen ergenlik çağında olduğunu hatırlamak gerekir. Kısmen annesinin evliliğine bir tepki olarak askeri okula yazılmıştır. Bir subay olduktan sonra annesine geri dönmüş ve onun kendisini karşılamak üzere saygıyla ayağa kalkan yeni kocasına karşı ödipal bir zafer kazanmıştır. Şimdi, sekiz yıllık uzun bir aradan sonra, annesini yeniden kazanmak, ödipal bir çocuk olarak onunla (annenin imgesi ile) ilişki kurmak ve bundan sonra daha fazla bireyleşmek için yeni bir şans elde etmek üzere "ev"e geri dönüyordu.

Mustafa Kemal'in savaşı kazandıktan sonra İstanbul'a muzaffer bir şekilde geri dönüşü ve yeni bir ulusun doğuşunu hazırlamaya çalıştığı yıllardaki muhalif kimliğini yatıştırması, kendisine nihai olarak anneyi/ulusu istediği yönde değiştirebildiğine inanan gerçek bir reformcu olma yeteneği kazandıracak psikolojik adımı atmasını kolaylaştırdı. Gerek fantezi gerekse gerçeklik düzeyinde yaşamı boyunca bu yolda tekrar tekrar girişimlerde bulunmuş olduğu açıktı, fakat bu (sekiz yıl aradan sonra İstanbul'a dönüşü) onun psikolojik açıdan en hazır olduğu döneme karşılık düşünüyordu. Bir reformcu olarak onun altın çağı daha sonraki yıllarda başlayacaktı; fakat, ilkin, o güne kadar girişmiş olduğu bütün mücadeleleri bir düzene sokmak zorundaydı. Bir bakıma bütün mücadeleyi "*paketleyip tek bir bütün kılmaya*", onu kendi yeni ürünü, kendi yarattısı haline getirmeye ihtiyacı vardı. Ulusu kurtarma mücadelesi sırasında giriştiği dışsal mücadeleleri -yani "*paket*"i- ayrıntılarıyla sunacağı "*Nutuk*"u hazırlamaya yine o zamanlar başladı.

Mustafa Kemal'i İstanbul'da karşılayanlar arasında kızkardeşi Makbule de vardı. Makbule onun kendi evinde misafir kalacağını ummuştu; ancak, Mustafa Kemal, artık "*kendilerini zillulahların*

(Allahın gölgelerinin)" değil ulusun malı olan sarayda kalmasının daha uygun olacağını bildirdi. "Burada milletin bir ferdi, bir misafiri bulunmakla bahtıyırım" dedi (Aydemir 1969, 3. Cilt, s.301). Kızkardeşini seviyor görünüyordu, fakat cumhurbaşkanı olarak ona mesafeli davranma gereği hissetti. Bir keresinde, yandaşlarından, kızkardeşinin kendisiyle olan yakın akrabalığını kişisel çıkar aracı olarak kullanmasın diye onun yeni kocasına dikkat etmelerini istedi. Nuri gibi Selanik günlerinden beri arkadaşı olup kendisine sadık kalmış dostlarını ödüllendirmiş olmakla birlikte, akrabalara yapılan iyilikler konusunda çok titiz ve uyanık davranıyordu.

İstanbul'a varışının ertesi sabahı sarayın yemek odasına geçtiğinde, yanında kızkardeşi Makbule, evlatlık edindiği kızları Rukiye, Sabiha ve Zehra vardı. Güneş ışığının içeri girmesi için pencerelerdeki ağır kumaşlardan yapılmış perdelerin çekilmesini istedi. Sarayın dışında hâlâ heyecanlı bir kalabalık bekledi. Şehirde geçen ikinci gece, ısıltılı yanan fenerlerle donatılmış gemilerin sarayın önünden geçerek yaptıkları gösteriyi izledi. Herkes bu gösteriyi izlemek istiyordu ve pek çok insan kayık kiralamıştı. İçi okullu kızlarla dolu kayıklar sarayın hayli yakınından geçtiler. Bu kızlardan biri, Mustafa Kemal'in yaşamında önemsiz bir yer işgal edecek olmasına karşı Gazi'ye ilişkin anıları zihninde ısıltılayan bir anıt gibi canlı kalacak olan Lutfiye (Gürsoy) idi. Bayan Gürsoy, altmışlı yaşların ortalarında emekli bir tarih öğretmeni olduğu sıralar Dr. Volkan'la yaptığı görüşmede, o geceyi ısıltılı gözlerle anımsıyordu. Şöyle söylemişti: "*Mustafa Kemal İstanbul'u ziyaret ettiği zaman yer yerinden oynadı.*" Kutlamalara genç kızların da kalabalık gruplar halinde katılmış olmaları, geleneksel olarak kadınların hava karardıktan sonra evlerine kapandıkları bu ülkede yaşanan dikkate değer toplumsal değişimin bir kanıtıdır. Lutfiye, kayıktaki kalabalık kız grubu içinde, heyecandan titremiş, gökyüzüne karşı bir silüet olarak duran ve el sallayan kahramanını bir an bile olsa görebilmişti. Bayan Gürsoy, aradan onca yıl geçmiş olmasına karşın, onu gördüğü an yüreğinin nasıl küt küt attığını, kızların nasıl hep bir ağızdan onun en sevdiği "*Dağ başını duman almış*" marşını söylemeye başladıklarını dünmüş gibi hatırlıyordu.

RAHATLAMAYA VAKİT YOK!

İstanbul, Mustafa Kemal için iyiydi. O şimdi Dolmabahçe Sarayı'nın 19. yüzyıl mermer salonlarında dolaşırken kendini rahat hissediyordu. Her ne kadar yüksek bir duvar, sarayı şehirden saklıyorsa da, pek çok mermer balkonu Boğaz'a bakmaktaydı ve Mustafa Kemal bunların hemen hemen her birinden bakarak gelip geçmekte olan gemileri seyredebilirdi. Boğaz sularının üzerindeki renkler günün değişik saatlerinde farklı biçimlerde titreşiyorlardı ve İstanbul ahalisinin kalpleri de, o, sarayda oturdukça uyum içinde çarpıyor gibiydi. Mustafa Kemal'de bir su sevgisi ortaya çıktı; Boğaz'da ve Marmara'da uzun yat turları yapmaya başladı. Onun yolu üstündeki bazı pastane ve kahvehanelerde aniden görünmesi kalp atışlarını hızlandırıyordu. İttihatçıların iktidarı zamanında evlerinde perdeler arkasında saklanan İstanbul kadınları Enver Paşa hakkında fanteziler beslemişlerdi; ancak şimdi eve hapsedilmeme özgürlüğünü öğrenmekte olan genç Türk kadınları devamlı olarak Mustafa Kemal'i düşünüyorlardı. O bir kez daha bir lider için özlemi duyulan engin bir erkeklığe sahip olduğu özelliği taşıdığı varsayılan ve karizmaya sahip bir bekardı.

İstanbul'daki ikameti sırasında Gazi bir kız daha evlat edindi. Nebile, Çapa Öğretmen Okulu'ndan, Mustafa Kemal'e, İstanbul'a hoş geldiniz demek üzere gönderilmiş olan üç kızdan biriydi. Diğer ikisi ayrıldılar, fakat Nebile kaldı. Nebile on sekiz yaşında, orta boylu, mavi gözlü ve sarışındı. Sonraları onun hakkında hatıralarını anlatanların hepsi kendisinden oldukça güzel olarak bahsetmişlerdi. Nebile, Mustafa Kemal'in arkasından Ankara'ya gitti ve Rukiye, Sabiha ve Zehra ile beraber evlatlık kızları arasındaki yerini aldı. Ancak, Afet, yalnızca vekil eş olarak değil, aynı zamanda bizzat kendi teşviki ile tedrici olarak entelektüel meselerlerde bir uzantısı haline gelmesiyle, yaşamındaki en önemli kadının haline geliyordu. Mamafih, bu noktada Gazi'nin yaşamı zevk ve sefaya teslim olmuş değildi. Zihnindeki, Türk milletin yarar-

na olacak projeleri bir gün için bile bir kenara bırakamazdı. Her çeşit reform projeleri, Yeni Türkiye'nin her türlü imajları onun ilgi alanındaydı. Daha Kurtuluş Savaşı sırasında Halide Edip ve kocasıyla Osmanlı Türkçesinin yazıldığı Arap alfabesinin yerine Latin alfabesini geçirmek üzerine konuşmuştu. Eğer Türk milleti batılılaşacaksa, Türklerin okur yazar hale gelmek zorunda olduklarını ve Batı'da yaygın olan bir alfabenin kullanılması gerektiğini hissediyordu.

Mustafa Kemal bu sırada kendini bütünüyle "Nutuk" adını alacak olan eserinin yazımına vermiş olduğundan muhtemelen Yeni Türkiye için iyi olacağını düşündüğü reformlar için nasıl harekete geçeceği henüz netleşmemişti. Bu, 1919 ile 1927 yılları arasında cereyan eden olaylara ilişkin şahsi dokümanter eser, diğer bir ifadeyle Türk Kurtuluş Mücadelesi'nin Mustafa Kemal tarafından yazılan tarihiydi. Psikolojik açıdan enerjisini reforma yöneltmeden önce, anavatanı (bu özetle milleti) kurtarma vazifesini tamamlamak ihtiyacındaydı.

Nutuk, kendisini çocukluk günlerinin bitmemiş işlerinin bağlarından kurtaracak şahsi mücadelesinin sembolik bir icrasıydı. Ancak, annesini acılardan kurtarmakla kazanılabileceğini varsaydığı iç özgürlük mücadelesi, özgürlük için yapılan milli mücadeleyle özdeşti. Millet, onun için Mustafa Kemal'in kurtarıcı oğul ve idealleştirilen baba karışımı bir rol oynadığı acılar içindeki anneyi de temsil ediyordu. Tabiatıyla, kendi zaviyesinden tanımladığı tarihi olaylarda kendisi yıldız ve merkezi şahıs durumunda olmayı sürdürüyordu.

Nutuk'un hazırlanması için üç ay gerekiyordu. Okunması ise, 15-20 Ekim 1927 günleri arasında altı gün sürdü. Gazi altı günlük sunuş için Ankara'da Cumhuriyet Halk Fırkası Kurultayı önünde toplam otuz altı saat süreyle bizzat kürsüde ayakta kaldı. *Nutuk*'un yazımı Ankara'da tamamlandı. Bayan Gökçen, Gazi'nin bazen yirmi dört saate varan süreler boyunca ara vermeksizin ve çoğunlukla yalnızca kahve ve sigara içerek çalıştığını hatırlıyor. Önemli bir göreve kendini adadığında Mustafa Kemal asla alkole dokunmazdı. *Nutuk*'u hazırlarken üç sekreter grubu çalışmıştı. Biri yorulduğunda diğeri çağırılıyor ve bir üçüncüsünün de gece boyunca çalışması isteniyordu. Bayan Gökçen, kü-

tüphanesinde beyaz ayı postu üzerine uzanmış Gazi'nin, düşüncelerini kâğıda dökerken veya dikte ettirirken, sigara içerek ve Türk kahvesi yudumlayarak yüzlerce belgeyi inceleyen imajını hâlâ sevgiyle anmaktadır. Dramatik "1919 yılı Mayısının 19 uncu günü Samsun'a çıktım" (Atatürk 1927, s.9) sözleriyle başlayan *Nutuk* büyük bir gövde gösterisiydi. *Nutuk* bir tarihi belge ve muhteşem bir şahsi meşrulaştırma örneği olarak okunabileceği gibi, aynı zamanda Mustafa Kemal'in bilinçaltının iç yüzünü de ortaya koyar. Mesela, başlangıçtaki bölümlerden birisinde "bazı kadınlar"a¹²⁹ yöneltilmiş ve Halide Edib'i hedefleyen alaycı bir gönderme vardır. Ancak aynı zamanda bu bilinçsiz olarak ilk çocukluk dönemlerindeki bastırıcı anne imajının yeniden canlandırılmasıdır. *Nutuk*, Türkiye'nin kötü baba imajını taşıyan sultan zayıfken nasıl işgal edildiğini ve kendisi onu kurtarma yükünü sırtlanıncaya kadar milletin nasıl boğulduğunu anlatan bölümleri ihtiva eder.

Diğerleri içinde Rauf Bey, Ali Fuat (Cebesoy) ve Kâzım Karabekir onunla beraber aynı yolda işe başlamışlar ama sınırlı vizyonları olmuş ve onun arkasında durmakta başarısızlığa uğramışlardı. Mustafa Kemal'in olayları ve ittifakların bozulmasını anlatan tanımlamaları, acılar içindeki annenin kurtarılması ve onun yaralarının iyileştirilmesi kadar zayıf ve kötü babanın reddedilmesinin de sembolik anlatımıdır.

Bizim en çok ilgimizi çeken şey, Mustafa Kemal'in Türk gençliğine ithaf ettiği güçlü hitabesinde, onları, Türkiye Cumhuriyeti'ni ilelebet muhafaza etmekle görevlendirmesidir. Bu dönemde onun acılar içerisindeki annenin simgesel iyileştirildiği yolunda bir içsel duygusu vardı ve annesinin ayrı imajlarını birbirine entegre ederek sonunda kendisini ondan ayırmaya muvaffak olabiliyordu.¹³⁰ Kendisi ise "*Türk gençliği*ydı". Bütün bunları görkemli bir kişiliğin tarzıyla tek başına gerçekleştirmişti. O etkin tarihsel hareketler yapmamış, fakat içsel çatışmaları ve gelişme sorunlarını da halletmeye muvaffak olmuştu.

¹²⁹ İstanbul'da kadınlı erkekli ileri gelen birtakım kimseler de gerçek kurtuluşun Amerikan mandasını sağlamakta olduğu görüşünde idiler. Bu görüşte olanlar, düşüncelerinde çok direndiler. En doğru yolun kendi görüşlerinin benimsenmesinde olduğunu ispata çok çalıştılar. Bkz., Atatürk, 1927, s.13-14.

¹³⁰ Bu, bir noktaya kadar doğru ve bir noktaya kadar ise hayalidir. Dolayısıyla millet/anneyi iyileştirmek için çabalarını ölene dek sürdürdü.

Türk gençliğine hitabesindeki sözler, bir kimsenin başarılı olmak için diğerlerine dayanmak zorunda olmadığını ispat eden, kendi içsel gücü ve kuvvetine dayanarak gerçekleştirmiş olduğu kişiliğinin zaferinin ilanıydı:

"Ey Türk Gençliği!

Birinci vazifen, Türk istiklâlini, Türk Cumhuriyetini, ilelebet muhafaza ve müdafaa etmektir.

Mevcudiyetinin ve istikbalinin yegâne temeli budur. Bu temel, senin en kıymetli hazinendir. İstikbalde dahi, seni bu hazineden mahrum etmek isteyecek dahilî ve haricî bedhahların olacaktır. Bir gün, istiklâl ve cumhuriyeti müdafaa mecburiyetine düşersen, vazifeye atılmak için, içinde bulunacağın vaziyetin imkân ve şerâitini düşünmeyeceksin! Bu imkân ve şerâit, çok namûsâit bir mahiyette tezahür edebilir. İstiklâl ve Cumhuriyetine kastedecek düşmanlar, bütün dünyada emsali görülmemiş bir galibiyetin mümessili olabilirler. Cebren ve hile ile aziz vatanın bütün kaleleri zaptedilmiş, bütün tersanelerine girilmiş, bütün orduları dağıtılmış ve memleketin her köşesi bilfiil işgal edilmiş olabilir. Bütün bu şerâitten daha elim ve daha vahim olmak üzere, memleketin dahilinde, iktidara sahip olanlar gaflet ve delalet ve hatta hiyanet içinde bulunabilirler. Hatta bu iktidar sahipleri, şahsî menfaatlerini, müstevlilerin siyasî emelleriyle tevhid edebilirler. Millet fakrû zaruret içinde harap ve bîtap düşmüş olabilir.

Ey Türk İstikbâlinin evlâdı! İşte, bu ahval ve şerâit içinde dahi, vazifen, Türk istiklâl ve Cumhuriyetini kurtarmaktır! Muhtaç olduğun kudret damarlarındaki asil kanda mevcuttur!" (Atatürk 1927, s.723-724)¹³¹

Türk geleceğinin müdafileri bu işi oradan gerçekleştirecekleri modern bir Ankara'ya sahip olacaklardı. Mustafa Kemal, Ankara'yı kentin Osmanlı geçmişinin tükenmişliğinden kurtarmayı ve ona tamamen yeni ve Batılı bir çehre vermeyi istiyor, fakat gelişmenin düzenli olmasını arzuluyordu. Almanya ve Avusturya'dan şehir planlamacıları danışman olarak getirildiler. Ankara'nın en

¹³¹ Son cümle şahsiyet yapısının yönünü açıkça yansıtır. Kendisi gibi, Türk gençliği, ülkeyi başkalarına dayanmadan kurtarabilir.

önemli mimarları arasında bir Alman, Hermann Jensen vardı. Şehir, hepsi ağaçlarla çevrili geniş bulvarları ve caddeleri ve tabii Opera Binası ile Alman karakteri kazandı. Tozlu şehrin ortasındaki bataklık kurutuldu ve yerine, tam ortasına suni bir havuz bulunan ve Gençlik Parkı olarak adlandırılan büyük bir park yapıldı.

Ne zaman Ankara'nın su rezervi müsaade etse, burada çeşmeler akıtılır ve suni şelaleler havuza dökülürdü. Sıcak yaz ayları boyunca kayıklarla dolaşma en çok ilgiyi çeken bir faaliyetti. Bir çok meydanlar yaratıldı ve Mustafa Kemal'in kendisini her şeyi yapabilecek kudrette ve her yerde hazır ve nazır gösteren heykelleri ile süslendi.

İnsanoğlunun böyle fiziksel biçimde temsil edilmesi; kendisini, henüz hayattayken mermer ve bronz olarak ölümsüzleşmiş olarak görmenin verdiği haz kadar, geleneksel İslami kültürden önemli bir ayrılma anlamına gelmesi dolayısıyla da, Mustafa Kemal için önemli bir zaferdi. Ne yazık ki, Ankara'da o günlerde hiç kimse şehrin nüfusunun yarım yüzyıl içinde iki milyonu geçeceğini düşünemedi. Planlananların pek çoğunun genişleyen bir metropolden ziyade küçük bir şehre uygun olduğu daha sonra ortaya çıktı.

Fiziki değişime köklü bir dil reformu eşlik etti. Orta Asya'daki tarihlerinin başlarında Türkler otuz yedi harfli, Altay alfabesi olarak bilinen ve Çin harflerine benzeyen bir alfabe kullanmışlardı. Daha sonra Türkler, İslam'ın etki alanına girdiklerinde Arap alfabesini almışlar ve buna bazı Fars harfleri ilave etmişlerdi. Yalnızca üç ünlü ses ve bunların uzatılmış şekillerini içeren Arap alfabesi karmaşık Türk ünlü seslerini dile getirmek için en iyi araç değildi ve Türkçe'de sekiz ünlü ses bulunmaktaydı. Bu, uygulamada bir kimsenin bir kelime ile karşılaştığında onu doğru telaffuz edebilmesi için kelimenin ne olduğunu bilmesini gerektiriyordu ve pek çok kelime birden çok biçimde telaffuz edilebiliyor ve farklı anlamlara geliyordu. Yazılan (ve konuşulan) Osmanlı Türkçesi, halkın konuştuğu öz Türkçe olan günlük Türkçe'den farklıydı ve orijinal haliyle bir saray lisanı olup Türkçe'nin yanı sıra pek çok Arapça ve Farsça unsurları içeriyordu.

Gerçekte, kelime haznesinin çoğunluğu Arapça ve Farsça kelimelerden oluşuyordu. Bu nedenle çağlar boyunca öğrenilmesi

güç bir hale gelmişti ve kazanılması bir toplumsal statü işaretiydi. Genel olarak, Osmanlı Türkçesi, Osmanlı yönetici seçkinlerinin tekelindeydi. Halk Türkçesi de Osmanlı Türkçe'sinin yanı sıra yaşamını sürdürürdü.

On dokuzuncu yüzyılda Abdülaziz'in saltanatı sırasında (1861-1876), okur yazarlığın artırılması için alfabe ıslahı yapılması konusunda ilgi uyanmıştı. Sonraları Enver Paşa bir süre dil reformu fikriyle bir süre oynadı, fakat çabaları büyük ölçüde başarısız oldu. Mustafa Kemal, Batılı ülkelerde halkın ortak bir dili paylaşmakta olmasının bu ülkelerdeki milliyetçilik hareketlerinde hayati bir rol oynamasından derin biçimde etkilenmişti. *Nutuk*'un okunması sonrasındaki zorunlu uğraşlarından birisi de Latin alfabesinin topluma sunulması oldu. Mustafa Kemal yeni alfabeyi Latin değil de Türk alfabesi olarak adlandırmaya özen göstermişti ve alfabe komisyonu ile birlikte Türkçe'deki her sesin tek bir harfle temsilini temin edebilmek için yeni harfler yaratmak için beraberce çalışmıştı. Mesela, İngilizce "church" kelimesindeki "ch" sesi, yeni harf "ç" ile temsil edilecekti.

Her ne kadar Mustafa Kemal Türkiye'de okur yazarlığı hızla arttırmak konusunda bilinçliydiyse de, dil reformunun hamiliğini üstlenme girişiminde bilinçaltının etkisindeydi. Alfabe ve Osmanlı lisanı Arap, İslami belirtileriyle, Mustafa Kemal'in zihninde annesinin dini ve batıl itikatlarla dolu zihniyetiyle bağlantılıydı. Kâğıt parçaları üzerine büyü ve sihirli formüller biçiminde yazılan dil (muska), Mustafa Kemal'in gözünde annesinin güçlü (sihirli) fakat yaralı bir birey biçimindeki imajını kuvvetlendiren, annesinin dünyasının parçasıydı. Zaten acıdan etkilenmiş olan annesinin Mustafa Kemal'i bir bebek ve küçük bir çocuk olarak yetiştirme süreci, Zübeyde Hanım'ın dini ve batıl itikatlarla dolu davranışlarıyla içiçe geçmişti. Türk lisanını Arap alfabesi ve onun dini imalarından arındırmak Mustafa Kemal'e yaralı ve acılı anneyi iyileştirme sürecine bir katkı olarak görünüyordu.

Yeni harflerin kolaylıkla Dar-ül Harb ile bağlantılandırılabilir olması böylesine bir dil reformuna yönelik sert ve şiddetli direniş beklentisine yol açtı. Hatta Mustafa Kemal kadar değişimi arzulayanlar dahi, onu bu denli gözüpek bir adım konusunda uyardılar. En ihtiyatlılar içinde olan İsmet Bey, alfabe değişikliğinin en azından yedi yıla ihtiyaç gösterdiğini düşünüyordu. Mus-

tafa Kemal, değiştirilecekse alfabenin üç ay içinde değiştirilmesi gerektiği fikrindeydi (Atay 1980, s.440). Bir kere daha Mustafa Kemal haklıydı. Mustafa Kemal kendi fikirlerini ve değişim arzusunu halka aktarmada başarılı oldu.

Dil reformunda ilk önemli adım 24 Mayıs 1928'de rakamlar Batı'dakilere uygun biçimde değiştirildiğinde atıldı. İki ay sonra Mustafa Kemal yeni alfabeyi yapacak bir özel komisyon kurdu ve komisyonun çalışmalarına aktif biçimde katıldı. Bu alfabe Gazi tarafından 9 Ağustos günü Sarayburnu'ndaki Halk Bahçesi'nde verilen bir ziyafetle dramatik bir biçimde açıklandı. Bu olay, biri modern caz diğeri alaturka musiki icra eden iki orkestra eşliğinde iftiharla ilan edildi.¹³² Mısırlı şarkıcılar Arapça şarkılar söylediler. Bazen Mustafa Kemal her iki orkestraya da çalmasını söyledi ve maiyetindekilerden iki müzik türünü kıyaslamalarını ve tercihlerini belirtmelerini istedi. Herkes Mustafa Kemal'in açıkça monoton ve "Yeni Türkiye" için düşük bir standart olarak ilan ettiği tek sesli alaturka musiki yerine Avrupa müziğini tercih etmelerini istediğinin farkında idi.¹³³

Bazı Türk bestekârlar eserlerini Batı müzik makamlarında ve Batı müzik aletleri için bestelemeye başladığından bir anlamda Mustafa Kemal iki müzik kampı arasında bağdaştırıcılığa öncülük ediyordu.¹³⁴

İstanbul'da o Ağustos akşamı Mustafa Kemal, Mısırlı şarkıcıları gerektiği biçimde kutladıktan sonra, böylesine bir müziğin artık onu fazla etkilemediği yorumunu yaptı. Herkes onun bu yıldız performansını izlerken, o bir kâğıt parçasıyla doğruldu ve bi-

¹³² Dini müzik devlet laikleştğinde önemini yitirdi. Türk san'at musikisi Osmanlı geçmişi ile ilişkilendirildi ve çağ dışı olarak telakki edildi. Mustafa Kemal'in klasik Türk musikisinin duygularını ve ruhunu tatmin konusunda yetersiz kaldığı saptamasına karşılık (Karal 1956, Cunbur 1973, Gökçen 1975), kendisi bazı klasik şarkıları söylemeyi severdi. 9 Ağustos gecesi Sarayburnu'nda çalınan alaturka musiki, Türk san'at musikisi idi. Ancak, hatırlanmalıdır ki, Atatürk saf Türk olduğunu düşündüğü Türk halk müziğini ayrı bir kaba koyardı.

¹³³ 1934 yılında kısa bir süre için radyolarda Türk san'at müziği çalınması yasaklandı. Daha önce, 1926 yılında, İstanbul'daki Türk San'at Musikisi Konservatuarı (Dar'ül-elhan) kapatılmıştır.

¹³⁴ Bazı bestekârlar modern bestelerinde Türk san'at musikisinden yararlandılar. Mesela Ferit Alnar bir keman konçertosu yazdı. Adnan Saygun 13. yüzyıl mistik şairi Yunus Emre'yi konu alan oratoryosunda Türk klasik motiflerini kullandı. Pek çok halk nağme ve şarkıları da Batı müziğiyle bağdaştırıldı (Rechid 1927, Eğüz 1969).

risinin gelip bu kâğıdı okumasını istedi. Genç bir adam geldi fakat kâğıdın üzerindeki Latin harflerini görünce şaşkına döndü. Bundan sonra Gazi kâğıdı alfabe komisyonu üyesi ve gazeteci arkadaşı Falih Rıfkı (Atay)'ya uzattı. Falih Rıfkı yeni harfleri topluluğa okudu. Bu Türk milletine kurtarıcısından aşağıdaki hususlara değinen bir mesajdı:

"Bizim ahenktar, zengin lisanımız yeni Türk harfleriyle kendini gösterecektir. Asırlardan beri kafalarımızı demir çerçeve içinde bulundurarak, anlaşılmayan ve anlayamadığımız işaretlerden kendimizi kurtarmak, bunu anlamak mecburiyetindeyiz. (...) Yeni Türk harflerini çabuk öğrenmelidir. Vatandaşa, kadına, erkeğe, hamala sandalcıya öğretiniz. Bunu vatanperverlik ve milliyetperverlik vazifesi biliniz. Bu vazifeyi yaparken düşününüz ki, bir milletin, bir heyet-i içtimaiyenin yüzde onu, okuma yazma bilir, yüzde sekseni bilmez nevidendir. Bundan insan olanlar utanmak lazımdır. (...) bu hata bizde değildir. Türkün seciyesini anlamıyarak kafasını bir takım zincirlerle saranlardadır. Artık mazinin hatalarını kökünden temizlemek zamanındayız. Hataları tashih edeceğiz" (Atatürk 1952, s. 254-256, vurgular bizim).

Bu birkaç saniyelik dramayı "yaşa, varol" sesleri izledi ve bir ilave kutlama olarak Gazi ayağa kalktı ve rakı dolu olan bardağını şerefe kaldırarak dedi ki:

"Eskiden bunun bin mislini mezbelelerinde gizli gizli içerek envai mefsedeti irtikap eden mürai sahtekarlar vardı. Ben sahtekar değilim, milletimin şerefine içiyorum" (Atatürk 1952, s. 256).

Alkol kullanımı İslam tarafından men edildiğinden böylesine bir davranış İslami geleneğe vurulan bir diğer darbeden başka bir şey değildi. Kahramanları açıkça içtiğinden hazır bulunanların çoğu da onu izleyerek aynı şeyi yaptılar.

Mustafa Kemal parkı terk ederken, başına geleneksel çarşaf giymiş olan alımlı bir kadınla karşılaştı (Kinross 1965, s.504). Durdu ve kadından başını açmasını istedi. Kadın hiç tereddüt etmeden kalabalık içinde başını açtı ve bununla da yetinmeyerek Mustafa Kemal'i kucalamaya kadar vardı. Her zamanki gibi yolu üzerindeki insanların arasına karıştığında karizmasının en üst noktasındaydı, diğerlerini reform yolunda kendisini coşkun ve heyecanlı izlemeye ikna ediyordu.

O şimdi milletin başöğretmeni olmuş, ülkeye yeni harfleri öğretiyordu. Dolmabahçe Sarayı'nın etrafına karatahtalar koymuştu, bunlar üzerinde ziyaretçilere yeni yazı dersleri veriyordu. Mebuslar yeni alfabeyi öğrenmeye mecbur tutulmuşlar ve daha sonra vatandaşlarını eğitmek için ülkenin çeşitli bölgelerine gönderilmişlerdi. Mustafa Kemal'in meşhur bir fotoğrafı onu bir ağacın altında bir karatahtanın önünde durmuş, yeni yazıyı öğretirken gösterir. O sıralarda, savaştan hemen sonra Lâife ile tanıştığı günlerdeki dal gibi, yanık tenli, yakışıklı adam gitmiş, yerine hatırı sayılır derecede şişmanlamış, saçları dökülmeye başlayan birisi gelmişti. Onu bir öğretmen olarak düşünmek pek de zor değildi.

Alfabe reformu hizmetinde taşraya gönderilenler yalnız mebuslar değildi. Bizzat Gazi öğretmen olarak seyahate başlamıştı. İlk ziyaret ettiği yer Tekirdağ oldu.

Mustafa Kemal'in meşhur 19. Tümeni Çanakkale'ye gitmeden önce Tekirdağ'da hazırlanmıştı (Bkz., 7. Bölüm). Bir anlamda askeri zaferinin sahnesi olan Çanakkale'ye aynı muvaffakiyeti umduğu eğitimcilik kariyerine başlamak üzere geri dönüyordu. Tekirdağ'a 23 Ocak 1928 günü yatla vasil oldu (Yücebaş 1973, s.15-20). Yanaşılan rıhtım güzel halılarla kaplanmıştı ve onu bir kalabalık bekliyordu. Limana vardığında yelekli koyu bir takım elbise giymiş, köstekli bir saat takmış ve ceketinin üst cebine büyükçe bir mendil koymuştu. Belki de bu giyim kuşam gösterisi Çanakkale'de onu öldürebilecek olan bir şarapnelin göğüs cebindeki saati parçalamasının bilinçaltı bir hatırlatıcısıydı. Ancak, bu kez düşman ateşiyle değil, halkının aşırı sevgisiyle karşı karşıyaydı.

Vilayet konağında yeni alfabe üzerine iki saatlik bir ders vermek üzere kocaman bir karatahta kullandı. Sonra hazır bulunanlardan bir çoğunu öğrettiklerini anlayıp anlamadıklarını kontrol etmek için sınavı. Bazıları iyi cevap veremediğinde oldukça "üzgün" görünüyordu. Gazi önündeki bir adamı yanına çağırdı ve Arap alfabesi ile bir cümle yazarak adamdaki bunu okumasını istedi. Adam okudu, sonra Mustafa Kemal aynı cümleyi başka bir anlama gelecek bir şekilde değişik olarak okudu. Daha sonra bu dindar adama, bir kimsenin Arap harfleriyle yazıldığında cümlemin ne anlama geldiğine emin olamayacağını, ancak yeni alfabe ile anlamı konusunda hiç bir şüphe olmayacağını söyledi.

Mustafa Kemal yeni alfabenin tanıtımı ve Türklerce kabulünün hızlandırılması için gerek bu dindar adamın aracılığı, gerekse de tahta başındaki dersleri gibi her yolu kullandı. Hatta yeni alfabe için bestelenecek bir kafiyeli marşı, ahali bunu şarkı biçiminde söyleyerek daha kolay öğrenir ümidiyle, kullanmayı düşündü. Bazı müzisyenlere böylesine bir marş hazırlamalarını emretti, fakat onların çalışmalarından memnun olmayarak bu projeyi iptal etti. 11 Kasım'da kabul edilen bir hükümet kararı bütün ülkeyi yeni harflerin kabulü için bir okula dönüştürdü. Millet Mektepleri Talimatnamesi'nin 3. ve 4. maddeleri *kadın ve erkek her Türk vatandaşının bu okulun bir üyesi* olduğunu öngörüyor ve *"Cumhurreisi Gazi Mustafa Kemal Hazretlerinin Millet Mektepleri'nin Başöğretmeni"* olduğunu belirtiyordu.

Çocuklar tabiatıyla yeni harfleri yetişkinlerden daha kolay öğrendiler. Bundan dolayı, çocukları ebeveynlerini eğitirken görmek ender rastlanan bir durum değildi. Mustafa Kemal şahsiyetindeki bir kimse için, çocukları ebeveynlerine faik bir duruma geldiklerinden kendi içsel kuvvetlerine dayanarak, ana ve babalarının eksiklerini tamamlarken görmek, mutluluk vericiydi. Kendisi bizzat en parlak çocuktu!

Ancak tüm çocuklar er geç gerçekte yüzyüze gelmek zorundadır. Birkaç yıl içinde Mustafa Kemal sahip olduğu takipçileriyle olan yakınlığı hiç değişmeyecekmiş gibi kabul etmenin mümkün olmadığını öğrendi. Daima karizmatik lideri körü körüne takip edenler olduğu gibi, ondan aynı inatçılıkla nefret edenler de vardı.

Mustafa Kemal azimle, halkının gözünde batılılaşmanın, kökleşmiş geleneklerin, bilhassa dini olanların reddi olarak görüldüğü bir ülkeyi batılaştırmaya çalıştıkça, bazıları onu insan kılığındaki bir şeytan olarak görmeye başladılar. Bunların çoğunluğu Osmanlı döneminde belirli bir statüleri olan ve sık sık mistik güçlerine başvuru hocalar, mollalar ve dervişlerdi. Bu kadar uzun bir süre kendilerine gösterilen büyük saygıdan sonra, reddedilme ve gözden düşmeyi kabullenme onlara zor geliyordu. Resmen 10 Ocak 1929'da uygulamaya konan Mustafa Kemal'in yeni alfabesi onların Arapça yazmayı öğreten öğretmenler olmak sıfatıyla var olan statülerini daha da sarsmıştı. Her ne kadar müritlere sahip olmayı sürdürüyorlarsa da, Gazi'nin tek parti meclisi

sindeki sıkı kontrolü onların siyasal güçle bağlantılarını kesmiş ve eski dine dönüş için ciddi talepte bulunmalarını imkânsız hale getirmişti. Gün gençlerin, en azından yaşça değilse de davranış olarak böyle olanlarındı. Ya da en azından, irtica Menemen kasabasında patlayana dek böyle zannediliyordu. Bu patlama Mustafa Kemal ve millet tarafından hiç de beklenmiyordu ve Türkiye'deki olay ve gelişmelere karşı bir hareket olarak mütalaa edilmeliydi.

Mustafa Kemal takipçilerinin, kendisine gösterdikleri taparcasına sevginin zevkini çıkarırken, kendisine iftira edenlerin belki de farkındaydı ama kişilik yapısı onları gerçekte yaşayan kişiler olmaktan çıkaracak kadar hor görmesine neden oluyordu. Emin olarak varsayabiliriz ki -gerçeklerin de gösterdiği gibi- önemli herkes tarafından sevildiği ve sayıldığı hayalini sürdürüyordu. Bu nedenle dindar önemsiz kimselerin nefretinden dolayı kendini bilinçli olarak tehdit edilmiş hissetmiyordu. 1928'den itibaren öğreten, put kıran ve playboy rollerine sahip olmuştu. Tamamen ilgi odağı olduğu galalar ve diğer eğlencelerle meşgulken, acıya uğramış anne/milletini neşeli ve eğlence seven bir varlığa dönüştürüyordu. Sabiha (Gökçen) Mustafa Kemal'in bir keresinde evlatlık kızlarına ellerinden geldiğince gülümsemelerini ve gülmeyen hiç kimseye güvenmemelerini söylediğini anımsıyor (Gökçen 1974).

Sürekli olarak kendisini taparcasına seven bir yakın arkadaş grubu tarafından çevrilen Mustafa Kemal, ülke içindeki gezileri sırasında aralarına karışmak alışkanlığı edindiği halktan kısmen soyutlanmaya başladı. Bunun bir uç noktası olarak Çankaya, Dolmabahçe gibi mekânlarda tapılırcasına sevilen bir esir haline geldi. İktisat hakkındaki bilgisi çok azdı ve günlük hükümet işlerini mali sorunlar konusunda aynı derecede bilgisiz İsmet Bey'e bırakmıştı. İkisi zaferlerine karşın beş kuruşu bile olmayan bir ülkenin liderleriydi. Türkiye'nin uluslararası alanda tanınan tek iktisatçısı Cavid Bey idam edilmişti. İktisadi sorunlar için yeni bir uzman bulundu. Bu Celâl Bayar olarak Türkiye'nin üçüncü Cumhurbaşkanı olacak olan Mahmud Celâl Bey'di. Mahmud Celâl Bey, yeni arazileri tarıma açma ve iktisat politikası düzenlemekte oldukça yetenekli olduğunu ispatladı. Ama Mustafa Kemal'in

kendisinden beklentileri gerçekçi değildi ve kendi görkemliliğinin bir yansımasıydı. Gazi "*Ben ona bir torba altın verdim o bana bir banka verdi*" diyerek rahat bir biçimde Mahmud Celâl Bey'in mucizeler yaratabileceğini düşündüğünü dile getirmişti (Kinross 1965, s.519).

Bu arada Mustafa Kemal gitgide yakın arkadaşlarına daha fazla dayanır hale gelmişti ve Türkiye'nin stratejik konumu ülkeyi uluslararası alanda daha aktif bir rol oynamaya zorladı. Her ne kadar Rusya, Türk milliyetçilerine istiklal mücadeleleri sırasında yardım etmişse de, Mustafa Kemal komünist harekete katılma isteklerine direnmişti. Onun bu soğuk tavrına karşın Rusya 1920'ler süresince Türkiye'yle dostluğu sürdürmüş ve iki ülke arasında 1925 yılında bir dostluk anlaşması imzalanmıştı. Rusya, Türkiye kendisine düşman bir gücün yörüngesine girmediği sürece Alman iktisadi çıkarlarının Türkiye'de yenilenmesine de karşı çıkmadı.

Türklerle, Yunanlılar arasındaki ilişkiler soğuk fakat "normalleşmişti". Atina'ya ilk Türk elçisi 1925 yılında tayin edildi ve 1930 yılında bir dostluk anlaşması imzalandı. Fransa, Türkiye'de en ziyade müsaadeye mazhar millet statüsünü kaybetti ve çıkarlarından vazgeçti. Müslüman ülkeler halife olmayı reddeden ve geleceksel dinsel yapıya karşı çıkan bir adam tarafından yönetilen Türkiye'ye genellikle şüphe ile bakıyorlardı. Bilhassa Araplar, Türkleri, 1517'de Arap ülkelerini fethettikten sonra, onların gelişmelerine sekte vurmakla itham ediyorlardı.

Almanya ve İtalya dünya sahnesinde olduklarından büyük görünmeye başlamışlardı ve diğer yerlerde olduğu gibi Hitler ve Mussolini isimleri Türkiye'de de çınlıyordu.

Ekim 1929'da Amerikan borsasının çökmesi Türkiye'ye bile ulaşan şok dalgaları yaydı ve genç ülkenin kendisini bir iktisadi mucize ihtiyacı içinde bulmasına neden olacak dünya çapında bir depresyona neden oldu. Türkiye süratle Mustafa Kemal'in askeri zaferleri etrafındaki mutluluğu unutarak ayıldı. Allah'tan yüz çevirdiklerinden dolayı cezalandırılıyorlar mıydı? Takip ettikleri adam şeytan mıydı? Milli Mücadele'den sonra ortadan kalkmış olan geleneksel dini inançlara sığınma ve eşkıyalık tekrar geri dönmüştü. Bu kötü günlerde özellikle Karadeniz sahilleri ve Anadolu'da eşkıyalar yeniden türedi.

Böylesine bir kargaşa ile karşılaşınca Mustafa Kemal yeni bir siyasal dengeye girişti. Avrupalılarca tek parti düzeninde ısrar etmek ve diktatör olmakla suçlanmıştı. Türkiye için en iyisini yapmak konusundaki samimi arzusu onu çift parti sisteminin avantajlarını gözönüne almaya yöneltti. Daha önce, Kâzım Karabekir, Ali Fuat (Cebesoy), Rauf Orbay ve Dr. Adnan (Adıvar) tarafından kurulan kötü kaderli Terakkiperver Cumhuriyet Fırka'sını kısa sürede kapatmıştı. Belki de şimdi her ikisinin de ağır basacağı ve her ikisinden de sadıkane destek göreceği iki parti yararlı olabilecekti. İki parti sistemi, belki de İsmet Bey'in ekonomi yönetimi çok sert biçimde eleştirildiğinden, iktisadi sorunları daha iyi çözme imkânı verecekti.

1930 yazında Mustafa Kemal çok sevdiği Yalova kaplıcalarında bir süre dinlendi. Orada Makedonya günlerinden eski arkadaşı Fethi (Okyar) Bey'i misafiri olarak ağırladı. İkisi hep iyi geçinmişlerdi ve hatta Fethi, Mustafa Kemal'in başbakanı olarak çalışmıştı. Şimdi Gazi, ona ikinci bir siyasi parti kurmak için direktifler veriyordu. Fethi, İngiliz parlamenter sisteminin bir hayranı olarak tanınıyordu ve bu yapının nasıl işlediğini biliyordu. Nazikane bir direnişten sonra Fethi (Okyar) yeni rejimin ilk partisi olup faaliyetlerini sürdüren Cumhuriyet Halk Fırkası'nın yanı sıra, Serbest Fırka olarak adlandırılacak yeni bir parti kurmaya razı oldu.

Yeni partiye uygun bir prestij sağlamak için Mustafa Kemal yakın arkadaşı Nuri Bey'e yeni partinin genel sekreterliği görevini deruhte etmesini emretti. Gazi'nin kızkardeşi Makbule Hanım da yeni parti hareketinin itici gücü ve teorisini Ahmed Ağaoğlu ile beraber kurucular arasındaydı.

Görkemli liderlerin iyimser beklentilerine karşın, radikal fikirlerin özümsemesi vakit alır. Mustafa Kemal, Türkiye'de dini bastırmaya başladığında büyük çapta ilham gücüne dayanıyordu. Din karşıtı hareketleri kendisine pek çok takipçi kazandırdı, ancak, radikal fikirleri özümsemiş olmaktan çok uzaktılar. Türkiye'de muhalefet iktisadi şartlar ve Mustafa Kemal'in o zaman oluşan halktan uzaklığı nedeniyle artıyordu. Her ne kadar yeni partinin liderlerini bizzat kendisi seçmiş olsa da yeni partinin kuruluşu muhaliflere ona muhalefet için bir zemin oluşturdu.

Yeni partinin nasıl düzenlenmesi gerektiği konusunda epeyce ağız dalaşı oldu. Bazıları halkın partiyi kabul etmeyeceğinden

korkarak ihtiyat önerdiler. Gazi'nin de içinde olduğu diğerleri, Fethi Bey'i görevi üstlenmesi konusunda teşvik ediyorlardı. Hiç kimse, Fethi (Okyar) Bey, İzmir'e parti şubesi açmak üzere 4 Eylül 1930'da buraya vardığında onu bekleyen fırtınalı karşılamayı aklının ucundan bile geçirmiyordu. Rıhtımda toplanan elli bin kişi, bazılarının tahmin ettiği gibi, onunla alay edeceklerine, onu coşkuyla karşıladılar. Bu duygusal patlamadan rahatsız olan Cumhuriyet Halk Fırkası temsilcileri kendi gösterilerini yapmaya karar verdiler ve mahalli gazeteyi Fethi (Okyar) ve taraftarlarını Osmanlı Kanun-i Esasîsi günlerine dönmek isteyen şahıslar olarak gözden düşürmeye çalıştılar. Tırmanan tansiyonu sezen Fethi (Okyar) yapacağı konuşmanın sonuçlarından ürktü. Bunu ertelemeyi teklif etti, fakat Mustafa Kemal, Fethi (Okyar)'den konuşmayı yapmasını istirham eden bir telgrafi ona gönderdi. Her iki parti taraftarları bir sokak kavgasına giriştiler ve genç bir çocuk seken bir polis kurşunuyla öldü.

Çocuğun babası cesedi Fethi Bey'in kalmakta olduğu otele götürdü ve kalabalık Fethi Bey'e halkı kurtarması için yalvardı. Mahalli idareciler olayı bir erteleme ile kontrol altında tutmak istediler. Fakat Gazi'nin Fethi Bey'e telgrafi şöyleydi:

"Anlıyorum ki sana nutkunu söylettirmek istemiyorlar. Fakat sen behemehal nutuk söyleyeceksin ve tesadüf edeceğin herhangi bir engeli derhal bildireceksin" (Aydemir 1969, Cilt 3, s.398, Weiker, 1973, s.91).

Fethi Bey başkaca bir olay olmaksızın konuşmasını yaptı ve daha sonra parti mitingleri için civar illere gitti. Nerede konuşursa halk diğer şeylerin yanı sıra yeşil İslam bayrağını salladı ve fes ve Arap harflerine geri dönüş istedi. Tabiatıyla Fethi Bey böylesine gerici fikirleri şahsen onaylamadığını ifade etti, ama ikinci partinin Mustafa Kemal'in reformlarına muhalefet için bir forum oluşturduğu açıktı.

Fethi Bey'in partisi ülke çapında yerel seçimlere katıldı. Bu seçimler önemliydi, çünkü yerel idarecilere amacına uygun idarecilik yapabilmeleri için arttırılmış yetkiler verilmiş ve bu yetkiler yolsuzluk suçlamalarıyla beraber itirazlara neden olmuştu. Cumhuriyet Halk Fırkası, yaygın tehdit ve yönlendirmeye lekelenen ezici bir zafer kazandı.

Kaderin cilvesi, Fethi Bey'in partisi Mustafa Kemal'in istiklal mücadelesini sembolize eden Samsun'da seçimleri kazanmıştı. Demokrasi tecrübesi olmayan bir ülke yukarıdan emirler almaya muvaffak olmuştu ama seçim süreciyle birlikte iktidarı paylaşmakta güçlüklerle karşılaştığı anlaşılmıştı.

15 Kasım 1930 günü Fethi Bey Meclis'te partisinin yerel seçimlerde farklı muameleye tabi tutulduğu gerekçesiyle İsmet Bey hükümetine saldırdı. Şimdi mücadele şahsi hale gelmişti. Meclis salonundaki cumhurbaşkanı locasında vakurane oturan Mustafa Kemal Türk demokrasisinin babası olma hayalinin (onun her iki parti tarafından da sevilmesi anlamına geliyordu) sarsıldığını hissetti. En azından, İsmet Bey liderliğindeki hükümetin içişleri bakanını hedef alan, seçimlerdeki sahtekârlık uygulamalarına ilişkin gensoru oylamasını Fethi Bey'in 225'e karşı 10 oyla kaybetmesini seyretti ve demokrasi deneyine doğrudan müdahale etmedi. İsmet Bey'in siyasal gücüyle başa çıkmanın etkin bir yolu yoktu ve Fethi Bey daha fazla figüran olmak istemeyerek partisini 17 Kasım 1930'da dağıttı.

Bu demokrasi deneyi üzerine yazan pek çok tarihçi, Fethi Bey'in başarı için gerekli niteliklerden muhtemelen yoksun olduğuna işaret etmişler ve farklı bir liderlik altında partinin başarılı olabileceğini savunmuşlardır. Ancak, temel kusur başka yerde olabilir. Deney başarısız olmuştu, çünkü doğal bir sürecin ürünü değildi.

Bu birkaç kısa aylık karmaşa Mustafa Kemal'in memlekette her şeyin iyi gitmediğini anlamasına yol açtı. Geçmişte yapmış olduğu gibi bir kere daha kendine yeniden çeki düzen vermeye ve gerçekçi olarak yapabileceklerini yeniden tanımlamayı başardı. Bunun için yeni sınırlar tesis etti. İçinde, dalkavuklarla çevrili olarak rahat yaşadığı görkemli fildişi kuleyi terk ederek bir kez daha halka gitti. Bir kez daha halkın nabzını tuttu ve kendi teşhisini koydu. Etrafında toplananlar arasında ciddi takipçileri ve yakın arkadaşları da vardı. Mustafa Kemal üç aylık bir ülke turu düzenledi ve hepsini kendi seçmiş olduğu mebuslarına toplumsal huzursuzluklara yol açan iktisadi sorunlar ve diğer konular üzerinde ciddi çalışmalar yapmalarını emretti.

Seyahati sırasında eski seyahatlerinde olduğu gibi çocuklar ve gençlere zaman ayırdı. Görülüyordu ki, Mustafa Kemal genç

Türklerin büyüyüp kendisi gibi olmalarını, ülkeye/anneye hizmet etmelerini, fakat yeni Türkiye'nin korunmasında kendi öz kaynaklarına dayanmalarını istiyordu. Bu noktayı zaten *Nutuk'ta* açıklamıştı. Sınıfları ziyaret etti, talebelerin arasında oturarak öğretmenlerin derslerini dinledi. Hiç şüphesiz öğretmenleri, bilhassa onları öğrencilerinin önünde irticalen sınava tabi tuttuğunda çok korkuttu. Bunu oldukça sık olarak yaptı, akıllı cevaplarda zevkle gülümsüyor, her başarısız cevapta ise kızgınca somurtuyor, erkek veya kadın öğretmeni derhal azarlıyordu (Böylesine "sözlü sınavların" psikodinamiği ileride ele alınacaktır).

Bu ulusal ve uluslararası gelişmeler 23 Aralık 1930 günü İzmir yakınlarındaki Menemen'de vuku bulan çirkin bir olay ile son noktaya erişti. İlginçtir ki bu olayla ilgili bilgilerin bir kısmını Lütfiye (Gürsoy) adlı, Mustafa Kemal'e evvelce Boğaz'da Dolmabahçe yakınlarında bir tekneden serenat yapmış olan bir kızdan öğreniyoruz. Kendisi Menemen'e, İzmir'den diğer bazı genç kızlarla beraber öğretmen okulu gösterisine katılmak üzere gelmişti.

Bu idealist, özgür genç kızlar Mustafa Kemal Türkiyeşinin ürünleri idiler. Menemen'de bu kızlar Gazi tarafından, idealleri kendilerinininkilere uyan bir kısım genç Türk subaylarıyla buluştular. Bunlar içinde, Türklerin asırlar ötesinden kendilerini ilişkilendirdikleri Moğol fatihi Kubilây Han'ın ismini almış olan Mustafa Fehmi Kubilây adlı bir genç de vardı. Modern Kubilây da, Gazi'nin kötü olduğunu düşündüğü dini kavramlara karşı kendi fetihlerini yapmayı aklına koymuştu. Gençler resim çekerek eğlendiler ama ertesi gün Lütfiye ve arkadaşları Menemen'i terk ettiklerinde hayat vahşi ve acımasız hale geldi. Kubilây görevi sırasında kendini bir karışıklığın içinde buldu.

23 Aralık günü 1925'te Şeyh Sait ayaklanmasına öncülük etmiş olan Nakşibendi tarikatının birkaç dervişi Menemen'in merkezindeki meydana geldiler ve sabah namazına gelen ahaliye bağırıp çağırmaya başladılar. Grubun içindekilerden birisi kendisinin peygamber olduğunu düşünen Şeyh Mehmed adında biriydi. Dervişler ya esrar çekmişlerdi ya da oruçtan etkilenmişlerdi.¹³⁵ Şeyh Mehmed camiden yeşil bayrağı aldı ve ahaliden peçe,

¹³⁵ Dervişler geleneksel olarak Tanrı ile mükemmel bir birlik sırasında orucun yanı sıra diğer uyuşturucuları da kullanırlar. Bkz., Gibb ve Bowen, Cilt 1, Bölüm: 13.

fes ve Arap alfabesinin geri getirilmesini talep etmek üzere kendisini izlemesini istedi. Kendisi "Allahsız cumhuriyet"i'n çökmesini istiyordu.

Kalabalığı görüp şeyhin söylediklerini işittiğinde Kubilây emrindeki efradın bir kısmı ile meydandan geçiyordu. Kalabalığın Gazi karşıtı, dini düşüncelerinden rahatsız olan Kubilây, dervişlere dağılmalarını emretti. Fanatikler reddedince, askerlerine bunları korkutmak için *kuru-sıkı* ateş etmelerini emretti. Ateş sonucu kimseye bir şey olmayınca, dervişlerin lideri kendisi ve derviş arkadaşlarının kutsal olduklarını ve bu nedenle öldürülemediklerini haykırdı. Ayaklanma caniyane cinnet halini aldı ve Kubilây yakalanarak kafası kesildi. Kubilây'ın başı yeşil bayrak sırıgına takılıp dervişlerce ilahiler söylenerek dolaştırıldı. Ancak tecrübeli birlikler yetişip, subaylar derviş liderini vurunca düzen yeniden sağlandı. Geniş bir alanda bir dizi tutuklamalar yapıldı ve daha sonraki yargılamalar sonucunda birçok kişi idam edildi.

Mustafa Kemal, Menemen haberlerini duyduğunda çok hidetlendi. Şiddetli kızgınlığıyla şehrin yakılıp sonra yeniden yapılmasını istedi. Bu istek yerine getirilmedi, fakat Mustafa Kemal Menemen olayını ülkeyi dini fanatizme karşı harekete geçirmek için kullandı.

Mustafa Kemal, İstanbul'a döndükten ve "*Nutku*"nu hazırlayıp okuduktan sonra iç dünyasının tamamen bütünleştiği hayali-ne kapılmış olabilir. Kendisi seve seve dışsallaştırmayı (bir kimse-nin kendisinin kendine ve diğerlerine ait imajlarını ve bunun yanı sıra çatışmalarını dış dünyaya taşıması) gerçekleştirmiş ve dış dünyayı kendi içsel taleplerini karşılamak için değiştirmeye çalışmıştı. Ortalama insanın aksine o, bunu tarih sahnesinde yapmıştı. Dış dünyada uyum sağlamasını gerektiren değişimler devam ettiğinden, eğer "*Nutuk*"tan sonra iç ve dış dünyalarının birbirine tıpatıp uymalarını bekleydi, hayal kırıklığına uğradı. Bu ise kendisini dış gelişmeler karşısında yeniden sınamasını ve bir kez daha kendi içsel dünyasının dikte ettiği biçimde yeniden değiştirip iyi hale getirmeye çalışmasını gerektiriyordu.

Hakikaten de rahatlamaya vakit yoktu!

GAZİ M. KEMAL'DEN KEMAL ATATÜRK'E

Mustafa Kemal'in Ankara'yı çağdaş bir başkente dönüştürmek için gerçekleştirdiği büyük hamlenin etkisi altında şehir 1930'lu yılların başlarında çeşitli aktivitelerle harıl harıl meşgul durumdaydı. Bazıları için dans tutku haline gelmişti. Gazi'nin ilgi odağı olduğu ve sayıları gitgide artan galalara daha fazla Türk kadını katılmaya başladı. Mustafa Kemal, Türkleri dans ederken ve "medeni" tavırlar ortaya koyarken görmekten derin bir haz duyuyordu. Şimdi ellili yaşların başında, Ankara üzerinde parlayan ışıltılı altın güneş olarak altın yıllarının zevkini çıkarıyordu.

O günlerde genç olan dönemin tanıkları manzarayı gerçek ötesi terimlerle tanımlarlar. Profesör Göksel (1975), Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin toplandığı binanın merdivenlerinde durarak Gazi'nin maiyetinin önünde görüldüğü birkaç özel olayı hatırlar. Uzun boylu olmadığı halde Mustafa Kemal sıradan insanlara sanki bir rüya imajı imişçesine tepeden bakar gibi görünürdü. Onunla aynı şehirde yaşamanın vecdi psikolojik sarhoşluğu, öğretici bir olguydu.

Gazi, Ankara'nın şimdi bir Avrupa şehri olmasından dolayı kendisini takdir ederek orada gördüğü eğlendirici şeylerden zevk alıyordu. Herkes o dönemde Batı'da popüler olan yeni oyuncak yo-yo'yu benimsemiş, son moda şarkıları ıslıkla çalarken yo-yo'yla oynuyorlardı. Ankara henüz bir Avrupa şehri görüntüsünü alabilmek için çok çabalamaya ihtiyaç duyuyordu, ama Alman şehir plancıları harıl harıl çalışıyorlardı. Şimdi Atatürk bulvarı olarak adlandırılan güzel bir cadde Çankaya yamaçlarını, şehrin öbür ucundaki eski şehir kalesi yamaçlarına bağlamak için inşa edildi.

Bir zamanlar Ankara sokaklarında yaygın olan merkepler ve develer ana caddelerin etrafında binalar mantar gibi bittiğinden hızla arka sokaklara gönderiliyorlardı.

Metrik sistemin kabulüyle, 1931 yılında Türkiye Batı'ya daha yaklaştı. Az sayıda Avrupalı göçmen doğmakta olan millet üye-

rinde büyük bir tesir icra ettiler. Mustafa Kemal bu Avrupalı entelektüellere ilginç bir yolla ikinci bir vatan önerdi. Ciddi dış sorunları olan Mustafa Kemal sık sık kendisiyle uzun uzadıya Hitler'in, Yahudi düşmanlığı ve Yahudilerin Almanya'dan kaçışı hakkında konuşan Sami Günzberg isimli bir Yahudi dış hekime giderdi. Günzberg'den aldığı bu malûmat Mustafa Kemal'in, yeni Türkiye'nin gelişmesine yardım edebilecek yetenekli Alman Yahudilerine sığınma hakkı vermekle sağlanabilecek avantajları düşüncesine yol açtı. Hitler'in çılgınlığından kaçan, içlerinde bilim adamları ve sanatçılar olan pek çok Alman Yahudisi ve diğer göçmenler, 1930'larda Türkiye'ye göç ettiler. 1936 yılında ülkede Batı müziğini tanıtmak amacıyla Ankara'da Paul Hindemith yönetimi altında, Devlet Konservatuvarı kuruldu.¹³⁶ Arkeoloji ve Tıp, Avrupalı entelektüellerin gelişinden fazlasıyla istifade etti. Sonuçta bu akademisyenlerin çoğu Türkiye'de varolan imkânların yetersizliğinden hayal kırıklığına uğrayarak Türkiye'yi terk ettiler, bir kısmı ABD'ye gitti, ancak bir bölümü de Türkiye'ye yerleşti. 1950'lerin başlarında İstanbul ve Ankara'daki tıp fakültelerinin bazı kürsülerinde hâlâ Alman Yahudisi doktorlar kürsü başkanıydı.

Avrupa'dan ithal edilen bir diğer şey, bir Alman psikanalist, Edith Weigert tarafından tanıtılan Freudcu kuram idi. Kendisi Yahudi olmayan Doktor Weigert, Almanya'yı Cenevre'deki Uluslararası İşçi Örgütü'nde temsil etmiş olan Yahudi Profesör Oskar Weigert ile evliydi. Eşi, işçileri içinde bulundukları feodal düzenden kurtarmak üzere Gazi ile beraber çalışmak için Türkiye'ye gelmişti. Anadolu'da işçilik evdeki tezgahın bulunduğu odanın etrafında şekillenen bir aile olayı idi. Osmanlı zamanında iş ve aile yaşamı böylesine bir "kulübe sanayii" biçiminde içiçe geçmişlerdi. Türk insanının işçiliğe yönelik bakışının değişimini zorunlu kılan Birinci Dünya Savaşı Türkiye'ye bu alandaki değişikliği ge-

¹³⁶ Yaşamını yitirmeden önce Yale Üniversitesi'nde psikiyatri profesörü olan Ruth W. Lidz İstanbul'a 1935 sonbaharında yirmi beş yaşındayken gelmişti. O yılın ilk baharında Basel Tıp Fakültesi'nden mezun olduktan sonra Guraba Hastahanesi, kulak-burun-boğaz hastalıkları servisinde araştırma asistanı olarak bir yıl geçirmişti. O yıla ait anıları genç, tahsilli bir Avrupalı kadının değişik bir kültürün adet ve yaşam biçimine tepkisini ortaya koyar. Dr. Lidz evvelce Frankfurt Üniversitesi'nde patoloji profesörü olan Profesör Philip Schwartz'ın pek çok Alman Yahudisi doktorun İstanbul ve Ankara'ya getirilmesinde etkili olduğunu söylemiştir. Bir nedenle Schwartz Sağlık Bakanlığı'nda etkiliydi ve kendisini bakanın arkadaşı olarak takdim ediyordu (Lidz, 1981).

tirmişti. Profesör Weigert Almanya'dan beraberinde sekiz saatlik çalışma günü, işçilere yasal izin ve diğer sigorta biçimleriyle beraber işçi tazminatı gibi kavramları getirmişti. Kendisi ve eşi Türkiye'nin her köşesini ziyaret ettiler, ama Ankara'da yerleştiler. Küçük evlerinden, Mustafa Kemal'in evini ve sabahın erken saatlerine kadar yanan ışıklarını görebiliyorlardı. Profesör Weigert Mustafa Kemal'i bir dahi; ciddi ve kendini davasına adanmış bir vatansever olarak görüyordu.

1974 yılında ABD'nin başkenti Washington DC'de yaptığımız mülakatta Edith Weigert, o dönemin Ankarası hakkında Türklerin büyülenmiş hatıralarından çok daha gerçekçi bir bakış açısını ortaya koydu. Çoğu Çankaya yamaçlarında yaşayan yabancılar ile şehrin sıradan insanları arasında sosyal ilişki eksikliğine değindi. Ankara'daki günlerinde, yukarıdan gelen ve özellikle kadınlar üzerinde etkili olmaya çalışan bir kültürel devrimi görmüştü. Kadınlar, kendilerine tuhaf bir emniyet kazandıran peçeleri olmadan, paradoksal olarak, "açığa çıkmaktan" kaynaklanan bir endişeyle mutsuzdular. Mustafa Kemal, örtülü olmaktan dolayı gizemli olan bir kadının yarattığı gücü hissetmiş olmalıdır ve hiç kuşkusuz kadınları özgürleştirmeyi istemesinin psikolojik nedenlerinden birisi de kendisinin annesi ve diğer kadınların elinden bu gücü alma konusundaki bilinçaltında bulunan ihtiyaçtı. Bir Türk subayıyla evli olan ve peçe takmaya alışmış bulunan bir Alman kadın Edith Weigert'e korumasını yitirdiğinden dolayı mutsuz olduğunu söylemiştir. Edith Weigert, Türk kadınları arasında intiharın hiçbir dönemde olmadığı kadar yaygın hale geldiğini gözlemlemiştir ve elde bu iddiayı destekleyecek ya da reddedecek bir veri bulunmamasına karşın, sav geçerli gözükmektedir.

Hükümet tarafından psikanaliz icra etmesi için kendisine özel izin verilen Edith Weigert, çoğunlukla Yahudi düşmanlığı nedeniyle Avrupa'dan kaçan Yahudilerle çalışmıştır. Bir Türk doktoru olan Dr. İzzeddin, Freud'un daha önemli eserlerini Türkçeye çevirdi. Bunlar her ne kadar halkın hiç ilgisini çekemedilerse de daha sonra Türkiye'nin liderleri olacak entelektüeller tarafından ilgi gördüler. Yo-yo, tango ve çarlistonla beraber Freudcu kuram da yeni Türkiye'ye uzun vadeli etkisi olacak batılı düşünce ve şeyler

seli içine girdi.¹³⁷

Aynı zamanda Gazi büyük bir kısmı ancak sahte-bilim olarak etiketlendirilebilecek, kendisine ait bir bilimsel kuram tesis etmek için büyük bir şevkle çalıştı. Açıkthat ki, vatansever faaliyetlere kendini bilinçli olarak adamasının altında yatan bilinçdışı bir motivasyonu vardı. Türkiye’de basılmış her şeyin yeni yazıyla basımına -dini eserler de dahil olmak üzere- muvaffak oldu. 1932 başlarında Kur’an’ın Türkçe çevirisi hazırlandı. (İslamiyete göre Kur’an Arapça bir kitaptır ve tercüme edilemez). Daha önceleri Kur’an pek çoğu Kur’anı hatmetmeyi becermiş olan Türklerin büyük çoğunluğunca okunamazdı. Şimdi sıradan bir Türk, İslamın kutsal kitabını okuyup anlayabiliyordu. Minarelerden ezan artık geleneksel Arapça "*Allahu ekber*" olarak duyulmuyor, müezzinler ezanı Türkçe "*Tanrı uludur*" diye okuyorlardı. Bu değişimi, kiliselerde o zamana değin Latince olarak sunulan ayinlerin halkın konuştuğu dille yapılmasının yarattığı büyük etkiyle kıyaslamak mümkündür.

Alfabe değişimi, bizzat Türk lisanının değişimine yol açtı. Lisanın Arap ve Fars etkisinden arındırılmasına ihtiyaç duyuluyordu. Bu etki hem kelime hazinesi ve hem de gramerde yaşamaktaydı. 12 Temmuz 1932 tarihinde -daha 1926 yılında Türk Dil Akademisi adıyla tesis edilmiş olan bir ilmi cemiyet üzerine yapılandırılan Türk Dil Kurumu Mustafa Kemal’in direktifiyle kuruldu.

Bu kurumun amacı halk için "*okuma yazmayı kolay hale getirmek*" ve "*genç Türklerin Osmanlı mirasıyla bağlantılarını kesmek*"ti (Shaw ve Shaw 1977, s.376). Türk dilini gramer ve kelime hazinesindeki tüm Arapça, Farsça unsurlardan arındırmak ve bunları Türkçe gramer ve sözdizimi kurallarıyla değiştirmek için uyumlu bir çalışma başlatıldı. Mesela, Arapça olan *meclis* sözü Moğolca boy önde gelenlerinin toplantısını anlatmak için kulla-

¹³⁷ Bir diğer Avrupalı, Berkeley’deki California Üniversitesi’nde sosyolog olan Profesör Wolfram Eberhard 1938 yılında Ankara’da yaşamıştı. Bu yılın 15 Ocak’ına ait günlüğü Türklerin balo dansına katılma konusundaki arzu ve tereddütlerini ortaya koyar. O gün Ankara Üniversitesi’ndeki bir kutlamanın parçası olarak konuşmalar yapılmış ve orkestra Avrupa ve Türk müziği parçaları çalmıştı. Profesör Eberhard şunları yazmıştır: "*Öğrencilerin dans etmek konusundaki gönülsüzlüğünü hissedebiliyordum; sadece bazıları dans etti. Profesörler arasından yalnızca birkaçı dansa katıldığından atmosfer ağırdı. Ama, her şey gözönüne alındığında, bu başarılı bir toplantıydı*" (Eberhard 1981).

nılan *kurultay* sözü ile değiştirildi. Eski kelime köklerinden devamlı olarak yeni kelime üreten bu hareket günümüzde de mevcudiyetini sürdürmektedir.

Dil reformu üzerine çalışma isteği Mustafa Kemal'in Türk tarihi konusunda mevcut olan ihtirası ile birlikte gelişti. Mustafa Kemal, vatandaşlarının gururunu onlara yeniden kazandıracak bir birleştirici kuram arıyordu. Türklerin Avrupalılar tarafından aşağılanmasına ilişkin tecrübeleri, hiç kuşkusuz, Afetinan tarafından 1930 yılında dikkati çekilen bir tahkir gibi onu harekete geçmeye zorlamıştır. Afetinan, coğrafya üzerine yazılmış ve Türklerin Avrupalı'lara nispeten "aşağı" olan "sarı" ırka mensup olduklarını savunan bir Fransızca kitap okuyordu. Afetinan bu ifadeyi Mustafa Kemal'e gösterip doğru olup olmadığını sordu. O, "*Hayır, olmaz, bunun üzerinde meşgul olalım, sen çalış*" diye cevap verdi (Aydemir 1969, c.3, s.433).

Gerçekten de bu konuyla ilgilendi. Mustafa Kemal'in araştırmaları öyle ilginç bir olaylar ve tartışmalar dizisi doğurdu ki, onun Türk halkına yapılan hakaretlerin intikamını almaya yönelik arzularının altında yatan nedenin kendi şuursuz düşünceleri olduğu sanılabiliirdi. Mustafa Kemal, iki kavram üretti, birincisi "güneş-dil" kuramı, diğeri ise "Türk tarih tezi" idi. Dil kuramı ilkel insan tarafından çıkarılan ilk seslerin güneşin yarattığı saygıyla karışık korkudan kaynaklandığı savını ortaya atan bir Viyanalı dilbilimcinin eserine dayanıyordu. Bu dönemdeki diğer kuramlar benzeri bir biçimde aya bağlanıyorlardı, ama Gazi'nin güneşle şahsi çağrışımları gözönüne alındığında, "güneş-dil" kuramını çekici bulması şaşırtıcı değildir. Türkiye'de ortaya atılan "güneş-dil" kuramı, kısaca, Arapça ve Farsça'nın etkisinden arındırılmış saf Türkçe'nin bilinen en eski insanın orijinal lisanı olduğuydu. Böylesine bir sonuç Türkçe'yi diğer tüm lisanların anası ve babası haline getiriyordu. Bu gerçekte Mustafa Kemal'in iç dünyasından kaynaklanan öz görkemliliğinden ortaya çıkan bir hikâyenin yaratılmasından başka bir şey değildi.

Güneş-dil kuramıyla yakından ilişkili olan bir diğer kuram ise "Türk tarih tezi" idi. Bu tez insanoğlunun başlangıçta Türk olduğunu ileri sürüyor, esas itibarıyla tüm insanlık başarılarının Türk'lere ait olduğunu savunuyordu. Bunun ötesinde ilk Türk'ten mo-

dern Ankara'ya kadar içinde dünya tarihinin gerçek anlamının bulunabileceği kesintisiz bir çizgi olduğu iddia ediliyordu. Kuşkusuz, Türklerin maneviyatını yükseltmek amacı da söz konusuydu, ama Gazi'nin bu kuramı götürdüğü sınırlar ve bunu yaparken izlediği yöntem (ve Türkiye'de bunu kabul etmeyi reddedenlerin karşılaştığı güçlükler) bu konuda etkili olan bilinçaltı unsurların gözönüne alınmasını gerektirmektedir. Bu aynı zamanda, bununla yakından ilgili olan Gazi'nin öz görkemliliğinin yaratılmasıydı.

Türk dili ve tarih tezi üzerine yapılan çalışmaların çoğu Gazi'nin sofrasında yapıldı. Kendini adanmış bir eğitici olarak, yemek davetlilerinin tartışmalarını yazmak üzere yemek odasında bir karatahta bulundururdu. Değişik alanlardaki bilimadamlarının oluşturduğu grup, sözde bilimadamları ve yakın dostlar her gece bu tartışmalar için biraraya geliyorlardı. Bazen tarih ve dil dışında konular da gündeme getiriyordu. *"Tabiatatta, bilirsiniz ki, hiçbir şey yok olmaz. Ne bir ses, ne bir söz, ne bir hareket... olduğu çağ ne kadar eski veya yeni olursa olsun, bütün bu oluşlar oldukları andaki gibi tabiat içindedir. Bu dalgalanmada, zaman ve mesafe mefhumu yoktur. Bugün dünyanın herhangi bir köşesinde söylenen sözü veya akis yapan hareketleri, yine dünyanın herhangi bir köşesinde aynı anda işitmek, dinlemek zaptetmek mümkün olduğunu görüyoruz"* gibi konularda felsefi ve sözde-felsefi spekülasyonlar bile yapılıyordu (Afetinan 1971, s.48-49). Böyle çıkarımsal ölümsüzlük telakkileri Gazi'nin sofrasında şaşırtıcı değildi.

Afetinan, entelektüel uzantı rolünü icrayı bir tarihçi olma noktasına kadar vardırdı. Çoğunlukla masadaki tek kadın olarak Mustafa Kemal'in yanında oturuyor, dışarıda yemek yediklerinde de maiyetteki tek kadın oluyordu. Kendini Mustafa Kemal'e adanmış olan Afetinan gece toplantılarında yapılan tartışmalar ve Mustafa Kemal'in fikirlerini not ediyordu.¹³⁸ Geri çekilme ve kendine çeki düzen verme Mustafa Kemal'in kesin kontrolü altında birbirini izliyordu. O sanki oyun oynayan bir çocuk gibiydi. Burada Winnicot'un (1971, s.53) *"oynarken, belki de yalnızca oynar-*

¹³⁸ Bkz., Afetinan 1971, Pek çoğu Mustafa Kemal'in sofa toplantılarına katılanların hatıralarının derlendiği diğer bir eser için bkz., Yücebaş 1973, s.187-219. Ayrıca bkz., Bozdağ 1975b, s.297.

ken, çocuk ya da yetişkin yaratıcı olmakta özgürdür" tespitini anımsıyoruz.

Mustafa Kemal'in sofrta etkinlikleri birbirini tekrar edici nitelikteydi ve o bunlara müptela olmuştu. Bu etkinliklere katılmadan, psikanalistler tarafından "geçiş nesnesi" (transitional object) olarak adlandırılan sevimli bebek ayılarıyla oynamadan uyuyamayan bazı çocuklar gibi, uyuyamıyordu. Psikanalistler bu tür nesneleri yaratıcılığın dolyatağı olarak telakki ederler.¹³⁹

En ilgi çekici olanı, Mustafa Kemal'in yeni kelime ve harfler icat etmesiydi. Bir yeni kelimenin yaratılışı için saatler harcayabiliyordu. Genellikle "saf" Türkçe bir kelime ile başlayarak, onunla yeni bir Türkçe kelime doğana kadar oynuyordu. Yeni kelime "mevcut" bilinen bir kelime ile ilişkili olabiliyor ama başka bir şekil alıyor ve içerden gelen canlandırıcının, bu dışarıdan gelenle içiçe geçtiği yeni bir mekâna sahip oluyordu, ki bu "geçiş nesneleri"nde görülen bir özelliktir. Yeni yaratılmış bir kelimeyi bir

¹³⁹ "Geçiş nesnesi" bizzat küçük çocuk tarafından genellikle yaşamının ilk yılı içerisinde ve görebileceği, dokunabileceği, koklayabileceği şeyler arasından seçilen bir oyuncak ayı, battaniye ya da benzeri bir şeydir. Meşhur çizgi *Peanuts*'daki Linus'un battaniyesi bir "geçiş nesnesi"dir. Winnicott böylesine bir nesnenin çocuk için annesinden daha gerekli olan önemine şöyle işaret etmektedir: «"geçiş nesnesi" ve "geçiş olgusu" ("transitional phenomenon") terimlerini parmaklarla oyuncak, ağız yoluyla yapılan erotizm ile gerçek nesne ilişkisi, temel yaratıcı faaliyet ile yansıması, minnettarlık duygusunun farkında olunmaması ile bunun farkına varılması (çocuğun "da da" demesi) arasındaki ara tecrübe alanını tasvir için kullanıyorum.» Bu tanıma göre, bir bebeğin anlaşılmasız sesler çıkarması ile daha büyük bir çocuğun uyumadan önce bildiği şarkı ve nağmeleri söylemesi ile çocuğun kendi vücudunun parçası olmayan ama henüz tam olarak dışsal bir gerçekliğe ait oldukları anlaşılamayan nesnelerle oynaması (s.85) geçiş olgusu olarak ara alanda gerçekleşir. Bu cansız nesne (ya da olgunun) temel işlevi çocuğun "yeteri kadar iyi" annenin yardımlarına cevap olarak gelişmesini mümkün kılmasıdır. Bir dış-gerçeklik olduğunun hayal edilebilmesi çocuğun kendi yaratıcılık kapasitesine tekabül eder (Winnicott 1973, s.95). İlk "ben olmayan" nesne yaratılmıştır. Atatürk'ün gece faaliyetleri, "geçiş fantezisi" terimine paralel bir deyim olan ve Volkan'ın bazı şahısların kullandıkları "geçiş faaliyetleri" terimiyle adlandırılabilir. Böyle şahıslar fantezilerini geçiş nesnenin dokunulamayan simgeleri gibi kullanırlar; bunlar onun kontrolünde kalır ve onun tamamen kendine yeterli olduğu ve çevresini kontrol ettiği düşüncesine sahip olabilmesini sağlarlar. Volkan bunu şöyle açıklar: "Bazı hastalar sahip oldukları fantaziler içinden bazı özel olanlarını seçer ve bunları tekrar tekrar kullanırlar. Kullanmak ve tekrar kullanmak için seçtikleri fantaziler değişik psikoseksüel safhalardaki olgulara yönelik istekler ve bunlara karşı savunmaları da içerirler. Bunların uygun yorumları ortadan kalkmalarına neden olmaz ve kısa sürede analist ile hasta, hastanın bunlara bir çocuğun geçiş nesnesine müptelâ olması benzeri müptelâ olduğunun farkına varırlar" (Volkan 1973, s.235).

cümle içinde yazdıktan sonra genç birisini yemek odasına çağırıyor ve çocuğa kulağa nasıl geldiğini anlayabilmek için yüksek sesle okutuyordu.¹⁴⁰

Gazi için yaşam bir tür rutine girmiş durumdaydı. Genellikle öğleden sonra iki ile dört arasında kalkıyordu. Uzun sabahlığı üzerindeyken ilk içtiği şey bir Türk kahvesi oluyordu. Tıraş, banyo ve vücut masajından sonra standart kahvaltısını yapıyordu: Bir dilim francala ve bir bardak ayran, ya da bir kase yoğurt (Granda 1973, s.30). Sonra çalışma odasında siyasal ve kültürel sorunlar üzerine çalışırdı. Çok fazla okur ve önemli gördüğü her şeyin altını kurşun kalemle çizirdi. Okumaları disiplinli ve sistematik değildi. Ama, şumûllüydü ve okudukları kendi fikirlerini geçerli kılabilirler gibi görüşler sunduklarında büyük bir şevkle inceleniyorlardı.

Ankara'da iken Mustafa Kemal akşama doğru içine birkaç damla süt damlattığı Türk kahvesi ile beraber ya ayran içip, ya da yoğurt yediği yakındaki çiftliğine gitmekten hoşlanırdı. Gece-nin ilk saatlerinde başyaveri kendisinden o gece sofrada görmek istediği misafirlerin isimlerini alırdı (Afetinan 1971, s.22). Genellikle on veya daha fazla şahıs davet olunurdu. Yalnızca İsmet Paşa ve hariciye ile dahiliye vekilleri davet olunmadan sofrada hazır bulunabilirlerdi. Ancak, Nuri Bey ve Kılıç Ali gibi birkaç kişi düzenli olarak sofraya katılırlardı. Gece toplantıları sabahın erken saatlerine dek sürerdi ve bir konuda bilgisi olduğu farz edilen bir kimsenin gece yarısı getirilmesi de olağandışı değildi.

Karakter olarak müşkülpesent olan Gazi sık sık, misafirleri gelmeden her şeyin mükemmel bir biçimde düzenlenmesi konusundaki kaygısı nedeniyle; masa örtüsünü düzenlerken görülebilirdi. Bu gözlemler, Afetinan'ı tanıyan Profesör Perihan Çambel tarafından aktarılmışlardır. Afetinan'ın kadın akrabalarının pek çoğu gibi Profesör Çambel'in onun hakkında karışık duyguları vardır. Dr. Volkan'la 1975 yılında yaptığı bir mülakatta, Gazi'nin dinlenmek için gözde mekânlarından birisi olan Yalova'ya Afetinan'ı görmek için yaptığı bir ziyaretten bahsetmiştir.

Profesör Çambel, Afetinan'ı ayağında terliklerle bulmuştu, fakat Mustafa Kemal iki hanımın yanına geldiğinde Afet Ha-

¹⁴⁰ Tesal 1975. Atatürk'ün dili yaratıcı kullanımı, geliştirici yönleri Weich tarafından geçiş olgusu açısından incelenen, bir çocuğun yeni sözcükler yaratmasına benzetilebilir.

nım'dan uygun bir ayakkabı giymesini istemiş ve başkanlık ikametgahında misafir kabul ederken ayakkabı giymenin zorunlu olduğunu asla unutmamasını tembih etmiştir.

Titizliği akşam toplantılarının düzenleniş üslubundan da anlaşılırdı. Misafirler önce Gazi'nin oynamaya bayıldığı bilardo masasının bulunduğu odaya girerlerdi. Gazi, çoğunlukla içme faslı ilerlemeden ortaya çıkmazdı. Genellikle, kavrulmuş leblebi, zeytin, humus ve beyaz peynir gibi mezeler eşliğinde rakı sunulurdu. Bu fasıl yemek servisinden bir saat önceye kadar sürerdi. Menü hakkında seçici olmayan Mustafa Kemal basit yemeklerle iktifa ederdi.

O, işi ve oturma konusunda herkesi geride bırakabilecek bir "gece insanıydı". Anlaşıldığı kadarıyla içkisini iyi idare ederdi. Bazen gece yarısı işi sorunlarını tartışmak üzere çağırılan Oskar Weigert, onu gecenin o saatlerinde dahi ciddi ve kavrayışlı bulurdu. Ancak, bir şahıs için hiçbir rahatsızlığa uğramadan her gece bir litreden fazla rakı içmek imkânsızdı. Herhangi bir kimsenin masasına sarhoş olarak gelmesinden veya yemek sırasında gülünç duruma düşecek kadar içmesinden hoşlanmazdı, fakat hedef kendisi olmadıkça, şaka ve alaydan hoşlanırdı. Kendisi hakkında herhangi bir olumsuz mütalaaya karşı hoşgörüsünün son derece sınırlı olduğunun bilinmesine karşın, dedikodu ve şahsa yönelik eleştirilerin ima edilmesinden açıkça ifade edilmesini isterdi.

Akşam sofrasında içerken Mustafa Kemal bazen eşlik edenlere Makedonya'daki çocukluk döneminin şarkılarının söylenmesinde öncülük ederdi. Bir keresinde annesinin kendisine çocukken hazırladığı peynirli yumurtadan istedi ve iki kez, kızgın olarak mutfağa giderek getirilen yemeğin annesinin yaptığı gibi olmamış olduğundan şikayet etti. Çok kızgın olarak aşçıbaşını getirtti ve haykırdı: "*Sen yumurtanın ne olduğunu biliyor musun?*" Nuri Bey onu sakinleştirmek zorunda kaldı. O da Makedonya'da doğup büyümüştü ve yemeğin Gazi'nin annesinin yapabileceği kıvamda hazırlanabilmesi için aşçıbaşına yardım etti. Nuri Bey olayı kızı Kismet Hanım'a anlatmış ve kızına, annesinin ölene dek Selanik'e duyduğu hasrete benzer biçimde Mustafa Kemal'in

doğduğu yer olan Rumeli'ye, yemeklerine ve şarkılarına özlem duyduğunu da söylemiştir.

Mustafa Kemal'in sofradaki bilgiç davranışları, törensel ve uygulama düzeyinde çocukluk çağı çatışmalarını ve onların halledilmesi için yapılan girişimleri tekrarladığını gösterirler.

Hatırlanacak olursa ilk yaşam anısı, eğitimi ve bu konuda anne ve babası arasındaki çatışmaya aitti. Bu anı dindar acılı anne-ye saygı göstermek ve onun kırık kalbini, onu, batılılaşmış baba için terk etmeden (ya da etkisinden kurtulmadan) düzeltmeye çalışmaktı. Batı'ya doğru yönlendirme ölümünden önce babanın oğluna verdiği son armağandı. Hakikatte, babası Mustafa'ya bu armağanı verdiğinde kendisini içkiye vermişti ve depresyondaydı, fakat onu Selanik'teki batı modeli okulun müdürü Şemsi Efendi'ye götürmeye muvaffak olmuştu. Şemsi Efendi bizzat Selanik'in dindar unsurlarınca taciz ediliyordu, fakat onlara teslim olmayı reddediyordu.

Annesinin ölümünden sonra Mustafa Kemal, tekrarlanan gece sofralarında annesinin etkisini (ülkenin dini, Arap, Fars unsurları) söküp atana dek onunla sembolik düzeyde temastaydı ve bu temastan sonra, Batı'ya yönelerek idealleştirdiği babasına katılıyordu. Kendi "sınıfında" Şemsi Efendi gibi ayağa kalkıyor ve misafirlerini sözlü imtihana tabi tutuyordu.¹⁴¹ Zaman zaman Türk tarihi ve dili ile ilgili muazzam kurallarla uğraşırken ifrata kaçmış görünmektedir, fakat onu bir dahi yapan kendisinin muazzam yayılmasına sınır koyabilme yeteneğidir.

Babanın gümrük memuru olarak sınırdaki devriye gezme işlevi bir şekilde babanın idealleştirilen imajının parçası haline getirilmişti. Mustafa Kemal bir çocuk olarak babasının sınır hakkında hikâyeler anlatmasından ve gerçekten ötesine geçemeyeceği bir sınırı tanımadan, bir kimsenin kendisine belli bir noktaya gide-meyeceğini izah etmesinden büyülenmiş olmalıdır.

Afetinan Mustafa Kemal tarafından yapılan bir saptamayı nakleder. Burada, Mustafa Kemal, bir kimsenin ötesine geçmesi gereken "sınırlara" duyduğu saygıyı ortaya koyar:

¹⁴¹ Atatürk'ün karşısında her zaman imtihan edeceği birileri olurdu. Fazla bilgi için bkz., Afetinan, s.30, vd.

*"Tabiaten her insan içinde yaşadığı cemiyette hayatın en me-
sut, en kolay, en tatlı taraflarının kendisine düşmesini ister,
ve en kuvvetli olan kendisinden zayıf olanları hiçe sayar. Bu-
nun neticesi huzur, sükûn, emniyet ve intizam içinde yaşa-
mak imkânsızdır. İşte insanlar arasında kavga yerine birbirine
yardım, karşılıklı hürmet, intizam koyan, herkese haklarını ve
vazifelerini tanıtan hukuk kaideleri ve kuvvetin bulunması sa-
yesinde kabildir. Devlet herkesin hakkını ve vazifelerini tayin
eder. Hiç kimse tayin edilen **hudut haricinde bir hak iddia
edemez**" (Afetinan 1971, s. 29-30. Vurgular bizim).*

Karakterinde zayıfı hor görme eğilimi vardı. Aynı zamanda kendini, kendi iktidarını başkalarının zararına arttıramayacağı sınırlara saygı duymak zorunda hissederdi. Her fırsatta gerçeği sınamak ve durulması gereken noktada durmak için gidebildiği kadar ileri gitmekten çekinmezdi. Bu farklılığı onu ülkeyi "arındırmak" için çabalarını nerede durdurmak gerektiğini bilmeyen Hitler gibi çağdaşlarından farklı kılar.

Mustafa Kemal güneş-dil teorisini tamamen bırakmış, ama Türk dilini sadeleştirme ve basitleştirme konusundaki ilgi ve çabasını daha gerçekçi bir şekilde sürdürmüştü ve ülkesinin tarihi üzerine çalışmaya devam etmişti.

Milyonlarcası Türk Devleti sınırları dışında yaşayan tüm dünyadaki Türkleri birleştirmeyi amaçlayan pan-Türkizm'i asla savunmadı. "*Yurtta sulh, cihanda sulh*" düsturu oldu.

Bir eğitici haline dönüşmesi kendi öz benliğini yeni bir seviyeye taşıdı. Şimdi kendisinin idealleştirilen baba haline geldiğini hissediyordu. Bundan dolayı yalnızca anneden nihai ayrılış tamamlanmış olmuyordu, fakat ödipal zafer de kazanılıyordu. Buna uygun olarak 1934'te ismini tekrar değiştirdi. O yıla kadar Türklerin soyadları yoktu. Doğulu gelenek, sık sık bir Mustafa ya da Mehmed'in diğerinden ayrılmasını güçleştirecek karışıklıklar yaratıyordu. Batı yöntemini izleyerek soyadı alınması gerektiğine karar verdi. Aynı zamanda paşa, gazi, efendi gibi unvanlar ve asalet gösteren isimler artık kullanılamayacaktı. Bir erkeğe basitçe "Bay", kadına da evli olsun olmasın "Bayan" diye hitap olunacaktı. Herkesin iki yıl içinde soyadı almasını zorunlu kılan bir yasa kabul edildi. 24 Kasım 1934'te özel bir yasa Gazi Mustafa Ke-

mal'e, Atatürk soyadını verdi. Ankara Radyosu'nda yapılan bir dil sürçmesi halkı tarafından karizmatik olarak hem anne ve hem de babaya ait niteliklere sahip telakki edildiğini açığa vurdu. Soyadı yayın sırasında yanlışlıkla Atatürk diye okundu (Granda 1937, s.38). 17 Aralık 1934 tarihli diğer bir yasa Atatürk ismi ve ya bundan türetilecek bir kelimenin başkası tarafından kullanımını yasakladı. Dolayısıyla o yegane Atatürk oldu. Kız kardeşi Makbule'ye Atadan soyadı verildi. Atatürk, İnönü muharebelerindeki başarısı şerefine, İsmet Paşa'ya İnönü soyadını verdi. Herkesin kendisinin kim olduğunu bildiğini iddia eden Dr. Adnan, Adıvar soyadı almayı reddetti, fakat baskı altında sonunda Adıvar soyadını aldı.

Mustafa Kemal, Atatürk'ü tercih ettiği halde çoğu kimse onu Ata ya da Atam diye adlandırdı. Hiç kimseyi kendisine Atam diye hitap ettiğinden dolayı azarladığına dair bir kayıt yoktur. Sonraları, belki de kendisine 19 Mayıs'ı doğum günü olarak vermesini andıran bir biçimde, ismini Kemal'den Kamal'e çevirmeyi düşündü. Ankara Siyasal Eilgiler Fakültesi duvarındaki bir kitabede ismi Kamal olarak verilmiştir. Hatta bu isimle basılmış bir kartı bile vardır (Granda 1973, s.35). Kemal Arapça kökenliydi ve kendisi Atatürk olarak arındırılacaksa, ismi de saf Türkçe olmalıydı. Sonuçta genellikle imzasını K. Atatürk biçiminde atmasına karşın, Kemal Atatürk olarak kalmaya karar verdi.

SÖZLÜ SINAVLAR

Çankaya, cumhurbaşkanının masasında sabaha kadar süren tartışmalarının yapıldığı tek yer değildi. Mustafa Kemal İstanbul'da olduğu zamanlar, bu tartışmalar Dolmabahçe Sarayı'nda yapılırdı. Mustafa Kemal, daha Atatürk ismini almazdan önce ulusun bütün yurttaşları onun çocuklarıymış gibi davranırdı ve onların kendi kişisel yaşamlarıyla çok yakından ilgilenirdi.

Mustafa Kemal'in yakından tanıdığı insanlarla, sadece sınırlı düzeyde ilişkiye sahip olduğu kişiler üzerindeki etkilerine bakıp bu iki insan grubunu karşılaştırmak, bu açıdan aydınlatıcı olur. Söz konusu etkinin bir değerlendirmesi, yalnızca bu olağanüstü insanın karakterini değil, fakat aynı zamanda, insanların karizmatik bir liderin yörüngesinde nasıl değişime uğradıklarına da açıklık getirir.

Bayan Lütfiye Gürsoy (Gürsoy 1974) bu açıdan iyi bir örnek teşkil eder. Onun Menemen Olayı'na karışmış olduğunu daha önce belirtmiştik. Belki o olay sırasında katledilmiş genç Kubilay'ı tanıyor olmasının da etkisiyle, Gürsoy o dönemin tarihini öylesine derinliğine araştırmıştır ki, 1930'ların başlarında Mustafa Kemal'le tanışmasına ilişkin anılar belleğinde çok canlı kalmıştır. Mustafa Kemal, hem dinsel fanatiklere bir mukabelede bulunmak, hem de İtalya'nın topraklarını Ege boyunca Türk topraklarının bir kısmını içine alacak şekilde genişletme fikrine sahip görünen Mussolini'ye örtük bir mesaj göndermek üzere, Menemen Olayı'ndan hemen sonra İzmir'e geldi. Lütfiye, kahramanının İzmir'e geleceği haberini işittiği zaman, yine öğretmen olan bir bayan arkadaşıyla birlikte Mustafa Kemal'in gelişini beklemek için bütün gece tren istasyonunda kaldı. İki kadın, Mustafa Kemal'i görebilmek için istasyona akın eden yüzlerce insanın arasında kayboldular. Gazi'nin sonraki gün okulları ziyaret etmeyi planladığını ve kendi okullarının da programa dahil olduğunu öğrendiklerinde çok heyecanlandılar. Alfabe reformundan sonra, Mustafa Kemal gezileri sırasında okulları da ziyaret etmeyi alışkanlık haline getir-

mişti; öğrencilerin arasına oturuyor, çocuklara ve öğretmenlerine yapılan yeniliklerle ilgili sorular soruyordu.¹⁴² Lütfiye, Gazi'yi yakından görme olasılığının doğmuş olmasından sevinç duyuyordu; fakat aynı zamanda, onun soracağı sorulara karşılık veremeyebileceği düşüncesi aklına gelince korkuya kapılıyordu.

Mustafa Kemal okula geldiğinde Lütfiye'yi Gazi'ye takdim ettiler. Gazi Lütfiye'nin elini tuttu, yüzüne baktı. Lütfiye titrediğini hissetti. Lütfiye, Gazi'nin gözlerinin tatlı ve sıcak baktığını düşünmüştü. Onun Gazi'yle tanıştırılması konusunda gösterdiği tepkiler bir baba aktarmasının varlığını açıkça gösteriyor olmakla birlikte, kullandığı "*bedenimi onun sıcak, mavi gözlerinden yayılan tatlı bir duygu sardı*" ifadesi, aynı zamanda bir anne aktarmasının da söz konusu olduğuna işaret ediyor.

Okulun dikkate değer güzellikteki bayan öğretmeninin sınıfının Gazi'nin denetlediği sınıf olarak seçilmesi, okul müdürü tarafından ayarlanmıştı. Diğer bütün öğretmenler onun sınıfına dolmuş, öğrencilerin arasına oturmuşlardı. Seçkin ziyaretçileri, o günün tartışma konusu olarak "*Bir kadının asker olması mümkün müdür?*" sorusunu seçti. Anlatılanlara göre, öğretmen bu soruya olumlu yanıt vermiş, fakat kadınların annelik gibi bundan daha önemli bir göreve de sahip olduklarını sözlerine eklemiş, böylece sınavı başarıyla atlatmıştı. Bu tartışma, sınıftan çıkıldıktan sonra da devam etti. Gazi ve ona refakat etmekte olan Afet ve dönemin eğitim bakanı Vasıf (Çınar) öğretmenlerle bir araya gelerek çay içtiler. Böylece, Lütfiye, Mustafa Kemal'in yumuşak tavırlarla bisküvisini çayına batırdıktan sonra ağzına götürüşünü yakından gözleme fırsatı buldu. Bu, genellikle "*derin, karmaşık düşüncülü*" nazik Türk kadınları arasında görülen bir tavidir. Bayan Gürsoy'un o güne ilişkin anlattıklarından, Gazi'yi hem baba hem de anne olarak algıladığı anlaşılıyor.

Mustafa Kemal okuldan ayrıldıktan bir saat kadar sonra, okulun öğretmenler odasının telefonu çaldı; Mustafa Kemal onları o akşam düzenlenecek baloya davet ediyordu. Öğretmenler balo-

¹⁴² Mustafa Kemal'in diğer insanların yanı sıra öğretmenleri de sözlü olarak sınava tabi tuttuğuna ilişkin sayısız öykü vardır. Kendi kahyasını nasıl sınava tabi tuttuğuyla ilgili olarak bkz., Granda 1973, s.128-30; sonraları eğitim bakanı olacak Hasan Ali Yücel'i sözlü olarak yoklamasıyla ilgili olarak bkz., Kinross 1975, s.516 ve ayrıca Afetinan 1971, s.20.

da eğitim bakanı Vasıf tarafından karşılandılar. Saat yirmi ikiye doğru Mustafa Kemal salona girdi ve doğrudan onların oturduğu masaya gitti -hatta bunu misafirlerin hepsini resmi olarak selamlamadan önce yaptı. Orkestra çalmaya başladığı zaman, Gazi öğretmenlerden birinden kendisiyle tango yapmasını istedi. Bayan Gürsoy o akşamın olaylarını, Mustafa Kemal'in ne denli nazik ve dinç dans ettiğini aktarırken gözleri parlıyordu. Ne var ki, çok geçmeden, Mustafa Kemal'in masada oturanlara uzun öyküler anlatmaya ve tarihsel anekdotlar aktarmaya girişmesiyle birlikte, balo salonu bir okulun sınıfı haline geliverdi. Onlara, Gelibolu'da cep saatinin hayatını nasıl kurtardığını, şarapnelle parçalanmış saati General Liman von Sanders'e vermiş olduğunu ve Alman generalin buna karşılık olarak ona kendi saatini verdiğini anlattı. Konuşmalar diğer tarihsel konulara geldiğinde, Mustafa Kemal tarih öğretmenlerinden birinden ortaya bir görüş atmasını istedi. Lütfiye, böyle bir şeyin Gazi'nin sözlü yoklamalarından biri haline dönüşeceğini bildiğinden, bunu kendisinden isteyeceği korkusuna kapıldı. Lütfiye, oradaki genç adamlardan biriyle dansa kalkarak Mustafa Kemal'in dikkatinden kaçmayı başarabilirdiği için kendisini şanslı saydı.

Mustafa Kemal, okulda sınıfına girmiş olduğu güzel öğretmenlerden etkilenmişti. Öğretmenle bekar olan Vasıf arasında bir evlilik kurulmasını sağlamaya çalıştı. Bunu ansızın hemen orada tasarlamış olması, onun karakterinin bir diğer yanına işaret eder: Titiz bir sabırlılıkla yan yana var olan bir atılganlık. Daha önce benzer şekilde Lâtife'den kendisiyle evlenmesini istemişti; şimdi, aynı atılganlık içinde, Vasıf ile öğretmenin yaşamlarını biçimlendirmeye çalışıyordu. Bayan Gürsoy, güzel öğretmen arkadaşının babasının Vasıf'ı uygun bir damat adayı olarak görmemesi dolayısıyla Mustafa Kemal'in bu girişimlerinin sonuçsuz kaldığını söylemiştir.

Bu çöpçatanlık girişimi tek ve istisnai bir örnek olarak kalmadı. Bayan Gürsoy, Mustafa Kemal'in genç kadınlarla yakından ilgilediğini ve sık sık çöpçatanlık yapmaya giriştiğini belirtir. Daha sonraları, evlat edindiği kızlarının bazılarının kocalarını da kendisi bulmuştur. Kadınlara duyduğu yakın ilgiye karşın, bir kimsenin onun dikkatini belli bir kadın üzerine çekmeye çalışmasından, makyaj ve giyimiyle kendine baştan çıkarıcı bir hava ve-

ren kadınlardan hoşlanmazdı. Sahip olduğu kişilik yapısı, onu kadınlarla olan ilişkilerinde inisiyatifi kendi elinde bulundurmaya yeğlemeye itiyordu. Bir keresinde, İstanbul'daki bir baloda, orta yaşlarda bir adam genç bir kadını ona ayarlayabileceğini açıkça ima ederek onun gözüne girmeye çalışmıştı. Söz konusu adamın bir insan topluluğu önünde sergilediği bu seviyesiz davranış Atatürk'ü öfkelenlendirmişti. Genç kadının yüzündeki ağır makyaja sövüp sayan Mustafa Kemal, herkesin önünde kadından yanaklarındaki ve dudaklarındaki kozmetik maddeleri bir bir saymasını istedi. Zavallı genç kadın bayıldı, Mustafa Kemal bu genç kadını ve onu oraya getiren adamı salondan kovdu.

Bir hukuk profesörü ve Büyük Millet Meclisi üyesi olan Sadri Maksudi' (Arsal)nin kızı olan Adile (Ayda) bu olaya tanık olanlar arasındaydı. Babası, pek çok kez Mustafa Kemal'in akşam sofrasına davet edilen misafirler arasında yer almıştı. Dr. Volkan'ın onunla yaptığı görüşme, babasının Mustafa Kemal'le olan iletişimi ile ilgili yazılarla (Dilacar 1974; Granda 1973; s.211-12) birlikte, gerek Gazi'nin karakterine ve gerekse halkın ona ilişkin algılarına açıklık getirir.

O sıralar ellili yaşlarda evli olmayan Mustafa Kemal, yüksek bir erkeklik gücüne sahip olmasıyla ünlüydü. Bir konuda gerçeğin nerede sona erdiğini ve gerçekdışı öykülendirmelerin nerede başladığını tespit etmek güç; fakat kesin olan şey şu ki, Mustafa Kemal bir dizi kadınla yakınlık içindeydi. Ancak, yaşamın bu alanında da kendini sınırlama yeteneğine sahipti. Nuri, sık sık, karısına ve çocuklarına Gazi'nin hiçbir zaman bir kadını istismar etmediğini, kendi aşk maceraları yüzünden bir ailenin dağılmasına yol açmadığını söylerdi (Tsal 1974). Balo ve vb. sosyal etkinlikler sırasında çoğunlukla etrafı erkeklerden oluşan bir toplulukla çevrili olurdu -eğer orada bulunuyorsa Afet buna istisna oluşturmazdı.

Adile Hanım, Mustafa Kemal'i ilk kez 1929'da, on yedi yaşında olduğu sıra gördü. Mustafa Kemal, kendisinin devam ettiği okula ziyarete gelmişti. Kendisiyle görüşüldüğünde altmışlı yaşlarda ve hâlâ son derece güzel bir kadın olan Adile Ayda, o yaşlarda çarpıcı güzellikte genç bir kız olmalı. 1938 yılında hukuk fakültesine giren Adile, Ankara'daki partilere katılan iyi ailelerin evlenmemiş birkaç genç kızından biriydi ve sık sık kokteyl ve balolarda babasına eşlik ederdi. Adile'nin Afet'le bir tanışıklığı vardı.

Bir keresinde iki genç kadın birbirleriyle ayaküstü söyleşirken Mustafa Kemal araya girip Afet'e arkadaşını Çankaya'ya davet etmesini söylemiştir.

İlk bakışta böyle bir davet masumane görünür, ne var ki, Bayan Ayda onun söz konusu davetin kendisinde ve ailesinde büyük bir kaygıya yol açtığını hatırlar. Babası Mustafa Kemal'in akşam sofrasının düzenli konukları arasındaydı. Bay Ayda, Çankaya'daki toplantıların akşam sekizden gece yarısına kadar olan bölümünün "*hayli akademik*" olduğunu düşünüyordu, fakat gece yarısından sonra alkolün ve çocuksu davranışların öne çıktığını, aile reisi konumundaki bir erkek olarak gerek gerçeklik gerekse fantezi düzeyindeki bu sohbetlerden hoşnutsuzluk duyduğunu söylemişti. Dolayısıyla, kızının böyle bir davet almış olması -ki daveti yapanın kimliği düşünülduğünde bu davetten çok bir emir niteliği taşıyordu- babası açısından korkunç bir ikilemi ifade ediyordu.

Sonuç olarak, aile Adile'nin Çankaya'ya gitmesi gerektiğine karar verdi. Adile, önceden planlanmış olduğu üzere, bir gün öğleden sonra saat dört buçukta Çankaya'ya gitti. Onu Afet karşıladı, birlikte çalışma odasına geçtiler. Bayan Ayda, o dakikalarda gergin bir ruh hali içinde olduğunu hatırlar. Bir süre sonra Mustafa Kemal üzerinde gece giysisi olduğu halde odaya geldi. Sonra, Adile'ye yaşını ve "*bir adamın genç bir kıza sorabileceği olağan, alışıldık sorular*" sordu. Bayan Ayda, kaygılarının temelsizliğini "*Endişelerim yersizmiş*" sözüyle itiraf etmiştir.

Bayan Ayda'nın anlattıkları, insanların Mustafa Kemal'in özel yaşamına ilişkin öngörülerinde gerçeğe aslı olmayan kanı ve öykülendirmelerin nasıl içiçe geçmiş olduğunu gösterir. Adile, Mustafa Kemal'le balo ve benzeri sosyal etkinliklerde karşılaşmaya devam etti. 1933 yılında Ankara Palas Oteli'nde cumhuriyetin onuncu yıldönümü kutlamaları çerçevesinde düzenlenmiş olan ünlü baloya o da katıldı. Mustafa Kemal'in sözlü yoklamasına o gün maruz kaldı. Adile, yanına gidip geleneksel tarzda elini öptüğü sırada Mustafa Kemal bir Rus diplomatla beraberdi. Gazi, onun elini sıkı sıkı tutarak Adile'ye şunu sordu: "*Benim elimi öptün. Şimdi söyle bakalım yanımdaki arkadaşşıma ne yapacaksın?*" Adile diplomatla el sıkışırken Gazi olumlar anlamda başını salladı. Adile "sınavı" geçmişti.

Hukuk fakültesindeki öğrenimini tamamlayan Adile ilkin bir avukat, ardından evli bir kadın ve anne oldu. İtalya'daki Türk büyükelçiliğinde idareci konumundaki tek kadındı ve idari statüde büyükelçiden hemen sonra geliyordu. Mustafa Kemal onun üzerinde derin bir etki bırakmıştı. İtalya'da görevli bulunduğu sıra, son derece gelişmiş eski Etrurya kültürü üzerine bir araştırma yapmaya girişmiş, Etruryalıların nereden geldikleri, kökenlerinin ne olduğu vb., sorular üzerinde uzun uzun kafa yormuştu. Babası, Türkiye'yi dünya uygarlığının merkezine yerleştiren tarih kuramlarının tartışıldığı gecelerde Mustafa Kemal'in sofrasında bulunmuştu. Adile babası vasıtasıyla bu tartışmalardan haberdardı. İtalya'da görevli bulunduğu günlerde, içinde Etruryalıların gerçekte Türk olduklarını kanıtlamaya çalıştığı bir kitap yazdı (Ayda 1975). 1975'te bayan Ayda, Dr. Volkan'a, ölümünden iki yıl sonra Atatürk'ü aklından hiç çıkmayan bir rüyasında gördüğünü söyledi. Rüyasında, Atatürk'ü hoşnut etmeyi istemesine karşın onun kendisinde bir kusur bulacağından korkuyordu. Rüyada Atatürk ilkin onun babası haline bürünmüş, sonra yeniden kendi kimliğine dönmüştü.

Bayan Ayda, açık içeriği baba ile Atatürk'ün karşılıklı yer değiştirmesi olan bir rüya gören tek kadın değildi ve gördüğü rüya onun sadık kalması gereken baba figürünün hangisi olduğu konusunda yaşadığı ikilemin ifadesiydi.¹⁴³ Nuri'nin kızı Kıymet (Tsal) de böyle bir rüya görmüştü (Tsal 1975). Nuri, 1937 yılında, Mustafa Kemal'den yirmi ay önce elli beş yaşındayken öldü. Kıymet, babası kalp krizi geçirdiği sıra öğrenimi dolayısıyla Londra'da, Atatürk ise Konya şehrindeydi. Kıymet'e, babasının bilincini yitirdiği ana kadar sürekli "*Gazi henüz gelmedi mi?*" diye sorduğu anlatılmıştır. Atatürk eski dostunu görebilme umuduyla derhal Ankara'ya geldi, ancak doktorlar onun Nuri'nin odasına girmesine izin vermediler. Kıymet, Atatürk'ün ölümünden iki yıl sonra, kendi doğum günü olan 26 Ekim'in arife gecesini bir rüya gördü. Rüyasında, kendi doğum gününde bir mezarın başında ayakta duruyordu; mezar öne doğru kalkmaya başlamıştı. Üst

¹⁴³ Psikanalistler rüyaları değerlendirirken hem açık içeriği (yani kişi tarafından hatırlanan ve anlatılan içerik) hem de gizil içeriği dikkate alırlar. Rüyanın gizil içeriği, onun daha derin anlamlarını ifade eder ve en iyi kişinin serbest çağrışımı aracılığıyla anlaşılabilir.

tarafı örtülü kalmasına karşın, yan taraflardan mezarın içi görülebiliyordu. Mezarın içinde iki ceset vardı, ya da öyle görünmüştü; çünkü bir taraftan bakıldığında Atatürk'ün, diğer taraftan bakıldığında ise Kral Solomon'un cesedi olarak görünüyordu. Kuşkusuz, salt onun açık içeriğine bakarak bu rüyayı herhangi bir derinlik düzeyinde kavramak olanaksız ve bizim rüyayı yorumlamaya girişmemiz en iyimser ifadeyle kaba bir yorumun ötesine geçemez. Bununla birlikte, rüyanın açık içeriği ve sadakati çocuğunu ikiye parçalama tehditleriyle sınanan bir anneyi konu alan Kral Solomon öyküsünü Bayan Tesal'ın biliyor olması, bu rüyanın Kıymet Tesal'ın babası Nuri ve Atatürk'e sadakat konusunda bir ikileme düşmüş olduğuna işaret eder görünüyor. Kıymet, gerçek gündelik hayatında, hem babasına hem de ülküleştirilmiş babası haline gelen Atatürk'e sadık kalmakta herhangi bir güçlük içinde değildi. Öte yandan Adile, kendi babasına ve Atatürk'e sadık kalmak konusunda bir çatışma yaşamış olması gerek.

Atatürk, güneş-dil kuramını terk etmiş olmakla birlikte, yeni ve arılaştırılmış bir Türk dili yaratma fikrine duyduğu ilgiyi sürdürdü. Onun Sadri Maksudi ile arasındaki düşünce farklılığı, Türkiye'nin yeni deniz filosunu oluşturma girişimlerine kaynak yaratma amacıyla kurulmakta olan yeni bir bankaya verilecek isim konusundaydı. Atatürk bu bankaya "Denizbank" ismini vermek istiyor, diğerleri ise "Denizcilik Bankası" ya da "Denizci Bankası" ismini öneriyorlardı. Bankanın kuruluşuyla ilgili olarak hazırlanan ve Büyük Millet Meclisi'nde okunan yasa önerisinde, bankanın adı, Mustafa Kemal'in önermiş olduğu şekliyle "Denizbank" olarak geçiyordu. Sadri Maksudi, Türk gramer kurallarına aykırı düştüğü için "Denizbank"ın uygun bir isim olmadığını düşünüyor ve bankaya bu ismin verilmesine karşı çıkıyordu. Türkçe'de, isimden isim türetilirken bir isim diğer bir ismi tamladığında, bunlardan birincisi iye edinen, ikincisi ise iyelik edinilen durumundadır. Ayrıca, ikinci isim, izafet eki olarak nitelendirilen bir ek alır; söz konusu ek, ikinci isim ile yeni oluşturulmuş bileşik ismin ilk ismi arasındaki özel ilişkiye işaret eder. Sadri Maksudi'nin eleştirisi, -okul yıllarının da gösterdiği gibi- entelektüel konulardaki eleştirilere hiçbir zaman hoşgörülle yaklaşmamış olan Mustafa Kemal'de bir yaralanmaya yol açtı. Sadri Maksudi bundan sonra

cumhurbaşkanlığı sofrasına bir daha davet edilmedi, ancak Mustafa Kemal bu meselenin peşini bırakmaya niyetli değildi -sonraki gelişmeler onun gerçekten bir yaralanmaya uğradığının birer kanıtını sunar.

Atatürk'ün kendi özsaygısını onarmaya girişirken izlemiş olduğu yol ders verme biçimindeydi. 27 Aralık 1937 akşamı, o günün tartışma konusu bankaya verilen "Denizbank" ismiydi. Mustafa Kemal'in tercihiyle hemfikir olan misafirleri, kuruluş açısından onun seçtiği bu isimle aynı özelliğe sahip başka isimlerden örnekler vererek, bu isim türetme yönteminin zaten kullanımda olduğunu söylediler. 1935 yılında kurulmuş olan iki bankaya da bu türetim yapısına uygun isimler verilmişti: Tekstil endüstrisi alanında faaliyet yürüten Sümerbank ile faaliyet alanı maden endüstrisi olan Etibank. Bu konudaki konuşmalar sırasında yaşanan kısa süreli bir sessizlik anında, hâlâ devam etmekte olan radyo yayını Mustafa Kemal'in dikkatini çekti. Hemen, Ankara Radyosu'nun her zamanki kapanış saati olan on buçukta yayını kesmemesi emrini verdi; radyo binasına "Denizbank" ve bu bankanın arı Türkçe ile olan ilişkisi konusunda konuşma yapacak birkaç kişi gönderecekti, bu nedenle radyonun yayını sürdürmesini istiyordu (Dilacar 1974). Ardından, misafirlerinin bir kısmını radyo istasyonuna gönderdi, gazeteci Falih Rıfkı Atay da bunlara dahil edildi. Ertesi gün, Atatürk'ün siyasal partisinin resmi yayın organı olan *Ulus* gazetesinde birinci sayfada "Denizbank Arı Türkçe'dir" başlığı altında uzun bir makale yayımlandı.

Atatürk'ün, misafirlerin hayli alkol aldıkları ve lidere karşı onun özsaygısını kolayca yaralayabilecek kimi eleştirilerde bulundukları sofrasında, kişilik incinmelerinin yaşanması belki de kaçınılmazdı. Nuri, her seferinde işi şakaya vurarak ve sarf edilen sözleri yumuşatarak bir gerginliğin yaşanmasını önlerdi; ancak bazı sözlerin Atatürk üzerindeki etkisini gideremediği durumlar da yaşıyordu. Akşam sohbetlerine ilişkin anekdotların pek çoğu, gazetelerde yayımlanan anılarda aktarılmıştır.¹⁴⁴

¹⁴⁴ İsmet Bozdağ, Ankara, İstanbul ve Bursa'da cumhurbaşkanının yemek masasında yapılan söyleşi ve tartışmalarla ilgili öyküleri bir araya getirip derlemiş, bunlar dizi yazı halinde İstanbul'da çıkan günlük gazete *Günaydın*'da 1975 yılı yazında yayınlanmıştır. Daha sonra, bunlar bir kitap haline getirilmiştir; bkz., Bozdağ, 1975b.

Mustafa Kemal'in masasında yaşanan olaylarla ilgili olarak en çok anlatılan öykülerden biri, Reşit Galip Olayı olarak anılanıdır. Bu, Gazi'nin uğradığı kişilik yaralanmasını telafi ederken izlediği yollardan birine (oyunsal olanın) ilişkin bize bir fikir verir. Reşit Galip tıp eğitimi görmüş bir doktordur, fakat dilbilim, tarih ve edebiyata büyük ilgi duyuyordu. Aynı zamanda (1931) o günlerdeki Halkevi hareketinin de başında bulunuyordu. Halkevleri, Kemalist kültürel fikirlerin yurt çapında tüm halk kesimlerine yayılmasını sağlamak amacıyla kurulmuştu. Yeni fikirlerin kitlelere sunumunda tiyatronun etkili bir araç olduğuna inanan Reşit Galip, halkevlerinde tiyatro oyunlarının da sahnelenmesinden yanaydı. Batılılaşmanın bir ifadesi olmak üzere kadınların da bu etkinliklere katılması gerektiğini hissediyor, genç bayan öğretmenlerin bu çalışmalara dahil olmasını istiyordu. Bu fikre muhalefet, Mustafa Kemal'in eski öğretmenlerinden biri olan yaşlı eğitim bakanı Esat Mehmet'ten geldi. Bakan, küçük şehir ve kasabaların olası tepkilerinin dikkate alınması gerektiğini düşünerek uyarılarda bulunuyordu.

Yine Mustafa Kemal'in sofrasında söylendiği bir akşam, Reşit Galip, tiyatro tasarımına karşı çıkılmasından yana tavır alarak, liderin eski öğretmenini kollayıcı bir tutum içinde olduğunu ileri sürdü ve onu eleştirdi. Reşit Galip, Esat Mehmet'in çağın gerisine düşmüş biri olduğunu, ona destek vermekle Mustafa Kemal'in yanlış yaptığını öne sürdü. Buna öfkelenen Mustafa Kemal, bu konuda konuşurken ağzından çıkan sözlerle dikkat etmesi konusunda onu uyardı, ancak Galip nerede durması gerektiğinin farkında değildi. Lider, Reşit Galip'in çok fazla içtiğini, belki masadan ayrılmasının daha uygun olacağını söyledi. Gözü pek Galip, onun bu sözlerine, masanın Mustafa Kemal'e değil ulusa ait bulunduğunu, masada ulusun meseleleri üzerine konuşulduğuna göre masada oturma konusunda Mustafa Kemal kadar hak sahibi olduğunu söyleyerek karşılık verdi. Bunun üzerine, Mustafa Kemal ayağa kalktı, peçetesini masaya atarak geniş adımlarla odayı terk etti.

Her ne kadar Mustafa Kemal gizli bir sır olarak sekreterine Galip'in cesaretine hayran kaldığını söylemişse de, Reşit Galip bir süre akşam sohbetlerine davet edilmedi. Olaydan yaklaşık bir ay kadar sonra, bir akşam Mustafa Kemal Reşit Galip'in Ankara

Radyosu'nda halkevleri konusunda heyecanlı bir konuşma yaptığını işitti. Onun Kemalizme olan derin bağlılığından etkilenen Mustafa Kemal, Galip'i bağışlamaya karar verdi. Reşit Galip, Mustafa Kemal'in sofrasının daimi misafirleri listesindeki yerini yeniden aldı; radyoda yaptığı konuşmadan iki hafta kadar sonra yine liderin masasındaydı. Mustafa Kemal onu selamlayarak karşıladı ve diğerlerinin duyamayacağı bir şekilde Galip'e kendisini eğitim bakanlığının başına atadığını söyledi. Yemek sırasında, Mustafa Kemal odaya güçlü kuvvetli iki asker çağırdı; onlardan Galip'i hoppacık yapmalarını (Türkiye'de küçük çocukların havaya atılıp yere düşmeden tutulması oyununa verilen isim) istedi. Bir süre sonra bu oyuna son veren Mustafa Kemal, "*Oyunu askerler yerine ben oynamak isterdim*" demeğe gelen ifadelerde bulundu. Sözlerdeki mesaj herkesin anlayabileceği kadar açıktı. Mustafa Kemal hâlâ herkesin üzerinde bir yerde duruyordu ve istediği insanların konumunu yükseltir, istediği an onları bulundukları yerden indirirdi. Bu mesajı verdikten sonra, Mustafa Kemal, artık Reşit Galip'i kendi eşiti olabilecek ve onun tartışmasız üstünlüğüne karşı çıkabilecek güçte biri olarak görmemeye başladı. Reşit Galip'in Mustafa Kemal'de hayranlık uyandırmasının nedeni sergilemiş olduğu cüretkârlıktı. Mustafa Kemal, bir kez daha kendi kişilik özelliklerinden birine sahip olan bir başka insana hayranlık duymuştu.

Aynı akşam, Mustafa Kemal eski öğretmeniyle uzun uzun söyleşti; ona, sağlık sorunları nedeniyle eğitim bakanı olarak görevinden ayrılmasının uygun olacağını söyledi. Bundan kısa bir süre sonra Reşit Galip bakan olarak onun yerini aldı.

Askerlerden Reşit Galip'i hoppacık yapmalarını istemek ya da sözde suikastçısına içi dolu tabancasını vermek gibi dramatik jestler, ayık durumda olsun olmasın, Mustafa Kemal'in davranışsal repertuarının birer parçasıydı. Bu tür jestler, kişilik yaralanmasının ardından onun kendi görkemli kişilik yapısına tekrar tutarlık kazandırmak için başvurduğu davranışlar olarak görünür. Bunun sayısız denecek çoklukta örneği vardır ve müzikle ilgili bir olay bu davranışsal kategorinin en iyi örneğini sunar.

Atatürk, Türklerin Avrupa müziğiyle yakınlık kurarak bu müzik tarzını sevmeleri gerektiği konusundaki ısrarına ve geçici süre

Türk müziği yayınlarını yasaklamış olmasına rağmen, Türk müziğine olan sevgisini korudu; Türk şarkıları söyledi ve Türk müziği eşliğinde dans etti. Dönemin en ünlü iki Türk şarkıcısından biri Safiye Ayla, diğeri ise Münir Nurettin Selçuk idi. Bunlar, müzikleriyle Gazi'nin akşam sofralarına renk katmaları için sık sık köşke çağırılırlardı. Safiye'nin sesi fiziğinden ve yüzünden çok daha güzel olduğu için, Atatürk'ün ondan şarkı söylerken karanlık bir köşede durmasını istediği söylenir. Ancak, bu iki müzisyenden Atatürk'le arasında tatsız bir olay yaşananı Münir Nurettin oldu.

Bir akşam Münir Nurettin bir partide şarkı söylüyordu. Ona eşlik eden Atatürk Münir Nurettin'in yorumunu bozuyordu. Nihayet Nurettin daha fazla dayanamadı ve Atatürk'ten şarkıya kâtilmamasını rica etti. Atatürk buna çok içerledi. Olaydan sonra, trenle yaptığı bir gezi sırasında trenin lüks vagonunda dinlendiği bir sıra, garsona gramofona bir plak koymasını söyledi. Garsonun gramofona koyduğu plak Münir Nurettin'in bir plağıydı. Atatürk, onun sesini duyar duymaz garsona çıkıştı ve ondan plağı değiştirmesini istedi. Bu iki adam arasında olan bitenden habersiz olan garsonun koyduğu ikinci plak da Münir Nurettin'e aitti. İyice öfkelenen Atatürk garsona plakları alıp pencereden atmasını emretti.

Münir Nurettin'le yaşadığı olayın onun özsaygısında yol açtığı tahribat, ancak bir gün Bursa'daki bir otelde verilen ve Atatürk'ün de katıldığı bir resepsiyon sırasında giderilebildi. Münir Nurettin de oradaydı ve bu durum Atatürk'ten her an sitemkâr bir davranış gelebileceğinin bir işaretiydi. Atatürk geldiğinde herkes rakı içiyordu. Arka cebinden bir tabanca çıkaran Atatürk, el hareketleriyle Münir Nurettin'den elindeki rakı kadehini başının üzerine koymasını istedi. Nurettin onun isteğine uyduktan sonra Atatürk bardağa doğru nişan aldı. Niyeti ikinci bir William Tell olmak mıydı? Orada bulunanlar onun şaka yaptığını düşünüyorlardı; fakat Atatürk tetiği çekti ve kurşun gidip şarkıcının arkasındaki duvara saplandı. Tetiğe basmadan hemen önce elini hafifçe hedefin yanına kaydırmıştı. O kurşunun duvarda açtığı

delik bugün de görülebilir.¹⁴⁵

Mustafa Kemal'in tabancayı ateşlemesinin ardından Münir Nurettin kadehini öne doğru kaldırarak içindekini içti ve Atatürk'ün önünde eğildi. Atatürk, Münir Nurettin'in bu jestine karşılık olarak şunu söyledi: "*Cesaretinizin sesiniz kadar mükemmel olduğunu kanıtladınız.*" Ona karşı hareket ettiğinde Münir Nurettin "kötü" bir nesne idi, fakat şimdi dramatik bir jest sonrası "iyi" nesne durumuna gelmişti. Bu olayı cesaretilikle özdeşleştiren Atatürk, şimdi şarkıcıyı kendi uzantısı olarak görebilirdi. Barışma sağlanmıştı; Münir Nurettin'in Atatürk'ün huzurunda şarkı söylemesine izin verildi. Münir Nurettin'in söylediği "*Senin güzel gözlerin*" sözleriyle başlayan şarkısı, Gazi'nin en dikkat çekici fiziksel özelliğine yönelik açık bir göndermeydi. Atatürk bu kez ona eşlik etmekten kaçındı. Ülküleştirdiği uzantısı şarkısını kendi başına ve bir müdahale olmaksızın sürdürebilirdi.

Kendi yaralanmalarını bu tür süreçler vasıtasıyla onaran Atatürk, "sınavlar" aracılığıyla "iyi" -dolayısıyla onun ilgi ve yakınlığını hak eden- kişilerle diğerleri arasında ayırım yapmayı sürdürdü. Bu yaklaşımı, kendi dişçisi Dr. Günzberg'in 1935 yılı yazında çekip çıkarılması güç bir dişle ilgili olarak yardımına başvurduğu danışman diş doktoruna karşı da kullandı. Çürümüş ve kurtarılması güç görünen bir diş Atatürk'e çok sıkıntı veriyordu. Dişin çekilmesi sırasında acı hisseden Atatürk, bu yeni dişçinin gelecekte kendisine iyi bir diş doktoru olarak hizmet edip edemeyeceğinden emin olmak için onu "sınava tabi tuttu". Dişin çekildiği sıra Atatürk'ün yanında olan Afet, dişçinin asistanının da yaptığı gibi (Kızıldağlı 1979), yazılarında bu konuya da değinmiştir (Afe-

¹⁴⁵ Bursa'daki Çelik Palas Otelindeki bu kurşun deliğiyle ilgili öykünün burada anlatılan versiyonu için bkz., General Fahrettin Altay 1973. Bozdağ (1975b, s.175-76), duvardaki bu deliğin nasıl oluştuğuyla ilgili farklı bir öykü anlatır. Buna göre, 1930 yılında Mustafa Kemal Bursa'da onuruna verilen bir baloya katılmak üzere Çelik Palas Oteline geldi. Mutlu ve neşeli görünüyordu. Genç bir kadın kendisini öven bir şiir okuduğunda neşe ve memnuniyeti daha da arttı. Bunun üzerine, orada bulunanlara hitaben bir konuşma yaptı ve hallerinden kendisini sevdiklerini anlayabildiğini söyledi. Onlardan, kendisini sevmelerini, ama aynı zamanda kendisine inanmalarını ve güvenmelerini istedi. Sonra, aralarında başına bir kadeh koyup önünde durabilecek birinin olup olmadığını sordu. Tabancasıyla kadehi vurmaya deneyecekti. Bir doktor olan Talat Şahin'in hamile eşi öne çıktı ve ona güvendiğini söyledi. Kadının başına bir kadeh yerleştirildi. Atatürk ilkin tabancasıyla kadehe doğru nişan aldı, fakat tetiğe basmadan önce namlunun ucunu deliğin hâlâ durduğu o duvara doğru çeviriverdi.

tinan 1971, s.21). Yeni dış doktoru, bu ünlü hastasının kendisine geliş gidişleri sırasında dişçilik tarihinde ne varsa çalışıp öğrendi. Edindiği bu bilgilerle Atatürk'ü öylesine etkiledi ki, kendisine İstanbul Üniversitesi'nde profesörlük unvanı verildi ve 1936 yılında dişçilerin Viyana'da gerçekleştirdikleri uluslararası bir toplantıda Türkiye'yi temsil etti.

Atatürk'ün diğerlerini "sınava tabi tutma" ihtiyacı çok ileri boyutlardaydı; yani, bu özgül davranış modeline yol açan psikolojik faktörlerin sayısı birden fazlaydı. Kimi gözardı edip kimi kendi müridi olarak kabul edeceği konusunda kendi kişilik yapısının taleplerine göre karar vermekle kalmıyor, ayrıca, bilinçdışı olarak, kendisini ilk Avrupa tarzı eğitimci olan eski öğretmeni Şemsi Efendi ile özdeşleştiriyordu. Bu şekilde ülküleştirilmiş bir öğretmen durumuna geliyor ve, özgül bir yoldan, ülküleştirilmiş babayla özdeşleşme vasıtasıyla ödipal mücadeleyi çözme illüzyonuna sahip oluyordu. Bununla birlikte, zaman zaman, yoklayan ve yoklanan birbiriyle yer değiştiriyordu -tıpkı, okul günlerine ilişkin olarak anlattığı ve bir öğrencinin onu yokladığı, daha sonra onun diğerlerini yoklayan öğrenci durumuna geldiği olayda olduğu gibi (Bkz., s.60).

Atatürk, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunun onuncu yıldönümünde Ankara Palas Oteli'ndeki bir kutlama sırasında, balo salonunun ortasında bir sandalye üzerine çıkarak orada bulunanlardan kendisine soru sormalarını istedi. Her tür soruya yanıt verebileceğinden emindi; böylece, o an için onun "öğretmenler"i ve yoklayıcıları rolünü üstlenen salondaki insanlara kusursuz (Kemal) görünecekti.¹⁴⁶ Bu yoklamalarda, ayrıca, askeri okul sınavlarında başarılı olup okula kayıt hakkı kazandığı ve annesini böyle bir oldu bitti karşısında bırakarak evden ayrıldığı zaman gerçekleşen çocukluğunun annesinden kopuş ögesini de görüyoruz.

Bu yoklamalar, yoklananlar için korku verici olabilirdi; ancak, Atatürk bu konuda köylülere ve çocuklara son derece yumuşak ve anlayışlı yaklaşıyordu. Çünkü köylüler ve çocuklar onun kendi özsaygısına karşı birer tehdit oluşturmuyorlardı, dolayısıyla Atatürk bunlara karşı şefkatli bir yoldan yaklaşabiliyordu. Bunlar,

¹⁴⁶ Bir başka yerde, -kendisinin uzantısı olarak- Türk gençliğinden ve Türk gençlerinin sportif etkinliklerinden söz ederken, onların, tıpkı Türk ulusunun bütünü gibi, "imtihana" her an hazır olduklarını söylemiştir (Afetinan 1971, s.56).

Atatürk için küçük birer çocuğu temsil ediyorlardı. Onların gelecekteki serpilip gelişmelerine ilişkin umut verici işaretler almaktan kıvanç duyuyordu. Sık sık çoban çocuklara Gazi'nin kim olduğunu bilip bilmediklerini sorar, çocuklar kendisini tanıdıkları zaman sevinirdi.

1930 yılı yazında Yalova yakınlarında beraberinde yirmi kadar atıyla birlikte at koştururken karşılaştığı bir çoban, onun çoban çocuklarla karşılaştığı zaman yaptığı söyleşiler arasında en dikkate değer olanıdır. Karşılaştıkları genç çobana gidecekleri yolu sordular; sonra, Mustafa Kemal ona ismini sordu. Çocuk isminin Mustafa olduğunu söyledi. Bunun üzerine, Mustafa Kemal kendi isminin de Mustafa olduğunu söyledikten sonra ona Gazi'yi tanıyıp tanımadığını sordu. Çocuk o an Gazi'yle konuştuğunu bilmiyordu; bu durum Mustafa Kemal'i keyiflendirdi. Çocuğa yaptığı işin karşılığı olarak ne kadar para kazandığını, aynı parayı vermesi durumunda gelip kendisi için çalışıp çalışmayacağını sordu. Çocuk, iş sahibinin ve annesinin izin vermesi durumunda geleceğini söyledi (o da Mustafa Kemal gibi babasız büyümüştü). Genç çocuğun vermek istediği parayı kabul etmemesi Mustafa Kemal'i daha da etkiledi. Çocuk, yanındaki cevizlerin bir kısmını almayı kabul etmesi halinde kendisinin de parayı kabul edeceğini söyledi. Ertesi gün, Mustafa Kemal, çocuğun önceki gün konuştuğu kişinin Gazi olduğunu anlaması için onu yanına çağırttı. Sonraları çocuğun sıtma hastası olduğunu öğrenen Mustafa Kemal, onun İstanbul'da tedavi olmasını sağladı. Gazi ve arkadaşları daha sonra çocuğu hastanede ziyarete gittiler; burada Mustafa Kemal çocuğun okula gönderilmesinden bahsetti. Beraberindeki arkadaşlarından bazıları, bunun yoksul bir köylü çocuğu olduğunu, daha önce hiç okula gitmemiş olduğunu belirterek Mustafa Kemal'in fikrine karşı çıktılar. Kendisinin de çocukluğunda amcasının çiftliğinde tarladaki kargaları kovaladığını, onun koyun sürüsünü güttüğünü hatırlatan Gazi, arkadaşlarının düşüncelerini paylaşmadı. Amcası kendisinin zeki bir çocuk olduğunu sezerek onu okula göndermişti. *"Benim zaman içinde hangi noktaya geldiğime bakın"* diye ekledi (Granda 1973, s.96-100). Sonuçta o gün okula gönderilmesine karar verilen genç çocuk, zaman içinde ordu içinde terfi ederek binbaşı rütbesine kadar yükselecekti.

Atatürk'ün kimi zaman egzantrik yollardan diğer insanların yaşamlarına yönelik müdahalesine ilişkin bu tür örnekler, onun ülkenin idaresiyle ilgili işlerde genel olarak ciddi ve sorumluluk bilinci içinde hareket ettiği gerçeğini görmemizi engellememeli. Mustafa Kemal, kendi yaşamındaki çelişkileri, egzantrik ve kişisel olan şeyleri ciddiyet ve sorumluluk gerektiren işlerden ayırt ederek çözme becerisine sahipti. Ona karşı çıkan ya da gizliden gizliye ona küçümseme ile bakan insanların sayısı, onun benzersiz üstünlüğünü kabul edenlerin sayısından çok daha azdı. Onun görkemli kişilik yapısı, büyük ölçüde halkın ona duyduğu hayranlık tarafından pekiştiriliyordu. Ülkesinin kurtarıcısı ve reformcusu olarak üstlenmiş olduğu misyona olan inancı hiç sarsılmadı. Batı uygarlığının yararlarına olan sarsılmaz inancını muhafaza ederek halkına sürekli batılılaşma çağrısında bulundu. Bir keresinde Afet'e şunu söylemişti: *"Biz Batı medeniyetini bir taklitçilik yapalım diye almıyoruz. Onda iyi olarak gördüklerimizi kendi bünyemize uygun bulduğumuz için dünya medeniyet seviyesi içinde benimsiyoruz"* (Afetinan 1971, s.23-4).

Afet, o dönemde onun bayan refakatçisi olarak sağlam bir yere sahipti. Mustafa Kemal, Afet'le birlikte Türk tarihine ve Türk kimliğine ilişkin temel anlayış ve ilkeleri geliştirdi. Afet bir anlamda onun bir uzantısı, diğer yandan, siyasal anlamda özgür, batılı karakterde bir kadındı. Mustafa Kemal ondan kadın haklarını araştırmasını, bu konuda dersler vermesini, kadın hakları hareketini biçimlendiren temel kuramlar hakkında yazılar yazmasını istemişti (Afetinan s.23-4). Bunların yanı sıra, Afet, Batı'da kadınların oy hakkı kazanmasına giden süreçle ilgili araştırmalar da yapacaktı. Bu tür konular onun da hazır bulunduğu cumhurbaşkanlığı sofrasında görüşülürdü. Genç Türk kızı Keriman Halis'in Avrupa güzellik kraliçesi seçilmesiyle birlikte uluslararası kamuoyunun ilgisi Türk kadınları üzerinde toplandı. 8 Aralık 1934 tarihinde Türk kadınlarının temel sosyal hakları tanındı ve kadınlara parlamento seçimlerinde oy hakkı verildi.

Atatürk'ün evlat edindiği diğer kızları da gelişimlerini sürdürüyorlardı. Rukiye ve Nebile, Ankara Palas Otel'i'nde yapılan törenlerle evlendiler. İstanbul'daki bir Fransız kolejinde eğitim görmüş olan Rukiye, bir teğmenle evlendi. Nebile'nin kocası ise Vi-

yana'daki Türk elçiliğinde genel sekreterdi. Bu evliliği yürümeyince ilk eşinden boşanan Nebile bir mühendisle evlendi ve Türkiye'ye döndü; ancak mutlu bir kadın olarak yaşam sürmediği çok açık hissediliyordu. Hakkında Hristiyan bir aşığı olduğu yolunda söylentiler yayılan Bülent Çankaya'dan ayrıldı. Zehra ve Sabiha ortaokulu bitirdikten sonra İstanbul'daki Amerikan Koleji'ne gönderildiler. Gazi'nin Afet'ten sonraki gözde kızı Sabiha hastalandı. Verem olduğundan kuşku duyuldu ve ilkin Viyana'da bir sanatoryuma, ardından İsviçre dağlarındaki bir kasabaya gönderildi. Türkiye'ye döndükten sonra, yıllar sonra Dr. Volkan'la yaptığı görüşme sırasında hâlâ "evim" diye söz ettiği Çankaya köşkünde eğitimini özel öğretmenlerden ders alarak sürdürdü. Gazi ona Sülün adlı bir Arap atı satın aldı. Sabiha Gökçen'in o günlerle ilişkin hatırladığı en sıcak anıları Gazi'yle birlikte at sırtında yaptıkları gezilerle tabanca atışlarıydı.

Bayan Sabiha Gökçen'in evinin oturma odasında Atatürk'ün kendi el yazısı ile yazılmış, gümüş bir çerçeve içinde korunan bir belge vardır. Bu, Sabiha Hanım'ın soyadının Gökçen olduğuna tanıklık eden bir belgedir. 1934 yılında imzalanmış bu belge, Sabiha tarafından fazlasıyla yerine getirilmiş arzusunun suskun bir kanıtıdır. Gerçekten, Atatürk'ün Sabiha Gökçen'in dünyanın en ünlü kadın pilotlarından biri olacağına kuşkusu yoktu. Mustafa Kemal, 1925 yılında Türk Hava Kurumu'nu kurduktan ancak on yıl sonra bir havacılık okulu açılması gerektiğine karar verdi. Okulun açılış törenine Sabiha ve Zehra da katıldı; yabancı pilotlar planör ve paraşütle atlama konusunda yaptıkları gösterilerle açılışı izleyen kalabalığın hayranlığını kazandılar.

Sabiha, Gazi'nin bilincinde olmadan yaptığı basıncın etkisiyle paraşütçülük eğitimine ilgi duydu. Bu konudaki isteğini Gazi'ye açtığında Gazi hiç vakit yitirmeden yurt dışından ona paraşütçülüğü öğretecek yabancı uzmanlar çağırttı. Atatürk'ün üstlenilmiş bir sorumluluğu yerine getirmek üzere hemen harekete geçilmesi ve o görevin en kısa zamanda yerine getirilmesi konusundaki kararlılığı düşünülürse, muhtemelen ikisi de Sabiha'nın bu işi hemen öğrenebileceğini düşünmüşlerdi. Ne var ki, çok geçmeden Sabiha'nın resmi bir havacılık eğitiminden geçmesinin zorunlu olduğu anlaşıldı; bu eğitim, paraşütçülükle yetinmeyip pilotluk

yapmayı da istemesi durumunda özellikle zorunluydu. Bunun üzerine Sabiha Türk Kuşu adlı havacılık okuluna kayıt oldu. Sonraları, altı ay süreli uzmanlık düzeyinde bir eğitimden geçmek üzere yedi erkek pilot adayıyla birlikte Rusya'ya gönderildi; Türkiye'ye geri döndüğünde artık bir uçuş öğretmeni idi. Türk kadınları, peçenin ve haremın simgelediği günlerden o güne kadar geçen süre içinde gerçekten çok şey başarmışlardı.

Bayan Gökçen, kendisiyle yapılan görüşme sırasında Dr. Volkan'a şunları söylemiştir: *"Başlangıçta bu işe eğlence olsun diye atılmıştım. Fakat Atatürk bu konuya duyduğu ilgiyi yitirmedi. Benim bir pilot olarak yetişmemi istediğini fark ettim. Artık bu bir fikir olmaktan çıkıp ciddi bir işe dönüşmüş, gökte uçmak benim mesleğim haline gelmişti"* O günlerde kadınlar askeri okullara kabul edilmiyorlardı; ancak, Atatürk'ün ricasıyla Sabiha'nın Hava Harb Okulu'na girmesine izin verildi ve Sabiha bu okuldan mezun oldu. Sonraları Türk Kuşu'nda baş eğitmen olarak görev aldı ve bu görevi on sekiz yıl boyunca sürdürdü. Atatürk, kederli annesinin sahip olduğundan bütünüyle farklı olarak, kızlarının batılı bir imaja sahip olmalarını arzuluyordu ve belki evlat edindiği kızları arasında onun bu arzusuna en çok kıymet veren kızı Sabiha oldu. Sabiha, onun bu konuda "kızları" üzerinde oluşturduğu baskıya olumlu bir tepki gösterirken, Zehra söz konusu baskıya katlanamadı.

Zehra, eğitimini tamamlamak üzere Londra'ya gitti; fakat yabancı bir ülkede yaşamının beraberinde getirdiği psikolojik güçlükler Zehra'ya katlanamayacağı kadar ağır geldi. Uğrayacağı herhangi bir başarısızlığın Gazi'yi büyük bir düş kırıklığına uğratacağını biliyordu. Sabiha, Zehra'nın kolay yaralanır bir kişiliğe sahip olduğunun farkındaydı, ancak bu konuda elinden gelen fazlaca bir şey yoktu. Zehra Londra'da başarısız oldu ve Türkiye'ye dönüş yolunda intihar etti, tren Fransa'dan geçerken pencereden bir göle atlamış ve boğularak ölmüştü.

Atatürk'ün bu trajik olaya nasıl tepki gösterdiğini bilmiyoruz. Bununla birlikte, Bayan Gökçen'e göre, hem kendisi hem de Zehra, daha önce intihar etmiş olan Fikriye'ye karşı sıcak bir duygudaşlık geliştirmişlerdi. Zehra, Fikriye'yi hiç tanımamıştı, ancak onun öyküsünü biliyordu. Dolayısıyla, Fikriye'nin yazgısının Zehra'nın trajik ölümünde bir rol oynamış olması muhtemel görünüyör.

İÇSEL SÜREÇLER VE GERÇEK DÜNYA MEŞGULİYETLERİ

Kendisinin yeni kazanılmış bir kimliği ilan eden Atatürk ismini alması, isim değiştirmeye öncülük eden psikolojik güçlerin oyununun tam anlamıyla sona erdiği anlamına geliyordu. Aynı şekilde "Atatürk" kimliğinin Mustafa Kemal'e tam bir rahatlama getirdiğine de inanamayız. Afetinan, "*mesut musunuz?*" sorusuna onun cevabını kitabında vermiştir. Bu soruyu Mustafa Kemal, "*mesudum, çünkü muvaffak oldum...*"¹⁴⁷ diye yanıtlamıştır (Afetinan 1971, s.105). Ancak, bir başarıyı izleyecek bir diğerine olan ihtiyaç, asla dinlenemeyeceği anlamına geliyordu. Çevresini, içsel ihtiyaçlarına cevap vermek üzere şekillendirme çabası asla sona ermeyeceğe benziyordu. Atatürk haline gelerek nihayet annesinin kendi öz benliğiyle bütünleşmiş tasavvurundan ayrılması ve ödipal mücadelesini çözümlemiş olması bir hayalden ibaretti. Bu içsel süreçleri kendi görkemli ama yaratıcı üslubuyla çözmeye çalışırken, kişiliği nedeniyle tarih sahnesinde ortaya çıkan bu sorunlar üzerinde çalışıp durmak zorunda kalmıştı. Hayranlık uyandırıcı bir başarıyı diğerinin izlemesi için acımasız bir içsel dürtünün kurbanı olan Atatürk, kesinlikle mutlu değildi, daha doğrusu asla uzunca bir süre mutlu olamayacaktı.¹⁴⁸

İçsel gerginlikler, kendisinin daha zeki bir kısım gözlemcilerinden saklanamıyordu. Yakup Kadri Karaosmanoğlu, Mustafa Kemal'in özüne nüfuz eden, onu taparcasına seven hayranlarından birisiydi. Karaosmanoğlu "*...ruhunun derinlikleri bunlara benzer sessiz ve gizli ihtilallerle, boralarla, fırtınalarla çalkanıp durmakta idi*" (Karaosmanoğlu 1971, s.123) diyordu. Büyük lide-

¹⁴⁷ Mustafa Kemal bu cevabı, 21 Haziran 1935 tarihinde bir gazeteci tarafından yöneltilen soruya karşılık olarak vermiştir.

¹⁴⁸ Falih Rıfkı Atay, Atatürk'ün mutlu olmaya muktedir olmadığını Türkiye Cumhuriyeti'nin Onuncu Yıl kutlamaları sırasında not ettiğini söylemiştir. Kutlama yaklaştıkça, Atatürk'e yakın olanlar arasında heyecan görülüyordu. Bir gece sofrada Atatürk itiraf etti: "*Bana gelince, ben hiçbir şey hissetmiyorum.*" (Atay 1980, s.483).

ri gözlemlene Karaosmanoğlu'nu *"Kim bilir belki, bize hiç açmadığı korkunç bir sırrı, bir ıstırapı mı vardı?..."* şeklinde bir spekülasyon yapmaya götürmüştü.

Kuşkusuz Yakup Kadri aşağıdaki satırları yazdığında diplomatlıktan ziyade yazarlık yeteneklerine dayanarak, Atatürk'ün bilinçaltı hakkındaki zekice kavrayışını sergilemiştir:

"...ne harp meydanlarının kanlı hengameleri, ne zafer topraklarının sağır edici patlayışları, ne bir ülkeyi yeniden var ediş cehdi; ne de hiçbir faniye nasip olmamış şan ve şeref, ikbal ve şevket şenlikleri bir türlü teskine muvaffak olamıyordu".

Bunun ne olduğunu Yakup Kadri kavrayamıyordu. Mustafa Kemal kendini korumak için eşsiz olduğuna inanarak içsel kaynaklarına dayanmıştır. Bir delikanlı iken, Osmanlı İmparatorluğu'nu kurtarmak için görkemli düşünceler yaratmış ve genç bir adam olarak savaş kahramanı olmuştu. Bir yetişkin olarak ülkesinin karizmatik kurtarıcısıydı ve olgunluk çağında ülkesinin lideri, hocası ve arıtcısıydı. Bunların hepsini yalnız bir adam olarak yapmıştı. Takipçilerinden sadakat talep etmiş, karşılığında hiçbir şey vermemiş, fakat, kibar ve utangaç olmakla saldırgan ve kaba (abrupt) olmak arasında gidip gelmişti.

Yetişkin Atatürk'teki çatışmanın özüne nüfuz ederek Yakup Kadri şunları yazmıştır: *"Bu doymak bilmez gönül, bu şahlanmış irade, bu çağlayan enerji; her an yeni bir zafer heyecanına teşne idi; her an yeni birşey yaratmak istiyordu"* (s.123).

Yakup Kadri'nin iddiasına göre, Atatürk tüm enerjisini bu yıkıcı ihtirasının gerçekleşmesine vakfetmişti. Yüzlerce konuşmasında Atatürk ülkesi için varolan ümitlerini özetlemişti. Yüzlerce harekete, o öncülük etmişti. "Kemalizm" terimi Mustafa Kemal'in, Türkiye'nin geleceği hakkındaki vizyonunu tanımlamak için kullanılır olmuştu. Hem felsefesi, hem de eylemlerini temsil eden Kemalizm, entelektüel düzeyde incelenmeye ve şematik bir biçimde izah edilmeye başlandı. Kemalizm nazariyesi Mustafa Kemal tarafından 20 Nisan 1931 tarihinde yayınlanan bir beyannameyle özetlenmiştir. Beyannamenin Cumhuriyet Halk Fırkası'nın niteliklerini ortaya koyan birinci maddesi, fırkanın *"cumhuriyetçi, milliyetçi, devletçi, lâik ve inkılapçı"* (Lewis 1961, s.280) olduğunu söylüyordu. Bu altı ilke daha sonra Anayasa ve Cumhuriyet Halk Fırkası'nın, her bir oku, bir ilkeyi temsil eden altı ok-

lu armblemine de konuldular. Kemalist programın altı maddesinin tümü 1937 yılında kabul edilen Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nın ikinci maddesi içinde yer aldılar.

Cumhuriyetçilik, Mustafa Kemal'in Osmanlı hanedanının egemenliğin tecessümü olarak tasfiyesinin doğal bir sonucu idi. Sınırlar alanındaki sezisi "*hakimiyet bilâ kayd ü şart milletindir*" sloganı ve kendisi için herhangi bir saltanat makamını reddetmesi ile ortaya konulmuştu. Mustafa Kemal ve destekçileri Anadolu'da Osmanlı İmparatorluğu'nun kalıntılarını Anlaşma Devletleri ve Yunanlılardan kurtarmaya çalışırken, bu girişimin temeli yeni bir fikre dönüşmüştü, bu da dahilindeki Türk nüfusa dayalı, tanımlanmış sınırları bulunan bir ulus-devlettir. Misak-ı Milli olarak bilinen ve hareketin ilkelerini ortaya koymaya ve halkı hareketin bayrağı altında toplamaya hizmet eden bu vesika Osmanlı Müslümanlarından bahsederken; kısa süre içinde, Mustafa Kemal kendisinin yeni Türkiye kavramının, gerçekte, sınırları toprakları üzerinde yaşayan Türkler tarafından çizilen bir ülke olduğuna işaret etmişti. Bir kez daha, sınırlar kavramı zihninde olduğundan daha büyük hale gelmişti ve onu ve mücadelesini canlandırmıştı.

Milliyetçilik İstiklal Savaşı ve cumhuriyetin teşekkülünde esaslı bir unsurdu. Toprak kayıpları ve Osmanlı azınlıklarının ulusal özlemlerinden vazgeçmemeleri Osmanlıcılığı, Türk milliyetçiliğine döndürmüştü. Bundan başka 1927 Türkiye'sinin yüzde 97.3'ü Müslüman'dı. Dolayısıyla yeni Türk cumhuriyeti etnik ve kültürel açılardan büyük çapta türdeşti.

Halkçılık Mustafa Kemal tarafından daha Haziran 1920 tarihinde Ankara'da aşağıda bir kısmını aktardığımız bir konuşmada Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde telaffuz edilmiş bir kavramdı: "*Zannedirim bugünkü mevcudiyetimizin mahiyeti asliyesi, milletin temayülâtı umumiyesini ispat etmiştir, o da halkçılıktır ve halk hükümetidir. Hükümetlerin halkın eline geçmesidir*" (Lewis 1961, s.253).

Aynı ilke, inançlarına bakılmaksızın eşit hakların tüm vatandaşlara yaygınlaştırılmasına, onların kendi dinlerini icra edebilmelerine ve "*Türkiye ahalisine din ve ırk farkı olmaksızın vatandaşlık itibarıyla (Türk) itlak olunur*" şeklindeki anayasal garantiye öncülük etmiştir.¹⁴⁹ Bu gerçekte Osmanlı İmparatorluğu ile Avrupa arasındaki uzun çatışma tarihinin ana unsurlarından birisi

¹⁴⁹ Bu Anayasanın 88. maddesidir.

olan *millet* sisteminin ölümü demekti.¹⁵⁰ Bundan böyle herhangi bir yabancı devletin, dindaşlarının çıkarları dolayısıyla Türkiye'nin içişlerine karışmak için herhangi bir bahanesi olmayacaktı.

Devletçilik, ekonominin Türkiye'nin doğal ve insani kaynaklarının kıtlığına çare bulmasını sağlamanın bir yolu idi (Hershlag 1960, s.3). Devlet, Türkiye'nin iktisadi geleceğini geliştirmek için özel girişime yardım edecekti.

Laiklik, Mustafa Kemal'in şahsi mizacında fazlasıyla yankılanıyordu. Türkiye'de din belirleyici özelliğini kaybedecek ve her Türk kendi selameti için istediği yolu takip etmekte hür olacaktı. Kendisi için yaptığı gibi, ülke için de batıl itikatlar ve geri kalmışlığın kökünü kazıyacaktı.

İnkılapçılık, Mustafa Kemal'in geçmişin etkisinden kurtulmuş bir yeni Türkiye yaratma arzusunu kurumsallaştırma çabasıydı. Mustafa Kemal bir muharebe ardından diğerini yaparak ve bir başarı ardından diğerini kazanarak yolu göstermiş ve Türkleri modeli devam ettirecek bir yaşam tarzını benimsemeye teşvik etmişti.

Kemalizm, Türk olma özelliğini taşıyordu ve herhangi bir çağda, herhangi bir liderce savunulan sistemlerin hiçbirisine benze-miyordu. Bilhassa Doğu'daki pek çok gelişmekte olan ülke Atatürk Türkiye'si'ne hayranlıkla bakıyor ve onun örneğini izlemeyi arzu ediyorsa da, tarihinin bu döneminde Türkiye için uygun olan, başka bir ülke tarafından kolaylıkla benimsenebilir bir-şey değildi. Bundan dolayı, Atatürk'ün yalnız şahsi mizacına tıpatıp uygun bir biçimde, Kemalizm diğer herhangi bir milletten hiçbir şey beklemiyordu. Dolayısıyla, 1930'ların Türkiye'si bir anlamda, dünyanın geri kalan kısmından kendi isteği ile gerçekleşen bir tecrit içindeydi. Türkiye, liderinin şahsi mizacını yansıtan biçimde fazlasıyla kendi-merkezliydi. Türkiye, komşularıyla beraber yaşamak ve Hitler, Stalin ve Mussolini gibi liderlerin iktidara gelmiş olduğu bir dünyada varolmak zorunda bulunduğundan, böylesine bir tecridin de doğal olarak sınırları vardı.

Atatürk, çocukluğunun "*kaygılarla dolu*" atmosferinin karşıtı olacak biçimde ülkesinin bir barış atmosferi içinde "*şen dul*" imajı-

¹⁵⁰ Osmanlı dünyası ümmeti oluşturan Müslümanlarla *millet* adı verilen dini cemaatler şeklinde düzenlenen gayrimüslimler biçiminde ikiye bölünmüştü. Her *millet*, kendi üyelerinin hukuki sorunlarını, kendi dini hukuku çerçevesinde çözmekle yükümlüydü. Osmanlı döneminin temel milletleri Rum Ortodoks, Ermeni ve Yahudi milletleriydi. 19. yüzyılda yabancı güçler şu ya da bu *milletin* davasını destekleyince millet sistemi Doğu Sorunu'yla içiçe geçti (Bkz., Itzkowitz 1972, s.59).

na sahip olmasını istiyordu. Böylesine durumlarda idealize edilmiş çocuk/anne, baba/sevgili olarak evrenin merkezinde olacaktı.

Ankara'nın merkezindeki Kızılay meydanında bir bronz levha üzerine yazılı sözleri vatandaşlarına kendi yönlendirici ilkesi olan bir öğüdü sunar: "*Türk! Öğün! Çalış! Güven!*"

Yeni Türkler arasındaki romantik ve maceracı kimseler için faaliyetlerine sınır çizmek ve yayılmacı olmamayı seçme hüsrana ve vefatı olmalıdır. Atatürk bir zamanlar büyük bir tarihsel imparatorluk olan bir ülkeyi yıkıntılar içinde devraldığında, Hitler'in emrinde Almanya'nın büyük doğal kaynakları ve askeri potansiyeli vardı. Öyle gözüküyor ki, askeri güce sahip olmuş olsaydı bile, Atatürk dünya sahnesinde fazla bir zarar yaratmayacaktı. Şahsi düzeyde iç huzuru sağlamadaki başarısızlığına karşın, onu yöneten psikolojik güçler onarıcı doğadaydı. Bir Makedonyalı olup, kalben ömrü boyunca böyle kalmasına ve her zaman Selanik'in hasretini çekmesine karşın (Tsal 1975), Selanik'in yeniden Türkiye sınırları içine dahil edilmesi arzusunun asla açıkça dile getirilmemiştir. O, Balkanlarda sulh istiyordu. İstiklal Savaşı biter bitmez Yunanlılara karşı düşmanlık hislerini aşmış biçimde hareket etmiştir. Askeri başarı, yeni Türk nesline, Yunanlıların elinde maruz kaldıkları bir tarihi yara fikrinin aktarılmasını önlemiştir. Pek çok Türk'ün kendilerine yapılan fenalıkları unutmada Mustafa Kemal kadar başarılı olmadığı söylenebilir. Muhakkak ki, Yunanlılar da kendilerine gadredildiği yolundaki inançlarına sıkı sıkıya sarılmışlardır.¹⁵¹ Atatürk'ün genel olarak tüm yaralanmaları aşabilir görüntüsü veren büyütölmüş öz-kavramı, Yunanistan ve Türkiye'yi savaş sonrası yıllarda biraraya getirmeyi sağlamıştır. Venizelos, Ekim 1930'da Ankara'ya diplomatik bir ziyaret yaptı ve iyi düzenlenmiş bir karşılama gördü. Atatürk'ten çok etkilenen Venizelos, iki ülke arasında bir federasyon oluşturulması gibi, en ılımlı ifadeyle gerçekleşmesi mümkün olmayan bir fantezi olarak nitelenebilecek bir öneride bile bulunabilmiştir.

Yunan başvekilinin ziyaretini iade için Ekim 1931 başlarında İsmet İnönü Atina'ya gitti. Yunanistan'da bir suikast ihtimalin-

¹⁵¹ Dr. John E. Mack (1980) ve Dr. Rita Rogers (1980), kişisel görüşmelerde, tarihsel yaraların nesilden nesile iletildiklerini ve bizleri hıncın devamı için yeni durumlar yaratmak için uyanık tuttuklarını iddia etmişlerdir. Dr. Mack "mağduriyet egoizmi" ifadesini bir ulusal topluluğun acı çeken bir geleneksel düşmana ne denli az yakınlık duyduğunu tanımlamak için kullanır.

den korkan İsmet Paşa çocuklarını, kaygılarını anlayan ve onların bakımını üstleneceğini söyleyerek ailesi için endişelenmemesini isteyen, Atatürk'e emanet etti.

Balkanlar'da barış Atatürk tarafından artan Alman ve İtalyan emperyalizmine karşı bir savunma önlemi olarak görülüyordu. Türkiye'nin 30 Ekim 1930 tarihli dostluk ve tarafsızlık anlaşmasının imzalanmasıyla simgelenen, Yunanistan'la uzlaşma siyaseti aynı zamanda Bulgar saldırganlığının artma eğilimine girmesine karşı alınan bir önlem özelliğini de taşıyordu. İmzacı devletlerin güvenliklerinin tehdit edilmesi durumunda diğerleriyle durum değerlendirmesi yapmalarını zorunlu kılan bu anlaşma, Yugoslavya ve Romanya'nın da Balkan Pakti'na dahil edilmesiyle coğrafi açıdan daha geniş bir alana yayıldı.

Türkiye'nin Balkan komşuları temel olarak Bulgaristan'ın yayılmacı iddialarıyla meşgul olurken, Atatürk'e kaygı veren kendisinden birkaç yaş küçük olan ve hiç sevmediği Mussolini'ydi. Atatürk'ü tedirgin eden iki şey vardı: Mussolini'nin eski Roma İmparatorluğu'nun görkemini yeniden yaratma düşü ve Türkiye'nin Akdeniz sahiline göz dikmesi. Atatürk, İİ Duce'yi merasim üniforması içinde bir asker karikatürü olarak görüyordu ve bir gün kendi halkı tarafından asılacağı kehanetinde bulunmuştu (Yücebaş 1963, s.60).

Bir keresinde Atatürk, İtalyan diktatöre olan nefretini ancak kendisinin becerebileceği bir yolla ve dramatik bir biçimde göstermeyi başardı. Mussolini'nin elçisi Çankaya'ya, İtalya'nın Antalya üzerindeki iddiasını yenilemek üzere gelmişti. Elçinin ziyareti sırasında Atatürk özür dileyerek ayrıldı ve elçiyi beklemek zorunda bıraktı. Döndüğünde üzerinde Cumhuriyet'in ilanından beri ilk kez giydiği mareşal üniforması vardı (Kinross 1965, s.522). Elinde kırbacı İtalyan elçisinin önünde çizmelerinden birisinin elçinin görüş alanında kalmasına dikkat ederek oturdu. Elçi'yi Mussolini'nin Türk toprakları üzerindeki emelleri üzerinde konuşmasını sürdürmeye teşvik ederken, bile bile çizme biçimindeki İtalyan yarımadasını simgeleyen kendi çizmesini kırbaçlıyordu. Ziyaret, Atatürk'ün, Türk topraklarıyla ilgili ihtiraslarını frenlemesi gerektiği mesajını vermesiyle sona erdi.

Atatürk'ün Mussolini'yi hor gördüğü apaçıkken, 1930'ların ilk yıllarında şahsi düzeyde Hitler'e karşı fazla hissi olmadığı görülüyordu. Şaşıla Hitler yeni "Reich"in kurucusu olarak,

Atatürk'ün aksine yıkıcıydı. *Mein Kampf*'ı okuduktan sonra Atatürk, Hitler'i bir "kurşun asker " olarak nitelendirdi ve "*dilinin yabaniliği ve delice düşünceleri karşısında, midesi bulandığından*" dehşete düştüğünü ifade etti (Kinross, s.522). Hitler'in en şeytani eylemi olan Yahudilerin imhası Atatürk'ün ölümünden sonra gerçekleşti. Atatürk böylesine bir eylemi düşünemezdi bile. Atatürk'ün misyonu acıyı dindirmekti, acıya neden olmak değil. Hitler'in aksine Atatürk kişisel saldırgan içgüdülerini bastırmaya muvaffak olan bir kimseydi.

Mussolini ve Hitler, Atatürk tarafından kurşun askerler olarak görülüyorlardı, ama o, Stalin'i daha gerçekçi bir bakışla ele alıyordu. Türkiye'nin ebedi düşmanı Rusya'da, 1920'lerden beri toplumsal ve siyasal değişimler gerçekleşiyordu ve Atatürk de bunların farkındaydı. Ancak, o bakışlarını Batı'ya çevirmişti. Samsun'daki günlerinden beri üzerine kurulan dostça baskıya rağmen komünizme karşı olmayı sürdürdü. Komünizm için: "*Görüldüğü yerde ezilmelidir*" diyecekti (Kabaklı 1973, Yücebaş, 1963, s.187).

Dünya siyasetinde değişen rüzgârlar Türkiye'yi Balkanlı dostlarına yaklaştırdı. Yugoslav Kralı Alexander ve eşi Kraliçe, İstanbul'u ziyaret ettiler. Kral, Atatürk'ü üzerinde amiral üniforması olduğu halde Dolmabahçe Sarayı'nda ziyaret etti, fakat redingot, çizgili pantolon ve silindir şapkalı Türk lideri tarafından karşılandı (Graham 1939, s.205). Üniformalar savaşan insanlar içindi ve Mustafa Kemal'in paşalığı bir kenara bırakmasının üzerinden uzun süre geçmişti. Bu davranışı onun, Mussolini gibi pozculara duyduğu tiksinimeyi izah eder. Atatürk, Kral Alexander'ın başını, kahramana tapınma noktasına varmasına neden olacak derecede döndürdü. Ziyaret esnasındaki sohbetleri sırasında söylenen bir söz Atatürk'ün hazırcevaplığının küçük bir örneğidir. Kral, Atatürk'e eğer Anlaşma Devletleri'nin yaptığı öneriyi kabul etmiş olsaydı, Anadolu'ya ayak basanın Yunan ordusu değil de Yugoslav ordusu olacağını itiraf ettiğinde, Atatürk'ün cevabı "*Öyleyse geçmiş olsun diyeyim Ekselans*" olmuştu (Granda 1973, s.344).

Diğer bir Balkan devleti olan Romanya'nın Kralı II. Karol, Atatürk'ü, yaşamının son yılı olacak olan 1938 yılının Haziran'ında ve beklenmedik bir şekilde ziyaret etti. II. Karol Karadeniz'de bir yat seyahati yaparken Boğaz'a inmiş ve yatını Dolmabahçe Sarayı önünde demirlemişti. Bu sırada Atatürk kendi özel yatıyla denizdeydi. Kral II. Karol'un ziyaret arzusu iletildiğinde,

Atatürk hasta olmasına rağmen kralı kabul etmeye rıza gösterdi. Kral, Atatürk'ün yatına geldiğinde onu açık gri bir takım elbise, ipek bir gömlek ve yeşil bir kravat üzerinde olarak kusursuz bir biçimde giymiş buldu. Doktoru yanında idi. İki devlet başkanı yemekte Avrupa meselelerini tartıştılar. Bu buluşma hakkındaki bir hikâye, Atatürk'ün içinde bulunduğu trajik durumu ortaya koyar: Atatürk misafir Kral'a alkollü içki verilmesinde ısrar etmiş ve doktoruyla, tıbbi nedenlerle yasaklanmış olmasına rağmen, ev sahibi olarak kendisinin de bir şeyler içmesinin gerektiği konusunda tartışmıştı. Doktor bir taviz olarak hastasının bir parmaklık içki içmesine rıza gösterdi. Doktorun düşündüğü bir parmağın eni kadar içki içilmesiydi. Garson içkileri koyarken, Atatürk ölçü olarak parmağını dikine tuttu ve kendisinin yalnızca bir parmak içki içilmesini isteyen doktorun sözüne uymakta olduğunu söyledi (Yücebaşı 1963, s.117-18).

Atatürk'e Türkiye'nin doğusundaki ülkelerden de hayran gözler çevrilmişti. Laiklik Müslüman dünyasında hayal kırıklığı yarattığında, Atatürk bu dünyaya yeni bir vizyon önerdi. Hint Müslümanları Türkiye'yi İstiklal Savaşı sırasında da desteklemişlerdi ve sonraları Hintli Sinha (1972) onu Gandhi'yle eş, hatta üstün tutmuştu.

20 Mayıs 1928 tarihinde Afganistan Kralı Emanullah Han ve eşi, Mustafa Kemal'i ziyaret için Ankara'ya geldiler. Kral ve eşi olağanüstü bir içtenlikle karşılandılar. O gece Ankara Palas Otelinde Emanullah Han'ın şerefine büyük bir yemek verildi. Hoş geldiniz konuşması sırasında Mustafa Kemal kendisinin en çok tercih ettiği benzetmelerden birisini yaptı:

"... istikbalin yüksek ufuklarından doğmaya başlayan güneş asırlardan beri ısırap çeken milletlerin talihidir! Bu talihin artık bir daha siyah bulutlara bürünmemesi milletlerin ve onların önderlerinin ihtimam ve fedakârlığına bağlıdır"(Kocatürk, s.310).

Ankara'da bir hafta kalan Emanullah Han, kahraman güneş'in bir diğer tapıcısı haline geldi. Bir daha Atatürk'ü göremeyecekti; ama artık kral değilken Atatürk'ün cenazesine katıldığında görgü şahitleri gözlerinde yaşlar görmüşlerdi. 1934 yılında daha önemli bir Doğulu ziyaretçi geldi. Bu Atatürk ile bir görüşme yapmayı arzulayan İran şahı idi. O tarihte yeni ve oturmuş Türkiye on yılı aşkın bir süredir varlığını sürdürmekteydi. Atatürk, şaha batılılaşmanın neleri başardığını ve Türkiye'ye neler getirdi-

ğini göstermek için sabırsızlanıyordu. Damarlarında ev sahibinden daha fazla asilzade kanı dolaşmayan İran Şahı Rıza Han iktidarı ele geçirmiş ve bir hanedan tesis etmişti ve kendi ülkesinde bir reform sürecini başlatmak istiyordu.

İran Kazak müfrezesinde alaylı subay olarak yükselerek albay olmuş olan asabi mizaçlı Rıza Şah, 1921 yılında hükümete karşı yapılan darbeye öncülük etmiş, 1923 yılında başbakan olmuş ve iki yıl sonra, İran meclisini, iktidardaki Kaçar hanedanını kendisi lehine ortadan kaldırmaya zorlamıştı. Şah olunca hanedan adı olarak Pehlevi unvanını aldı. Oğlu Muhammed Rıza Pehlevi sonraları İran'ı daha iyice batılılaştırmaya teşebbüs edecekdise de, Atatürk'ü öfkeden çıldırtabilecek bir Müslüman köktendinci Aye-tullah Ruhullah Humeyni tarafından devrilecekti.

Trabzon Limanı'nda resmen karşılanan Rıza Şah, Enver Paşa tarafından Almanlardan alınan Rus limanlarını bombalamak için Karadeniz'e gönderilen ve Osmanlı Devleti'ni I. Dünya Savaşı'na sokan Yavuz zırhlısına bindirildi. Yavuz Trabzon'dan, Samsun'a geldi. Burada şah, tam o çok önemli, sisli Mayıs 1919 günü Mustafa Kemal'in ayak bastığı yerde, karaya çıktı. Rıza Şah'ın geliş şerefine resmi bir karşılama töreni yapıldı ve yere güzel Türk halıları serildi. Ankara'da Mustafa Kemal, şahı "kardeşim" diye selamladı (Kinross 1965, s.524). Çok uzun boylu olan Şah için, özel bir yatak yapıldı ve iki haftalık yorucu bir gezi ve ziyaret programı düzenlendi.

Şah için bir model olduğunun tamamıyla bilincinde olan Atatürk, misafirinin gözünü batılılaşmanın Türkiye'deki sonuçlarıyla kamaştırmak için çok gayret gösterdi. Atatürk kendisi gençken Bulgar Kralı Ferdinand'ın bir maskeli balo ve göz kamaştırıcı resepsiyonunda ev sahipliği yapmasını ve bir diğer münasebetle şaşaalı bir biçimde operaya gelişinin üzerinde yaratmış olduğu etkiyi hiç unutmamıştı. Şaha Türkiye'nin de tüm ihtişamıyla bir operaya sahip olduğunu göstermeye karar verdi.

Bu ziyaret için özellikle bestelenen operanın icrası hakkında bildiklerimizin çoğu Bayan Kıymet Tesal'in o günlere ait canlı hatıralarına dayanıyor (Tesal 1975). Opera sanatı konusundaki bilgisizliğini gidermek için diğerlerinin kabiliyetlerini organize etme yeteneğini ve kararlılığını ortaya koyan Atatürk, bu ilk Türk operasının yaratılmasının arkasındaki yol gösterici dahiydi. Özsoy

operasının konusu kültürel açıdan kardeş olan Türk ve İranlıların mezhep farkları yüzünden Sünni ve Şii olarak ayrılmalarıydı. Paris'ten henüz dönmüş olan genç bir müzisyen Ahmed Adnan Saygun müziği bestelemekle görevlendirildi. Besteleme, rol dağıtımı, yönetim ve sahneye koyma işlemlerinin tümü yirmi gün içerisinde gerçekleştirilmek zorundaydı. Orkestra oldukça zayıftı ve gerekli sayıda müzisyene sahip değildi. Kabiliyetli müzik öğretmenleri ve lise talebeleri görev almaya zorlandı. Provalar Ankara Halkevi'nde yapıldı. O zamanlar on beş yaşından biraz büyük olan Bayan Tesal, kızlar korosunu yönetmek için seçildi. Bayan Tesal Atatürk'ün hemen her gün Ankara Halkevi'ne geldiğini ve operanın her noktasıyla yakından ilgilendiğini hatırlamaktadır. Bestekâr Adnan Ahmed Saygun'a hayran olan Kıymet, onun halihazırda seçilmiş bulunan ve müzisyen olmaktan ziyade yönetici olan orkestra şefinden daha iyi bir şef olacağını hissetti. Utangaçlığı bir kenara atarak, Atatürk'e teklifini sundu. Atatürk önce karşı çıktıysa da, meseleyi düşüneneğine söz verdi. O gece sofrada Nuri Bey'in kızının yapmış olduğu öneriyi gündeme getirdi. Sonuçta, ertesi gün her iki şahıs ile görüştükten sonra, Ahmed Adnan Saygun'a, misafir İran Şahı'nın huzurunda ilk Türk operasını yönetme şerefini verdi. Kıymet'e duyduğu şükranı hiç unutmayan bu genç adam zamanla Türkiye'nin önde gelen bestecilerinden birisi oldu.

Atatürk, şahı Ankara'dan alarak ülkenin diğer yörelerine ve Türk ordusunun manevralarını izlemeye götürdü. İstanbul'da Atatürk başrollerinde bazıları yarı çıplak dansözlerin bulunduğu bir doğu gecesi galası yapılmasını emretti ve eğlence hiç kuşkusuz binbir gece masallarıyla aşık atacak düzeydeydi. Rıza Şah pek çok alanda, bilhassa laikleşme konusunda, Atatürk'ü taklide çalıştı. Batılaşmayla ilgili pek çok fikirle İran'a döndü, ama elde ettiği sonuçlar akıl hocasınınkilere göre fazla etkileyici olmadı.¹⁵²

Irak Kralı Faysal ve Ürdün Emiri Abdullah'ın da dahil olduğu diğer Ortadoğu liderleri de Atatürk'ü ziyaret ettiler. Dünya olaylarıyla ilgili belirsizlik derinleştikçe, ittifaklar ülkenin bekasını güvence altına almanın bir yolu olarak görülmeye başlandı. 1937

¹⁵² Rıza Şah, Atatürk'ün operasından etkilendi ve İran'a döndükten sonra bir opera binası yapılmasını emretti. Daha sonra oğlu lehine tahtından feragat ettiğinde, opera binası halen ayakta idi, ancak o güne dek hiçbir zaman kullanılmamıştı (Ramazani 1981).

Haziran ayında, 1934 Balkan Antantı'nı dengeleyen bir Doğu Antantı için Türkiye, Irak, İran ve Afganistan Sadabad Paktı'nı tesis ettiler. Pakt, saldırmazlık, tehdit vukuunda imzacı devletler arasında durum değerlendirmesi yapılması ve iş birliği ve yıkıcı faaliyetlerin önlenmesini öngörüyordu. Türkiye, şimdi hem Balkan, hem de Doğu anlaşmalarının önemli bir üyesi olarak Doğu ile Batı arasında sağlam bir zincir durumuna gelmişti. Atatürk, bir diğer "onarım" sürecinin sonuçlarını alıyordu.

Psikolojik unsurlar Hatay sorununun nihai çözümünde de rol oynuyorlardı. Hatay, 1921'de Fransa'yla yapılan anlaşmayla özel bir yönetime geçen İskenderun Sancağı'nın Türkçe adıydı. Sancağın nüfusunun en az yüzde 40'ı Türk'tü ve Ankara'daki Türk hükümeti sancak üzerinde tam egemenliğini yeniden tesis etmek istiyordu. 1938 yılının Eylül ayında Fransa mandatör devlet olarak Suriye'yle İskenderun da içinde olmak üzere bağımsızlık vaadedenen bir anlaşmaya vardı. Türkiye durumu protesto etti ve sancakta huzursuzluk arttı. Hatay'ın Atatürk için kişisel önemi vardı. Mustafa Kemal, orada Türkler bölgeyi terk edene dek askerlerinin başında düşmana karşı durmuştu. Tartışmalı sancakta yaşayan Türkleri acı içindeki kişiler olarak algılayan Atatürk eyleme geçti. Toplantılarda Fransız elçisi üzerindeki etkisini kullanarak ve Hatay sınırına yakın yerlere manevra yapmak üzere Türk askerlerini gönderme suretiyle güç gösterisi yaparak, Fransa üzerinde baskı kurdu. Fransızlar 3 Temmuz 1938 tarihli anlaşmayla sonuçlanan görüşmeler yapmak üzere Ankara'ya bir askeri heyet gönderdiler. Sancakta bir Fransız-Türk ortak egemenliği önerdiler. Sorunun nihai çözümünü tayin için bir halk oylaması yapılacaktı. Türk askeri, sancakta girdi ve seçimler Meclis'te Türk çoğunluğu doğurdu. Bu meclis 2 Eylül 1938'de sancağı, Hatay Cumhuriyeti adı altında bir devlet olarak ilan etti. Daha sonra Türkiye'yle birleşmek için Ankara'ya bir heyet gönderildi. Hatay'ın ilhakı, 30 Haziran 1939 tarihinde gerçekleştiğinde Atatürk ölmüştü, fakat kısmen şahsi karakterine dayanan eylemleri meşru olarak belirlemiş olduğu sınırlar dahilinde Hatay'ın ilhakı için gerekli zemini hazırlamıştı.

1930'larda, Türkiye'ye gelen diğer iki ziyaretçi zikredilmeye değer. Bunlar Kral VIII. Edward ve General Douglas Mac Arthur'dur. 1936 yazında, VIII. Edward dinlenmek için bir süre İngiltere dışında vakit geçirmeye karar verdi. Bu sırada Wallis

Simpson'la olan ilişkisi hakkında açıktan açığa dedikodular yapı-lıyordu ve bir süre Simpson ve bazı yakın arkadaşlarıyla beraber İngiltere'den uzaklaşmak istedi. Güzel bir yat olan *Nahlin*'i Dalmaçya sahillerinde dolaşmak üzere kiraladı. Yat seyahati tatil olarak planlanmıştı. Fakat İngiliz Dışişleri Bakanlığı kralın faaliyetleri ile ilgileniyordu ve tatil kısa sürede yarı-resmi bir nitelik kazandı. Dalmaçya sahillerine giderken VIII. Edward, Yunan Kralı II. George ile tatil yaptığı adada biraraya geldi. II. George on yılı aşkın bir süre sürgünde Londra'nın moda ve gözde otellerden Brown's Hotel'de kaldıktan sonra henüz tahtına yeni dönmüştü. VIII. Edward, Yunan kralına işlerin nasıl gittiğini sordu. II. George cevap olarak durumdan fazla memnun olmadığını, başbakanla olan ilişkilerinde zorluklar olduğunu ve Brown's Hotel'e geri dönebileceğini söyledi (The Duke of Windsor 1951, s.310).

VIII. Edward Çanakkale Savaşı'nda ölen İngiliz Milletler Topluluğu mensuplarının manevi huzurlarında saygı duruşunda bulunduktan sonra yatıyla İstanbul'a gitti ve burada 4 Eylül günü Atatürk ile buluştu. Türk lideri krala karşı çok nazikti. Kralı kıyıya yanaştıran küçük tekne, rıhtımda sallanarak VIII. Edward'ın düşmemek için zemini tutmasına neden olunca, Atatürk nükte yapma fırsatını kaçırmadı ve kendisini selamlamadan önce ellerini temizlemeye çalışan Kral'a "*Vatanımızın toprağı temizdir ekselans, o elinizi kirletmez*" dedi (Granda 1973, s.362; Yücebaşı 1963, s.31). Böylesine bir söz kendisinin Türk milletinin arındırılması konusundaki ilgisini yansıtmışa benziyor. Örneğin, yıllar önce, kendisinden Bizans kıyılarını temizleyecek büyük bir dalga olarak bahsetmişti.

VIII. Edward İstanbul'da üç gün geçirdi ve Atatürk ile birkaç kez biraraya geldi. Bunlardan bir tanesi Dolmabahçe Sarayı'nda verilen bir yemektir. Yemek sırasında Türk garsonlardan birisi bir tabağı şangırıtıyla yere düşürdü. Olay nedeni ile özür dileyen Atatürk: "*Bu millete her şeyi öğrettim, fakat uşaklığı öğretmedim*" dedi (Granda 1973, s.363). Zihni sürekli olarak saf Türk'ün mü-kemmeliyetinin savunulmasıyla meşguldü. Ertesi gün, Atatürk'ün yatı *Ertuğrul*, *Nahlin*'in yanına demirledi ve iki lider ve yanlarında-kiler yelken meraklısı kralın onuruna yapılan bir yelken yarışını izlediler. VIII. Edward'ın Bayan Simpson tarafından nasıl köleleştirildiğini gören Atatürk'ün arkadaşlarına kralın, Amerikalı bayana olan

tutkusu nedeniyle tahtını kaybedeceğini hissettiğini ifade ettiği söylenir (Yücebaşı 1963, s.97-98).

İstanbul'daki ziyaretlerinin bitiminde İngiliz heyeti Avrupa'ya kara yoluyla dönmeyi planlamıştı. Atatürk kendi cumhurbaşkanlığı trenini VIII. Edward'ın emrine verdi ve Kral 6 Eylül'de Viyana'ya gitmek üzere hareket etti. Hatıratında VIII. Edward, Atatürk'ün gözlerinin "*hayatında bakmış olduğu en nüfuz edici*" gözler olduğunu söyler. Kral aynı zamanda alaycı bir üslupla, Atatürk kendisine reformları anlatırken "*Yunan Kralı George'un kaderinden yakınan melankolik sesinin, modern dünyadaki gücün gerçek ve hayalleri konusunda bir karşı tez sağladığını*" söyler (Duke of Windsor 1951, s.310).

1932 yılında General Douglas MacArthur ABD genelkurmay başkanıydı. Bu görevi nedeniyle askeri manevraları izlemek ve yabancı liderlerle buluşmak üzere pek çok yabancı memleketi ziyaret etti. İstanbul'a 25 Eylül günü vapurla Köstence'den geldi. İki gün sonra ev sahibiyle dünya meseleleri üzerinde görüşmeler yaptı. Mustafa Kemal'in gelecek hakkındaki esrarengiz kavrayışının da dahil olduğu görüşmelerin içeriği Ağustos 1951 tarihine kadar kamuya açıklanmadı. Bu tarihte açıklandığında Mustafa Kemal'in generale şöyle söylediği öğrenildi:

"Versailles Anlaşması I. Dünya Savaşı'na neden olan nedenlerden bir tanesini dahi ortadan kaldırmadı. Aksine, dünün temel rakipleri arasındaki açıklığı derinleştirdi. Galipler düşmanca duygularla müdahalede bulunarak muzaferane bir nitelik taşıyan barış koşullarını, mağlup ülkelerin ne etnik, jeopolitik ve ne de iktisadî özelliklerini gözönüne almayarak, dayattılar. Dolayısıyla bugün sahip olduğumuz barışı bir ateşkes olarak tanımlamak daha uygun olur. Eğer siz, Amerikalı Beyler, Avrupa meselelerinden çekilmeyerek Wilson'un programının icra edilmesinde ısrar etmiş olsaydınız, bu gün kalıcı bir barışa sahip olabilirdik.

Bana öyle geliyor ki, Avrupa'nın geleceği eskiden olduğu gibi, Almanya'nın alacağı vaziyete bağlıdır" [The Caucasus, No. 1 (Ağustos 1951), s.16].

Atatürk bunun ötesinde "*olağanüstü dinamik*" olarak kabul ettiği 70 milyon Alman'ın, İngiltere ve Rusya haricinde, tüm Avrupa'yı fethetmekle muktedir bir ordu hazırlayabileceklerini ve savaşın

büyük bir ihtimalle 1940 ile 1945 yılları arasında gerçekleşebileceğini söylemiştir. Böylesine bir savaşta Fransa'nın mağlup olacağı da Atatürk tarafından tahmin edilmiştir. Atatürk, MacArthur'a Mussolini'nin, Sezar olma iddiasında olduğunu ve bu nedenle İtalya'nın herhangi bir barışçı çözümde rol oynayamayacağını söylemiştir. Avrupa sorunuyla ilgili olarak, *"sorunun İngiltere, Fransa ve Almanya arasındaki farklılıklar nedeniyle çıktığı dönemin çoktan geçildiğini"* söyledi. Atatürk, Rusya'dan *"uygarlığı, hattâ tüm insanlığı tehdit eden bir güç"* olarak bahsetmiş ve MacArthur'u Rusların materyal ve psikolojik güçlerini dünya ihtilali için kullandıkları ve Amerikalı ile Avrupalılara yabancı olan siyasal yöntemlere sahip oldukları yolunda uyarmıştır. Konuya ısınan Atatürk şöyle devam etmiştir:

"Avrupa'da patlayacak savaşta en önemli zaferi kazanan ne İngiltere, ne Fransa ve ne de Almanya fakat Bolşevik Rusya olacaktır. Rusya'nın yakın komşusu ve Rusya'yla en çok savaşmış olan bir millet olarak biz Türkler bu ülkede vukua gelmekte olan gelişmeleri izlemeli ve hazırlanmakta olan tehlikeyi tüm çıplaklığıyla görmeliyiz. Doğu'nun uyanmakta olan halklarının hislerini istismar etmekte olan, onların ulusal ihtiras ve duygularına hoşgörülle bakan ve onların nefretini nasıl artırabileceğini bilen Bolşevikler, yalnızca Avrupa'yı değil, fakat Asya'yı da tehdit edecek bir güç haline geleceklerdir" [The Caucasus, No. I (August 1951) s.16].

Atatürk, ilginç düşünceler ileri sürmeye muktedir, fakat 1930'larda dünya dengesini etkileyecek güçlü bir Osmanlı İmparatorluğu yoktu. O, bir nazik çiçeğe benzeyen Türkiye'nin lideriydi. Atatürk milletini çiftliğindeki gerçek ağaçlar ve çiçeklere gösterdiği ilgi gibi şefkatle büyüttü. Etrafındaki dünya gitgide onu daha az ilgilendiriyordu.

Son yıllarında yeni Türkiye Atatürk için Ülkü isimli küçük bir kızın şahsında simgelenir hale geldi. Bu kızın ismi kendi türettiği yeni Türkçe kelimelerden birisi idi. Ülkü sahibi insanlara da yeni türetilen bir kelime ile ülkücü deniyordu.

Atatürk'ün sağlığı kötüleşmeye başlayınca kendisi, Ülkü'nün arkadaşlığı ve refakatini kral ve şahlarinkine tercih etti. Kendi yaratıcılığının etten kemikten bir simgesi olarak Ülkü, dünyasının merkeziydi. Bu küçük kızın saçıyla oynamasına, dizine oturmasına, saat zinciriyle oynamasına müsaade ederken, onun varlığın-

dan öylesine zevk alıyordu ki, gerçek mutluluğa ancak onunla ulaşabilir gibiydi.

Ülkü, Zübeyde Hanım'ın evinde hizmetçi olarak çalışan Vasfiye adlı bir kadının kızıydı. Vasfiye, Atatürk'ün annesi tarafından İstanbul seyahati sırasında bakım altına alınmıştı ve bu durum daha sonra İstanbul ve Ankara'da sürmüştü. Zübeyde Hanım'ın vefatıyla Atatürk'ün kızkardeşine "miras" kalmıştı. Vasfiye bir gün Makbule Hanım'a bir kelime bile söylemeden evi terk etmiş, evlenmiş ve ortadan kaybolmuştu. 1930 yılında bir gün Dolmabahçe Sarayı'nda ortaya çıkıp Mustafa Kemal'in yaverlerine acıklı hayatını anlatana dek nerede olduğu bilinmemişti (Granda 1973, s.317). Evlendiği adamın aslında karısı vardı ve bir kuma durumuna düşmüştü. Vasfiye'nin döndüğünü duyduğunda Mustafa Kemal, onu cumhurbaşkanlığı köşküne hizmetçi olarak aldı. Dolayısıyla Atatürk için çalıştı ve Atatürk'e, uyanıp, banyosunu yaptıktan sonra masaj yapan yardımcı personel arasına katıldı. Kısa süre sonra Atatürk'ün çiftliğindeki tren istasyonunun yöneticisi bir adamla evlendi. Atatürk, Vasfiye'nin bir kızının olduğunu öğrendiğinde, çocuğu henüz görmemiş olmasına karşın ona Ülkü isminin verilmesini emretti. Küçük kızı iki aylıkken ilk kez gördüğünde ondan çok hoşlandı. Atatürk ve çocuk kısa sürede özel bir ilişki geliştirdiler. Ülkü, bir buçuk yaşlarındayken bir İstanbul seyahati sırasında Atatürk, küçük kızın kendisine getirilmesini istedi. Bu günden sonra Ülkü'yü gittiği her yere beraberinde götürmeye başladı. Geçmişte, yetişkin genç kızları evlat edinmişti ve küçük çocuklara hiç ilgi göstermemişti, ama Ülkü hızla tüm Türkiye'nin en çok tanınan ve en popüler çocuğu haline gelmenin yanı sıra Atatürk'ün hissi yatırımının merkezi oldu.

Ülkü çok güzel değildi. Yüzü çıkık elmacık kemikleriyle oldukça büyük ve yuvarlaktı ve kömür siyahı saçları kısacık kesilmişti. Daha önce sadece Afet Hanım'ın küçük kızkardeşi Ayla Atatürk'ün küçük kızı gibiydi, ama hayatının son yıllarında Ülkü'yü kendisinin çocuğu olarak kabul etti. Bu konuda "*çocukları severiz. Çünkü çocuk bizim devamımızdır. Her çocukta biz ebediyete doğru uzanıp gitme isteğini buluruz*" diyecekti (Granda 1973, s.317).

Atatürk nasıl çocuk yetiştirileceği ve Ülkü'yü elinde nasıl bir modern Türk kadını haline getireceği üzerine konuşuyordu. Ülkü'yü yetiştirme yöntemi her şeye izin vermektir. Kendi annesi aracılığıyla Ülkü, Atatürk'ün öz annesinin imgesiyle bağlantı ku-

ruyordu. Atatürk, Ülkü için her türlü zevk ve hoş a gıd a c e k ş e y l e r i n b u l u n d u ğ u v e b u ö z e l l i ğ i y l e , a n n e s i n i n a c ı s ı n e d e n i y l e k e n d i s i n i i h m a l e t t i ğ i e v l e , t a b a n t a b a n a z ı t b i r e v y a r a t t ı .

Ülkü ve Atatürk'le, 1937'de çekilen kısa metrajlı filmler, Atatürk'ü irileşen bir göb e k l e y a ş l a n a n b i r a d a m o l a r a k , k ü ç ü k k ı z ı n h e r e b e v e y n i n y a p a c a ğ ı g i b i a ş ı r ı b i ç i m d e ü z e r i n e d ü ş e r k e n g ö s t e r i r . 1937 yılında film ABD Başkanı Franklin D. Roosevelt'e gösterildi.¹⁵³ Başkan Atatürk'e filmi izlediğini ve bilhassa kendisini Ülkü'yle oynarken gösteren bölümlerden hoşlandığını bildiren bir mektup gönderdi. Anlaşılan Atatürk, Roosevelt'e ünlü koleksiyonu için Türk posta pulları gönderiyordu ve Roosevelt bundan dolayı da kendisine teşekkür ediyordu (Borak 1970, s.184).

Bir cevabında *"Bu fırsattan istifade ederek Amerika Birleşik Devletleri hakkındaki hayranlığımı tekrar bildirmek isterim. Bilhassa ki bizim iki memleketimiz, umumi sulh ve insanlığın sadetini hedef tutan aynı ideali gütmektedir"* diyordu (Borak 1970, s.184). Atatürk, buna ilaveten kendisinin de bir buluşmayı memnuniyetle karşılayacağını ve Roosevelt'i Türkiye'de ağırlamak istediğini yazdı. İki lider isteklerini gerçekleştirecek fırsatı hiçbir zaman ele geçiremediler ve Atatürk öldüğünde Roosevelt iki konudaki üzüntüsünü dile getirdi: Dünya büyük bir adam kaybetmişti ve onunla görüşme arzusu artık gerçekleşmezdi (Borak 1970 s.185).

Ülkü, Atatürk'ün ölümüyle bir haminin ötesinde bir insanı kaybetmişti. Ne yazık ki, Atatürk'ün çocuk bakımı uygulamaları olumsuz psikolojik sonuçlara neden olmuşa benziyor. Atatürk öldüğünde Ülkü sadece beş yaşındaydı ama onun şımarık gözdesi olmanın, onun batılılaşma ve özgürlüğe ait simgesi haline gelmenin bedelini daha sonra ödedi. Atatürk ona diğer "kızları" gibi aylık bir tahsisat bıraktı. Yetiştikten sonra ileride senatör olacak olan bir teğmenle evlendi. Ancak evlilikte mutsuz oldu ve kocasını bir Musevi ile evlenmek için boşadı. Bu evlilik Türk basınında olumsuz tepkiler aldı. Daha sonra bu kez bir çiftçi ile üçüncü evliliği denedi (Granda 1973, s.323). Ülkü'nün evliliklerinde bir asker, İslami bir imparatorluğu laik bir devlete dönüştüren bir reformcu ve kendi toprağının çiftçisi olan bir "yaratıcı" aramış olması ihtimal dışı değildir.

¹⁵³ Kısa metrajlı filmler Julien Bryan tarafından çekilmişti. Bu filmler, Türkiye hakkında bu ülkeye gönderilecek diplomatlar ve eşleri için hazırlamış bir filmin parçalarıydılar.

SON MUHAREBE

Karizmatik bir liderin takipçileri, onun varlığından öylesine büyülenirler ki, ortaya koyduğu yakışıksız davranışları ilgisiz olarak reddederler ya da onunla hiç ilintisi olmayan şeyler olarak görürler. Benzer şekilde liderin muhtemel fiziksel bozulmasını, o sanki insanlığın geri kalan kısmını etkileyen her türlü hastalık ve sıkıntının üzerindeymiş gibi, göremezler. Belki de Atatürk kendi ölümsüzlüğüne olan inancını diğerlerine bulaştırmıştı ya da onlar basitçe onu hastalanmaz ve ölümsüz bir kimse olarak görüyorlardı. Halbuki gerçekte sağlığı o derece kötüydü ki, Samsun'da karaya ayak bastığı 19 Mayıs 1919 tarihinden beri daima kendisini kontrol altında tutması için bir özel doktora ihtiyaç duymuştu.¹⁵⁴

Atatürk istiklal mücadelesine başladığında, ara sıra kendisini etkileyen böbrek sorunları yaşamış ve sıtma nöbetleri geçirmişti. İç buhran geçirdiği dönemlerde bedeninin sağlıksız olduğu fikrini geliştirmesi de mümkündür.

1924 yılında henüz Lâtife Hanım'la evliken geçirdiği "kalp krizi" gerçek değildi. Ortada kalp rahatsızlığına ait bulguların 1927'de yeniden ortaya çıktığına dair bir rapor olmakla birlikte, bu belki de koroner damarlardaki basit bir spazm idi (Arar 1958, s.19-20; Atay 1980, s.484). Ellili yaşların ortasına ciddi bir kalp sorunu olmadan erişmiş benziyor.

1919 yılından 1923 yılına dek, Atatürk, cumhuriyet döneminde sağlık bakanı olan Dr. Refik Saydam'ın gözetimindeydi. 1923 sonrasında kendisinin esas doktoru Neşet Ömer İrdalp idi. İrdalp'e, içlerinden birisi Çankaya köşkünde çalışanların sağlığıyla ilgilenmekle görevlendirilen diğer birkaç doktor yardımcı olurdu.

Atatürk'ün 10 Kasım 1938'deki ölümünün nedeni sirozdu.

¹⁵⁴ Mustafa Kemal karaya ayak bastığında kendini iyi hissetmiyordu. Rahatlamak için her beş ya da altı saatte sıcak bir banyo alma ihtiyacını duyuyordu. Yeniden ortaya çıkan böbrek hastalığının ağrısı çok fazlaydı.

Onu iyi tanıyan bazı kimselerle yapılan mülakatlar karaciğer sorunlarının daha 1936'da ortaya çıktığını, ama fiziksel semptomları ile duygusal konumu öylesine birbirine bağlı durumdaydı ki, kimsenin belli bir anda, fiziksel olarak mı hasta, yoksa yalnızca sıkılıyor, asık suratlı ya da kuşkulu mu olduğunu anlamasına imkân yoktu. Her halükarda o, herhangi bir fiziksel veyahut duygusal kuruntuya boş vererek ve herhangi bir rahatsızlığı reddederek, bir aslan gibi kükreyerek sahnenin tam ortasına gelme konusunda ispatlanmış bir yeteneğe sahipti.

Dengesini tamamıyla bozan ve üzerinden atamayacağı bir psikolojik darbe, Nuri Bey'in ölümü idi. Bu olay, daha önce Zehra'nın intihar etmiş olmasıyla birleşerek, Fikriye'nin canına kıymasına verdiği reaksiyonu yeniden canlandıran adeta psikolojik bir zehirmişçesine davranışlarını etkiledi. Dr. İrdalp, Nuri Bey'i kurtaramamıştı ve onun ölümü Atatürk'ün kayıtsız kalamayacağı bir ölümdü. Nuri, çocukluğunda, Çanakkale'de, Rus cephesinde ve en önemlisi cumhurbaşkanlığı sırasında yanında olmuştu. Nuri, Atatürk'ün "ikizlerinden" birisiydi ama önemli bir farkı vardı. Atatürk, artık amaçlarına hizmet etmeyen pek çok "ikizini" bir kenara bırakmıştı; ancak hayattaki özel görevi Atatürk'ün yaralarını sarmak olarak görünen Nuri Bey için bunu yapmaya niyetlenmediği gibi, buna muktedir de değildi. Gelen giden diğer "ikizlere" göre Nuri Bey daha sert maddeden mamuldü. Alayı, saldırıyı ve kinizmi kaldırabilir ve gene Atatürk'e tapardı. Bir keresinde beraber içerlerken Mustafa Kemal, içkisinin yarısını gerçekten yarı kardeşler imişçesine Nuri Bey'e vermiştir (Aydemir 1974).

Nuri Bey'in 10 Ocak 1937 tarihindeki vefatı, Atatürk'ün iç yapısını destekleyen köşe taşlarından birisini yerinden oynattığı için çok önemli bir olaydı. Çünkü Nuri Bey, gerçekten Atatürk'ün uzantısıydı ve onun ölümüyle Atatürk'ün kendisinin bir parçası ölmüş gibi oldu. Sonuç olarak Atatürk depresif bir ruh haline girdi.¹⁵⁵ Buna ilaveten Atatürk yaşılanıyordu ve yaşlılık fiziki çekiciliğin ve cinsel gücün azalması gibi görkemliliği de etkileyen sorunları beraberinde getiriyordu. Pek çok kimse bu sürece diğer

¹⁵⁵ Falih Rıfkı Atay, Atatürk'ün psikolojik durumundaki değişimi şöyle hatırlıyor: *"Bilhassa 1937'den sonra sinir dengesinin gitgide bozulduğunu görüyorduk. Pek alingan olmuştu. Devamlı bir yerlere boşalma ihtiyacı içinde kıvranan sinirlerini güç tuttuğunu hissederdik. Hele sofraya biraz uzadıktan sonra pek dik katli davranırdık."*

tatminlere -ebeveynlik, içsel saygı ve sevgi gibi- yönelerek tahammül eder, ancak görkemli benlik duygusuna sahip bir kimse için ileri yaşların yaklaşmasını izleme korkutucu bir şeydir.

Dr. Volkan'la görüşme yapan, kavrayış yeteneği güçlü bir şahıs, Atatürk'ün son yıllarındaki aşırı içişini bir intihar niyeti işareti olarak telakki etmiştir. Kendisini taparcasına seven halkının gözünde ölümsüz olduğu için, bir bakıma ölümün kucağına yığıtçe atılmanın onu halkı ile bütünleştireceğini ummuş olabilir. Ancak, son yıllarındaki kayıpları, bir ölüme bütünüyle teslimiyet davranışına yol açmadı ve Atatürk her zaman kendini üstün hissetmek için yapmış olduğu gibi, çevresindekileri yönetmeye devam etti. Nuri Bey'in ölümü, yaşamın satranç tahtasındaki taşları değiştirdi ve eski ilişkilerin yerini almaları için yeni ilişkiler yarattı. Ülkü'ye gösterdiği ilgi arttı. Buna karşılık Ülkü, ona her isteği yerine getirilen bir çocuktan beklenen taparcasına sevgiyi veriyordu. Her zaman gerçekçi olan İsmet İnönü, şimdi Atatürk tarafından bir tehdit gibiymişçesine algılanıyordu ve onca senelik yakın beraberlik sonrasında belli bir mesafeye uzaklaştırılmalıydı. Başvekil olarak İsmet İnönü'nün yerine bir başkasının geçirilmesi için bazıları siyasal açıdan gerçekçi diğer nedenler de vardı. İsmet İnönü, ülkenin ekonomisini daha hızla sağlam bir zemine oturtamadığı için, gitgide artan bir biçimde eleştiriliyordu.

Bunun ötesinde Atatürk, yerine bütünüyle yerleşmiş başvekilinin hükümet üzerinde sıkı bir hükümrانlık tesis edip, "bütçem", "hükümetim" ve benzeri şeyler söylerken, yönetim mekanizmasının dışında bırakıldığını hissediyordu. 1937'ye değin Atatürk, hep İsmet İnönü'yü hükümetin başında tutmaktan duyduğu tatmini dile getirmişti, şimdi onun başvekilliğine kızıyordu. İhtiyatsız bir anında genel sekreterine ne kadar sıkıldığını söyledi. "*Burada bir esir gibi yaşıyorum*" dediği söylenir. "*Ben burada bir nevi mahpus hayatı yaşıyorum. Çünkü gündüzleri ekseriya yalnızım. Herkes işinde, gücünde. Benim ise çok günler bütün günümü değil, bir saatimi dahi dolduracak işim yok... şu halde ya uyuyabilirsem uyuyacağım, olmazsa kitap okuyacağım, yahut birşeyler yazacağım... Bari sofrada bir değişiklik olsa... Ne gezer? Bu sofranın nereden kurulursa kurulsun, karşımda aşağı yukarı hep aynı insanlar... Aynı yüzler... Hasılı bıktım, usandım çocuk! Ne ise bunu birakalım, sende ne haberler var?*" (Selek 1974-75).

Sızlanmalarını gizlemede mahirdi, ancak İsmet İnönü'nün kendisinin sahip olmadığı çok değerli bir şeye malik olduğunu hissediyordu. İsmet İnönü tepedeki adamdı ve Atatürk yine tepede olmak istiyordu. Atatürk'ün, İsmet İnönü'yle bozuşmasında bardağı taşıran damla ehemmiyetsiz bir şeydi ama ehemmiyetsizliği bir içsel dramayı yansıtıyordu. Atatürk, çiftliğin bir kısım harcamalarının hükümet tarafından karşılanmasını temin etmesi için İsmet İnönü'yü sıkıştırıyordu. İsmet İnönü'nün karşı teklifi Atatürk'ün çiftliği millete hediye etmesiydi. Uzun vadede Atatürk bunu yaptı ama başlangıçta öneri ona makbul gelmedi. Atatürk çiftliği millete hediye ettiğinde, İsmet İnönü'den cömertliği nedeniyle kendine teşekkür eden bir telgraf aldı. Telgraf, çiftliğin ileride bir tarım sembolü olacağı kadar köylülük için de bir simge olarak kullanılacağına işaret ediyordu. Atatürk'ün cevabı şöyleydi:

"Hatırlarsınız; Türk köylüsünün Türk efendisi olduğunu söylediğim zamanı... Ben, efendinin arzu ve iradesi altında senelerden beri çalışmış bir hadiniim. Bahis mevzuu olan hediye yüksek Türk milletine, benim asıl vermeyi düşündüğüm hediyeye karşısında, hiç bir kıymeti haiz değildir. Ben icap ettiği zaman en büyük hediyem olmak üzere Türk Milletine canımı vereceğim" (Selek, 1974-75)

Çiftlik sorunu Atatürk ile İsmet İnönü arasında rahatsızlık yaratan bir konu olmayı sürdürdü ve iki liderin uluslararası konulardaki farklı tutumları ile birleşerek sorunları arttırıcı rol oynadı. İspanya İç Savaşı sırasında, İspanya'ya kaçak olmayan mal götüren gemileri korumak için tesis edilmiş olan deniz ablukasının kırılmasından sonra, denizaltılar hangi ülkeye mensup olurlarsa olsun milliyetçi limanlara giden gemilere saldırmaya başladılar. İsviçre'nin Nyon kentinde 1937 yılı Eylül'ünde, Fransa ve İngiltere'nin öncülüğünde korsanlık olarak tanımlanan bu saldırıları tartışmak için, bir konferans toplandı (Black and Helmreich 1959, s.505). Türkiye konferansta Dışişleri Bakanı Tefik Rüştü Aras tarafından temsil edildi. Aras hem Atatürk ve hem de İnönü'yü konferanstaki gelişmeler konusunda bilgilendirdi ve iki lider Türkiye'nin izlemesi gereken siyaset konusunda anlaşmazlığa düştüler.

O sırada Atatürk, seçkin bir misafir Fransız entelektüelini Floraya köşkünde kabul etmişti ve İstanbul'daydı. 16 Eylül'de Ankara'ya gitmek üzere yola çıktı. Ertesi gün tren Ankara'ya yaklaşırken İnönü, Atatürk'e katıldı. Şehre doğru giden yolda çiftliğin önünden geçerken, Nyon Konferansı hakkındaki farklılıklarına ilaveten çiftlik konusundaki fikir ayrılıkları su yüzüne çıktı (Atay 1980, s.495; Selek 1974-75).

Nyon'da bir İngiliz-Fransız deniz devriyesine İspanyol olmayan herhangi bir gemiye saldıran her denizaltı, suüstü gemisi ya da uçağa saldırmaması konusunda yetki veren bir karar alınmıştı. Ertesi akşam, bir gün sonra Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde yapılacak oylama için hükümetin tutumunu ortaya koymak amacıyla bir bakanlar kurulu toplantısı düzenlenmişti (Türkiye kararı destekleyecekti). Atatürk ve İnönü, bakanların önünde birbirlerine sert sözler söylediler. İnönü daha sonra geçmişte pek çok anlaşmazlıkları olmuş olmasına rağmen, bu olayın tüm bakanlar kurulu önünde saldırıya uğradığı için özellikle üzücü olduğunu belirtecektir (Selek 1974-75).

Toplantıda bir kez daha Atatürk'ün çiftliği tartışma konusu haline geldi; köhnemiş ve pis olduğu, yüzme havuzlarından birisinin kirlenmiş olduğu söylendi. Atatürk böylesine bir konuşma tarzını kendisine yönelik bir kişisel saldırı olarak gördü. İnönü, çiftliği yönetmek için onu aynı zamanda temiz tutacak kimseler tayin etmeye söz verince Atatürk çileden çıktı. İnönü'nün tartışmanın bir noktasında Atatürk'e *"İran şahı kızınca vekillerini tokatlarmış, dövermiş. Sen de onun gibi mi olmak istiyorsun?"* dediği iddia edilmiştir (Selek 1974-75).

Atatürk, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde Nyon kararının kabulünden sonra trenle Türk Tarih Kurumu'nun İkinci Kongresi'nin açılışına katılmak üzere 20 Eylül'de İstanbul'a döndü. İnönü ile trende özel bir görüşme ayarladı. Atatürk sordu *"Ee... şimdi ne yapacağız?"* ve İnönü cevapladı *"Nasıl münasip görürseniz."*¹⁵⁶ İki lider İnönü'nün başvekillikten istifa etmesini, ancak zevahiri kurtarmak için önce sağlık nedenlerini bahane ederek

¹⁵⁶ Selek (1974-75). Atay, o gün trende Atatürk'le beraber olduğuna işaret eder (Atay 1980, s.497). Atay'a göre Atatürk, İsmet'e şunları söylemişti: *"Görev arkadaşlığımız bitmiştir. Ama dostluğumuz devam edecek"*. İnönü iki eli ile yüzünü kapadı. Atatürk *"dinlenmelisiniz"* dedi.

bir buçuk ay için geçici olarak görevden ayrılmasını kararlaştırdılar. Atatürk vekaleten başvekilliği yürütmek üzere Celal Bayar'ı önerdi. 20 Ekim'de açıklama yapıldı ve 25 Ekim'de İnönü istifa etti.

Eylül ayındaki bozuşma sonrasında iki lider, Ekim ayı başlarında Ege sahillerinde yapılan askeri manevralar esnasında birbirleriyle karşılaştılsa da 6 Kasım tarihine kadar beraber olmadılar. Çankaya Köşkü'nde gerçekleşen bu buluşmada, İnönü'nün istifası sonrasında başvekil olan Celal Bayar da, Atatürk'ün sağ tarafında hazır bulundu. İnönü'nün yeni başvekil tarafından hükümet krizinin maharetle çözülmesinden övgüyle söz etmesinin Atatürk'ü kızdırdığı söylenir. Atatürk bu sözlerle "*Devlet benim elimdedir...*" diyerek karşı çıktı (Selek 1974-75). İki lider daha sonra birkaç hafta buluşmadılar ve Atatürk'ün ölümüne değin, en sonuncusu Nisan 1938'de gerçekleşen seyrek karşılaşmaları oldu. Atatürk çok uzun bir süredir İnönü'ye tam anlamıyla güvenmenin yarattığı alışkanlık ve Celal Bayar'ın iktisadi fikirlerinin İnönü'den farklı olması nedeniyle Celal Bayar'a dayanmayı zor buluyordu. Atatürk buluşmada eski başvekiline karşı müstehzi bir tavır içinde olmuştu, ancak buna karşın iki lider dostane bir ilişki sınırları içinde kalmaya muvaffak oldular. Atatürk'ün arkadaşlarına söylediği bazı sözlerden hükümetin başında eski silah arkadaşını görmeyi özlediği anlaşılıyor. Atatürk'ün, yakın çevresindeki dünyanın düzenlenmesi için oynamakta olduğu satranç oyununun önemli hamlelerinden birisi Ali Fuat Cebesoy'un yeniden önemli bir mevkiye getirilmesiydi. Bütün olup bitmiş olanlara karşın Ali Fuat Bey kalben Atatürk'e bağlı kalmıştı. Uysal bir kişiliği vardı ve kısa süre içinde Atatürk'le beraber halk içinde görünmeye ve seyahatlerinde ona refakat etmeye başladı. Her ikisi de bir zamanlar "iyi" nesneler olan, fakat daha sonra "kötü" olarak saf dışı edilen Refet ve hatta Rauf, Nuri Bey'in ölümünün destek sistemini alabora etmesinden sonra, Atatürk'ün nazarında eski itibarlı konumlarına geldiler. Bir dostluk jesti olarak Atatürk, Kâzım Karabekir'i bile Türk Tarih Kurumu'nun, İstanbul'daki bir toplantısına davet etti. Kâzım Karabekir bu toplantıya katılmadığından söz konusu barışma girişimi akim kaldı. İki eski arkadaş daha sonra buluştular, ancak bu biraraya gelmenin tesadüfen mi yoksa bilinçli mi olduğu açık değildir.

1937 yılına gelindiğinde etrafındakiler Atatürk'ün geçirmekte olduğu fiziksel değişiklikleri inkâr etmekte zorluk çekmiş olmalıydılar. Atatürk kendini artan biçimde yorgun ve zayıf hissediyordu. Benzi soluktu, başağrıları ve ateşi vardı ve asabiydi. Erkekşi görünüşü yerini koca göbekli birisine bırakmıştı. Falih Rıfkı Atay bu dönemde Atatürk'ün sofrasında meydana gelen bir olayı hatırlar. Falih Rıfkı Atay toplantıyı yan odada piposunu içmek üzere terk ettiğinde ayrılışına hiddetlenen Atatürk tarafından geri çağırılmıştır. Atay, Atatürk'ün ne denli sararmış olduğunu görmüş ve diğerlerinin kendisini terk etmesinden ne derece korktuğunu anlamıştır (Atay 1980, s.487). Kimse bu büyük adama hasta olduğunu söylemeye cesaret edemiyordu. Ne de olsa, benzinin sararmışlığı kızgınlıktan suratının kararmasına yorulabilirdi.

Hastalığın diğer semptomları da görünmeye başladı. Hitler'in faaliyetlerini yakından izleme ısrarında olduğu, Türk dili ve tarihi tutkusunu sürdürdüğü ve Hatay sorunuyla yakından ilgilendiği dönemde kaşıntılar Atatürk'ü canından bezdirmeye başladı. Doktoru, ona, tırnak izleriyle kaplı bacaklarına sürmesi için merhemler verdi. 1937 sonbaharında sekreteri Sağlık Bakanlığı'na Çankaya Köşkü'ndeki karınca sürülerinden şikayet eden bir yazı yazdı. Atatürk'ün kaşıntıları karıncalara bağlanmıştı (Aydemir 1969, c.3, s.549). Gerçekten de köşkte karıncalar vardı ve bunların yakın zamanda Çin'den Avrupa'ya göç eden bir karınca cinsine ait oldukları tespit edildi. Haşerat imha ekipleri çağrıldı. İmha ekipleri işlerini yaparken Atatürk köşkü terk etti, fakat bu kaşıntısını sona erdirmeydi. Hasta görünüyordu ve durdurulması güç burun kanamaları geçiriyor ve sık sık pamukla tampon yapılmasına ihtiyaç duyuluyordu.

Bu kişisel semptomlar gözönüne alındığında neden ciddi bir teşhis için girişim yapılmadığını anlamak güçtür. Muhtemelen kendisine ilaçlar veriliyor ama semptomların nedenlerine yönelik bir şey yapılmıyordu. Kuşkusuz etrafındakiler gibi o da durumu inkâr ediyordu. Eğer hasta olduğu öğrenilirse bu haberlerin Hatay sorununu, sancağı Türkiye'ye bağlayarak çözmeye yönelik çabalarını riske sokabileceğinin bilincindeydi. Böylesine bir gelişme diğer siyasal sorunları da etkileyebilirdi. İstanbul'da 1 ile 16 Eylül arasındaki faaliyetlerinin resmi kayıtları orada üzgün ve yal-

nız olduğunu gösteriyor. Her gün öğleden sonra on beşe kadar uyuyor, on yedi otuza ya da on sekizde tekne ile bir gazinoda biraz vakit geçirdiği Adalar'a gidiyor ve sabaha doğru iki ya da üçte bazen de beş kadar geç bir saatte yatağa girmek üzere Dolmabahçe Sarayı'na dönüyordu. Artık hastalığından çok rahatsız olarak 16 Eylül 1937 günü dünyasını iyileştirme çabası olarak adlandırılabilir bir girişimle İstanbul'u, Ankara'ya gitmek üzere terk etti. Burada yalnızca İnönü'yle değindiğimiz tartışmayı yapmaya muvaffak oldu. Türk Tarih Kurumu'nun İkinci Kongresi'nin açılışı için İstanbul'a döndüğünde özel dairesi ile toplantının yapıldığı salon arasındaki 150 metrelik mesafeyi yürüyecek hali yoktu. Durumunun kötüleşmesi üzerine kendisini bir kattan diğerine taşımak için asansör yerleştirildi. Çankaya'daki Cumhurbaşkanlığı Köşkü'nde ise zaten asansör vardı.

Nihayet Ocak 1938'de Yalova Kaplıcaları'nda hastalığı teşhis edildi. Kaplıca bir zamanlar Jön Türk hareketine aktif olarak katılmış olan Dr. Nihat Reşat Belger'in yönetimindeydi. Atatürk, Dr. Belger'den kendisini muayene etmesini istedi. Kendisine karaciğerinin büyümüş olduğu ve görevini yerine getiremediği ve bunun semptomlarını izah ettiği söylendi. Atatürk haberi soğukkanlılıkla karşıladı ve sordu. "*Şimdi ne yapacağız?*" (Ünaydın 1957, s.11). Özel doktoru Ankara'dan çağrıldı ve ciddi bir muayene yapmasına izin verildi. İki doktor teşhiste birleştiler. Ne yazık ki, siroz en azından ilk semptomların belirmesinden sonra bir yıl içinde teşhis edilmemişti. Eğer bu teşhis zamanında yapılmış olsaydı Atatürk uygun bakım altında birkaç yıl daha yaşayabilirdi. Bu ölümcül gaflet, güçlü, karizmatik ve görkemli kişilik yapısına sahip lider ve takipçileri arasındaki varolan tuhaf karşılıklı ilişkiyi ortaya koyar.

Falih Rıfkı Atay, teşhisin teyit edildiği ve Atatürk'ün hastalığının inkâr edilmesinin sona erdiği akşam Çankaya'daki tabloyu şöyle tarif etmiştir: "*Atatürk, solgun ve sararmış, masaya oturdu. Ben hiçbir şey içmiyeceğim, fakat siz bir şeyler içiniz. Konuşunuz. Bir müddet böyle yapalım dedi. Akşam sessiz ve neşesiz, o ve herkes kendi içine bükülmüş ve büyük bir sırrın karanlığına gömülmüş olarak geçti. Fırtınadan sonraki deniz gibi bitkin bir*

durgunluğu vardı. Dudakları güç oynuyordu."¹⁵⁷

Ancak çok geçmeden, doktorlar tarafından dinlenme emredildikten sonra, inkâr yeniden egemen oldu. Atatürk, Bursa'daki Çelik Palas Oteli'nin büyük başkanlık masasının başına geçti. O ve arkadaşları geceyi bir müzikli eğlenceyle sürdürdüler. Burada Atatürk, ılımlı protestolara karşın, orkestra şefini yörenin enerjik zeybek dansının müziğini çalmasını emretti. Atatürk, genç bir savaşçı gibi kolları açık döne döne zeybek oynadı. Bu son müzikli eğlencesi olacaktı. Ertesi gün zatürreeden yatağa düştü (Aydemir 1963, c.3, s.534). *Zihinsel olarak*, yakında öleceğini biliyordu. Bir Fransızca Lugat'taki "siroz" maddesine bakmıştı.

Türk halkına bu dram hakkında bilgi verilmemişti. 16 Mart 1938 günü muayene edildi. Durumu hakkında bir rapor hazırlanıp imzalandı. Atatürk raporun yüksek sesle okunmasını istedi. Raporun tavsiyelerinden birisi alkolün yasaklanmasıydı. Celal Bayar daha sonra Atatürk'ü tedavi etmek üzere, Avrupa'daki iyi bir tıp otoritesinin ismini öğrenmek için gerekli kimselerle görüştü. Bayar'a bir Fransız doktor, Dr. Fissinger'in adı verildi. Atatürk sonunda doktorun Türkiye'ye getirilmesine rıza gösterdi. 1938 Mart'ında hastasını Çankaya'da muayene ettikten sonra, Dr. Fissinger ona şunları söyledi "*Büyük muharebeler yaşadınız ve onları kazandınız. Ancak şimdi erkân-ı harbiye reisi benim ve bana uyacaksınız. Bana yardım edeceksiniz*".¹⁵⁸ Atatürk doktorun bu yaklaşımını onayladı. Hiçbir Türk doktor Atatürk'le bu şekilde konuşmaya cesaret edemezdi ve o bu kararlı yaşlı adamın emirlerini izledi. Celal Bayar, samimi görüşünü almak üzere Dr. Fissinger'le özel olarak görüştüğünde, Atatürk'ün uygun bir tedavi ve ihtimam ile yedi sene yaşayabileceğini söyleyen doktor iyimserdi. Bayar ferahlamıştı.

Dr. Fissinger, bu kez Hatay ile sembolize edilen "acılar içindeki anne"nin kurtarılması gerektiğini hesaba katmamıştı. Atatürk, Hatay yakınlarındaki birkaç şehirde bir dizi askeri manevrayı izlemek için aşırı sıcakta ayakta durdu. O denli zayıftı ki güçlkle

¹⁵⁷ O gece Falih Rıfkı Atay eşile beraber Ankara'da son toplanan olan Atatürk'ün sofrasına davet edilmişti. O gece sadece birkaç kişinin hazır bulunduğunu yazar (Atay 1980, s.489).

¹⁵⁸ Celal Bayar'ın Atatürk'ün son günleri hakkında Abdi İpekçi ile yaptığı uzun röportaj 1974 yılında *Milliyet* gazetesinde yayınlanmıştır.

ayakta duruyordu. Yanında duran Salih (Bozok) ve Kılıç Ali kendilerine dayanmasını önererek yardımcı olmaya çalıştılar, fakat o reddetti. Hatay sorunu nedeniyle Fransızları etkilemek için güç gösterisi yapmaya zorunluydu. Güney seyahatinden sonra Atatürk, Ankara üzerinden İstanbul'a döndü ve yatı *Savarona*'ya yerleşti. Bu yeni oyuncağıydı, ancak onunla yalnızca hasta bir çocuğun sevgili oyuncağıyla eğlenmesi gibi kayıtsız bir biçimde eğleniyordu. Yat aslında bir Amerikalı milyoner için yapılmıştı. Hitler yatı almak için bir fiyat vermiş ama Türklerin daha evvel bir fiyat vermiş olduğunu görünce teklifini geri çekmişti. Şimdi, pazarlıkların başlamasından bir yılı aşkın bir süre geçmesinden sonra yat Atatürk'ündü, ama o yatın mezarı olmasından korkuyordu.

Zihni iyi çalışmasını sürdürüyordu ve yakın çevresi için her zamanki ilgisini göstermeye devam ediyordu. Dr. Fissinger'i şeker hastası olan İnönü'yü muayene etmeye gönderdi. Fransız doktor eski başvekil tarafından önerilen ameliyat fikrine karşı çıktı. Ankara'daki gelişmeler her perşembe hasta cumhurbaşkanıyla beraber olmak için İstanbul'a gelip pazartesi günü başkente dönen Celal Bayar tarafından aktarılıyordu. Kendisi, Atatürk'ün hayatının bu döneminde asabi ve endişeli olduğunu fakat aynı zamanda siyasal sorunlar üzerine eski dehasıyla eğildiğini söylemiştir. Atatürk Maginot Hattı'nın, Hitler'i durduracağına inanmıyordu¹⁵⁹ ve Bayar'a Hitler'in başarılı olması halinde Türkiye gibi az gelişmiş ülkelerin sanayileşmelerine yönelik girişimleri önleyeceğini söyledi (İpekçi 1974).

14 Haziran günü Atatürk Cenevre'de bulunan Afetinan'a bir mektup yazdı. Mektubunda doktorlarını suçluyordu. "*Bence doktorların yanlış görüş ve hükümleri sebebiyle hastalık durmamış ilerlemiştir. ...Hükümet reyimi almaya lüzum görmeksizin Fissenger'i getirtti. Yeniden tetkik muayene yapıldık*" (Borak 1970, s.181). Sanki objektif bir rapor yazan doktormuşçasına, Afetinan'a sağlığıyla ilgili bulguları tanımlıyordu. Mektubunda

¹⁵⁹ Başarıcısı André Maginot'nun adını taşıyan Maginot Hattı kuzeydoğu Fransa'da bir Alman saldırısını önlemeyi amaçlayan bir tahkimat hattıydı. Hatta, demiryoluyla bağlı ve sağlam betonla korunan savunma blokları dizisiydi. Bu hat Fransızlara aldatıcı bir güven hissi verdi ve Fransızların Almanya'nın yeniden ortaya çıkan militarizmine kayıtsız kalmasına katkıda bulundu. Yıldırım harbi ve Belçika üzerinden dolaşma sonucu Almanlar hattı işe yaramaz hale getirdi.

hastalığını gayet soğuk bir biçimde ele alışından hastalığının ciddi inkârını görmek mümkündür. Böylesine bir inkâr bir amaca hizmet ediyordu ve belki de hem kendisinin Türkiye sorunlarının entelektüel nezaretini sürdürmesini mümkün kılarken, hem de muhtemel iç sıkıntısının üstesinden gelmesine yardımcı oluyordu. "*Karaciğeri eski halinden farksız ve karnı birkaç kiloluk birikmiş su ve gaz dolayısıyla şişkin ve defigüre bir halde buldular*" (Borak 1970, s.181). Gene sanki başka birisi hastaymışçasına verilen talimatları bildiriyordu - bir koltuğa uzanma ve tam istirahat. Sonra Afetinan'ı teselli etmeye çalışıyordu. "*Umumî ahvalim iyidir. Tamamen iadei afiyet ümit ve va'di kuvvetlidir. Senin için asla merakı ve endişeyi mucip olmamalıdır. Serinkanlılıkla imtihanlarını vererek muvaffakiyetle dönmeni bekler ve muhabbetle gözlerinden öperim*" (Borak 1970, s.181). Mektubunu Savarona'nın Dolmabahçe Sarayı'nın tam önünde demirlediğini ve başvekil ile diğer bakanları yatta kabul ettiğini söyleyerek bitiriyordu.

Afetinan uzakta olabilirdi ama yanı başında Sabiha ve Ülkü vardı. Mayıs ayında Atatürk bazı Balkan ülkelerinin Ankara temsilcileri tarafından ziyaret edildi. Sabiha'dan bu ziyarette havacı üniformasını giymesini istedi. Bunu istemesindeki gerçek neden Ülkü'nün, Gökçen'i üniforma içinde görmesini istemesiydi. Bayan Gökçen, Dr. Volkan'a, o sırada Balkanları yeni model bir Amerikan bombardıman uçağıyla dolaşması için program yapıldığını söylemiştir. Atatürk'ü terk etmek istemediği için ona ilk ve tek yalanını söyleyerek hazır olmadığını bildirdi. Bir Amerikan test pilotu olan kendisinin yalnızca Jack olarak hatırladığı hocası, Atatürk'e Gökçen'in hazır olduğunu söyledi. Bunun üzerine Atatürk, ona şunları söyledi: "*Çocuğum, benim hasta olduğumu bildiğin için gitmek istemediğini biliyorum. Fakat söz verdim; gitmelisin*" (Gökçen 1974). Bu tek kişilik bir uçuş olacaktı. Atina'ya gitmek üzere 16 Haziran'da yola çıkan Gökçen, 21 Haziran'da Budapeşte üzerinden İstanbul'a döndü.

Sabiha döner dönmez Savarona'ya gitti. Yat gittikçe daha çok rahatsızlanan hastayla birlikte gerçek bir hastane halini alıyordu. Karaciğer sirozu korkunç bir hastalıktır. Sınıflaması, güç olan bu hastalığın etiolojisi bazen açık bazen de son derece anlaşılmazdır. Destekleyici bağ dokusunun bozulması ve bunun so-

nucu yaraların oluşmasıyla önemli miktarda karaciğer hücrelerinin kaybıyla karakterize hastalık kronik olma özelliğindedir. Karaciğerin şekli değişmeye başlar ve işlevleri bozulur. Kötü beslenmenin hastalığa katkıda bulunan bir etiyolojik unsur olduğu düşünülmektedir. Laennec sirozu halk arasında, bu hastalıkta alkolün oynadığı rol kesin biçimde ortaya konulmamış olmasına karşın, alkolik siroz olarak bilinir. Alkol karaciğer üzerinde ya doğrudan zehir tesiri icra etmekte ya da temel besinler alınmaksızın kalori sağlayarak kötü beslenmeye neden olabilmektedir. Atatürk yalnızca düzenli olarak içmiyor, yemek alışkanlığı ona dengeli bir beslenme temin etmiyordu. İlk semptomları -takatsızlık, hafif ateş, cilt sararması ve kaşınma- bir kaç yıldır ortaya çıkmıştı. Karaciğerin kandamarları etrafında geniş yaraların oluşmasının sonucu olarak bu damarlarda gelişen yüksek tansiyonun alametleri belirgin hale gelmişti. Karın damarları genişlemiş ve kanamayı da beraberinde getiren yeni varisler oluşmuştu. Vücudunda örümcek ağına benzeyen ince damar lezyonları belirmişti. 1938 yazına gelindiğinde durumu önlenemez bir noktaya gelmişti. Kan dolaşımındaki anormallik karın, eller, ayaklar, testisler ve peniste su toplanmasına neden olmuştu. Bu durumdaki bir siroz hastasının görünüşü hoş değildir. Atatürk'ün karnı şişmişti, bilhassa bedenindeki adaleler erimişti ve yüzü karaciğer hastası yüzü denen çatlamış kılcal damarlarla ıstıraplı ifadeye sahip bir hal almıştı. Nefes alamamaktan şikayet ediyordu. Yattaki kamarasına nefes almasını kolaylaştırmak için buz kalıpları getiriliyordu. Fakat daha o günlerinde bile yaz mevsimi rahatsızlık verecek kadar sıcaktı. Güçlükle yürüyordu. Bir gün Marmara Denizi'nde motorla deniz gezisi yaparken onu gören insanlar, pek çoğu kişisel acılarından haberdar olmaksızın, alkışlamışlardı.

Bir rahatlama anı yakaladığında Kılıç Ali'yi annesinin kocakarı ilaçlarını almaya gönderiyordu.¹⁶⁰ Bunlar Atatürk'e en azından anne şefkatinin sembolik bir dokunuşunu sağlıyordu. Sonunda herkes artık yatta kalamayacağını anladı. Bir gece onu bir koltukla Dolmabahçe Sarayı'na taşıdılar. Sedyeye kullanılmasını kabul etmemişti. Savarona'dan nakli gece yapılmıştı, böylece sadece

¹⁶⁰ Kinross 1965, s.582. Kılıç Ali de Atatürk'ün son günlerine ait hatıralarını yazmıştır. Bkz., Kılıç 1955.

işle yakından ilgili olanlar trajik durumunu bileceklerdi. Saray'a girildiğinde tüm yardım önerilerini reddederek cesurane bir tavırla yatak odasına kadar yürüdü (Kinross 1965, s.563). Güzel ceviz yatağının olduğu yatak odası gerçekte hayatının sonuna kadar evi olacaktı. Yıllar önce "konuşan gazetesi" sevgi dolu Lâti-fe'yi dinlediği gibi şimdi yatağında kendisine dünya haberlerini veren sekreterini dinleyecekti.

Son hazırlıklar yapılmalıydı. 5 Eylül 1938'de vasiyetnamesinin imzalanması için yatağının yanına bir noter getirildi (Kılıç, 1955). Çankaya'nın da dahil olduğu emlakını Cumhuriyet Halk Partisi'ne bıraktı. Evlat edindiği kızlarından beşi ve kızkardeşi belirli bir meblağ aldılar. Sabiha'ya Çankaya semtinde Makbule'ye yakın bir ev alması için fazladan bir para verildi. Kalan para Türk Tarih Kurumu ve Türk Dil Kurumu'na verildi. Atatürk, İnönü'nün hasta veya belki de ölmüş olduğunu düşündüğünden, İnönü'nün çocuklarının tahsiline biraz para ayrıldı (Selek 1974-75).

Rahatsızlık arttı ve biraz ferahlık sağlamak için belinden su alındı. İşlem onu büzülmüş gibi bir hale getirdi, ama resmi evrakı imzalamayı ve Ali Fuat Cebesoy'la siyaset ve dünyanın geleceği hakkında konuşmayı sürdürüyordu. Kısa süre sonra 29 Ekim'de Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunun on beşinci yılı kutlanacaktı ve Atatürk bu vesileyle Ankara'ya gitmeyi istedi. Ali Fuat Cebesoy sağlığıyla ilgili cesaret vermek istediğinde onu durdurarak "*Avutmaya çalışıyorsun ama nafile. İnsan gerçeği olduğu gibi görmelî*" dedi (Kinross 1965, s.564). Doktorları kısa süre sonra, görebileceği kişilerin sayısını azaltınca bu iki arkadaşın son görüşmeleri oldu.

26 Eylül'de Atatürk kırk sekiz saat süren bir komaya girdi. Gittide yarattığı şehir Ankara'nın hasretini daha fazla çekiyordu ama doktorlar bir tren seyahatinin ölümcül olacağını düşünüyorlardı. On beşinci yıldönümünde hâlâ Dolmabahçe'de yatak odasındaydı ve kutlamalara ancak penceresi dışındaki caddeden gelen gürültüyü duyarak katılabiliyordu. 9 Kasım'da ikinci bir komaya girdi, ardından belinden yeniden su alındı fakat otuzaltı saat komada kaldı. Koma ölümüyle neticelendi. Komaya girmeden önceki son sözleri "*Saat kaç?*" oldu (Aydemir 1969, Vol. 3, s.565). Yaşamı 10 Kasım 1938 günü saat dokuzu beş geçte sona erdi.

Birkaç gün önce, herhalde son korkunç günleri görmemesi için, Ülkü, Ankara'ya gönderilmişti.¹⁶¹ Cenevre'den dönen Afetinan, Sabiha ve artık evli olan Rukiye başucundaydılar. Dr. Fissinger orada değildi, ama Dr. İrdelp ve diğer doktorlar hazırды. Atatürk ölür ölmez saray sadece bir tabanca sesiyle bozulan derin bir sessizliğe gömüldü.

Sadık yaveri Salih, Atatürksüz yaşamın anlamsız olduğunu düşünerek, yandaki bekleme odasında kendini öldürme girişiminde bulunmuştu.¹⁶² Girişim başarısız oldu ama, Salih Bozok bir yıl sonra öldü.

11 Kasım'da İsmet İnönü Türkiye Cumhuriyeti'nin ikinci Cumhurbaşkanı oldu. Bu görev değişimi, Atatürk'ün durumu onsuz bir gelecek için planlar yapılmasını zorunlu hale getirdiğinde düzenlenmişti. 1923'ten beri Türkiye Cumhuriyeti'nin genelkurmay başkanı olan Fevzi Çakmak görevi istemedi, Celal Bayar ise İnönü'yü desteklemek için ikna edilmişti. Tam son komaya girmeden Atatürk, İnönü'nün başucuna gelmesini istemiş ama ona, İnönü'nün seyahat edemeyecek kadar hasta olduğu söylenmişti. Daha önceleri, İnönü'nün ölmüş olduğuna ve durumu nedeniyle haberin kendisinden saklandığına inanan Atatürk, İnönü'yü görmesi ve durumunu bildirmesi için dışçisini Ankara'ya göndermişti. İsmet'in Ankara'da oluşu cumhurbaşkanlığının daha kolay el değiştirmesine yardımcı oldu.¹⁶³

Atatürk'ün ölümü haberiyle Türkiye şoka girdi.¹⁶⁴ O günlerde Türkiye'de çekilen film ve fotoğraflar ifadesiz, donmuş, sabit bakışlı yüzlerde ortaya konan dehşet dolu acının ve kontrol edile-

¹⁶¹ Gökçen bunu Dr. Volkan'a yaptığı özel görüşmede söylemiştir (1974). Gökçen bir yerde Ülkü'nün o gün İstanbul'da olduğunu hatırladığını okumuş ve Ülkü'nün hafızasının onu yanılttığı konusunda ısrar etmiştir.

¹⁶² Bu sırada Salih Bozok, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde Bilecik mebusuydu.

¹⁶³ Atatürk'ün neden İsmet İnönü'nün öldüğüne dair bir fantezi sahibi olduğu açık değildir. İsmet İnönü'nün bir suikasta kurban gittiğini düşünüyordu. Atatürk uzun süre sahip olduğu "iyi nesne"den uzak düşmüştü ve belki de şimdi İnönü, Atatürk'ün agresif içgüdüsünün bilinçdışı hedefi olarak bir "kötü nesne" haline gelmişti. Bir gerçekçi olan İnönü Ankara'da oturarak aslında cumhurbaşkanlığının kolay biçimde el değiştirmesini garanti altına almak istiyordu.

¹⁶⁴ 10 Kasım 1938'de Türkiye'de olan Profesör Eberhard (1981) günlüğüne aşağıdakileri yazmıştır: "*Dün öğleden sonra oniki buçuğa doğru Atatürk'ün öldüğünü bildiren haber her yerde iştiliyordu. Muazzam bir şok yaratılmıştı ve sessizlik her tarafı kaplamıştı. Çocukların yanı sıra, yetişkin erkekler ve kadınlar ağlıyordu. Keder çok yaygındı ve böyle bir şey hiç bir başka ülkede görülmemişti.*"

meyen hıçkırıkla hıçkırıkla ağlamanın sergilenişini gösterirler. Abanoz ağacından yapılmış Türk bayrağına sarılı tabuta konan ve altı meşale ile çevrili, naaşı mumyalandı ve Dolmabahçe Sarayı'ndaki maide salonuna kondu. Son uykusunda yatarken dört general dokuz gün ve gece ellerinde kılıçları saygı duruşunda bulundular. Yüzbinlerce insan gözlerinde yaşlar ve dudaklarında "*Atam, Atam*" sözleriyle tabutun önünden geçtiler. Dokuz gün sonra Makbule'nin isteği üzerine cenaze namazından sonra tabutun askerlerce çekilen top arabasına konulduğu bir cenaze töreni yapıldı.

Tabutun arkasındaki bir subay kadife bir kutu içindeki istiklal madalyasını taşıyordu. Cenaze Chopin'in cenaze marşı eşliğinde ilerledi ve tabut yaslı kabalıkların arasından Sarayburnu'na getirilerek *Zafer* torpidosuna nakledildi. Tabut daha sonra *Yavuz*'a konuldu. Naaş *Yavuz*'da iken 19 Kasım akşamı İstanbul'da yüz bir pare top sesi yankılandı. Son Osmanlı sultanını sürgüne götürmüş olan İngiliz zırhlısı *Malaya*, *Yavuz*'un yanından geçerken selam veriyordu. Diğer yabancı gemiler de naaşı selamladılar.

Ancak henüz Atatürk'ün seyahatleri bitmemişti. *Yavuz*, Marmara'da yol alarak tabutun Ankara'ya gidecek bir trene yüklendiği İzmit Limanı'na gitti. En sonunda kendi şehrine dönme isteği yerine geliyordu. Kahramanlarına güle güle demek için binlerce insan-köylü, şehirli, erkek, kadın, çocuk, genç, yaşlı, yollarda toplandı. Naaş Ankara'ya gelince Türkiye Büyük Millet Meclisi binasının önündeki katafalka yerleştirildi. 21 Kasım'da tören için gelen yabancı devlet erkânı ve diplomatların katıldığı ikinci bir cenaze töreni ile tabut Ankara'da Halkevi yakınlarındaki *geçici* mezar yeri Etnografya müzesine naklölundu.

Atatürk binalardaki kubbeleri hiç sevmemişti. Bu nefretin psikolojik nedenlerine ilişkin elimizde bir kanıt olmamakla birlikte, klinik deneyler bizi kubbelerin, muhtemelen çocukluk çatışmalarından kaynaklanan, bir şeye dayanma korkusuyla beraber, muhtemelen dini (camilerdeki gibi) ve bağımlılığı (anne göğsü) temsil ettiği spekülasyonunu yapmaya götürüyor. Müzedeki geçici istirahatgahı bir kubbenin altında olduğundan Atatürk, ölümden bile anne imgesinden kurtulamamıştı! On beş yıl sonra naaş nihayet kubbe altından alındı ve Ankara'nın tepelerinden biri üzerine inşa edilen Anıtkabir'deki mezarına ebedi uykusunu uymak üzere yerleştirildi.

ÖLÜMSÜZ ATATÜRK'E DÖNÜŞÜM

Bir insan, çok saygı duyduğu bir kişinin keder verici kaybından sonra, birbirini takip eden bir dizi aşama içinde bir yas sürecinden geçer; bu yas süreci, ölenin yakını olan insanın ölen kişiye yaptığı yatırımın azalmasına ve o insanın dikkatini -ve belki daha sonra sevgisini- bir başka nesneye yöneltebilir duruma gelmesine kadar devam eder. Başlangıçta, sevilip sayılan kişinin kaybı bir şok ve acı yaratır. Ölümün tamamen beklenmedik olması, sarsıntının daha yoğun yaşanmasına yol açabilir. Zamanla, yas tutan kişi, ölenle olan anılarını parça parça diyebileceğimiz bir tarzda yeniden değerlendirir, ölen kişiye ilişkin zihinde yarattığı tasavvura yaptığı duygu yatırımından yavaş yavaş uzaklaşır. Anıların varlıklarını sürdürmeleri ve yas tutan insanın ölen kişinin kişiliği ile özdeşleşmeye devam etmesi normaldir, fakat bu durum onun yeni duygusal bağlılıklar kurma şansını ortadan kaldırmaz. Freud'un 1917'de yasın işlenmesi (work of mourning) olarak isimlendirdiği sürecin tamamlanmasıyla, yas tutma süreci çözüme kavuşur.

Yas tutan kişi psikanalitik terminolojide ölenle tamamlanmamış iş (Volkan 1982a) olarak nitelenen bir durumda ise, yas tutmanın bir sonuca ulaştırılması güçleşir. Ölenin zihinsel tasarımı-na yapılan aşırı duygu yatırımı, bu tasarımla sorgulanmadan yapılan bir özdeşleşmenin eşliğinde var olmaya devam edebilir. Bu tür durumlarda, yas sürecinin birbirini takip eden aşamalarından geçiş tamamlanamaz.

Yas tutabilme becerisinin patolojik düzeyde bozuk olduğu durumlarda, yas tutanlar bazı semptomlar gösterebilirler ya da ölen kişiyle içsel ve dışsal kimi bağlar yaratabilirler. Söz konusu bağlar, ölen kişiyle güçlü bir ilişkiye sahip bir nesne ya da nesneler formu içinde dış dünyada varlık kazandıklarında, "bağlantı nesneleri" (linking objects), (Volkan 1972, 1982a) olarak isimlendirilirler. Örneğin, ölen babanın kol saati yaşamını sürdüren oğlu için bir bağlantı nesnesi durumuna gelir. Oğul, saate bütünsel bir

nitelik yüklediği için, o saati olağan bir yoldan kullanamaz. Oğul, kendinde bir tedirginlik duygusu uyandıran saati özel bir yerde muhafaza etme ihtiyacı duyar. Ayrıca, saati manipüle ederek ölü babayı geri getirebileceği ya da psikolojik anlamda onu gerçekten "öldürebileceği" yolunda bir illüzyon geliştirmesi de muhtemeldir. Burada, "öldürme", yas tutmaya bir son verilmesi anlamına gelir; fakat, bu arada, bir bağlantı nesnesi kullanan yas tutan kişi, ölenin hatırasının yazgısıyla ilgili olarak bir tereddüt içinde kalır. Bağlantı nesnesi, ölen kişiye yönelik olarak onun hayatta olduğu günlerde hissedilmiş bu duygusal ikinciliği (ambivalence) absorbe eder.

Atatürk, bir çocuk olarak, annesi için, kendi doğumundan önce annesinin doğurduktan bir süre sonra yitirmiş olduğu çocuklarıyla kendisi arasında ilişki kuran *canlı* bir bağlantı nesnesi durumundaydı. Belki, Atatürk, daha önceki ölü çocukları yeniden diriltme ve kederli anneyi kurtarma konusunda sahip olduğu fantezilerinin hiçbir zaman bilincine varmamıştır, fakat kendi yaratıcı itilerinin farkına varmış olması muhtemeldir. 17 Mart 1937'de yaptığı bir konuşmada, çiçek yetiştiren bir bahçıvanın yaşadığı zevkten söz eder ve böyle bir bahçıvanla "insan yetiştirmek"ten hoşlanan bir kişiyi karşılaştırır.¹⁶⁵ Burada Atatürk'ün örtük olarak kendinden söz ettiği çok açıktır. Atatürk, kendini insanların yaratıcısı, insanlara yaşam veren ve onların serpilip gelişmelerini sağlayan biri olarak görüyordu. Böylesi bir düşünce içinde, her şeye kadir bir yoldan insanları yetiştirme gücüne sahip olabildiğine göre kendinden önce doğmuş ve ölmüş kardeşlerinin ölümlerini telafi ederek annesini kederden kurtarma gücüne de sahip olabileceği sonucuna varmış olması mümkündür. Atatürk, yaptığı o konuşmada, insan yetiştiren kişinin çiçek yetiştiren bahçıvanın zihniyetiyle hareket etmesi gerektiğine, çabasının karşılığı olarak elle tutulur, maddi bir ödül beklentisine girmemesi gerektiğine işaret eder. Kendisini çabalarının karşılığı

¹⁶⁵ Melzig, 1944. E.F. Sharpe (1937), seksen bir yaşında bir kadının ölümünden üç gün önce gördüğü bir rüyadan söz eder. "*Bütün hastalıklarımın toplanıp bir araya geldiğini gördüm; onlara baktığım zaman gördüğüm şey artık hastalıklar değil güllerdi ve bu güllerin toprağa kök salarak serpilip gelişeceklerini biliyordum*" (s.200). Atatürk'ün çiçek yetiştiren bahçıvan metaforu, bu kadının rüyası gibi, onun yaşamı boyunca sürdürdüğü bir beklentiye işaret eder. Burada ölümsüzlük arzusunun varlığı söz konusudur.

olarak ödöl beklemeyen bir kişi olarak gördüğü zamanlarda, bulunduğru konumun fedakâr öğeler içerdüğü kuşkusuzdur.

Atatürk, ulusal bir lider olarak, kendi vatandaşları için vazgeçilmez, ölküleştirilmiş, Türklerin ulusal gururunun korunması açısından merkezi öneme sahip bir nesne durumuna geldi. Öldüğü zaman, o özel ilişkinin geliştirildiğı psikolojik süreç geride kaldı. Türkler tarafından kendisinden vazgeçilemeyecek kadar, psikolojik terimlerle söylersek, "öldürölemeyecek" kadar ölküleştirildi. Müslüman geleneğı, ölü insanın bedeninin törensel bir şekilde yıkanmasını, bir kefene sarılmasını, sonraki gurup vaktinden önce toprağı verilmesini gerektirir. Atatürk, yaşadığı zaman olduğı gibi, ölümlünde de geleneğı bozmuştur. Cesedi mumyalanmıştır ve onun için yas tutan Türk halkı, nihai defin işlemini on beş yıl süreyle geciktirmiştir. Onun ilahlaştırılarak ölümsüz Atatürk haline getirilişı, vatandaşlarının yas tutma sürecini tamamlama konusunda sahip oldukları yetersizliğın bir sonucudur ve bu durum onun kendi kişisel ölümsüzleşme arzusuyla eşleşmiştir.

Yas tutan insanlar, yitirdikleri kişilerle bir dizi bağ kurmak suretiyle, onları tekrar hayata döndürme konusunda sahip oldukları bilinçsiz arzularını doyururlar. Atatürk, bir simge ve bir kavram olarak yaşamaya devam etmiştir. Resmi, ulusal bayrak gibi kut-sal ve saygın kabul edilir; ulusal bayramlarda ya da ulusal anma günlerinde bayrakla yan yana kullanılır. Her yerde ve her zaman hazır durumdadır; posta pullarının, kâğıt ve madeni paraların üzerinde onun resmi vardır. Atatürk heykeli hemen her yerde görülür; sözleri, binaların ön cephelerine kazılarak yazılır. Resmi binalarda ve dükkanların bir köşesinde fotoğrafları asılıdır. İsmi, caddelere, parklara, statlara, konser salonlarına, köprülere, ormanlara verilir. Türkler 1974 yılında Kıbrıs'ın kuzey kesimini ele geçirdikleri zaman, karaya askerlerle birlikte Atatürk büstleri de çıkarmış, Rumlardan kurtardıkları her Türk köyüne bir Atatürk büstü dikmişlerdi. Atatürk'ün zihinsel ve fiziksel sunumları içiçe geçmiştir ve bunlar Türk ruhunun simgeleridir; dolayısıyla, Atatürk gerçekten de ölümsüzleşmiştir.

Önemli bir psikiyatrist olan Dr. Robert Jay Lifton (1968, s.xiii), ölümsüzlük duygusundan, "*bireyin insanlığın genel geçmişı ve geleceğıyle olan bağı*" olarak söz eder. Bu tür bağlara sahip olmak anlamında Atatürk'ün kendisini ölümsüz olarak algılayan

yegâne lider olmadığı açıktır. Örneğin, Lifton, Mao Tse-tung'un kendi devriminin meyvelerini ölümsüzleştirmeye çalışmış olduğuna, Hitler'in bin yıllık bir Alman imparatorluğunun var olacağına inandığına dikkati çeker. Ölümsüzlük temasını psikanalitik bir perspektiften incelemiş olan psikanalist George Pollock şunları söyler:

"Ölümsüzlük inancı, geleneksel olarak, bireyin ölümden sonra şu ya da bu biçim içinde yaşamaya devam etmesini ifade eder. Bununla birlikte, bu inanç, belli bir toplumsal, ekonomik, siyasal örgütlenmenin ebediliğini kapsayacak şekilde genişletilebilir... Bireysel ölümün toplumsal devrimin sürekliliği aracılığıyla aşılmasının yanı sıra, kişisel ve tarihsel süreklilik de söz konusudur... Dolayısıyla, ölümsüzlük, bireyin daha geniş, ülküleştirilmiş bir toplumsal sistemle bütünleşmesi olarak görülebilir, bireyin fizyolojik ölümünden sonra ideolojik olarak yaşamını sürdürdüğü bir ütopyayla bütünleşmesi olarak görülebilir" (Pollock 1975, s.347-48).

İsmet İnönü, Türkiye'nin ikinci cumhurbaşkanı olarak, Atatürk'ün ülkülerinin en sadık takipçisiydi. İnönü, *Millî Şef* olarak anılıyordu. *Ebedî Şef* unvanı ise Atatürk'e hasredilmişti; Atatürk, bu rol içinde, ulusunu kollayıp koruyan bir varlık haline geldi.

Türkiye'deki şairlerin ve düşünürlerin yazılarında dile getirilmiş olan Atatürk'ün asla ölmeyeceği inancı, Türk halkı içinde yankı buldu. Bu inanç, Atatürk'ün öldüğü gün ülkeyi saran üzüntü ve sarsıntının üstesinden gelinmesine yardımcı oldu. Türkler, anlık olarak Atatürk'ün artık aralarında olmadığını farkında bulunmalarına karşın, sanki o hâlâ kendileriyle birliktymiş gibi davranmayı sürdürdüler. Türklerin kendilerini Atatürk'ten ayırtıramadıklarının ilk işareti, Atatürk'ün bedenini ilkin geçici bir mezara defnetmiş olmaları idi. Bu, aslında onun ölmediği ve toprağın altında gömülü olmadığı illüzyonunun ortaya çıkmasına yardımcı oldu. Atatürk'ün Ankara'daki Etnografya Müzesi'ndeki geçici mermer mezarı, zeminin üzerinde, yüksekçe bir platform üzerinde duruyor, onun toprağa gömülüp yitirilmediğini ima ediyordu. Toprağa gömülü bir mezar onun için yeterince iyi değildi. Onun nihai istirahatgah yerini belirlemek üzere bir komisyon kuruldu. Komisyon, yedi ay süren uzun bir müzakere sürecinden sonra, 7 Haziran 1939'da, Atatürk'ün anıtkabiri için

o sıralar Rasattepe olarak isimlendirilen (ve kısa bir süre sonra Anıttepe olarak anılmaya başlanan) tepenin seçildiğini duyurdu. Mozolenin mimari tasarımı için uluslararası bir proje yarışması açıldı; Mart 1942'ye gelindiğinde bu yarışmaya katılan projelerin sayısı kırk dokuza ulaşmıştı. Sonuç olarak, Emin Onat ve Orhan Ayda isimli iki Türk'ün sunmuş olduğu oldukça büyük mimari tasarımlar, yüce liderin kabri olmaya uygun projeler olarak seçildi. Yarışmanın sonucu, Atatürk'ün beşinci ölüm yıldönümünden iki gün önce ilan edildi.

Atatürk'ün mozolesinin inşasına olan ilgi, İkinci Dünya Savaşı'nın ilk yılları boyunca devam etti. Savaşa kendi saflarında katılmasını sağlamak için kimi zaman Müttefiklerden, kimi zaman Mihver Devletleri'nden gelen baskılara rağmen tarafsız kalmakta ısrar eden Türkiye'nin uluslararası arenadaki nazik konumu ve ülke ekonomisinin giderek kötüleşmesi, anıt projesinin yaşama geçirilmesini geciktirdi ve anıtın temelleri ancak 1944 yılı sonunda atılabildi. Anıtın inşaatı yıllar aldı; bunlar, önemli siyasal gelişmelerin yaşandığı yıllar oldu. Türkiye'nin Atatürk döneminin tek partili siyasal yaşamından çok partili siyasal sisteme geçişi bu gelişmeler arasındaydı. Türkiye'nin Müttefik kuvvetlerin yanında İkinci Dünya Savaşı'na katılması¹⁶⁶ ve Birleşmiş Milletler Belgesi'ni imzalaması, siyasal sistemdeki bu dönüşüme yardımcı oldu. Belge, üye ülkelerde siyasal yaşamın serbest seçimlerle belirlenmesini, sivil ve siyasal hakların tanınmasını ve bu hakların işlerliğinin gözetimini gerektiriyordu. İsmet İnönü'nün ulusal liderliğinden hoşnutsuzluk duymaya başlayan politikacılar, Türkiye'nin Birleşmiş Milletler belgesini imzalayarak taahhüt altına girmiş olmasından yararlanarak, ülkede çok partili rejime geçilmesini sağlamak için İnönü'yü sıkıştırmaya başladılar. Temmuz 1945'te kurulan Milli Kalkınma Partisi, bundan kısa bir süre sonra Ocak 1946'da Celal Bayar liderliğinde kurulan ve Mareşal Fevzi Çakmak'ın desteğini alan Demokrat Parti, bu çabaların somut ürünleri oldu. 1946 yılında yapılan genel seçimlere katılan Demokrat Parti mecliste altmış dört sandalye kazanırken, bağımsızlar altı, İnönü'nün partisi üç yüz doksan beş sandalye aldı. Örgütlenme

¹⁶⁶ Türkiye, Birleşmiş Milletler'in kurucu üyeleri arasında yer alabilmek ve Birleşmiş Milletler'in 25 Nisan 1945'te San Francisco'daki kuruluş oturumuna katılmaya hak kazanabilmek için 23 Şubat 1945'te Almanya'ya karşı savaş ilan etti. Ancak Türk toprakları üzerinde askeri bir çatışma yaşanmadı.

çalışmalarını yerel düzeye taşıyan Demokrat Parti, Mayıs 1950'de yapılan seçimlerde oyların yüzde 50.3'ünü alıp çoğunluk durumuna gelerek, kendisi de dahil olmak üzere herkesi şaşkınlığa uğrattı. Celal Bayar cumhurbaşkanlığına yükseldi. Anıtkabir'in tamamlanması Bayar'ın cumhurbaşkanlığı döneminde gerçekleşti.

Ölü lideri memnun edeceği düşüncesinden hareketle, Anıttepe'nin eteklerine çeşitli yabancı ülkelerden getirtilen ağaçlar dikildi. Kabre giden uzun yaya yolunun yan tarafları Hitit aslanlarının heykelleriyle süslüdür; bu yol, resmi törenlerin yapıldığı çok geniş bir avluya açılır. Aslan heykelleri, Atatürk'ün Türkiye'nin geçmişine duyduğu yoğun ilgiye duyulan saygının bir ifadesi olarak seçilmiştir (Atatürk tarafından teşvik edilen tarihsel araştırmalar, Hititlerle Türkler arasında bir "bağ" kurmuştu!). Ana mozoleye, avludan itibaren yükselen geniş merdivenlerden çıkılarak girilir. Mozolenin önündeki sütunlardan geriye doğru bakan bir kişi, Atatürk'ün giderek gelişen şehri Ankara'nın görkemli bir manzarasını görür.

10 Kasım 1953'te, Atatürk'ün bedeni, kendisinin bir zamanlar bir an için huzur bulmak amacıyla bir zamanlar Nuri ile birlikte sık sık şafak vakti at gezintisine çıktığı (Tetal 1975) tepenin üzerindeki bu mozoleye nakledildi. Nakil işlemi, önde gelen devlet adamlarından oluşan bir komitenin Atatürk'ün Etnografya Müzesi'nde korunan tabutunun açılışında hazır bulunmasından ve mumyalanmış cesedin bozulmadan korunduğuna tanıklık etmesinden bir gün sonra gerçekleşti. Ölümünden tam on beş yıl sonra, Atatürk'ün naaşı, daha önce onu Dolmabahçe Sarayı'ndan harem dairesi önündeki iskeleye taşımış olan top arabasına yerleştirildi. Tabut, top arabasının her iki yanında sıralanmış altı generalin (ki bunlardan biri Atatürk'e verilen İstiklal Madalyası'nı taşıyordu) eşliğinde Anıttepe'ye getirilirken, şehrin dört bir yanında toplanan saygı atışında bulunuyor, Türk Hava Kuvvetleri'ne ait uçaklar şehrin semalarında saygı uçuşu yapıyorlardı.

O sıralar Ankara'da genç bir tıp öğrencisi olan Dr. Volkan, Atatürk'ün naaşının yeni istirahatgahına nakline yakından tanık oldu. Hafif rüzgârlı, güzel bir gündü. Celal Bayar ve Başbakan Adnan Menderes, İsmet İnönü ve diğer önemli devlet adamlarıyla birlikte naaşın hemen arkasında yürüyorlardı. Yolun her iki tarafında sıralanmış insanların yüzlerinde bir keder belirtisi gözlen-

miyordu. Çünkü Atatürk ölümsüzleşmişti. Onun vücudunun gömülmesine şimdi izin veriliyordu.

Anıtkabir'i bugün ziyarete gidenler, pembe Türk mermerinden yapılmış, kırk dört ton ağırlığında güzel bir mermer blok görürler. Atatürk'ün bedeni, büyük bir tabut biçimi verilmiş bu mermer kütlenin altında değildir. Hatta, bu mermer kütle onun yattığı zemin üzerine basınç dahi yapmaz. Mermer, mozolenin törenler için kullanılan üst katındadır, Atatürk'ün bedeni ise alt kattadır.

Psikanalistler, mezar taşlarının kullanımının, ölümlerin tekrar dileyebilecekleri korkusunun bir ürünü olarak ortaya çıkmış olduğuna inanırlar. Buna göre, bir mezar taşı, cesedin gömülü olduğu toprak zemin üzerinde gerçek ya da simgesel bir basınç yaratarak böyle bir kaçıışı engelleyecektir. Atatürk'ün yattığı yer mermerden yapılmış büyük ve ağır bir mezar taşıyla temsil edilmektedir; ancak bu ağır mermer kütle gerçekte mezar üzerinde herhangi bir basınç uygulamaz. Ne var ki, Atatürk böylesine muazzam ağırlıklı bir taşı bile yerinden oynatabilecek güçtedir!

Atatürk'ün ölümsüzlüğünü güvenceye alma süreci önü alınmaz bir biçimde işlemeye devam ederken, bağımsızlık savaşında ismi onunla birlikte anılan diğer ölümlüler birer birer ölmeye başlamışlardı. Yaşça Atatürk'ten bir yıl daha büyük olan, Sofya'da oldukları sıra mesleki kariyer açısından Atatürk'ün amiri konumunda bulunan, Atatürk'ün ilk başbakanı olup ilk muhalefet partisini örgütlemesi için onun tarafından seçilen Ali Fethi (Okyar) 10 Mayıs 1943'te öldü. Bunu, Kâzım Karabekir'in 26 Ocak 1948'deki ölümü izledi. Kâzım Karabekir, Atatürk'ün ölümünden sonra yeniden Cumhuriyet Halk Partisi'ne katılmıştı ve o öldüğünde Büyük Millet Meclisi başkanlığını yürütüyordu. Kâzım Karabekir'in İstanbul'daki cenaze töreni hayli hareketli geçti; binlerce insan naaşının arkasında mezarlığa kadar yürüdü. Kalabalık içinden bazı gençler, tabutun üzerine sarılı bayrağın eski mişliğine tepki göstererek eski bir bayrağın böylesi büyük bir kahramanın tabutuna yakışmadığını haykırdılar. Bu gençler, kendilerine tabutun üzerine sarılı bayrağın Kars'ı düşmandan kurtardığı zaman onun Kars Kalesi'nin burçlarına diktiği bayrak olduğunu söylediğinde sakinleşip yatıştılar.

Mareşal Fevzi Çakmak 10 Nisan 1950'de, yetmiş dört yaşında olduğu sırada öldü. 1944'te ordudan ayrılarak siyasete atılmış, mebus olarak hizmette bulunmuş, kendisine Millet Meclisi'nin onursal başkanlığı unvanı verilmişti. 1955 yılında, dönemin diğer önemli kişilerinden biri olan Adnan Adıvar'ın yaşamı sona erdi. Adnan Adıvar ve eşi Atatürk tarafından yurtdışına sürgüne gönderilmiş, Türkiye'ye ancak Atatürk'ün ölümünden sonra, 1939 yılında dönmüşlerdi. Güvenilir "ikiz" Refet Bele 1963'te öldü. Bunu izleyen yıl, iki önemli kişi daha hayata gözlerini yumdu. Bunlardan biri, 15 Ocak 1964'te yetmiş dokuz yaşında İstanbul'da ölen Halide Edip Adıvar'dı. Üsküdar'daki Amerikan Kız Koleji'nden mezun ilk Türk kadını olan Halide Edip 1917'de Adnan Adıvar'la evlenmiş, sürgün yıllarında Adnan Adıvar'a eşlik etmiş, onunla birlikte uzun yıllar İngiltere ve Fransa'da kalmıştı. 1931-32 yıllarında New York'taki Columbia Üniversitesi'nde misafir profesör olarak çalıştı. İngilizce'si kusursuzdu ve yazı dili olarak İngilizce'yi mükemmel kullanıyordu. *The Clown and His Daughter* (Adıvar 1935, 1959) adlı öyküyü İngilizce kaleme almıştı. Halide Edip'in ölümünün üzerinden altı ay geçtikten sonra bu kez Rauf Orbay 16 Temmuz 1964'te İstanbul'da öldü. O da yurtdışında yaşamıştı. Ülkeye geri döndükten sonra İkinci Dünya Savaşı'na kadar sessiz bir yaşam sürmüş, Türkiye'nin Londra büyükelçisi olarak üstlendiği görevi büyük bir başarıyla yerine getirmişti. Anılarını yazması yolunda kendisine yapılan sonu gelmez ısrarlara karşın bunu yapmayı reddetmiş, bildiklerini yazıya dökmesi durumunda yaşanabilecek muhtemel güceniklikleri ya da rahatsızlıkları göze almak istememiştir. Böyle bir kaygı taşımayan Ali Fuat Cebesoy anılarını yazmakta bir çekince görmemiştir. Cebesoy'un anıları (Cebesoy, 1953), Atatürk'ün ve onun nihai olarak Türkiye'nin inşasına varan mücadelesinin ilk, heyecan verici, trajik ve görkemli günlerine ilişkin birinci elden bilgiler içerir ve o döneme ilişkin önemli bir tarihsel miras niteliği taşır. Ali Fuat Cebesoy 1968 yılında ölmüştür.

Atatürk'ün en yakın çevresinden olup en son ölen kişinin İsmet İnönü olduğunu söylemek herhalde yanlış olmaz. İsmet İnönü, 1950 seçimlerinde cumhurbaşkanlığını Demokrat Parti'ye kaptırdıktan sonra, on yıl boyunca muhalefete öncülük etti. 1960 yılındaki askeri darbenin ardından, 20 Kasım 1961'de yeni-

den başbakan oldu ve bu görevini 21 Şubat 1965 yılına kadar sürdürdü. Yaşamının son yıllarında Türk parlamentosunda özel senatör konumundaydı. İsmet İnönü daima halk arasında büyük heyecan yaratmış bir isimdi.¹⁶⁷ İnönü 23 Aralık 1973'te, seksen dokuz yaşında öldü; ölümüne kadar, Atatürk'le canlı bir bağı temsil eden en önemli kişi olarak kaldı. Uzun ömrü dolayısıyla yaşamının son yıllarında "ölmez" olarak anılan İnönü, ölümsüz Atatürk'ün yattığı Anıtkabir'e gömüldü. İnönü'nün mezarı, Atatürk'ün görkemli mermer mezarının tam karşısında, geniş avlunun diğer ucundadır.

Atatürk ve İnönü'nün ölümlerinden sonra, Türkiye canlı, enerjik yaşamını devam ettirdi - 1923 yılında 10 milyonun biraz üzerinde olan nüfus 1981'de 46 milyona ulaştı. Sonraki dönem içinde çeşitli başbakanlar ve diğer önemli devlet adamları işbaşına geldiler ve gittiler. Sanırız, bunlardan hiçbirisi, Atatürk'le kendisi arasında bilinçsiz bir karşılaştırmaya giriştikten sonra kendisini onunla aynı liderlik düzeyinde görememiştir. Gerçekten, Atatürk'ün liderlik düzeyine ulaşamamış olunması, son zamanlarda Türk demokrasisini etkileyen siyasal istikrarsızlığın psikolojik faktörlerinden biri olabilir. Bülent Ecevit, başbakan olarak görevde bulunduğu 1974 yılı yazında Türk askerleri Kıbrıs'ın kuzeyini ele geçirdiklerinde, yeni bir ulusal kahraman durumuna geldi. "*Dün Atatürk, Bugün Ecevit*" (Yurdanur, 1974) gibi başlıklar taşıyan kitaplar yayımlanmaya başladı, fakat Ecevit, kamuoyu önünde, kendisinin Atatürk'le karşılaştırılmaması gerektiğini belirtti. Ecevit, belki Atatürk'ü bile imrendirebilecek bir söylev yete-

¹⁶⁷ İnönü'nün Ankara Üniversitesi'ni ziyarete geldiği gün üniversitede bir tıp öğrencisi olarak öğrenim görmekte olan Dr. Volkan, İnönü'yü ilk gördüğünde ve ona ilk dokunduğunda çok büyük bir coşkunluğa kapıldığını, orada bulunanlarla derin bir bütünleşme yaşadığını hatırlar. Sonraları, tıp fakültesindeki öğreniminin son yılında, Dr. Volkan bir sokak köşesinde rastlantı sonucu İnönü'yle yalnız başına olduğu sıra karşılaşmıştır. İnönü'nün yanına gitmiş, saygıyla elini öpmüştür. İnönü bu genci tanıma isteğiyle sorular sorduğunda, Volkan eski cumhurbaşkanına bir Kıbrıs Türkü olduğunu, fakülteden mezun olduktan sonra bir psikiyatrist olmayı düşündüğünü söylemiştir. Bunun üzerine İnönü psikiyatri ve psikanaliz üzerine daha çok şey öğrenme isteği duymuştur. Kısa bir süre sonra şoförü gelmiş, İnönü arabaya binerek oradan ayrılmıştır. Bu olay genç Volkan'ı çok etkilemiş, meslek seçiminin İnönü tarafından, dolaylı olarak da Atatürk'ün kendisi tarafından kutsandığını düşünmüştür.

neğine sahip zeki bir devlet adamı olmasına karşın,¹⁶⁸ Kıbrıs harekâtının yarattığı ilk heyecan dalgası geçtikten sonra, bütün Türkiye'yi kendi arkasında bütünleştirmede başarısız kalarak kendisiyle Atatürk arasında yapılan karşılaştırmaların yanlışlığını kanıtlamış oldu.

Atatürk, Türkiye'nin geleceğini Türk gençliğine emanet etmişti; ancak, pratikte 1960, 1971 ve 1980'de olduğu gibi, Atatürk devrimleri tehlikeye düşmüş görüldüğü zaman, devletin idaresini eline alan güç gençlik değil, kendisini doğrudan Atatürk'le ve onun yarattığı gelenekle ilişkilendiren, her seferinde müdahale amacını ulusu Atatürk tarafından çizilmiş yola geri döndürmek

¹⁶⁸ Bu kitabı yazdığımız zaman Türk liderlerinin Atatürk imgesine yönelik olarak hissettikleri özel ilişki, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Rauf Denktaş tarafından Dr. Volkan'a anlatılmış olan şu öykü tarafından tasvir edilebilir. 1974 yılı yazında, Kıbrıs'taki bir grup Rum, Kıbrıs Cumhuriyeti'nin resmi devlet başkanı olan Makarios'u öldürmeye yönelik bir girişimde bulundu, fakat Makarios bundan sıyrılıp adadan kaçmayı başardı. Bu gelişmenin adanın Yunanistan tarafından ilhakına yol açması muhtemel görünüyordu; ilhak, ada üzerinde yaşayan Türk azınlık açısından ölüm ve yıkım anlamına gelecekti. Bir süre sonra Türk askerleri Kıbrıs Türklerini korumak amacıyla Kuzey Kıbrıs'a çıktılar; çıkarma, adanın kuzeyde Türkler, güneyde Rumlar olmak üzere iki kesime ayrılmasına yol açtı; bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz., Volkan, 1979.

Türkiye'den gelen askerlerin adaya çıkmasından iki buçuk ay önce, Kıbrıs Türklerinin lideri Rauf Denktaş Atatürk'le ilgili bir rüya görmüştü: Ölümsüz lider sivil giysiler içindeydi, fakat ayaklarında askeri postallar vardı. Denktaş Atatürk'ün yanına gitmiş, "*Kurtar bizi, kurtar bizi!*" demişti. Atatürk, karşılık olarak şunu söylemişti: "*Konjonktür önemli. Konjonktüre dikkat edin*". Sonra, Denktaş'ın yanından geçerek bir sokağın köşesinden kıvrılmıştı. Denktaş onun arkasından gitmek istemiş, fakat Atatürk ona kendisini takip etmemesini söylemişti.

Gördüğü rüyadan çok etkilenen Denktaş, bunu günlüğüne de aktardı. Bu olaydan iki buçuk ay sonra yukarıda sözü edilen gelişmeler yaşandı. Denktaş, anavatanındaki Türklerin duruma fiziksel olarak müdahalede bulunmasının zamanının geldiğini biliyordu. Kısa bir süre sonra, Denktaş müzakerede bulunmak üzere Kıbrıs'taki Türk elçiliğine çağırıldı. Elçilikte kendisine Ecevit'ten gelen bir mesaj verildi: "*Bay Denktaş'a kaygılanmamasını söyleyiniz. Konjonktürü hazırlama sürecindeyiz.*"

Bunun üzerine, Denktaş görmüş olduğu rüyanın telepatik bir rüya olduğunu düşünmüş, Kıbrıs Türklerinin kurtuluşuna öncülükte Atatürk'ün bizzat kendisinin öncü bir rol oynadığını hissederek rahatlamıştı. Cumhurbaşkanı Denktaş, Dr. Volkan'a, Türkiye'nin adaya yaptığı müdahale öncesi kendisinin ve Kıbrıs Türklerinin diğer liderlerinin Atatürk tarafından kurtarılmaya konusunda ortak bir arzuyu paylaşmış olduklarını söylemiştir. Bugün, Lefkoşa'nın Türk kesimi sınırları içinde kalan bölgesinde ellerini göğsü üzerine kavuşturmuş bir Atatürk heykeli vardır ve ulusal bayramlar sırasındaki törenlerin pek çoğu bu heykelin önünde yapılır. Bu törenler sırasında 1974 Barış Harekâtı'ndan önce, Denktaş ve diğer liderler birbirlerine şunu fısıldamışlar: "*Eğer Atatürk ellerini bir açarsa bizi göğsüne basar, düşmana tokatı basarak bizi ondan kurtarır*" (Denktaş, 1980).

olarak açıklayan ordu oldu. Ancak, bu yolun ne olduğu üzerinde biraz durulması gereken bir konu. Atatürk'ün Türkiye için öngörmüş olduğu gelecek gerçekte neydi? "Batılılaşma" neyi ifade eder? Türk ve Türk olmayan bilim adamları, bu olguları eleştirel ve temkinli bir bakışla değerlendirmişlerdir. Kıbrıslı Türk bir sosyolog olan Niyazi Berkes, sahip olduğu ekonomi, siyaset ve kültür açısından yeni Türkiye'nin "yalnızlığından" söz eder. Berkes 1975'te şunları yazar:

"Bugünkü Türkiye ne bir müslüman devleti, ne bir Batı ulusudur; ne Hristiyanlık camiasına, ne sosyalist ya da kapitalist uluslar camiasına mensuptur. Ne Asyalıdır ne Avrupalı. Gerçi Türkiye'nin bütün tarihi boyunca ekonomik ve siyasal ilişkileri Doğuyla olmaktan ziyade Batıyla olmuştur. Osmanlı tarihinin üstün eğilimi Doğuya doğru olmaktan çok, Batıya doğrudur. Fakat kültürce Doğulu kalış, Türkiye'yi Batı dünyasının bir parçası olmaktan alıkoymuştur. Son yarım yüzyılda ilişkilerin ekonomik ve politik yanları artmışsa da hep bu tek yanlı ve daima aleyhe işler olmuş; geleneği olmayan, Türk halkına çok pahalıya mal olan ıstıraplı ve şüpheli bir münasebet olarak kalmıştır. Avrupa, Türkiye'yi hiç bir zaman kendinden bir parça saymamıştır. Bizim aramızda bunun tersine bir sanı varsa da buna bizden başka kimse inanmamaktadır" (Berkes 1975, s.167).

Berkes'in sözünü ettiği "yalnızlık", Atatürk'ün kişiliğinin bir yansıması olabilir. Atatürk, ülkesi ve dünya için olduğu kadar kendisi için de barışa arzu duyan, yalnız bir insandı. Huzur içinde, "keder"den uzak bir birey, ulus ya da dünya nosyonu, erişilmesi olanaksız bir illüzyondur çünkü insanlar, ister birey ister insan topluluğu düzeyinde olsun, saldırganlık eğilimindedirler. Atatürk'ün mirası onun her şeye kadirlik vasfını da içeriyordu ve Türk halkı onun bıraktığı mirasın bu özelliğiyle de özdeşlik kurmakta gecikmedi. Ancak, söz konusu özdeşleşme, Türkiye'nin önde gelen ulusal aktörlerden biri olmadığı dünya arenasında işgal ettiği bugünkü konumuyla pek örtüşmez. Bununla birlikte, Atatürk, Türklere izleyebilecekleri daha yararlı ve uyarlanılabilir bir yol daha bırakmıştır. İsviçreli seçkin bir yabancı muhabir olan Arnold Hottinger, 1977 yılında, Türkiye'de yaşanan ve Atatürk'ün kişiliği dolayısıyla kendine özgü bir rota izleyen "batı-

lilaşma" sürecini incelemiş, Türkiye'deki sürecin aynı dönemde Yakınoğu'nun diğeri Müslüman ölkelerinde yaşanan batılılaşma süreçlerinden oldukça farklı olduğunu gözlemişti:

"Atatürk, sık bir ormanı andıran Türk siyasetinin içinde sağduyuya dayanan kama şeklinde bir yol açtı. Modern Türkiye'nin Babası'nın zamanında, bu kamanın ucu öylesine genişti ki, başlangıçta bütün ormanı temizliyormuş görünüyordu. Onun ölümünü izleyen onyıllar içinde bu geniş yol daraldı; ağaçlar yükseldi, kökleri dört bir yana yayıldı. Ancak bu yolun genel doğrultusu bugün de korunuyor ve istendiğinde bu yol üzerinde yol almak hâlâ mümkündür" (Hottinger 1977, s.81).

Hottinger, "ormana rastlantısal ve gelişigüzel yollardan girmiş" (Hottinger 1977, s.81) diğeri Müslüman devletlerin, Atatürk'ün Türkiye'ye sağladığı tarihsel yön duygusuna, savaşta kazanılan zaferi takiben yaşanan muazzam ulusal gurur patlamasına sahip olmadıklarını belirtir.

Atatürk'ün açmış olduğu yol, 1980 yılında ve onun 1981 yılındaki doğumunun yüzüncü yılını kutlamaya yönelik ulusal hazırlıkların ortasında bir kez daha sınandı. O günlerde, güçlü ve etkin bir devlet yönetimi, yerini, hiçbir siyasal partinin seçimlerde diğeri üzerinde açık bir üstünlük kuramaması sonucunda kurulan zayıf koalisyonlara bırakmıştı. İnönü'nün ardılı Bülent Ecevit ile Celal Bayar'ın Demokrat Partisinin 1960'tan sonraki mirasçısı olan Adalet Partisi'nin lideri Süleyman Demirel hâkimiyet kurmak üzere birbiriyle yarışıyorlardı. Atatürk'ün derin bir öfkeyle tepki göstermiş olduğu türden dinsel güç odakları yavaş yavaş siyasal arenaya sızmaya başlamışlardı. Atatürk'ün kültür devrimi yukarıdan aşağı gerçekleştirilmişti ve, şimdi, toplumun eğitimli, şehirli, tamamen batılılaşmış kesimleriyle diğeri arasındaki uçurum giderek genişliyor görünüyordu. Zengin petrol kaynaklarından yoksun Türkiye, Ortadoğu'nun petrol zengini Müslüman ölkeleriyle flört etmeye de başlamıştı.

Türkiye'nin ekonomisi daha da kötüleşti; kısmen Yunan lobi-
sinin nüfuzu sonucunda uygulanan Amerika Birleşik Devletleri'nin Türkiye'ye yönelik ambargosu, ülke ekonomisinin açmazını derinleştiriyordu. Ülkede ilan edilmemiş bir iç savaş içten içe ya-
nıyor, hükümet buna bir son vermeyi başaramıyordu. Türk ordu-

su, 1980'de üçüncü kez müdahalede bulundu. Generaller yönetimi kendi ellerine aldıklarında, bunu Atatürk adına yaptıklarını savundular. Yönetimdeki generallerin bazıları, 1923'te Türkiye Cumhuriyeti kurulduğu zaman henüz çocuk yaştaydılar, bazıları daha dünyaya bile gelmemişlerdi; ancak, bu askerler Atatürk'ün "çocukları" olarak, yaşamları Atatürk'ün yaşamının devamı olan son askeri grup olarak algılanıyorlardı. Yeni askeri rejime başkanlık yapan General Kenan Evren, Atatürk Samsun'a çıkmazdan bir yıl önce, 1918'de doğmuştu. Askeri darbe başarıyla gerçekleştirildikten sonra ülkenin ulusal televizyonunda halka hitaben bir konuşma yapan Evren, şunları söyleyecekti: *"Geleceğimizin koruyucuları olan gençlerimizin Atatürk'ün ülkü ve ilkelerinden sapmamaları, yabancı ideolojileri kabul ederek birer anarşist durumuna gelmemeleri için gerekli tedbirler alınacaktır."* Ardından, son iki yıl içinde terörizmin ülkede neden olduğu can kayıplarına ilişkin rakamlar verdi -5 bin 241 ölü, 14 bin 152 yaralı. Bunlar, Sakarya Savaşı'nda ölen ve yaralanan insanların sayısına yakın rakamlardı. Darbe yoluyla kişisel iktidar kazanma arzusu içinde olduklarını reddeden generaller, müdahaleyi, mevcut karışıklığın üstesinden gelerek Türk demokrasisini kurtarmak için gerçekleştirdiklerini duyurdular.

Generallerin 12 Eylül'de iktidarı aldıktan sonra yaptıkları ilk resmi işlerden biri, Anıtkabir'e giderek Atatürk'ün manevi huzuruna çıkmak, onun pembe mermer mozolesine bir çelenk bırakmak oldu. Yapılan saygı duruşundan sonra, General Evren Anıtkabir özel defterine bir yazı yazdı; bu, aslında, sanki hâlâ hayat-taymış gibi, Atatürk'e yazılan bir mektuptu. Evren, *"Büyük Önder Atatürk"* ifadesiyle başlayan yazısında, Atatürk ülkülerinin bekçisi olan Türk ordusunun Türkiye'yi *"karanlığa ve çaresizliğe"* doğru sürükleyenleri durdurmak için duruma müdahale etmek zorunda kaldığını bildiriyor, müdahalenin gerekçelerini açıklıyordu.¹⁶⁹ Mektup, şu ifadeyle son buluyordu: *"Seni bir kez daha şükran ve minnettarlık duygularıyla anıyor, önünde saygıyla eğiliyoruz."* Böylece, ülkenin en yetkili kişisi Atatürk'ün hâlâ yaşadığını teyit etmiş oluyordu. Bu, gerçekte, ölümsüzlük mirasının bir ifadesiydi.

¹⁶⁹ Daha sonra General Evren Türkiye cumhurbaşkanı seçilmiştir (dolayısıyla iktidarda kalmayı sürdürmüştür). Türkiye, yeniden sivil bir hükümete Aralık 1983'te kavuşmuştur.

PSIKOLOJİK ÖZET

Mustafa Kemal Atatürk'ün kişisel gelişimini çocukluğundan başlayarak ölümsüz Atatürk oluncaya kadar geçen bütün bir süreç içinde öykülendirmeye, onun kendi iç dünyasıyla -kurusu olduğu ve daha sonra modern bir ulusa dönüştürdüğü Türkiye olarak- dış dünyası arasında oluşan karşılıklı etkileşimi çözümlemeye çalıştık. Atatürk'ün bireysel gelişim sürecinin klinik yanlarına dikkati çekerken, bunların, anlatımın kendi doğal akışını kesintiye uğratmamasına özen gösterdik. Burada, bizim Atatürk'ün kişiliğine ve onun bireysel gelişiminde önemli etkilerde bulunmuş gelişmelere ilişkin kavrayışımızı kısa bir özet şeklinde sunmamızın yararlı olabileceği kanısındayız.

Altını çizdiğimiz önemli temalardan biri, Küçük Mustafa'nın bir ölümler evinde, onu hem daha önce ölen çocuklarının yerini alan bir bebek, hem de yeni bir umut olarak gören bir "kederli anne"nin çocuğu olarak dünyaya gelmesiydi. Mustafa, kendi kederli annesi için, daha önce ölen çocuklarıyla kendisi arasında bağ kuran özel (kurtarıcı) bir çocuktur. Mustafa Kemal'in kendi kendine yeterlilik, diğer insanlara gereksinim duygusundan bağışıklık ve dünyada seçkin bir yere sahip olma arzusu konusunda özel bir deneyimi ifade eden ve psikanalitik terminolojide "görkemli benlik" olarak isimlendirilen özgül benlik algısının etrafında geliştiği olgu da söz konusu bu özel oluş idi. Sahip olduğu bu görkemli benlik, iyi ve doyunluk verici bir annelikten yoksunluk deneyimine karşı kendisini savunmaya yönelik olarak özsaygısının abartılı bir nitelik kazanmasına yol açtı. Biz, yeni doğan çocuğu Mustafa'nın da diğer çocukları gibi ölebileceğinden ve yaşadığı kederin daha da derinleştireceğinden korkan Zübeyde'nin bu korku nedeniyle yeni bebeğine karşı bir çekingenlik (aloofness) geliştirdiğine inanıyoruz -kendi ana sütünün bir süt annenin tutulmasını gerektiren yetersizliği nedeniyle daha da derinleştirilen bir çekingenlik. Buna ek olarak, Zübeyde yeni çocuğuna karşı aşırı ilgili (overintrusive) ve aşırı ayartıcı (overseduc-

tive) bir tutum geliştirmiş olabilir; bizim muhtemel gördüğümüz böyle bir tutum, Mustafa'nın giderek artan "özel oluş" duygusuna katkıda bulunmuş olabilir.

Küçük Mustafa'nın görkemli benliği, onun temel karakter özelliği idi. Babası öldüğünde yaşamının ödipal aşamasında olan Mustafa'nın zamanından önce gerçekleşen ödipal zaferi de buna eklendi. Bizim öne çıkardığımız bir diğer tema, Mustafa'nın babasından aldığı "armağan"dır, yani, hastalığına ve gözden düşmüşlüğüne rağmen Ali Rıza'nın oğlunu annesinin Müslüman yaşam tarzından ve tercihlerinden uzaklaştırarak onun modern ve batılı bir eğitim almasını sağlamış olmasıdır. Bunun genç Mustafa için anlamı, armağan verici bir babanın annesiyle olan bunaltıcı ilişkisinden psikolojik olarak uzaklaşmasında kendisine yardım etmiş olmasıdır.

Babasının ölümü, Mustafa'yı, "yeterince iyi" bir baba ile doyurucu düzeyde gerçek bir karşılıklı etkileşim içine girme olanağından yoksun bıraktı. Oysa, sağ bir baba ve bu tür karşılıklı etkileşimler, kendi abartılı özsaygısını yatıştırıp bunları dengeye kavuşturmasında Mustafa'ya yardımcı olabilirdi. Mustafa, kendi ödipal çatışmalarını çözüme kavuşturmaya girerken, kendisiyle etkileşim kurabileceği ülküleştirilmiş güçlü bir baba imgesi geliştirdi ve bunu muhafaza etti. Babasına ilişkin geliştirdiği bu ülküleştirilmiş baba imgesi, kendi ülküleştirilmiş görkemli benliğinin bir tamamlayıcısı durumundaydı ve Mustafa bu ikisini kendinde bütünleştirmeye çalıştı. Mustafa, yetişkinlik döneminin başlarında, babasının ülküleştirilmiş imgesini -buna layık olsun ya da olmasınlar- çevresindeki diğer yaşlı erkeklere yükledi. Mustafa Kemal, ayrıca babasının zayıf, kötü baba olarak görüldüğü ikinci bir baba imgesine sahipti. Bununla birlikte, bu kötü baba imgesi, ülküleştirilmiş iyi baba imgesinden koparılmış (disassociated) durumdaydı. Daha sonraları, Mustafa Kemal kötü baba imgesini padişah gibi çevresinde bulunan bazı kişilere yükledi ve ödipal zaferini bunlar üzerinde yinelemekten haz duydu.

Birey, erginlik yıllarında, kendi benlik sistemini pekiştirme konusunda ikinci bir olanak elde eder; kendine ve yaşamında önemli bir yere sahip diğerlerine ilişkin çocukluk imgelerine "zorunlu olarak" geri döner ve bunları gözden geçirir. Mustafa Ke-

mal, annesinin ikinci evliliği nedeniyle, yaşamının söz konusu bu kritik yıllarında ağır bir darbe aldı. Böylece, ergenlik dönemi sırasında yaşanması muhtemel yararlı bir dönüşümden faydalanamadan, o güne kadar kişiliğinin temel karakteri olarak var olmuş karakter özelliklerini güçlendirip pekiştirdi. Bütün ülküleştirilmiş iyi benlik ve nesne imgelerini kendine mal etme (ya da ülküleştirilmiş kişilerin bir uzantısı olabildiği sürece bunları diğerlerine yükleme), onun temel karakter özellikleri arasındaydı.

Otuzlu yaşlarda Gelibolu'da savaştığı sıra bir şarapnel parçasının kalbine isabet etmesine rağmen sağ kalması, psikolojik açıdan, onun çocukluğunda bilinçsiz olarak geliştirmiş olduğu ve annesiyle paylaştığı biriciklik (yani ölümsüzlük) fantezisinin gerçeklik içinde sınanması anlamına geliyordu. Mustafa Kemal, diğerlerinde ülküleştirilmiş bir baba imgesi aramaktan ziyade kendi benliğinin içerdiği ülküleştirilmiş baba imgesine daha sıkı sarılmaya başladı. 19 Mayıs 1919'da Samsun'a çıkışı, onun kendi iç dünyasında önemli yere sahip adımlardan biriydi. Bu, yeniden doğuş gibi bir şeydi -onun ülküleştirilmiş baba imgesini de içeren görkemli benliğinin pekişmesi ve yeniden billurlaşması. Böylece, daha atak, cesur ve kararlı bir tarzda hareket etmeye başladı.

"Kederli bir ulus"un varlığı, Mustafa Kemal'e, kendi ruhsal dünyasında yaşattığı kederli anne imgesini yansıtacağı dışsal bir gerçeklik sundu. Kederli ulus, ona, yaşamı boyunca sürecek Türk ulusunu kurtarma ve onarma misyonunu kazandırdı. Atatürk (ülküleştirilmiş baba Türk) unvanını aldığı anda kederli ulus onarılmış durumdaydı. Diğer bir ifadeyle söylersek, kendi çocukluğunun mutsuz ortamını mutlu ve muhteşem bir ortama dönüştürmüştü. Mustafa Kemal, ele geçirdiği ilk fırsatta tarihsel arenayı kendi içsel dramının yaşandığı sahne olarak kullandı. Onun ruhsal dünyasının temel talepleri ile içinde yaşadığı dış dünya arasında bir "uyuşma" var görünüyordu. Söz konusu "uyuşma" olmadığı zamanlarda, Mustafa Kemal, kendi görkemli özkavramının tutarlılığını güvenceye alabilmek için, sürekli olarak dış dünyayı kendi içsel ihtiyaçlarına karşılık verecek şekilde değiştirmeye çalıştı. Atatürk'ün mesleki yaşamı, bir liderin içinde dış dünyaya uyarlanabildiği ve onu kendi iç dünyasının ihtiyaçlarını karşılayacak

şekilde biçimlendirebildiği yolların neler olduğu konusunda zengin bir materyal sunar. Atatürk'ün askerlik ve modernizasyon alanlarında gerçekleştirdiği bütün yaratıcı çalışmaların hepsi onun kişilik yapısının doğrudan birer ürünü olmamakla birlikte, bunların pek çoğunu harekete geçiren faktör, onun kişilik yapısının talepleri olmuştur. Tarihçiler, tarihsel nedensellik ilişkilerinin değerlendirilmesi sırasında psikolojik faktörleri gözardı edemezler.

Fiziksel ya da yapısal faktörler psikanalizin uzmanlık alanı dışında kalırlar; fakat, Atatürk'ün durumunda, onun görkemli kişiliği ile fiili fiziksel ya da yapısal yapısı arasında da bir "uygunluğun" var olduğu görünüyor. Bu durum, onun kişiliğini, kendisi açısından, kendi temel ruhsal beklentilerine uygun davranamayan fakat eşanlı olarak bir görkemlilik illüzyonuna sahip olan görkemli kişilik örneklerinin pek çoğunda gözlemlendiği gibi bir ayakbağı değil, bir avantaj haline getirmiştir. Atatürk her şeyi herkesten daha iyi bildiğine ve dolayısıyla herkesten daha iyi bir kurtarıcı olabileceğine inanmıştı. Bu, kendisi için bir avantaj teşkil etti ve onun kararlı bir şekilde hareket etmesini sağladı.

Gerçekte, Atatürk son derece zeki ve yakışıklı bir adamdı. Çocukluğundan itibaren, zihni kendi kişisel görünümüyle, güzellik ve güç olgularıyla meşguldü. Giyimine çok özenir, çevresindeki hayranlar grubuna çok dikkat ederdi. Ben merkezli bir kişiliğe sahip olan Mustafa Kemal, Türk ulusu ile ilişkisinde nesneye bağlı konumdaydı. Türk ulusu ile kendi arasındaki bu yoğun ilişkinin kökeni bencil olarak nitelendirilebilecek bir arzudan (kendisini daha iyi beslemesi için kederli anneyi kederinden kurtarma arzusu) kaynaklanmış olabilir; bununla birlikte, yetişkinlik çağında bu ilk motivasyonuna bir yücelik atfetmiş ve kendini halkına adanmış gerçek bir vatansever olarak davranmıştır. Kendi gündelik faaliyetlerinde ve bire bir ilişkilerinde iğneleyici ve küçümseyici tavırlar sergileyen, kendisine hayranlık duymayan ya da eleştirel bir hayranlık sergileyen insanlara asla sadık kalmayan Mustafa Kemal, Türk ulusuna tam bir sadakatle bağlıydı. Karşıt görüşlerin ortaya atılmasını istediği anlarda, sonuç olarak kendi görüşlerinin geçerli kalacağından hiç kuşku duymazdı.

Atatürk'ün bir fantezi durumundan alıp bütün Türk ulusunun tanıklık ettiği bir gerçeklik durumuna taşıdığı biricikliği, onun kişiliğinin hakim temalarından yalnızca bir tanesiydi. Bir diğer önemli tema, yine yaşamının ilk evresinde yaşanmış doyurucu olmaktan uzak annelik deneyimiyle bağlantılı olarak ortaya çıkmış olan oral (ağızcıl) bağımlılıktı.* Mustafa Kemal'in baskın konumdaki büyük benliği paradoksal olarak onun baskın yanını teşvik eden bağımlı benliğini gölgelemiş, böylece, Mustafa Kemal savunma ve uyum açısından bütünlüğünü koruyabilmiş ve kendi bağımlı yanının farkına varmaktan sakınabilmiştir. Dolayısıyla, Mustafa Kemal'in kendi görkemli yanıyla bu yanını hiçbir zaman birbiriyle kaynaştırıp bir bütün haline getirmemiş olduğunu söyleyebiliriz. Bunun sonucu olarak kendisinde ortaya çıkan çelişkiler, onu son derece karmaşık bir kişi durumuna getirmiştir. Atatürk, kendi karşıt görünüşleriyle başa çıkabilmek için, baskın konumdaki görkemli benliğinin tutarlılığını sağlamak, gerçekten bir numaralı insan olmak, diğer insanlar ve tarih tarafından bu şekilde kabul edilmek için çok çalıştı. Zaman zaman, kendi çelişkili imgelerini bütünleştirmeye yönelik girişimleri sonucunda ortaya çıkan gerginlikten kaçınabilmek için bunlar arasındaki uçurumu daha da büyütüyordu. Dolayısıyla, sık sık, meseleleri siyah ya da beyaz olarak görme eğilimi gösteriyordu - yani şeylerin "bütünüyle iyi" veya "bütünüyle kötü" olması.

Atatürk'ün Türk ulusuna duyduğu sevgi, onun annesine karşı duyduğu yüceleştirilmiş ilk sevgi duygularıyla bağlantılıydı. Yetişkinlik döneminde Atatürk'ün bir yandan kendisiyle gerçek annesi arasına törensel bir mesafe koyarken diğer yandan "kederli anne" imgesini; Türk ulusunu iyileştirme arayışına girmiş olması ilginçtir. Atatürk ender olarak agresif dürtüsünü dışa vuruyordu; fakat, sınırlara saygı gösterme konusunda babasından aldığı mirasla, bu agresifliğini dizginleyebiliyordu.** Oral bir nitelik gösteren saldırganlığı (pek çok oral karakter özelliğine sahip olduğu düşünülürse bu durum şaşırtıcı değildir) kaba değil, ince ve asilleştirilmişti -hatiplik konusunda sahip olduğu olağanüstü yete-

* Klasik psikanalize göre ruhsal yapının gelişmesi çeşitli dönemlerden geçerek olur. Her bir dönem, o dönemde baskın olan biyolojik fonksiyonlarla isimlendirilir. Oral (ağızcıl) dönem yaşamın ilk yılına aittir.

** Agresif tutum (aggression) psikanalizde bir iç dürtüyü ifade eder.

ek gibi. Oral karakterinin bir diğer ifadesi, insanları "sözlü sınavlar"a tabi tutmasıydı. Bir insanı ilgi göstermeye layık bulabilmesi ve onu "değerli" bir taraftar addedebilmesi için o insanın bu sınavları başarıyla geçmesi gerekiyordu.

Görkemli benliğe sahip liderler iki genel kategoriye ayrılabilirler. Bunlardan biri, kendi görkemli benliğinin tutarlılığını diğerlerini kendi gözünde değersiz kılmak ve böylece kendini üstün hissetmek suretiyle sağlamaya çalışan yıkıcı liderdir. Yıkıcı görkemli lider dikkate değer düzeyde bir tehlike oluşturur. Tarih, bir grubu değersizleştirmeye yönelik aşırı bir ihtiyacın sık sık o grubun tamamen yıkıma uğratılmasına yol açtığını gösterir. Yıkıcı lider açısından, değersiz kılınmış kişiler ya da gruplar, onun kendi bölünmesinin, değersiz kılınmış benliğinin ve nesne imgelerinin hedefi haline gelirler ve yıkıcı lider bu kişileri ya da grupları baskı altında tutma veya imha etme zorunluğu hisseder.

Diğer görkemli lider tipi onarıcı lider tipidir ve Atatürk bu kategorinin bir temsilcisidir. Onarıcı lider, kendi "değerli" taraftarlarının hayranlığını kazanmak ister ve olabildiğince yüksek düzeyde etkileyici bir destek kazanabilmek için onları yüceltmeye girişir. Taraftarlar (örneğin Atatürk için Türkiye) ölküleleştirilirler; böylece bunların zihinsel tasarımları (representations) liderin görkemli benliğiyle içiçe geçer ve onun ruhsal dünyasını daha tutarlı kılar.

Kimi açılardan onarıcı görkemli lider ile yıkıcı görkemli lider arasındaki ayrım, belli koşullarda biri diğerine dönüşebileceği için, yapay bir ayrımdır. Bununla birlikte, Atatürk, kendisiyle halk arasındaki büyük "uyuşma" nedeniyle onarıcı lider konumunu devam ettirmiştir. Söz konusu "uyuşma" ona kendi görkemli benliğine sık sıkı sarılma olanağı vermiş, Türk halkının onu olağanüstü bir insan olarak algılamasını sağlamıştır. Bu kitabı yazdığımızda ölümünün üzerinden kırk yılı aşkın bir zaman geçmiş olmasına karşın**, onun imgesi hâlâ Türkiye'de ulusal birliği besleyen bir öge olarak kullanılmaktadır. Bu açıdan, Atatürk, mistik imgesi güçlü bir birleştirici olarak var olmaya devam eden bir

* Örneğin, Hitler bir yıkıcı liderdi.

** *Ölümsüz Atatürk* ilk kez 1984'te basıldı.

peygamber gibidir. Modern liderlerden hiçbiri Atatürk'ün Türkler arasında elde ettiği ölümsüzlük düzeyine erişememiştir.

Atatürk, Türk ulusunu onarma süreci içinde, ikametgahındaki akşam yemeklerine törensel bir nitelik kazandırmış, pek çok tasarımını her akşam ikametgahına çağırdığı bir grup insanla müzakere etmiştir. Kendisi bu ortam içinde geri çekildikten sonra egosunu daha yaratıcı yapabilecek (regression in the service of the ego) bir mekanizmayı kullanabiliyordu. Söz konusu törensel akşam yemekleri sırasında, bir bakıma, deneysel ve yaratıcı bir oyunsal etkinlik içindeki bir çocuk, bir sanatçı gibiydi. Oyun aracı ise Türkiye'ydi. Aracını daha iyi hale getirme ihtiyacı, onu, ülküleştirilmiş bir ürün ortaya koyma çabası içinde kendi iradesini ulusa dayatmaya zorladı. Yaşamı boyunca bütün gücünü ve emeğini Türkiye için harcadı ve yaşamı, -kendilerini içki içme ve siroz şeklinde ortaya koyan- oral çatışmalarına geri çekilerek teslim olma biçiminde sona erdi. İnsan, ister istemez bütün bir süreci romantikleştirme ihtiyacı duyuyor; olağanüstü yaratıcı bir sentez içinde Türkiye'ye verebileceği her şeyi verdikten sonra yaşamının bir tür "fedakârca intihar" ile sona erdiğini söylemek istiyor. Kim bilir, belki de bu son söylediğimiz gerçeğe daha yakındır.

REFERANSLAR

- Abse, D.W., ve Jessner, L. 1961. "The Psychodynamic Aspects of Leadership." S. Graubard ve G. Holton, ed., *Excellence and Leadership in a Democracy*, s. 693-710. New York: Colombia University Press.
- Abse, D.W., ve Ulman, R.B. 1977. "Charismatic Political Leadership and Collective Regression." R.S. Robins, ed., *Psychopathology and Political Leadership*, s.35-52. New Orleans: Tulane University Press.
- Adıvar, H.E., 1926. *Memoirs of Halide Edib*. New York: Century Co.
- . 1928. *The Turkish Ordeal*. New York: Century Co.
- . 1935. *The Clown and His Daughter*. London: George Allen & Unwin. Turkish ed. *Sinekli Bakkal*. İstanbul: Ahmet Halit Kitabevi, 1949.
- Afetinan, A. 1958. *Herkesin Bir Dünyası Var*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- . 1959. *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler*. Ankara: İş Bankası Yayını.
- . 1968. *Atatürk ve Türk Kadın Haklarının Kazanılması*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- . 1971. *M. Kemal Atatürk'ten Yazdıklarım*. H. Yücebaş, ed., *Atatürk'ün Nüktesi-Fıkraları-Hatıraları* (2d ed.), s. 181-83. İstanbul: Kültür Kitabevi.
- Anderson, M.S. 1966. *The Eastern Question*. London: Macmillan.
- Apak, R. 1957. *Yetmişlik Bir Subayın Hatıraları*. Ankara: E.U. Basımevi.
- Arar, A. 1958. *Son Günlerinde Atatürk*. Ankara: Selek Yayınları.
- Armstrong, H.C. 1932. *Grey Wolf-Mustafa Kemal: An Intimate Story of a Dictator*. London: Arthur Barker, Ltd.
- Atatürk, M.K. 1952. *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*. I.Cilt, İstanbul: Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü.
- . 1964. *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- . 1927. *A Speech Delivered by Ghazi Mustafa Kemal*, Oct. 1927. Leipzig: K.F. Koehler, 1929.
- Atay, F.R. 1965. *Atatürk'ün Hatıraları 1914-1919*. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

- . 1980. *Çankaya*. İstanbul: Bateş.
- Aybars, E. 1975. *İstiklâl Mahkemeleri*. Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Ayda, A. 1975. Interview with V.D. Volkan, 1 April, Ankara.
- Aydemir, Ş.S. 1969. *Tek Adam*. 3 cilt, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- . 1974. V.D. Volkan ile 20 Kasım ve 13 Aralık tarihli görüşme, Ankara.
- Bach, S. 1977. "On the Narcissistic Stage of Consciousness." *International Journal of Psycho-analysis* 58:209-33.
- Baydar, M. 1967. *Atatürk'le Konuşmalar*. 3d ed. İstanbul: Varlık Yayınları.
- Bayur, Y.H. 1963. *Atatürk, Hayatı ve Eseri*. Ankara: Güven Basımevi.
- Berkes, N. 1975. *Türk Düşününde Batı Sorunu*. Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Berlin, I. 1979. "Nationalism: Past Neglect and Present Power." *Partisan Review* 46:337-58.
- Black, C.E., and Helmreich, E.C. 1959. *Twentieth-Century Europe: A History*. New York: Alfred A. Knopf.
- Blos, P. 1967. "The Second Individuation Process of Adolescence." *The Psychoanalytic Study of the Child* 22:162-86.
- . 1979. *The Adolescent Passage*. New York: International Universities Press.
- Borak, S. 1970. *Atatürk'ün Özel Mektupları*. 2d ed. İstanbul: Varlık Yayınevi.
- Bozdağ, İ. 1975a. *Atatürk ve Eşi Lâfife Hanım*. İstanbul: Kervan Yayınları.
- . 1975b. *Atatürk'ün Sofrası*. İstanbul: Kervan Yayınları.
- Brock, R. 1954. *Ghost on Horseback: The Incredible Atatürk*. New York: Duell, Sloan & Pearce.
- Brody, M.W. 1952. "The Symbolic Significance of Twins in Dreams." *Psychoanalytic Quarterly* 31:172-80.
- Busch, B.C. 1976. *Mudros to Lausanne: Britain's Frontiers in West Asia, 1918-1923*. Albany, N.Y.: State University of New York Press.
- Çambel, P. 1975. V.D. Volkan ile, 5 Ocak tarihli görüşme, Ankara.
- Cebesoy, A.F. 1953. *Milli Mücadele Hatıraları*. 2 cilt, İstanbul: Vatan Neşriyatı.
- . 1967. *Sınıf Arkadaşım Atatürk*. İstanbul: İnkılâp ve Aka Kitabevleri.
- Çetiner, Y. 1964. Article on Emine H. *Cumhuriyet*, 10 Nov.
- Cocks, F.S. 1918. "The Secret Treaties. London: Union of Democratic Control, Formation." *Journal of the American Psychoanalytic Association* 30:599-620.

Referanslar

- Cumming, H.H. 1938. *Franco-British Rivalry in the Post-War Near East*. London: Oxford University Press.
- Cunbur, M. 1973. "Atatürk'ün Musiki Üzerine Düşünceleri". *Cumhuriyet'in 50. Yılına Armağan*, 41 :A3 Ankara: Türk Kültür Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Davison, R.H. 1953. "Turkish Diplomacy from Mudros to Lausanne." G.A. Craig and F. Gilbert, ed., *The Diplomats*. Princeton, N.J.: Princeton University Press.
- Denktaş, R.R. 1980. V.D. Volkan ile 18 Ekim tarihli görüşme, Nicosia.
- Dilacar, A. 1974. "Denizbank' Olayı", *Türk Dili* 30:872-75.
- Dwight, H.G. "Saloniki." *National Geographic Magazine* 30:203-32.
- Ellison, G. 1923. *An Englishwoman in Angora*. London: Hutchinson.
- Egüz, S. 1969. *Koro İçin Halk Türküleri*. Ankara: Ayyıldız Matbaası.
- Ergin, O. 1939-43. *Türkiye Maarif Tarihi*. 5 cilt İstanbul: Osman Bey Matbaası.
- Erikson, 1977. *Toys and Reason*. New York: Norton.
- Freud, A. 1936. *The Ego and the Mechanisms of Defense*. cilt 2 of *The Writings of Anna Freud*. New York: International Universities Press, 1966.
- Freud, S. 1900. Interpretation of dreams. *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud*, cilt 4 ve 5. London: Hogarth Press, 1953.
- . 1917. "Mourning and Melancholia." *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud*, cilt 11, s. 57-137. London: Hogarth Press, 1957.
- . 1921. "Group Psychology and the Analysis of the Ego." *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud*, cilt 18, s. 54-143. London: Hogarth Press, 1955.
- Froemberg, H. 1937. *Kemal Atatürk*. Trans. K. Kirkness. New York: Hillman-Curl.
- Georges Gaulis, B. 1921. *Le nationalisme Turque*. Paris: Librairie Plon.
- . 1922. *Angora, Constantinople, London, Moustafa Kemal et la politique anglaise en Orient*. Paris: Librairie Armond Colin.
- . 1924. *La nouvelle Turquie*. Paris: Librairie Plon.
- Gibb, H.A.R., ve Bowen, H. 1957. "The Dervishes." *Islamic Society and the West*, cilt 1, cilt 2, s. 179-206. London: Oxford University Press.

Ölümsüz Atatürk

- Gökçen, M.I. 1975. "Kemalist Turkey and Music." Paper read at the annual meeting of the Society for Ethnomusicology, 16-19 October 1975, Wesleyan University, Middletown, Connecticut.
- Gökçen, S. 1974. V.D. Volkan ile 2 ve 5 Aralık tarihli görüşme, Ankara.
- Graham, S. 1939. *Alexander of Yugoslavia*. New Haven, Conn.: Yale University Press.
- Granda, C. 1973. *Atatürk'ün Uşağı İdim*. İstanbul: Hürriyet Yayınları.
- Grey, E. 1925. *Twenty-Five Years, 1892-1916*. 2. cilt New York: Frederick A. Stokes Co.
- Güntekin, R.N. 1949. *The Autobiography of a Turkish Girl*. Trans. W. Seedes. London: Allen & Unwin.
- Gürsoy, L. 1974. V.D. Volkan ile 16 Ekim tarihli görüşme, Ankara.
- Hamilton, Sir Ian. 1920. *Gallipoli Diary*. New York: G. H. Doran
- Henderson, G.B. 1947. *Crimean War Diplomacy and Other Historical Essays*. Glasgow: Jackson, Son & Co.
- Hershlag, Z.Y. 1958. *Turkey: An Economy in Transition*. The Hague: Von Keulen.
- Hoffman, D.S. 1965. "An Introduction to Music in Modern Turkey." *Consort* 22:54-61.
- Hottinger, A. 1977. "Turkey's Search for Identity: Kemal Atatürk's Heritage." *Encounter* 48:75-81.
- İğdemir, U. 1962. *Mustafa Kemal Atatürk, Anafartalar Muharebatına Ait Tarihçe*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- İmce, M.S. 1959. *Atatürk'ün Şapka devriminde Kastamonu ve İnebolu Seyahatları, 1925*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- İpekçi, A. 1974. "Konuşumuz Celâl Bayar". *Milliyet*, 11 ve 12 November.
- Itzkowitz, N. 1972. *Ottoman Empire and Islamic Tradition*. New York: Alfred A. Knopf.
- Kabaklı, A. 1973. "Atatürk'e Sormuşlar". *Tercüman*, 17 August.
- Karal, E.Z. 1956. *Atatürk'ten Düşünceler*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Karaosmanoğlu, Y.K. 1966. *Sodom ve Gomore*. Ankara: Belgi Kitabevi.
- . 1971. *Atatürk*. 4th ed. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Kernberg, O.F., 1975. *Borderline Conditions and Pathological Narcissism*. New York: Jason Aronson.
- Kılıç, A. 1955. *Kılıç Ali Hatıralarını Anlatıyor*. İstanbul: Hisar Matbaası.

Referanslar

- Kinross, Lord. 1965. *Atatürk: A Biography of Mustafa Kemal, Father of Modern Turkey*. New York: William Morrow & Co.
- Kızıldağı, E. 1979. "Atatürk'ün Bir Dişi". *Dirim* 54:182-83.
- Kocatürk, U. 1973. *Atatürk ve Türk Devrimi Kronolojisi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Levy, M.J., Jr. 1966. *Modernization and the Structure of Societies: A Setting for International Affairs*. 2. cilt, Princeton, N.J.: Princeton University Press.
- . 1972. *Modernization: Latecomers and Survivors*. New York: Basic Books.
- Lewis, B. 1968. *The Emergence of Modern Turkey*. 2d ed. London: Oxford University Press.
- Lewis, R. 1971. *Everyday Life in Ottoman Turkey*. London: B.T. Batsford; New York: G.P. Putnam's Sons.
- Lidz, R.W. 1981. Written communication to V.D. Volkan.
- Lifton, R.J. 1968. *Revolutionary Immortality*. New York: Random House.
- Liman von Sanders, Otto. 1927. *Five Years in Turkey*. (Reprinted from the August Scherl edition, Berlin, 1920.) Annapolis, Md.: United States Naval Institute.
- Mack, J.E., 1979. Foreword. V.D. Volkan, *Cyprus-War and Adaptation: A Psychoanalytic History of Two Ethnic Groups in Conflict*. Charlottesville: University Press of Virginia.
- . 1980. V.D. Volkan ile görüşme.
- Markides, K.C. 1977. *The Rise and Fall on the Cyprus Republic*. New Haven and London: Yale University Press.
- McCarthy, J. 1980. "Greek Statistics on Ottoman Greek Population." *International Journal of Turkish Studies* 1:66-76.
- Melzig, H. 1944. *İnönü Diyor ki*. İstanbul: Ülkü Basımevi.
- Modell, A.H. 1976. "The 'Holding Environment' and the Therapeutic Action of Psychoanalysis." *Journal of the American Psychoanalytic Association* 24:285-307.
- Moore, F. 1906. "The Coveted City of Salonica." *Harper's Weekly*, 27 October, s. 1537-39.
- Niederland, 1971. "The Naming of America." M. Kanzer, ed., *The Unconscious Today: Essays in Honor of Max Schur*. New York: International Universities Press.
- . 1977. V.D. Volkan ile yazışma.
- Nur, R. 1968. *Hayat ve Hatıralarım*. 3. cilt, İstanbul: Altındağ Yayınları.

Ölümsüz Atatürk

- Oranlı, Z. 1967. *Atatürk'ün Şimdiye Kadar Yayınlanmamış Anıları: Anlatan Ali Metin, Emir Çavuşu*. Ankara: Alkan Matbaası.
- Orbay, R. 1962-63. Rauf Orbay'ın Hatıraları. *Yakın Tarihimiz*, March 1962-January 1963.
- Orga, İ. 1958. *Phoenix Ascendant: The Rise of Modern Turkey*. London: Robert Hale.
- Özbek, A., and Volkan, V.D. 1976. "Psychiatric Problems within the Satellite Extended Families of Turkey." *American Journal of Psychotherapy* 30:576-82.
- Öztürk, O.M. 1963. "Psychological Effects of Circumcision as Practiced in Turkey." *Turkish Journal of Pediatrics* 7:126-30.
- . 1973. "Ritual Circumcision and Castration Anxiety." *Psychiatry* 36:49-60.
- Öztürk, O.M., and Volkan, V.D. 1971. "The Theory and Practice of Psychiatry in Turkey." *American Journal of Psychotherapy* 25:240-71.
- Parushev, P. 1973. *Atatürk, "Demokrat Diktatör"*. Trans. N. Yılmaer. İstanbul: Güryay Matbaası.
- Pasinler, G. 1938. *Memoirs*. *Akşam*, 13 December.
- Pollock, G. 1975. "On Mourning, Immortality, and Utopia." *Journal of the American Psychoanalytic Association* 23:334-62.
- Ramazani, R.K. 1981. V.D. Volkan ile görüşme.
- Rechid, D. 1927. *Douze chants d'Anatolie*. Paris: Heugel.
- Rochlin, G. 1973. *Man's Aggression: The Defense of the Self*. Boston: Gambit.
- Rogers, R. 1980. V.D. Volkan ile görüşme.
- Rustow, D.A. 1965. "Enver Pasha." *The Encyclopaedia of Islam*, ed. B. Lewis, C. Pellat, and J. Schecht. Leiden and London: E.J. Brill and Luzac & Co.
- . 1970. "Atatürk as Founder of a State." D.A. Rustow, ed., *Philosophers and Kings: Studies in Leadership*. New York: George Braziller.
- El-Sadat, A. 1979. *In Search of Identity: An Autobiography*. New York: Harper Colophon Books.
- Şapolyo, E.B. 1959. *Kemal Atatürk ve Milli Mücadele Tarihi*. Ankara: Refet Zaimler Yayınevi.
- Saydam, M., and Atay, F.R. 1926. "Büyük Gazinin Hatıralarından Sahifeler". *Hakimiyet-i Milliye*, 19 March-12 April.

Referanslar

- Schiller, J.C.F. von. 1798-99. *Wallenstein*. Trans. S.T. Coleridge. D. Coleridge, ed., *The Dramatic Works of Samuel Taylor Coleridge*. London: Edward Noxon, 1852.
- Schur, M. 1972. *Freud, Living and Dying*. New York: International Universities Press.
- Selek, S. 1974-75. "Ölümünün Birinci Yılında İnönü veya: İnönü-Atatürk Ayrılığı". *Milliyet*, December 1974-January 1975.
- Shah, Sirdar İkbâl Ali. 1934. *Kamal: Maker of Modern Turkey*. London: Herbert Joseph.
- Sharpe, E.F. 1937. *Dream Analysis*. New York: Brunner/Mazel, 1978.
- Shaw, S.J. 1976. *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, cilt 1. Cambridge: Cambridge University Press.
- Shaw, S.J., and Shaw, E.K. 1977. *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, cilt 2. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sinha, R.K. 1972. *Mustafa Kemal ve Mahatma Gandhi (1919-1928)*. İstanbul: Milliyet Yayınları.
- Stratton, A. 1972. *Sinan*. New York: Charles Scribner's Sons.
- Sümer, E.A. 1970. "Changing Dynamic Aspects of the Turkish Culture and Its Significance for Child Training." E.J. Anthony and C. Koupennik, ed., *The Child and His Family*, s. 413-28. New York: Wiley Interscience.
- Terzioğlu, S.A. 1964. *İnsancıl Atatürk*. İstanbul: Ak Kitabevi.
- Tesal, K. 1975. Interview with V.D. Volkan, 13 May, Ankara.
- Tevetoğlu, F. 1971. *Atatürk'le Samsun'a Çıkanlar*. Ankara: Ayyıldız Matbaası.
- Trumpener, U. 1968. *Germany and the Ottoman Empire, 1914-1918*. Princeton, N.J.: Princeton University Press.
- Tuncak, A. 1974. V.D. Volkan ile 5 Aralık tarihli görüşme, Ankara.
- Turkish National Commission for UNESCO. 1963. *Atatürk*. Trans. A.J. Mango. Ankara: University of Ankara Press.
- Uğur, D. 1975. V.D. Volkan ile 29 Nisan tarihli görüşme, Ankara.
- Ünaydın, R.E. 1930. *Anafartalar Kumandanı Mustafa Kemal ile Mülakat*. İstanbul: Hamit Matbaası.
- . 1957. *Atatürk'ü Özleyiş*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Volkan, V.D. 1972. "The Linking Object of Pathological Mourners." *Archives of General Psychiatry* 27:215-21.
- . 1973. "Transitional Fantasies in the Analysis of a Narcissistic Personality." *Journal of the American Psychoanalytic Association* 21:351-76.

Ölümsüz Atatürk

- . 1976. *Primitive Internalized Object Relations*. New York: International Universities Press.
- . 1979. *Cyprus-War and Adaptation: A Psychoanalytic History of Two Ethnic Groups in Conflict*. Charlottesville: University Press of Virginia.
- . 1980. "Narcissistic Personality Organization and 'Reparative' leadership." *International Journal of Group Psychotherapy* 30:131-52.
- . 1982a. *Linking Objects and Linking Phenomena: A Study of Forms, Symptoms, Metapsychology, and Therapy of Complicated Mourning*. New York: International Universities Press.
- . 1982b. "Narcissistic Personality Disorder." J.O. Cavenar and H.K. H. Brodie, ed., *Critical Problems in Psychiatry*, s. 332-50. Philadelphia: J.B. Lippincott & Co.
- Von Mikusch, D. 1931. *Mustafa Kemal: Between Europe and Asia*. Trans. J.B. Lippincott & Co.
- Weich, M.H. 1978. "Transitional Language." S. Grolnick, L. Barkin, and W. Meunsterberger, ed., *Between Reality and Fantasy*, s. 411-23. New York: Jason Aronson.
- Weigert, E. 1974. N. Itzkowitz and V.D. Volkan ile 29 Mayıs tarihli görüşme, Washington, D.C.
- Weiker, W.F. 1973. *Political Tutelage and Democracy in Turkey: The Free Party and Its Aftermath*. Leiden: E.J. Brill.
- Windsor, Edward, Duke of. [Edward VIII]. 1951. *A King's Story: The Memoirs of the Duke of Windsor*. New York: G.P. Putnam's Sons.
- Winnicott, D.W. 1965. *The Maturation Process and the Facilitating Environment*. New York: International Universities Press.
- . 1971. *Playing and Reality*. New York: Basic Books.
- . 1953. "Transitional Objects and Transitional Phenomena." *International Journal of Psychoanalysis* 34:89-97.
- Wortham, H.E. 1931. *Mustafa Kemal of Turkey*. Boston: Little, Brown & Co.
- Xydis, S.G. 1971. "Modern Greek Nationalism." P.F. Sugar and I.J. Lederer, ed., *Nationalism in Eastern Europe*, s. 207-58. Seattle: University of Washington Press.
- Yalman, A.E. 1922. "Büyük Millet Meclisi Reisi Başkumandan Mustafa Kemal Paşa İle Bir Mülâkat". *Vakit*, 10 January.
- Yücebaşı, H. 1963. *Atatürk'ün Nükteleri-Fıkraları-Hatıraları*. 2d ed. İstanbul: Kültür Kitabevi.
- Yurdanur, S.M. 1974. *Dün Atatürk, Bugün Ecevit*. İstanbul: Gül Yayınları.

DİZİN

Abdülaziz 370

Abdülhamid II 28-29, 73, 74, 85-88,
91, 94, 96-98, 103, 159, 181, 290,
291

Abdülmecid 26, 285

Abse, D.W. 209, 210

Adalet Partisi 454

Adana (Mehmed Arif) 176, 199, 220,
221, 244, 245, 321, 350, 351

Adivar, Adnan 216, 217, 225, 246, 247,
262ⁿ, 264, 315, 317, 320, 351, 355,
377, 394, 450

Adivar, Halide Edip 91-93, 200, 216-
218, 219ⁿ, 220, 227, 245, 248ⁿ, 263,
268, 281, 311, 315, 317, 351, 367,
368, 450

Afetinan 31ⁿ, 47ⁿ, 178, 184, 346, 347,
366 388, 390, 392ⁿ, 393, 396, 398,
399, 406, 407ⁿ, 408, 409, 412, 441

Afganistan 255

Afrika 315, 335

Ağa Han 316

Ağaoğlu, Ahmet 378

Ahmet Niyazi Bey 90

Ahmet Subaşı Mahallesi 33

Aksal, Sadri Maksudi 398, 401

Akşam 53

Alexander (Kral) 418

Alexandr (Çar II) 17

Alfabe 11, 109, 367, 369-371, 374, 395

Ali Çetinkaya 351, 354

Ali Fuat (Cebesoy) 75, 77-81, 99, 153ⁿ,
165ⁿ, 182, 194, 198, 203, 206, 207,
214, 217, 221, 234, 238, 240, 241,
247, 251, 257, 309, 310, 319, 320,
351, 354, 355, 368, 377, 433, 434,
440, 450

Ali Fuat Paşa 28, 146, 151, 176, 186

Ali Galip 200

Ali Paşa 27

Ali Rıza Paşa 212

Ali Rıza 37-53, 56, 57, 64, 121, 202,
458

Ali Şükrü 306, 349, 350, 354

Allenby, Sir Edmund 144, 150, 151,
257

Alman-Almanya 72, 73, 103, 111, 112,
116, 118, 123, 143, 145, 146, 154,
225, 311, 312, 322, 343, 369, 377,
383-385, 417, 437, 447

Alnar, Ferit 372ⁿ

Altay, Fahrettin 406

Amasya Tamimi 186

Amerikan-Amerika 200, 204, 237, 297,
335, 385, 438, 454

Anadolu 164, 168, 169, 172, 182, 184,
187, 196, 201, 204, 212, 214, 223,
224, 228, 234, 235, 239, 241, 254ⁿ,
258, 275, 301, 309, 337

Anderson, M.S. 165

Anlaşma Devletleri 124, 201, 237, 254,
278, 299, 302, 306, 308

Anzak 127

Apak 176ⁿ

Arabistanlı Lawrence 153

Aralov 253, 254

Araş, Rüşü 99

Armstrong 344

Arnavut-Amavutluk 39, 100, 102

Askeri Rüşdiye 63

Asya 357, 362

Atatürk; perhizi 215, 259, 331;
depresyonları 75, 76, 82, 100; yaratıcı
gücü 389; adının değişmesi 234-236,

240, 245, 247, 384, 395; baba etkisi
45, 50, 51, 53, 57, 61, 74, 76, 82, 83,
122, 132, 246, 459, 460; içki
alışkanlığı 110, 325, 328, 333, 392,
419, 420; görkemlilik duygusu 62,
138, 144, 178, 179, 318, 321, 327,
384, 457-463; ölümsüzlük 10, 15,
115-135; reformlar 111, 349, 367,
374; kurtarıcılığı 177-179, 206, 229,
246, 260, 261, 458, 461 Evlatlıkları;
Bülent 347, 409; Nebile 347, 366,
409; Rukiye 346, 364, 366, 409, 440
Sabriye 347; Zehra 364, 366, 409-411

Atay, Faliş Rıfki 59, 64, 137, 159ⁿ,
175ⁿ, 270-272, 363ⁿ, 373, 402, 412ⁿ,
432ⁿ, 435, 436ⁿ

Avrupa Dengesi 16

Avrupa'nın Hasta Adamı 21

Avrupa 16, 19, 20-21, 24-26, 28-29, 69,
71, 85ⁿ, 87, 88, 100, 104, 108, 110,
113, 141, 142, 160, 167, 182, 208,
271, 274, 302, 347, 357, 362, 385,
404, 434, 453

Avusturya 19-20, 102, 116

Avusturya-Macaristan 117

Ayan Meclisi 28, 85

Ayastefanos Antlaşması 20, 39

Aybars, Ergun 224ⁿ

Ayda, Adile 398-400

Ayda, Orhan 447

Aydemir, Şevket Süreyya 31, 37, 41-
42, 44ⁿ, 48, 62, 66, 76, 95ⁿ, 106, 111,
122, 128, 129, 138, 147, 149, 155,
158, 161, 163, 165ⁿ, 172, 177, 183,
192, 206, 222, 258ⁿ, 261, 303, 304,
319, 320, 330, 337, 347, 359-364,
379, 387, 434, 436, 440

Ayla, Safiye 404

Bâb-ı Âli 104

Bach, S. 77ⁿ

Balkan Paktı 417

Balkan Savaşları 105, 108, 115, 235

Balkanlar 18-20, 66, 89, 101, 102, 116,
324, 438

Bandırma 176, 177, 330

Başkomutanlık Meydan Savaşı 260,
317

Batılılaşma 87, 349

Bayar, Celâl 376, 433, 436, 447, 448,
454

Baydar, M. 159ⁿ, 363ⁿ

Bayur, Y.H. 158

Bekir Sami 236

Belçika 437

Belger, Nihat Reşat 435

Berlin, Isaiah 206

Berkes, Niyazi 453

Berlin Kongresi 18, 20, 27, 37, 70-71,
236

Beşinci Ordu 77, 81ⁿ, 125, 147

Beyazıt (Yıldırım) 142, 337

Birinci Dünya Savaşı 14, 98ⁿ, 105, 194,
198, 204, 230, 232, 255, 299, 385

Birleşmiş Milletler (BM) 447

Bismark 19, 29

Bizans 361

Bios, P. 65ⁿ, 364

Boğdan 18

Borak, S. 63ⁿ, 108ⁿ, 109, 111ⁿ, 132,
135, 136, 140, 437, 438

Bosna-Hersek 19-20, 102, 116

Bowen H. 381ⁿ

Bozdağ, İ. 272, 273, 276, 280, 289,
292-295, 307, 311, 327, 331, 332,
388ⁿ, 402, 406ⁿ

Bozkurt 344

Bozok, Salih 67, 95ⁿ, 437, 441

Brest-Litwosk 236

Bülent 347, 409

Bulgar-Bulgaristan 19, 20, 27, 37, 57,
70, 71, 89, 103-105, 109, 110, 112,
120, 123

Cantekin, Mustafa 80
Cavid 356, 376
Celalettin Rumi 341
Cemal Paşa 98, 105, 118, 123, 142,
144, 153, 169ⁿ
Chateaubriand 139
Chopin 442
Churchill, Sir Winston 131, 246
Clemenceau, Georges 197
Comte, A. 70, 113
Corinne 108-110, 130, 131, 132, 133,
135, 136, 139, 146, 161, 163ⁿ, 227,
253
Cumhuriyet Halk Fırkası (CHF) 378,
379
Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) 177,
307, 339, 449
Cumhuriyet 63
Curzon, Lord 211, 230, 246, 263, 298,
299-303

Çalığıuşu 258
Çambel, Perihan 390
Çanakkale Boğazı 16, 17, 21, 124, 166,
Çar I. Nikola 230
Çerkez Ethem 223, 238
Çetiner, Yılmaz 63
Çiçerin 236, 300

Damad Ferit Paşa 169ⁿ, 170, 171, 173,
201-203, 212, 216
Dans 348, 397, 405
Deli Petro 18, 24
Demirel, Süleyman 454
Demokrat Parti 447, 450, 454
Demolins 70
Denizcilik Bankası 401, 402
Denktaş, Rauf 14, 451, 452ⁿ
Dervişler 382
Diktatörlük 239, 285
Dilacar, A. 398, 402

Doğu Halkları Kongresi 354ⁿ
Doğu Sorunu 73, 74, 230, 231
Dördüncü Ordu 150
Duright, H.G. 33
Düvel-i Muazzama 71, 72, 89

Eberhard 386ⁿ, 441ⁿ
Ecevit, Bülent 451, 452, 454
Eflak 18
Eğitim 51, 54, 57-60
Emir Faysal 141, 151, 152
Enver 91, 93-95, 98, 100, 101, 103-
106, 111, 112, 115, 116, 118-121,
122, 123, 124, 131, 134, 137, 138,
141, 142, 144, 148-150, 153, 163,
169ⁿ, 170, 193ⁿ, 217, 254, 354-356,
366, 370
Enver Behnan Şapolyo, 31ⁿ, 42ⁿ
Enver Sedat 255ⁿ
Ergin 56ⁿ
Erikson, Erik H. 324
Erkân-ı Harb 57, 83, 103, 127, 171,
172, 187
Erkân-ı Harbiye 436
Ermeni 165, 166, 182, 183, 208, 234,
236, 237, 266, 270
Erzurum Kongresi 195-197, 199
Etibank 402
Etnik-i Eteriya 71
Evren, Kenan 455

Falkenhayn 142, 145, 150
Fatih Sultan Mehmet (II) 31ⁿ, 156, 282
Ferdinand 112, 113, 117, 131, 136,
145, 146, 156
Ferit Paşa 191, 197
Fethi Paşa 217
Fevzi Çakmak 221, 222, 234, 239, 244,
251, 258-260, 262, 264, 290, 293-
295, 310, 317, 320, 441, 447, 450
Fikret, Tefvik 358

Fikriye 135, 136, 226-228, 247-249,
252, 276, 278-281, 296, 311-314,
322, 411
Filistin 112ⁿ, 167
Fissenger 436, 437, 441
Fransız Devrimi 25, 351
Fransız-Fransa 16, 17, 19, 24, 26, 94,
109, 111, 118, 155, 160, 166, 167,
198, 235, 266, 267, 275, 277, 282,
297, 301, 431, 432, 436, 437, 450
Freud, Anna 257
Freud, S. 9, 42, 92, 178, 384, 385, 443
Froemberg, H. 220, 248, 355
Frunze 254
Fuat Paşa 28, 168

Galip, Reşid 402-404
George (II) 277
Gibb, H.A.R. 381ⁿ
Girit 71, 72
Gökçen, Sabiha 344-346, 364, 366,
367, 376, 409-411, 438-441
Göksel, Fuat 209, 216, 217, 225, 358ⁿ,
383
Gönzberg 406
Granda, C. 390, 393, 394, 396, 398,
408
Greta Garbo 227
Grup Özkavramı 33
Gümrü Barış Antlaşması 237
Günaydın 324, 402
Güntekin, R.N. 258
Gürsoy, Lütfiye 365, 380, 395-397

Hacı Bektaş 341
Halife 296
Halife Ordusu 222
Hamilton, George 230
Hamilton, Sir Ian 124, 127
Harb Mecmuası 134

Harbiye Mektebi 70, 74, 75, 76, 99,
146
Hareket Ordusu 98
Harrington, General 161, 162, 277, 285
Hasan Ali Yücel 396
Hasan Tahsin 181
Hasta Adam 230
Helenizm 71, 263
Hershlag, Z.Y. 415
Heyet-i Temsiliye 206, 210
Heyet-i Vükela 85, 102, 119, 154, 156,
157, 173, 202
Hildegard 111, 130, 135, 136, 146
Hindemith, Paul 384
Hindenburg 146
Hindistan 21, 121, 231, 255, 315
Hitler, Adolf 13, 377, 384, 393, 415,
417, 418, 434, 437, 446, 462
Hottinger 454
Hz. Muhammed 283, 304, 316

Irak 138, 167, 300, 328
Islahat 21

İğdemir, Uf 128
İkinci Dünya Savaşı 103, 447, 450
İkinci Ordu 141, 144
İncece 338-340
İnebolu 10
İngiliz-İngiltere 16, 19-21, 25, 28, 39,
72, 94, 101, 111, 116, 123, 124, 127,
128, 141, 143, 144, 151, 153-155,
160, 162, 166, 167, 182, 198, 203,
204, 212, 222, 226, 230, 231, 246,
266, 268, 275, 277, 278, 285, 297-
300, 308, 327, 328, 335, 370, 431,
432, 450
İnönü, İsmet 99, 140, 141, 143, 168, 169,
174, 211, 213, 219, 220, 234, 238,
240, 241, 244, 251, 256, 258, 261,
262, 264, 276, 277, 279, 280, 295,
298-305, 307-309, 315-317, 320, 329,

332, 371, 379, 380, 394, 417, 430-433, 441, 447, 448, 451, 454

İpekçi, A. 437

İran 121, 315, 335

İrdelp, Neşet Ömer 441

İspanya İç Savaşı 432

İspanyol-İspanya, 32-148

İstanbul Boğazı 17, 357, 358, 362

İstanbul, 33, 74-76, 83, 91ⁿ, 98, 103, 104, 106, 110, 112, 114, 134, 137, 138, 144-148, 155, 160, 164, 171, 174ⁿ, 175, 180, 187, 196, 199, 212, 216, 222, 231, 233, 247, 254ⁿ, 258, 263, 267, 270, 271, 274, 281, 282, 285, 307, 311, 313, 315, 330, 347, 356, 357, 366, 382, 398, 409, 431, 433, 435, 438, 449

İstiklal Mahkemeleri 224, 329, 351-356

İsveç 184

İsviçre 279, 280, 298, 431

İtalyan-İtalya 18, 32, 100-102, 109, 155, 160, 166, 198, 211, 231, 235, 277, 297, 343, 377, 395, 399, 417

İttihad-ı Muhammedi Fırkası 97

İttihat ve Terakki Cemiyeti 88-90, 93-97, 99, 102, 104, 105, 111, 134, 138, 140, 142, 150, 153, 156, 164, 171, 196, 197, 217, 223, 316, 350, 351

İzzet Paşa 140, 153-157

Jessner, L. 209

Jön Türkler 68, 85-105, 158, 355, 435

Kabaklı, A. 418

Kamal 394

Kamil Paşa 104

Kanun-i Esasi 20, 85, 89, 90, 91, 93, 213, 239, 378

Kanuni Sultan Süleyman 20, 25, 301

Kapitülasyonlar 301, 302, 303, 310

Kara Mustafa Paşa (Merzifonlu) 22

Karabekir, Kâzım 99, 169ⁿ, 184, 187, 190-195, 198, 202, 203, 207, 210, 220, 237, 250, 280, 290, 293-296, 309, 310, 311, 314, 317, 320, 351, 368, 433, 449

Karadeniz 16, 17

Karal, E.Z. 372

Karaosmanoğlu, Yakup Kadri 160, 271, 359, 360, 412, 413

Karizmatik Liderler 205, 210, 211, 338, 339

Karlofça Antlaşması, 23

Karşı devrim 98

Kemalizm 413

Keriman Halis 409

Kernberg, O.F. 50, 75, 146ⁿ

Kıbrıs 10, 11, 14, 21, 180ⁿ, 445, 451, 452

Kılıç Ali 322, 324, 326, 331-333, 362, 437, 439

Kırım Savaşı 16, 18, 26

Kızıldağlı E. 406

Kinross, Lord 45, 46ⁿ, 75ⁿ, 154, 156, 166, 175ⁿ, 183, 205, 254, 270, 373, 396, 418, 439, 440

Kohut, H. 49ⁿ, 81ⁿ, 146ⁿ, 321

Köprülü Ahmet Paşa 22

Köprülü Mehmet Paşa 22, 23

Kral Konstantin 238, 239, 241, 269, 270, 277

Kubilay, Mustafa Fehmi 381, 395

Kudüs 26

Kur'an 30, 386

Kürt-Kürtler 93, 196, 200, 204, 285, 300

Kurtuluş Savaşı 127

Kutsal İttifak 22

Latife 267, 268, 270-274, 276, 278, 279, 287, 289, 292, 294, 296, 297, 303-307, 310-314, 322-334, 343, 357, 373, 439

Lenin 255
Levy, M.J. 97
Lewis, B. 38, 73ⁿ, 413, 414
Lewis, R. 44
Libya 100ⁿ, 127, 166ⁿ
Lidz, Dr. Ruth 384ⁿ
Lloyd George, David 145, 165, 168,
173, 204, 235, 239, 297
Londra Antlaşması 17, 104
Lozan 166ⁿ, 297-299, 303-308, 327,
357
Luigi 108ⁿ

31 Mart Vakası 97
Macaristan 23, 102
Mack, John 416
Mahmut (II) 26-27, 37, 71, 113, 335
Mahmut Şevket Paşa 98, 99, 105
Makarios, Archbishop 452ⁿ
Makbule 31, 44ⁿ, 106, 162, 378, 394,
442
Makedonya 38, 70-71, 88, 89, 91, 99,
103, 138, 378, 391
Mao 446
Mazzini Guiseppe 86
McCarthy 301
Meclis-i Mebusan, 28, 85, 213, 222
Megalo İdea 179, 239
Mehmet Reşad (V) 98, 99, 148
Mekteb-i Harbiye-i Şahane 57, 358
Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane 51
Melzig, H. 444
Menderes, Adnan 450
Menemen 381, 395
Mısır 25, 46ⁿ, 101, 116ⁿ, 123, 127, 135,
142, 255, 372
Midini 119
Mikusç 180
Milletler Cemiyeti 447
Milli Kalkınma Bankası 447
Milli Şef 446

Milliyet 363ⁿ, 436ⁿ
Milliyetçilik 17
Mimar Sinan 70
Misak-ı Milli 197, 300, 414
Miti Dimitriana I 13, 114
Modeli, A.H. 49ⁿ
Mondros 154, 165, 179, 181, 197, 266
Montesquieu 70
Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti 169, 170,
195
Müfit Özdeş 79, 80
Mühendishane-i Bahrî-i Hümayûn 51
Mühendishane-i Berri-î Hümayûn 51
Murat (I) 113
Murat (II) 35, 32
Mussolini, Benito 298, 377, 395, 415,
417, 418
Mustafa (II) 23
Mustafa Reşid Paşa 26
Musul 205, 301, 328, 331
Müzik 372, 373, 405, 421

Naciye Sultan 105
Naima 23-24
Namık Kemal 68, 205
Napolyon (I) 16, 17, 25
Napolyon (III) 17-19, 76, 121
Nazar 45
Nazım Paşa 104
New York 12
Niederland, William 357
Nuri Bey 430
Nuri (Conker) 67, 322-325, 362, 364,
378, 390, 391, 398, 400, 401, 433
Nutuk 12, 241, 283ⁿ, 310, 314, 317,
319, 364, 367, 368, 370, 380, 382

Okyar, Ali Fethi 69, 99, 105, 157, 159,
164, 169ⁿ, 247, 329, 378-380, 449
Ödipal 50, 51, 66, 108, 278, 292, 360,
361, 367, 394, 407, 459

- Oranlı, Z. 193, 203, 213, 226, 260, 262, 289, 312
- Orbay, Rauf 99, 153, 156, 157, 166, 173, 176ⁿ, 186, 191, 192, 194, 198, 199, 203, 210, 212, 217, 234, 247, 250, 251, 273, 274, 276, 279, 283, 298, 306, 308, 309, 314, 317, 320, 351, 355, 368, 377, 433
- Ömer Naci 104
- Ötekine yönelmişlik 36
- Özbek 33ⁿ
- Öztürk, O.M. 60ⁿ
- Pakistan 315
- Pallock, George 446
- Palmerston 21
- Paris Antlaşması 17
- Paris Konferansı 197
- Parushev, P. 59, 69, 115
- Pasinler, General Galip 53-54
- Pelle (General) 274, 275
- Polonyalı 18
- Portekiz 32
- Prens Sabahattin 88
- Prusya 17, 20
- Ragıp 67, 103
- Rousseau, J.J. 70
- Refet (Bele) 176, 186, 199, 217, 225, 234, 241, 247, 250, 280, 281, 283, 284, 309, 310, 315, 317, 351, 354, 355, 433, 450
- Rechid 372ⁿ
- Reşid Paşa 27
- Robin Hood 59
- Rochlin, G. 229
- Rogers, Rita 416
- Romanya 138, 417
- Rumbold, Sir Horace 263, 308
- Rus-Rusya 86, 102, 116, 118, 123, 137, 138, 139, 140, 142, 167, 185, 204, 223, 224, 236, 237, 243, 254, 297, 300, 376, 377
- Rustow, D.A. 291
- Sait Halim Paşa 118
- Salih Paşa 202, 212, 362
- Sanders, Otto Liman von 111, 112ⁿ, 116, 123, 124, 125, 128, 151-154, 397
- Savarona 437
- Saydam, M. 137, 258, 363ⁿ
- Saydam, Refik 159ⁿ, 175ⁿ
- Saygun, Ahmet Adnan 372ⁿ
- Sekizinci Ordu 150-152
- Selanik 30-33, 36-37, 39, 43, 46, 51, 53 -54, 57, 58, 63, 64, 70, 75, 77-79, 82, 83, 88-91, 94, 95, 97-99, 103, 106, 120, 140, 158, 191, 226ⁿ, 248ⁿ, 286, 320, 321, 324, 364, 392, 416
- Selçuk, Münir Nureddin 404-406
- Selek, S. 430-433, 440
- Selim (III) 25
- Serbest Cumhuriyet Fırkası 378
- Sevr Antlaşması 229, 236, 238, 239, 246, 298, 309
- Sharpe 444
- Shaw & Shaw 386
- Shaw, E.K. 73ⁿ, 133
- Sırbistan-Karadağ 20, 101, 116
- Sırplar 70, 117
- Sicilya 32
- Sivas Kongresi 198, 199, 223
- Sovyetler Birliği 236, 255
- Soyadı Kanunu 240
- Stalin, Joseph 415, 418
- Sudan 46ⁿ
- Suriye 82, 83, 84, 98ⁿ, 112ⁿ, 138, 149, 150, 152, 154, 155, 231, 246, 257, 290, 315
- Sümer 34
- Sykes-Picot Anlaşması 167
- Sünnet 60, 61

- Şah İsmail 335
 Sait Halim Paşa 118
 Şakir Paşa 171
 Şemsi Efendi 52, 57, 406
 Şemsi Paşa 90
 Şeyh Sait 329, 351
 Şükrü Paşa 82, 83

 Talat Paşa 98, 105, 118, 149, 153, 169ⁿ
 Tanzimat 26-28
 Tarihin Sesi 111ⁿ
 Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası 320, 329, 330, 351, 377
 Tercüme Odası 27
 Terzioğlu, F. 111ⁿ
 Tesal, Kıymet 322-326, 390ⁿ, 398, 400, 401, 416, 448
 Teşkilat-ı Esasiye 214, 282
 Tevetoğlu, Fethi 175ⁿ
 Tevfik Paşa 157, 158, 282
 Timur 337
 Toyran, Süreyya 64ⁿ
 Trablusgarb 94-96, 100, 101, 244
 Trikupis (General) 262, 263
 Tuncak, Abdürrahim 106-108, 135, 161, 162, 175, 247, 248, 258, 287, 288, 294, 344
 Türk Hava Kurumu 410
 Türk Tarih Kurumu 432
 Türk Tarih Tezi 387

 Ulmann 210

 Ünaydın, R.E. 125, 126, 129, 262ⁿ, 435
 Üçlü İttifak 116ⁿ
 Üçüncü Ordu 88, 89, 97, 121
 Ülkü 430, 438, 441
 Ülküleştirme 147

 Vahdeddin (VI) 145-147, 148, 149, 158, 159, 163, 174, 282, 285

 Vatan Hürriyet Cemiyeti 80, 83, 84, 88
 Venizelos, Eleutherios 168ⁿ, 170, 171, 173, 179, 233, 235, 237, 277, 416
 Versailles Anlaşması 297
 Voltaire 70

 Weigert, Edith 384, 385, 391
 Werker 379
 Wilson, Woodrow 173, 204
 Winnicott, D.W. 49, 324, 388, 389

 Xydis 180

 Ya Birlik Ya Ölüm 117
 Yahudi 13, 32, 36, 37, 91, 208, 212, 215, 384, 415
 Yalman, A.E. 52, 58-61, 68, 74, 75
 Yavuz Sultan Selim 119, 442
 Yedinci Ordu 142, 143, 150-152, 155
 Yeniçerilerin 113, 136
 Yeşil Ordu 223
 Yıldırım Ordusu 155
 Yücebaş, H. 374, 388ⁿ, 417-419, 424
 Yugoslavya 417
 Yunan- Yunanistan 32, 36-38, 41, 42, 57, 70-72, 82, 89, 103, 121, 155, 166, 167, 168, 173, 174, 179-181, 182, 195, 204, 211, 216, 228, 230, 233, 235-238, 240, 246, 250, 255-257, 259, 260, 262, 263, 266, 275, 277, 278, 300, 301, 303, 318, 335, 350, 358, 416
 Yunus Emre 372ⁿ
 Yurdanur. S.M. 451

 Zafer 442
 Ziya Hurşid 349, 350
 Zübeyde 39, 65, 67, 44ⁿ, 45, 46, 48-52, 56-58, 60, 106-108, 135, 159, 161, 162, 226, 247-249, 253, 281, 287, 288-290, 293, 334, 344, 371, 457

- Şah İsmail 335
 Sait Halim Paşa 118
 Şakir Paşa 171
 Şemsi Efendi 52, 57, 406
 Şemsi Paşa 90
 Şeyh Sait 329, 351
 Şükrü Paşa 82, 83

 Talat Paşa 98, 105, 118, 149, 153, 169ⁿ
 Tanzimat 26-28
 Tarihin Sesi 111ⁿ
 Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası 320, 329, 330, 351, 377
 Tercüme Odası 27
 Terzioğlu, F. 111ⁿ
 Tesal, Kıymet 322-326, 390ⁿ, 398, 400, 401, 416, 448
 Teşkilat-ı Esasiye 214, 282
 Tevetoğlu, Fethi 175ⁿ
 Tevfik Paşa 157, 158, 282
 Timur 337
 Toyran, Süreyya 64ⁿ
 Trablusgarb 94-96, 100, 101, 244
 Trikupis (General) 262, 263
 Tuncak, Abdürrahim 106-108, 135, 161, 162, 175, 247, 248, 258, 287, 288, 294, 344
 Türk Hava Kurumu 410
 Türk Tarih Kurumu 432
 Türk Tarih Tezi 387

 Ulmann 210

 Ünaydın, R.E. 125, 126, 129, 262ⁿ, 435
 Üçlü İttifak 116ⁿ
 Üçüncü Ordu 88, 89, 97, 121
 Ülkü 430, 438, 441
 Ülküleştirme 147

 Vahdeddin (VI) 145-147, 148, 149, 158, 159, 163, 174, 282, 285

 Vatan Hürriyet Cemiyeti 80, 83, 84, 88
 Venizelos, Eleutherios 168ⁿ, 170, 171, 173, 179, 233, 235, 237, 277, 416
 Versailles Anlaşması 297
 Voltaire 70

 Weigert, Edith 384, 385, 391
 Werker 379
 Wilson, Woodrow 173, 204
 Winnicott, D.W. 49, 324, 388, 389

 Xydis 180

 Ya Birlik Ya Ölüm 117
 Yahudi 13, 32, 36, 37, 91, 208, 212, 215, 384, 415
 Yalman, A.E. 52, 58-61, 68, 74, 75
 Yavuz Sultan Selim 119, 442
 Yedinci Ordu 142, 143, 150-152, 155
 Yeniçerilerin 113, 136
 Yeşil Ordu 223
 Yıldırım Ordusu 155
 Yücebaş, H. 374, 388ⁿ, 417-419, 424
 Yugoslavya 417
 Yunan- Yunanistan 32, 36-38, 41, 42, 57, 70-72, 82, 89, 103, 121, 155, 166, 167, 168, 173, 174, 179-181, 182, 195, 204, 211, 216, 228, 230, 233, 235-238, 240, 246, 250, 255-257, 259, 260, 262, 263, 266, 275, 277, 278, 300, 301, 303, 318, 335, 350, 358, 416
 Yunus Emre 372ⁿ
 Yurdanur, S.M. 451

 Zafer 442
 Ziya Hurşid 349, 350
 Zübeyde 39, 65, 67, 44ⁿ, 45, 46, 48-52, 56-58, 60, 106-108, 135, 159, 161, 162, 226, 247-249, 253, 281, 287, 288-290, 293, 334, 344, 371, 457

ÖLÜMSÜZ ATATÜRK

yaşamı ve iç dünyası

Bir insan olarak Atatürk ve yaşam öyküsü

"Kederli bir ulus"un varlığı, Mustafa Kemal'e, kendi ruhsal dünyasında yaşattığı kederli anne imgesi üzerine yansıtacağı dışsal bir gerçeklik sundu. Kederli ulus, ona yaşamı boyunca sürecek Türk ulusunu kurtarma ve onarma misyonunu kazandırdı. Atatürk unvanını aldığı anda kederli ulus onarılmış durumdaydı. Diğer bir ifadeyle söylersek, kendi çocukluğunun mutsuz ortamını mutlu ve muhteşem bir ortama dönüştürmüştü. Mustafa Kemal, ele geçirdiği ilk fırsatta tarihsel arenayı kendi içsel dramının yaşandığı sahne olarak kullandı. Mustafa Kemal Atatürk'ün kişisel gelişimini çocukluğundan başlayarak ölümsüz Atatürk oluncaya kadar geçen bütün bir süreci öykülendirmeyi, onun kendi iç dünyasıyla -kurucusu olduğu ve daha sonra modern bir ulusa dönüştürdüğü Türkiye olarak- dış dünya arasındaki karşılıklı etkileşimi çözümlemeye çalıştık.

Vamık D. VOLKAN
Norman ITZKOWITZ

ISBN 9789757696971

BAĞLAM